

BABITS MIHÁLY
PRÓZAI ÉS DRÁMAI MŰVEI,
TANULMÁNYAI, ESSZÉI,
KRITIKÁI, LEVELEZÉSE

Kritikai kiadás
Szerkeszti SIPOS LAJOS

REGÉNYEI

I. Babits Mihly: A gólyakalifa. Szerk. Éder Zoltán. Kártyavár. Szerk. Babits Kutatócsoport. Bp., Historia Litteraria Alapítvány – Korona Kiadó, 1999.

II. Babits Mihály: Timár Virgil fia. Szerk. Sipos Lajos. Bp., Magyar Könyvklub, 2001.

III. Babits Mihály: Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom. Szerk. Buda Attila. Bp., Magyar Könyvklub, 2002.

IV–V. Babits Mihály: Halálfiái. Szerk. Szántó Gábor, Némediné Kiss Adrien, T. Somogyi Magda. Bp., Argumentum Kiadó, 2006

DRÁMÁI

Babits Mihály: Drámái. Szerk. Vilcsek Béla. Bp., Magyar Könyvklub, 2003.

TANULMÁNYAI, ESSZÉI, KRITIKÁI

I. Babits Mihály: Tanulmányai, esszéi, kritikái, 1900–1911. Szerk. Pienták Attila. Előkészületben.

II. Babits Mihály: Tanulmányai, esszéi, kritikái, 1911–1920. Szerk. Pienták Attila. Előkészületben.

LEVELEZÉS

- I.** Babits Mihály levelezése, 1890–1906. Szerk. Zsoldos Sándor. Bp., Historia Litteraria Alapítvány – Korona Kiadó, 1998.
- II.** Babits Mihály levelezése, 1907–1909. Szerk. Szőke Mária. Bp., Akadémiai Kiadó, 2005.
- III.** Babits Mihály levelezése, 1909–1911. Szerk. Sáli Erika, Tóth Máté. Bp., Akadémiai Kiadó, 2005.
- IV.** Babits Mihály levelezése, 1911–1912. Szerk. Sáli Erika Bp., Magyar Könyvklub, 2003.

BABITS KÖNYVTÁR

- I.** Babits Mihály: „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Második, bővített kiadás. Celldömök, Pauz-Westermann Könyvkiadó Kft., 1997.
- II.** A Babits család levelezése. Szerk. Buda Attila. Bp., Universitas Kiadó, 1996.
- III.** A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp., Universitas Kiadó, 1996.
- IV–V.** „Engem nem látott senki még.” Babits olvasókönyv I–II. Szerk. Sipos Lajos. Bp., Historia Litteraria Alapítvány – Korona Kiadó, 1999.
- VI.** Babits Mihály Arany Jánosról. Szerk. Pienták Attila. ELTE Eötvös Kiadó, 2003.
- VII.** „...kínok és álmok közt...” Czeizel Endre, Gyenes György, Harmati Lídia, Németh Attila, Richmer Zoltán, Sipos Lajos, Szállási Árpád Babitsról. Szerk. Sipos Lajos. Bp., Akadémiai Kiadó, 2004.
- VIII–X.** A Baumgartner Alapítvány. Dokumentumok, 1917–1941., I–III. Szerk. Téglás János. Bp., Argumentum Kiadó, 2003.
- XI–XII.** A Baumgartner Alapítvány. Dokumentumok, 1941–1950., I–II. Szerk. Téglás János. Bp., Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt.
- XIII.** „Áll az idő és máll a tér.” Babits István levelei a keleti frontról és a hadifogságból, 1915–1920. Szerk. Buda Attila. Bp., Akadémiai Kiadó, 2005.

BABITS MIHÁLY

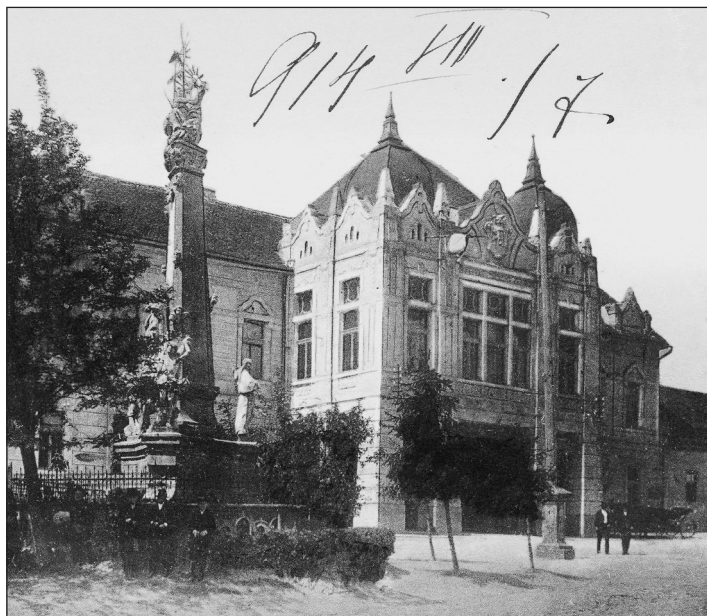
HALÁLFIAI

II.

BABITS MIHÁLY

HALÁLFIAI

II.

BABITS MIHÁLY
HALÁLFIAI
II. kötet

BABITS MIHÁLY MŰVEINEK KRITIKAI KIADÁSA
REGÉNYEI
Szerkeszti: SIPOS LAJOS

- I. Babits Mihály: A gólyakalifa. Sajtó alá rendezte Éder Zoltán. Kártyavár. Sajtó alá rendezte a Babits Kutatócsoport. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1997.
- II. Babits Mihály: Timár Virgil fia. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.
- III. Babits Mihály: Elza pilóta. Sajtó alá rendezte Buda Attila. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.
- IV–V. Babits Mihály: Halálfiái. Sajtó alá rendezte Szántó Gábor András, Némediné Kiss Adrien, T. Somogyi Magda. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006.

BABITS MIHÁLY

HALÁLFIAI

II. kötet

Sajtó alá rendezte

SZÁNTÓ GÁBOR ANDRÁS

NÉMEDINÉ KISS ADRIEN, T. SOMOGYI MAGDA

ARGUMENTUM KIADÓ, 2006

A kötet a következők támogatásával jelent meg:
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara
Szekszárd Megyei Jogú Város Önkormányzata
Tolna Megyei Önkormányzat

Készült az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén

A kiadás elkészítését támogatta:
a Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Projekt,
a Magyar Könyv Alapítvány
és az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA).

Lektorálta

KENYERES ZOLTÁN

Borító- és kötéstervező

BANGA FERENC

© Babits Mihály jogörököse, 2006

© Babits Kutatócsoport, 2006

© Szántó Gábor András, Némediné Kiss Adrien, T. Somogyi Magda, 2006

JEGYZETEK

A HALÁLFIAI KIADÁSAI

Hf_{PN} = *Halálfiái*. A regény első felének első változata; megjelent a Pesti Napló következő számaiban: 1921. okt. 2. 219. sz. [1]–3.; okt. 4. 220. sz. 3–4.; okt. 5. 221. sz. 3–4.; okt. 6. 222. sz. 4–5.; okt. 7. 223. sz. 3–4.; okt. 8. 224. sz. 3.; okt. 9. 225. sz. 5.; okt. 11. 226. sz. 3.; okt. 12. 227. sz. 3.; okt. 13. 228. sz. 4.; okt. 14. 229. sz. 4.; okt. 16. 231. sz. 4.; okt. 18. 232. sz. 3.; okt. 19. 233. sz. 3.; okt. 20. 234. sz. 3.; okt. 21. 235. sz. 3.; okt. 22. 236. sz. 6.; okt. 23. 237. sz. 6.; okt. 25. 238. sz. 6.; okt. 26. 239. sz. 4–5.; okt. 27. 240. sz. 3.; okt. 29. 242. sz. 3.; okt. 30. 243. sz. 5.; nov. 1. 244. sz. 3.; nov. 2. 245. sz. 4.; nov. 4. 247. sz. 3.; nov. 5. 248. sz. 3.; nov. 6. 249. sz. 6.; nov. 8. 250. sz. 3.; nov. 9. 251. sz. 3.; nov. 11. 253. sz. 3–4.; nov. 12. 254. sz. 3.; nov. 13. 255. sz. 6.; nov. 16. 257. sz. 3.; nov. 18. 259. sz. 4.; nov. 19. 260. sz. 3.; nov. 20. 261. sz. 3.; nov. 22. 262. sz. 3.; nov. 24. 264. sz. 6.; nov. 25. 265. sz. 4.; nov. 27. 267. sz. 4.; nov. 29. 268. sz. 3.; nov. 30. 269. sz. 4.; dec. 2. 271. sz. 4.; dec. 3. 272. sz. 4.; dec. 4. 273. sz. 5.; dec. 6. 274. sz. 4.; dec. 7. 275. sz. 3.; dec. 8. 276. sz. 9.; dec. 13. 279. sz. 5.; dec. 14. 280. sz. 5.; dec. 16. 282. sz. 4.; dec. 18. 284. sz. 8.; dec. 22. 287. sz. 5.; dec. 23. 288. sz. 4.; dec. 28. 291. sz. 4.; dec. 29. 292. sz. 3.; dec. 31. 294. sz. 4.; 1922. jan. 1. 1. sz. 7.; jan. 3. 2. sz. 3.; jan. 5. 4. sz. 3.; jan. 8. 6. sz. 7.; jan. 10. 7. sz. 4.; jan. 11. 8. sz. 4.; jan. 14. 11. sz. 4.; jan. 17. 13. sz. 3–4. (A BBIBL felsorolásából az 1921. okt. 20.-i, nov. 4.-i és nov. 11.-i folytatás kimaradt.)

Hf₁ = *Halálfiái*. Bp., Athenaeum Kiadó, [1927], 695. Egészvásznon kötésben. A fedél középbarna, arany-, fekete és vörös színű, félkörívbe hajlított nyomott minta díszíti, rajta horizontálisan a szerző neve és a mű címe olvasható. A fedélnél sötétebb árnyalatú könyvgerincen a szerző és a cím függőleges betűsora, alul – erre merőlegesen – a kiadó neve található. A betűk mind a fedélen, mind a gerincen verzállal szedve, közvetlen háttérük fekete.

Hf₂ = *Halálfiái*. Bp., Athenaeum Kiadó. Propagandakiadás. [1935], 695. Egészvásznon kötés; a fedél világoszöld színű, rajta aranyverzállal szedve,

egymástól léniával elhatárolva helyezkedik el a szerző neve és a mű címe. A gerincen ugyancsak aranybetűkkel a szerző, a cím és a kiadó neve látható.

Hf₃ = *Halálfiái*. Bp., Athenaeum Kiadó, [1938], (Babits Mihály összegyűjtött munkái, 4–5.), 336 [1], 324 [2]. Kék és fekete kiadói egészsvázon kötésben, a borítón és a gerincen az író nevével és a mű címével. Piros félbőr kötésben 200 számozott, amatőr példány az író kézjegyével.

Hf₄ = *Halálfiái*. Szerk. biz. BASCH Lóránt, ILLYÉS Gyula, KERESZTURY Dezső. Utószó UNGVÁRI Tamás. Bp., Európa Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, (Babits Mihály művei), 324[1], 327 [2]. Kék egészsvázon kötésben. A vékony aranyvonallal szegélyezett borító felső harmadában a szerző aranybetűkkel írt neve szerepel. A gerincet négy aranyvonal tagolja öt egyenlő részre; a fölülről számított első és második részben a szerző neve és a mű címe, illetve a mű kötetszáma olvasható, (szintén aranybetűkkel). Az alulról számított második részt egy stilizált aranyliliom díszíti.

Hf₅ = *Halálfiái*. Szerk. KERÉKES György. Utószó KÁNTOR Lajos. Bukarest, Irodalmi Kiadó, 1969, 530. Szürkéssárga színű papírkötés. A borító felső harmadában fekete betűkkel szerepel a szerző neve és a mű címe. A gerinc szintén szürkéssárga, a felső harmada fekete. E fekete alapon szürkéssárga betűkkel jelenik meg a szerző neve és a regény címe.

Hf₆ = *Halálfiái*. Utószó PÓK Lajos, szövegg. BELIA György, [Ill. BARTHA László.] Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972, (Magyar elbeszélők), 755. A kötet szürkésfehér vászon kötésű. A borító felső egyharmad részében fekete, dőlt betűs „Magyar elbeszélők” felirat olvasható, amely alatt egy aranycsík húzódik. A gerinc felső egyharmadát egy-egy fekete téglalap tölti ki az előbbi – ezúttal aranybetűs – felirattal. Ezekre merőleges, hosszanti irányban a szerző neve és a mű címe olvasható (fekete dőlt és normál betűkkel). Megjelent csehszlovák-magyar közös kiadásban is.

Hf₇ = *Timár Virgil fia. Halálfiái. Válogatott novellák*. Utószó, szövegg., jegyz. BELIA György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, (Magyar remekírók), 1046. Szürke egészsvázon kötésben, a gerincen – fekete mezőben – a szerző nevével és a kötetcímmel.

Hf₈ = *Halálfiái*. Szerk. és jegyz. BELIA György, [III. BORSOS Miklós.] Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, (Babits Mihály művei), 586. Kék egésvászon kötésben. A borítón egy vaknyomású vízszintes vonal fölött a szerző aranybetűkkel írott neve olvasható. A gerincen – egy arany vízszintes vonallal elválasztva – szintén a szerző aranybetűkkel írt neve, valamint a mű aranybetűs címe jelenik meg. A könyvet fekete-fehér színű külső borító takarja: a borítón a szerző portréja, a sorozat és a kiadó megnevezése, a regény címe; a gerincen a szerző neve és a mű címe olvasható. Megjelent csehszlovák-magyar közös kiadásban is.

Hf₉ = *Halálfiái*. Szerk. BOTÁR Emma. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1985, 639. Fehér alapszínű papírkötés. A borítót körbefogó keret szintén fehér, s e kereten belül lila szegéllyel határolt, barna mező helyezkedik el. A barna mező felső harmadában a szerző neve és a mű címe, alsó harmadában a kiadó neve olvasható. A fehér könyvgerincen a szerző nevének és a mű címének kívül egy felső és alsó lila elválasztóvonal, valamint lila díszítőmotívumok láthatók.

Hf₁₀ = *Halálfiái*. Utószó és jegyz. FENYŐ István. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, (A magyar próza klasszikusai, 44–45.), 300 [1], 300 [2]. A kemény kötésű, barna alapszínű borító négy sarkában stilizált liliom, körben stilizált sordíztetés, középen – ovális keretben – „BM” monogram, a keret körbefogóan pedig „A magyar próza klasszikusai” felírás látható. Az alsó harmadban a mű címe és kötetszáma jelenik meg. A gerinc felső részében, a kinagyított sordíztetés alatt a szerző neve, a mű címe és kötetszáma, az alsó harmadban a könyv sorozatszámát és a kiadó emblémáját szerepel.

A HALÁLFIAI IDEGEN NYELVŰ KIADÁSAI

Babits Mihály, *One Day*. The Hungarian Quarterly, 4. Vol. 1938. Autumn. 3. sz. 546. (részlet)

Babits Mihály, *I figli del destino*. Milano 1939. Corbaccio.

Babits Mihály, *I figli della morte*. Romanzo. Trad. Silvino GIGANTE. Milano 1943. A. Garzanti, 11,813 I. /Il Milione. Grandi Scrittori Stranieri/

Babits, Michel, *Les condamnés*. (Extrait). Trad. par LAZAR, André [BAJOMI LÁZÁR Endre]. *Panorama de la littérature hongroise du 20e siècle*. 1. 1965. 125–133. (részlet)

Babič, Mihalj, *Sinovi smrti*. Preveo: Aleksandar TIŠMA. (Utószó: BORI Imre: Sinovi smrti Mihaja Babiča.) [Novi Sad] (1965). Matica srpska, 362; 357 l. /Stvaraoti i dela/.

A REGÉNY KELETKEZÉSE, KIADÁSAINAK ÉS FOGADTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE, UTÓÉLETE

A nagyszabásúnak ígérkező mű, a Hf gondolatának fogantatása s megvalósítása nem független a kortól. Babits maga mondta: a regény terve a „nagy válságok” idején kezdte foglalkoztatni. A válsághelyzetben gyökeröző alkotásban azonban egyéni és társadalmi „lelkiismeretvizsgálat” munkál. (BEml 1941:20) A számvetés igényével a pályája, sorsa fordulójához jutott költő nem állt egyedül a korban, mely a nemzet életében is fordulópont volt. Politikusok (Károlyi), társadalomtudósok (Jászi, Szekfű), művészek (Móricz) keresték a közelmúlt tragikus eseményeinek okait, és kutatták aggodalommal a jövő lehetőségeit.

Babits regényét megjelenésétől kezdve kapcsolatba hozták Szekfű Gyula *Három nemzedék* című művével. Természetesen mind az alkotók szemléletéből, mind az alkotások műfajából eredően lényeges különbségek vannak a két mű között, de az ideológus-történész és az író egyaránt jellemzi egyfajta közös – nemzeti, értelmiségi – attitűd: a kiválasztottság és a nemzet sorsáért való felelősség érzése. A regény eszmeiségével egybehangzó *Új klasszicizmus felé* című Babits-esszében, amely a regény alkotásfolyamatában is jelentős 1925-ös évben lát napvilágot, BM arról ír, hogy a „Kor” kérdéseire a művész csak a művében felmutatott „lelkiség”-gel válaszolhat. (BABITS 1978 2:139)

Az eszmetörténeti problémaállapot mindkét műben a forradalmak után válságba jutott liberális eszmeiség, „az illúzióktól átítatott idegen liberálizmus” „omló homok”-ja, amire a háború előtti társadalom épült. (SZEKFŰ 1935:381) A Hf-ban is megmérettetnek a kor eszméi: Babits nemcsak ön-maga, de nemzedéke szellemi fejlődésével is számot vet. Ezzel sincs egyedül. Az ez idő tájt született Babits-, Kosztolányi-, Juhász-próza közös vonásaként emeli ki Rónay László, „hogya a magyar élet egy-egy szeletének ábrázolásával tulajdonképpen a maguk nemzedékének öneszmélési folyamatát mutatják be, s többé-kevésbé arra a kérdésre is választ adnak, mi

sodorta őket végül is a demokratikus gondolkodás táborába”. (RÓNAY 1982:88)

Nemcsak a kor kívánta meg a mindenkit foglalkoztató kérdésekkel való szembenézést, de BM személyes élethelyzete is. „Abban a beszorítottságban, amelybe 1919 őszén került, arra kényszerült, hogy a nagy vihart kavart önkomentárja után is, továbbra is személyes sorsára, eszméire, életére fordítsa figyelmét. A *Magyar költő kilenszáztizenkilencben* megjelenése után azonban már nem tettei eredményét, hanem azokat a szándékokat kellett mérlegelnie, amelyek ezeket a tetteket involválták és meghatározták.” (SIPOS 1979:56) Ehhez az önvizsgálathoz, a nemzedéke fejlődésével való szembenézéshez nem volt elég a közelmúltra, a saját ifjúkorára visszatekinteni, hisz ezek az eszmék már az előző nemzedékek, sőt a családtagok világnézetében is ott voltak, így a Kossuthért rajongó nagypapa negyvennyolcas múltjában és a Zolát becsülő apa liberalizmusában.

„1919 végén, 1920-ban és 1921-ben Babits a személyes történelemben, a család, a generációk és a nemzet történetében definiálja önmagát. Mindez a műfajok teljességében és párhuzamosan történik. Ugyanez megvalósul a versekben – a *Nyugtalanság völgye* darabjaiban [...] –, megvalósul a Szabó Lőrincnek mondott önéletrajzban és a *Halálfiái* első változatában [...], és megvalósul Babits ekkor írt kevés számú [...] leveleiben [...]” – írja Zsoldos Sándor. (BABITS 1998:329) Még inkább igaz ez a sajátos öndefiníálás a Hf teljes, 1927-es változatára.

A fogarasi évektől egyre több az érintkezés BM életrajza és lírája között. (RÁBA 1981:510) A világháború idején, majd az azt követő válságos években már korántsem a bergsoni ihletettség az oka ennek. Körötte „fájó haza, beteg nép” (*Reggel*), s ő egyszerre figyel önmagára és a „testvértüzek lobogása”-ra (*Csillagokig!*). A versekben fokozatosan megszorodnak a szülőföld, a gyermekkor képei, és átalakul a funkciójuk is: „A szülőföld és a gyermekkor erkölcsi tartalommal telítődött, s [...] etikai értékítélet hordozójává vált.” (SIPOS 1979:57) A *Nyugtalanság völgye* című kötet verseinek egy csoportjában felerősödik az emlékezés; az önelemzés „mindinkább otthonos területe” lesz a lírikus Babitsnak. (RÁBA 1981:561) Az említett kötet több versében (*Szekszárd, 1915 nyarán, A régi kert, Dal, prózában*) a lírai én emlékező pozícióban idézi fel a gyermekkor világát, a szülőföld és a szülői ház, a „tanya” képeit.

De nemcsak a líra formanyelvén objektiválódnak műalkotássá a jelenben felelevenedő múlt emlékképei, hanem az epika szélesebb ívű keretei

között is. *A gólyakalifa* és a *Timár Virgil fia* c. regény számos élettényt és életrajzi elemet tartalmaz, ám a műfajilag összetett nagyregény, a Hf ebből a szempontból is a leggazdagabb.

Az 1920 őszén a Szabó Lőrincnek elmondott önéletrajzi vallomás (TÉGLÁS 1997:57–79) „alkalmat adott Babitsnak arra, hogy egymás mellé tegye a versekben megszaporodott és új funkciót kapott életrajzi elemeket”. (SIPOS 1979:58) A családjáról, a gyermekkoráról, a gimnáziumi éveiről beszélő költő nem „sorsfordító emlékek”-et idézett fel, hanem apró, véletlen mozzanatok és helyzeteket. „Néhol úgy tűnik, mintha (mintegy analízisben) a tudat alá szorított élményeit akarta volna leginkább elmondani.” Az önéletrajz belső elrendezésére jellemző, hogy „Babits nem a világ befogadásának a folyamatát állította előtérbe, nem személyisége kialakulásáról, fejlődéséről beszélt.” Sipos Lajos szerint ez az önéletrajz „a *Timár Virgil fiában* megvalósult műtszemléletet mutatta”: az író a részletekre emlékezett, azt mondta el, ami eszébe jutott, s „a részleteket sohasem kötötte össze szervesen”. (SIPOS 1979:58)

Szorosan, néha szövegszerűen is kapcsolódik ehhez a vallomásos műhöz az 1927-ben kiadott Hf₁, valamint annak 1921-ben, a Pesti Naplóban megjelent első változata (Hf_{PN}). (Ez utóbbi természetesen kisebb mértékben, hiszen ebben még nem szerepel Imruska fejlődéstörténete.) A szülőföld, a múlt felidézésére valószínűleg ösztönzően hatott az író 1921. január végi szekszárdi látogatása, amikor ifjú feleségének bemutatta a családját, a szűkebb és tágabb otthonát, illetve gyermekkorának színhelyeit. Miközben önmagáról, a családjáról beszélt, egyre inkább úgy érezhette, hogy egy ilyen életrajzi és családi emlékekből kikerekedő regény valójában egy egész korszakot lesz képes bemutatni.

*

A kéziratok alapján nem lehet megállapítani, mikor és hol kezdte el írni Babits a Hf című regényét. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az első kiadás végén az író által felsorolt helynevekből induljunk ki: Fiesole* – Szekszárd – Budapest – Feldafing – Esztergom – Új-Tátrafüred. Azt tudjuk, hogy Babits és ifjú felesége 1921 márciusában nászúton járt Itáliában, s hogy a március 8-ától április 3-áig tartó útjuk állomásait Török Sophie a következőképpen jegyezte fel: Bécs, Velence, Firenze, Fiesole, Firenze,

* A BMKL tévesen Fiesole helyett Fiumét ír: 1:273.

Velence, Udine, Bécs. (TÖRÖK 2000:76–79) A napló szerint három, de lehet, hogy öt egymás utáni napot (19–23.) töltöttek Fiesolében, ahová először csak kilátogattak Firenzéből, majd a harmadik napon ki is költöztek oda. A naplóban a regényírásról nem esik szó. A Babits-hagyaték fényképgyűjteményében, a Török Sophie készítette fotók között azonban találunk egy Babitsot írás közben mutató, meglehetősen homályos képet, amelynek alján – a feleség tintáírásával – ez olvasható: „Mihály fiesolei szobánkban a Halálfiái írása közben.” (W. SOMOGYI 1983:225)

A fenti dokumentumok szerint tehát Fiesolében, 1921 márciusában kezdte el a Hf írását Babits. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű, mert a regényről szóló legkorábbi, Kárpáti Aurél készítette interjúbán (1921. szept.) BM nem említi Fiesolét: „A regény első részét egy dunántúli szőlőhegyen írtam – a hegy tetején, egy présház előtt, tanya előtt, ahogy ott nevezik.” (Pesti Napló, 1921. szept. 25.) A regény 1927-es megjelenésekor a Pesti Naplóban látott napvilágot az iménti interjú kibővített, átírt változata, s ebben már a regény végén található helynevekkel összhangban sorolja fel a szerző a mű írásának főbb színhelyeit: „[...] az első fejezeteket hat év előtt írtam, Fiesole csodálatos dombján, a világ egyik legszebb látványa előtt: nem törődve még e látvánnyal sem, teljesen befelé forduló szemmel, belső látványokra veszve... És így folytattam azután a szekszárdi présházban, mely bizonyára közelebb állt ama belső látványok színhelyéhez, s az esztergomi dombon, mely valami magyar Fiesolét idéz, a starnbergi tó partján és Tát-rafüred hóvilága fölött...” (1927. ápr. 9.) Az első (1921. január végi) szekszárdi látogatásnak – a *Babits- emlékkönyv* számára készült – leírásában Török Sophie emlékezete is Szekszárdhoz köti a regény írásának kezdetét: „Felértünk a présház elé [...] Nyáron, ugyanezen évben, mikor visszajöttünk ide, Mihály itt a diófák alatt, a Cenci néni öreg karosszékében ülve kezdte el írni a Halálfiait [...]” (TÖRÖK 2000:73)

Nemcsak az alkotás kezdetének helyszínéről, de annak időpontjáról sem elég egyértelműek Babits nyilatkozatai. 1926 augusztusában a Diószeghy Miklósnak adott interjúbán ezt mondja: „Öt éve dolgozom rajta megszakításokkal.” Fél évvel később, 1927. ápr. 9-én így nyilatkozik: „Hat év óta térek vissza-vissza hozzá: mert az első fejezeteket hat év előtt írtam.” Nem sokkal később – ugyancsak áprilisban – már hét esztendővel korábbra teszi a munka kezdetét. (i. p. [IGNOTUS Pál], *Literatura*, 1927/6, 197–198.)

Az, hogy az író 1927-ben egyszer hat, máskor hét évet mond, nem elentmondás, mert az egyik időponthoz az első fejezetek írását, a másikhoz

a regény tervével való foglalkozást kapcsolja. Nemigen tévedünk, ha magát a regényírás kezdetét 1921 márciusára, Fiesoléba helyezzük, (már csak azért sem, mert a Szekszárd vagy Fiesole ellentmondásra, mint lejjebb látni fogjuk, találunk magyarázatot). A regény ötlete és terve ennél bizonyára előbb megszületett, és feljegyzések is készülhettek az elgondoláshoz.

A *Timár Virgil fiát* leszámítva Babits legtöbb regénye hosszú ideg, egyenetlen munkatempóban készült. Ez történt a Hf esetében is, amelynek teljes – bár az író által nem véglegesnek tartott – szövege (a Hf₁) a kezdeti feljegyzésektől a regény első kiadásáig 1921 tavasza és 1927 tavasza között jött létre. Számos más művéhez hasonlóan Babits ezt a regényét is először a napi sajtóban publikálta. A regény első, nem teljes változata (a Hf_{PN}) a Pesti Naplóban látott napvilágot 1921. október 2-tól 1922. január 17-ig. A Hf_{PN}-en az író tavasszal kezdett dolgozni, nyáron folytatta, és ősztől három és fél hónap alatt, egyenetlen munkatempóban fejezte be. Az utolsó rész közlése után már tervezte a mű átdolgozását és könyv alakban való kiadását. A következő években nemcsak folytatta, hanem át is dolgozta az addig elkészült fejezeteket – feltehetően egy részben meglevő, és később egyre határozottabbá váló koncepció igénye szerint.

Nagyon valószínű, hogy a Hf_{PN}-hez hasonlóan a hosszan érlelt teljes regény, a Hf₁ is folyamatos hajszában készült: az előbbi a folytatásos közlés határidőinek, az utóbbi a nyomda sürgető kívánalmainak a nyomása alatt. Babits nehezen haladt a munkával, s ennek a külső körülményeken kívül belső okai is lehettek. Az író és felesége nemegyszer vallottak róla, milyen gyötrelmesnek érezte Babits a Hf írását. Koháry Sarolta szintén ezt tanúsítja: „Mihály utálja a muszáj-munkát akkor is, ha azt ő maga kényszeríti saját magára. Regénye, a *Halál fia* [!] írásánál tudja és akarja, hogy meg kell lennie, de gyűlöli a munkáját. Úgy viaskodik vele, mint egy ellenséggel.” (KOHÁRY 1973:138) Babits munkamódszeréből, munkastílusából, a „dantei igényű vállalkozás” méreteiből és nehézségeiből (NÉMEDINÉ 1992²), s bizonyára a koncepció finom elmozdulásaiból adódóan, a fennmaradt kéziratalmazban rengeteg korrekciót találunk, amelyek a legritkább esetben azonosak a végső szövegváltozattal.

*

A Hf-hoz készült szöveghalmaz két helyen található: az OSZK és a PIM Kézirattárában. (A BMKL az 1365–1377. sorszám alatt tartja nyilván őket). Három nagyobb egység emelhető ki belőlük. Az első szövegegyüt-

tesbe tartozó 124 fólió (BMKL 1365, Fond III/1603) eltérő nagyságú és keletkezési idejű kéziratok feldolgozatlan konglomerátuma, amelynek fólióit a regény fejezeteinek sorrendjében látták el sorszámokkal. (Vannak köztük rossz helyre besoroltak is.)* A második, 44 fólióból álló szövegegység a Hf legterjedelmesebb, összefüggő fogalmazványrészlete, amely a szerző által megszámozott, 541-től 583-ig terjedő oldalakon a *Nelli* c. fejezet 6–19. részének, illetve az *Epilog*nak valamelyik előfogalmazványát tartalmazza. E szövegegység kisebbik részét az OSZK, nagyobbik felét a PIM Mikes Lajos hagyatéka őrzi. (BMKL 1371, OSZK Fond III/1603/95-113, PIM Kézirattár, V. 534.)** Egy harmadik szövegcsoporthoz tartozik az OSZK Kézirattárának 149 darab, azonos méretű fóliója, amelyek egy BM-nak címzett, és a rektón Török Sophie ceruzairását is tartalmazó borítékban található, a regény összes szereplőjének ábécérendbe szedett neveivel, illetve a hozzájuk tartozó oldalszámmutatókkal. (BMKL 1377) Az OSZK Kézirattárában ezeken kívül is találunk még – esetenként 1–6 fóliót tartalmazó – borítékokat, az alábbi kézirattári jelzésekkel: Fond III/1603, illetve 1602, 503/6, 2286/98, 1463/1, 1953/11, 1951/7, 1969/6.

Bár a Babits Archívumban tekintélyes kézirathalmaz áll a kutató rendelkezésére, sem a Pesti Naplóban megjelent korai regényváltozatról (Hf_{PN}),

* Az 1–2. számú fólió nem az *Évek*, hanem a *Miska* c. fejezetbe tartozik. Tévesen sorolódik a *Nelli* fejezetbe két, 96. és 97. számot kapott fólió (bár a *Nelli* fejezetben is vannak ilyen számozásúak): ezek a feljegyzések a legkorábbi, még a Hf_{PN}-hez készült szövegtörödékeknek tűnnek, és nem lehet őket fejezetbe sorolni. Tévesen állítja a BMKL, hogy az 1365. sorszám alatt jelzett 124 fólió valamelyikén lenne a [*Hajnali gondolat*] című vers fogalmazványrészlete. Az annak a 6 fóliónak egyikén található, amely egy külön borítékban van, igaz, ugyancsak az 1603 jelzés alatt, mint ahogy van még hasonló jelzéssel néhány, a 124-en kívül eső kéziratdarab (BMKL 1366: 1 fólió, 1375: 4 fólió, 1376: 6 fólió, 1377: 149 fólió; ez utóbbi 149 fólió az író által a szereplőkről készített „Index a Halálfiához.”). A BMKL szintén tévesen sorolja az 1368. sorszám alatt feltüntetett OSZK Fond III/503/6. jelzésű fólión látható (nehezen olvasható) szöveget a regény 6. fejezetébe, mert az valójában a *Viharagyú!* fejezet 6., 7. részébe tartozik.

** A BMKL nem jelzi, hogy az OSZK-ban található 19 fólió (kézirattári számozása: 95–113.) nem alkot külön egységet, hanem abba a – fentebb említett – 124 fólióba van sorszámozva, annak 95-től 113-ig terjedő részeként, amelyet a BMKL 1365. szám alatt tüntet fel, OSZK Fond III/1603 jelzéssel. Zavaró, hogy más kéziratdarabok is viselnek 95., 96., 97. sorszámot.

sem a későbbi, teljes változatokról (Hf₁, Hf₂, Hf₃) nem maradt ránk összefüggő kézirat, tisztázat vagy korrektúrapéldány, s még csak rekonstruálni sem tudjuk ezeket. Az archívum az egyszavas feljegyzésektől a több fejezetre kiterjedő fogalmazványokig számos szöveget tartalmaz. Van közöttük cselekményvázlat, a szereplők életkorát egymáshoz viszonyító kronológiai táblázat, tartalomjegyzék, a hősök előfordulását lapszám szerint feltüntetett szereplőlista. Az író a későbbi felhasználás szándékával rengeteg ötletet, beszédszituációt, párbeszédfozlányt, emlékeztető szót és kifejezést jegyez fel (pl. „berbecs, iszalag” „a titkos fiók”, „a fácska kihajt!”), továbbá számos történeti tény és dátumot („1910 Munkapárt”, „1906. koalíciós kabinet”), nevet („Blériot”), jellemzésre, cselekményformálásra irányuló intenciót is rögzít („Dodó félelmes az Epilog végén!”). Természetesen hosszabb-rövidebb fogalmazványtöredékeket és viszonylag terjedelmesebb előfogalmazványokat is találunk, továbbá szép számú beszúrást és szövegbetoldást is. Van, amikor a módosításnak csak az elvi lényegét fogalmazza meg a szerző („98. kissé sok az analízis”, „108. Gyula szavai túl okosak.”); máskor egy vagy két oldalon ugyanannak a jelenetnek és szituációnak több változatával is kísérletezik. Korrigálja, módosítja a (feltételezett) kéz- vagy gépiratot, sőt a korrektúrát is (ilyen töredéket csupán egy féloldalt ismerünk: OSZK Fond III/1603/95). A korrekciók, kiegészítések következtében gyakoriak a szövegvariációk.

Mindez szorosan összefügg Babits munkamódszerével és munkastílusával is. Bizonyára a Hf keletkezésére is igaz, amit 1927-ben a Színházi Élet riportérének mondott: „Munkáim nagy részét nem ülve, íróasztalnál dolgozom ki. Gyakran egy-egy novellám vagy regényrészletem, versem majdnem mind, fel s alá járkálás vagy utcai sétám közben fejben elkészítem, és emlékezetből leírom aztán.” (TÉGLÁS 1997:209) Szabó Lőrinc lényegében ugyanezt mondja: „Szeretett séta közben fogalmazni, utcán, kertben, a szobákban járkálva; [...] Apró ceruzavégeket tartott a mellényzsebében, azokat kaparta elő az ujjával, s velük kanyarította a korrektúrák hátára, papírdarabokra, levélborítékokra, ami épp akadt, akármire, a verssorait, nyugtalan, elrángatott betűkkel...” (SIPOS 1999 1:386)

A Hf-hoz készült szövegek szintén a Szabó Lőrinc által felsoroltakhoz hasonló, változatos alakú, anyagú, színű és rendeltetésű papírokon találhatók (Babits Angéla elrontott bizonyítványa, osztályozónaplója, levelek, meghívók, különböző színű nyomtatványok, füzetlapok, noteszlapok, kézzel vagy géppel írt vers- vagy cikktöredékeket tartalmazó lapok, kétrét hajtott

géppapírok stb.). Az író gyakran két hasábra osztja a papírt, és vízszintesen is tagolja azt – vonalakkal választva el a különböző részeket. A kézírathalmaz nagy része kézírásos, főleg ceruzával készült. Jóval kevesebb a gépirásos lap, ezeken néha összeragasztott papírcsíkokból áll össze egy oldalnyi összefüggő szöveg. Pl. a *Napok* 5. részének tisztázata a [...] 18, 19, 20. oldalszámokkal ellátott négy (papírcsíkokból összeragasztott) gépiraton olvashatjuk. (OSZK Fond III/1603/16-18) Az *Óh vidám kamaszkor!*, a *Viharágyú!*, *A Tragédia partjain* című fejezetekhez van néhány gépirásos lap, amely valószínűleg tisztázatnak készült. Vannak köztük duplumok is (az első, illetve a másodpéldányok külön fóliószámozva): OSZK Fond III/1603/ 37-38., 39-40.; 54-55., 56-57., 60-61., 62-63., 64-65.; 86-87., 88-89., 93-94.

A szép és rendezett írású fóliók száma nem nagy. Azok a jelenségek, amelyekre Kelevéz Ágnes mutatott rá a verskéziratokkal kapcsolatban, felismerhetők a Hf-hoz készült kézírathalmazban is. Kelevéz figyelt fel rá, hogy a tízes évek közepétől eltűnnek a tintairású kéziratok, s csak a harmincas években szaporodnak meg ismét. „1919–20 táján azt tapasztaljuk – írja a kutató –, hogy a szabályozottság és fegyelmezetség jelei egyre jobban eltűnnek Babits kézíratairól, és még inkább megváltozik lejegyzési módszere.” Megnő az elkapkodott fogalmazványok, töredékek száma; már nem jegyzetelés céljára kialakított papirosokra ír, hanem mindenre, ami a keze ügyébe akad. „A rendezettebb, lineáris helyett az ötletszerűbb, táblázatos írásmód lesz jellemző rá. Egy-egy papírfecnin teljes kuszaságában javítható öt-hat töredéket is találunk, hol átlósan, hol margóra írva, hol pedig a lap aljára biggyesztve.” Jellemző az elnagyolt, kusza írás, a halvány írásképek, a többszörösen áthúzott töredék. Kelevéz a kéziratok változó írásképeit BM külső és belső, morális válsághelyzetének, illetve a szóhoz, a vershez, a művészethez való megváltozott viszonyának lenyomataként értelmezi. (KELEVÉZ 1998:228–230)

A fogalmazványok számozása nem tűnik egységesnek. Az 1. sorszám nem mindig a fejezetkezdetét jelöli, bár ilyenl is találkozunk. „1.”-gyel kezdő Babits például a *Napok*. fejezet 1. részének, az erszényjáték történetének néhány oldalnyi fogalmazványát: szép, lila ceruzairással, 1–6.-ig számozott, vonalas füzetlapon (OSZK Fond III/1603/7-12). Hasonlóképpen számozza a Hf₁ *Miska* c. fejezetének 1. részét és az elkezdett 2. részt. A szöveg elhelyezése itt más, mint az előzőé: vonalas, hosszában kettéhajtott papír, amelynek mindkét oldalán két-két hasábra, 1–4.-ig számozva

rendezte el a szöveget az író. A ceruzairású fogalmazványt kihúzások, átírá-
sok tarkítják. (OSZK Fond III/1603/1-2) A kéziratári jelölés a fogalmazványt
tévesen az *Évek* c. fejezethez sorolja, s ennek megfelelően sorszámozza.
Arra is van példa, amikor nem fejezetrész kezdetét jelöli az 1. sorszám. Az
1925. dec. 22-i Kollár-levél két belső oldalán két-két oszlopba rendezett,
1-től 4-ig számozott szövegrészek láthatók, de az 1. oszlop első sora mon-
dat közben („a baj mélyebben [...]”) kezdődik. Előfogalmazványa ez an-
nak a szövegnek, amely végleges formájában a Hf₁ *A boldog gyermekkor*
c. fejezetébe, az 5. rész második felébe, illetve a 6. részbe került. (OSZK
Fond III/1603/28-29) A *Viharágyú!* című fejezet 4. részéhez készült fogal-
mazványt három oldalon keresztül két-két oszlopba rendezi Babits, de az
1. számhoz rendelt szöveg („Távol az élettől [...]”) szintén nem a megfede-
lő fejezetrész (Hf₁ *Viharágyú!* [!] 4.) elején található, s csupán töredéke a
végleges szövegnek. (OSZK Fond III/1603/51. R, V, 52.V) Megvan vi-
szont a kéziratalmazban a teljes 5. rész 2-től 6-ig számozott szövege („Im-
rus nagyon későn aludt el [...] Gyermek volt, |: kissé nevetséges és csu-
folnivaló: de |: a jövő beszélt belőle.”). (OSZK Fond III/1603/ 66-67-68.
R,V) Ezekről a fogalmazványoktól mindig eltérnek valamilyen mértékben
a végleges szövegek.

Mindemellett a tervszerűség sem hiányzik BM munkamódszeréből. Erre
vallanak többek között a kisebb-nagyobb cselekményvázlatok, kronológiai
táblázatok vagy pl. egy kimutatás a szereplők regénybeli előfordulási he-
lyeiről.

Feltűnő, hogy egy ilyen kultúrtörténeti vonatkozásokban gazdag regény-
hez szinte alig találunk művelődéstörténeti tárgyú feljegyzéseket. Mintha
„lexikonokat” is hordott volna a fejében a szerző, nemcsak görög-latin-
francia-német-magyar idézeteket. Nem véletlenül nevezi Babitsot a maga
„eleven lexikonának” felesége, Török Sophie egy nyilatkozatában (TÉGLÁS
1997:189), ahogy már a Fogaras és Vidéke c. lap is a gimnázium „élő le-
xikon”-jaként emlegeti őt. (SALLÓ 1996:109) Szinte kivételnek számít az
a főlíó, amelynek rektóján – meg nem nevezett című, nyelvű és kiadású –
Tagore-szövegek lapszámaikat rendeli Babits a Hf megfelelő témáihoz: pl.
„Tagore, 89 oldal jelölt hely Gyulára”; „Társadalmi életnivő különbségek-
ről Tagore, 123 jelölt hely, (Hf.)”; „Nelli új szabadságáról Tagore 195. jelölt
hely”. Az utalásokon kívül szerepel még a főlíón egy szentencia: „A kard-
penge csak addig tükrözi a világot, amíg nem véres...”, illetve egy fordítás-
töredéknek gyanítható szöveg is: „S aztán: a víznek csókjai / Óh”. (OSZK

Fond III/1603) A lapszámutalások valószínűleg egy 1921-es német kiadású, angol nyelvű Tagore-regény szövegére vonatkoznak (TAGORE, Rabindra Nath, *The Home and The World*, translated by Sarandra Nath Tagore, Leipzig, 1921). A regénynek ez a kiadása – GÁL István *Babits és az angol irodalom* c. munkája (Debrecen, 1942) szerint – megvolt Babits könyvtárában. (A regény magyarul *Bimala* címmel jelent meg 1924-ben.) Csak valószínűsíthetjük, de hitelt érdemlően nem tudjuk kijelenteni, hogy ezek a feljegyzések a Hf_{PN} átdolgozása során, a Hf₁-hez készültek. Nincs segítségünkre ebben a fólió verzóján olvasható Rousseau-tanulmány korrektúratöredéke sem. (Posch Jenőnek ez az írása a NY-ban jelent meg, 1922. január 16-án.) S minthogy BM csak a témát adja meg, a regényben is nehéz megkeresni azokat a helyeket, ahová az ismeretlen Tagore-szövegeket valamilyen módon beépítette. (Ha ugyan valóban beépítette őket.)

*

A Hf-hoz készült sok jegyzet, töredék, feljegyzés, vázlat, fogalmazvány-töredék alkotja a mű *előszövegét*. A Pesti Naplóban 66 folytatásban megjelent szöveg a regény első változata (Hf_{PN}), amit az első kötet *Mellékletében* közlünk. Mint mondtuk, sem ennek, sem az 1927-ben megjelent, kibővített változatnak, a Hf₁-nek nem maradt ránk teljes, összefüggő kézírata. A Hf_{PN}-nek valószínűleg nem is volt, vagy csak a folytatásos közlés befejeztével állt össze. A Hf₁ szövege kisebb-nagyobb adagokban, szakaszosan készült, sok-sok utólagos kiegészítéssel és módosítással, amelyek így mindig újabb szövegvariánsokat hoztak létre. A hagyatékunk csupán néhány darabjáról feltételezhetjük, hogy a Hf₁ – valamikor talán létezett – kéziratának a része lehetett.

Meg kell említenünk még két olyan szövegdarabot, amely a Hf₁ részének tekinthető, noha azok megjelenésekor BM még nem fejezte be a regényt. A regényből kivágott „novellák”-ról van szó. Ezek egyike a Nyugatban, a másik A Nő című lapban jelent meg. A Nyugat 1926. dec. 1-én (23. sz. 811–834.) *Regénytöredék* címmel közölte a készülő regényből azt az összefüggő részletet, amely – a szükséges változtatásokat leszámítva – lényegében meg egyezik a Hf₁-beli *A boldog gyermekkor* c. fejezet végének (5–11.) és az *Oh vidám kamaszkor!* c. fejezet elejének (1–6.) szövegével.

A *Regénytöredék* tagolása és a Hf₁ fejezetrészei a következőképpen felelnek meg egymásnak:

<i>Regénytörödékek</i>	<i>Hfi A boldog gyermekkor</i>
1.	5.
2.	6.
3.	7.
4.	8–9.
5.	10.
6.	11.
	<i>Hfi Óh vidám kamaszkor!</i>
7.	1.
8.	2.
9.	3.
10.	4.
11.	5.
12.	6.

A végleges változattól való szövegeltérések e publikációban egyrészt olyan betoldások, amelyek az előzmények ismeretének hiányait pótolják (pl. „a hűtelenül eltávozott Nellié”; „Noémi a szomszédban lakó rokonkisleány”), másrészt olyan kihagyások, amelyek a teljes szöveg itt nem közölt eseményeire és összefüggéseire vonatkoznának, s így fölöslegesen nehezítenék és bonyolítanák e *Regénytörödékek* megértését. (Ezért maradnak el például Miska és Imrus pesti látogatásának leírásából a Hintáss Gyulára vonatkozó bekezdések stb.)

A Nő című feminista lap* 1926. decemberi számában az *Évek* c. fejezet – római számokkal jelölt – öt része, valamint az utolsó, 12. rész vége

* A Nő, a Glücklich Vilma által 1904-ben alapított Feministák Egyesületének, valamint a Nőtisztviselők Országos Egyesületének lapja, 1914-től 1928-ig jelent meg. Szerkesztői: Bedy Schwimmer Rózsa, illetve Máday Margit voltak. Arra nézve nincsenek adataink, hogy miképp jutott el Babits regényrészlete a laphoz. Lehet, hogy a felesége révén, (aki korábban tisztviselőként dolgozott, és a feminista mozgalom eszméi sem álltak tőle távol), esetleg Dienes Valéria közvetítésével, aki szintén publikált a lapban. Voltaképpen az is elképzelhető, hogy nem is volt szükség közvetítőre, hiszen Babitsnak már 1918-ban volt levélkapcsolata a Nőtisztviselők Országos Egyesületének (kolozsvári) csoportjával (BMKL III 398. o., 8893., 8894. sz.), és tudunk egy olyan, Budapesten feladott levélről is, amelyet e regényrészlet megjelenésének évében, 1926 májusában kapott Babits az Egyesülettől – Glücklich Vilma ügyvezető és Vámbéry Melanie titkár aláírásával. (SIPOS 1999 2:26–27) Ez a levél

jelent meg (a kihagyás jelzésével, de számozás nélkül.) A folyóirat által adott címhez – *Babits Mihály a régi nőtipusokról, az alkohol romboló hatásáról, a gyermeki lélek szárnybontogatásáról* – a következő szerkesztői lábjegyzet tartozik: „A költő szives engedelmével olvasóink mutatót kapnak sajtó alatt levő regényéből.”

Hf_{PN}

Az OSZK Babits-hagyatéka őriz néhány olyan kéz-, illetve gépirású fóliót is a Hf-hoz, amelynek anyagát BM nem használta fel. A Fond III/1953/11 számú rektóján három hasábján rendezett kéziratos szövegtörredék található egy bíró portréjához (elbeszélői jellemzés, különböző párbeszéd stb.). Sem a Hf_{PN}-be, sem a Hf_I-be nem került be, talán azért, mert nem is ide szánta az író. Csupán a fólió másik oldalán található rövid feljegyzésről állítható bizonyosan, hogy a Hf-hoz készült.

Van azután 4 oldalnyi gépirású szöveg babitsi sorszám- és fejezetszám-megjelöléssel (a 31. oldalon a 8-as fejezetszám szerepel, a 34. oldal második felén a 10. fejezet kezdődik, és folytatódik a 35., 36. oldalakon). Mindez egy láthatóan összefüggő szöveg néhány oldalnyi, nem folytonos része lehet (de nem egyforma papíron és betűformával, ill. színnel). A 31. oldalon (lila másolópapíron gépirással, a többitől eltérő, nagyobb betűkkel) Gyula bemutatását találjuk, a 32, 33. oldal hiányzik; a mondattörredékkel kezdődő 34.-en (fekete másodpéldány) pedig Nelli gondolatait olvassuk Gyuláról, Miskáról. Ezen az oldalon kezdődik Wintersberg báró jellemzése (10. rész) is, ami folytatódik a 35-ös számú teljes oldalon, meg három sornyi terjedelemben a 36. oldalon (lila gépirással). Szó van itt a báró vagyonáról, könnyelműségéről, hódításairól, céltalan bőkezűségéről és feleségéről, Adrienne bárónőről (OSZK Fond III/1603/3, 4, 5, 6; I, 826–829). (A Hf_{PN}-

egyébként az Egyesület által rendezendő, Romain Rolland ünneplésének szentelt „*béke nap*”-ra invitálja a „tiszelt Mester”-t, és arra kéri, olvassa fel „azokat a költeményeit, amelyek fordítása oly nagy örömet okozott Romain Rolland-nak”. A levélből arra lehet következtetni, hogy Babits az Egyesület egy korábbi kérését teljesítve készítette el az említett versfordításokat.)

ben nem kerül szóba a báró felesége. A teljes regény második felében, az *Óh vidám kamaszkor!* című fejezet 1. részében az áll, hogy a báró „tönkrement, megnősült rangján alul”, míg feleségét, a kleptomániás asszonyt az *Epilogban* említi az író, de név nélkül.) A 8. rész első mondatának visszautalása alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az előző részben Sátordyt mutathatta be az elbeszélő. Ezeket a hosszú narratív vagy leíró részeket, jellemzéseket ebben a formában nem építette be Babits sem a Hf_{PN}-be, sem a Hf₁-be. Az elkészült műben elvétele ismerünk fel belőlük egy-két mondatot a narrációban vagy a dialógusokban, s nem is mindig a regény elején, ahová egyébként talán tartoznának.

Vegyük például Gyula két bekezdésnyi bemutatását! („Az az idő [...] diadala szekerének.” – I, 826) A Hf_{PN}-ben és a Hf₁-ben már számos fontos eseményre – így a Csörge-tói kirándulás előkészületeire és a Miskának elhangzott vallomásra – sor kerül, mire bennük az iménti részlethez hasonló mondatokig érkezünk: „Gyula csakugyan könnyelmű volt s azonkívül valami többre vágyott, mint amit Sót adhatott neki. Az az idő, amelyről írunk, még a meggyőződés ideje volt Magyarországon s Gyulának rendíthetetlen meggyőződése volt. Hitt a zsenijében. Meg volt győződve, hogy az élet tartozik neki s nem volt hajlandó várni, míg az élet a tartozást elismeri. [...]” (Hf_{PN} *Folytatás* 7., I, 747; Hf₁ *A vonat letér a sínről* c. fejezet első része; I, 109) Néhány résszel később, a Csörge-tói kiránduláson egy beszélgetésben Erzsébet említi meg Napóleon és Joséphine történetét, párhuzamot vonva a maga sorsával, majd Gyula elmélkedik róluk. (Hf_{PN} *Folytatás* 9., I, 755–756; Hf₁ *A vonat letér a sínről* 4. rész; I, 117–118) Az, amit Nelli – a Hf_{PN} szövegéből következtetve – valószínűleg a házasságának történetét elmesélő Hintássnéról gondol („ami Nellikében a megbotránkozás [...] egymásnak.” I, 827), kisebb változtatással olvasható az *Évek* c. fejezet 6. részében: „Nelli zavarba jött: hát illik ilyeneket tudakolni? Másutt azt kérdezték: »Mikor érkeztek?« »Hogy tetszik nektek Sót?«” (I, 659; 16)

Vajon milyen funkciójú, s milyen terjedelmű lehetett az a szöveg, amelynek csak e fenti néhány oldalát ismerjük? Lehetett a Hf_{PN} első részének valamilyen összefüggő, első fogalmazványa, amelyet félretett az író; de lehetett a szereplők karakterének rajza is, nyersanyag és emlékeztető, amely csak támpontul szolgált egy-egy jellem megformálásához vagy a hozzájuk kapcsolódó cselekményelemek megkonstruálásához. A gondos számozás inkább az előbbi feltevést látszik megerősíteni. Ezt támasztják

alá az olyan elbeszélői fordulatok, mint „Az az idő, amelyről irunk, [...]”; „Wintersberg báró néha jött négyesfogatával és megkocsikáztatta a szépasszonyokat”. A Nelliről szóló rész kezdő mondattöredéke pedig egyenesen egy korábbi párbeszédre utal vissza: „ami Nellikében a megbotránkozás és izgalom vegyes érzését keltette: soha sem volt fogalma, hogy így beszélhet asszony asszonnyal, hogy emberek ilyen titkot elmondhatnak egymásnak.”

Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a regény első fejezetrészeinek első változatával van dolgunk. (Ez esetben a szöveg, illetve annak a Hf_{PN}-nel való összehasonlítása jól mutatja, miként alakította át BM a hagyományos regénykezdő szövegformát.) A fogalmazvány pontos keletkezési idejét nem tudjuk megállapítani, de (amint erről később szó lesz) valószínűnek látszik, hogy nem ezek a legelőször írt regényrészletek.

A közlésmódot tekintve könnyen lehetséges, hogy a Hintásst, Wintersberget bemutató fogalmazványhoz tartozik az a hatsoros (oldalszámozás nélküli) gépirásos mondattöredék, amely két olyan szereplőt mutat be röviden, akik a cselekmény későbbi pontján – feltehetően a kaszinóban – tűnnek fel. Ez a szövegdarab azért figyelemreméltó, mert bár ilyen formában ezt sem használta fel az író, az itt bemutatott szereplőket – megváltoztatott névvel – később mégis bevette a Hf_{PN} és a Hf_I regényalakjai közé: „mazokból soha. Aztán sorba jöttek a többiek: Sonnewend Frici, törvényszéki bíró, innen-onnan agglegény már, aki végigkurizálta Sót összes lányos házait, s a mamák előtt elapadt reménység, a lányok előtt <mulatsá> örök madárijesztő képében szerepelt; Karády Sanyi, megyei aljegyző, akinek örök témája az ő elvesztett bárósága volt; t. i. a nagyapja báró volt, de negyvennyolcban, de-” (OSZK Fond III/1603/19 R) Nem nehéz megállapítani, hogy a Hf_{PN} és a Hf_I szövegében Sonnewend Friciből Gruber Franci, Karády Sanyiból pedig Gözsy Pepi lett: vö. „Gruber Franci jött be, törvényszéki bíró, s az asztaltársaság rendes tagja: vén fiatalember, örök nő-sülendő, kétségbeesett mamák végső szalmaszála, leányzsurok madárijesztője.”; „Gözsy Pepi ekkor már ott volt, megyei aljegyző, nagyszerű fiu, igazi úr”. (I, 714; 717; 72–73; 75) Hogy mikor írta Babits a fenti töredéket, sajnos nem tudjuk.

*

Általánosságban is elmondható, hogy a Hf-hoz készült szövegtörések keletkezési idejének megállapítása sokszor leküzdhetetlen akadályokba ütközik, vagy csak megközelítő pontossággal lehetséges. Ehhez egyrészt a kéz- vagy gépiratokon szereplő másodlagos (idegen) szövegek datálása, másrészt Babits nyilatkozatai és levelei nyújtanak segítséget.

A dátumhoz köthető legkorábbi szöveggyűjtemény egy Babits Angéla osztályfőnök által írt bizonyítvány hátoldalán olvasható. Ezen az elrontott iraton épp a keltezésbe – „Szekszárd, 1920. júl. 7.” – csúszott hiba, amit a Tolna Megyei Levéltár egyik dokumentuma, az *1917/18 – 1920/21 // XVI.I. // I. B. osztály anyakönyve 1920–21* tanúsíthat. A 16. anyakönyvi számmal ellátott, Lengyel Olga névre szóló bizonyítványt eszerint az 1920/21-es tanévre állították ki, amelynek a bizonyítványosztása természetesen nem az 1920-as, hanem az 1921-es év júliusára esett. Az elrontott bizonyítványra így Babits följegyzései sem 1920, hanem 1921 nyarán kerültek rá. Idézzük fel ezeket a polgári leányiskolai bizonyítvány hátoldalán olvasható – két hasábra osztott és több vízszintes vonallal tagolt – mondat- és párbeszéd-töréseket. (A sorvégeket /-lal, az író által húzott és az egyes egységeket elválasztó egyenes vonalat // -lal jelöljük.)

Jobboldalt található szövegtörések (96. fölió):

„Erzsike fejletlen sovány kislány / valósággal úgy bolondította el, esze ágában / se volt férjhez menni // Színészek jöttek. – Mi bajod Erzsike / – Hát mindennap színházba / járunk; de tudod most azt / mondja a Juli néni hogy a Gy. / sárgaselyem ruhát vett a szí/nésznőnek. / – Tudod mit, E.ém<,>? ugy fogj<unk> / ki rajtuk hogy ne hidd el. / – De ha J. néni mondja // Erzsike a tartásdíjat / nem fogadta el / Még a polgári iskolája / se volt meg mind [A szöveg mellett egy leányfej rajza] // – Kérem az üzlet csukva / van – mondta a kocsisa / – Mondja hogy kinek / viszi, hogy vendégem van, / és dupláját fizetem. // <.>Vali a gyerekeinek v<.>ágtá a szem-/pilláit hogy hosszú szempillájuk legyen. // Gyula beszéljen Miska előtt / a mariage à quatre-ról [’négy személyes házasságról’] / A babák beszélgetnek... a kofferben / – Ez a korá<l>ll mindig ily sápadt volt? // Megeszi a gyereke tejbedarját.” [A lap alján fordított nézetből két sor verstörések: „mint a papon a karing / ing és ring és kacskaring”]

Baloldaliak (97. fölió):

„– Kijelölnek ügyvédet / – Tudja, magát mindig ezek a fiskálisnék fogják kerülgetni / még aznap reggel is fiakkeren / a kávéházba vitette magát,

keresett jó / pajtást akivel / <...>kocinthatott, / remegett a keze. / Az orvos: / – Hát hagyja, ugy sincs segítség” // [Közben az oszlop lapszél felőli részében: „Ákos 88-ban halt meg / <Imre>Imre 92-ben”] // „– Csinálunk egy kis haboskávét. / – Auróra nem tudja hol van ez az / almárjomkulcs? / Szolgabíró volt. Mondja az apja Percel / alis<->pánnak. – / – Te – aszondja – talán jó lenne ha kiten-/nétek.” // [A következő szöveg mellett egy férfifej rajza.] „Egy pohár sört tett a kályha [?] / vállára [?]. Valaki kicserélte / s hirtelen <<...>> / felhajtotta. Táncközben // Vettek neki |:kitünően felszerelt:| kereskedést / tartott üzletvezetőt / Egyszerre csak kifogyott a bolt // Jogász volt / jó táncos, fess, elegáns. / Ankával [?] fogadott, egy láda <pe>sampanyerben / fogadott, el is vesztette // francia pezsgő 10 frt // Amikor jön |:Erzsi:| mondani hogy a kártyán / Gyula vesztett. / – Óh Nelli milyen boldog is vagy / te hogy biztos jövedelmeitek van! // – Most keltek föl / – Kicsoda? / – Apja<?>. / Édesapád? / – Igen / – Honnan tudod? / – Mert kehül akkor amikor fölkel // az ideál nevét kih...ni [= kihagyni?] / éjjel az utcán” (OSZK Fond III/1603/96, 97)

A tervezett regény történetéhez és szereplőihez ezúttal is az ismerősök és a családtagok között keresett mintát az író, akár csak a *Timár Virgil fia* esetében. Szerepelnek itt olyan családi nevek, amelyek később nem fordulnak elő. Ilyen például Babits édesanyjának a neve, az Auróra, illetve az író másod-unokatestvérének, Geiger (Dienes) Valériának a keresztnéve. Találunk olyan példákat is, amikor változatlanul kerül át, és meg is marad a regényben a családtagok eredeti neve. Ez történik a Miska, a Gyula vagy az Erzsi név esetében. Ugyanakkor már itt megjelenik a nem családtagoktól származó Nelli név is.

Az első szövegtörödékek és a Hf_{PN} – néhány kivételt leszámítva – szorosabban kötődnek az eredeti családi nevekhez. A Hf_{PN}-ben, illetve a Hf_{PN} átdolgozásához tartozó egyik feljegyzésben (OSZK Fond III/1602/4, V) még BM anyai nagynénjének – családi becenevén a Nennének – az eredeti keresztnéve, az Ilona szerepel, amelyet a Hf₁-ben később Jolánnal cserél fel az író.

Az elrontott bizonyítvány hátlapján szereplő Ákos és Imre név esetében valamivel bonyolultabb a helyzet, s ezért inkább egy összehasonlító táblázatban foglaljuk össze a szóban forgó feljegyzések szereplőinek, a valóságos személyeknek, illetve a későbbi regényalakoknak a viszonyát.

A feljegyzésekben:	A valóságban:	A regényben:
(OSZK Fond III/1603/96, 97)		
„Ákos 88-ban hal meg / Imre 92-ben”	<u>Ákos</u> : Raác Cenci fia 1888-ban halt meg; <u>Imre</u> : Raác Cenci fia nem halt meg fiatalon; <u>Ujfalusy Imre</u> : fiatalon, 1895-ben halt meg, ké- sőbb, mint Ákos	<u>Ákos</u> : Döme fia később hal meg, mint Cenci né- ni fia, Imre (Ákos modellje: Ujfalusy Imre) <u>Jozsó</u> : Cenci néni fia (mintája a regényben: Imre, Raác Cenci fia) <u>Imre</u> : Cenci néni fia korábban hal meg, mint Döme fia, Ákos; halála egybeesik Imruska (Nelli fia) születésével (modellje: Raác Cenci Ákos nevű fia)

A regénybeli Cenci néni korán elhunyt, híres nótás és vadász fiának a nevével valószínűleg nem rögtön találta meg Babits. A Hf_{PN}-ben négy helyen kerül szóba, először Jóska, azután pedig Imre néven. Amikor – az *Évek* fejezet 7. részében – Döme fiának, Ákosnak a betegségéről beszélgetnek, Döme ezt mondja Cencinek: „a te Jóskád egészséges legalább” (I, 660). A 9. résztől (I, 665) viszont már az Imre névvel találkozunk, amely az elrontott bizonyítványon olvasható feljegyzésekben is szerepel.

Ha e feljegyzések valóban 1921 júliusában (a bizonyítvány írásának idején) keletkeztek, és a névtévesztés oka a 7. és 9. rész írása között eltelt idő hosszúságában, illetve az ebből eredő feledékenységekben keresendő, akkor az első hét rész nyilván korábban íródott, mint az 1921 nyarára datált feljegyzések. S mivel a bennük olvasható, Erzsi–Nelli párbeszédtöredék az *Évek* 8. részében nyer részletes kidolgozást, ez szintén az első hét rész korábbi – 1921 július előtti – megfogalmazására enged következtetni.

Mivel az elrontott bizonyítványon levő feljegyzésekben már Nelli és Miska neve szerepel, e kéziratdarabnál korábbinak kell tartanunk azt a *Hagyatékban* található (Sipos Lajos 1979-es tanulmányában ismertetett) regényvázlatot, amelyben még nem Miskáról, Nelliről, hanem Gézáról, illetve

Madarnéről van szó. (OSZK Fond III/1603; 3.f, 165 × 205; vonalas füzet-
lapon ceruzairásos feljegyzés)

„1892 nyár

1. Géza megjelenik és vágyik mindenre. Gyulába szerelmes mindkét asszony.
2. Madarné majdnem meghódítva. És akkor a multság. A nagy ajándék, a gyilkosság.

1892 ősz

3. A prédikáció. A szökés – Itália.
<4>5 Hintásné és két lánya.

1893 tavasz

4. Gyula züllése. <Megfosztják a diplomától.> Válás.

1894 tavasz

6. Madarné otthon. Hallja hogy Gyulát megfosztották a diplomától. Felmegy Pestre. Visszajön.

7.”

A fólión az évszámok és az évszakok megnevezése utólagos beszúrásnak látszik; ennek magyarázatára később visszatérünk.

A vázlat egyes nevei (Madarné, Géza) láthatólag nem azonosak a későbbi regényhősök neveivel. Számos fontos szereplő hiányzik belőle, így Cenci, Döme, Nelli gyermekei s mindenekelőtt Imruska. Egyik név sem jelez valamilyen autobiografikus szándékot. Nincs szó benne társadalmi kérdésekről, és a cselekmény is szűk időhatárok – 1892 és 1894 – között mozog.

E vázlatból semmiképp sem bontakozik ki az a nagyszabású koncepció, amelyet a Szekszárdon tartózkodó Babits 1921. július 7-én – vagyis az elrontott bizonyítvány dátumával azonos napon! – fogalmaz meg Mikes Lajosnak, a Pesti Napló irodalmi rovatvezetőjének: „Az én regényem a kilencvenes években kezdődik, és Nagy-Magyarország utolsó évtizedeiről szól. Egy halálraítélt világ rajza. Inkább családok, mint egyének története; s e családok látszólagos ereje s hirtelen széthullása párhuzamos az ország sorsával. [...] A megalkotás artisztikuma megbirkózik a nehéz feladattal: a közelmúlt hangulatait a művészet tiszta távlatába löki. [...] a regény elejének miliője a kilencvenes évek vidéki társasága, később a fővárosba torkollik a mese. [...]” (Mikes lev. 1968:17–18)

Mind a koncepciót, mind a regényidőt, mind a művészi megformálást illetően nagyigényű mű ideáját körvonalazza itt a szerző; s nem házasságtörési regényről beszél.

Hogyan értelmezhetjük akkor a fent bemutatott cselekményvázlatot, amely minden valószínűség szerint a kézirathalmaz legkorábbi darabjainak egyike? A végső megoldás bizonyossága nélkül, két lehetőséget feltételezhetünk.

1. Lehetséges, hogy először valóban olyan művet szándékozott BM létrehozni, amelyet a vázlat mutat: egy lineáris szerkezetű, zárt kompozíciójú, rövid időkeretbe sűrített házasságtörési történetet, „pusztán egy lélektani regényt”. (SIPOS 1979:60) Elképzelhető, hogy a regényműfaj változataival kísérletező alkotó először egy ilyen típusú mű megírására gondolt, hogy aztán meghaladja a Nelli kedvelte, az elbeszélő által „naiv könyvek”-nek tartott francia házasságtörési históriákat. E mellett a változat mellett szól Sipos Lajosnak az a megfigyelése, amely szerint a többi Babits-regény esetében is először egy nem túlságosan nagy ívű elképzelés körvonalazódott; a fabuláris szint ehhez képest lassan bővült; de a szüzséelemekkel feldúsult szöveg végül messzire rugaszkodott az eredetitől.

2. A másik lehetőség, hogy már kezdetben sem egy házasságtörés történetét akarta Babits megírni, vagyis ennél nagyobb igényű és léptékű volt már a kezdeti elképzelése is. Igaz, a fent említett vázlat ellentmond ennek, de ezt felfoghatjuk egy tágabb időkeretbe tervezett regény egyik cselekménymagjának, egy házasságtörési história tervének is. (A vázlatnak van egy üresen maradt 7. pontja is: lehet, hogy nem akarta az író Madarné hazatérésével lezárni a történetet?)

Egy ilyen, eredendően tágabb koncepciót látszik alátámasztani az a szereplők életkorát feltüntető táblázat, amelynek 1826-tól 1918-ig terjedő időkerete kétségtelenül túlmutat az előbb említett vázlat két esztendején. (OSZK Fond III/1603, 4.f. Egyetlen lapon található, három részből álló ceruzairásos szöveg, a középső utólag ráragasztott papírcsíkon.)

A felső részen:

„Döme bácsi *1830. 1848 ban 18 éves,
1883 ban 53 éves 1890-ben 60 éves 1900 ban 70; 191<.>4 ben 84
1918 ban 88 éves

Vera *188<6>3

189<5>2 ben Vera 9 éves”

A középső részen – utólag ráragasztott, kissé szakadt papírcsíkron:

„	1883	90	1900	1914	918
Döme bácsi	57 éves	64	74	88	92
DV<...>	1[?]	8	18	32	36
[...]			9	20	27”

Az alsó harmadban (közli Sipos Lajos: *Literatúra* 1979/1, 62.):

„	1848	1883	1892	1896	1900	1907	1914	1918
*1829DB.	19	54	63	67	71	78	85	89
Gita		<*>1	<9>10	<13>14	<17>18	25	32	36
Imruska			6	10	14	21	28	32
Nelli kis fia				3	7	14	21	25”

A táblázatok széles időintervalluma több nemzedék történetét fogja át. Az író három variációban illesztgeti egymás mellé az egyes szereplők – olykor váltakozó – életidejét. Mindhárom változatban szerepel az első generáció képviselője, Döme bácsi, a harmadik generáció esetében ő a viszonyítási pont. Az ifjabb generációból mindhárom táblázatban megjelenik Hintáss egyik lánya. (A felső táblázatbeli Vera névhez tartozó dátum csak egy év eltérést mutat a második táblázat DV<...>-jeléhez [Dienes Vali?], illetve a harmadik táblázat Gitájához képest. Feltételezhetjük tehát, hogy ugyanarról a szereplőről van szó, csupán a nevét változtatta meg időközben az író.) A második táblázat megnevezetlen szereplőjének életidejéből és az alsó táblázat adataiból arra következtethetünk, hogy az Nelli kisebbik fiára vonatkozik. Nelli mindkét fia csak a 3. táblázatban jelenik meg. Ez a táblázat a legteljesebb, itt a nevek is a végleges formájukban szerepelnek: Verából Gita lesz, és mellette ott van Imruska, illetve Nelli kisebbik fia. Hiányzik viszont a második generáció, a fentebb bemutatott cselekményvázlat négy fő alakja: a Madar- és a Hintáss-házaspár.

A két fólió, nevezetesen a fabula alapszerkezetét bemutató, a második generáció családtörténeteit egybefogó cselekményvázlat, illetve az első és a harmadik generáció életidejét összehasonlító táblázatok szorosan egybe tartoznak, s ugyanakkor kiegészítik egymást. (Még akkor is, ha a kronológiai táblázatok nem azonos időben készültek). Ez a két – anyagában, méreteiben (165×205), vonalazásában – hasonló lap bizonyíthatóan ugyanannak a vonalas füzetnek egymást követő lapjai. A lapok két szemközti oldala közül a jobb oldalin olvashatjuk a vázlatot, amelyben az évszámokat és az évszakok nevét láthatóan utólag szúrta be az író. Ezek eredetileg a bal oldali

fűzetlap jobb szélén – javított formában – szerepeltek, és a vázlatához képest talán ide is utólag kerültek. Ennek a lapnak a hátoldalán találjuk a kronológiai táblázatot. Az író feltehetően már az első táblázat elkészítésekor, vagy később, a kronológia önálló felhasználása céljából, átírta a hátoldalon levő fejezetcímeket, és elszakította a két lapot egymástól.

Valószínűleg a felső táblázat a legkorábbi. Csak Döme és Vera (azaz az egyik Hintáss-lány) adatai szerepelnek benne, s így tartalmilag ez áll legközelebb a cselekményvázlatához, amelyben szintén csak Hintássné két lányáról esik szó. Sem a táblázat, sem a vázlat nem említi Nelli fiait. A két dokumentum e közös hiányossága még alá is támaszthatná azt a feltételezést, hogy eredetileg csupán egy szűkebb koncepciójú regényötletéről volt szó. Ennek az érvnek azonban ellene szól, hogy az idősebb generációt képviselő Cenci néni is feltűnően hiányzik mind a kronológiai táblázatokból, mind pedig a cselekményvázlatból. (Annyira evidens és kortalan? Vagy az első lehetőséget figyelembe véve: egyáltalán nem fontos?)

A táblázatokban Döme bácsinak előbb 7, majd 9 kiemelt étappal tagolt, hosszú életidő jut (88/92/89 év). Az ő 1830/1826/1829/-tól 1918-ig terjedő életideje egyúttal kijelöli a regény időkeretét, amelynek mindhárom variációban 1918 a végpontja. Ez mindenképpen azt bizonyítja, hogy BM már a legkorábbi kronológiai táblázat írásakor sem gondolt csupán egy házasságtörés néhány éves történetének a megírására.

A regénynek ez az időkerete megegyezik az író júliusi, illetve szeptemberi nyilatkozatával. Már a Mikesnek írt levelében sem egy önmagáért való családi történetet emleget („e családok látszólagos ereje s hirtelen szét hullása párhuzamos az ország sorsával”), a szeptemberi Kárpáti-interjúban pedig magát a házasságtörési történetet emeli más dimenzióba: „Anyák és apák tragédiájában fiúk és lányok sorsa érik; s ez a regény éppannyira a fiúk regénye, mint az apáké. Két nemzedéken megy keresztül s akik az elején kisgyerekek voltak, a végén átveszik a hősök szerepét. Ezek már mi vagyunk, akik új Magyarországnak nevezzük magunkat; rövid hajnal, mely zivatarta borult. [...] A regény második fele [...] apokaliptikus időkbe torkollik [...]” (Pesti Napló, 1921. szept. 25.) Tény, hogy ennek a koncepciónak nem felel meg a regény első változata, a Hf_{PN}.

*

A kézírathalmazban található legkorábbi dokumentumnak tehát a Madarné, Géza és Hintáss történetét 6 (illetve 7) pontba foglaló vázlatot tarthatjuk, amely 1920/1921 telén vagy 1921 kora tavaszán készülhetett. (Talán az író házasságkötését követő szekszárdi látogatáson.) A szereplők életidejét összehasonlító első táblázat szintén valamikor ekkortájt. A Sátoridy Miska nevét már tartalmazó Hintáss- és Wintersberg-jellemzés ennél később, de az 1921 júliusára datált bizonyítvány feljegyzéseinél korábban íródhatott. Feltételezésünk szerint a Hf_{PN} *Évek* c. első, illetve *Napok* c. második fejezetének egyes részei szintén ez utóbbiaknál korábban keletkeztek.

A kérdés csak az, melyik fejezet részei íródtak előbb, illetve mit írt BM Fiesolében, valamint a fiesolei nászút és a nyári, szekszárdi nyaralás között?

A mű megírásához Babits márciusban Fiesolében láthatott hozzá, de az igazi, intenzív munka nyáron, Szekszárdon kezdődött, hiszen ekkorra fejezte be a *Timár Virgil fia* első változatát, amelyet július 1-én kezdett közölni a NY. A Szekszárdon már minden bizonnyal gyors tempóban haladó munka emlékéért két, Török Sophie készítette fotó is örzi, amelyek egy albumban találhatóak. Az album lapján mindkét kép alatt Török Sophie tintaírással megjegyzése olvasható. Az egyik: „Szekszárdi szállóban, Mihály a Halálfiái írása közben. 921 július.”; a másikon (valószínűleg téves évszámmal): „Mihály Szekszárdon A Hallját [a szó alatt:] fiait [folytatólag:] írja 1922 [!].” (W. SOMOGYI 1983:226–227) A képek keletkezését a *Fototéka* Babits Mikeshoz küldött július 7-i levele alapján július 7. utánra datálja. A levélszövegből azonban arra következtethetünk, hogy az író már a szőlőbe költözés előtt is írta a regényét. Mikesnek ugyanis ezt újságolja: „Én nagyon jól dolgozom, s ha a napokban kiköltözzünk a szőlőbe, valószínűleg még többet dolgozhatom. [...]” (Mikes lev. 1968:18)

Néhány adatból következtetni tudunk rá, hol tarhatott az írásban Szekszárdon, 1921. július elején, de csak feltételezéseink vannak arra vonatkozóan, hogy mi készülhetett tavasszal Fiesolében vagy a nászút után Budapesten.

Említettük, hogy a Hf_{PN} *Első fejezetének* 7. részében még Jóskának nevezi Cenci néni idősebb fiát; a 9. rész első mondatában viszont, amelyben e fiú haláláról tudósít („Egy pohár jeges víz a vadászaton...”), már Imrének mondja. Az elrontott bizonyítványra 1921. július elején került feljegyzések között már szintén Imréről van szó („Ákos 88-ban hal meg, Imre 92-ben”).

Hintáss történetében csak a 8. résztől kezdve kerülnek elő azok a tények, mozzanatok, amelyeket édesanyja 1921. május 26-i leveléből ismert meg az író. Egy – az itáliai utat követő, de a szekszárdi nyaralást megelőző –

levélváltás szerint BM ugyanis információkat kérhetett édesanyjától a szekszárdi Geiger-családról. Íme az 1921. máj. 26-án kelt (válasz?)levél Geigerekre vonatkozó részlete:

„Édes Ilonkám!

[...] Hogy irjak valamit a Geigerek tragédiájáról, onnét kezdeném hogy Geiger egy iparosnak fia a kit szülei jogásznak neveltek és mint ilyen hogy szüleire rájesszen mert mint jogász adósságokat csinált, néhány napi lapba betette, hogy a Városligetben agyonlőtte magát mit édes anyja elolvastván szörnyet halt, azután egy igen fiatal gyerekleányt elvett és mellette a színésznőket equipirozta és mikor meg egy csinos asszonyka megtetszett neki, a feleségére ráparancsolt, hogy avval kössön barátságot, annyira, hogy egyformán is öltözködtek és mikor azután a felesége rájött, hogy miért is kell neki evvel a legjobb barátságba lennie válni akart akkor azután a barátné férje követelte hogy vegye el a feleségét, a mi meg is történt. Mindezeket inkább szóval lehetne elmondanom, hisz Geiger Vali édes anyjával igen jó barátságban éltünk sőt Geiger is annyira alkalmazkodó előzékeny fiatal ember volt hogy lépten nyomon le kötelezett bennünket alig lehetett kitérni az ő udvarias készségének, és mégis menekült tőle minden ismerőse, annyira éreztük, hogy ezen embereknek itt lehetlenné kell válnia, tényleg mint teljesen ruinált ügyvéd távozott innét, akkor elvált tőle második felesége is, aki egy igen szép kellemes, és jó módu szülők gyermeke volt, az első házasságából 2 leánya mig másodsor 2 fia volt, azután már Valitól hallottam hogy Bpesten már harmadszor nősült és nemrég nyomorúságban halt meg [...]

Jollehet evvel már el is késtem Misi számára [...]” (SIPOS 1999 1:406–408)

A regény első fejezetének 8. részében meséli el Erzsi Nellinek, hogyan „ölte meg” tréfájával a fiatal Gyula édesanyját, és a 11. részben értesülünk róla, hogy Gyula a Nelliehez hasonló ruhát rendelt a feleségének. Ezek a részek kétségtelenül a május végén írt levél után íródtak, alighanem a szekszárdi nyaralás idején. Az elrontott bizonyítványra ugyanis ekkor, 1921 júliusában kerülhetett rá az a Nelli és Erzsi között folyó párbeszéd, amely Gyulának a színésznők körüli költséges forgolódását említi, s amelynek kidolgozott formája csak ezután, az itt folyó munka eredményeként kaphatott helyet a Hf_{PN}, majd a Hf₁ *Évek* c. fejezetének 8. részében.

Jegyzet	Hf _{PN} <i>Első fejezet Évek 8. (4. folyt.)</i>	Hf ₁ <i>Évek. 8.</i>	Hf ₃
„Szinészek jöttek. – Mi bajod Erzsike – Hát minden nap színházba járunk; de tudod most azt mondja a Juli néni hogy a Gy. sárgaselyem ruhát vett a szinésznőnek. – Tudod mit, E.ém? ugy fogj<unk> ki rajtuk hogy ne hidd el – De ha a J. néni mondja” (OSZK Fond III/1603/96)	„– Szinészek jöttek! Mindennap a színházba megyünk! Nellike nevetett. – Óh, hát oly nagy baj ez? Mindennap a színházba menni! Csodálatos bánataid vannak. – Igen ám, de a Juli néni azt mondja, hogy a Gyula selyemruhát vett a primadonnának! Juli néni előzvegyült rokon, akinek ajkain Ámor helyett egy másik bajszerező istennő lakozott; ezerfülű és ezerszáju szellem. – Tudod mit, Erzsike? – mondta Nelli még mindig nevetve. – Ugy fogjunk ki rajtuk, hogy ne hidd el! – De mikor a Juli néni mondja!” (I, 662)	„– Szinészek [...] Minden nap [...] színházba [...] ezerfülű és ezerszáju [...] Úgy fogunk ki [...]” (17)	I, 19–20 (ua. mint a Hf ₁)

Ha a végső forma sorrendjében haladt volna Babits az írásban, (ami korántsem bizonyos), akkor az *Első fejezet. Évek.* ezt megelőző részei akár Fiesolében is készülhettek volna. (A Firenze melletti táj és a szülőföld hasonlósága ihlető környezet lehetett volna a szekszárdi-gádorosi szőlőben, a présházban játszódó jelenetek megírásához, Cenci alakjának felidézéshez.)

Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Fiesolében nem a regény végső formájának első fejezete készült, hanem a *Második fejezet. Napok.* egy-egy jelenete. Ez esetben az *Első fejezet. Évek.* első hét fejezettrészét a nászút után, Budapesten írhatta meg Babits.

A *Napok* minden bizonnyal Fiesolében készült, még akkor is, ha nincsenek rá közvetlen bizonyítékaink. Ha eltekintünk Fiume és Fiesole összekeverésétől, hasonlólt állít a BMKL is (I:273), bár nem lehet tudni, mire alapozza állítását. A velencei album képeit mutogató vagy a carbonari köpenyben gitározó Hintáss friss és eleven emlékeket mozgósíthatott az íróban, mikor a *Hagyatékn*ben őrzött nyolc fólió egyikén (OSZK Fond III/1603/7-14) ez utóbbi jelenetet is felvázolta. Hat további fólión a nevezetes erszényjá-

ték története olvasható, ami természetesen nem itáliai, hanem hazai, gyermekkori emlékeket idéz, de ettől még keletkezhetett Fiesolében, hiszen Babits maga nyilatkozta ottani alkotómunkájáról, hogy „teljesen befelé fordul szemmel, belső látványokra veszve” dolgozott. (TÉGLÁS 1997:193)

A 8. főlíó verzóján figyelmet érdemel Török Sophie „Mihály életrajzához” című feljegyzése. A rövid életrajzi vázlat 1904-től 1920 elejéig rögzíti Babits életének fontosabb helyszíneit és eseményeit. Lehet, hogy nem sokkal a házasságkötés után vetette ezt papírra az ifjú feleség, talán Babits feljegyzéseivel egy időben, vagy valamivel később, Budapesten, amikor Babits már átgépelte a kézírásos fogalmazványt. Maga a babitsi szöveg nyugodt alkotási körülményekről tanúskodik: rendezett, folyamatos írás, amelynek a javításai is könnyen olvashatóak. Talán ebben is a fiesolei napok nyugalma tükröződik.

Az erszényjáték történetét tartalmazó szöveg Babits által megszámozott 1–3., 5–6. oldala szinte változatlanul került be a Hf_{PN}-be, a gyerekeket bemutató 4. oldalt azonban jelentősen átdolgozta az író. (A Hf₁ és a Hf_{PN} szövege majdnem teljesen megegyezik, többnyire csak helyesírási eltérések vannak közöttük. A Hf₃ szövege hozzájuk képest bizonyos módosításokat is tartalmaz: vö. I, 32–35)

A fogalmazvány	Hf _{PN}	Hf ₁
OSZK Fond III/1603/7-12. Eredeti számozása: 1–6. o.	<i>Második fejezet. Napok. 1. rész</i>	<i>Napok. Egyik nap. 1. rész</i>
„Az utcán hevert egy erszény. A nagy napban hevert, szemben a patakkal, egy zöldre mázolt, rácsos, <nagy?> bus fapkapu előtt. <[:Ugy ült ott a:] gyalogjáró kövén mint> Mint-ha egy béka ülne ott a gyalogjáró kövén.	„Az utcán hevert egy erszény. A nagy napban hevert, szemben a patakkal, ép ahol a Hintássék háza volt: a zöldre mázolt, rácsos, bus fapkapu előtt. Mintha egy béka ülne ott a gyalogjáró kövén.	„Az uccán [...] bús [...]
A kis utca itt a patak <hajlását követte> után ment, mindaddig míg [[...]] óra-szemeivel. <Egy?> Utcán heverő erszény [[...]]”	A kis utca itt a patak után ment, mindaddig, míg [...] óraszemeivel. Utcán heverő erszény [...]	A kis ucca [...] míg [...] Uccán [...]

„Egyszerre meghökölt,
mint<ha> |:aki:| nekibotl<ott
volna>ik valaminek: előtte fe-
küdött az erszény.” [[...]]

„A ködmönös bácsi ijedten
rántotta vissza kezét, utána
meredt egy percre a<z er-
szénynek> |: kincsnek:| amerre
keskeny seprett nyoma maradt
a poron, hogy ne lehessen <az-
tán> álomnak gondolni; aztán
újra körülnézett, (borzasztóan
szégyenlette volna ha valaki
látja); végül egy tompát ká-
romkodott:

– Az Isten verje meg! – köpött
egyet, és megindult

megint az uton, behuzva a fejét
[[...]]

fölbugyborgott utána, a <föld-
szint> nagy zöld kapu<k>
mögül, a földszinti zsaluk mö-
gül, az egész vén házból mely
az imént még oly kihaltnak
látszott.

A kapu megnyilott, két kis
lányka, <.nyolc-kilenc esz-
tendő>, szaladt ki a kertből egy
nagyobb fiuval, a <.zsaluk
<m>közül pedig, mint valami
örhelyről, egy még kisebb
gyermek bájos kis feje buk-
kant ki, édes nevetéssel.

– Nagyon hamar elrántottad –
mondta a nagy fiu az egyik kis
lánynak vádaskodó hangon.

Egyszerre meghökölt , mint
aki nekibotlik valaminek:
előtte feküdt az erszény. [...]

A ködmönös bácsi ijedten
rántotta vissza kezét, utána
meredt egy percre a kincsnek,
amerre keskeny söprött nyo-
ma maradt a poron, hogy ne
lehessen álomnak gondolni;
aztán újra körülnézett, (bor-
zasztóan szégyenlette volna
ha valaki látja); végül egy
tompát káromkodott:

– Az Isten verje meg! – kö-
pött egyet és megindult

megint az uton, behuzva a fejét
[...]

fölbugyborgott utána, a nagy
zöld kapu mögül, a szomszéd
ház halk zsalui mögül, a falak
bus fehérsége mögül, mely az
imént még oly kihaltnak lát-
szott.

Kapu-zsalu robbant, szaladó
és nevető izgalom, egész gye-
reksereg, s Gita, kis sátán,
nevetés nélkül a nevetők kö-
zött, mint józan vezető, buk-
kant ki a kertből, s Döme bá-
csi ablakából pedig,
odaállított csöpp ör, Imruska,
dugta ki a fejét.

– Miért rántottad már el? –
duzzadt Gita ajkán türelmet-
len feddés, míg Noémi nyelve
pergett, mint a tulfütött masina
szelepe.

újra [...]

az úton, behúzza
[...]

bús [...]

Gitta [...]

odaállított [...]

Gitta [...]

míg [...]

tulfütött [...]

<p>– Láttad? Hogy körülnézett! Nagyszerű volt. – Hú! Így megnyekkent, így ni! mikor visszahúztuk. – Tedd vissza! Gita! Tedd vissza! – kiáltott a [:leg: kis: ebb:] gyerek az ablakból.</p>	<p>– Láttad? Hogy körülnézett! Nagyszerű volt. Így megnyekkent, így ni! mikor visszahúztuk. – Tegyétek vissza! Tegyétek vissza! – könyörgött egy szomszédfiú, míg Noémi erőszakosan és izgatottan akarta kikapni Gita kezéből az erszényt: – Add ide! Majd én visszatevő szem.</p>	<p>Nagyszerű [...] Így [...] így [...] visszahúztuk. [...] szomszédfiú, míg [...] Gitta [...]</p>
<p>– Add ide! Majd én visszatevő szem – erőszakoskodott a nagyfiú, s ki akarta csavarni a nagyobbik kislány kezéből az erszényt. – Hagyj engem! – szólt Gita, megvető arckifejezéssel, mint egy hideg lady és egy hosszú spagátot igazgatott a kezében [a]mi<re>n a lyukas bugyelláris csüngött.</p>	<p>– Add ide! Majd én visszatevő szem. – Hagyj engem! – szólt Gita, megvető arckifejezéssel, mint egy hideg lady és egy hosszú spagátot igazgatott a kezében, amin a lyukas bugyelláris csüngött.</p>	<p>Gitta [...] hosszú [...]</p>
<p>– Pszt! Pszt! Jönnek! – kiáltott a kis vékony hang a zsaluk mögül. – Huss! – egy pillanat alatt elcsöndesült minden. Egy komoly, idősebb urinő közelgett a<z> [:lejtős:] utca távlatában. Az erszény megint ott feküdt a <porban> kövön, minden csöndes volt újra, egy pillanatra még kirobbant Gita a kapu mögül, [...] Különös kis moralitás volt ez, a kisvárosi utca hegygel és patakkaal diszletes szinpadán, óriás szinpadon az apró és [:póru]ljárt:] Pénzvágý, elegáns nő képében; [...] Az urnó távolodott, [...] ott hevert az erszény.” (I, 818–821)</p>	<p>– Pszt! Pszt! Jönnek! – adott jelt Imruska, lelkiismeretes kis ór, a zsaluk mögül. – Huss! – egy pillanat alatt elcsöndesült minden. Egy komoly, idősebb urinő közelgett a lejtős utca távlatában. Az erszény megint ott feküdt a kövön, minden csöndes volt újra, egy pillanatra még kihussant Gita a kapu mögül, [...] Különös kis moralitás volt ez, a kisvárosi utca hegygel és patakkaal diszletes szinpadán, óriás szinpadon az apró és póru]ljárt:] Pénzvágý, elegáns nő képében; [...] Az urnó távolodott, [...] ott hevert az erszény.” (I, 675–677)</p>	<p>Gitta [...] hosszú [...] urinő [...] ucca [...] újra [...] kirobbant Gitta [...] ucca [...] díszletes szinpadán [...] szinpadon [...] pénzvágý [...] úrnő [...]” (31–34)</p>

A fogalmazvány és a Hf_{PN} szövege között jelentős különbségek vannak. 1) Az előbbi csak Gitát nevezi meg név szerint a gyermekek közül, a „bájos”, „még kisebb gyermek”-nek egyelőre nincs neve. 2) Az ablak, amelyből e bájos fejecske kihajlik, még nem konkretizálódik Döme bácsi ablakaként (mintha Döme bácsi és a ház lakói eddig szóba se kerültek volna!) Figyelemreméltó egybeesés azonban, hogy az idézett fogalmazvány ugyanolyan formátumú vonalas füzetlapon íródott, mint amilyen a kronológiai táblázatok és a korai cselekményvázlat. Említettük már, hogy Imruska e cselekményvázlatban semmilyen formában sem szerepel, „Hintásné” [!] két lányáról azonban szó van benne. Mivel a Gita név csak a harmadik kronológiai táblázatban bukkan elő, ahol már Imruska neve is megjelenik, az erszényjáték történetének mindenképpen később kellett íródnia az első kronológiai táblázatnál, hisz abban még nem a Gita, hanem a Vera név szerepel.

Az erszényjáték első fogalmazványával közel egy időben keletkezhetett az a két darab – lila és fekete ceruzával írt – fogalmazványtöredék, amelyek nincsen eredeti sorszámozás, s amelyek ugyanolyan lapon íródtak, mint az erszényjáték megszövegezése. (OSZK Fond III/1306/13-14) A 13-as számú fólión levő hosszabb, összefüggő részben a szerenádozó Hintáss bolondos jelenete is megtalálható. E szövegdarabok nem ilyen formában és több helyre elosztva kerültek be a Hf_{PN} *Napok* c. fejezetének 3. és 6. részébe.

Fogalmazványtöredék	Hf _{PN}	Hf _i
OSZK Fond III/1306/13 lila ceruzairás	<i>Napok</i> 3., 6. rész	<i>Napok. Egyik nap.</i> 3., 6. rész
„– összegezte a báró vidám felkiáltójellel az ő saját külön kis Itáliáját, s megérkezvén immár Sátordy ur is, a szépasszony férje, kártyás tréfával sürgette az urakat komolyabb dologra [!] – Gyerünk amiből élünk!	„[...] – összegezte a báró vidám felkiáltójellel az ő saját külön kis Itáliáját, s megérkezvén immár Sátordy ur is, a szépasszony férje, kártyás tréfával sürgette az urakat komolyabb munkára: – Gyerünk amiből élünk! Olympusi felhők ültek Miska arcán; mert ki szereti, délutáni sziesztából kelve, édes asszony helyett szigorú anyós szavait	„[...] Sátordy úr [...] szigorú [...]

– No, megkocsikáztattad a feleségemet? – kérdezte Sátordi, egy töpörödött kis öreg asszonyt, az anyósát vezetve be, aki <most érkezett> látogatásra jött Bogádról, s egyszersmind bizonyos amerikai alanyok beszerzése végett, hogy filoxérás szőllejét átültesse.

Hintáss azonban, komoly, művelt társalgásban, s kedélyes bohóckodásban egyformán megbecsülhetetlen, átosont a másik szobába, s visszatérve különös toalettnél fogadta a vendégeket: egy ágyterítőt vetett át a vállán, mint valóságos karbonári-kő<penyeg>penyt, s egy rozzant gitárt pengetett kezében, pergetve, szaporázva, mint igazi talján: *Jo mi sono poveretto Senza casa, senza letto...*” (I, 821)

hallani? S ez volt Miska sorsa, amint – kabátot váltva, jólnevelt férj – készült Hintássékhoz a késő feleségért; tudván csakugyan, hol kell őt keresni.

– Mit csinál Nelli mindig azoknál a Hintásséknál? – kérdezte Cenci néni. – Asszonynak otthon a helye. – S Miskának minden férfifölényére szüksége volt, kivillogtatni Olympusát a felhők közül, amint a bárót üdvözölte:

– No, megkocsikáztattad a feleségemet?

A báró ujjai epedtek a kártyák simasága után, de más következett.[...]” (I, 684)

simasága [...]”
(41; Hf₃: ua.;
I, 41–42)

„[...] Imruska világot felfedező lábai éppen akkor értek oda, mikor Gyula kijött, furcsa toalettnél: egy ágyterítőt vetett át a vállán, mint valóságos karbonári-kőpenyt s egy rozzant gitárt pengetett kezében, pergetve, szaporázva, mint igazi talján: *Jo mi sono poveretto Senza casa, senza letto...*” (I, 695–696)

„[...] Imruska [...] toalettnél [...] ágyterítőt [...] karbonári-kőpenyt, [...] pengetett [...] *Jo mi sono poveretto Senza casa, senza letto...*” (53; Hf₃: ua.; I, 52)

BM alaposan átírta és átrendezte az eredeti fogalmazványt. Vannak azonban ennél érdekesebb különbségek is. A korai feljegyzésben Sátordi – vagy másik említése szerint Sátordi – anyósa Bogádról, nem pedig Gá-

dorosról érkezik, vagyis a cselekmény egyik helyszíne itt még egy valószínűleg létező település, amely csak később kapja meg a jelképesnek tekinthető „Gádoros” elnevezést. A név nélkül említett anyós láthatólag épp most lép be a regény világába, de mivel az előbb Döme és a „bájos fejecske” is név nélkül maradt, lassan nem lesz olyan szereplő, akire a mai regény első fejezetét lehetne alapozni. Nem jogosulatlan tehát az a feltevésünk, hogy Fiesolében a *Napok* eme néhány része született meg először, vagyis hogy eredetileg az egész regény ezekkel a jelenetekkel kezdődött.

A Jóska név otfelejtése a Hf_{PN} *Évek* c. fejezetének 7. részében szintén megmagyarázható egy ilyen regénykezddéssel. Említettük már, hogy Babits csak a Hf₁-ben korrigálta az Imre–Jóska névtévesztést. Egy ezt megelőző munkafázisban azonban ismét beleesett még ebbe a hibába, amikor Wintersberg báró lekvárcsenési kalandjait írta át a Hf₁ számára. Ime a Hf_{PN}, az átdolgozási feljegyzés, illetve a Hf₁ átdolgozott szövege:

Hf _{PN}	Feljegyzés	Hf ₁
<i>Második fejezet Napok. 6.</i>		<i>Napok. 6.</i>
„Gida báró tolvaj ajkai régi lekvárok ízeit idézték; diák volt ő akkor, s szegény Imre vitte Gádorosra, mint iskolapajtását: Cenci néni kemény kardossága gyakran kapta a hús meszelt spájzban a két pernehajdert.” (I, 696)”	„84. ízeit idézték: mikor még diák volt, s szegény Jóskával csaptak [.....] éhes tatárjárás: Cenci néni kemény” (OSZK Fond III/1603)	„Gida báró tolvaj ajkai régi lekvárok ízeit idézték; mikor még diák volt, s szegény Imrével csaptak Gádorosra: éhes tatárjárás! Cenci néni kemény kardossága gyakran kapta a hús meszelt spájzban a két pernehajdert.” (53–54; Hf ₃ : ua.; I, 53)

Ha valóban a *Napok* fejezet első részei készültek el legkorábban, akkor könnyen elképzelhető, hogy ezekben Gida báró Jóska nevű iskolapajtásáról is szó esett. A Hintásséknál összegyűlt társaság legkorábbi jelenetéből mára csak Hintáss bolondos gitározása őrződött meg, de e szövegrész továbbfejlesztett változata, a Hf_{PN} *Napok* fejezetének 6. része, már Gida báró gyermekkori lekvárdézmálásait is tartalmazza. Ha az elveszett előfogalmazvány valóban emlegetett itt egy Jóska nevű tettetársat, akkor az ezt kö-

vetően írt *Évek* 7. részében, a Hf_{PN}-ben, Döme is jogosan nevezhette Cencinek ezt a fiát Jóskának: „A te Jóskád egészséges legalább” (I, 660). Később – feltehetően a szekszárdi nyári munka idején, az *Évek* 9. részének és a *Napok*nak az átdolgozása során – BM Imrére változtatta Cenci néni idősebb fiának a nevét, az ezeknél korábban írt *Évek* 7. részében azonban elfelejtette kicserélni a Jóska nevet, amely így a Hf_{PN}-ben, illetve a Hf₁-et előkészítő feljegyzésben is megmaradt. A hibát felfedezve végül így figyelmeztette önmagát egy javítandó és kiegészítendő helyeket összesítő feljegyzésében: „Józsi és Imre neve az I. fejezetben. (»Évek«)” (OSZK Fond III/1603/22 R)

A fiesolei fogalmazvány és a Hf_{PN} *Napok* fejezetének összehasonlításából bizonyos koncepciómódosulásokra is következtethetünk. A fogalmazványban szereplő „kis öregasszony” itt még Miska oldalán jön át Hintássékhoz. A Hf_{PN}-ben azonban a kocsikázásból megérkező Nelli megy át ugyaninnen Gádorosról érkezett édesanyjáért, az olvasók és a szereplők által már jól ismert Cenci néniért, ami alkalmat ad arra, hogy Gyula elkísérje őt, és flörtöljön vele. Ez és az ehhez hasonló elemek már egy eredetileg sem teljesen előkészítetlen velencei szökés felé mutatnak. Az új változatban az Itáliáról való beszélgetés (3. rész) és Gyula „velencei” bolondozása (6. rész) közé bekerül a pénzvágyról, a civilizációs gátakat áttörő szerelmi ösztönről és a női hűség kérdéséről szónokló Gyula jelenete, ami szintén a regényíró koncepciójának módosulásáról tanúskodik. Nelli Cenci néni ürügyén próbál menekülni az itt kialakuló kínos helyzetből, de a vele távozó Gyula a kerti jelenetben még kellemetlenebb helyzetbe sodorja őt. A szerző eztán más-más szemszögből látatja a történeteket. Sejteti például, hogy Döme bácsi is észrevehetett valamit – ő egy külön, 5. fejezetrészt kap. Egy újabb, 6. fejezetrészen – Juli néni intermezzója után – a féltékeny Erzszi szemével látjuk a távozó párt, aztán az egyre nyugtalanabb Miskára összpontosít a kép: ő Hintássné nézi kedvetlenül, hiszen rajta „éppen olyan ruha volt mint a feleségén”. (I, 695) Ez a többször ismétlődő motívum a 4. részben, Nelli és Gyula kerti jelenetében is szerepet kap, de előfordul az *Évek* 11. részében is.

Az azonos ruha motívumát az író édesanyja említi 1921. máj. 26-i levelében, BM tehát csak e levél után, 1921 nyarán írhatja meg az *Évek* megfelelő fejezetrészeit, és ekkor dolgozza át a korábban – Fiesolében – készült első fogalmazványokat (*Második fejezet. Napok.*), kiegészítve őket a fenti motívummal is.

Sajnos nem ismerünk olyan feljegyzést, amely a fiesolei szövegegyüttes fent említett tartalmú bővítése vagy átírása lenne. A *Hagyatékban* van ugyan egy – a Hf_{PN} *Napok* 4. részébe illő – hosszú mondat, erről azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy vajon az első fogalmazvány része vagy annak már a kiegészítése. (OSZK Fond III/1953/11) Ez a Hf_{PN} előmunkálataihoz tartozó mondat lényegesen módosul a Hf_{PN}-ben, de – a helyesírási eltéréseket leszámítva – innen már változatlan formában kerül át a Hf₁-be. A figyelemreméltó dokumentum azt is mutatja, miképp poétizálja át BM az egyszerűbb és köznapibb szöveget.

Feljegyzés	Hf _{PN}	Hf ₁	Hf ₃
	<i>Második fejezet. Napok. 4.</i>	<i>Napok. Egyik nap. 4.</i>	<i>Napok. Egyik nap. 4.</i>
	„S Miska elátkozta a szép s álnok macskát,	„S Miska elátkozta a szép s álmos macskát,	Ua. (I, 45)
„nincs. S csodálatos és tragikus ellenmondás: a kötelességek különös összebonyolódása: a szigorú bírót látkozta a lányt, aki nem szorította keblére a bűnös leányt!” (OSZK Fond III/1953/11)	bársonybavont körmét, hitvány természetét [...] jutott. És, óh különös ellenmondás! Miska, a szigorú bírót vérré vált Becsület, megvetésének sarkával érintette a nőt, aki a szerelmes orgazdaság »büntetendő cselekménye« helyett a polgárilag feddhetetlen, de, mint mondani szokták, széttépett szivektől véresfogu kacagást választotta.” (I, 688)	bársonybavont körmét, hitvány természetét [...] jutott. És, óh különös ellenmondás! Miska, a szigorú bírót vérré vált Becsület, megvetésének sarkával érintette a nőt, aki a szerelmes orgazdaság »büntetendő cselekménye« helyett a polgárilag feddhetetlen, de, mint mondani szokták, széttépett szivektől véresfogu kacagást választotta.” (44–45)	

A kézírásos fogalmazványokat BM általában még módosította, kiegészítette és átcsoportosította, majd elkészítette a gépelt formájú tisztázatot, amelyet aztán szintén tovább alakított. Az utolsó munkafázisok nyomait láthatjuk azokon a gépiratos föliókon, amelyek a *Napok* fejezet teljes 5. részét tartalmazzák. (OSZK Fond III/1603/15-18) Ezen a négy lapon eredeti lapszámozás ([17], 18, 19, 20.) és fejezetszám-jelölés (5.) található. A gé-

pelés nem folyamatos, a szöveg minden lapon több, egymásra ragasztott – a betűk színe szerint többféle, a papír jellege szerint kétféle – papírcsikból áll össze. Az író különböző gépiratokból szerkeszthette össze ezt a szöveget (I, 822–825), amely változatlan formában került át a Hf_{PN}-be (I, 690–693).

Valószínűleg ennek a résznek is volt egy kézirásos fogalmazványa. A gépirat alaplapján ugyanis megvannak azok a zsörtölődő apáról szóló mondatok, amelyek korábban egy kézirásos fogalmazványtöredéken is szerepeltek. (OSZK Fond III/1603/16) Mivel e szövegtöredéket ugyanolyan papírra írták, mint amilyenre az erszényjátékról és a Hintásséknál gyülekező társaságról szólót (OSZK Fond III/1603/14), ez szintén része lehetett a Fiesolében keletkezett fogalmazványnak.

Kézírásos fogalmazvány-töredék	Gépirat	Hf _{PN} <i>Napok. 5.</i>	Hf ₁ <i>Napok. Egyik nap. 5.</i>
„Nagy kópé volt az is, került is pénzébe! Apai zsörtölődések elhunyt szellemei támadtak föl az öreg urban. Ez az egész világ tékozló, pajkos és meggondolatlan gyerekekből állott.” (OSZK Fond III/1603/14; I, 821)	„[...] – Haszontalanok!; – szegény Ákos juott [!] eszébe, a fia. [ceruzával áthúzza:<..... Stancinéninél is>] Nagy kópé volt az is, került is pénzébe! Apai zsörtölődések elhunyt szellemei támadtak föl az öreg úrban. Ez az egész világ tékozló, pajkos és meggondolatlan gyerekekből állott. Hugomasszony itt hagyja a házat egész délutánra; [...]” (OSZK Fond III/1603/16; I, 824)	„– Haszontalanok! – szegény Ákos juott eszébe, a fia. Nagy kópé volt az is, került is pénzébe! Apai zsörtölődések elhunyt szellemei támadtak föl az öreg urban. Ez az egész világ tékozló, pajkos és meggondolatlan gyerekekből állott. Hugomasszony itt hagyja a házat egész délutánra; [...]” (I, 691–692)	„– Haszontalanok! – szegény Ákos is előtte volt újra, az örök kísértet, a tékozló fiú, aki ballerinák után szaladt tőle Bécsbe. – Ezek a mai gyerekek! – Apai zsörtölődések meggyült szellemei törtek föl az öregúr lelkében. Ez az egész világ tékozló, pajkos és meggondolatlan gyerekekből állott. Húgomasszony itthagya a házat egész délutánra; [...]” (48; Hf ₃ : ua.; I, 48)

A kézírásos fogalmazványt tehát egy gépirásos – valószínűleg átdolgozott – változat követte; ennek másodpéldányát vágta szét az író, és újabb gépirásos szövegeket toldott hozzá: Dömének a fiatalok magatartásához fűzött kommentárjait, valamint azt a részt, amelyben Gyula igyekszik lebeszélni Nellit arról, hogy Imruskát magukkal vigyék Hintássékhoz. Ezek a szövegegységek akkor keletkezettek, amikor az író az előző részeket átszerkesztette, úgy, hogy abban nem Sátorczy kíséri a szomszédba az anyósát, hanem Nelli és Gyula megy át Hintásséktól Cenci néniért. Kissé talányos a gépirat 17–20-ig tartó babitsi oldalszámozása, de a szövegrészek arányai alapján az a legvalószínűbb, hogy a hiányzó oldalak kezdőpontja a Hf_{PN} *Napok* fejezetének eleje lehetett.

A fenti táblázatból megállapítható, hogy az idézett fejezet rész (*Napok. Egyik nap.* 5.) a Hf_I-ben tovább módosult. A kézírathalmazban van néhány ehhez készült korrekció, amelyekre később még visszatérünk.

Összegezve: a Hf_{PN} előmunkálataihoz kapcsolható kevés dokumentum alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a *Hagyatékb*ban található legkorábbi – még az itáliai nászút előtt keletkezett – szöveg egy házasságtörési történet vázlata. Ehhez közeli időben született a Döme és Vera nevet feltüntető első kronológiai táblázat, valamint a feltehetőleg Fiesolében íródott, s később a *Napok* fejezetbe besorolt szövegfogalmazvány. Mindhárom dokumentumot azonos vonalazású füzetlapra írták, és a kronológiai táblázatot tartalmazó lap hátoldalán egy, a vázlatához készült – évszakot, évszámot megjelölő – kiegészítés olvasható.

Feltűnő, hogy sem a vázlatban, sem pedig az időtáblázatban nem esik szó Nelli fiáról, illetve fiairól. A cselekményvázlatban – név nélkül – mindkét Hintáss-lány szerepel, az első (felső) kronológiai táblázatban azonban csak az egyik, akit nem Gittának, hanem Verának hívnak. (Lehet, hogy Babits eredeti elképzelésében a Hintáss-lányok képviselték volna a fiatalabb generációt?) Ezek a dokumentumok korábban keletkeztek, mint a harmadik (alsó) kronológiai táblázat, ahol már a „Gita” nevet találjuk, s ahol már Nelli fiait is szerepelteti az író. Ez a táblázat a Fiesolében írt szövegekkel egy időben vagy pedig azok után jöhetett létre, mivel az utóbbiakban olvasható erszényjáték-jelenet már a Gita nevet használja, és – név nélkül – Gita leánytestvérét, valamint a „bájos”, „kisebbik gyermeket” is megemlíti. A fiesolei munka közben találhattott rá az író a Hintáss-lány új nevére, és ekkor vagy ezt követően egészíthette ki a táblázatot, amelyben nemcsak Nelli idősebb fiának, Imruskának adott nevet, hanem Nelli mind-

két gyermekének a kronológiáját feltüntette, s közben Gita évszámait is módosította. (Könnyen elképzelhető, hogy ezek már Pesten kerültek az alsó táblázatba – az írói koncepció változásának következményeként.)

Fiesolében valószínűleg még a bemutatott regényvázlat alapján kezdte el az író a munkát – talán egy magával vitt füzetben, amelyben benne lehetett a cselekményvázlat is. Bizonyára itt változtatta meg a Madar családnevet Sátordyra, a Géza nevet Miskára, de a Gádoros helységnévre még nem talált rá, mivel Sátordy/i anyósa még nem innen, hanem Bogádról érkezik a lányához látogatóba.

E feltehetőleg Fiesolében született fogalmazvány (OSZK Fond III/1306/7-14) tartalmazza az „1.” fejezetszám-jelölésű erszényjáték-jelenetet (7–12. főlió); a velencei albumot mutogató, szerenádozó Hintáss jelenetét a „báror”-val, „Sátordy”-val és az „anyósá”-val (13. főlió); a 14. főlíon pedig három sort olvashatunk egy névvel nem szereplő, zsörtölődő „apá”-ról, aki valószínűleg a későbbi Dömével azonos.

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek lehettek a készülő mű első részei, amit az is alátámaszt, hogy az erszényjátékot játszó gyerekek és Sátordy anyósa itt még ismeretlenül és név nélkül lépnek be a regény világába, s csupán „Gita” nevét ismerjük meg közülük.

Ákár szűkebb koncepciójú (házasságtörési) regényt tervezett az író eredetileg (amint azt a vázlat mutatja), akár tágabb keretben képzelte el a történetet (ahogy a felső kronológiai táblázat alapján gondolhatnánk), a fiesolei nyaralás után mindenképpen fontos koncepcionális változásra került sor.

Nem zárható ki, hogy a Szebfű Gyulával való bécsi találkozások* hatására módosulhatott az író koncepciója. Talán ekkor határozta el BM, hogy szélesebb, több generációs társadalmi tablót, a liberalizmus nemze-

* Török Sophie feljegyzéséből tudjuk, hogy 1921 tavaszán, itáliai nászútjukról hazatérőben megálltak Bécsben, ahol Babits kétszer is felkereste Szebfű Gyulát. (TÖRÖK 2000:79) Valószínűleg fontos volt számára ez a találkozás, mert másodszor már egyedül látogatta meg őt. A Hf-hoz is kaphatott inspirációt az előző évben megjelent *Három nemzedék* szerzőjétől. Azt is tudjuk, hogy 1926-ban, amikor Babits intenzíven dogozott a regény második felén, levelet is váltottak egymással, bár arra nincs adatunk, hogy a regényt szóba hozták volna. Talányosak és elgondolkodtatók Szebfű szavai, amelyekkel (1927. okt. 21-én) megköszöni a (még nem olvasott) regény neki küldött tiszteletpéldányát: „hálás köszönet a Halálfiáért, s különösen részemre kedves soraidért benne, melyekre mindig büszke leszek.” (SIPOS 1999 2:92)

dékeinek kor- és kórtörténetét fogja megrajzolni: „nem kisebb dolgot”, mint „Magyarország sorsát”, ahogy a Hf_{PN} elején olvassuk. Mindehhez a saját családja adhatta a mintát. Talán ettől kezdve számhatott Babits – egy családregény harmadik generációjának rajzában – a Hintáss-lányokéval egyenrangú szerepet a Nelli fiainak is. A nászutat követően, Pesten kezdhetette gépbe írni az első és a második generációt hagyományos módon bemutató oldalakat, amelyeken Hintáss-sal, Nellivel és Wintersberggel ismerteti meg az olvasót. Ezek a gépiratok talán már áprilisban elkészültek. Az író azonban nem ebben a tradicionális, leíró formában folytatta a művét, hanem még a szekszárdi nyaralás előtt egy másfajta előadásmódban kezdte újra a regényt (vagy írta át az addig elkészült részeket). Így készülhetett el az *Évek* c. fejezet első hét része. Mindez talán magyarázatot ad a dolgozatunk elején felvetett ellentmondásra: Babits a regény írásához Fiesolében, tavasszal kezdett hozzá (itt készült a *Második fejezet. Napok* néhány részlete), de „a regény első részét” (*Első fejezet. Évek*) a szekszárdi nyaralás során írta meg és öntötte a Hf_{PN}-nek megfelelő formába.

Talán e tágabb koncepciójú munkához és a Hintáss névben jelzett ellentmondások elmélyítéséhez volt szüksége Babitsnak arra a családi hagyományból már bizonyára ismerős történetre, amelyről részletesebb felvilágosítást várt az anyjától. A május végén megkapott adatokat aztán valószínűleg a szekszárdi júliusi munka idején használta fel, az első fejezet 8. részétől építve be a műbe a levélben érkezett adatokat.

Júliusban már ennek az átfogóbb koncepciónak a szellemében írhatta meg Mikesnek szóló, fentebb már idézett levelét (II, 27), amelyben kijelenti: „[...] A magyar középosztály – a lateiner – végzete, mint igazi regény áll előttem, a történet teljes romantikájában.” (Mikes lev. 1968:17–18)

*

Babits már igen korán – feltehetően az első részek írása közben – gondolt készülő művének folyamatos publikálására, de az sem kizárt, hogy az Est-lapok (köztük a Pesti Napló) irodalmi rovatvezetőjével, az Athenaeum Kiadó lektorával, Mikes Lajossal való előzetes megbeszélés után kezdte meg intenzívebben a szöveg formálását. Mindenesetre Szekszárdról küldött, fent említett levelében 1921. júl. 7-én így tájékoztatta Mikest tervezett regényének címeről és témájáról, hogy az „beharangoz-hassa” a művet a sajtóban: „Amit írtam, csak Önnek szól és nem a publikumnak: ön érezni fogja, mit lehet abból felhasználni a beharangozásra.

Hirtelenében akarok Önnek valami fogalmat adni céljaimról.” (I. m. 17) 1921. augusztus 24-i válaszában Mikes elfogadta a regénytervet. Mint írta, „semmi akadályja nincsen, hogy a Halálfiatit október elején, lehetőleg a legelőjén kezdje közölni a Pesti Napló. Úgy tervezem, hogy szeptember közepe táján kezdjük majd el hirdetni a regényt.” (SIPOS 1976²:324) A lap, Mikes ígéretéhez híven, szept. 18-án meg is kezdte a reklámsorozatot, s hét ízben adott hírt az olvasóknak Babits készülő művéről. 1921. szept. 20-án a Pesti Napló (208. sz., 5.) a Napi hírek rovatban első helyen és hosszan tudósított a még nem is létező regényről (nem csoda, ha nem mindenütt ismerünk rá Babits művére): „Halálfiatit a címe Babits Mihály új regényének, mely *október 2-től kezdve, naponta, folytatásokban jelenik meg a Pesti Napló hasábjain*. Két vidéki, pusztuló család érdekfeszítő történetén keresztül a fixfizetésből élő vidéki intelligencia, az egész lejtőre került magyar középosztály anyagi és erkölcsi válságát rajzolja meg mesteri tollal a kivételes tehetségű író. Ezer társadalmi problémát érintő, végzetes szerelem indítja el tragikus utjukon a regény főhőseit: egy nő embert és egy férjes asszonyt s a hosszú és nehéz harc során, amelyet boldogságukért vivnak megtörve érkeznek el a legszörnyűbb csalódás sivár állomásáig. A regény második fele ettől kezdve egyre szélesebb perspektívákba tárul, egyre sokrétűbb lesz, csodálatosan gazdag szinkalát ragyogtat s szinte szimbolikusan elmélyül [...]”

A Pesti Napló előzetes híradásai közül a legjelentősebb Kárpáti Aurélnak BM Reviczky utcai könyvtárszobájában készített, s a lapban 1921. szeptember 25-én közölt interjúja, amely az 1927-ben, a Hf₁ megjelenésekor adott Babits-nyilatkozatba is bekerült.

BM szavait szinte teljes terjedelmében idézzük:

„Szívesen beszélek a *Halálfiatiról*, [...] mint az apa a legfiatalabb gyermekéről, aki egyuttal a legkedvesebb is. Azt mondják, a szeretet önző: az apa is önmagát szereti gyermekében. Ilyen önző szeretettel szeretem én is ezt a regényemet, melynek minden alakja abból a fából hajtott ki, amelyből én nőttem; levegője az én levegőm. Szeretem ezt a levegőt, különös szellőivel, s néha egészségtelen fülledéseivel... A regény alakjai azt az utat teszik meg, amit én megtettem; amit az egész mai Magyarország megtett. Azelőtt osztályozták a regényeket: történeti és társadalmi regényekre. Manapság csak egyféle regény lehet: történeti regény.

Ha csak az életrajzunkat írjuk meg: az is történeti regény.

De én nem a magam életrajzát írom, hanem egy kicsit mindannyiunk életrajzát... Halálfiaink vagyunk mindannyian. A történet dunántúli derűs szőlőhegyeken kezdődik, faszindelyes tanyákban, nagy kádak és prések közt, a bőség és boldogság lankadásában, amely akkortájt ráfeküdt a magyar lelkekre. Mi, akik ma férfi éveinket éljük, csodálatos ernyedés korában nőttünk föl; ez még az Ady előtti idő volt, a Millennium kora. Külsőleg áldott kor, csupa teljesültség és semmi izgalom; nem voltak akkor világnézetek, nem voltak ideálok, se jó, se rossz. Az emberek kicsiben éltek és kicsiben haltak meg, s a magyar föld tündére az Unalom volt, amelyhez Vörösmarty hajdan verset írt.

A magyar középosztály elszokott a küzdelemtől, biztos, gondtalan hivatalokban ült, majd nem elszokott az élettől is. Az ős apáthia új alakban ébredt; egy új Pathó [!] Pál-típus alakult ki. A nemzet olyan volt, mint az alvó utas az országúton, némi kis pénzzel a zsebében, amelyet könnyű lesz elvenni tőle, s apró álmokkal a fejében, melyeket könnyű elfeledni...

Kisváros és kicsinyes etiket uralkodik a lelkeken. S még kicsinyesebb az asszonyok élete, még ideáltalanabb. Az unalom jegyesei ők, s apró napi gondok vértanúi. Minden nagyban és igaziban való hit elveszik s a Szerelem frázissá törpül, mint a Haza. Egy bolondos ember és egy frázisokban megtévedt asszony ideges szimptomái ennek a világnak; komplikált, feszélyezettséggel teli viszonyokban, szomorú sorsok, különös züllésekkel... De erről már alig beszélhetek, ha el nem akarom mondani a regény meséjét.

Anyák és apák tragédiájában fiuk és lányok sorsa érik; s ez a regény épp annyira a fiuk regénye, mint az apáké. Két nemzedéken megy keresztül s akik az elején kisgyerekek voltak, a végén átveszik a hősök szerepét. Ezek már mi vagyunk, akik új Magyarországnak nevezzük magunkat; rövid hajnal, mely zivatarba borult. Lázás ébredés egy egészségtelen déli álom után ... S aztán a szörnyű Sors, a Fátum, keselyűk szava, a tragédia beteljesülése... A mi sorsunkban van valami a Bibliából: a fiuk [!] az apa vétkeiért lakol, s a hét kövér esztendőért hét sovány vezekel. A regény második fele, mely a mai, apokaliptikus időkbe torkollik, szükséges folyománya az elsőnek...

[...] Az apának legkedvesebb gyermeke, aki legjobban hasonlít rá, aki legjobban hasonlít arra, akit szeret; – s végre, akivel legtöbbet vesződött. Talán egy művemmel sem szenvedtem annyit, mint ezzel a regénnyel, átérvezve újra a Művészet minden kinját és csüggedését.

A regény első részét egy dunántúli szőlőhegyen irtam – a hegy tetjén, egy présház előtt, tanya előtt, ahogy ott nevezik. Egy vén fotelben ülve, messze beláttam a drága dombokat, s írógépem kattogását bizonyára kereplő hangjának vélték a szőlőt csipkedő madarak. Talán lehet majd valamit érezni mesém pergésében a hegyi kereplő szabad üteméből, rajzom színeiben az édes táj színéből...” (Pesti Napló, 1921. szept. 25.)

1921. okt. 1-én már a mű közlésének megkezdéséről tájékoztatta olvasóit a Pesti Napló. Az író nevét, a mű címét eltérő tipográfiával, külön sorokban emelte ki, és a szeptember 20-i híradásnál sokkal hosszabban méltatta a regényt:

„Holnap kezdi meg a *Pesti Napló* annak a szenzációsan érdekes, nagyszabású, új regénynek közlését, amelyet *Babits Mihály* a modern magyar irodalom legművészebb tollu képviselője, *Halálfi* címmel irt lapunk számára. [...] A kivételes tehetségű szerző új munkája a *pusztuló, züllő magyar középosztály* néma és vértelen, de annál fájdalmasabb tragédiájának mesteri rajza. [...] történelmi regény – a jelenkorból. Abból a jelenkorból, amely a nagy háború és a forradalmak tüzes kavargása után most kristályosítja ki méhében a titokzatos jövőndő, a holnapi magyar élet új formáit.

Babits [...] hivatott, művészi krónikása annak a szomorú társadalmi folyamatnak, amely a magyar intelligenciát katasztrofális helyzetbe sodorta az utóbbi időben. A regény meséje a Dunántul szőlős lankái közé vezeti az olvasót, a boldog, békebeli Magyarország gazdag és színes paradicsomába, hol azonban az eseménytelenségtől pálló levegő csendjében, érzékeny, vívódó lelkek [...] szeizmográfiája már jelzi a bekövetkező földindulást: a világháborút. A közelgő és elháríthatatlan vihar csendje ez a fülledt némaság, amelybe vészjelző sirályként hasít bele egy-egy szomorú kiáltás, a *Halálfi*-nak kivezető utat kereső sóvárgása.”

A művészi gondossággal megfestett vidéki élet „mélyéből gomolyog fel a pszichológiai finomságokkal telített végzetes szerelmi tragédia, amely a regény folyamán kiszélesedve, kinzó társadalmi problémák egész sorába torkollik s a második generáció sorsát szinte szükségszerűen szabja meg és dönti el. A magyar társadalom legértékesebb rétege, az intellektuális középosztály, minden vágyával, [...] halálos vergődésével, elhagyatottságával, borzalmas anyagi és erkölcsi lerongyolódottságával ott él, szenved és vádol ennek a kegyetlenül őszinte, de mélységes költői erővel és tiszta művészettel megkonstruált regénynek izgalmas fejezeteiben.

Babits Mihály a költő, az író és a művész [...] hármass felkészültségével és tehetségével nyult legujabb írásában ehhez a fájdalmasan aktuális témához s [...] valósággal a maga korának költői történetét formálta ki. [...] regényírók és igazi költők minden kvalitását csillogtatja új regényében, amelynek meséje lebilincselően érdekes, konstrukciója egyetlen zárt egész, s minden alakja a magyar földben gyökerező élet színeit viseli arcán s melegét hordja szívében.”

A regény első részlete 1921. október 2-án jelent meg, az utolsó, a 66. folytatás 1922. január 17-én. Kezdetben még rendszeresen és többé-kevésbé azonos terjedelemben követték egymást a folytatások, a későbbiek azonban egyenetlenebb munkatempóról árulkodnak.

Néhány dokumentum is mutatja, hogy a folytatatólagos közlés újabb nehézséget jelentett az írónak, aki még a regény megjelenése előtt, szeptember végén azt vallotta Kárpátnak, hogy sokat „szenvedett” és „vesződött” e regényével. A Babitsot ekkortájt meglátogató Elek Artúr azt írta 1921. okt. 3-én Fülep Lajosnak, hogy az író „nyakig ült otthon (Szekszárdon) a regényében. Mint mondja, vívódva írta és írja meg újra.” (SIPOS 1999 1:409–410) Babits felesége Szilasinének küldött levelében okt. 22-én arról panaszkodott, hogy „Mihály regényt ír, és sem egy pernyi ideje, sem ereje nincs a levélíráshoz”. (BABITS–SZILASI 1979:50) Egy októberben Szekszárdra írt levelében is mentegetőzött, hogy neki kell a férje helyett írnia: „Mihály regénye folyik a Pesti Naplóban, szegényt oly nagyon szorongatják érte, hogy lélegezni sem hagyják, mióta hazajöttünk, nem csoda, ha undorodik mindenféle írástól.” (VADAS 1991:54)

A munka később sem lett könnyebb. Az utolsó folytatás közlése után Babits egy anyjának írott levelében a regényírás fáradalmaival indokolta hosszú hallgatását: „Ne haragudj, hogy oly soká nem írtam; de a regényem nagyon lefoglalt, minden nap meg kellett írnom a folytatást, s ez az egész napot igénybe vette.” E levél egyéb akadályokról és kellemetlenségekről – így felesége elhúzódó betegségéről, háztartási gondokról – is tanúskodik. Befolyásolják az író lelkiállapotát „a nyári kellemetlen dolgok emlékei” is, s ezért már e „levélnek a megírása is borzasztóan kínos” számára. Babits itt valószínűleg 1920-ban elszenvedett sérelmeire és ezek otthoni fogadtatására gondol (rendőrségi kihallgatása, fegyelmi határozattal történő nyugdíjaztatása, kizáratása a Petőfi Társaságból, támadás ellene jobbról és balról, egy ismeretlen szekszárditól kapott figyelmeztetése – SIPOS 2003:94–99). Nyomasztóan hat rá egy frissen elszenvedett családi sérelem is: „Imréék-

nek karácsonyra küldtem egy könyvet ajándékba, *visszaküldték!* Természetesen *ebből* az következik hogy én soha többet Szekszárdra nem megyek és minden érintkezést a rokonsággal megszakítok.”* (TÉGLÁS 1996:458–459)

Tudomásunk szerint a Pesti Naplóban folyamatosan megjelenő műnek nem volt sajtóvisszhangja. Érdekes, hogy a folytatásos közlés megkezdése előtt (reklám céljából) többet írtak róla, mint az utolsó folytatás megjelelése után. A Hf_{PN} azonban nem is nagyon felelt meg az előzetes „beharangozás”-nak.

Hogy Babits nehezen és nem elég körültekintően írta az újabb és újabb folytatásokat, azt a Hf_{PN}-ben fellelhető néhány egyenetlenség és következetlenség is mutatja. Utaltunk már a mű elején említett „Jóska” név körüli bonyodalmakra, hozzunk most egy évszakokkal kapcsolatos példát is a mű végéről. A 63. folytatásban a Pestre elutazni készülő Nelli körül „a tavasz különös szele” bizsergeti a fázó világot, de a fővárosból gyorsan visszaérkező asszonyt már egy jellegzetesen őszi esemény, a diószüret képe fogadja. (I, 804, 813) A tavaszi utazás tulajdonképpen összhangban van azzal a tervvel, amely a Hf_{PN} magját, a két évbe sűrített, évszakokkal tagolt házasságtörés történetét vázolja, az itt publikált események időrendjét azonban megtöri, s ezért a regény átdolgozása és kibővítése során az író már egyértelműen őszi helyezi át a cselekménysor idejét. A „késő ős” váratlan kiderülése (I, 239) és az ezt követő események itt nemcsak egy hirtelen jött elhatározás reményeit és kudarcát teszik érzékletesebbé, hanem az őszi diószüret kapcsán alkalmat nyújtanak egy családon belüli kicsinyes osztozkodás, illetve a Jozsó és Jolán közti konfliktus bemutatására is. (I, 251–252)

*

* Babits anyjának szóló leveléhez Török Sophie 1937-ben a következő kommentárt fűzte: „Kelemen Imre gatzette nem sokkal a toloncházi meghurcoltatás után történt. Ez a két eset Mihályt évekre idegbajossá tette, üldözési mánia, szörnyű álmok kínozták, egész szekszárdi komplexuma ezekre vezethető vissza.” De nemcsak beidéztek őt, hanem azt tervezték, hogy „felügyelet alá helyezik, hetenkénti jelentkezési kötelezettséggel. Ettől a gyötrelemtől azonban egy jó barát hatásos közbenjárása szerencsére megmentette őt” – emlékezett másutt Török Sophie. (TÉGLÁS 1996:460) (A szégyenletes listáról egyébként 1922. február elején Fenyő Miksa közbenjárására törölték Babitsot. SIPOS 2003:95–96) A családi sérelemről I. II, 391–392.

Az 1922. január közepén befejezett regénnyel, amely Nelli másodszori hazatérésével végződött, az író sem volt elégedett. 1922. február 25-én, vagyis öt és fél héttel az utolsó részlet megjelenése után, így panaszkodott barátjának, Szilasi Vilmosnak: „A feleségemnek diktálom ezt a levelet. Én most lábadozó vagyok, alig szabad mozognom, dolgozni semmit [...]. Alighogy a regényemet befejeztem, rámereszkedett ez a nyavalya [...]. Mi itt még, eltekintve a sok bajtól, ami ezen a télen ért, nem élünk valami fényesen. A munkámmal sem vagyok megelégedve; a regényt befejeztem, de még alapos átdolgozásra szorul, s úgy számítom, még néhány hónapi munkát ad. A viszonyok rosszak.” (BABITS–SZILASI 1979:54)

Hf₁

Egy 1922. ápr. 12-i Babits-nyilatkozatból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a februári betegség kiheverése után az író már áprilisban megkezdte a Hf_{PN} átdolgozását, miközben a *Timár Virgil fia* közeli kiadására is készült és az *Isteni színjáték* harmadik részét is fordította. Az interjúban, amely az orosházi Jelen c. lapban látott napvilágot április 14-én, következőképpen indokolta a rá váró feladatot: „Az átírást az teszi szükségessé, hogy egész más követelményei vannak egy napilap hasábjain és egy könyv alakban megjelenő regénynek. Nem kihagyni, vagy csak nagyon keveset, hanem hozzátenni, kidolgozni fogok olyan részeket, melyek – a fent említett okok miatt – kimaradtak a *Halálfi*-ből. A könyv két-három hónap múlva fog megjelenni.” (TÉGLÁS 1997:95)

Erre az időpontra nem készült el ugyan az átdolgozás, az író azonban így is reménykedett tervének közeli megvalósulásában. Újabb határidőt említett október 19-én az erdélyi szépirodalmi lap, a Pásztortűz budapesti munkatársának, amikor az terveiről kérdezte: „[...] most dolgozom át két regényemet is, amelyek valószínűleg már húsvétra a publikum kezébe adódnak. Ez a két regény a *Halálfi* és a *Kártyavár*.” (I. m. 110)

1923 húsvétja szintén csak terv maradt, hiszen ez év januárjában, februárjában ismét gyengélkedett a költő. Nyáron három hónapon át dolgozott a gizellatelepi Újságíró üdülőben, illetve a dömösi papkertben a *Kártyavár* című regényén, amely decemberre jelent meg. Az elhúzódo munka miatt nem került sor a Szilasiéknál tervezett alpesi nyaralásra, s az emiatt

mentegetőző Török Sophie egy november 19-i levelében férje újabb betegségéről is kénytelen volt beszámolni. (SIPOS 1999 1:450)

A *Hagyaték*ban található szövegek többsége a Hf₁ munkálatai során keletkezett, 1922 és 1927 között. Magának a Hf₁-nek szintén nem maradt ránk összefüggő gép- vagy kézírata. Csak következtetni tudunk rá – egyrészt az író és a nyomda közti levelezésből, másrészt azokból a töredékekből, amelyek egy-egy oldalszámhoz rendelt írói kiegészítéseket tartalmaznak. Az egyes fejezetek keletkezési idejéről és az alkotómunka folyamatáról szintén csak feltételezéseink lehetnek: ezeket olyan – csekély számban fellelhető – főliókra alapozzuk, amelyek valamilyen időponthoz köthető levél-, vers- vagy tanulmányrészletet is tartalmaznak. (Azt természetesen csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani, hogy az adott Hf-jegyzet mikor került egy ilyen papírlapra.) Ezeken kívül az író nyilatkozataira és leveleire is hagyatkozhatunk.

A Hf_{PN} megjelenése és az első teljes, könyv formájú kiadás között született feljegyzésekből csak nagyon hézagosan tudunk következtetni a Hf₁ narratív vázának formálódására. Ezek egy része a Hf_{PN} szövegének – kiegészítések, elhagyások, tömörítések, átírások és átszerkesztések formájában történő – alakulását tükrözi. És természetesen vannak a Hf_{PN} cselekménykeretén túlmutató szövegtöredékek is, hiszen a Babits emlegette „átdolgozás” munkája nemcsak a meglevő fejezetek átírását, kiegészítését jelentette, hanem a cselekmény idő- és térbeli tovább-bonyolítását, azaz az újabb generáció köré szervezett fejlődésregény létrehozását is.

Az átdolgozás alapjául minden bizonnyal egy, a Pesti Napló folytatásaiból összeállított könyvecske, illetve az ehhez készült, római számokkal ellátott tartalomjegyzék szolgált.* A római számokkal hat fejezetre tagolt szöveg minden egysége rögzíti az adott fejezet legfontosabb eseményeit, és számok előtti, utólagos beszúrással közli a Hf_{PN} megfelelő fejezetcímeit. A sorok végén az egyes fejezetek kezdetének pontos oldalszámát is megadja az író.

* A *Hagyaték*ban a Hf_{PN}-hez két, a fejezetek eseményeit feltüntető vázlat tartozik: egy korábban már bemutatott, arab számokkal tagolt, és egy alább közölt, római számokkal ellátott tartalomjegyzék. Sipos Lajos 1979-ben ez utóbbit az időben kitágított, szélesebb mederbe terelt események terveként értelmezte, amelyet az író az arab számos, házasságtörési regény tervezetével ellentétben már nem tett félre. (SIPOS 1979:61) Ez a cselekményvázlat azonban nem terv, hanem a továbbfejlesztés alapjául szolgáló mű, a Hf_{PN} tartalomjegyzéke.

„Évek	I. Előélet. Pletyka. Imruska.	7.
Napok	II. <.....>Hintásséknál. Lekváfőzés.	53.
Folytatás	III. Casinói dáridó. Gyula szerelemvallása. <.....>Gyanu. Csörgetői muri. Vonat história.	103.
Ismét hónapok telnek el	IV. Miska a perronon s hazajön. Nelli elmegy Gyulával. Velence. Az ítélet. Erzsi és Gita.	199.
S évek suhannak el	V. Imrusk<át>a. <e>Elviszik. Cenci néni élete. Nelli a sötét szobában. Imrust visszaviszik. Szöllő Nelli-vel: Gyula levelei. Nelli Pestre megy. Az idegen szobában.	221.
Eszteendő utolja	VI. Nelli visszajön.	263.”

(BMKL 1375; OSZK Fond III/1603, 145×235; rektóján még autográf ceruzarajzok (két finom rajzolatú leányfej, két másik fej); autográf szöveg: „dat Justinianus honores”; verzóján egy cím: „Bakács tér 2. II. 2.”, továbbá egy alaprajznak is felfogható ceruzarajz.)

Bizonyosra vehető, hogy ez a vázlat az utolsó regényrészlet publikálása után keletkezett. A tartalomjegyzék oldalszámait annak a lapkivágatok tartalmazó könyvecskének az oldalszámozását követik, amelyet állítólag Török Sophie állított össze a Pesti Napló-beli közlésekből. A keménykötéssel könyvformára bekötött lapgyűjteményt az OSZK Kézirattára őrzi. (OSZK Quart. Hung. 3242.) A könyvecskében a 2. fólió rektóján olvasható a Török Sophienak szóló dedikáció: „Édes, türelmes munkatársamnak / első olvasómnak / aki nélkül talán sohasem jött / volna létre ez a könyv / Inkának / öreg Mihály”. Az ajánlás alatt zárójelben Török Sophie törölt ceruzairásával: <kis kölykem>. A könyvecskében a kéziratári gépi számozás 1–133-ig terjed; a 4.-től a fóliók rektóján és verzóján is található lapkivágatok. A címek külön-külön egy-egy oldalra kerültek, és hiányoznak a folytatásszámok. A lapokat alaposan szemügyre véve, a jobb felső sarkokban igen halvány ceruzával írt számozást találunk, amely 1-től 267-ig terjed. A könyvecskének nincsen tartalomjegyzéke, de ha a fenti cselekményvázlatban szereplő fejezetkezdetek oldalszámait összevetjük a benne látható,

ceruzás oldalszámokkal, tökéletes megfelelést tapasztalunk. Azt nem tudjuk, hogy eredeti számozással van-e dolgunk, az azonban kétségtelen, hogy egy ehhez – vagy egy ezzel egybevágó – könyvecskéhez készült tartalomjegyzékkel állunk szemben.

BM-nak a folytatásos közlés befejezésekor tervbe vett további munkájához volt szüksége erre a római számos cselekményvázlatra. Ezt igazolja a vázlatot tartalmazó fólión olvasható latin mondás, a „dat Justinianus honores” [’Justinianus – vagyis a jogtudomány – tekintélyt biztosít’], amelyet egy másik fólión már a Hf_{PN}-ben nem szereplő cselekménymozzanatok és eseménycsírák társaságában látunk viszont (OSZK Fond III/ 1603) Az itt található négy soros szöveg első és negyedik sora – „Magyar világ Velencében (korjellemezés IV.)”; „Miska visszaküldi Gyula lapját IV.” – Gyula és Nelli velencei útjához kapcsolódik, amelyről a fenti cselekményvázlat IV. pontjában esett szó. A két középső sor szintén a továbbírás tervéhez tartozik, mivel mindkettő Imruskának a Hf_{PN}-ben még nem tárgyalt életkorszakát vetíti előre: „dat Justinianus honores (Imruska pályaválasztásához)”; „Gimnáziumi évek”. Babits itt számokkal jelölte a fejezeteket, mivel a munka kezdetén valószínűleg nem fejezetcímeket, hanem fejezetszámokat használt. (Talán ezért kellett utólag betoldania a vázlatban olvasható fejezetcímeket is.)

Közvetett adatunk is van arra, hogy Babits a Hf_{PN} átdolgozásakor kézbe vehette az újságkivágatokból egybefűzött könyvecskét. Szini Gyula egy 1924 augusztusában megjelent cikkében beszámol egy könyvről, amelyet az esztergomi ház asztalán látott. Ebbe „a Pesti Napló-ban megjelent regény folytatásai vannak beléragasztva azzal a gondossággal, amely szerető női kézre vall”. (TÉGLÁS 1997:138) Több, mint valószínű, hogy már a tudósító is e fentebb leírt, könyvformába kötött művet láthatta.

Elvileg a Hf_{PN} kéziratát vagy gépiratát is használhatta volna BM az átdolgozáshoz, ezek létezéséről azonban nincsenek adataink. A feltételezett kézirat töredékének tarthatnánk a *Napok* 5. részét tartalmazó – több részből összeragasztott – gépiratot (OSZK Fond III/1603/15-18), de a [17]-től 20-ig terjedő babitsi oldalszámozás alapján ez semmiképp sem illeszthető be a Hf_{PN}-nek egy valóban teljes és összefüggő kéziratába. Vannak persze olyan kéziratdarabok, amelyeken a Hf_{PN} továbbírási munkálataihoz tartozó beszúrásokat és kiegészítéseket találunk, s amelyeken oldalszámokat és végzavakat is rendel az író ezekhez a kiegészítésekhez. Az ilyen oldalszámok és végzavak azonban megfelelnek az említett lapkivágatokból összeállí-

tott könyvecske lapszámainak és szövegrészeinek. Az egyik fólión (OSZK Fond III/1603) például 75-, 78-, 84- és 85-ös számokhoz rendelt szövegeket találunk, amelyek minden alkalommal pontosan illeszkednek e könyvecske azonos jelzetű oldalaihoz, illetve végszavaihoz, a *Napok* fejezet 5. és 6. részébe. A 90., a 100. és a 101. oldalszámra utaló töredékek szintén végszóval illeszkednek a *Napok* 7. és 8. részébe. (OSZK Fond III/1602) A *III. Folytatás* fejezethez köthetők a 160., 162. és 170. számú szövegek. (OSZK Fond III/1603)

A *Hagyaték*ban megtalálható a regény továbbépítésének a terve is.

Az alábbi vázlat második sorában látható „II.” jelzés valószínűleg azt mutatja, hogy a regény második – még meg nem írt – részéről van szó:

„Gyula látogatása Sóton. Kováts L. versei

II.

1.	Imruska Gitával stb.
Gitáék Pestre mennek	Miska halála
2.	Imruska érettségit tesz. (Gyula hatása. Döme bácsi <.>hatása)	
3.	Imruska Gádoroson.	
4.	Imruska Pesten. Egyetem	(„Halálfiái vagytok valamennyien!”
kiáltja Imruska anyjéknál)
5	Imruska Sóton – tanár	
6.	Gádorosi látogatás. Gitáék, Nelli és Erzsi. Filozófiai orgiák.	Gyula szelleme mint a gyermekeket
csábító fantom. Erzsi ellene akar, de
épen ő lesz bűnös.
7.	Olasz ut. Fogaras. Fogarasi képvi-
selőválasztás : Ady. Don Quijotte
= Imruska :	
8.	Budapest. (Gita férjhezment.)
Gitáéknál. T.T. Noémi története.	
9.	Gyula. Misike”
(OSZK Fond III/1603, (20×30)
ceruzairás)	
-

Bizonyos, hogy ez az arab számokkal 9 részre tagolt vázlat még a megírás előtti tervezete az elképzelt folytatásnak. A Miska halálával kezdődő események Imruska köré szerveződnek, s bár egyre jobban eltávolodnak az előző nemzedék történetének színhelyeitől, egyben érintkeznek is Gá-

doros és Sót világával. A Hf_{PN} házasságtörési története után ezúttal egy „Entwicklungsroman” terve rajzolódik ki. Jól megfigyelhető az autobiografikus szándék is. A regény végleges változatához képest BM itt sokkal jobban köti a tervezett cselekménysort és annak helyszíneit a saját életrajzához. A 4., 5. és 7. pont szerint Imruska pesti egyetemi éveit sóti tanárkodás követi, majd egy olaszországi útról hazatérve foglalja el a fogarasi – s nem pedig az erdővári – tanári állást. A szakvizsga letétele után Babits sem került rögtön Fogarasra: 1905. szeptemberétől előbb ideiglenes tanár volt Baján, majd a pedagógiai vizsga letétele után, 1906 szeptemberében Szegedre nevezték ki helyettes tanárnak. 1908 augusztusában utazott el első olaszországi útjára, s végül ugyanaz év szeptemberében kezdte meg rendes tanári munkáját Fogarason. A regényvázlat szerint a cselekmény Budapesten folytatódna, ahol Imruska élete összekapcsolódik a férjzett Gita, valamint Noémi történetével. (BM a valóságban is érintkezett a Pestre került Dienesékkal.) A 8. pontban említett rejtélyes T. T. rendeltetéséről semmit sem tudunk. Mivel egy „Noémi története” mondat következik utána, talán valamelyik Schapringer-fíú szerepét előlegezi (bár az is lehetséges, hogy a Schapringer-fíúk szerepe csak később körvonalazódott az íróban).

A vázlat a Hf_{PN} történetét folytató események korai tervének tűnik. A végleges Hf₁ szerkezete ettől jelentősen különbözik: a cselekménysor rövidebb lesz (Fogaras után már nem folytatódik Budapesten a történet), ugyanakkor fontos új mozzanatok is helyet kapnak benne: Miskának – a bírónak és az apának – a részletes bemutatása, Rosenberg, a Viharagyú, a váltóügy, a Schapringer-fíúk szerepe stb. Az eredeti tervtől való eltérésnek több oka is lehetett. Az egyik magyarázat az átírás és a folytatás lassú előrehaladásában keresendő: az időben és térben túlméretezett elgondolás megvalósítása nagyon késleltette a mű megjelenésének többször is módosított időpontját, s ezért Babits – egy későbbi folytatás reményében – korábban zárta le az eseményeket. (A Hf₁ *Epilogja* persze nemcsak elmetszi a cselekmény szálait, de a jövőt is nyitva hagyja előttük.) Legalább ilyen valószínűnek látszik azonban egy másik magyarázat, amelyet több dokumentum is alátámaszt. Ezek azt tanúsítják, hogy az író csak fokozatosan ismerte fel az anyagában rejlő mélyebb művészi lehetőségeket, amelyeket az erősen életrajzhoz kötődő eredeti terv túlságosan visszafogott. Az elkészült regény (Hf₁) tömörebb, sűrítettebb közegében az Imruska sorsába kódolt társadalmi-világnézeti-etikai problémák drámaibb megvilágításba kerülhettek.

Tulajdonképpen már ez a vázlat sem a Hf_{PN} egyszerű továbbírásának, a cselekmény térbeli kitágításának a terve, hanem bizonyos koncepcionális változtatásoké is. Erről tanúskodik a 4. ponthoz illesztett, zárójeles kiegészítés is: „(»Halálfiat vagytok valamennyien!« kiáltja Imruska anyjájéknál.)” A Hf_{PN} végén a címre visszautaló mondat a sikertelen, megszégyenítő pesti látogatás után, a Gádorosra visszautazó Nelli gondolataiként fogalmazódik meg – többes szám első személyű közlésformában, tehát minden emberre általános érvénnyel (I, 812). A címben szereplő motívum megismétléseivel és értelmezésével az író itt a cselekmény lekerekítését éri el. A „nagyregény” koncepciójában azonban már más súlya és dimenziója lesz ennek a motívumnak, amelyet a cselekményvázlatban Babits a pesti egyetemista Imruskának ad át. (A regény végleges formájában a családi hagyománytól eltávolodó fiú mondja ezt karácsonykor a családjának arról a társadalmi rétegről, amelyhez e családtagok is tartoznak. I, 464) Lehet, hogy a cselekményvázlatnak ez a kiegészítése az Imruska egyetemi éveiről szóló részek írása közben került ide, miként utólagos beszúrásnak látszik a 7. pontban olvasható „Don Quijote = Imruska” azonosítás is. Bizonyára lényeges lehetett az író számára, ha ezt külön kiemelte. A Don Quijote-motívum egyébként nemcsak az *Epilog* 7. részében jelenik meg, (ahol többször megismétlődik), hanem a *Viharágyú!* c. fejezet 5. részében is. Lehetséges, hogy az utólagosnak tűnő kiegészítések 1924-ben kerültek a korábban megírt vázlatba, akkor, amikor Babits maga is nyilatkozott a regényével kapcsolatos elképzelésének módosulásáról. (TÉGLÁS 1997:138)

E koncepciómódosulás miatt a második rész tervének elkészítése után is tovább kellett alakítani a Hf_{PN} már eddig is módosított szövegét.

A kézírathalmazban van egy szövegtöredék, amelyben a Sóna visszatérő Gyula a velencei útról és Nelli „kényeztetéséről” számol be Miskának. (OSZK Fond III/2286/98/V) Mivel e fólió rektóján a *Föld, erdő, Issten* c. Szabó Lőrinc-kötetről írt tanulmány befejezése olvasható (amely a NY 1923. márc. 16-i számában jelent meg), valószínűleg a sóti látogatásról szóló szövegrész is az 1923-as évben keletkezett.

A második rész fentebb bemutatott vázlata (II, 55) már feltünteteti Gyulának ezt a látogatását, amely az elkészült regényben a *Miska* c. fejezet 14. részében kap helyet, de se a vázlat, se a 14. fejezetrész nem utal olyan, koncepcionális szempontból is fontos velencei eseményekre, mint például Nelli terhessége vagy a „zsidóval” való találkozás. Az elkészült műben ezek egy korábbi fejezetbe, *A rettenetes nászút* 7–11. részébe kerül-

nek, de a róluk szóló, alább közölt cselekménytervezet nem erre az 1923-as évre (vagy esetleg korábbra), hanem 1924-re datálható:

„<Pérez fogy
Gyerek
Gyula büszkesége
Célzás a gyilkosságra
Találkozás a zsidóval
Pénzt kér a zsidótól Nelli előtt
Zsidó két<>elyei
Szembeszállok a vádakkal!
Zsidó Nellire való tekintettel ad
Nelli <... ..> elkeseredése
De: gyerek!
Nelli elhatározása
Hazamennek
Miska levele (?>”

A tervezet egy olyan fölión olvasható, amelynek verzóján Pintér Ferenc *Lefeküdt a város – a város felkel* c. versének kefelevonata található. (OSZK Fond III/1603) Mivel a vers a NY 1924. március 16-i számában látott napvilágot, bizonyára a velencei események kibővítésének tervezete és ennek megvalósítása is az 1924-es esztendőhöz köthető. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a velencei tartózkodás végleges szövegét a szerző egy évvel később írta meg, mint az onnan már hazatért Gyula sóti látogatását.

BM levelei és sajtónyilatkozatai arról tanúskodnak, hogy csak 1924-től foglalkozhatott komolyabban a regény továbbírásával. Nyáron, az újonnan vásárolt esztergomi „birtokon” sokat dolgozott rajta, ősszel azonban közbeszólt egy újabb betegsége. („...kínok és álmok közt...” 2004:127–128)

Már 1924 nyarán „állandó munkahajszá”-ról panaszkodott keserűen Szilasinak. „Az a hajszá amiről beszéltem, az írásból élő író hajszája, ami Magyarországon nagyon komoly dolog. Itt nem lehet pihenni percre sem; itt mindig újra kell bebizonyítani az embernek, hogy él. Itt a nagy munka kedvéért nem lehet visszavonulni és egy ideig hallgatni. [...] Itt nem elég írni, hanem intrikálni kell, küzdeni kis törtetők ellen [...]” (BABITS–SZILASI 1979:80) Babits nem intrikált, de alkalmazkodott a piac követelményeihez: állandóan ébren tartotta a készülő regénye iránti érklődést.

Ta-

vasszal sajtós módon adott hírt róla a NY Babits-száma (1924/7). A folyóirat a cikkek után, az 575. oldalon az író műveinek listáját hozta, s a regények sorában, a *Kártyavár* után a *Halálfiat* is megemlítette „*sajtó alatt*” megjegyzéssel. Ugyanez a szám az Athenaeum újdonságai között is reklámozta a regényt. (Ez nem lehetett egyedi eset. Babitsnak *A gólyakalifa* megjelenése körül például nézeteltérése volt a kiadójával, mert a regényt a NY idő előtt hirdette. BABITS 1997¹:455) Anyagi gondok is erőltetett munkatempóra kényszerítették az írókat. A fent idézett, Szilasi Vilmosnak június 16-án írt levelében Babits „a megélhetés bizonytalanságá”-t is szóvá tette; július 25-én Mikes Lajostól kért előleget többek között lakbérre, hogy a regényein nyugodtan dolgozhasson. (Mikes lev. 1968:41)

1924 júliusának végén az esztergomi „saslak”-ban alkotott a költő. Szini Gyulának, a Színházi Élet tudósítójának a Hf-ről itt adott nyilatkozata (megjelent a lap augusztusi, 34. számában) valamilyen koncepcionális fordulatot jelzett: „[...] ennek a regényemnek egy része a *Pesti Napló*-ban jelent meg néhány évvel ezelőtt. Akkor csak annyit közölhettem belőle olvasóimmal, amennyit időszerűnek és újságba valónak találtam. Azóta ez a téma kiszélesedett, megnőtt bennem, folytatni akarom és nagy regénnyé kiépíteni.” Nem véletlen tehát, hogy a tudósító Babits asztalán látja azt a bizonyos „könyv”-et, amelybe „a *Pesti Napló*-ban megjelent regény folytatásai vannak beléragasztva.”

Az év utolsó harmadában Babitsot rossz egészségi állapota is akadályozta a munkában. Október elejétől január végéig tartó betegségeiről Török Sophie naptárfeljegyzései tudósítanak. (SIPOS 2003:125–126) Az író ilyen állapotban is tájékoztatta a sajtót, például az Esti Kurír riporterét, aki már az első beteglátogatási napon felkereste őt. A gl. szignóval [Gerő László] aláírt cikk 1924. október 31-én *Látogatás a nagybeteg költőnél* címmel jelent meg. Beszámolt a költő szenvedéseiről (erős láz; a belek táplálkozást megghiúsító beteges állapota; az influenza nyomán fellépő izomgyulladás), és tudósított a terveiről is: „Egy régi, kedves tervem megvalósítására gondolok. Monstre regényemet akarom megírni. A címe: *Halálfiat*. A nyáron még azt hittem, hogy karácsonyra könyv lesz belőle, de jó lesz, ha húsvétra elkészülök vele.” (TÉGLÁS 1997:140) Egy héttel később (nov. 9.) a Képes Mozivilág munkatársának a dolgozószozában felállított betegágyban nyilatkozott. Bár az orvos az olvasást is megtiltotta, ő ennél is többet kívánt: „irni... irni szeretnék. Monstre-regényem »A halál fia« [!]

befejezésre vár. [...] Egész nyáron dolgoztam, kint a szabadban [...] Esztergomban [...]. Naphosszat kint ültem a teraszon és néztem a tájat... Kiterítettünk egy ponyvát a före, és ott dolgoztam napestig...” Ezt a cikket (*A javulás útján! Babits Mihály betegágynál*) szintén G. L. [Gerő László] jegyzi. (TÉGLÁS 1997:142)

1924 nyarán és őszén BM tehát következetesen a „téma kiszélesedése”-t, illetve „monstre-regény”-t emleget.

Csak nagyon hozzávetőlegesen tudunk arra következtetni, hogy miképp haladt Babits a munkával, azaz hogy mikor írta az egyes fejezeteket, mikor fejezte be a Hf_{PN} átírását, és mikortól dolgozott már teljesen új részekben.

Az első, *Évek* című fejezeten lényegileg nem változtatott. A többi fejezet átdolgozásának munkálatairól néhány megmaradt kéziratrövedék igazít el. Ezek közül csupán a datálhatókra figyelünk, illetve azokra, amelyeken oldalszámutalások és végszavak is előfordulnak. E kéziratrövedékeken a 75. oldalszámtól a 170.-ig olyan oldalszámutalások szerepelnek, amelyekhez többnyire valamilyen kiegészítés kötődik. A számok sorrendjében mutatjuk be a szövegeket, de nem állíthatjuk, hogy ennek megfelelő időrendben születtek. Bizonyossággal csak annyit mondhatunk, hogy egy részük 1924-ben, nagyobb részük pedig 1925-ben keletkezett.

Az író nem sokat írhatott ősszel, hiszen nehezen gyógyult, és 1924. november 18-án mentőkkel vitték a Bálint-klinikára. (Itt született meg karácsonykor a *Csövek, erek, terek* c. verse.) A Pesti Napló tudósítójának arról panaszkodott, hogy nem tud ceruzát fogni a kezébe; és a NY Ignotusz-számba írt „három mondat”-ot is „három napig” fogalmazta. (TÉGLÁS 1997:143) Ugyanez a lap 1925. január végén arról tudósított, hogy Babits hamarosan elhagyja a Bálint-klinikát, mert felségével Szekszárdra, az édesanyjához utazik. A beteg író a cikk végén terveiről beszél: „Szekszárdon hozzáfogok új verseskötetem és egy nagy regényem sajtó alá rendezéséhez is, meg azoknak az egyéb irodalmi terveimnek a megvalósításához, amik most éppen eleget töprenghettem.” (TÉGLÁS 1997:146)

BM 1925. január 24-től február 16-ig lábadozott Szekszárdon. Ezt az élményt örökíti meg *Rekonvalenszcencia* (a. m. 'lábadozás') című versében, amelyben a szülőföld jellegzetes motívumai is megjelennek. Szekszárdon írta Dunántúl dicséretét zengő, *A szépszemű öreg tovább mesél* c. verset is, amely 1925-ben a Nyugat 3–4. számában (febr. 1–16.) látott napvilágot. E költemény utolsó, IV. részének, illetve a III. rész utolsó két és fél strófájának gépirásos, géppel aláírt tisztázata egy fölió verzóján ta-

lálható. Elképzelhető, hogy még Szekszárdon februárban (vagy valamivel később Budapesten) kerülhettek ceruzairással a lap (210×335) másik oldalára a jól ismert gyermekkori színhelyeket és élményeket mozgósító Hf-fogalmazványok (amelyek közül a baloldaliak a 78., 82., 84., 84., 85., a jobboldaliak a 75. és 78. oldalszámokra utalnak). (BMKL 1366: OSZK, Fond/III/1603) Ezeket a Hf_{PN} *Napok* 5., illetve 6. részéhez készült korrekciókat Babits újabb változtatással helyezte el a Hf_I *Napok* c. fejezetének 5–6. részében.

A mű további részeihez tartozó szövegtörödékekre ismerünk rá egy olyan fölión, amelyen az 1924 nyarán írt, és a Pesti Naplóban augusztus 10-én megjelent *Az ezüst rózsza alatt* című vers („Fénnyel az Isten / öntözi a földet...”) gépiratos változata található. (BMKL 1367: OSZK Fond III/1602) Ezek a szövegtörödékek valószínűleg a nyár végén keletkeztek.

A legtöbb szövegtörödékek egy-egy lapszámhoz és szövegvégehez rendelt kiegészítés. Ezek a lapszámok (90, 94, 100, 101) és szövegvégek, az előzőkhez hasonlóan, beillenek a Hf_{PN} lapkivágatait tartalmazó könyvecske megfelelő helyeire (ezúttal a *Napok* c. fejezet 7–8. részébe). A Hf_I-ben mindez a *Napok. Másik nap.* és az *Ópium-éj.* c. fejezetbe kerül. Az író rendszerint megadja az alapszöveg (Hf_{PN}) helyét, oldalszámát, majd az adott szöveg utolsó szavát (pl. „100 nélkülületek.”), s eztán írja le az ide szánt kiegészítést. Majd – valószínűleg a főszövegbe illesztés után – az egész lapot áthúzza.

Őriz a *Hagyaték* három kisebb (160×100 mm méretű), jegyzettömbből kiszakított, felső részén szakadt papírlapot. Közülük az egyik rektóján, illetve verzóján olyan kiegészítéseket láthatunk, amelyek az 159, 160, 162, 170. oldalakra utalnak. (BMKL 1376: OSZK Fond III/1603) A lap felső részében egy – a 170. számhoz és „a csutora kotyogott:” vég szóhoz rendelt – áthúzott szövegdarab található; ez a Hf_{PN} *Harmadik fejezet. Folytatás.* c. fejezet 9. részébe illeszkedik. Alatta a „Hová lettetek, régi tanítványok...” kezdetű (később *Hajnali gondolat* címen megjelent) vers kézzel írott szövegváltozatának egy részlete olvasható. A költemény a *Versek* című, 1928-ban kiadott kötet 389. oldalán szerepel, de előzőleg, 1927. okt. 23-án már közölte *Az Est* is (241. sz., 9.). A mi versváltozatunk valószínűleg korábban keletkezett. (Babitsnak 1924-ben volt konfliktusa a fiatal költőkkel, egykori tanítványaival, ekkor írta a *Fiatalok* című cikkét.) A versrészletnél alighanem korábban (talán 1925 nyarán; Esztergomban vagy

Feldafingban) kerülhetett a papírlapra a felette levő – áthúzott – Hf-szövegtörődék.

Ennek a szövegrésznek (ugyancsak 170-es számú) variációja fedezhető fel a fölió verzóján. Itt láthatók még a 159., 160., 162. oldalhoz rendelt kiegészítések; a szöveg függőleges vonalakkal van áthúzva; a papír felső része szakadt, az írás nehezen olvasható. Az oldalszámok a lapkivágatból szerkesztett könyvecske oldalaira vonatkoznak. A Hf_{PN} *Folytatás*. 7., illetve 9. részéhez készült kiegészítések újabb módosítással kerülnek a Hf₁ *A vonat letér a sínről* c. fejezet 1., 2., (117–118. o.), illetve 4. (123. o.) részébe.

Kiegészítések a Hf _{PN} <i>Harmadik fejezet Folytatás</i> . 7., 9. részéhez	Hf ₁ <i>A vonat letér a sínről</i> . 1. rész vége, 2., 4. rész	Hf ₃ <i>Ua</i> .
„<159.[...] a két nap óta makulátlan eget s fenyegetően jósolta: Vihar lesz”	„[...] vizsgálta a két nap óta megint makulátlan eget s fenyegetően jósolta: – Vihar lesz.” (116)	Ua. I, 109
„160. nem szentimentális. Sót mellett Duna is folyt, de <<[?]>>oda <<ki törődött?>> csak halászok <<törődtek>> <látogatták> jártak ki; a sóti hegyek útjait csak diákok taposták.”	„[...] nem szentimentális. Sót mellett Duna is folyt, de oda csak halászok látogattak; a sóti hegyek útjait csak diákok járták.” (117)	Ua. I, 110
„162. belefül valaki: a víz megveszi adóját, mint zöld sárkánytorok. Nelli egyre rémüldözött Imruskáért, még a kosárban is féltve; alig [...] Miskának. <<[...]>> aki apai diadallal vitte a csöpp hőst: a férfiak közé.”	„[...] belefül valaki: a víz megveszi adóját, mint zöld sárkánytorok. Nelli egyre rémüldözött Imruskáért, még a kosárban is féltve; alig akarta átadni Miskának, aki apai diadallal vitte a csöpp hőst a »férfiak közé.” (118)	Ua. I, 112
„170. csutora kotyogott. Imruska nem értette a szavakat, de érezte a feszült hangulatot; magában [homályos? élményekkel? kapcsolta azt össze?]: a tó [...] Noémi majdnem		

belefulladt [[...]] [[...]] tó volt.”>

[az előbbi variációja: 125. R
felső felén áthúzott, 170. számmal
jelölt szöveg]

„<170. csutora kotyogott. Imruska,
aki nem értette a szavakat, de érezte
a feszült hangulatot, különös rém-
mesékre gondolt: a tó melybe Noé-
mi majdnem belefult, s melytől őt
úgy óvták mint egy kis herceget, ta-
lán varázstó volt, sötét bűbájjal.
– Nézd api – kiáltotta egyszerre, el-
bámulva>”

„[...] a csutora kotyogott. Imruska,
aki nem értette a szavakat, de érez-
te a feszült levegőt, homályos
rémmesékre emlékezett: a tó,
melybe Noémi csaknem belefult, s
melytől őt úgy óvták, mint egy kis
herceget, talán varázstó volt, sötét
bűbájjal.
– Nézd, api! – kiáltott egyszerre,
elbámulva [...]” (123)

„[...]
belefűlt
[...]”
(I, 116)

A regény megjelenésének Babits által 1924 októberében megjelölt újabb határideje, 1925 húsvétja ugyancsak irreálisnak bizonyult. A Babits-házaspár 1925 májusától augusztusig Esztergomban tartózkodott. Közben Szilasiék a tavasz folyamán több alkalommal invitálták őket alpesi otthonukba. Megértették az író „habozását és félelmét munkája miatt”, de igyekeztek eloszlatni aggodalmát: „nem hogy időt vesztené Miska, hanem munkaereje, egészsége mind csak nyerni fognak [...]” (BABITS–SZILASI 1979:91) Babitsék végül elfogadták a meghívást, és az augusztust Szilasiéknál Feldafingban töltötték. Babits elégedetten írta Mikesnek egy képeslapon, augusztus 6-án: „Itt jól érzem magam és dolgozom, s amellet vitorlázok.” (Mikes lev. 1968:62) (A vitorlázás emlékét néhány fotó is őrzi. OSZK Fond III/2332/42)

Szilasiéktól hazatérve az író azt tervezte, hogy az 1925. év végére meg tudja jelentetni a Hf-t. Szilasiné – egy december 6-i levele szerint – karácsonyra várta a mű megjelenését (BABITS–SZILASI 1979:95), 11-én pedig annak a reményének adott kifejezést, hogy már bizonyára nyomdában van „a gyönyörű regény”, melynek annyi szép estét köszönhetnek. (BABITS–SZILASI 1979:97) A feldafingi nyaraláson BM tehát jól haladt a munkával, és esténként felolvasást is rendeztek az addig megírt részekből. Azt nem tudjuk pontosan, hogy a regénynek mely fejezetei készülhettek Szilasiéknál. A BMKL *A rettenetes nászút* c. fejezetet említi, de a megírás idejét – az augusztusi itt tartózkodásnak ellentmondva – 1925 decemberében határozza

meg. (BMKL 1:274) A hely szelleme bizonyára itt is olyan ihlető lehetett, mint Fiesolében vagy Szekszárdon.

Mint fentebb utaltunk rá, a társadalmi környezetábrázolás és a regény-koncepció szélesítése jegyében Babits a Hf_{PN}-hez képest kibővítette Nelli és Gyula itáliai utazásának történetét. Részletezőbben festette a velencei tablót és Nelli lelkiállapotát; új cselekményelemként iktatta be Nelli terhességét, majd a Lídó-jelenetet, ahol Gyula – Nelli szegyenkezése közepette – pénzt kér Schapringertől. A *Hagyaték* 4 főlíon őriz idetartozó (a fejezet 8. és 9. részébe illő) szövegtöredékeket, de ezek keletkezési idejét sem tudjuk megállapítani. Van köztük 3 kézirat és 1 gépirat; három főlíon BM által adott lapszámjelölés is található. (OSZK Fond III/1603/20-23)

Az író által 169-es számmal ellátott, 20. főlíó, amelynek három bekezdésnyi, kézírásos szövege Nelli érzéseit világítja meg, kevés változtatással kerül át a Hf₁-be, *A rettenetes nászút* 8. [9.] részébe. A szerző által számozatlan, 21. főlíó, amely Hintáss és Schapringer párbeszédének javításokkal ellátott, kézírásos szövegét tartalmazza, a Hf₁ 167–168. oldalán jelenik meg, kissé megváltozott formában. A 22-es főlíószerű gépiraton a párbeszéd további részét olvashatjuk. (Ez sem változtatás nélkül kerül a Hf₁ ugyanazon fejezetének 9. [10.] részébe.) A BM által 172.-ként lapszámozott gépiratnak az elejére, illetve a végére illik egy-egy lapszámutalással és végszóval ellátott szövegegység; ezek a 23. számú főlíon találhatóak. A „172. rajzán.” jelöléssel ellátott kiegészítés, amely a gépirat elejéhez illeszkedik, *A rettenetes nászút* 9. [10.] részében is változatlan marad, de a gépirat végéhez kapcsolódó, „170. s világlátottságról.” jelzésű szövegrész már más formában kerül a Hf₁-be. A két kiegészítés összetartozik: mindkettőben Nelinek a Hintáss–Schapringer párbeszéd nyomán ébredő, s egészen Sótig, Imruskáig röppenő gondolataiba vezet be az elbeszélő. Mindkettő tartalmazza „a nagy Szem” motívumát, de a kézírásos feljegyzésben ez az utolsó mondatban jelenik meg, az elkészült regényben pedig az új, 10. [11.] fejezetért nyitja.

Az említett betoldások nem illeszthetők be közvetlenül, hiátusok nélkül a gépiratba, ott a végszókat tartalmazó mondatok sem szerepelnek. Ez a gépirat tehát közvetlen fogalmazvány vagy egy kézírásos fogalmazvány géppel írt tisztázata lehetett. A végszók hiánya egyértelművé teszi, hogy a kiegészítések nem ehhez a gépirathoz készültek, hanem ennek egy – sem terjedelmileg, sem tartalmilag nem sokban különböző – változatához. Ez utóbbi része lehetett a Hf_{PN}-t átdolgozó Hf₁ – általunk nem ismert – össze-

függő kéziratának, amelyben már megvolt Gyulának és Schapringernak a Hf_{PN}-ből hiányzó beszélgetése. A feltételezést az is valószínűsíti, hogy az oldalszámatalások igen közel állnak a Hf_I megfelelő oldalszámaihoz.

A fenti dokumentumok alapján jól megvilágíthatjuk BM munkamódszerét. Hat munkafázist különíthetünk el. Az elsőt a Hf_{PN}-hez kézírással készült két kiegészítés adja (a 20–21. fólión). A másodikat a 172. oldal-számmal ellátott gépirat (a 22. fólión). A harmadikat ennek a gépiratnak egy újabb – általunk nem ismert, de kikövetkeztethető – változata, amely a tulajdonképpeni kézirat lehetett. A negyedik fázist azok a szövegegységek képviselik, amelyek az imént kikövetkeztetett kéziratba bizonyára pontosan, de az azt megelőző 22. fólióba még csak hiátusokkal illeszkedtek. S mivel e kiegészítések közül a 172. lapszámmal utaló a Hf_I-ben még tovább módosult, már egy ötödik munkafázissal is számolhatunk. Ha hozzátesszük ehhez a velencei nászút kibővítésének eredeti tervét is, akkor egy hatodik munkafázist kapunk.

Feltehetően a Hf_I kéziratára (illetve annak másodpéldányára) vonatkoznak azok a feljegyzések is, amelyek a fentebb említett gépirat (OSZK Fond III/1603/22) verzóján találhatóak. Ezen a *Pótlandó a másodpéldányban*, *Beszurandó*, *Javitandó*, *Jövőben* címszavak alá hol csak oldalszámok, hol szöveggel kísért számok, hol pedig csak szövegek kerülnek. Közülük néhányat hozzátvetőlegesen össze lehet hasonlítani a Hf_I-ben nekik feltételezeten megfelelő helyekkel. A legkorábbi történetem a Hf_I-ben is nagyjából ugyanazon oldal körül található, mint ami a feljegyzésen szerepel (pl. „Emlékezés arra hogy Döme már egyszer összeszidta a gyerekeket az erszényjéréért. 49/50.”). A későbbiek között már kisebb-nagyobb eltérés van. („196. Miska kijárja a diszpenzációt” – olvassuk a *Javitandók* között, s ez a Hf_I-ben két helyen is említődik: a 177. és a 199. oldalon; „227. Bolond ez a Cenci” – a Hf_I-ben a 235. oldalon; a „229 jegenyesor” – a Hf_I-ben a 236. oldalon; „a titkos fiók 204” – a Hf_I-ben a 186., a 198. és a 248. oldalon is előfordul.) Döme visszaemlékezése a gyerekek játékára olyan szövegegységben szerepel, amelyet az író kihagyott a Hf_{PN}-ből, de e visszaemlékezés nélkül következtetlen maradt volna az új, a Hf_I megfelelő része.

A Hf_I kézirat mellett szól az is, hogy a kiegészítések egy része olyan környezetbe való, amely még nem szerepelt a Hf_{PN}-ben. (Pl. nincs helye a Hf_{PN} szövegében a „Miska kijárja a diszpenzációt!” kiegészítésnek, hiszen ott csak egy rövid utalás történik a válópörre a IV. fejezet végén; „a titkos fiók 204” pedig csak olyan szöveggörnyezetben értelmezhető, amelyben

Erzsi új élete hosszabban kerül bemutatásra, s szó van a Döme bácsi körüli forgolódásáról is, ám ez nem szerepel a Hf_{PN}-ben.)

A Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. fejezetéből származó szövegegység sok változtatáson – szövegbetoldáson, átcsoportosításon, átíráson – ment keresztül, mire a Hf_I *A gádorosi danaidák* c. fejezetébe került. A fejezet 3., 7., 17. és 11. részéhez rendelkezünk szövegtöredékekkel (OSZK Fond III/1603/25, 26, 27; III/1602/4). Van közöttük átcsoportosítás és stilizálás (26. fólió), van kiegészítés (a 27-es fólió a pesti lakásban a gyermekével Hintássra várakozó Nelli gondolatait tartalmazza); két lapon pedig jelentős stilizálási munka tanúi lehetünk (1602/4 R, V: mindkettő a szőlővel és a szőlőért ismételten küzdeni kényszerülő Cenci néni portréját festi).

A feltételezett kézirat egy töredékét ismerhetjük fel a III/1603/25 jelzésű fólión, amelyen a – kézirással kiegészített – nyolc sor gépelt szöveg fölött egy 226-ról 219-re javított oldalszám látható. A jelenet Nellinek a velencei-budapesti kaland utáni hazaérkezését írja le. A tördelése teljesen megegyezik a Hf_I megfelelő szöveghelyének (*A gádorosi danaidák* 3., 226. o.) tördelésével. Ennek a fejezetnek a lapszáma hozzávetőlegesen hasonló arányban előzi meg a (Hf_{PN}-nek megfelelő) első nyolc fejezet végét. A Hf_I-ben *A gádorosi danaidák* 3. részében, a 226. oldalon olvashatjuk, s ezt a 270. oldalhoz viszonyíthatjuk.

BM a géppel írt tisztázatot vagy kéziratot kiegészítette, de még ezzel sem született meg a végleges változat, amelyben Ilonka helyett már Jolán szerepel. Továbbra is az Ilonka névvel találkozunk egy már idézett kézírásos feljegyzésen (Fond III/1602/4 V), amely a Hf_{PN} *Ötödik fejezet, S évek suhannak el...*, 3. részének szövegét módosítja, és *A gádorosi danaidák* fejezetének 11. részébe kerül.

Valószínű, hogy a fenti dokumentumon jelzett 219. oldal része annak a 250-nek, amely Babits és Sárközi György 1925. október eleji levélváltásában is szóba került. Babits szeptemberben már komolyan tárgyalt a nyomdával. Sárközi szept. 10-én a következőkről tájékoztatta: „Fejes igazgatónak elmondtam, hogy regényedet még karácsony előtt be tudnád fejezni. [...] abban maradtunk, hogy ha október első napjaiban át tudnád adni a regény eddig elkészült részét és legkésőbb november első napjaiban a teljes kéziratot, akkor még karácsonyra ki lehetne hozni a könyvet.” (TÉGLÁS 1985:183)

Török Sophie Esztergomból küldött, szept. 22-i a válaszlevelében bizakodóan írta: „Mihály gőzerővel dolgozik a regényen. [...] Elseje körül

[...] át tudna adni kb. 250 gépírt oldalt [...]” Babits hasonló optimizmussal fűzte hozzá: „Mint Ilonka megírta, 250 gépírt oldal kész (mintegy 100 jönne ehhez még hozzá, remélem, szintén nagyon hamar.) A 250-et elsején már teljesen végleges állapotban adhatom át; most javítom. Szeretném, ha azonnal szednék; akkor mihelyt szedést kaptam, küldöm a német fordítónak, aki nagyon sürgeti.” (TÉGLÁS 1985:188) A terv első része megvalósult. Október 2-án Babits már arról írt Sárközinek, hogy levelével egyidejűleg postára adja „a regény első 250 lapjának kéziratát, Fejes igazgató címére”. Sárközi másnap már nyugtázta is a küldemény megérkezését, és hozzátette: „a jövő héten nyomdába adjuk.” (SIPOS 1999 1:514)

Ez a 250 oldal a Hf_{PN}-nek a teljes, könyv formátumú regény számára átdolgozott változata lehetett, amely azonban kevesebb volt a Hf_I megfelelő részét, vagyis a teljes regény első nyolc fejezetét kitevő 270 oldalnál. (Még a könyvbe kötött Hf_{PN} is 263 oldalt számlált.) Az eltérésnek két magyarázata lehet. Az egyik az, hogy a nyomdának elküldött 250 oldal még nem tartalmazta az utolsó részeket. Az író munkamódszerét ismerve azonban valószínűbbnek látszik, hogy Babits eljutott a Hf_{PN} végére, de szokásához híven még módosította és kiegészítette az elkészült anyagot. Ezt látjuk pl. a 219-es oldalszámra utaló szövegen is, ahol a gépiratos sorok alatt egy – „A kocsi robogott mint a Sors” kezdetű – három és fél soros, kézzel írt kiegészítést olvashatunk. Ez a két rész – bizonyos betoldással – változatlanul átkerült a Hf_I-be; maga a gépirat azonban még nem a végső változat, mert ebben – a Hf_{PN}-hez hasonlóan – továbbra is az Ilonka név szerepel Jolán helyett.

Ismerünk egy másik, ugyancsak *A gádorosi danaidák* c. fejezetbe, annak a 7. részébe illő kézírásos szövegtöredéket is (OSZK Fond/III/1603/26). A fólión egy átlós áthúzás után újabb – további javításokat tartalmazó – variációt találunk, amelyhez Babits a Hf_{PN} több helyéről (így a *S évek suhannak el...* 3. és 2. részéből is vett át mondatokat, olykor szó szerint, máskor átalakítva és kiegészítve azokat. A szöveg érdekessége, hogy három helyen is kipontozás, illetve kezdő és végszó jelzi a kihagyott, de a szövegbe szervesen beletartozó sorokat. A kipontozott helyek szerepelnek ugyan a Hf_{PN}-ben, de más környezetben, s egymástól távol (így a kipontozás csak a Hf_I kéziratára utalhat). Tehát a fólión olvasható szöveg a Hf_I feltételezett összefüggő kéziratának szövegéhez készült kiegészítés. A szöveg közepe táján hangzik el Döme megjegyzése: „Bolond ez a Cenci”. A kéziratnak ez a kiegészítése valószínűleg ama feljegyzés alapján szüle-

tett, amelyet a fentebb már említett, pótlendő és beszúrando elemeket tartalmazó fölió tüntet fel a *Jövöben* cím alatt: „227 Bolond ez a Cenci”. Babits áthúzta ezt az emlékeztetőt, ami legtöbbször azt jelenti nála, hogy a műveletet elvégezte. A „Bolond ez a Cenci” köré épülő szövegkiegészítés tehát minden bizonnyal elkészült a kéziratban. Feltételezhetjük, hogy ez a kézirat nem más, mint amire a 219., illetve a 227. oldalszám vonatkozik. A 227. oldalhoz kapcsolt történetelemek (Cenci látogatása Sóton) időben ugyanis kétségtelenül követik a 219. oldalon jelzett eseményeket (Nelli hazatérését), és hozzájuk képest a Hf₁ megfelelő részei is velük arányos távolságban helyezkednek el az említett kiadásban: az egyik a 235., a másik a 226. oldalon. A feltételezett kéziratnak a meglétét bizonyíthatja a „beszúrando” sorában olvasható „229. jegyesor” is, ami a Hf₁-ben a 236. oldalra került.

A gyors befejezésben és a könyv karácsonyi megjelenésében bizakodó BM még 100 oldalnyi szöveget tervezett az elkészült kézirathoz. Az 1927-ben publikált regény fölül nézve ez irreális elképzelés volt, hiszen Babits 1925. október elejéig a későbbi regénynek még a felével sem készült el. A hátra lévő hónapokban sem tudott elég intenzíven dolgozni, így aztán karácsonyra sem jutott el a munka befejezéséig.

1925 karácsonyán, Szekszárdra utazása előtt így panaszkodott Szilasi-nak: „Ha tudnád micsoda hajszában élek [...]. Mióta Pesten vagyok még a regényemen sem dolgozhattam számbavehető módon, s annak elkészülése is bizonytalan időre elhalasztódott. Semmire sem érek rá: az igények, melyeket az itteni élet és megélhetés egy félig-meddig exponált nevű emberrel szemben támaszt, szinte képtelenek. A legkedvetlenebb és legkényszerűbb ügyekkel zaklatnak napról napra. Hozzá mostanában beteg is voltam, s túl egy héten nagy lázzal feküdtem. Az otthoni héten remélem kissé összeszedem magamat, úgy testileg mint szellemileg, s talán megint tudnék dolgozni, – ha húsvétig, mint most tervezem, sikerülne a regényt befejezni, akkor szabad lennék! [...]” (BABITS–SZILASI 1979:98)

Valószínűleg a mű húsvéti kiadásában reménykedve hirdette az Athenaeum a Hf-t a megjelenés előtt álló művek között. 1926 februárjában a *Literatura* arról tudósított, hogy „Az ATHENAEUM pompás új programjában [...] Babits Mihály új regénnyel, a *Halál fiával* [!] szerepel”. *Az Est hármaskönyve* (1926–1927., 343.) *Az Athenaeum 1926 évi újdonságai* között reklámozta a művet. Babits nagyregénye azonban az újabban tervezett határidőre, 1926 húsvétjára sem készült el.

Bár az író nehezen és lassan haladt a munkával, 1925 őszén már gondolt a mű német fordítására és megjelentetésére is. Babits német fordítója, Stefan I. Klein „1925. október 22-i levelében a Frankfurter Zeitung érdeklődéséről számol be; az újság számára ugyanis két fejezetet már előzetesen lefordított a regényből”. (SIPOS 1999 1:594) S. Klein 1926. január 17-én már sürgette az író: „És kérem, értesítsen, mikor lesz az új regénye *teljesen* birtokomban?” (SIPOS 1999 2:15) Egy nappal később ismét írt, és ismét szóba hozta a Hf-t: „Hogyan halad új regénye írása? Van belőle már sok kész? Mekkora lesz körülbelül?” (OSZK Fond III/1602) A fordító április 9-i levelében a *Kárvavár* német kiadásának (1925. dec.) fogadtatásával kapcsolatban úgy érvelt, hogy ha „sikerül új regényét a Halálfiatit elhelyezni valamelyik nagy lapban, ez a könyvek iránti érdeklődést is kedvezően fogja befolyásolni”. (BABITS 1997¹:579) Egy május 2-i levélben Klein már az újabb regényrészletért mondott köszönetet, hozzátéve, hogy Babits néhány oldalt elfelejtett elküldeni: „[...] az utolsó küldemény a 171 ik oldallal végződött, – az új küldemény a 184 oldallal kezdődik, – tehát 12 oldal hiányzik. – <Köz> Kérem, legyen szíves, ezt a 12 oldalt is elküldeni.” (SIPOS 1999 2:24)

Joggal feltételezhetnénk, hogy a fordításra szánt lapok a végleges változatot tartalmazták. Ez esetben viszont elgondolkodtató, hogy Babits 1926 májusáig kisebb anyagot postázott a német fordítónak, mint 1925 októberében a hazai kiadónak. Az előző küldemény (a 171 oldal) valószínűleg nem tartalmazhatta még a szinte újonnan beiktatott *Miska* című fejezet részeit, valamint *A gádorosai danaidák* című részt sem, amely a *S évek suhannak el...* című Hf_{PN}-fejezet jelentős átdolgozása révén született meg. Lehet, hogy nem készültek el erre az időre, és még alakította őket az író? Egy később bemutatandó dokumentum igazolni látszik ezt a feltételezést.

Elképzeltető tehát, hogy az átdolgozással párhuzamosan, de 1925. december végétől mindenképpen a Hf_{PN}-ben már nem szereplő fejezeteket írta Babits. Bizonyíthatóan ekkor keletkeztek ugyanis *A boldog gyermekkor* fejezethez tartozó, az ezredéves kiállításához kapcsolódó szövegvariációk (OSZK Fond III/1603/28-29, 30-31), amelyek két Kollár Kálmántól származó levél hátoldalán maradtak fenn. (A levelek keltezése: Baja, 1925. dec. 11. és 22.) A 22-i levél hátoldalán a két-két hasábra rendezett, *A boldog gyermekkor* 5. részének utolsó harmadához és a 6. (a fogalmazványban a 9.) részhez tartozó szöveget 1–4. terjedő számokkal látta el Babits (aki az első másfél hasábot itt – később? – áthúzta), majd a 11-i levélen,

a 30/31 fólió verzóján, 5–6–7–7. formában folytatta a számozást (s itt a 6. szakasz egy részét, illetve mindkét 7. szakaszt húzta át). A számozás újabb fóliókon (32/33 R., V) 7–14. sorszámmal megy tovább, vagyis e részen belül is megismétlődik a 7. sorszám, ami azt jelenti, hogy a 31. fólión két ízben is áthúzott szövegnek ismét egy újabb – és most is további javításokat felsorakoztató – variációjával állunk szemben! Kisebb eltérésekkel ez a szöveg jelenik meg *A boldog gyermekkor* 6. részében (Hf₁ 285–289). A 14. számmal ellátott hasáb másik felén levő sorok már egy újabb fejezetrészbe kerülnek: a jegyzeten ugyan a 9. szám szerepel, a Hf₁-ben viszont ez a 7. résznek felel meg. (Változott tehát az alakuló regény fejezetbeosztása!)

Az író annak a szövegegységnek találta meg legnehezebben a végleges formáját, amelyben a ciszterci tanár beszámoltatja a tanulókat az ezredéves kiállításon szerzett élményeiről. Ennek variációi találhatóak a 30. fólión a 6-os, a 31. fólión két 7-es, és a 32. fólión 7–8. számmal jelölve. (I, 839–841)

A változások lényege alapvetően az egyszerűsítés. Elmarad Szádi Márknak a maga kérdéséhez fűzött, a tanulók véleménynyilvánítását befolyásoló instrukciója, illetve Imrus kivételes intelligenciájának emlegetése. A szöveg az alábbiak szerint alakult:

OSZK Fond III/1603/30-31; eredeti lap- szám: 6–7	OSZK Fond III/1603/31; eredeti lap- szám: 7	OSZK Fond III/1603/31; eredeti lap- szám: 7	OSZK Fond III/1603/32 eredeti lap- szám: 7–8	Hf ₁ <i>A boldog gyer- mekkor.</i> 6.
„(Már csak pár hét választot- -----	„<ta el a gim- náziumtól.)	„<ta el a gim- náziumtól.)	„ta el a gim- náziumtól.)	„(Már csak pár hét választotta el a gimnazi- umtól.)
<Most már nagyfiú – gim- nazista. <<Mikor aztán n>>Néhány hét mulva a gim- náziumi I. osztá- ly padosrai előtt Szádi	Mikor később a gimnáziumi hittanár, Szádi Márk, meg- kérdezte Im- rust, mi tet- szett neki legjobban a kiállításon?	Mikor később az egyik taná- ra megkérdez- te mi <<tett rá legnagyobb hatást>> :tetszett leg- jobban:] a kiál- lításon, Imrus	Mikor később az egyik taná- ra <megkér- dezte> – be- szélgetésbe ereszkedve amaz értelme- sebb s őrüb	Mikor később az egyik tanára – beszélgetésbe ereszkedve amaz értelme- sebb s őrüb fi- úkkal, akik az ezredik év nya-

Márk, a fiatal hittanár, sorra kérdezte új tanítványai közül azokat akik a nagy alkalommal szüleik kíséretében Pesten jártak (a város crème-jének gyerekeit): melyik látványosság maradt meg leginkább emlékekben? – Figyeljetek – mondta. – Nem azt kérdem: mi tetszett a legjobban? mert valami tetszhet, aztán rögtön elfelejtjük. Felejtethetetlenül a lélekbe csak nagy művészek alkotásai véssődnek, amelyeknek mély eszmei tartalma a művészi szépséggel karöltve stb. stb. A <<latin nyelv>> deák kultúra <<....>> apró ujoncai kábultan hallgatták az ambíciózus fiatal paptanár

azt a váratlan feleletet kapta: – A Plasztikon. Más nagyobb fiuk, <<...>> mindazok akik e|:z <<....>> ezredik év nyarán:] <<nagy alkalommal>> az iskola társaskirándulásával vagy szüleik kíséretében megjárták a fővárost, jól tudták már mit kell e kérdésre felelni; s Imrus is tudhatta, mert Szádi hosszan beszélt a Munkácsi Krisztusképéről, ahol a „mély vallási eszme” a profán művészt is megihlette.”

lényegesen más feleletet<<e>> adott mint a többi fiuk, akik ez ezredik év nyarán akár az iskola társaskirándulásával, akár szüleik kíséretében megjárták a fővárost. Azok a|:z| <<|:.....|>> Árpád-körképről vagy más hazafias látványosságról beszéltek, akadt olyan is aki a hittanár kedvére Munkácsi Krisztus<<képét>>át emlegette; s bizonyos vázárakozás fűződött Imrus döntéséhez; <<akinek intelligenciája és komolysága versenytárs nélkül>> akivel intelligencia és komolyság dolgában senkise versenyzett kis társai

fiukkal, akik ez ezredik év nyarán akár az iskola társaskirándulásával, akár szüleik kíséretében megjárták a fővárost – megkérdezte: – Hát neked mi tetszett legjobban, Sátorczy? Imrus egyszerűen azt a választ adta: – A Plasztikon. – A Plasztikon pompás látványosság volt a maga nemében, tarka mutatványosház, melynek színészetű varázsbábjai és szemfényvesztő <viasz b> életnagyságú viaszbábjai <>és szemfényvesztő |:varázs|:tükrei bizonnyal <....> <jogg> az Életet és Csodát jelenthették egy kisfiu szemében. Imrus felelete mégis

rán akár az iskola társaskirándulásával, akár szüleik kíséretében megjárták a kérkedő fővárost – megkérdezte tőle: – Hát neked mi tetszett legjobban Sátorczy? Imrus azt a választ adta: – A Plasztikon. A Plasztikon pompás látványosság volt a maga nemében, tarka mutatványosház, melynek színészetű varázsbábjai és szemfényvesztő varázstükrei bizonnyal az Életet és Csodát jelenthették egy kisfiu szemében. Imrus felelete mégis meglepetést keltett, sőt mondhatnók, kínos meglepetést, mert a tanár erkölcsnemesítő szándékkal tette föl

szavait: de Imrus ko-
ra<<érett>> in-
telligenciája
hamarosan
megértette mi-
lyen választ vár
a kérdés mely
egy vallási lec-
ke bevezetése
volt. Imrus
előtt megjelent
a Munkácsy
Ecce Homoja,
melyet fárad-
tan,>”

közül.
– Hát terád mi
tett legna-
gyobb hatást,
Sátordy?
De Imrus dön-
tését a dac és
az őszinteség
különös vágya
vezette, mikor
nemes és ta-
nulságos lát-
nivalók helyett
a vásári viasz-
figurák és
szemfényvesz-
tő tükrök egy
nagy és cifra
mutat-
ványosházat
nevezte meg,
mely számára
bábok és tük-
rök képében
a Világot és
Csodát ábrá-
zolta:
– A Plaszi-
kon!>”

meglepetést
keltett, sőt
mondhatnók,
kínos megle-
petést, mert
a tanár er-
kölcsmesítő
szándékkal
tette föl a kér-
dést, s a többi
fiúk tudták is
ezt és az Ár-
pádkörképről
vagy más va-
lami hazafias
látnivalóról
beszéltek, sőt
olyan is akadt
aki a Mun-
kácsy Krisztu-
sát idézte.
Az ifju cisz-
tercita kedvet-
lenül csóválta
meg fejét, mert
épen a komoly
és értelmes
Imrustól <nem
ezt várta>mást
várt volna.
<– Hát jól
van, neked ez
tetszett leg-
jobban! – Im-
rus feleletét el
kelltt fogad-
ni, mint a da-
cos őszinteség
különös hős-
tettét>
– Hogyan? ez

a kérdést,
s a többi fiúk
tudták is ezt és
az Árpádkör-
képről vagy
más valami ha-
zafias látniva-
lóról beszéltek,
sőt olyan is
akadt, aki
a Munkácsy
Krisztusát idéz-
te.

Az ifjú ciszter-
cita kedvetle-
nül csóválta
meg fejét, mert
éppen a ko-
moly és értel-
mes Imrustól
mást várt volna.

– Hogyan? Ez
tette rád a leg-
nagyobb ha-
tást? Ez az ami
felejthetetlenül
emlékedbe vé-
sődött? Ez amit
hazád ezeréves
ünnepéből ma-
gaddal viszel
az életbe?

Imrus tájéko-
zatlan állt
a súlyos kérdé-
sek e tömegé-
vel szemben és
hallgatott.”

tette rád a leg- (285–286)
 nagyobb ha-
 tást? Ez az Hf₃: ua., kivéve:
 ami felejthe- „kíséretében”
 tetlenül emlé- (I, 266–267)
 kedbe véső-
 dött? ez amit
 hazád ezeréves
 ünnepéből
 magaddal vi-
 szel az életbe?
 Imrus tájéko-
 zatlan állt
 a súlyos kér-
 dések e töme-
 gével szemben,
 és hallgatott.”

Néhány hozzátétőlegesen datálható szövegdarab alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy 1926 legelején, január és február tájékán írta Babits az *Óh vidám kamaszkor!* c. fejezetet. 1926. januári (talán 16-i) keltezésű postai bélyegző látható ugyanis azon a (Babits Mihálynénak címzett) nyomtatványon, amelyen egy, az *Óh vidám kamaszkor!* 1. részében található és átdolgozott formában is felismerhető szövegrészletnek a korábbi nyersfogalmazványát olvashatjuk (OSZK Fond III/1603/34). Ez a töredék arra is példa lehet, hogy miként metaforizál, s tesz talányosabbá egy kezdeti egyszerűbb formát az író: „– Valahogy csak lesz [...] – mondta a bölcs Bánffy, s ez a kor bölcsessége volt [...]”; illetve: „– Valahogy csak lesz [...] – mondta a macskabajszú kormányelnök, s ez a Kor macskabölcsessége volt: [...]” Babits munkastílusára jellemző módon megtalálhatjuk itt egy később kifejtenő dilemmának és e dilemma feloldásának vázlatos felvetését is: „Tiszteld ap. és any ...! de hogy tisztelje egyszerre apját és anyját? apja és Döme érveit? Egy kivezető: apja liberalizmusa.” (A téma kidolgozására majd az említett fejezet 1. részében kerül sor, vö. Hf₁ 307; I, 286)

1926 februárjában keletkezhetett Imruska anyjához írt levelének egy töredéke, amely az *Óh vidám kamaszkor!* 9. részében egy „fölmegyek” – „följövök” szócsere után kapott helyet: „Én most meglehetősen [...] egye-

dül vagyok az egész emeleten.” (Hf₁ 337; I, 314) Az időhöz kötést az teszi lehetővé, hogy e fólió rektóján egy ismeretlen ceglédi feladó 1926. februári keltezésű levéltöredéke olvasható. (OSZK Fond III/1603/43)

Az 5. és a 10. fejezetrészek kézirásos fogalmazványának is ismerjük néhány töredékét (OSZK Fond III/1603/41 R, 42 R, V; illetve: 1603/44 R, V, 45 R). A 42. fólió rektóján és verzóján található szövegnek, amelyen eredeti, 2-es és 3-as lapszámjelölés látható, egy gépiratos változatát is őrzi a *Hagyaték* (OSZK Fond III/1603/39-40 duplum). A gépiratos változatnak a folytatása is megvan a 41. fólión, de az már kézzel írott. Csak azt nem tudjuk, hogy az egész fejezet megvolt-e gépiratos formában, és itt a teljes szöveg végének egy újabb, a véglegessel szinte megegyező variánsát készíttette el az író, vagy pedig a gépiratból még hiányzó részt vetette kézzel papírra. S ezzel még nincs vége a változatoknak, mert a 42. fólió verzóján a 3. szövegegység első sorában látható négy pont kihagyást jelez, ami egy előbbi változatra mutat vissza.

Kézirásos fogalmazvány

Gépirat (duplum)

Hf₁

Óh vidám kamaszkor! 5.

„Imrus látni vélte apját, a nagy, erős férfit, kezében a lánggal; s a mozgó fénysugár most úgy hatott rá, mint titkos fáklya, bethlehemi csillag, mely új életre inti. Imrus nem aludt, noha rég lefeküdt, beállítva az ébresztőórát hajnali négyre, mert ezentul a kakasokkal akart kelni, egészséges, friss, [:reggeli:] munkához! Apja szavai sokkal jobban hatottak rá, mint mutatta: tán ép azért restellte mutatni, mert oly nagyon hatottak rá. Igen: nem szól semmit, de új életet kezd! <és>

„Imrus nem aludt; elképzelte az apját, a nagy, erős férfit, kezében a lánggal; s a mozgó fénysugár most úgy hatott rá, mint titkos fáklya, bethlehemi csillag! Imrus nem aludt, noha rég lefeküdt, beállítva az ébresztőórát. Ezentúl a kakasokkal akart kelni, egészséges, friss, hajnali munkára! Apja szavai fölrázták őt, jobban mutatta: talán épp azért restellte mutatni, mert oly fájón érték. Igen! büszkén hallgat! de új életet kezd! tettei beszélnek! Majd egyszerre fog meglepni

„pott súlyzókat, amit eddig elhanyagolt. Egész más ember lesz. Egészségtelen gondolataira, <>rossz szokásaira... titkos bűnére... hirtelen kivirágzott optimizmusában szinte már úgy gondolt, mint <a mult dolgára> valami régmult dolgokra: soha, soha többet! S talán ha így él, az Isten megadja az erőt az igaz gyónásra is. Még semmi sincs elveszve! S erős fogadást tett, nem is a jelesekötve le az Istentől jutalmul, – melyeket a maga erejéből akart megszerezni – hanem ami legféltendőbbnek tűnt föl e pillanatban önzetlen gyermekszive előtt (<m>s mintegy felelősség<g> akarva tenni magát nagy dolgokban) apjának lelki üdvösségét! Hogy az <é>Ég világosítsa meg, s

|:mindenkit:| meg fog lepni! <mindenkit> <uj életet kezd mint a> |:ujjászületik, mint ama:| Zöld Vadász! ki fogja köszörülni a csorbát! Noha <már> a tanév |:már:| vége felé jár s csak csoda segíthet: de a férfias akarat csodára is képes! Eszébe jutott amit apja szokott mondani:
– Akarat, munka és egészség: <ennek a háromnak semmi sem> |:ezek előtt nincsen:| lehetetlen! – <.....> Imrus elhatározta, hogy reggelente övíg hidegben mosdik s mindennap egygel többször emeli föl az apjától kapott súlyzókat, ami<t eddig elhanyagolt> |:k most a sarokban porosodtak.:| Egész más ember lesz. Egészségtelen gondolataira, rossz szokásaira... titkos bűnére... hirtelen kivirágzott optimizmusában szinte már úgy gondolt, mint valami régmult dolgokra: soha, soha többet! S talán, ha így él, az Isten megadja az erőt az igaz gyónásra is. Még semmi sincs elveszve! s erős fogadást tett, nem is a jelesekötve le az Istentől jutalmul – melyeket a maga erejéből akart meg-

mindenkit! Újjászületik, mint ama Zöld Vadász, erős akarattal, hogy a csorbát kiköszörülje! Noha a tanév vége felé jár, s csak csoda segíthet: de nem hallotta-e százszor apjától, hogy az igazi férfi nem hátrál meg?

– Akarat, munka és egészség: ezek előtt nincsen lehetetlen! – Imrus elhatározta, hogy reggelente övíg hideg vízben mosdik, s minden nap egygel többször emeli föl az apja által kapott súlyzókat, amik most a sarokban porosodtak. Egész más ember lesz. Egészségtelen gondolataira, rosszkívánóságaira... titkos bűnére... hirtelen kivirágzott optimizmusában szinte már úgy gondolt, mint valami régmult dologra: soha, soha többet! S talán, ha így él, az Isten megadja az erőt az igaz gyónásra is. Még semmi sincs elveszve! s erős fogadást tett, nem is a jelesekötve le az Istentől jutalmul, – melyeket a maga erejéből akart megszerezni, – hanem apjéért ajánlva föl jószándékait, mint régi szentek pogány szüleikért: hogy az Ég vilá-

ne hagyja hitetlenül halni. E fantasztikus háttérben naiv és szinte gyermekes fölszabadulás hangulata uszott: most lepattant az átok, s meg fogja mutatni (Várkonyi Lacinak és a többieknek), mire képes! figyelmét a koránkelésre összpontosította, s egy bolondos versike járt folyton a fülében, ami|:re:| apja még abban az időben tanította, mikor a rő betűt nem tud<j>ta jól kimondani:

Répa...”
(OSZK Fond III/1603/42 R, eredeti lapszáma: 2; I, 845–846)

szerezni – hanem <ami legföltendőbbnek tünt föl e pillanatban önzetlen gyermekszive előtt (s mintegy felelőssé akarva tenni magát nagy dolgokban) apjának lelki üdvöségét!> |:apjáért ajálva föl minden érdemét, mint régi szentek pogány szülei-kért::| hogy az Ég világo-sítsa meg, s ne hagyja hitetlenül halni. |:Hősnek könnyebb, ha nem csupán magáért küzd!| E fantasztikus háttérben a fiatal erő föltörő érzése, s szinte boldog fölszabadulás hangulata uszott: most lepattant az átok, s meg fogja mutatni (Várkonyi Bélának és a többieknek), mire képes! <boldog volt a> |:Egész gyermek lett a:| korai fölkelés gondolatában <..> s egy <bolondos> |:gyermeki:| mondókát ismételtetett magában, amire apja még abban az időben tanította, mikor a rő betűt nem tudta jól kimondani:
Répa, retek, mogyoró,
Korán reggel ritkán rik-
kant a rigó!”
(OSZK Fond III/1603/39-40; I, 847–848)

gosítsa meg, s ne hagyja hitetlenül halni. Hősnek könnyebb, ha nem csupán magáért küzd! E fantasztikus háttérben gyermeki érzések törtek ki, egy eltorlaszolt fiatal erő lett rést, szinte valami boldog fölszabadulással. Most lepattant az átok, s meg fogja mutatni, Várkonyi Bélának és a többieknek, mire képes! Főleg a koránkelésben kéjelgett, s pompás ütemben pattogott benne egy bolondos mondóka (ezt is apjától tanulta valaha, hogy a makacs rő betűt gyakorolja):

Répa, retek, mogyoró:
Korán reggel ritkán rik-
kant a rigó!” (321–322)
(A Hf₃ ettől csak a „res-
teltte” szóalakban külön-
bözik; I, 299–300)

A befejező résznek két kézírásos változatát is ismerjük, a második már majdnem végleges. (Az első ismert változat első mondata a kihagyást jelölő négy ponttal egy előző szövegre utal!)

Kézírásos fogalmazvány	Gépiratos változat	A gépiratos változat kézírásos folytatása (vagy egy újabb variáns)	Hf1 <i>Óh vidám kamasz- kor! 5. vége</i>
<p>„Reggel.... életbe! <Máskor is tett már> <Nem az első fogadalma volt ez> :Nem először tett ilyentén fogadalmat; de most valami külön hajtóerő, ami nem engedte hevét másnapra el-lankadni: épen a feladat nehézsége, szinte lehetetlensége! a rövid határidő! a sürgető vizsgák! Gondolkodásra sem volt ideje; minden-nap szá-mon<..>vette eredményeit; s csak-ugyan egészsége-sebb és vidámabb lett. Sötét tünődéseit <szinte> egyelőre szinte elfe-ledte; mindazáltal nem kell hinni hogy fogadását minden-ben beváltotta: mert rossz szokásába [!]</p>	<p>„<. > <>Föl is ri-adt, még mielőtt szólt volna a csen-gő: lázzal és tett-erővel vetette be magát az új életbe. Nem először tett ilyesféle fogadal-mat: de most volt valami ami nem engedte hevét másnapra lehülni: épen a feladat le-hetetlenül határos nehézsége! Itt nem lehetett halogatni, kétkedni: az idő rövid volt, a vizsgák sürgettek; s a <gyermek> fiut izgatta a <u>bravour</u>, mint egy Jókai-hőst! Még egy gondolatra sem adott ma-” (OSZK Fond III/1603/ 39-40 (duplum); I, 848)</p>	<p>„Alig is aludt; föl-riadt, még mielőtt szólt volna a csen-gő. Lázzal, tetterő-vel vetette be magát az új életbe. Ilyes fogadalmat nem most tett először: de most volt vala-mi, ami nem enged-te hevét másnapra lehülni. Éppen a fe-ladat képtelennel szomszéd nehézsé-ge! Itt nem lehetett kételkedni, halo-gatni: az idő rövid volt, a vizsgák sür-gettek; s mi izgathat egy kis Jókai-hőst, ha nem ilyen <i>bravour</i>? Még egy gondolatra sem adott magának ráérést; mindennap számon-vette eredményeit, mint egy kis hadve-zér: s csakugyan jót tett e lelki diéta. A hadvezérek egész-ségesek. Imrus fe-</p>	<p>„Imrus feledte sö-</p>

lassankint vissza-
esett; sőt bizonyos
babonás tapaszta-
latból, valósággal
eltávolította magá-
tól a skrupulusokat
és küzdelmeket,
melyek szomorú
hanyatlásának kor-
szakával voltak
<benne>
[:lelkében:] asszoci-
álva. Minden fi-
gyelme az iskolai
dolgok felé fordult,
s csak e<.>z kellett!
pompás esze, izga-
tott akarata hamar
látszottak diadal-
maskodni; s megré-
szegülve a diadtól
szinte mámorban
várta az év végét,
mikor egy szomorú
esemény jött köz-
be.”

(OSZK Fond
III/1603/42 V; ere-
deti oldalszáma: 3;
I, 846)

tét tünődéseit;
mindazáltal nem
kell hinni hogy fo-
gadását minden-
ben beváltotta.
Emberek vagyunk,
s a serdülő még
duplán is ember:
lelkesebb és szeny-
nyesebb egyszerre,
az ördög ravasz el-
lenség, s cselből
hagy előnyöket.
Elmaradván a sö-
tét tünődések, a
fantasztikus foga-
dalom is bolond-
ságnak látszott.
Semmi tünődés és
semmi fogadalom!
Ez az új szabály is
babona lett hamar:
Imrus bűnös volt
újra, mint minden
emberi hús; de ví-
dám és munkás, s
már közel a dia-
dalhoz! Mert az
akarat valóban
csodát tesz, ha ész,
tehet<..>ség és fia-
talság szolgálják
parancsait: noha a
Sors akkor is na-
gyobb ur.” (OSZK
Fond III/1603/41
R; I, 846)

ledte sötét tünődését;
mindazáltal nem kell
hinni, hogy fogadá-
sát mindennap be-
váltotta. Emberek
vagyunk, s a serdülő
még duplán is ember:
lelkesebb és szeny-
nyesebb egyszerre.
Az ördög ravasz el-
lenség, s cselből
hagy előnyöket. El-
maradván a sötét
tünődések, a fan-
tasztikus fogadalom
is bolondságnak tet-
szett. Semmi tünő-
dés, semmi fogada-
lom. Ez az új sza-
bály is valóságos
babona lett benne:
Imrus bűnös volt
újra, mint minden
emberi hús; de ví-
dám és munkás,
s már közel a diadal-
hoz. Mert az akarat
valóban csodát tesz,
ha ész, tehetség és
fiatalság szolgálják
parancsait; noha
a Sors akkor is na-
gyobb úr, amint-
hogy Imrus életébe
is az szólt bele, egy
igen szomorú ese-
ménnyel.” (322)
Hf₃: ua., de „minden-
ben” helyett „min-
dennap” – I, 300.

Az *Óh vidám kamaszkor!* 7. részébe szánt kézírásos nyersfogalmazvány keletkezési idejére Stefan J. Kleinnek egy Frankfurtból 1926. január 18-án írt leveléből következtethetünk. (OSZK Fond III/1602) A megfeleltet levéllap hátoldalára BM – szokásához híven – két oszlopban, folyamatosan írta a szöveget. A püspöknél tett látogatásról szóló sorokat a szerző áthúzta, feltehetően akkor, mikor azt szinte változtatás nélkül a teljes szövegbe illesztette. (A két szövegváltozat között csupán helyesírási eltérések vannak.)

Kézírásos fogalmazvány

„Egyszerre különösnek tűnt föl előtte
hogy [...]; büszkén kapta föl fejét,
megvetve ezt a világi <<pompát>> lu-
xust!

A teremben [...]

<Azonban a szárnyasajtó <<tárult>>
szétnyílt, s Cenci már előreindult. A te-
rem, ahova beléptek, még nagyobb volt
az előbbinél: egy óriás ablak <<nyitva
állt>> kitarva <<volt>> a gyönyörű ta-
vaszi parkra; ennél az ablaknál állt a
püspök s lenézett a kertbe. A léptek za-
jára megfordult; kis kövér ember volt, s
a fordulatnál meglebbent rajta a bő reve-
renda mint egy szoknya.

Cenci bemutatta unokáját aki a meg-
szokott diák-köszöntéssel hajtotta meg
magát.

– L. J. Chr.[...]

– <<Gondolni fogunk>> Gondunk lesz
a fiúcskára – mondta <<megvereget-
ve>> arcon veregetve Imrust kövér,
gyűrűs kezével, mint egy kislányt. – Ki-
vált, ha olyan jó diák mint hallom. Nem
akarn<<ál>>a pap lenni, kisleány?

– Nem! – kiáltotta Imrus élesen és hatá-
rozottan, úgyhogy a püspök önkénytele-
nül kissé elmo->” (OSZK Fond III/1602)

Hf₁

Óh vidám kamaszkor! 7.

„Egyszerre különösnek tűnt föl előtte,
hogy [...]; büszkén kapta föl fejét, meg-
vetve ezt a világi pompát.

A teremben [...]

Azonban a szárnyasajtó szétnyílt, s
Cenci már előre indult. A terem, ahova
beléptek, még tán nagyobb volt az előb-
binél; egy óriás ablak kitarva a gyönyörű
tavaszi parkra; ennél az ablaknál állt a
püspök s lenézett a kertbe. A léptek za-
jára megfordult; kis kövér ember volt,
s a fordulatnál meglebbent rajta a bő re-
verenda, mint egy szoknya.

Cenci bemutatta unokáját, aki a meg-
szokott diákköszöntéssel hajtotta meg
magát:

– *Laudetur Jesus Christus!* [...].

– Figyelmünk lesz a fiúcskára, – mon-
ta, arcon veregetve Imrust kövér, gyűrűs
kezével, mint egy kislányt. – Kivált, ha
olyan jó diák, mint hallom. Nem akarna
pap lenni, kisleány?

– Nem! – kiáltotta Imrus élesen és hatá-
rozottan, úgyhogy a püspök önkénytele-
nül kissé elmosolyodott.” (328–329)

Hf₃: ua.; I, 306–307

A fölión (az 1926. január 18-i keltezésű S. Klein-levélen!) a fent idézett szöveg előtti négy sorban egy-egy emlékeztető szókapcsolat olvasható: „<S bíró úr / M. özvegye / özvegy Sátordyék / Berbecs és iszalag>.”

Talán itt a válasz a német fordítónak küldött kéziratmennyiség dilemmájára: lehet, hogy januárig valóban nem készült el teljes és végleges formában a Hf₁-nek az a része, amely a Hf_{PN} végéig tervezett kiegészítéseket – a majdnem teljesen új *Miska* fejezetet, illetve a számos új elemből építkező *A gádorosi danaidák* címűt – is magában foglalta. A fölión látható első három szókapcsolat mindenképpen olyan témát jelez, amely már ebben az újnak számító *Miska* fejezetben került kidolgozásra. A „berbecs és iszalag” nevek persze nem újak; mindkettő a *S évek suhannak el...* fejezet 5. részéből (I, 798) került át *A gádorosi danaidák* 10. részébe. (I, 225) Vajon miért jegyezte fel ezt a két szót BM magának? Erre nézve csak feltételezéseink vannak. Lehet, hogy először kihagyta őket e jelentős átdolgozásnak alávetett és számos elemétől megfosztott fejezetből, de aztán mégis jobbnak látta beilleszteni őket az új fejezetrész leíró részének elejére, s ez úton figyelmeztette magát e teendőjére. Az mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy az új részek gondolata csak fokozatosan érlelődött meg az íróban. Emlékeztetnénk rá, hogy a regény II. részéhez készített tervvázlatban a Hf_{PN} keretébe tartozó, de újonnan beiktatandó történetelemek közül még csak Gyula sóti látogatása szerepelt. Ez azt jelenti, hogy a lelkiismeretével küzdő „özvegyember” bírónak és fiának a részletesebb bemutatása, illetve a velencei tabló kiszélesítése csak később ötlött fel az íróban.

A regény fejlődéstörténeti részét BM ettől kezdve egyre erőteljesebben közelíti a saját életrajzához: mintha önmaga szellemi-lelki fejlődését (is) tudatosan meg akarná írni a továbbiakban. Megerősíti ezt a feltételezésünket az írónak egy januári, illetve egy nyári nyilatkozata is. 1926 januárjában a következőket mondja a Prágai Magyar Hirlap munkatársának: „A magam régi miliőjét írom meg, [...] a magam kialakulásának a lelki körülményeit próbálom tisztázni.” (TEGLÁS 1997:161) Hat hónappal később (1926. augusztus 3-án) a Magyar Hirlapban ezt olvassuk: „Társadalmi regény [...]. Bizonyos fokig önéletrajz is. Magamat, gyermekkoromat is megírom [...].” (I. m. 172–173)

Babits 1926 nyarán Esztergomban intenzíven dolgozott a regényen. Innen írt június 9-én Török Sophie Mikeshez egy pénzt sürgető levelet, amelyhez Babits is fűzött néhány sort: „[...] én tulajdonképpen nem tudok írni, annyit írtam ma egész nap, dolgozva mint egy napszámos, a regény-

ház kupoláján. Már a kupolánál tartok, s ideges türelmetlenséggel szeretném most már mindenáron befejezni; az a babonám: ha abbahagyom, sohasem lesz kész. [...] mihelyt kész lesz a regény, próbálok belőle kivágni néhány tárcára való novellát, a kisregényen kívül is, s ezzel törlesztem adósságomat [...] Valami elhagyatottság érzete van rajtam, néha csüggedek mint távolságra és némaságra ítélt fegyenc: mert némaságra vagyok ítélve míg ez a regény nem kész. [...]” (SIPOS 1999 2:29)

Esztergomban jól érezte magát az író, és sikeresen dolgozott. Amikor 1926. aug. 3-án néhány órára Pestre látogatott, Diószeghy Miklós interjút készített vele a Magyar Hírlap számára, s ebben Babits hosszan beszélt életmódjáról, munkájáról: „Esztergom jót tesz. Szabadban vagyok egész nap, egy széles verandán dolgozom. Szeretem ezt a várost... magyar Firenze. [...] Mély kapcsolatot érzek finom művészi levegőjével, tradíciójával... Katolikus város és engem erős szálak fűznek a katolicizmushoz egész kultúrámban... Elvonulva, zárkózottan élek itt, alig érintkezem emberekkel. Ülök a verandán, mellettem egy látcső és írógép. Nézem a Duna panorámáját, közben új regényemet kopogtatom a gépen. [...] Az ember, ha regényen dolgozik, rab. A lírikus tárt szellem, aki felnyithatja magát minden benyomás előtt. A regényíró addig nem nyithatja ki a szemét, ameddig nem fejezte ki azt, ami benne van.”

Új regényéről is szólt: „Öt éve dolgozom rajta megszakításokkal. Terjedelemre nézve legnagyobb munkám. Harminc íves. Társadalmi regény, a lateiner-osztály regénye, abból az időből, amikor ez az osztály virágkorát élte. A belső elernyedés okait akarom feltárni, ami a középosztály könnyű letörésére vezetett.” Ezúttal is kitért arra, hogy benne van a regényben a gyermekkor levegője, „a magyar dunántúli borvárosok levegője... Részleteiben sokszor költeményszerűen komponálva, mégis szigorúan, bizonyos epikai szélességgel”.

A tudósító kérdésére elmondta, miben látja a középosztály pusztulásának okát: „A többek között [...] akaratgyengeségben. [...] a Tisza Kálmán-rezsim óta egyre érezni az akaratgyengeség kifejlődését. Ebben a korban az egész magyar középosztályt leszoktatták önállóságáról azáltal, hogy az állami és bürokratikus szervezetekben helyezték el.” Majd hozzátette, hogy nem szívesen mondja el ennek részleteit, mert „csak művészi eszközökkel lehet az élet dolgait megmutatni és nem politikai, társadalmi frázisokkal”.

A lateiner-réteg jelenéről és jövőjéről így beszélt: „Egész bizonyos, hogy a regenerálódás megtörténik. Látom a jeleit, a tüneteit... Olyan rengeteg

tehetsége él ennek az osztálynak, hogy előbb-utóbb át kell, hogy vegye az ország szellemi vezetését. Ez a regenerálódás csak régi liberális szellemében történhetik, mert ez az osztály régi szelleménél és hagyományainál fogva nem lehet más, mint liberális. Hiszen ez az osztály, ahogy megalkult, a negyvennyolcas idők gyermeke.” (TÉGLÁS 1997:172–175)

„Mihály még mindig a regényen dolgozik”, „szegény Mihály még mindig robotol a regényen” – panaszkodott augusztus 9-én és 20-án Babits felesége a szekszárdiaknak, illetve Mikes Lajosnak írt levelében (VADAS 1991:86–87; Mikes lev. 1968:96). Mikesnek Babits maga is megismételte egy héttel később: „Én még mindig robotolok a regényen. A befejező részekkel – melyek most vannak munkában – nagyon meg vagyok elégedve. Az egész alkotás bizonyítással nem lesz kis dolog. De milyen erőfeszítés! Milyen rabság!” (Mikes lev. 1968:97)

A kemény munka eredményeként 1926 nyarán kétszer is postázhatott kéziratot a kiadónak. Arra viszont nincs adatunk, hogy 1925 októberétől folyamatosan küldött volna a nyomdának újabb és újabb kéziratrészeket. Sokat nem küldhetett, mert a Sárközivel való 1925. szeptemberi levélváltáshoz képest egy évvel később még mindig csak a 347–376-ig terjedő lapszámoknál tartott. 1926. augusztus-szeptember táján, a Sárközinek írt levél tanúsága szerint Babits már korrektúrát javított. A levél azt is valószínűsíti, hogy még azon is sokat alakított. „Itt küldök vissza 3 ív korrektúrát, melyben még elég sok hiba van, úgy hogy még egy levonat szükségesnek látszik. Azonkívül küldöm a 347–376. terjedő lapokat a kéziratból. Arra kérlek, ha az előző részletet nyomdába adod (amit Esztergomban adtam át), a kézirat 330. oldalán lévő fejezetcímét, mely ez volt *Gyula újból a színre lép*, változtasd meg így: *Élet és irodalom*. (A *Gyula újból stb.* fejezet a 359. kéziratoldalon kezdődik.) Nagyon sokat dolgozom, nemsokára küldöm a befejezést is, mely körülbelül még egyszer ennyi. (60 old.) [...]” (SIPOS 1999 2:34)

Ha a két kéziratbeli fejezet terjedelmét (*Élet és irodalom*: 330–359; *Gyula újból a színre lép*: 359–?) összevetjük a Hf₁ megfelelő oldalszámaival (*Élet és irodalom*: 355–392; *Gyula újból a színre lép*: 392–444), kiderül, hogy a Hf₁-ben az előző fejezet jelentősen megnövekszik, a kézirat szövegét tehát alaposan kiegészíthette az író. (A másik fejezetet záró oldal számát nem ismerjük, de az alább közölt kéziratrövidékek azt mutatják, hogy a 376. oldal még nem lehetett a vége ennek a teljes változatában igen hosszú fejezetnek). Azt is megfigyelhetjük, hogy egy adott szövegrész

helyét illetően nő a különbség a kéziratbeli és a Hf₁-beli oldalszám között. (A kézirat 227. oldalának korábban a Hf₁ 235. oldala felelt meg, a 330. oldalnak azonban már a 355., a 359.-nek pedig a 392. lesz a párja.)

Egy feljegyzéssor (OSZK Fond III/1603/48) alapján is arra a következtetésre juthatunk, hogy az *Élet és irodalom* című fejezetet utólag még kiegészítette az író. A fólió jobb oldalán „témákat”, jelenetekhez szánt gondolatokat, ötleteket jegyez fel Babits, majd – feltehetően a megírás követően – egy átlós vonallal áthúzza őket. A feljegyzésben szereplő cselekménymozzanatok kidolgozására az *Élet és irodalom* két utolsó (6–7.), illetve a *Gyula újból a színre lép* 9 [2]. fejezetrészében kerül sor.

Feljegyzés	Hf ₁ <i>Élet és irodalom.</i> 6–7. <i>Gyula újból a színre lép.</i> 9. [2.]	Hf ₃
„< Noémit kidobják a hivatalból (Elmondja Imrusnak.)	„– Tudja, mért kellett nekem otthagyni azt az úgynevezett állásomat? [...] Csak arra vagyok kíváncsi, mit kapott az a feleségétől!” (380–383)	Ua. (I, 353–356)
A türelmetlen kis pedagóg unja a < nem> sikerülni nem akaró francia leckéket.	„Imrus a szigorú tanító pózába menekült. [...] s a türelmetlen kis pedagógot idegessé tették a sikerülni nem akaró leckék.	
Imrusnak inkább teher Noémi mert folyton zavarba is hozza.	Imrusnak, noha ezt nem igen vallotta be önmaga előtt, lassanként inkább terhére volt Noémi, kivált miután minden alkalommal ki tudott találni valamit, ami a fiút zavarba hozta, [...]	„[...] lassankint[...] ”
Egyszer valami albumot halász ki mely a szalonszt< .>alon hever << s kérdi Imrust hogy tetszik>> s amiben egy konvencionális aktkép van Kérdi Imrust hogy tetszik?	– Vigye már azt az unalmas könyvet! [...] ilyenkor a szalónasztalon kezdett turkálni, a fényképek és névjegyek között; s megtörtént, hogy föllapozott valami díszalbumot, amiben egy allegorikus aktkép volt látható: – Nézze, ez érdekesebb! És közelebb simulva Imrushoz a fotelben, szinte belelehelt az arcába, s a szeme csillogását kutatta:	(I, 357–358)

Részletek.	– Hogy tetszik? És mutatta ujjával a csípő görbületét, a térd szelíd hajlását, kémlelve Imrus szemében a hatást. – Szébb ez, mint én, vagy nem? – kérdezte kacéran. És fölállt, pózba állt [...] heteken át ingerelte fantáziáját.” (384–385)	
Gyula és Nelli története is szóba kerül?	„– Hiszen mi voltaképp testvérek vagyunk, [...] A maga édesanyja az én édesapámmal házasságban voltak. Így minekünk mindig szabad csókolózni, mint a testvéreknek.	
Ezután egy csók. (Noémi mint támadó.)	És erősen átkarolta a fiút, hosszasan csókolta, szinte belenyalva a szájába, mint egy torok macska.” (385)	Ua. (I, 358)
Tegezés	„– Tegezz engem! – követelte a lány. – Holnap utazunk [...]” (403)	Ua. (I, 374)
<<Szüreti>> Kirándulás a szállóbe. Este leheverednek plédeken a préház előtt. Társaság. Juci néni s Jolán. Noémi szorosan Imrushoz sim<.>ul a sötétben. Jolán féltékeny. Megjegyzést tesz. Imrus érzései. Gita megérkezik.>” (OSZK Fond III./1603/48R)	„[...] Cenciék a szállóben adták vissza a Juli néni oszonnáját, [...] s este, mikor az egész társaság plédeken leheveredett a préház előtti fűben, a tücsökszóban és csillaghullásban gyönyörködni, egymás mellé dőltek, szorosan, [...] Jolán félig tréfálva, félig irígyen jegyezte meg: – Ti nagyonis közel vagytok nekem! [...] de Gitta [...] bizonyos jóakarattal figyelte őket, melybe némi megvetés is vegyült [...]: – Kis szexuális játékok ... [...] Illuziórontó nyíltság talán: de ki ronthatja el egy ifjú irodalmár illuzióját? Imrusnak romantikus este volt ez, [...] egy kendő alá bujva Noémivel [...]” (391–392)	Ua. (I, 363–364)

A feljegyzéssor egy olyan főlió (OSZK Fond III./1603/48) rektóján szerepel, amelynek a bal oldalán és verzóján kézírásos betoldások láthatók a *Gyula újból a színre lép* c. fejezet 2. részének gépiratos fogalmazványához. A kendő alatt összebújó fiatalok jelenetének egy töredéknyi fogalmazvá-

nyát olvashatjuk a 47-es számú fólió rektójának jobb oldalán. A másik oldalon és a fólió verzóján már a következő fejezet, a *Gyula újból a színre lép* első részének fogalmazványrészlete található.

Szinte bizonyos, hogy a nyomdába küldött kéziratanyagra vonatkozik az a Babits jelölte 370. oldalszám, amely egy kétoldalnyi – kézzel és géppel írt javításokat, betoldásokat is tartalmazó – gépirat első oldalán látható. (OSZK Fond III/1603/49-50). Az OSZK Fond III/1603/48 jelzésű fólió rektóján és verzóján ehhez a gépirathoz készült kéziratok kiegészítések vannak. A verzón a bal felső sarokban is szerepel a 370. szám, és a hozzárendelt hat (végszókhöz kapcsolt) szöveg két oldalon, egyiken négy, a másikon egy vízszintes vonallal elhatárolt cellában olvasható. A rektó bal felső sarkában szintén a 370. szám látható, s mellette a gépiratba illeszkedő három sor. Ezen az oldalon, a vízszintes vonallal tagolt cellában még négy, kiegészítés céljából fogalmazott szövegrész is olvasható, közülük három oldalszámhoz (368, 369, 371) is kötött, a negyedik csak végszóhoz. A 371. oldalszámhoz rendelt kiegészítés szintén a fent említett gépiratba illik, a második, de számmal el nem látott (50. fóliószámú) laphoz, ahol a 370. oldalon levő szöveg folytatódik. A 368. és a 369. szám valószínűleg ugyan ezen gépiratnak számunkra ismeretlen oldalaira vonatkozik. A betoldások kevés eltéréssel megtalálhatók a Hf₁ *Gyula újból a színre lép* fejezetének 9. (valójában 2.) részében. (A Hf₁-ben 9–10–11. sorszámozás szerepel 2–3–4. helyett. A fejezetrészek téves számozása valószínűleg az utólagos címmódosítás következménye. A Hf₃ már korrigálja ezt a hibát.)

E kéziratdarabok segítségével ismét rávilágíthatunk Babits alkotói módszerére. Az alábbi táblázat azt illusztrálja, hogyan korrigálta, tömörítette, stilizálta az író újra meg újra a szöveget. Nemcsak a gépiraton végzett javításokat, hanem a hozzá csatolt papírokra is kiegészítéseket és javításokat jegyzett fel; amelyekhez képest a végleges szöveg még mindig további módosításokról tanúskodik.

Gépirat	Kiegészítés a gépirathoz	Hf ₁ <i>Gyula újból a színre lép.</i>
	OSZK Fond III/1603/48 R	9. [= 2.]
[nem ismerjük]	„<beszúrni. 368.	„[...] Imrust, aki Miska fia is volt, Nellié is, valósággal elrémítette ez az ötlet. – Csak nem akar be-

	– Csak nem	mászni?... Meglátnák...” (404)
[nem ismerjük]	369. szerelmesétől. – Azért se! Minket nem lehet elvá- lasztani! Irni fogunk>”	„[...] akit elválasztottak szerelmesétől. – Azért se! Minket nem lehet elvá- lasztani! Irni fogunk egy- másnak hosszú leveleket [...]” (405)
Gépirat [kéz- és gépirásos javítá- sokkal, betoldásokkal] OSZK Fond III/1603/49; I, 849–850	Kiegészítés a gépirathoz [kézírás; vízszintes vona- lakkal cellákra osztva] OSZK Fond III/1603/48 V	Hf ₁ <i>Gyula újból a színre lép.</i> 9 [= 2.]
„370 forradalmárhoz, [[...]] alkalmatlan volt.	„370. alkalmatlan volt. Noémit bizonyára nem lehetett komolyan venni, s mit szólt volna Archimedes ha egy ilyen csitri zavarja csillagos köreit? Imrus sohasem	„[...] forradalmárhoz, [...] alkalmatlan volt. No- émit bizonyára nem lehe- tett komolyan venni, s mit szólt volna Archimedes ha egy ilyen csitri zavarja csillagos köreit? Imrus sohasem mutatott annyi higgadtságot, mint a szenvedélynek ez óráján, s egyetlen gondja volt; ho- gyan rázza le magáról a kislányt? [...] [...] feleségül kelljen vennie.
Imrus sohasem <volt még ily higgadt> ;mutatott annyi higgadtságot, mint a szenvedélynek ez óráján, s egyetlen gondja volt, ho- gyan rázza le magáról No- émit? [[...]] [[...]] feleségül kelljen vennie.	magáról a kislányt? _____ feleségül kelljen vennie. Imrus óvatos magya- ráz<ko>atokba fogott: <...>hisz ő legelőbb öt- hat év múlva szerezhethet oly állást hogy ilyesmire gondolni lehetne, addig nagyon sok minden tör- ténhetik:	Imrus sohasem mutatott annyi higgadtságot, mint a szenvedélynek ez óráján, s egyetlen gondja volt; ho- gyan rázza le magáról a kislányt? [...] [...] feleségül kelljen ven- nie. Hízélgő, de abszurd gondolat, egyszersmind ijesztő is, annak, aki No- émit ismerte. Imrus óvatos magyarázatokba fogott: hisz ő legelőbb öt-hat év múlva szerezhethet oly állást, hogy ilyesmiről szó lehet-
– Dehát... <én legfellebb> ;én leg- előbb; öt-hat év múlva ... <házasodhatom> és addig		

annyi minden történhetik...

okosabb lesz...

Noémi nagyon savanyu arcot vágott <..> erre.

[[...]]

[[...]] mint menyasszony
[:...:] és ugy akarok és ugy akarok és ugy akarok... nekem minden áron menyasszonynak kell lennem... [[...]]

– Dehiszen csak arról van szó<.>, hogy várjunk, Noémi! – öltötte fel Imrus a bölcsesség hangját. – Fiatalkok vagyunk, még várhatunk. [[...]]

[[...]]... talán nem is illünk egymáshoz...

Imrus <az <<o>>Okosság parancsaira hivatkozott> félszegen idézte az Okosság parancsait.

Noémi nagyon savanyu

ugy akarok és ugy akarok!

– Noémi csökönyös volt mint egy gyerek ki ragaszkodik szeszélyéhez. – Nekem

hogy várjunk Noémi! Fiatalkok vagyunk,

illünk egymáshoz.

– Szóval, nem is akar feleségül venni? Szép dolog mondhatom. Igaza van anyának: minden férfi született gazember. – És <n>Noémi sírva fakadt, mint Ariadne Theseus előtt, elcsitíthatatlan, végérhetetlen, úgyhogy Imrus azt se tudta mit csináljon vele. A leány vonásai eltorzultak, arca csúnya lett, teste <...>vonaglott, s Imrus hiába próbált vé-

ne, addig meg sok minden történhetik; Imrus félszegen idézte az Okosság parancsait.

Noémi nagyon savanyu arcot vágott erre. [...]

[...] úgy akarok elutazni innen, mint menyasszony... és úgy akarok és úgy akarok és úgy akarok! – Noémi csökönyös volt, mint egy gyerek, ki ragaszkodik szeszélyéhez. – Nekem mindenáron menyasszonynak kell lennem... [...]

– Dehiszen csak arról van szó, hogy várjunk, Noémi! Fiatalkok vagyunk, még várhatunk. [...]

Talán nem is illünk egymáshoz...

– Szóval nem is akar feleségül venni? Szép dolog, mondhatom. Igaza van anyának: minden férfi született gazember. – És Noémi sírva fakadt, mint Ariadne Theseus előtt, elcsitíthatatlan, végérhetetlen, úgyhogy Imrus azt se tudta, mit csináljon vele? A leány vonásai eltorzultak, arca csúnya lett, teste vonaglott, s Imrus hiába

<>Noémi toporzékolt,
mint egy megvadult csikó.
– De én nem várok...
[[...]]

Imrusnak elfogyott a türelme. |:Ez a léha és makacs gyerekesség felháborította. Látta hogy a szép szó semmit sem ér;|

<M>megfogta a karjánál <fogva> a siró |:le:|<|>ányt és erőszakkal az ajtó felé vonta. Noémi csakugyan rugott, karmolt, csipett és harapott, mint ígérte, sőt még köpködött is: de mind nem használt semmit. Imrus ezuttal az erős és udvariatlan <f>Férfi volt, akinek el kellett a nővel bánni.

dekezni:
– De hisz ép a becületesség kívánja...
Noémi toporzékolt mint a csikó.
– Én nem várok...

felháborította.
– Hallgass rám, Noémi.
Most szépen <haza> visszakisérlek...
– Hazaküldesz? – Noémi villogó szemekkel s föl-emelt karmokkal állt a goromba házigazda előtt.
– Jusztra se megyek el! Itt maradok!
– S leült gúnyosan, védekező pozícióban, a megvetett ágyra.

Imrus végkép kijött a sodrából. Megfogta”

próbált védekezni:
– De hisz ép a becületesség kívánja... Csak arról van szó, hogy várjunk, Noémi!
Noémi toporzékolt, mint a megvadult csikó.
– Én nem várok... [...]

Imrusnak elfogyott a türelme. Ez a léha és makacs gyerekesség felháborította.
– Hallgass rám, Noémi.
Most szépen visszakisérlek...
– Hazaküldesz? – Noémi villogó szemekkel s föl-emelt karmokkal állt a goromba házigazda előtt. – Jusztra se megyek el! Itt maradok! – S leült gúnyosan, védekező pozícióban, a megvetett ágyra.

Imrus végkép kijött a sodrából. Megfogta karjánál a csitri amazont és erőszakkal az ajtó felé vonta. Noémi csakugyan rúgott, karmolt, csipett és harapott, mint ígérte, sőt még köpködött is: de mind nem használt semmit. Imrus ezuttal az erős és udvariatlan Férfi volt, akinek el kellett a nővel bánni.”
(405–407)

Kiegészítés

– Hallgass, mert meghallják! – szólt rá a bőgő leányra. – Most szépen <hazakisérlek> <hazamégy> |:hazakisérlek:|, de nem szabad sirni... no... no... okosnak kell lenni... <me-
gyek veled a kapuig>”

OSZK Fond III/1603/50
[számozatlan, feltételezhető, hogy a 371.]
I, 850000

„ – Nem szeretsz...
utálsz... – zokogott Noémi hisztérikusan a zsebkendője mögül.
– Légy okos, és mindenki szeretni fog, – felelt a kis pedagóg kegyetlenül. Noémi, mintegy roham elmultával, kissé megnyugodott;

szipogva nyelte könnyeit s érzékenyen föl-fölcsuklott; egyébként hagyta magát vezetni váratlan engedelmességgel, és alázatosan, mint egy megpirongatott, büntudatos gyerek. Imrus csodálkozva gondolt a szép és fölüeny Noémire, aki előtt eleinte mindig zavarban volt.”

„370. bőgő leányra, kit úgy kellett vontatni, lépésről lépésre mint valami élettelen dolgot.
– Nem szeretsz”

„371. megnyugodott;

érezte hogy <emberére akadt> |:vége a játéknak.:| Szipogva

fölüeny leányra, kinek <nemrég> |:nemrég:| még tekintetétől is zavarba jött.

„ – Hallgasson, meghallják! – szólt rá a bőgő leányra, kit úgy kellett vonszolni, lépésről-lépésre, mint valami élettelen tárgyat.

– Nem szeretsz... utálsz...
– zokogott Noémi hisztérikusan a zsebkendője mögül.
– Légy okos és mindenki szeretni fog, – felelt a kis pedagóg könyörtelenül. Noémi, mintegy roham elmultával, kissé megnyu-

godott; érezte, hogy vége a játéknak. Szipogva nyelte könnyeit s érzékenyen föl-fölcsuklott; egyébként hagyta magát vezetni váratlan engedelmességgel, és alázatosan, mint egy megpirongatott, büntudatos gyerek. Imrus csodálkozva gondolt a szép és fölüeny leányra, kinek nemrég még tekintetétől is zavarba jött.
10. [= 3.]

Ez a kis epizód, noha semmikép sem jelentékeny, mégis nagyon sokat jelentett Imrusnak; mert mi jelenthet többet mint saját erőnk érzése? s nem a legkisebb epizódok rejtik-e néha magukban a csirát mely megváltoztatja életünket?”

Ez a kis epizód, noha semmikép sem jelentékeny, mégis nagyon sokat jelentett Imrusnak: mert mi jelenthet többet, mint saját erőnk érzése s nem a legkisebb epizódok rejtik-e olykor a csirát, mely megváltoztatja életünket?” (407–408)

[Hf₃: csekély ékezeti eltérésekkel ua.; I, 375–379]

A *Gyula újból a színre lép* c. fejezetet tehát 1926 nyarán írhatta az író. Ha a Sárközi Györgynek címzett augusztusi vagy szeptemberi levél szerint a 346-tól 376-ig terjedő fejezeteket küldte el, akkor ezt követően, nyár végén, kora ősszel készülhettek a *Viharágyú!* (Hf₁: *Viharágyu!*) és *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* című fejezetek kéziratai is, amelyek számozása már 400-zal kezdődik.

Gellért Oszkáréknak Babitsékhoz írt, 1926. jún. 27-i levele alapján datálható egy igen nehezen olvasható, itt-ott elmosódott szöveghalmaz, amely a *Viharágyú!* 6. részének végéhez és a 7. rész elejéhez készült, s amely a másik oldalon is folytatódó levélszöveg után, részben ellenkező nézetből íródott. (OSZK Fond III/503/6) A BMKL az 1368. sorszámot adja ennek a föliónak, de mint említettük, tévesen a regény 6. fejezetébe sorolja.

A *Viharágyú!* fejezethez több kisebb-nagyobb szövegtöredék is megőrződött a *Hagyatékban*. Van köztük néhány gépirásos (eltérő betűnagysággal és sorközzel gépelt) duplum, eredeti 405-, 406-, 408-, 409-es lapszámmal (OSZK Fond III/1603/56-65 – a másodpéldányok is föliószámozva); de akad számozatlan is (OSZK Fond III/1603/54-55; 69-70). Biztonsággal nem állapítható meg róluk, hogy az első fogalmazványok tisztázatai, vagy már a nyomda számára készített, de később még módosított kézirat részei. Ismerünk ugyanis olyan föliókat, amelyeken ezekhez a gépiratokhoz készült kézírásos kiegészítések, variációk láthatók. (OSZK Fond III/1603/52 R, 53 R, V; rajtuk a 404., 405., 407., 408., 409. oldalszámokra vonatkozó utalások szerepelnek.) A regény *Viharágyú!* c. fejezetének 2., 3. részéhez tartoznak, de ezek sem a végső változatok.

Vannak kézírások is, amelyeket Babits 1-től 6-ig számozott (OSZK Fond III/ 1603/51 R, V, /52 V.); illetve [1]-2-6-ig jelölt (OSZK Fond III/1603/66-67-68 R, V). Ezek folytatólagos, összefüggő fogalmazványok. Az előzőek a *Viharágyú!* 4. részének első felét teszik ki (három lapon két-két oszlopba rendezve, sok javítással). Az utóbbi a *Viharágyú!* teljes 5. részének fogalmazványa. (Az első, a 66. főlíószámú rektóján levő, valamint a többi szöveg nem keletkezhetett egy időben, ugyanis mind az írásuk, mind az elrendezésük más. Az elsőn folyamatosan teleírta Babits a lapot, elhúzott, nagy betűkkel, majd ennek a hátoldalán folytatta a szöveget, de kisebb betűkkel és sűrűbb elrendezésben. A további folytatás ugyanilyen betűkkel és sűrűséggel, a két hosszú papírcsík mindkét oldalán húzódik.)

A 3. és 4. rész (a fiatalok és Gyula kávéházi tanácskozása a tervezett lapról) a végleges változatban több szempontból átalakul. A 4. részben az „újságíró” erotikus novellája nemcsak a fiataloknak kínál újabb beszédtemát, hanem az írónak is alkalmat egy hosszabb, a fiatalokat jellemző rész beiktatására. A fogalmazványban a 4. fejezetrészen kéri Gyula a pincértől az angol folyóiratokat; a végleges változatban ez a harmadik részbe kerül, és kiegészül a német és francia lapokra hivatkozó Imrus szavaival. A fogalmazványban mindkét fejezetrészen elhangzik a fiatalok tervezte folyóirat címe: a „Tűz”. A fejezet végleges változatában csak a 4. részben olvassuk erről, ahol Hintáss „az urak” propozícióját kéri. Az ifjak ajkán „megint” fölzendülő „Tűz” és „Jövő” itt azért indokolt, mert a regény végleges formájában már az előző fejezet, a *Gyula újból a színre lép* 11. részében is tárgyalnak a fiatalok a lap címéről. (I, 851–860; 420–431)

Van még két főlíó, amelyek közül az egyiket egy Adyra vonatkozó, a 3. rész végére illő fogalmazványrészlet és annak kiegészítése olvasható: „<A mi folyóiratunk számára Ady Endre is megígérte közreműködését > |:Erről fel kell öt világosítanunk! – kiáltott <<Imrus... >> Imrus büszkén s izgattottan.:|. – A mi folyóiratunk közreműködését. Talán ismeri ezt <>a nevet, s ez visszariasztja öt attól hogy a mi szándékainkkal kísérletezzen.” A másikon az 1. rész elejébe, a 3. részbe, illetve a 4. rész elejébe tartozó fogalmazványrészletek és kiegészítések találhatók. (OSZK Fond III/1603/62-63 V)

Az 5. rész nyersfogalmazványában többszöri nekifutás után születik meg Rosenberg és Imrus Gyuláról folytatott beszélgetésének végleges szövege (I, 431). A próbálkozások között (66. számú főlíó rektóján és verzóján) a következők is szerepeltek: „<Bámulatosan előítélet|:ek:| nélküli ember.

<<Mégis, ugye |:már nem is fiatal, aztán:| ügyvéd volt, az uralkodó osztály ideológiájában nőtt fel...>> |:Pedig már nem fiatal, <<s hozzá az uralkodó osztály ideológiájában nevelkedett >>|:és ami súlyosbító körül[mény]:|:| ügyvéd>” (I, 858) Egy másik, ugyancsak Gyulát tárgyaló fogalmazványban, a 62. fölión még csak Imrus Hintáss-sal kötött szövetségéről van szó: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védte volna Hintáss Gyulát és önmagát is aki Hintással szövetkezett.” (I, 859) A végleges változatban ez már Luciferrel kötött szövetséggé változik, és a regény egy másik fontos elemével, a Don Quichotte-motívummal is kiegészül: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget. Lucifert mindannyian inkább vállalnék, mint Don Quichotte-ot, [...]” (I, 432)

Egy fölióverzón a *Viharágyú!* 9. részéhez készült rövid fogalmazvány olvasható. (OSZK Fond III/1603/61/V) Az áthúzott szöveg mellett olyan kulcsszavakat és emlékeztető kifejezéseket jegyzett fel az író, amelyeket csak *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* c. fejezet 5. részében dolgozott ki: „Kopognak az ajtón, jön Misi; – Nézzék. Ezt lehet! (Fojtogatja) Ez csak előítélet. Háború.” Ugyanitt a Gyula „fátyoltancá”-hoz kapcsolható monológ-törödékek is szerepelnek (11 sorban egymás alá írva, gondolatjellel tagolva); ezeket a fejezet 15. részében formálta az író megszerkesztett szöveggé. BM tehát egyszerre vagy egymáshoz közeli időben dolgozott e két fejezeten.

Különböző formátumú papírokon készült, kézzel írt szövegtörödékeket őriz a *Hagyaték A Döme bácsi nyolcszáz forintja* című fejezet néhány részéhez (OSZK Fond III/1603/ 72-76, 81-83), így a 3.-hoz (72 R, 73 V, 74 R, 80), a 4.-hez (72 V, 73 R, 74 R, V, 75-76 R, V, 79, 80, 81 R), az 5.-hez (79), a 8. és a 9.-hez (78), illetve a 10. és a 11.-hez (82 R, 83 R, V). Vanak köztük javításokkal ellátott, egy-két oldalnyi előfogalmazványok (a 9., a 10. és a 11. részhez tartozók), továbbá betoldások, kiegészítések és szövegváltozatok is. Két fölión egy-egy meghatározott oldalhoz (454., 455., 457.) rendelt kiegészítés is olvasható – ezeket is korrekciók és variációk kísérik (OSZK Fond III/1603/79, 80 – nagy formátumú papír, nehezen olvasható, apró betűk, vízszintes vonalakkal cellákba tagolt, oszlopokba rendezett szöveg). Sajnos nem ismerünk olyan géppel írt tiszttázaot vagy kéziratot, amelyek oldalaira a fenti kiegészítések vonatkoznak.

A Döme bácsi nyolcszáz forintja című fejezet 4. részéhez főleg kiegészítések, betoldások maradtak ránk, amelyek egy korábbi, ma már ismeret-

len fogalmazványhoz illeszkedtek. A 73. főlíó szövegelrendezése szerint a „De Rosenberg nem engedhette át [...]” kezdetű mondat eredetileg nem a fejezetrész nyitó mondata volt, hiszen a főlíón előtte és utána is van szöveg, s az előtte levő két mondat („Óh! a természetben nincs morál! Minden kulturán túl bennünk liheg az őszállat: ölelni! ölni! harácsolni!”) a végleges változatban máshová élkelődik. Ezek szerint a végleges változatban a 4. rész indító, a militarizmus „elvi vitáját” bemutató narratív részlet utólagos kiegészítés lehet. Talán ennek az előfogalmazványát olvashatjuk a 80. főlíón. Az egymás után két-két változatban, újabb beszúrásokkal megírt szöveget („<ágyuknak, [...]> De Rosenberg nem engedhette át az utolsó szót az ágyuknak [...] – És a boxer tája.”) az író a 455. laphoz rendeli. A folytatást a 79. főlíón találjuk („De az ifju európeerek [...] tódult ki a füst.”); itt a sok kipontozás jelzi, hogy betoldásokról van szó. A másik oszlopban – a 457. szám alatt – a további fejezetrészekhez illő két rövid kiegészítést láthatunk egymástól vízszintes vonallal elválasztva. Ezeket is bemutatjuk az alábbi táblázatban, ahol a 4. fejezetrész szövegtörédeikeiből idézünk.

Első ismert változat

[már valószínűleg kiegészítés; vonalakal elválasztott cellákban]

OSZK Fond III/1603/73 R

Hf₁

A Döme bácsi nyolcszáz forintja 4.

„Óh! a természetben nincs morál! Minden kulturán túl bennünk liheg az őszállat: ölelni! ölni! harácsolni!

De Rosenberg <azonban folytatta a vitát,> nem engedhette át az utolsó szót a barbárság ágyuinak.

–<Jól tudom hogy> |:Legyen igaz!:

a már....

„4.

De Rosenberg nem engedhette át az utolsó szót a barbár ágyúknak: s újra előtérbe nyomult az Elvi Vita; [...]

bármí áron! – [...]őzött tovább Gyula. – Vagyis inkább elérni a korlátokat, hol őrt áll a tilos! Nemi dolgokban már praktike minden szabad, ugyebár? – [...] álszemérem nélkül nézni rájuk. – Most képzeljetez épilyen felszabadulást minden más dolgokban, – Hirtelen elrej-

– Igen, igen kitörni létünk korlátaiból, bármí áron! Vagyis inkább elérni a korlátokat, hol őrt áll a tilos! Nemi dolgokban már praktike minden szabad, ugyebár? – [...] ál-szemérem nélkül nézni rájuk. – Óh! a természetben nincs morál! Minden kulturán túl bennünk liheg az

tette a képeket, mert a fekete szemű
<m>Misi odalopózott s átpillantott
a hóna alatt. – Nem neked

....szíve dobogott. Rosenberg azonban
kissé meg volt botránkozva: ő más tár-
gyalásra jött ide! Rosenberg legmélyé-
ben csupa erkölcs....

őszállat: ölelni! ölni! harácsolni! – Hirte-
len elrejtette a képeket, mert a fekete-
szemű Misi odalopózott s átpillantott a
hóna alatt. – Nem neked való ez, gyer-
mekem.

– Úgyis láttam, [...]. Imrust különös ér-
zés fogta el [...] s a szíve dobogott. Ro-
senberg azonban kissé meg volt botrán-
kozva: ő más tárgyalásra jött ide!
Rosenberg legmélyében csupa erkölcs
volt [...]

Újabb változat

[kiegészítés]

OSZK Fond III/1603/75

V

....ember szörnyű, mihelyt
szabad és senkise látja <-
mondta Gyula>. Ugy van
ez mint avval az erszény-
nyel, amit ti kitéttetek haj-
dan gyerekjátékból
a kapu elé, Imrém: min-
denki lehajlik <csak> a”

„<- Szörnyűség, megen-
gedem, de az ember
szörnyű. Legalább ha
szabad és nem látják.
Emlékszel arra a bugyel-
lárásra amit valamikor já-
tékból a kapu elé raktatok
ki, Imrém? – Gyula a bá-
csi kedélyes pózában
idézte föl <<az emlé-
ket>> e bugyellárist,
<<..... mellékizzel>> ami
elég különösen hatott:
mert ez most a Bűn
szimboluma volt!
<<Mindenkinek kész leha-
jolni a sárba!>> amiért
mindenkinek lehajlik a sárba
ha nem látják.>”

– Szörnyűség, megenge-
dem, de az ember szörnyű;
legalább, ha szabad és sen-
ki sem látja. Emlékszel arra
a bugyellárásra, amit vala-
mikor játékból a kapu elé
raktatok ki, Imrém? – Gyu-
la a bácsi kedélyes pózában
idézte föl e bugyellárist:
ami elég különösen hatott,
mert ez most a Bűn szim-
boluma volt: melyért min-
denki lehajlik a sárba, ha
nem látják!

OSZK Fond III/1603/72 V

OSZK Fond III/1603/
79; 75 V; 79

„<sárba első ösztönével. – Gyula csak az eredeti bünt zengte mint Augustinus: Imrusnak mégis erkölcsi érzése lázadt; noha |:hősies:| igazságszeretete hajlandó volt elfogadni a tételt.
Lopás, sikkasztás, váltóhamisítás>

bűnért a sárba!

– Nem a bűnért, <hanem> hanem a pénzért: nagy különbség! – kiáltott Rosenberg. <A kultúra biztonnyal nem csökkentette a lopás, sikkasztás, váltóhamisítás statisztikáját. De ezek nem is voltak bűnök Rosenberg [.....]kájában: csak a társadalmi igazságtalanságok természetes korrelativuma.>

– Óh! egy kis lopás, sikkasztás, váltóhamisítás ... csufolódott Gyula.

– Ezek csak társadalmi igaztalanságok természetes korrelativuma.

– <Nem [] Tán mégse ennyi ez!> Ki tudja?

A nagy tolvajok a lopás gyönyöréért lopnak, akár a kleptomániás uriaszony az áruházban. Kijátszani a világot és nevetni: hatalmas gyönyörűség!

S a veszély élvezete! Ki él amíg ezt meg nem próbálta?

„457./

különbség! – kiáltott Rosenberg,

de Gyula mint igazi

advocatus diaboli

csufolódva nevetett: óh

egy kis lopás ...”

(OSZK Fond III/1603/79)

„<Gyula a »minden szeszek-szomját« zengte

– De ez még nem öldöklő őszállat! – kiáltott Rosenberg. – (ne feledjük hogy)

gyilkosságokról és háborúkról volt szó: emberi életek kioltásáról! Minden relatív lehet: de az élet nem az!

A »minden-szeszek szomja« is megtorpan a vér előtt: a vér »különös nedv«!>”
(OSZK Fond III/1603/75 V)

„– De hol még ettől az

– Nem a Bűnért, hanem a Pénzért: nagy különbség! – kiáltott Rosenberg.

– Óh! egy kis lopás, sikkasztás, váltóhamisítás... – csufolódott Gyula.

– Ezek csak a társadalmi igazságtalanságok természetes korrelativuma.

– Ki tudja? A nagy tolvajok a lopás gyönyöréért lopnak: akár a kleptomániás uriaszony az áruházban. Kijátszani a világot és nevetni: hatalmas gyönyörűség! S a veszély élvezete! Ki él, amíg ezt meg nem próbálta?

– De ez még nem öldöklő

– Jó, jó, de az emberi élet-ről volt szó! Minden relatív lehet: de az élet nem az! – vélte Rosenberg. – Minden szeszre szomjazhat egy mai kulturember: de a vér »különös nedv!« <Gyula csak mosolygott: <<... ..>> a vért vegyelemezték mint más folyadékot: egészen rendes nedv.>”

OSZK Fond III/1603/ 76 R
I, 861

„<Gyula csak mosolygott: magunk se tudjuk hogy mi lakik bennünk>

Gyula csak mosolygott: ki tudhatja hogy mi lakik benne? Rosenberg disputált: elméletben talán! Gyula fölénybe állt: őt már vádolták is emberöléssel, valóságos és nem elméleti emberöléssel; tehát képesnek tartották rá!

– Kedves barátom, a vér egészen rendes nedv, amit a kémikusok vegyelemeztek, mint más folyadékot. – S Gyula fantáziája elröpült: Róma cirkuszaiba, |:középkori várurak kazamatáiba,| VI. Sándor pápa asztalához, szicíliai vendették felé!”

öldöklő őszállat? – mozdult Rosenberg filantrópiája. – Gyilkosságokról,” (OSZK Fond III/1603/79)

őszállat! – mozdult Rosenberg filantrópiája. – Gyilkosságokról, háborúkról volt szó: emberi életek kioltásáról! Minden relatív lehet: de az élet nem az! A »minden-szeszek-szomja« is megtorpan a vér előtt: a vér »különös nedv!«

Gyula mosolygott az *advocatus diaboli* mosolyával: valaki, akit már a legvadabb gyanúk szárnya is ért; nagy titkok embere.

– Kedves barátom, a vér egészen rendes nedv, amit a kémikusok vegyelemeztek, mint más folyadékot. – S Gyula fantáziája elröpült: Róma cirkuszaiba, középkori várurak kazamatáiba, VI. Sándor pápa asztalához, szicíliai vendették felé!” (514–518)

Hf₃: ua., kivéve „ugyebár”, „csúfolódott”, „korrelatívuma”, „relatív”, „szi-

Megfigyelhetjük, hogy a *Viharágyú!* c. fejezethez hasonlóan itt is későbbi betoldásként jelenik egy Hintáss ördögi arcát erősítő motívum (az „*advocatus diaboli*”), amely azonban a fejezet végleges megfogalmazása során más helyre kerül.

A 4. fejezetrész végének előfogalmazványa a 76. fólió verzóján olvasható (ugyanitt a lap alján több emberi fej autográf rajza is látható). Ezen a szövegen még változtatott BM; a 81. fólión láthatjuk a 4. részt befejező sorok újabb változatát, amely két szó kivételével megegyezik a véglegessel.

Az újabb és a végleges változatban Hintáss figurája összetettebb. Először még büszkén dicsekszik a maga öntörvényű, titkokkal és bűnökkel teli életével, a fejezet végén azonban már roncsolt idegzetű, italt nem bíró, züllött emberként áll előttünk, aki végső tehetetlenségében sírva fakad társai előtt. A 4. rész befejezésében egy sokatmondó, új elem – nevezetesen Imre és Nelli arcának hasonlósága – is megjelenik az újabb szövegváltozatban.

Első ismert változat	Újabb változat	Hf ₁
<p>„[[[...]] míg Gyula e Magyarország züllöttje és száműzöttje, pénztelenül s elrontott élete romjain, szónokolt, siránkozott, görög tüzeket gyujtott, megragyogtatva még magát, mindenáron, legalább <.> e tapasztalatlan ifju lelkek tükrében, fölkapva a vízespoharat is amelyben</p>		<p><i>A Döme bácsi nyolcszáz forintja. 4.</i></p> <p>„Gyula megmaradt az elméletben: mely most saját életének elméletévé lett; mert nem volt-e ő ép az, aki nem hajolt meg a szürke kor szürke isteneknek? aki fölrugott mindent, kiélt mindent, s meghódított mindent! – Higgyék el, bűneinkre büszkébbek vagyunk,</p>
<p>rum volt, s teletöltve, hirtelen mámorért, s tósztozott, mint egy részeg, ön-</p>		<p>mint erényeinkre! Nagy bűnös vagyok: s ezt a tudatot nem adnám semmi-</p>

ámító vigasztalással:

– Óh én éltem! én nem vethetek magamnak szemére semmit! Én nem <boru> hajoltam meg a szürke kor szürke isteneinek! <Bennem volt merészég!> Én fölrugtam mindent s ez mindig megvigasztal. <Bojkottáljanak, gyalázzanak, köpjenek le!> Igyatok, fiuk, éljen az élet! <.....> Amíg élünk, még minden mienk lehet! Tudjátok mi kell hozzá? Pénz! <.>semmi más mint pénz! Az ember isten ha pénze van; de ha nincs, rosszabb a kutyánál! Éljenek kedves bűneink, az Asszony! Hogy van drága anyád, Imruskám? Az ő egészségére ezt a poharat! – Gyula prüszkölve, cikákolva hajtotta föl a lehetetlen italt.”
(OSZK Fond III/1603/76 V I, 862)

„zespoharát a rummal fölkapta: – Vannak napok, amikor minden <elég...> körülzsong mi szívünket ríkatja. Itt vagy te, édes Imrém, s ha arcodat nézem, anyád arcát látom. <S hogy> És még nem is kérdeztem hogy van ő? életem nagy szerelme, távol álma! – S prüszkölve, cikákolva fölhajtotta a k<.>arcoló italt.

ért. Mindent kárpótol ez! – kiáltott, s akkor váratlan és paradox módra, mintegy szélhez a zápor, rájött a zokogás; idegei már roncsoltak voltak, s az italt sem bírta, mint régente. A szürkehajú férfi odaborult az asztalra a zavart ifjak előtt; majd hirtelen fölszárítva könnyét, előkelően bocsánatot kért: – Ne csodáljátok, barátaim, borzasztó ez, ilyen korban élni... ilyen sívár és üzleti korban, ahol a pénz a minden: ha van pénzed, isten vagy, anélkül kutya se. – Imrus és Rosenberg egymásra néztek, Gyula azonban teletöltötte vizespoharát a rummal s fölkapta: – Vannak napok, amikor minden körülzsong, ami szívünket ríkatja. Itt vagy te, édes Imrém, s ha arcodat nézem, anyád arcát látom. És még nem is kérdeztem, hogy van ő? életem nagy szerelme, távol álma! – S prüszkölve, cikákolva fölhajtotta a vad, körmös italt.

5.

A lapról most sem lehetett beszélni: annál is in-

5.

– Te gyerek, mért nézel úgy?” (518–519)

A fenti táblázatból látható, hogy a 81. fólión a számmal is ellátott 5. fejezet rész első mondatával folytatódik a szöveg. Ez azonban nem azonos a Hf₁ 5. részének első mondatával. A feljegyzések között, a 79. fólió bal felső sarkában megvan az új és végleges változat is, e fölött azonban nem 5-ös, hanem 6-os fejezet rész-szám látható. Minden jel arra mutat, hogy nem egy, hanem két változattal van dolgunk: egy korábbi fogalmazványval, illetve annak egy átdolgozott, kézzel írt változatával. Ez utóbbi közel áll a végleges szöveghez, de még nem azonos vele.

A jegyzeteket is tartalmazó 81. számú fólió eredetileg Madzsar Józsefné Jászi Alice *A női testkultúra új útjai* c. könyvének megrendelőlapja volt, amelyet az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. t. bocsátott ki. A könyvről Schöpflin Aladár írt egy rövid recenziót 1926 júniusában, a NY 11. számában. Ezt valószínűleg megelőzte a mű megjelenése, s alighanem a megrendelő lapok postázása is. Hogy mennyi idő elteltével kerültek maguk a jegyzetek a Babitsék birtokában levő igénylőlapra, azt nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy e szövegtörödékek a 76. fólió verzóján levő, fentebb már említett fogalmazvány átdolgozásai lettek, így ez utóbbi keletkezését még korábbra datálhatjuk. Mindezek figyelembevételével *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* c. fejezet létrejöttét hozzávetőlegesen 1926. év nyarára tehetjük.

Több feljegyzést, fogalmazványt készített az író a Zeneművészeti Főiskolán tartott, 1926. október 24-i *Laodameia*-est rózsaszínű programlapjaira, pontosabban ezek hátoldalára. Ilyen műsorlapokon található *A tragédia partjain* c. fejezet 2., 5. és 6. részébe illeszkedő, később átalakított szövegtörödékek (84. fólió, leányfejeket ábrázoló ceruzarajzokkal együtt). A 85. fólió rektóján az *Első szerelmem Mari volt* kezdetű cikktörödékek mellett a 2. fejezet részbe, a 86–89. gépiraton pedig a 8. és a 9. részbe tartozó, nem végleges fogalmazványok kaptak helyet. A 90–92. fólión olyan kézírásos szövegek láthatók, amelyek a 93–94. fóliószámú gépirathoz készült módosításokat, nevezetesen Imrus vizsgájának variációit tartalmazzák.

Ugyanilyen papírokra került később a regény két utolsó fejezetének (*Nelli, Epilog*) néhány fogalmazványrészlete is. A 119. fólión levő szöveg utóbb

a *Nelli* 18. részében, a 122. fólión áthúzott mondatok pedig az *Epilog* 1–2. fejezet részében kaptak helyet, de erősen megváltozott formában.

BM 1926 augusztusában, egy Szilasiéknak írott levelében a „befejező” részekkel kapcsolatos elégedettségének adott hangot, Sárközinek pedig 60 oldalt ígért még. Novemberben Komlós Aladárnak szintén úgy nyilatkozott, hogy nagy regényének „épp a finisénel tart”. (TÉGLÁS 1997:178) A munka befejezése azonban eltartott még egy-két hónapig, és a jelzett hatvan oldalnál is több volt még hátra. Pedig az író nagyon szeretne volna már a művét befejezni, s valószínűleg a kiadó is sürgette őt. Török Sophie egy október 24-ét megelőző, illetve egy november 12-i levelében arról számolt be, hogy „Mihály még mindig írja a regényt”, s „most megint szorgalmasan dolgozik a regényen”. Az októberi levélben még határozottan állította, hogy „karácsonyra már okvetlenül el kell készülni” vele; a novemberiben azonban már bizonytalanabb volt: „azt reméljük, hogy december közepére elkészül vele [...]”. (VADAS 1991:88, 89)

Babits és felesége úgy gondolta, hogy a munka befejezése után két-három hétre elutaznak a Tátrába, és ott „Mihály kifáradt idegi helyrejönnek”. (I. m. 89) Nem így történt: az író 1926 végén sem tehetette le a tollat. A regényből decemberben csupán egy-egy kivágott „novella” jelent meg a NY-ban, illetve a *Nő* c. folyóiratban.

Újtátrafüredre valóban elutaztak Babitsék, de nem pihenni, hanem dolgozni. Török Sophie a Tátrából, megérkezésük (dec. 18.) után így tájékoztatta a szekszárdiakat: „Mihály a regénnyel sajnos még mindig nincsen kész, bár csak 15–20 oldal hiányzik már, de szegény annyira ki van már merülve, hogy Pesten már képtelen volt dolgozni. Talán itt sikerül szerencsésen befejezni [...]”. BM lelkiállapotát mutatja az a néhány sor, amelyet ő maga fűzött a felesége leveléhez: „Én még mindig dolgozom, idegesen, remélem, itt majd jobb lesz. Nem tudok sokat írni, [...]: annyit kell írnom egész nap! Csak már befejeztem volna!” (VADAS 1991:91)

Török Sophie fent említett leveléből, illetve Szabó Lőrinc egy újtátrafüredi, Mikes Margitnak írt leveléből (SZABÓ L. 1974:158) is tudjuk, hogy Babitsék december 16-án este érkeztek a tátrai üdülőhelyre. Itt, december 16. és január 5. között valószínűleg a *Nelli* fejezet utolsó részein, illetve az *Epilogon* dolgozott az író.

Nem sokkal Újtátrafüredre érkezésük után, dec. 20-án Babits egy interjúban így indokolta ottlétüket: „Tulajdonképpen a regény nyugodt befejezése miatt jöttem erre a csodálatosan szép helyre.” Az interjú tíz nap

múlva jelent meg a Prágai Magyar Hirlapban, s egy hét múlva, január 7-én kisebb változtatással átvette s aláírás nélkül közölte a Temesvári Hirlap. (TÉGLÁS 1997:185–189)

Az író beszélt az alkotómunkáról és az alkotásról is. „A háború előtt voltam utoljára a Tátrában s most éreztem, hogy a munkám csak itt fogom tudni úgy befejezni, ahogy szeretném – hát eljöttünk ide. Még csak egy-két hét s befejezem legnagyobb munkám, melyen évek óta dolgozom. A regény címe *Halálfiái*, és negyven ívnyi (640 oldal) terjedelemben jelenik meg. Nagy részét már ki is nyomták, úgy hogy január végére készen lesz.” A műről pedig a már sokszor elmondottakon kívül („a háború előtti magyar középosztály két, sőt [...] három nemzedékének életét adja vissza”, apák s fiúk regénye) olyasmit is mondott, amik addig még nem hangzottak el: „A hatalmas munka magva évekkal ezelőtt a Pesti Naplóban jelent meg, s éveken át dolgoztam fel legnagyobb regényemmé. Regényemben igyekeztem a való életet megírni. Nemcsak az egyszerű romanticizmus, hanem a divatossá vált naturális szexualizmusnak romantikájától is teljesen mentessé tettem, mert csak így tudtam mesterkéeltség nélkül őszinte lenni.” S végül bepillantást engedett a regényíró életébe: „Boldog vagyok, hogy végre befejezhetem, mert bizony sok mindentől elvont, nem figyelhettem meg eléggé az eseményeket s így nem is tanulhattam. Ugyanis a regényíró munkája nem olyan, mint a lírikusé: a regényírónak írás közben magába az írásba kell elzárkózva lenni, s a szükségesen kívül nem szabad magához engedni semmit.” (TÉGLÁS 1997:186)

Úgy tűnik, Babits és felesége az utolsó munkafázisban is „elszámolták magukat”: Újtátrafüredre érkezve aligha 10–20 oldal hiányzott még a regényből, s a kész mű sem 640 oldal lett, hanem 55 oldallal több.

A készülő regényről szóló írói nyilatkozatok, az alkotói munkáról való folyamatos tudósítások Földi Mihály szerint hónapok óta foglalkoztatták „a csonka ország válságokkal küzdő irodalmi életét”. Az író dolgozószobájából és a nyomdából kiszivárgott hírekből a közvélemény is értesült arról, hogy „iszonyú küzdelem folyik a költő írógépén, évekre nyúló harc”. (NY, 1927. máj. 16.) Az interjúkban, recenziókban tallózva szép csokorra valót szedhetnénk össze azokból a megjegyzésekből, amelyek az alkotómunka erőfeszítésére és gyötrelmeire utalnak. Sipos Lajos Gyergyai Albert személyes közlése alapján írja, hogy mikor már a befejező szakaszban nagyon nehezen ment a munka, Babits még szőni is megtanult, „bizakodással elfogadva azt a babonát, amely szerint a szöveg közben könnyebben

születnek a gondolatok, s így gyorsan sikerül majd befejeznie nagy regényét”. (SIPOS 1979:62)

A költő szülővárosában, Szekszárdon is beszéltek a készülő műről: január 28-án a Tolnamegyei Újság arról tájékoztatta olvasóit, hogy Babits Újtátrafüreden „fejezte be évekkal ezelőtt megkezdett Halál fiai [!] című hatalmas regényét, melynek története a régi Szekszárd társadalmi világában játszik”. (CSÁNYI 1990:159) Babits maga is így nyilatkozott 1937-ben, Baumgarten Ferenc halálának 10. évfordulóján mondott ünnepi beszédében, amelyben az alapítvány névadójával kapcsolatos emlékeit is felidézte: „1926 karácsonyát Újtátrafüreden töltöttem, ott fejeztem be legnagyobb terjedelmű munkámat, a *Halálfiat*. Nem sejtettem hogy pár lépésnyire tölem, a szomszéd szállodában, ugyanekkor tölti utolsó heteit az az ember, kinek halála az én sorsomra, s az egész magyar irodalomra, oly váratlan és jelentős hatással lesz.” (TÉGLÁS 2003 3:139)

Valószínűbb azonban, hogy Újtátrafüred után Szekszárdon fejezte be az író végleg a regényt. Az utolsó simítások, változtatások, kiegészítések ugyanis bizonyosan itt készültek. Török Sophie 1927-es naptárbejegyzése (OSZK Fond III/2364) szerint január 4-én utaztak el Újtátrafüredről, és január 6-án délután már Budapestről indultak Szekszárdra, ahol Babits 22-ig maradt. (VADAS 1991:90) Feltételezésünket támasztja alá A Reggel c. lap 1927. január 24-i száma, amely Baumgarten Ferenc haláláról, végrendeletéről szóló tudósításában közli, hogy a végrendelet szerinti alapítólevél elkészítéséhez „vasárnap táviratilag hívták haza Babits Mihályt, aki Szekszárdon tartózkodott, ahol most fejezte be legújabb regényét”. (TÉGLÁS 1997:190) Török Sophie naptárában a Hf befejezésének konkrét időpontját is megjelöli: 1927. február 10. (VADAS 1991:89)

A fennmaradt jegyzetek tanúsága szerint is Szekszárdhoz köthetők a regény befejező munkálatai; ezek többnyire a *Nelli* és az *Epilog* c. fejezethez készült kiegészítések és módosítások voltak. Az említett fejezetek fogalmazványa egy BM által folytatólagosan megszámozott, 541. oldaltól 583. oldalig terjedő szövegegység, amelynek 19 lapját az OSZK-ban (OSZK Fond III/1603/95-113), 24 lapját pedig a PIM Mikes-hagyatékában (PIM V. 534.) őrzik. Az 541. számú kéziratoldal mondattöredékekkel kezdődik, tehát egy számunkra ismeretlen, nagyobb egységbe illeszkedik; a folytatás magában foglalja a *Nelli* c. fejezet 6. részétől a mű befejezéséig terjedő szövegrészt (*Nelli* 6–19., ill. *Epilog*).

A kézzel írott, rendezett formájú, de sok törléssel, javítással készült szöveg valószínűleg a nyomdába küldött anyag számozását folytatja. A tartalmilag egybefüggő 43 oldal (I, 868–923) még mindig nem a regényszöveg végleges változata. A hozzájuk írott korrekciók közül egyet maga a kézirat-együttes tartalmaz (OSZK Fond III/1603/95V), a többieket a Szekszárdon készült szövegdarabok között kell keresnünk. (OSZK Fond III/1603/114-121)

Bizonyára a januári szekszárdi tartózkodás idején keletkezett például a fenti kézirategyüttes 568. oldalának átdolgozása, amely Imrus öngyilkosságának egyik szövegváltozata. (OSZK Fond III/1463/1) Ezeket a Laodameia-est programjának hátoldalára írt sorokat BM áthúzta, s alatta kezdte el a *Baumgarten Ferenc és alapítványa* c. cikk fogalmazványát. Az iménti szövegek keletkezési idejének behatárolását egyrészt Baumgarten Ferenc 1927. január 18-i halála, másrészt a cikk a NY-beli, 1927. február 1-i megjelenése teszi lehetővé.

A 114–115. számú fölió esetében szintén szekszárdi alkotómunkáról tanúskodnak a jegyzetkészítéshez használt papírok. Ezek rektóin Imrus Rosenbergnél tett látogatása (*Nelli* c. fejezet 12–13. rész), verzóikon pedig egy osztálynévsor, egy tantárgyfelsorolás, illetve néhány osztályzat olvasható. A 115. lap verzóján egy Török Sophie-tól származó megjegyzés szerepel: „Ez az oldal alighanem Angyus írása [aki Szekszárdon polgáriskolai tanár volt] a hátán Mihály: Halálfiái”.

Ugyancsak Angyus, vagyis Babits Angéla kézírását mutatja egy hivatalos levél kezdete (117. R), amely egy mainál hosszabb formátumú, két-tévhajtott géppapírra íródott. A 118., a 120. és a 121. fölió anyaga szintén ehhez hasonló. A 117. és a 118. fölió rektóján és verzóján Imrus öngyilkosságának előzményeit és körülményeit variáló átírások, kiegészítések találhatóak (I, 865), a 117. rektóján pedig ezekhez tartozó újabb betoldások olvashatók. Kiegészítések vannak a 120., 121. föliók rektóján és verzóján is. E kiegészítések témái: Imrus bujdosása, feltűnése Rosenbergnél, párbeszédük, Jozsó feladatvállalása (*Nelli* 7., 8., 10. és 12. rész)

Van egy fölió, amelyen az utolsó két fejezethez rögzített az író egy-egy emlékeztető feljegyzést. (OSZK Fond III/ 1951/7) A szövegbe szánt betoldások eme figyelmeztetései egy olyan nyomtatott hibajegyzék hátoldalára kerültek, amelyek még az 1920 decemberében megjelent *Nyugtalanláság völgyéhez* készültek. (Ebből persze nem lehet a keletkezési idejükre következtetni. Az ilyenféle papírok Babits megszokott munkaeszközei lehetnek. Török Sophie megjegyzése e hosszú alakú hibajegyzéken: „Ilyen

könyvjelzőket használt olvasás közben.”) A fólión látható rendezetlen, s olykor olvashatatlan szövegek mellett (amelyeket az író hol áthúzott, hol aláhúzott, hol zárójelbe tett) néhány szám, illetve egy fiúfej rajza szerepel. Egy-két feljegyzésből arra következtethetünk, hogy korrektúrához készültek, következésképp az egészről feltételezhetjük, hogy a legutolsó beszúráások voltak.

Az alábbi táblázatban megmutatjuk, hol, hogyan jelennek meg kifejtett formában azok a feljegyzések, amelyeket értelmezni lehet.

Feljegyzés	Hf ₁
„Rosenberg szoc. vezér lesz	[Az elkészült műben ez nem realizálódik.]
Hogy Nelli betegnek tudta magát... (Élet álmissága)	„[...] ám Nelli e pillanattól meg volt győződve, hogy halálos beteg.” (609); Hf ₃ : I, 564 „Mondják, az Életnek is van álmissága, mint a napnak, s Nelli szemei már megnehezültek e föld dolgai számára, amikor új események torlódása rezzentette föl ezt a jótékony életálmisságot.” (610); Hf ₃ : I, 564 „Mióta Csontváry Gádoroson volt, Nelli betegnek tudta magát. [...] napokig nem szólt egyetlen szót; sápadtan ült, ült, egész nap a varrógép előtt, mintha ő is a géphez tartozna.” (676); Hf ₃ : I, 625–626
Döme szobájában Emmáék	„Nelli átment az udvaron, s szívdobogva és hosszú habozás után kopogott a különös, s azelőtt a vendég Dömének fenntartott udvari szoba ajtaján: ahol most Emmáék voltak beszállásolva.” (614); Hf ₃ : I, 568
Flirt	[Idill a cukrászlánnyal] (682–683); Hf ₃ : I, 631–632

a fácska kihajt!

„Így történt, hogy Nelli egészen egyedül maradt rettenetes tanácstalanságával: mert az ő bűvése is Cenci volt, szegény fácskáé! Gyorsan cselekedni annyi volt Nelinek, mint percek alatt ágat hajtani a fának: aki most már évek óta sem hajtott ki! Mégis: cselekedni kellett, gyorsan, azonnal!” (613); Hf₃: I, 568

A Pénz, az a pénz!

„»Pénz áll a házhoz«: a kártyavetők nyelvén örömet és megnyugvást szokott jelenteni; de az a pénz, amit egy nap egészen váratlanul Nelli címére hozott a postás, csak a zavar és nyugtalanság riasztó talánya volt.” (610); Hf₃: I, 564

„[...] mert Jolán mimikája ezt jelezte:

– Van teneked pénzed!

Nellié pedig:

– Hát gondolod, hogy *abból a pénzből* utaznék Imrushoz?! hogy azt a pénzt vinném Imrushoz?” (617–618); Hf₃: I, 572

Dodó félelmes az Epilog végén!
Tánciskola

„[...] buzgó kongreganista létére szívesebben ment volna aznap a kongregációba.

– Úgyis sokszor elmaradok a tánciskola miatt, [...]

[...] ő az Élet gyermeke volt, mely egyformán otthon van a kongregációban és a tánciskolában; Dodónak a Vallás is csak életet jelentett, mint a tánc.” (692–693) Hf₃: I, 640–641

<Imrusnak is csalódás a gyógyulás>”
(OSZK Fond III/1951/7)

„[...] Imrusnak élvemaradni is lesújtó szomorúság volt.” (668); Hf₃: I, 618

„Az élet nagyon szürke és szomorú tud lenni, kivált a halálfiai közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élve maradni is csalódás volt.” (OSZK Fond III/1603/122)

„<Blériot>

„Az újságok repülőgépekről beszéltek a kaszinóban; Blériot volt Pesten...” (689); Hf₃: I, 638

<Cenci
Schapringner:
[.....] Irodalom [?sem már!]>

„Cenci még azt sem hallgatta el [...] unokája előtt, amit Schapringner, két közömbös szó közt üzent neki:
– Mért nem fordul hozzám? Én magam is foglalkozom egy modern szociológiai folyóirat alapításának tervével: amit az öcsém szerkesztene. [...] Imrus szomorúan vont a vállát: [...]” (669); Hf₃: I, 619

Bizonyos hogy itt állt **622. ny.**”
(OSZK Fond III/1951/7)

„Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott Élet közepén.” (622);
Hf₃: I, 576

Megjegyzések a táblázathoz:

1) Babits a „Döme szobájában Emmáék” jegyzet alapján javíthatta a regény nyomtatott korrektúráját. A *Hagyaték*ban található ugyanis egy korrektúratördék (OSZK Fond III/1603/95), amelyen az alábbi szövegkiigazítás olvasható: „Nelli átment az udvaron, s szívdobogva és hosszú habozás után kopogott <az Imrus hajdani szobájának, a »csillagnéző« szobának> |:a különös, s azelőtt a vendég Dömének fenntartott:| ajtaján: ahol most”

2) Az utolsó jegyzetsor 622-es oldalszáma és a mellette látható „ny.” (= ’nyomda’) jelölés is megengedi azt a feltételezést, hogy a velük együtt szereplő mondatördék szintén a korrektúrára vonatkozó kiegészítés lehetett. A Hf₁-ben ez a szövegrész ugyanis épp a könyv 622. oldalára került.

A Hf₁ oldalszámainak megfelelő oldalszámutalásokat találunk azon a 149 főlión is, amelyeket az OSZK egy borítékban őriz (a Nemzeti Színház nyomtatott fejléces, 1939. júl. 20-án Babitsnak küldött, gépirással cím-

zett borítékjában). A boríték rektóján Török Sophie ceruzairása olvasható: „Index a Halálfiához. Mihály maga írta össze.” A föliókon ábécérendben sorakozik a Hf minden szereplője – oldalszámmutatóval ellátva. A tervszerűen dolgozó író utolsó önellenőrzése céljából készülhetett ez az index – valószínűleg a tördelt korrektúrapéldányhoz.

A kéz- és gépiratos feljegyzések, fogalmazványtöredékek e vázlatos számbavételével, valamint a hozzájuk kapcsolódó szövegrészekkel természetesen csak jelezni tudtuk azt a folyamatot, amelynek során az író a maga első kisregény-változatát (a Hf_{PN}-t) nemcsak terjedelmesebb, de gazdagabb és teljesebb művé, vagyis egészen új alkotássá formálta.

*

1927 tavaszán BM újabb részleteket küldött német fordítójának, aki március 13-i levelében már afeletti örömeinek adott kifejezést, hogy Babits „a regényt befejezte”. Stefan I. Klein beszámolt arról, hogy eddig 262 oldalt kapott meg, de hiányolta a javításokat, s ezzel kapcsolatban egy kérést is megfogalmazott: „jó lenne, ha egy teljes javított példányt küldene.” (OSZK Fond III/735/139) Április 3-án ismét sürgette Babitsot: „Mikor küldi a regényt?” (OSZK Fond III/735/140) Egy hónap múlva (május 2-án) azonban már hálásan köszönte a kézhez kapott Hf-t. (SIPOS 1999 2:88–89)

A regény első kiadása 1927-ben a húsvéti könyvpiac újdonságai között szerepelt. Április 3-án a Magyar Hirlap *Mi készül?* címen, párbeszéd formában tájékoztatott arról, hogy „Babits Mihály regényt ír, hétszáz oldalas vaskos kötet lesz és néhány hét múlva kerül ki a sajtó alól.” Egy héttel később, 1927. április 10-én szintén a Magyar Hirlap tudósított az Athenaeum által húsvét hetére hirdetett és a „hét folyamán” megjelenő „hatalmas, új Babits-regény”-ről. A tudósítás írója kijelentette: „Ha a magyar irodalom [...] bele lenne kapcsolva az európai irodalom sodrába, [...] Babits Mihály új regénye hamarosan európai eseménnyé lehetne. Mert noha a magyar élet gondját-baját rajzolja [...] általánosan emberivé nő minden sora kivételes emberi egyéniségén keresztül. Így is megvan a lehetősége, hogy előbb-utóbb ez az európai értékű alkotás túljut határainkon és az új magyar irodalom méltó reprezentánsa lesz a világirodalomban.” Ugyanazon az oldalon, a lap alján nagy betűkkel reklámozta az újság a húsvéti könyvpiac jelentős eseményeit, amelyek közül BM művét emlí-

tette az első helyen: „*Babits: Halál fia* [!] *A magyar középosztály pusztulásának hatalmas és megrázó története.*”

Közvetlenül a regény megjelenése előtt, 1927. ápr. 9-én a szerző nyilatkozata is napvilágot látott a Pesti Naplóban. Ez az aláírás nélkül, arc-képmelléklettel megjelent cikk (*Babits Mihály nyilatkozik a Halálfiairól*) az 1921-es Kárpáti Aurél készítette interjú részben módosított és javított változata volt. A Babits-hagyatékban van egy gépiratos fogalmazvány, amelyben a cikk első és utolsó része után egy – az 1921-es Kárpáti-interjúra utaló – kézírásos megjegyzés olvasható: „L. Kárpáti Aurél cikkének közep-résztét (Pesti Napló, 1921. szept. 24. 'Babits Mihály') Ilonkánál legépelve és megjelölve.” (OSZK Fond III/1604)

A „hatalmasnak ígérkező” művet méltató bevezetés után Babits „rendkívül érdekes” nyilatkozata következik:

„Mit mondjak a *Halálfi*airól? Különös módon nehéz nekem erről a regényről beszélni... Elmondjam röviden, mi volt a célom, a mondanivalóm ezzel az óriási könyvvel? Ha én azt röviden el tudnám mondani! [...] Ha röviden lehetne elmondani, nem írtam volna meg hétszáz sűrű oldalon. Vannak dolgok, amiket egyáltalán nem is lehet elmondani másként, mint ha szavak helyett embereket veszek a tollam hegyére s mondatok helyett eseményeket fűzök egymáshoz. Szavaim – emberek, és mondataim – események.

És most úgy érzem, még ezen a hétszáz oldalon sem írtam meg mindent, hogy még egyszer hétszáz oldal kellene, s talán meg fogom ezt is valaha írni... Addig is itt van a kész mű, terjedelemre bizonytalán a legnagyobb, amit valaha alkottam; s azt is elmondhatom róla, amit egy nagy költő mondott a maga főművéről, hogy »több évre tett engem sovánnyá«.

Az interjúban majdnem egy egész bekezdés szól a regény tervezett folytatásáról, a mű most befejezett változatáról, illetve ennek stílusáról: „Bizonyos, hogy a *Halálfi*airól, mint minden igaz regény, folytatást kíván, egy rettenetes második részt, mely tikkadásból a viharba visz. De az első elég magában is, egy metszet a Sors végtelen szövedékéből, alakokkal, kiknek átéltem minden idegrendülését; miliók, melyeket az olvasó talán alig ismer, mint ép ama dunántúli borvárosokét is; egy házasságtörési regény a kilencvenes évekből, amikor ilyesmi volt a legnagyobb és legmodernebb szenzáció; a liberális magyar bíró regénye; egy társadalmi osztály genezise és kritikája; s egy *Entwicklungsroman* is, egy ifjúság története, úgy ahogy van, minden romantika nélkül: époly távol a hazug eszményi-

téstől, mint a naturalizmus szekszuális romantikájától, mely talán nem kevésbé hazug... Mindezt akartam s mindebből talán valamit meg is csináltam e hétszáz oldalon. Mikroszkóp alá vettem az életet s halkan e lármás korban, s teljes szerénységgel [a kéziratban egy áthúzott „komolysággal” szó szerepel] kerültem el minden romantikus vagy naturalista túlságot; noha tudom, hogy manap leginkább e túlságok hatnak. Művemhez – úgy mint más munkáimhoz is – egész külön nyelvet iparkodtam teremteni, melyet egyetlen kritikussom, a legszigorúbb és legkedvesebb, aki a feleségem, »halálfiái-stílusnak« nevez már.” (TÉGLÁS 1997:192–196)

A megjelent regényt a NY ápr. 16-i száma a húsvéti könyvpiac egyik szenzációjaként hirdette:

„A húsvéti könyvpiac [...] szenzációja! Most jelent meg!

Babits Halálfiái. A magyar élet válságának a regénye. 696 oldal. Ára fűzve 15 pengő

Egészvásznonkötésben 18. 60 pengő”

E reklám megismétlődött a Pandora 1927. április 21-i és május 21-i számának címlapverzőjén is. A Délmagyarország 1927. ápr. 17-én *Babits Mihály: Halálfiái* címmel és kis eltéréssel hozta a Magyar Hirlaptól átvett ápr. 10-i, a regény kiadását megelőző tájékoztatót. Ezt az ismertetést – egyetlen szó változtatással – vette át a Temesvári Hirlap 1927. május 10-i száma. A NY 1927. máj. 16-án a *Tavaszi ujdonságok* között ismét hirdette a regényt, s itt közölte Földi Mihály recenzióját is.

Babitsnak egy 1927. július 6-án Esztergomból Mikeshez írt levele arról tanúskodik, hogy nem volt elégedett a kiadó hírverésével: „Nem tudom, hogy fogynak a könyveim (elsősorban a *Halálfiái*); bizonyos, hogy az Athenaeum az utóbbit nem reklámozta úgy, mint nagysága és jelentősége szerint kívánhattam volna.” (Mikes lev. 1968:141)

Húsvéti ajándékként vehették kézbe a dedikált regényt azok, akiknek Babits tiszteletpéldányt küldött. Természetesen édesanyja is kapott egyet a következő dedikációval: „Kedves Anyáméknak / igaz fiui szeretettel / küldöm / 1927 husvétján / Mihály”. (A szöveget Sipos Lajos szíves tájékoztatása alapján közöljük, akinek tulajdonában van ez a kötet. Az ajánlás fotókópiáját l. a kötetünk végén található képanyagban.)

Babits e „terjedelemben legnagyobb, témájában legátfogóbb, élményeiben legszubsjektívebb írásáról” Ignóus Pál készítette az utolsó, részletes elemzést tartalmazó interjút, amely a *Literatura* 1927. évi 6. számában jelent meg.

A regény témáját az író itt ekként határozta meg:

„Regényem egy magyar lateiner családról szól. Arról a társadalmi rétegről, amely ugyyszólván mostohagyermek a magyar regényirodalomnak. Nálunk megvan a regénye a parasztnak, a munkásnak, a mágnásnak, a kereskedőnek, de éppen ennek a rétegnek, a középosztály tulajdonképeni gerincének nincs.”

A Herczeg Ferenc és Kaffka Margit nevét említő riporter ellenvetésére BM ezt felelte: „Nem, nem a gentryre gondolok. Az én alakjaim, ha predikátumosak is, nem számíthatók már ezek közé. Az én alakjaim kiszegényedtek már a megyéből és állami emberekké civilizálódtak. Polgárok lettek, bár a polgári élet realitásait, tülekedését, üzletességét nem tudták megszokni s lelkük mélyén tudomásul venni sem. Uriasság van bennük [...] nem harsogó uriasságra gondolok, hanem valami finom tartózkodásba, érdektelenségbe, apáthiába fulladt lélekállapotra. Ezek az emberek lethargiában élnek, amelyről azt hinné az ember, hogy a végleges csönd lethargiája. Pedig csak a holtponcté. Nem a nyugalomé, hanem a bizonytalan, tétovázó hánykolódásé. Nincs megállás az életben. A csendes életű lateinereket, a mindenható állam fixfizetésű eltartottait kimozdítja helyükből, ide-oda szórja a sorsuk, amelyeknek hiába is próbálnának parancsolni.”

A kérdésre, hogy „ez a lethargia lenne az oka a szomorú sivárságnak, amely a Halál fia [!] alakjainak életén végigvonul”, Babits ezt válaszolta: „Igen... de a sivárság talán nem a legpontosabb szó. Mert az életük csakugyan sivár, de nem a lelkiismeretesség sivársága ez, hanem az erejét, életrevalóságát, frissességét veszített finomságé. Szomorú élet, amelyet őszintén próbáltam megírni, de éppen nem szeretet nélkül. Alakjaim fájnak nekem, de ugyanannyira tetszenek is.

– Ezek az emberek [...] abban az időben éltek, amikor az állam és a társadalom alapjai teljesen megrendíthetetleneknek látszottak. Az eseménytelenység korában [...]. S én megpróbáltam ezt a történelmietlen, szinte történelmemellenes kort történelmi szemmel nézni.”

Regényének nincs társadalompolitikai tendenciája – felelte egy újabb kérdésre. „Vagy legfeljebb annyi, amennyi a történelmi tényeknek is lehet. Kikapcsoltam az elveket: az életet akartam adni, a maga teljességében, teljes hűségében. Nemcsak a társadalomé, hanem az egyes embereké is. Az alakjaimra vagyok a legbüszkébb. Azt hiszem, hogy sikerült néhány olyan alakot teremtenem, aki amellet, hogy egyéni, reprezentatív ember is. Például Sátorfy Imrét. Az ő történetében megpróbáltam egészen romanti-

kátlanul lefesteni a serdülő férfi életét. Amit eddig még senki sem tett meg: a naturalisták szexuális romantikát vittek bele...”

A stílus „romantikátlanágát”, „élethűségét” és „impassibilitását” firtató Ignotus kérdésére BM ezt válaszolta: „Én nem vagyok *impassible*, én csakugyan résztveszek, érzemmel is, alakjaim sorsában. Nálam az élethűség egészen mást jelent. Jelenti például, hogy az emberek felnövekedése, az események egymásbefolyása, az egyik napnak a másikba való kapcsolódása minden megszakítás nélkül, szinte az olvasó szemeláttára menjen végbe. Jelenti, hogy az egyes események, az egyes tények ne váljanak szét éles konturral, hanem oldódjanak fel egymásban s mindabban, ami az emberi életen túl van. Állandóan érzékeltetni akartam az emberi élet kicsinységét, esetlegességét, a mindenségben való elfolyását. Figuráim végzetét nem irányítom, nem lépek fel Gondviselésként a regényben, hanem sorsukra bízom őket. A dolgokat nem választom szét: egyszerre próbálok látni valamennyit, s legfőljebb egyszer egyiket világítom meg erősebben, másszor a másikat. Ezért is adtam szavaimnak olyan aláfestést, amelyben mindig egyszerre szól a költő érzéseinek, képzeleteinek, felfogásainak egész orkesztruma, – olyan zengést, amely minden pillanatban jelenvalóvá, érzhetővé teszi az egész emberiség létezését, a föld forgását, a csillagokat. Ezenkívül, ezzel a távolbamutató, clair-obscürös stílussal akartam éreztetni a milió régies hangulatát is: a mult csillogó ködét, amely fokozatosan eloszlik, ahogy a történet a jelen felé halad...”

Nyilatkozata záró részében BM a munka befejezését követő fáradtságról is szólt (TÉGLÁS 1997:202–205), amelyet még hónapok múlva, 1927 decemberében is érzett. (I. m. 211)

A regény megírása valóban hosszú és gyötrelmes volt. Az író ezalatt többféle művén dolgozott, betegségekkel és anyagi gondokkal küszködött. (SIPOS 2003:161–162) A nehéz években sok bátorítást és segítséget kapott Mikes Lajostól, akire így emlékezett a NY 1930. évi 2. számában: „Esztenők voltak hogy szinte mozdulni sem tudtam nélküle [...]. A feleségem azt mondja: úgy jött Mikes bácsi, mint egy varázsló aki rendet csinál a zürzavarban. Rendet teremtett ő a külső zürzavarban és a belsőben is: szavai eloszlatták a csüggedést, föllélekzést adtak a gondoktól, hitelt a munkára; hányszor és hányszor míg a *Halálfiái* elkészült.” (BABITS 1978 2:291–292)

Író és felesége egyaránt megszenvedte Babits hatalmas vállalkozását. Sokat elárul erről a feleségének ajándékozott regény dedikációja, amelyet

tintaírással jegyzett be a mű belső címlapjára: „Itt a »makacs harmadik« lábad előtt! Lépd át, / nem lesz többet, ne legyen többet köztünk! / Egyetlen, legkedvesebb, édes türelmes türelmet/len, szenvedő kis munkatársamnak / 1927 husvétján / Mihály». (OSZK Fond III/60/K)

*

A dedikáció szövege idézetszerűen is visszautal Török Sophie *Halálfiái* című versére (NY, 1927/9.), amely az asszony gyötrelmeit fejezi ki:

Ketten voltunk veled: én és a
Munka. Engem szerettél és a Munkát
gyűlölted. De ő közöttünk ült makacs
harmadiknak. És te elhasználtad az
én életemet és fölépült
a Mű.
Először, még erőtlen volt és
vértelen. És csak szakadozott konturokban
kisértett szenvedő képzeleted
kemény keretében. De én eleven voltam!
És hangosan boldog! És rugalmas ereimben
csengő ütemmel dobolt a vér.
Isteni lelket te adtál neki – de növekvő
testét tőlem rabolta; vért velőt vágyat és
akaratot. S mind nagyobb lett, színesebb,
mind hangosabb lett s élónél
élőbb. S legelső mozdulatával
meglóbálta fölöttem homunculus karjait.
És én elfogytam lassan. A leghalkabb
szó is fáj már. És imbolygó árnyékomat
mind halványabb sziluettben
verik vissza a közönyös falak.

*

A Hf első kiadásának igen nagy volt a kritikai visszhangja, legalábbis ami a megjelent ismertetések és bírálatok számát illeti. A recenzensek között voltak, akik – a köszönő levelek tanúsága szerint – tiszteletpéldányt kaptak magától az írótól: Rédey Tivadar (Napkelet), Ignotus (NY, Literatura),

Szabó Lőrinc (Pandora), Alszeghy Zsolt (Irodalomtörténet), Dánielné Lengyel Laura (Budapesti Hírlap).

Az ismertetések és a kritikák előtt érdemes néhány olyan köszönő levélből idézni, amelyek a műre vonatkozó észrevételeket is tartalmazzak. Ritoók Emma például ezt írja: „A *Halálfi* nagyszerű, de van benne egy rész, amiben igazságtalannak találom. Egyszer az egészről szeretnék beszélni és arról is, hogy miért látszik a magyar ember kulturálatlannak a zsidóval szemben. Mert az én véleményem szerint ez a látszat.” (SIPOS 1999 2:94) Szúdy Elemér szerint az élmények kimeríthetetlen kincsházának mondott regényből „magasan lobog fel a magyar élet, s a magyar földnek a szeretete”. Babits ennél hatalmasabban nem revelálhatta volna lelkiségét, „amely minden rezdülésével összeforrott evvel a földdel, s az egyetemes magyar étellel”. (I. m. 90) Békássy Emma azt emeli ki, hogy „igen nagyon” tetszik neki a regényben az, „ahogy az egyszerű és mennyire élő emberek mindennapi élete közben mindig hallhatni *szárnysuhogást*”. „S azáltal hogy a színpalak mögött egyre ott járnak a halhatatlanok, a mindennapi ügyek bajok örök és általános emberi Sors dolgaivá lesznek, és ez annyira minden megerőltetés nélkül történik – (mikor p. o. egy mai ember-typus v. jellemnek távol mythikus képmását eszünkbe juttatja egy szó, egy név, stb.) hogy tiszta élvezet ez a minduntalan hogy úgy mondjam »felröppenés« más légkörbe.” (I. m. 91–92) Egy évvel később, a hallgatását mentegető levelében Dienes Valéria „borzasztó valóságkönyvnek” mondja a Hf-t. (I. m. 137)

„Kegyetlen könyv”-nek tartja Babits barátja, Szilasi Vilmos is a neki küldött „gyönyörű husvétii ajándék”-ot, amelyet a május 20-i levelében remekműnek és az író „fő művének” nevez; ugyanitt kifejezi azon meggyőződését, hogy „a hatás rendkívüli lesz”. A regény világirodalmi nagyságának jelét feledhetetlen alakjaiban látja, például a Dickens Ágneséhez vagy Dosztojevskij Szonyájához mérhető Nelliben, valamint Cenci néiben. Ez utóbbi szerinte „egyike a legnagyobb művészettel meglátott és legjobban megelevenített alakoknak a világirodalomban”. A kitűnő alakrajzokon kívül dicséri a mű „halhatatlanul mély poesis”-ét. Véleménye szerint e könyv Babits eddigi munkáinak „koronája”, s „a külföldnek is igen sokat fog mondani [...], mert egy egészen egyéni nemzeti kultúra képe”. Szilasi értékelésében a valóságra vonatkoztatás hagyományos szempontja is megjelenik („Nagyobb boldogság nem lehet művész számára, mint így megörökíteni saját korát, saját környezetét, – megörökíteni és meg-

mutatni igazi mivoltát”), de vannak más, a mű újszerűségét értékelő szempontjai is. A mű „nem elég érdekes” meséjét szerinte feledteti a hangulatkeltés mágikus ereje. Derűs és kedves órák szinte alig vannak benne. „Valami rosszabb leleselkedik minden lapon, mint a végzet, amelynek ünnepélyességében és kiválasztó voltában van valami nagyszerű. Itt a kényszerűség az úr, nem a végzet, rossz ura az életnek, mert még az illúziókat is elveszi.” Szilasi úgy látja, hogy a regényben megjelenített sors és élet súlyosságához méltó az elbeszélés hangja is: „E vallástalan vallásosságnak nincs szebb és mélyebb hangja a világirodalomban, mint könyved stílusa. Analytikus erejében és szenvedélyes ünnepélyességében igen gyakran Szt. Ágoston stílusának heves ritmusához megtévesztően hasonló. Nálad is úgy kibuggyan egy-egy mondat nyílásán a pszichológiai mondanivaló, mint egy tűszúrás nyomán a vér, s a körmondatok szélesedő gyűrűi elementárisra [...] teszik a hangulatot. Szt. Ágostonra emlékeztetnek a nagyszerű jelzők (is), amelyek tartalmát egy olyan bensőségességből veszik, ami eddig teljesen ismeretlen (volt). A lélek-analízis századában élünk. De igazán felfedezve a lélek spontán szavai, az a nyelv, melyen a lélek saját magát magának láttatni tudja, itt, e könyvben van véleményem szerint először. E methodus túl megy azon a methoduson, mely a cselekedetek motívumait keresi. Te fölfeded a lélek szövetét, – hol a motívumok szálai fonódnak és erednek.”

Végezetül „az analytikus refrainszerűség” veszedelmeire hívja fel barátja figyelmét: „Ha könyvednek van valami lényeges gyöngéje, akkor az abban a sok ismétlésben van, amit a folyton koncentrikus körökben elmélyítő módszer hozott magával. [...] Kedvenc alakjaid lelki szerkezetének elemzése túlon-túl ismétlődik [...], s gyakran egészen paralell kifejezésekkel. – Ez nem alkalmas arra, hogy a megismertet meghittebbé tegye. Inkább megvan az a káros hatása, hogy az alakok belső életét megrögzíti, ezáltal magát az életet megállítja, fejlődésteleenné teszi. Az évek és események hosszú sora megtörik a változhatatlanság ezen gátjain, – talán nem is múlik az idő.” Finom észrevételét azzal egészíti ki, hogy a regény sokat nyert volna, ha az író időt hagyott volna magának a mű gondos megrövidítésére. (BABITS–SZILASI 1979:111–112)

A filozófus barát egy későbbi (1927. augusztus 26-i) levelében Babits regényéhez méri Heidegger éppen akkor megjelent „metafizikai dolgozatát”-t, a *Sein und Zeit*-ot. Szerinte ez olyan remekmű, mely jelentőségét, formai szépségét és a nemzedéki, lelki problémák kifejezését tekintve „méltó tár-

sa” Babits regényének. (I. m. 113) Egy hónappal későbbi levelében – amelyben elküldi Heidegger könyvének különlenyomatát, és vigasztalja barátját a Kassák-kritika miatt – a Hf-ról azt írja, hogy e mű „egyetlen a világirodalomban, melyben az esszéista portrét rajzoló művészete egyesül az elbeszélő nagyszerű képességeivel [...]”. A filozófus érzékenységgel teszi hozzá: „Rendkívül mély és az élet ábrázolásához elsőrendűen alkalmas az a filozófiai gondolat, hogy ami egy embernek legszemélyesebb tulajdonsága, ami által tehát leginkább jellemezhetőbb, egyszersmind az, ami elmúlásának gyökere. Legszemélyesebb életünk tesz a halál fiaivá, – épp az, amiről azt szokták mondani, hogy örök az emberben, épp az az elmúlás mozgatója, mindenünknek saját ideje van, épp azért, hogy saját volta van. Ez filozófiailag is a legnagyobb igazság, nem relativizmus, hanem épp a megértése annak, miben áll embernek lenni. S sehol a világirodalomban senki sem teremtett alakokat, akik annyira »saját idejükben« élnek, életük természetes idejében, mint a Te alakjaid. Ez regényedet örökre halhatatlanná teszi.”

A rendkívüli elismerésnek ezeket a szavait nemcsak a csodálat, hanem BM biztatásra szoruló hangulata is motiválta. Szilasi a dicsérek mellett sem hallgatja el – korábban már megírt – kifogását, illetve javaslatát: „Ha valamit ajánlhatnék e remekmű csorbítatlanságának elérésére, az az volna, hogy egy új kiadáshoz nézd át megint gondosan, és töröld azokat a portrészzerű jellemzéseket, amelyek ismétlései előzőknek [...]. Ezek fárasztók az olvasóra s mutatják, hogy ez utolsó simításra már nem telt az alkotás feszültségéből [...]” (I. m. 114–115)

Világsikert jósol a Hf-nak Stefan I. Klein is máj. 2-i köszönő levelében. Már lefordított néhány részletet a regényből, és tervbe vette a teljes mű lefordítását is, de megjegyzi, hogy „néhány hónapig bele fog tartani”, míg e munkával elkészül. A Hf átültetését már önmagában is nehéz feladatnak tartja, amit tovább nehezítenek a mű magyar politikai és irodalmi vonatkozásai, ezekről ugyanis „a legműveltebb (német) olvasónak sincsen fogalma”. A továbbiakban ötleteket sorol fel és javaslatokat kér, miképp lehetne a kérdéses helyeket megmagyarázni, és hogyan kellene őket elhelyezni a német fordításban. (SIPOS 1999 2:88–89)

A kritikus vállalkozásának nehézségeit emlegeti a gyermekkori barát, Rédey Tivadar 1927. ápr. 16-i levele, aki a BM-től kapott könyvet szeretné „bírálati példánynak” tekinteni. Egy hónappal később, máj. 19-én már az elkészült munkáról számol be: „Jelentem, hogy a Halálfiainak Napke-

let-beli kritikájából most korrigáltam a kefelevonatot. Terjedelme elmarad a Földi egész ivnyi tanulmányától, de azért egy negyed ívet én is kaptam, s egyet-mást ekkora helyen is el lehet mondani.” (OSZK Fond III/1043/22, 23)

Földi és Rédey kritikája előtt mintegy negyven írás látott napvilágot a műről, amihez képest a következő esztendőekben már sokkal ritkábban említik a regényt. A bírálatok többsége vagy udvarias, vagy elragadtatott dicséret. Kritikus hangú írás kevés van közöttük, a későbbiekben azonban – Kassák és Szabó Dezső kritikája nyomán – gyakran nem a közvetlen olvasás, hanem ez utóbbiak befolyásolják az olvasói köztudatot. Figyelemre méltó, hogy a regény korai recepciójában – még a komolyabb elemző munkákban is – kevés az immanens esztétikai megállapítás, ami jórészt egy hagyományos, a modern prózapoétikai elvektől eltérő szövegelfogás következménye. A mű befogadásának irányát erősen befolyásolták a mű megjelenése előtt napvilágot látott Babits-nyilatkozatok is.

Ezek hatása főként az Est-lapokban – a Pesti Naplóban, Az Estben, a Magyarországon – megjelent első reflexiókban érződik. A Pester Lloydban* április 23-án publikált „Die Gezeichneten”. *Der neue Roman Michael Babits*. című írásban azonban nincsenek ilyen hatások. Szerzője, Karl Sebestyén aligha olvasta végig a regényt. (Imrust például meg sem említi, a cselekményt pedig egyetlen helyhez, Sóthoz köti, ide helyezve Cencit, Nellit és Jolánt is.) Az utolsó bekezdésben a recenzens szinte kioktatja az író: „Végül is a pesszimista is lehet nagy költő. Az ő szerencsétlensége, hogy Isten egét állandóan sötét, bajt hozó felhőkbe burkoltnak látja. És az is, hogy ő, Horatius kiváló ismerője, a szeretetreméltó római legmélyebb bölcsességét elfeledte [...]”

A Hf első változatát hat évvel korábban publikáló Pesti Napló 1927. ápr. 23-i számában jelent meg sz. r., azaz Szántó Rudolf *Halálfiái (Babits Mihály regénye – Athenaeum-kiadás)* című írása. A recenzens hiánypótló műnek nevezi BM alkotását: Kemény Zsigmond „megírta a magyar feuda-

* A polgárosodó főváros német anyanyelvű kereskedői 1854-ben indították útjára a kereskedelmi társaság nevét viselő gazdasági napilapot. A második világháború végéig megjelent napilap Európa-szerte olvasott, mértékadó magyar orgánus volt, több, mint gazdasági közlöny, a főváros irodalmának és művelődéstörténetének is tárháza. A lap belső munkatársa volt Sebestyén Károly, a Színművészeti Akadémia tanára, filozófiai és irodalomtörténeti író, publicista.

lizmus regényét, akadt hivatott művésze a parasztság regionális problémáinak, de a föld közelségéből a városba belenövő *polgárság regényét* eddig még senki meg nem írta”; mindmáig várni kellett arra „az *Entwicklungsroman*-ra, amely ezt a történelmi fejlődést sűríti össze [...]”. BM munkája a tegnappal és holnappal érintkező jelen regénye, *történelmi regény*, amelyben minden *sub specie patriae* [’a haza szempontjából’] történik. „Az egyéni sorsok [...] nekilendülése és megroppanása csak tünet, [...] szimp-tómája [...] *létező és ható* törvényeknek. A Sátorc-szalád [...] minden tagjában más-más tünetet manifesztál, hogy végül Sátorc Imrében eljusson a legkomplexebb, tehát legboldogtalanabb egyéniséghez. Sátorc a vágy nyila abban a környezetben, amely [...] mindig magával cipeli az *öntudatlan élet* roppant nehézségi erejét. [...] csak ő maga vergődik a *megismerő ember* féléletében [...]” Babits az „*illúziók korát* írta meg” e regényben; itt mindenki halálfia, mert „nem nyílik kapu az életbe, amelyet egyik oldalon a földhöz ragadt konzervatívizmus, másfelől a gyökértelen újítás vágya [...] kompromittált”. A „*kiábrándulás könyve*” is a Hf: „széttört kötéblák hevernek a hősök lábai alatt s nincs új törvény, amely a köbevésésre méltó lenne... Az igaz ember idegen korok és idegen lelkek elefántcsonttornyában barikádozza el magát [...] a kiábrándulásnak csak egyetlen adekvát formája van: *az ironia*.” A recenzens olvasatában a mű problémája a legaktuálisabb: „a magyarság történelmi sorsának kifejtése, Magyarország és Európa viszonya s a kultúrába tört magyar lélek fájdalmas elmagánosodása.” Ezt a rettenetes izoláltságot Babits „a művész kristályos tisztaságával s végső összefüggéseket kutató tudós könyörtelenségével” mondja el.

Még április végén reflektált BM új regényére Az Estben Illés Endre (*Halálfiái. Babits Mihály regénye*, 1927. ápr. 27.), a Magyarországon pedig Kárpáti Aurél (*Halálfiái. Babits Mihály új regénye*, 1927. ápr. 29.). Illés szintén „történelmi regény”-nek tekinti a művet: „Hosszmetszetében: egy korszak lázas crescendója s két generáció életének tragikus egymásbaszövődése. Kereszmetszetében: [...] egy társadalmi osztály bemutatása s [...] számtalan egyéni sors [...] rajza.” A Babitsra jellemző kettősségre ismer a regény kettős vallomásjellegében: a mű egyfelől a tényeket felsorakoztató történetíró vallomása, másfelől a költőé, aki reagál a tényekre. A Hf „a minden túlzástól mentes naturalista regényíró s a lírájával friss színeket hozó szimbolista költő összefogásának munkája”. A naturalista életábrázolás példája, „ahogy az egyes emberek önmagukban, társadalmi vonatkozásaikban, és a miljöjükhöz fűződő ezer szállal élnek”. Új, egyéni szint ad

a történetnek, ahogy „egy odavetett szóból, [...] emberekből, eseményekből, sorsokból a legtisztább (csak néha kissé túlságosan gyakran s kissé túlságos meztelen) szimbolumok bomlanak ki”. A recenzens dicséri a „törtetlen ívű, biztos és tiszta” kompozíciót, az időprobléma részletezéssel és sűrítéssel való megoldását, valamint a stílus szépségét is.

Kárpáti Aurél eddig szinte minden Babits-regényt ismertetett a Magyarországon. Az új művet az író „leghatalmasabb” alkotásának, egy „fekete korszak fekete epochájá”-nak nevezi, irodalomtörténeti eseményként méltatván e „regényhatárokat szinte szétfeszítő [...], költői, historiai és filozófiai” munkát, amely „remeke a konstruálás művészetének” is. Kiemeli a hármasság szerepét: „Három család, három generáció, három korszak regénye. [...] Hármasszimbóluma, három egymás köré táguló jelentősége van a címnek is. A legbelső: a földtől eltépett családok halálba zuhlése. A középső: a Háború halál kaszája alá érő nemzedék végzete [...]. A legkülső: mindnyájunk sorsa [...]” A bölcs, aki ezt tudja, csak pesszimista lehet, a költő, aki ezt érzi, csak sorstragédiát írhat. „Hiába keresztény. [...] A regényből antik végzetdráma lesz [...]”

A kritikus sorra veszi a három generációt, és a földhöz való viszonyuk alapján jellemzi őket. A „nagyapák őszén” még megvan az ősi föld; Cenci „sejdi a pusztulás veszedelmét”, de ellene feszül. Ő az egyetlen, aki akar és akarni tud, mert egy a földdel. „A halhatatlan őszanya ő, az *Ahnfrau* [...] az éltető föld lelkének megszemélyesítője.” Az apák kora csupa keserű ridegség. Az apa, „az erdőből tépett fa”, nosztalgiájával az „ősi humusz után” hiába igyekszik az Állam meddő talajában másodgyökeret verni, élete csonka s még csonkább lesz, mikor „a romantika szelétől elkapott asszony – a magyar Bovaryné – bús végzete megpecsételi”.

„A fiak tavasza ezután gyümölcs ígérete nélkül virágozik.” Koruk az „Eszmék kora”, de a nyugat–kelet között szálldosó szabad eszmék teremtette bizonytalan „levegő-fundamentum”-ra nem lehet építeni. A harmadik generáció már nem gondol a földre, amely rabságban tartaná. „Menekülni akar tőle – és a semmibe bukik.” A regény központi hőisére rászakad a „legdermesztőbb átok: a *Magányosság*”. A többször is három ponttal megszakított gondolatok – vö. „Beteljesülése felé gördül a nagy tragédia ... [...] a halál fia megérettek s akaratlanul bókolva hajtják fejüket a Véres Arató kaszája elé ... *Jaj, elfogy a magyar föld...*” – kimondatlanul is jelzik, mennyire korhoz szólónak érzi a recenzens a regényt, s hogy Szántó Rudolfhoz hasonlóan mennyire kiemeli ő is a tragikus gyökértelenséget és magányosságot.

Külön hangsúlyozza Kárpáti a regény gazdagságát, azt, hogy mennyi minden van még benne: „Szinte egész Magyarország, jellemző típusaival, lázas törekvéseivel, beteg elbénultságával. Szellemi áramlatok felszökése... Marx... Tolsztoj... Ady... feminizmus, zsidókérdés... És megtorpanás a féluton, valami nyugtalanító Ismeretlen előtt...” Azt is látja, hogy a szokatlan anyag új regényformát és stílust kíván. Az alakjai fölött álló és az emlékezés regényét író szerző hangját ő is ironikus csengésűnek érzi. Az író „kimondás helyett legtöbbször körülírással él”, s a költői pompájú nyelvbe „belesűríti óriási kulturáltságának minden elemét.” A „zenélő mondatok” költője „virtuóza Időnek és Térnek”: az ő alakjai körül ott lebeg a „dolgoz lelke”, s a monumentális mű realiztikus részletei egy stilizált kompozícióba épülnek be.

Május elején két kisebb írás foglalkozott a regénnyel, a hónap második felében pedig elkészült két nagyobb recenzió is: Földi Mihályé és Szabó Lőrincé. A *Literatura* 5. száma – Rippl-Rónai Babits-portréjával együtt – egy ismeretlen szerzőtől származó, *Babits Mihály a költő regényíró* című írást közölt, amelynek bevezetésében ez olvasható: „Babitsban nehéz elválasztani az írot a költőtől s a költőt a gondolkodótól és mind a hármat [...] az intellektustól, amely az egész emberi kultúra [...] minden művészi szépségének teljességében él.” BM érzékenyen reagál életének legapróbb epizódjára, egy tárgyra, egy hangulatra. Az „ember, az író, a költő, a gondolkozó és ennek a négyes egységnek roppant kulturája”, „gazdag képzelete ott zsufolódik” a Hf lapjain, de mindezek mellett ott van „az élet is, a valóság, az élmény, [...] a kultúra és képzelet kettős fényhatása alatt a legartisztikusabb tökéletességben”. A recenzens kiemeli, hogy a Hf „a költő nagy életregénye”; soha még író „ilyen teljesen, ilyen őszintén” nem tárta ki önmagát; „lehetetlen fel nem fedezni a közös vonásokat a regény főhőse és az író között.” Hozzáteszi, hogy lesznek, „akik Gádorosban Szekszárdra, Sótban Pécsre ismernek”, de feleslegesen fognak kutatni az alakok után, hiszen „amit a költő elmond, az az élet, de ahogy elmondja, az költészet”. Hogy a köznapi valóságnak még árnyékát is leszedje erről a regényről, Babits „egészen egyéni, bizonyos tömör keresettségből és kesernyés iróniából összeolvasztott sajtószerű zengésű nyelvet talált”. Így lett a regény „a magyar sors nagy tragédiája egy szubjektív lélek mély és megindult átéltségében és egy univerzális kultúra csodálatos távlatainak fantasztikus plein-air-jében”.

A Magyar Hírlap „bl.” szignó [Bálint Lajos?] alatt közölt, 1927. máj. 8-án és 14-én megjelent recenziójának szerzője jó jelnek tartja, hogy a fel-

színes közönségizlést kiszolgáló művekkel szemben Babits regényével „újra a mélyebb lélekzet és erősebb koncepció” jelenik meg epikánkban. A Hf-t méltatva kiemeli a „csodálatosan megötvözött” alakokat, köztük a regény „legkeményebb és legmonumentálisabb figurá”-ját, Cenci nénit, aki hídként kapcsolja össze a három generáció sorsa által három részre tagolt kompozíciót. Cenci néninek meg kell sejténie, mennyire hiábavaló a harca a földért, hisz azok, akiknek megtartja a földet, képtelenek megállni rajta. Más az életük. A felnőtt generáció tagjai idegenül állnak vele szemben, és idegenek egymástól is. A cikkíró úgy véli, Babits „kicsit fölényes és mindig szeretetteljes hangjában” van valami, ami arról beszél, hogy az elpusztuló, halálba induló életek az utánuk következők számára nem értéktelenek. „Ez a titokban bújkáló reménykedés ad megenyhülést a tragikumban [...]”

Földi Mihály *Halálfiái: Babits Mihály regénye*. című írásában (NY, 1927/10. 771–787) fölteszi a kérdést: „Milyen becsvágy és milyen [...] kötelesség hajszolta” az író, hogy megírja e döbbenetes erejű könyvet, „sorsunk regényé”-t, amelyben Magyarország sorsát, a történelmi Magyarországot láttatja. Az első részben „a magyar állam üzleti megalapozásának” korát, a pénz kezdődő hatalmát ábrázolja, a hozzá való viszonyt. Sóton *lefelé* tekintenek a pénzre, megvetik. Hintáss Gyula azonban jelentősége szerint méltányolja: „benne mintegy a rossz, a hibás, az ördögi ember talál rá a pénzben az ördög eszközére.” A pénz mellett vagy vele szemben ott áll a föld. Cenci monumentális alakja belegyökerezik a földbe, „hihetetlen vitalitással és világító szimbólummal”, de földje körül „egyre szennyesebben hömpölyög a pénz árja”. A pénz, amelyet korábban nem méltányoltak, „lassanként valósággá válik azzal, hogy nincs”. Máshová kerül, a „zsidók kezébe jut”.

„A pénz regényével megindul és kiszélesedik az egész kor regénye.” A fővárosban diákok feszegetik a gazdagság és szegénység, a hit és tudás kérdését, detronizálják Istent és a rendet, vitákat folytatnak a szabadgondolat jegyében, apostolok járnak az utcákat, vallásfilozófíáról, szociológiáról szónokolnak mindenfelé, lapot alapítanak. „Tolsztoj, Dosztojevszkij neve, Nietzsche hagyatéka e kor prédája, a szocializmus berohan a gondolatokba [...]” A fiatal lelkekben a maradiság és művelődés csatázik. „Hagyomány küzd haladással s a hagyomány nem mindig érték, a haladás pedig nem mindig több a változásnál.” A világnézeti harc következtében

meglazulnak a család és társadalom kapcsolatai, „megbillennek az egyensúlyi állapotok, szinte szétszakad az idő és homályba vész a lélek egysége”.

A cikk írója kiemeli Hintáss és Cenci jellemzését. „Rettenetes diabolikus ember – mondja az előzőre –, akihez hasonlót nem ismerek a magyar irodalomban s lelki társait csak Dosztojevszkijnél tudom megtalálni.” Cenci „a konzervatív erő”. „Körülötte nemzedékek nőnek és pusztulnak, a sors neki maradást parancsol, alázatot, türelmet és munkát [...]. Tragikus hősnő.” Egyedülálló Földi értelmezése, mely szerint Cenci apológiája az alkotó munka apológiája: „A művészi munka, Babits munkája találta meg szimbólumát Cenciben.” „Cencihez hasonló rokonszenvesen monumentális, egy kőből faragott, komor és mégis tiszta hatású hőse nincs egy se a regénynek.” Monumentálisak vannak: Sátordy bíró a középszerűség, a hivatalnokember, Hintáss a magyar züllöttség, Nelli a női gyengeség monumentuma. Imre öröklő anyja határozatlanságát, apja erkölcsi érzékenységét, s a regény második felében, »mint egy modern magyar Education sentimentaleban« ismeretlen utak felé sodródik.

Rengeteg – egymás mellett élő – ember sorsán át pereg a cselekménynek alig nevezhető mese; hiányzik ugyanis a regényből a mese gravitációs ereje (Cenci látszik még leginkább gravitációs erőnek). „A regény meséje: a mai élet megfoghatatlansága.”

A szerző szerint az emberek és sorsok „nem merítik ki e regény tartalmát”. „Ez a regény az erkölcsi defektusok, a lelki hiányok [...] regénye; az akaratgyengeség és ösztön nélküli tudatosság regénye; a kis dolgok hosszú analizisének, a mindennapi élet nihilizmusának, az értelem és érzés pusztulásának a regénye. Szociális ízű lázadások és a magyar betegségek, – ’a turáni átok’ regénye. Nemzedékek hullásában az új generációk titkának regénye, a sápadt és elkeseredett Sorel Julien-eké, akik mennek a lövészárkok felé és csillapíthatatlan törtetéssel marnak szét magukban egy egész világot s mialatt úgy érzik, hogy a csillagok felé rohannak, belegázolnak mindenféle erkölcsi világrendbe, új erkölcsök jelszavainak hangoztatásával.” A szerző végül így summázza: „magyar nemzedékek regénye, a magyar tragédia regénye.”

Együttal egy osztályé és a fajoké is. „Magyarok és zsidók regénye, amelyben a magyarok ép oly rosszul járnak, mint a zsidók. Magyar–zsidó ellentétek fölött magyar–zsidó kézfogások; filozofizmus szomszédságában gyógyíthatatlan antiszemiták; zsidó trágyában magyar eredménytelenség. A középosztály összeomlásának és gyötrődésének regénye s egy

halk sikoltás: nem kell-e másokra bízni az eposzt [...] Budapest és a vidék regénye [...]”

Az V. fejezetet annak a gondolatnak szánja a szerző, hogy a regényben sötét kép bontakozik ki az emberi kapcsolatokról. Hősei szeretet és szenvedély nélkül élnek. Problematikus nemcsak a férj-feleség-szerető kapcsolat, de az anyai, az apai érzés is (mind a Hintássé, mind Sátoridyé). A pedagógus–tanítvány kapcsolat szintén az. A Hf annak az életnek a regénye, amelyből hiányzik az önzetlen érzés, a szeretet a szeretetért; e hősök boldogtalan „önimádók”. „Babits Mihály regénye a világból, a közösségből, a szeretetből való kiszakadások regénye; az elidegenedés, a magányosság regénye; a szeretet nélkül élő emberek regénye.”

Földi is Kárpátihoz hasonlóan ítél, amikor ismételten a „sötétség regényé”-nek mondja a Hf-t, amely egyaránt vigasztalannak mutatja a magyar és az ember sorsát. „Lesújtó a magyar élet kritikája.” Az egyik oldalon a konzervatívok, akik ellenséget látnak az újban; a másik oldalon a fejlődők, a keresők, akik a „Weltanschauungot” hajszoják, a társadalmi átalakulást követelik. „Egyik oldalon a magyar önérték, amely azonban álló vízben virágzik s mialatt félvállról nézi vagy szidja a svábot, a zsidót és egyéb idegent, észre sem veszi, hogy lekészt az idő vonatáról; a másik oldalon a magyar nagyotakarás, a nagyzási mánia, amely a világ urának képzelet magát, de megfélekedezik a napi munkáról s arról, hogy a nagyság és az eredmény a kis dolgok elvégzésének titka. A magyarok elfelejtik felhasználni azt az anyagi és szellemi trágját, melyet a magyar élethez az »idegenek« szolgáltatnak, az »idegenek« nem tudnak annyira asszimilálódni, hogy elfeledtessék másvoltukat. Mindenki »idegen-szagot« érez és senki sincs egészen otthon; aki meg otthon volna, elfeledte rendbehozni a portáját.”

A magyar vigasztalanságon túl az egyes embernek az élete is reménytelennek látszik. E regény nemcsak az élők, hanem az élőhalottak regénye is. Élet és halál között unalom, fájdalom, önzés az életük. Van, aki tud túrni, s rezignációba menekül, van, aki fellázad, s elzúlik. „Sátoridy Imre története egy gyengeakarató fiatalember szenvedésének odisszeája: ijedelmes története a tört energiáknak, [...], a kiszolgáltatott befolyásolhatóságnak, az öröklött, a szerzett és az elkerülhetetlen bűnöknek és fájdalmaknak. Flaubert írt egy education sentimentale, Babits egy tragikusát, mely nihilizmusban haldoklik; [...]. Az ifjúi álmok, ha a megvalósulás partjára érnek, elfulladás a ködös lelkesedések és diabolikus szélhámosok sarában.”

Van egy mélyebb, mondhatnánk metafizikai szintje is Földi olvasatának, amikor arról beszél, hogy „Babits regénye a halál költészete, a pesszimizmus regénye”, melyben „szavak és illúziók, vágyak és képzetek pozitívuma ez a világ”; hogy a regény pesszimista filozófusai „bölcseletének »centrumában az eltűnés fogalma áll«, esztétikájukében pedig a semmi”. A Hf a halálnak sok stádiumát jeleníti meg, s megteremtí a halál-költészetnek egy új szavát is: „halálérzés”. („Nem a halálraitélttség érzése, hanem a halottságé, melyet élők éreznek [...]” Ez nem borzalmas, ez már „jó állapot”) „Ebben a dús halálköltészetben megszólal az alázatosság orgonája. Sátorczy Imre fiatalságának egyetlen eredménye: »az alázatosság leckéje«.” (Földi felidézi Babits képét az óriás kézről, melyben vergődik az egész világ.) Babits, aki a halálköltészetnek „új mélységeit éri el és új szavait teremti meg”, ebben a regényben finom bölcsességgel „megalkotja a megnyugvás kémiaját”: az ember végső felismerését, hogy egyedül van. „Ez a bölcsesség, ez a *sagesse* a Babits-regényben; itt találkozik Schopenhauerrel és az askétizmussal. Heroikus kívülállás!” (A szerző a fejezet további részében vitatkozik azzal „az újabban divatos magyar esztétika”-val, amelynek képviselői lekicsinylően szólnak a pesszimizmusról, nihilizmusról, s „azért vádolnak pesszimizmussal és nihilizmussal egyes írókat, hogy agresszívan és átlátszó célzattal csökkentsek” értéküket. De az irodalmi alkotások területéről e fogalmakat nem lehet kizárni, hiszen „az esztétika ép úgy magába öleli a jót mint a rosszat, a szépet mint a rútat, az optimizmust mint a pesszimizmust”. Másrészt pesszimizmus is sokféle van: „A szanszáró és a nirvana lemondásától végtelen az út Schopenhauer és Nietzsche pesszimizmusáig [...]” Ez utóbbit „alkotó pesszimizmus”-nak mondja, „amely férfiasan és szentimentalizmus és hazugságok nélkül néz szembe az ember gyarlóságaival és szenvedéseivel, levonja belőlük az elkerülhetetlenül komor következtetéseket, de nem dobja el az ész, a hit, az erő lehetőségeit [...]”. „Babits regénye pesszimista alkotás; schopenhaueri pesszimizmus van benne és nietzschei keménység. [...] Egy költő monumentális pesszimizmusa.”

A regény nyelvéről, stílusáról, az alkotói attitűdről szólva – másokhoz hasonlóan – Földi is kiemeli, hogy az egész művet „egy megszállott költő harsogja végig”. A regény „szokatlan stílusá”-ban nemcsak a képiséget hangsúlyozza, hanem a költői szubjektivitást, az elbeszélői jelenlétet, az önreflexiót.

A tanulmány felhívja a figyelmet még néhány „különös szépség”-re. Arra, hogy a regény számos „finomságot” rejt a származás titkairól, hogy

a testi és lelki keveredések egész misztériumát írja le (pl. Sátordy Imre alakjában); hogy itt a múlt minden szavának kapcsolata van a jövő eseményével, mert minden hang, minden mozdulat fényt kap visszafelé nézve. E regény „a hétköznapok epepejája”. Hősei fausti küzdelmeket vívnak úgy, hogy közben maguk is hívogatják Ibsen Gomböntőjét. „A szürkeség hőskölteménye helyenként rembrandti vonásokkal dolgozik, egy-egy fejezetében pedig shakespearei tragédia vihara tombol. Közben mindenfelé a lélek mesteri analizisei, a test hajszálfinom boncolásai s ember és világ titkainak csodálatos megsejtései.” További szépségek: kis értekezések gondolatokról, érzésekről; kis tanulmány a 2-es számról; a legjobb realizmus „genreképei” (lekvárfőzés); a naturalizmus szimbólumba-növésai (a vidéki présházban, a pesti bordélyházban); a realizmusban lobogó víziók, hősök és a költő víziói; hasonlatok, képek „hadserege”; kis „kameaszzerű szimbólumok” (pl. „Noémi a rács mögött ül, halványan, mint egy gyöngy”); és ahova a költő nem ér el szavakkal, víziókkal, ott megéreztetni a szagot. S végül Babits költészetének talán a legnagyobb meglepetése: a „humor a tragédiában”. Néha „groteszkbe, sőt tragikumba hajló humor” (és külön „gyerek-humor”) él a regényben.

Befejezésül Földi így méltatja a regény jelentőségét: „a költő az irodalom legnagyobb feladataira vállalkozott: elmélyedt népe sorsában s az ember elé állította a lét kérdéseit, élet és halál titkait.”

Szabó Lőrinc a Pandorában Fodor József verseskötetével együtt elemzi a Hf-t. (*Séta idegenben – „Lihegő erdők”; „Halálfiái”* –, Pandora, 1927. máj. 21., 233–245) Ez utóbbit BM „legnagyobb és legértékesebb művé”-nek, „a lírikus, esszéista és a regényíró összefoglalása”-nak és a romantikából való egészséges kijózanodás eredményének tekinti. A regény összetettségét taglalva hosszan elemzi a mű sűrű és olvatag stílusát. „Egzaksága és komplikáltsága, mely oly tisztán átmutatja a benne levő tartalmat, mintha üveg volna, vetekszik a Meredith-ével és a páratlan Proust-éval, [...] de emellett hihetetlenül költői [...]” Ebben a „Halálfiái-stílus”-ban az itt-ott furcsának ható, de mégis találó kép „nem külön díszként henyélkedik a helyén, hanem, míg tudományos pontossággal meztelenít precíz jelentéseket, szómögötti, szimbolikus tartalmával továbbfolyik az eseményekben, vagy ő maga fejleszti tovább magát”. S a továbbfejlesztés megint nem öncél, hanem, „ha a kép jelentkezése pillanatában az érzékeltető megjelenítés eszköze volt, önállósodása folyamán továbbfejleszteti az eredeti gondolati helyzetet [...]”. „Nem *költői* ez a Babits-stílus, hanem a költőiség-adta kis- és

nagybetűs előnyöket is felhasználó-realizáló: ilyen módszerrel csak fegyelmezett alkotó dolgozhat [...].”

A költőbarát szemléletesen mutat rá a babitsi elbeszélői attitűd sajátosságára. A hallgatóját „csöndes, kényelmes ösvényen” vezető Kodolányi, Móricz-féle realista elbeszélőtől eltérően, Babits „nem a mindennapi közlekedés útjait használja: magán a réten kanyarog”. De nem az út a fontos, hanem az, hogy mit mutatnak meg közben a tájból, és a cél, ahová vezetnek. A Hf „univerzális szemlélet terméke, egyesítvén magában konzervatívtságot és modernizmust”, speciálisan babitsi mű, de „egyetemességében és étellel-telítettségében” túlnő az eddigi babitsi specifikumokon. A megmunkálás egyéni eszközei „egész esztétikai univerzum”-má teszik ezt az „európai, univerzális művet”, amelyhez azonban nincs meg „az univerzális szellemű közélet”.

Az elemző azt is látja, hogy a „bizonyos mértékig ünnepélyes, sőt patétikus” stílus „a megfelelő helyeken öngúny is, és szinte a pátosz öngyilkossága, úgy hogy csak a szerető fölény ünnepélytelen ünnepélyessége az állandó benne”. Észreveszi a regényben a mozi hatását (néha a szerkesztés mozaikszerűségében, másutt a távlatcserékben), de úgy látja, a film eszközeinek használata nem vezet modorossághoz. (Enyhe ironiával kifogásol azonban egyéb modorosságokat: pl. azt, hogy túl sokat és túl közel „kopognak egymáshoz »ama« Nagybetűk Koturnusai».)

Egzaktság és költőiség, pátosz és ironia, objektivitás és líraiság, reális és szürreális – effajta ellentétek egységeként értelmezi Szabó Lőrinc a Hf-t. A regény prózastílusa objektív, és ez objektiválja a lírát is. A lelki folyamatok szimbolikus-reális analízisének az eredménye, hogy állandónak, törvényszerűnek ismerjük meg a jelenségeket, „mintha érzelmek kémiai laboratóriumában volnánk”, „s mégis van ebben a józanságban valami démonikus, ijesztő, szürreális [...]”. Az elhithető módszernek a hatását egyéb eszközök is fokozzák: helyenkint a „riport- és ponyva-hang”, „a kissé kalandos idézőjelek”, a „hivataloshangú, aktaszerű objektivitás”, a detektívregény-motívumok, hiszen „Babits régóta ismeri a gide-i sötét [”bohócok játszotta szatirikus, allegorikus farce”] élvezetes ízeit”. A zárójeles részekben a történetírói kívülállást teremti meg a vezércikk-hang. Igen érdekes módszere az objektivitásnak a rendszerint „zauberbergi többesben” beszélő író kritikája saját módszerével, alakjaival, regényével szemben – közbevetett kis megjegyzésekkel, áthidalásokkal, módosításokkal, melyeket nem könnyű észrevenni. Szabó Lőrinc kimondatlanul is rámutat a babitsi epika

modernségére, önreflexivitasára: Babits valóságos „regényelméletet fejt ki regénye folyamán, de oly módon, hogy cselekmény s esztétika egybeépülve kölcsönösen mozgassa egymást előre [...] az egybeépítés szempontjából megoldások trouvaillé-bányája ez a könyv”.

Hol marad ennyi objektivitás mellett a líra? – kérdezi az elemző. A fentebb említett, írás közbeni műhely-lírán túl abból adódik, hogy mint önéletrajzi regény, magában foglalja az ember – a főhős, a család, a vidék, a múlt – emléklíráját. Akárcsak az Ady-novellákban, Babits regényében is meglevő versek, versszakok és verselmények magvai rejtőznek. „Mennyi líra, mennyi vers van elrejtve a *Halálfi*-ban!”

Szabó Lőrinc elemzése ama ritka kivételek közé tartozik, amikor az elemző a szöveg esztétikuma felől közelít tárgyához. Dolgozatának második felében veszi számba: „mit ábrázol” a mű. Szerinte „Babits most már mindent tud ábrázolni, amit csak akar”. A Hf-ban két vagy három generációs „magyar életet fest”, „s mindezek fölött az egyetemes elmúlást”. E keretben meg lehet mutatni „majdnem minden anyagi és szellemi erőt, hajtóerőt és akadályt, amely Magyarország sorsát a jelen küszöbéig irányította s az embereket [...] mindig irányítani fogja”. Ebben a megközelítésben Szabó is hiányolja, hogy nincs szó a parasztságról, s a közgazdasággal sincs kapcsolata a regény egyik szereplőjének sem.

Az író gátlásos, komplikált, nem cselekvő embereket rajzol alakjaiban. Döme és Cenci ugyan az élet fiai, de Döme egy múlt életé, „az elpusztíthatatlan sors-Cenci” pedig inkább „talány, mint valóság”, mitológia. (Az ő rajzában volt leginkább segítségére a regényírónak a költő.) Babits az újabb nemzedékben sem talál tisztességes életrevalóságot és igazi tettekkészséget, talán mert úgy érzi, hogy „az életrevalóság sohasem becsületes”, és mert „túlságosan bizalmatlan minden közletről megismert erővel szemben”.

Az emberek mélyebb bemutatása során az író óhatatlanul kapcsolatba kerül a politikával, de elkerülendő a hiányos tudásból eredő zavarosságot, illetve elfogultságot, „fölhasználja a regény történeti, lélektani, önéletrajzi és kísérleti természetét arra, hogy benne [...] »körüljárja a problémákat«”. Minden kérdést valamely sorsba ágyazva állít elének, minden alakját és gondolatát átéli vagy átélte. Babits módszere – az eszmei problémák sorokon át való teljes megmutatása – a legművészebb eljárás olyan írók számára, akik „nemcsak hirdetnek kész igazságot, hanem vezetnek az igazságok felé vivő úton”, megmutatják „az igazság készülését”. Az ilyen írók politi-

kája elsősorban pedagógia, akárcsak Goethéé. Az eszmék Thomas Mann-i, metafizikai ütköztetése helyett a babitsi eszme-materializáció a nehezebb, a művészibb és a szélesebb rétegekre ható módszer.

Szabó Lőrincet csupán „a pesti száz oldal”, a magyar fin de paix szellemi körképe zavarja ebben az „ideális regényben”. A mű itt veszít „történetírói hitelességéből s hatása [...] egy szellemi korszak és generáció öndicséretének hatásával válik rokonná” Az elejtett objektivitást úgy kívánja pótolni az író, hogy „kemény, gúnyos és elítélő rejtett megjegyzésekkel” kritizálja a szereplőket.

Ignotus Pálnak a szerzővel készült interjúján kívül még további három cikk jelent meg júniusban BM regényéről. Juhász Géza a debreceni Alkotás júniusi, 1. számában írt róla (*Babits Mihály: Halálfiái*), Farkas Zoltán recenziója (*Halálfiái. Babits Mihály regénye*) a Magyar Újság június 5-i számában látott napvilágot, Rubin László pedig a Láthatár 4–5. számában tette közzé *Babits Mihály: Halálfiái* című bírálatát. Az első két cikk szerzője a már elhangzott kritikai megállapítások egyik-másikát vitatja, a harmadiké magát a regényt kritizálja.

A fiatal debreceni kritikus szerint a regény a „magyarság valamennyi sötét problémáját megvilágítja.” Az író „súlyos és finom elemzése”-iből „meggyőző vonásokkal bontakoznak elénk a zsidók is, akiknek erjesztő-bomlasztó szerepét Babits a történetíró higgadságával állapítja meg.” A szerző alkotómódszeréről s ennek világirodalmi példáiról ezt írja: „A legapróbb részletekig megbízható tudós alaposágával s noha Babits ideges lírájának rokona, flaubertien kényes stílérzékenységgel készült regény ez, mely mégis sok helyen Dosztojevskijt juttatja eszünkbe [...]. Mint a Megmételezettek, egy egész nemzedék talajvesztését ábrázolja. Egész világ zökken ki a síneiről, az új tanok hibás váltóállítása következtében.”

A Hf nem „a magyar szeretetlenség regénye”, mint azt egyesek (értsd: Földi Mihály) állítják, inkább „a megingott föld tragédiája, a földrengés, melyben eltorzul minden mozdulat [...]”. Egy másik helyen Juhász alighanem Kárpáti Auréllal polemizál: „Nem is csupán a magyar, konok egyedüllet vádirata [ez], hanem egy nagy költő és mély gondolkodó sötét kételkedése, az az örök emberi érzés, hogy voltaképpen mindig rettentően egyedül vagyunk s rideg cellánkból semmiféle szeretet és szerelem [...] nem tud kiszabadítani.” Mégsem tartja vigasztalan könyvnek Babits regényét, mert „nem csak maga hirdet megértést, részvétet és szeretetet minden élők iránt, hanem alakjai is folyton a megértés, a szeretet útjait fűrkézik”.

A cikkíró szerint a regény olykor „mintha értekezéssé halványulna”, különösen a főhős gyermekkorának rajzolása közben. Nem tartja szerencsésnek a regényt záró „búcsúakkord”-ot, a műre vonatkozó írói megjegyzéseket sem, amelyeket az alkotói indiszkrécióról folytatott korabeli vitával magyaráz.

Farkas Zoltánt Babits pesszimizmusának problémája foglalkoztatja. „Nem pesszimista könyv ez – írja. – Csak igaz könyv, [...] és igazmondásában sokszor kegyetlen is. De ez a cervantesi probléma [...] mindig a legnemesebb irodalom problémája volt. A magasra szálló talajtalan emberi vágyak és az élet kényszerű lehetőségeinek küzdelmében gyakran torzképpé válik az ember, de a lélek vágyai mégis megmaradnak és nemzedékről nemzedékre ismét tovább sodorják a véges és bűnös embert a megtisztulás útján az örök megváltás felé.”

A milió és az egyes emberi sorsok rajzát „szinte páratlan tökéletességgű”-nek látja. Alig van a Hf-nál szubjektívebb magyar regény, alkotója „mégis objektív tud maradni”, mert az író „egy nagyon magasan álló megfigyelő álláspontjáról néz és figyel, lát, de nem ítélkezik”. Babits e „gazdag” és „egyetemes” munkájában minden emberi érzést, minden emberi bünt megmutat, de kivételes emléket állít a jóságnak és a kötelességtudásnak is: „Nemcsak a gyöngeségek rajzolója ő, hanem az életet örökkön fenntartó hatalmas erőké is.”

Rubin László, aki szerkesztője volt a csak öt számot megélt, Láthatár c. társadalmi, politikai, irodalmi szemlének, bevallottan „kételyeket” fogalmaz meg írásában. Nem tartja elegendőnek a „heroikus kívülállás” ama nézőpontját, amelyből „unalmat, szürkeséget, gondba és kicsinyességbe tapadtságot” mutat be az író, s amelyből sivár, rettenetes képet fest a hazáról. A cikkíró elismeri, hogy „a szürke magyar élet kiszitált, sűrű rajza ennek a regénynek kétségbeejtő dicsősége”, de hiányolja a költő „társadalmi lelkiismeret”-ét. Ebből a szempontból kritizálja a regény hősenek, Sátorczy Imrének a megtorpanás utáni világnézetét. „Derék ember lenni, kinek-kinek a maga helyén – ez egy szűk és szürke polgárösvényt jelent, melynek nincs más erénye, mint a munka, más hitvallása, mint a gazdagodás és más érzelme, mint a közöny. Ezen a polgárösvényen nem dobogok ő z l é l e k [...]”

Úgy véli, BM nem mutatta be „egy korszak társadalomközi keresztmetszetét” sem, művéből nem lehet megállapítani, hogy valójában „kik a halálfiak”. Nem halálfia sem a család, sem az osztály, sem a birtokos dzsentri.

A „Közhivatalnok Dzsentrí” manapság „uralma teljében van [...] hatalma hazánkban határtalan”. Közelebb kerülne az író a helyes szociológiai értékeléshez, ha a századforduló nemzedékének „egész középosztályát” tekintené halálfiainak, azonban erre a „kiterjesztő magyarázatra” a műve nem alkalmas, mert hiányoznak belőle a dzsentríhez csatlakozó középrétegek, a kispolgárok, és hiányzik belőle a paraszt és az ipari munkás is. BM regényéből nem lehet rekonstruálni a kort, pedig a megírt kor volt az, melyben „mindannyian [...] halálfiaink voltunk, mert tájékozatlanul és öntelten meneteltünk a Háború, e Végzetes Halál felé.” (A cikk szerzője úgy gondolja, hogy BM regénye csak bevezetés azon kötetekhez, „melyekben a társadalom és nemzedék beletorkol a kikerülhetetlen halálba”.)

Rubin László szociológiai szempontokat kér számon a regényen, és őszintén reméli, hogy Babits nem társadalmi regényt akart írni ebben a művében. A befejezésben elismeri, hogy a Hf „egyének oly mélyen kivájt sorsmenete és lélekelemzése, hogy társadalmi háttér nélkül is teljes regény”. Babits tagadja ugyan, de mi „tudjuk, hogy saját magát írta” meg a műben, regénye mégsem „fotográfia, sem nem kulcsregény, hanem olyan regény, melynek egyik kulcsa az író élete, de a másik kulcsa a csillagokban van”.

D. J. [Dóczy Jenő] *Jegyzetek egy regény margójára (Babits Mihály: Halálfiaink)* című elemzése július 3-án jelent meg a „magyar keresztény értelmiség” orgánumának, a Magyarorságnak a hasábjain. (Április 24-én a lap már közölt egy ironikus glosszát a Vörösmarty Akadémia újraalapítását kezdeményező Babitsról, valamint az író „vaskos” regényéről, ti. a Hf-ről.) Dóczy írása az *Ópium éj* című fejezet egy idézetével kezdődik, amelyben az „ideális filozopter” világítja meg a maga regényírói módszerét. A recenzens e képeket felhasználva szembeállítja Babits és Gyulai alkotásmódját. Mint írja, Gyulainál a vonal, a pontok összefüggése, az egész a fontosabbik írói feladat, míg Babitsnál a pont, amely az író nagyító lencséje alatt megnő, és háttérbe szorítja a cselekményt. Egy műútról homokba tévedt alföldi szekérutas élményeihez hasonlítja a regényt olvasó ember benyomásait, aki az útról letérve gyakran elcsügged és elfárad. A Hf-ban nem a cselekmény a fontos, hanem a jellemrajz; a regény „embereiben inkább érezzük Babitsot, Babits képzeletét, mint a kort és a társadalmat”. Az egységes figurákká gyúrt s „egy detailizáló művész finom ecsetjével” megrajzolt alakokhoz Babits sok tapasztalati élményt felhasznált, „de leg-

többet mégis csak magából adott: a benne rejtve élő sokféle embert különítette el és hívta életre”. A korai recepció történetében szinte egyedül áll Dóczynak az az észrevétele, hogy az író önmagából hasítja ki alakjait, hisz régi megfigyelés, hogy „százféle ember van bennünk” a domináns jellemvonások által elnyomva. „Nagy megváltás az írónak, hogy regénye keretében és ürügye alatt megmutathatja minden önmagát, mint Babitsnak ez a regénye is az egész Babitsot: a pedáns konzervatívot (Mihály) s a félénk, de olykor nekirugtató forradalmárt (Imre), az exáltáltat (Hinkán [!] Gyula), az ingatag, sorsukba beletörődő alakok egész sorozatát és a kemény, küzdő jellemtípust – egy nőben, az öreg Cenciben, ami talán jellemző Babits feminin karakterére is. A nyugodt, gerinces, férfias jellemet csak nőben tudja magában elképzelni, nőként tudja magából kiszakítani.” Az elemző szerint Hintáss egy „romantikus kalandor”, „egy izig-vérig magyar Micawber Wilkins”, akit azonban nem az élet alapján, hanem a fantáziája révén formált az író ilyen „nagyszerű költemény”-nyé. Mint Goethe Antóniája, Hintáss is önmagával „szembeállított ellenképe” az írónak. „Babits, a nemes értelemben vett nyárspolgár [...] a benne rejtőző, de kitörni nem merő és nem tudó romantikus kalandszomjja élí bele magát ennek a kedves szélhámosnak szerepébe”, akit kedvel, s ezért hősivé nagytítja, és tragikusnak érzi a sorsát. Ebben különbözik más szélhámos-figuráktól, akik inkább csak erkölcsileg hitványak, míg ő a címmel egybehangzóan azt érezteti, hogy „a magyar földben benne vannak a rothadás csirái”. Babits szédelőjében a humor palástja tragikumot sejtet, „sorsos magyar nyomoruságot látta”.

Dóczy szerint Babits „sokkal inkább költő, mint társadalom-rajzoló”. Az Ady-féle „magyar haláltó” képét asszociáló cím a „magyar társadalom nagy regényét” ígéri, „objektív részletességgel, szinte a történetíró módján” kifejtve, de olvasás közben hiába várjuk az „egész társadalom nagy konturu rajzát”, s ezért a hiányért nem kárpótol a sok finom részlet, jellemrajz sem. Sok mindent kapunk, de a legfontosabbat, „a halálfiainak oknyomozó történelmét” nem fejtí ki az író. „A regény tragédiát sejtet, de a tragédia valahogy elsikkad.” A cikkíró reméli, hogy BM nem azonosítja magát hőse felfogásával, és „nem gondolja talán, hogy a magyar tragédia a magyarság kulturálatlanságából (?) ered s főleg nem hiszi talán, hogy a magyarság tragikus eposzát csakugyan megírta akkor, mikor a vidéki kis emberek egyhangu, szintelen életét bemutatta”. Sátorfy Imre nem látja e ge-

neráció hanyatlásának valódi okát, azt, hogy „a tunya jólétben kivezett belőlük az igazi nemzeti érzés: az ideális nacionalizmus”.*

Dóczy a regény stílusáról szólva megállapítja, hogy Babits tárgyához sem Jókai mesélő hangja, sem a franciák csevegő könnyedsége nem illett, visszament tehát „a Fáy Andrásék, Kemény Zsigmondék puritánabb, keményebb, szintelenebb, nehezebb, sőt nehézkesebb elbeszélő módjához” (persze az ő stílusa „sokkal gazdagabb, művészbibb”). Konzervativitás és modernség Babitsra jellemző kettőssége nyilvánul meg abban, hogy „a régi magyarok hangján beszél, azt uj zöngékkal gazdagítva [...]”. Az író „nagy művészi élményekkel telített”, régies formaruhájú regényét a „pehelysúlyú művekhez szokott közönség” ezért nehéznek fogja találni.

A 8 Órai Újság június 11-i számában Hevesi András is foglalkozik a regény stílusával *Babits Mihály: Halálfiái* című írásában. Olyan „vidéki regény”-nek nevezi a Hf-t, amelynek írója elkerülte a francia naturalista regények sablonjait. „A lomhán folyó, naturalista pillanatfelvételekhez illő, lompos, »természetes« stílus helyett a saját gazdag kulturájának képzetárításaival szötte át regényét, stílusa [...] nem simul fotografikus hűséggel a tárgyhoz, hanem diszes és nemes keretbe foglalja, mértéket és méltóságot ad a tárgynak [...]”. Babits a történet kezelésében is megszabadult minden közhelytől. „Nem kegyetlen satirikus, de nem is filantróp; [...] Állásfoglalása férfiasan komoly, objektív, de nem tüntetően száraz, és ha mégis gyöngédség szólal meg a hangjában, nem az egyes alakoknak szól, hanem a magyarságnak, melynek problémái a szerző legszemélyesebb kérdései.” Tárgya nem is a magyar vidék, hanem a magyar kultúra. A kultúra a cikk-író értelmezésében „gyökeres, eleven, mélyen átélte előítéleteket” jelent. Az előítéletek azonban a Babits által bemutatott középosztályban „gyengék, lazák és bizonytalanok”. Példának Nelli sorsát hozza, amely „fájdalmasan groteszk tragikomédiája az iránytűjét vesztett magyar gondolatnak”. A regény második felének főszereplőjéről, az író szívéhez legközelebb álló Imruskáról úgy vélekedik, hogy „talán megnyugtató és kibékítő meglepetéseket tartogat magában” a Babits által sejtetett folytatásban.

* Érdekes, hogy ugyanennek a lapnak a november 10-i számában Bajcsy-Zsilinszky Endre már „a diadalmos magyar nacionalizmus lassu lángrakapásának útját” jelző, „megrendítő” regénynek nevezi a Hf-t, és pozitív példaként állítja szembe Hegedűs Lórántnak az „elmúlt világ gyöngeségeibe s nem maradandó értékeibe kapaszkodó” Kossuth-dramájával.

Az újpesti tanár-költőre emlékezik *Babits Mihály: Halálfiái* című írásában Kulcsár László az újpesti Horizont júliusi számában. Felidézi „a magyarba ágyazott szótalán, kevésbeszédű sláv” költőnek a világháború alatt megváltozott szemléletét és költészetét, aki tehernek érezte már a „kerek verssorok szappanbuborékjait”, és „kisikkantak lelkéből az első emberi sorok”: a háborús versek. A Hf-ban senkihez sem hasonlítható teljességben mutatta meg a magyar sors tragikumát, a középosztály bukását. „Végtelen temetés ez a könyv. Egy lefelé zuhanó nemzet mérföldköveit kell jelezni. [...] Egyének bűnein keresztül megmutatni a teljes romlás indító okait.” „Nem nádihegedüs már” az író, hanem „egyszerű halottsirató”, aki „magaépítette dombokról kémelel a messzi jövő felé”. A „sír széléről egyszerű visszatáncolt” ember regénye nem optimista, de nem is pesszimista. Babits nem hízeleg, megmutatja a hibákat. „A káros erélytelenséget. Az élni nem tudással párosult mohóságot. A fajta tragikumát: azokét, akik látták másoktól, hogy lehet [...] hajszolni a pénzt s még ennél is mohóbban kiélni a pénzadta örömeit. A tragikum adva van: az előbbihez élehetetlenek, az utóbbi elviszi, felfalja őket.” „Hát mit akar Babits? Történelmet írni vagy figyelmeztetni és harangozni, ha kell félre, ha kell balra? Hát a kelevénytakargatás inkább magyar uri vonás?” – kérdezi Kulcsár, és kérdésében ott a válasz is. A regény üzenete szerinte a következő: halálfiái vagyunk, ha nem változunk.

Molter Károly esszéje (*Halálfiái. Babits Mihály nagy regénye*) Erdély legnagyobb múltú politikai, szépirodalmi és kritikai napilapjában, a kolozsvári *Ellenzékben* jelent meg 1927. júl. 11-én. Mint írásának vezérmotívumai – az „önéletrajz”, a „Dichtung und Wahrheit” [‘Költészet és valóság’], a „nemzedékregegy”, a „modernné serdülő Magyarország regénye” – mutatják, ő is a történelmi valóságra vonatkoztatja Babits alkotását. „A Halálfiái nagyapáink, apáink és hajszolt jómagunk szelid regénye. Szelid azért, mert infantilis még a forradalom, zsengek még a torlaszok, amiket Babits nevével társít a magyar olvasó. Nyoma sincs még itt vérnek és piszoknak [...]”

Molter elismerően ír BM „hangulatot rögzítő képességéről”, a „kisváros századvégi festményéről”. Az egész kép alaptónusát „valami bájos-keserű lyra” jellemzi, „mely emlékeztet a gyermekpanaszra is, de legtöbbször úgy hangzik, mintha Apolló beszélne, ráncolt homlokkal, a felnőtt földiek félszességét rosszalva”. A regény hőse: „az elégedetlenség nyugtalan, új-magyar sorsra készülő idegese [...]”: a magyar Láb, mely tudatalatti parancsra

egy egész nemzet helyett lépni akar. [...] Megható, mert önmegalázóan elhítheti a költő, hogy milyen szövetségesekkel próbálja az első gyerekes [...] lépéseket: »Rosenberg«-nek hívják a legkülömbet.” Imrus és barátainak útja azt mutatja, hogy az Eszme küzdőinek nincs is más útja, mint a társadalmon kívüli. „A Schapringerek ott vannak mindenütt, ahol az élet nap-sütése [...] megszépíti a küzdők utcasorát; Babits hálával tekint vissza rájuk, mert [...] többet köszönhet nekik, mint egész családjának.” A regény lényegét a cikkíró így summázza: „a dús élet, [...] a lyrikustól kölcsönvett bátorság az exhibitionista vallomásokig, tökéletes nőalakjai, melyek femininné döntik a könyv szellemét és a reflektív elmemunka.” Ez a gondolati munka „fölkelti fizikaföltött hajlamainkat, föltépi nyugalmunk hegedt sebeit és hyperesztézissel gyógyítja”.

Júliusban, a Napkelet 7. számában jelenik meg Rédey Tivadar megígért tanulmánya (*Babits Mihály: Halálfiái*). BM 1928 februárjában egy Tessitori Nórának írt levelében elégedetten emlegeti Rédey „lelkes és szép”, „teljesen elfogulatlan” kritikáját. (SIPOS 1999 2:136–137)

Rédey egy modern elméleti problémára adott hagyományos válasszal kezdi értekezését. A költői alkotás kritikai vizsgálatakor ő nem helyesli szerző és mű elválasztását. A magasabb rendű bíráló mindig genetikus. Babits eddigi pályájának főműve azért is tarthat jogot az efféle kritikára, mert maga is bíráló, „egyben ad genezist és kritikát”. A regény „genetikus kritikája” azonban nem „valóságalapjának kinyomozását” jelenti. A Hf „autochton képzelem műve [...] költőjének van kulcsa valamennyi alakjának lelkéhez, de maga a regény, mit ez alakok köré sző, nem jár kulcsra”.

A bíráló akkor tár fel genezist, ha rámutat az „alakok és motívumok nemzedékrendjére”, azokra a genealógiai összefüggésekre, amelyek Babits egy-egy új regényét a korábbiakhoz kapcsolják. A recepciótörténetben Rédey mutat rá először azokra a szálakra, amelyek a Hf-t a babitsi regényeket átszövő intertextuális hálóba kötik (a sóti paptanárok – *Timár Virgil fia*; az árva Sátordy Imruska Vivi dadája, aki korábban Táborýéknál szolgált – *A gólyakalifa*; Szokolca és Partos Kálmán járásbíró – *Kártyavár*).

Genetikus bírálót kívánna a *Halálfiái* azért is, mert „korregény: a szerző koráé s egyúttal társadalmi regény is: a szerző társadalmi osztályáé”. A korregényben szinte geometriai arányossággal oszlik meg a századvég és századkezdet (8-8 év), s a regény tengelyébe esik a századforduló. „Imrus, a regény »Entwicklungsroman« részének hordozója ebben az időtájban [...] lép át multszázadi gyermekségből századunkbeli ifjúkorába.” A re-

cepció történetében Rédey írja le először, hogy BM társadalomrajza – minden e kort idéző regénynél jobban – hasonlít Szekfű Gyula „komor rajzához” a *Három nemzedékben*. Ezt a kort mindketten vigasztalanul „hanyatló”-nak látják, „mert tekintetüket ugyanarra a pontra szegezik: kétségbeejtő válságára a magyar lateiner középosztálynak, melyben mindketten a nemzet lelkét és szellemét ismerik fel”. A történetíró és a költő egyformán regisztrálja a kórtüneteket. Az előbbi orvosságot is ajánl: „szerezzünk »hitelt és érvényt Széchenyi tételének: vétkesek és betegek voltunk és vagyunk s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet.«” Babits kimondatlanul is „épile hevesen követel »hitelt és érvényt« ugyanennek a tételnek”.

A Hf társadalmi regény is, amelynek „hősietlen hősei” a magyar úri középosztály három nemzedékének tagjai. Az ernyedtté és tévelygő harmadik nemzedék roskatag örökséget vesz át az előző kettőtől, s az is romok alá kerül majd. A „vérségi vonzalomnak” elnémíthatatlan aggodalma íratta meg Babitscsal új regényét, „egy ferde kornak ferde eposzát, [...] »harc előtt elesett hősökkel«, s az ezek helyébe lépő újtámadású protagonistákkal: »idegen vagy paraszti apák szabadabb gyermekeivel.«” A tragédia az ösök illúzióbetegségében érik. Az „ernyedtté válások”, „üres ideálok” között Cenci az egyetlen helyes világnézet képviselője: „ő a munka fanatikusa.” A többiek „a tévelygések korának gyermekei”: Döme az „örök közjogi ellenzéki Peturlelkű hitvallója”; Sátorc e senyvedő társadalom „utolsó római”-ja, akinek elvhűsége hiú elvhez, a századvégi liberalizmushoz tapad. Cenci mellett Hintáss a regény „másik monumentális alakja”, de ők mindenben ellentétei egymásnak: Cenci bölcs nyugalmával és sziklaszilárd jellemével korok fölött áll, Hintáss badar nyugtalansága és jellemtelensége a kor terméke.

Babits mind a jellemek rajzában, mind a meseszövevényben tartózkodik a romantika, a naturalizmus túlzásaitól. A regény elején a házasságtörés, a gyilkosság szenzációs fordulatai „csak lelki rúgóikban s lelki kihatásaikban érdeklik, mindenekfölött pedig: összefüggéseikben a napok és évek kis jeleneteivel”.

Hintáss, „a grammofonlelkű kalandor”, „az örök diabolus rotae” a mű második részét kitevő fejlődésregényben az anya után a fiút is eljuttatja a „tragédia partjai”-ra, de szerepe van ebben Hintáss egyik leányának is. A regény fiataljaiban tükröződnek a családi, örökletes vonások. „Sátorcyné végletes akarategyengesége megismétlődik a fiában, bűnbe ejtve ezt is, no-

ha e második kisiklás már nem az érzékek, hanem a szellem pályatestén történik.”

A genetikus vizsgálat a stílusgenezis fonalát is keresi az életműben és a regényben. Rédey a „stílkettősség” jelenségét is ennek jegyében értelmezi. A „regény derekatáján” végbemenő hangnemváltást szerinte a regény írása közben eltelt időszak változásai és a „a költői anyagnak a regény kompozíciója értelmében való tagozódása” indokolják. „A mult századi fejezetek pergetéséhez megkívántatik a nyugtalan és nyugtalanító előadás, mely nemcsak elbeszél, hanem mintegy felülről bírál is, valami fojtott, fájló iróniával. Itt rövid mondatokból kurta fejezetek állnak ki, s a párbeszéddek is feszültséggel és feszélyezettséggel vannak telítve. A stílus itt némi rokonságot tart a *Kárttyavár*-éval s mindkettő néha a Meredith hangjára emlékeztet. Az Imrus-középpontú szakaszokban azután az előadás szélesebb, kényelmesebb mederbe szakad, [...] Imrus veszi át a főmonológot, melyet »a színpalak mögül behangzó idegen szavak« csak új érzelmi és értelmi anyaggal táplálnak. E részek halkabb, tartózkodóbb hangja [...] arra tereli az olvasó gondolatait, hogy itt a szerző nem egészen független a »de me fabula narratur« [’rólam szól a mese’] gátlásaitól [...]” Ebben a hangban ott lélegzik a lírikus Babits is.

A cikkíró szerint a regény második felében uralkodó nyomasztó és örmötlen stílushangulat az egész műre rávetül, de így is szembeszáll az azzal a kritikussal (talán a Pester Lloyd cikkírójával, Karl Sebestyénnel), aki a műben csak „százszázalékos irodalmi pesszimizmus”-t talált, és az író Horatiusszal vigasztalta. Rédey szerint „sötét éposz ez a regény, de távol minden pesszimizmustól”. Babits alkotásával nem a „lemondás gyászfátyolát” szövi szemünk elé, hanem inkább „beteg illúziók fátyolát” akarja onnan eltávolítani. „Célja van: a láttatás. S akinek célja van: nem pesszimizista.”

Rédeyével rokon következtetésre jut és a kornak szóló intészként értelmezi a regényt Egri Viktor és Benedek Marcell is. Egri a Prágai Magyar Hírlap 1927. aug. 11-i számában a magyar regény megújulásának döntő bizonyítékaként üdvözli a Hf-t. A háború előtti világ „egész magyar társadalmának sorsa érzik” a három generáció sorsát „szorosán összekapcsolódó, elválaszthatatlan kompozíció”-ban megrajzoló regényben. „Nem szakítható részekre, mint Th. Mann *Buddenbrook*sja, annyira szimbóllummá olvad a generációk, a Család rajza.” Két összekötő kapocs van a műben: az egyik „Cenci néni, az idők legendás asszonya”, másik Imre. Az utóbbi-

ban „mintha döbrentő analizisek hosszú során át” mutatná be önmagát az író. Olyan „dokumentum” ez a könyv, amelyben az erős realizmus mögött erős pesszimizmus érződik. Cenci néni hiába harcol a földdel, a két „végzetesen más mentalitású, más célú” generáció egy „eljövendő [...] összeomlás jeleivel néz szembe”. BM pesszimista, de nem végzetesen az: együttérez a hőseivel, szereti őket, és a művében ábrázolt „életek csak látzólag örlődnek fel céltalanul és meddőn, felénk mintha beszédes jelekként intenének”.

A Századunk 1927. évi 5–6. számában Benedek Marcell olyan ébresztő hatású műnek nevezi a Hf-t, amelyre nagy szükség van Magyarországon. Nálunk még mindig százazrek ragaszkodnak a gyerekszobához: nemcsak az emberek félnek a felelősségtől, hanem az Állam is egy rajtuk gyámkodó Felnőtt szerepében tetszeleg. Cenci kivételével a regény minden szereplője játszadozó gyermekre hasonlít. Az életük nem élet, a kérdéseik nem igazi kérdések, és ha néha cselekedniük vagy dönteniük kell, azt is gyerekes felelőtlenséggel teszik. A „szimbólikus Felnőtt”, az Állam egy nagy-nagy gyerekszobába mentette át a földjét vesztett magyar középosztályt. Adott neki iskolákat, amelyek nem tanították meg arra, hogy miként éljen meg a maga emberségéből. E nemzedékek nem látják a szociális kérdést, nem értik a gazdasági liberalizmus és az igazi kultúra lényegét. Egy egész osztály pusztul el ennek az atyáskodásnak a következtében. Pedig „kultúrérték is van ebben az osztályban”, csak többre és másra kellene őt tanítani. „Lám Imrust [...] hogy elkapja a nyugati kultúra szele, a pesti egyetem folyosóján, csúf zsidólegények közt! [...] hiába, ezekre a közvetítőkre szükség van [...] a kulturális ébredést ők hozták, s ők voltak az önértékelő első »megértők« is.” Babits a *Halálfiában* egy osztály passzív nemzedékeinek csöndes tragédiáját írta meg, s e tragédiát „kevés választja el attól, hogy egy nemzet sorsának képévé szélesedjék”. A regény „elejétől végéig rólunk szól”, „magunkra ismerünk minden oldalon és minden szereplőben”.

A Kolozsvárott megjelenő társadalomtudományi és irodalmi folyóirat, a Korunk 1927. évi 7–8. számában Komlós Aladár is a mű és a valóság viszonyát tekinti elsődleges értékelési szempontnak. Ő azonban úgy véli, hogy a regény nem a teljes valóságot tükrözi. BM a háború előtti magyar társadalomról és államról szóló „történelmi regény”-t akart létrehozni, de „a kor regénye helyett csak egy család regényét írta meg”. Lehet, hogy kevés figurát mozgat meg ehhez a koncepcióhoz képest, s talán e figurák

– így a magányosnak született Imrus – sem igazán alkalmasak a társadalmi mozgások jelképezésére. A regény végén például, „mikor a magyarság ébredése legáltalánosabbá válik, Imrus a világ végén, az erdővári havasok közt él, elvonultan [...] Babits itt inkább önéletrajzot ír, mint époszt”.

Úgy látszik, az író eredeti koncepciója megváltozott a regény készülése közben, mert a mű végére a fiatal költő Nyugat-rajongó, pesti álmai bizonyulnak ifjúi tévelygéseknek, és a földhöz és az ősi egyszerű élet biztosságához ragaszkodó család bizonyul igazi megtartó erőnek. A nyugati műveltség, egy szabadabb és igazságosabb társadalmi rend ábrándjai ekkorra már gyerekes dőreséggé foszlanak. Vajon „nem 1927 tört embereinek rezignációja ez a szemlélet?...”

Cikkének második részében Komlós „az izgalmas és nagy regény” azon részeit emeli ki, amelyekre mint „erős élményekre” emlékszik vissza. Nagy hatással vannak rá például a szereplők: így Miska („a valaha volt emberideálok egyik legvonzóbbika”), Cenci („egy szőlőkben lakó öreg istennő”), az öregség pattogó báját és szomorúságát megtestesítő Döme stb. BM finoman láttatja „a faj, a kor és a család talajába fogózó finom gyökérszálak”-at, a gádorosi szőlőhegy embereinek életét, a táj hangulatát, s ezek „Babitsversek édes emlékeit idézik fel” az olvasóban.

A recenzens egy rövid, de figyelemreméltó megjegyzés erejéig kiter a mű stílusára is: „[...] reflexiók is vannak a regényben, amely különben sem az epikus személytelenség rendes hangján van elbeszélve, hanem az író részvételét állandóan nyíltan hangsúlyozó, de az elmesélt dolgok hitelét meglepetésszerűen mégis ép ezáltal fokozó stílusban [...]”.

Kiss Ernő *Halálfiai. Babits Mihály regénye* című bírálata a romániai magyar írók által 1921-ben indított szépirodalmi és kritikai folyóiratban, a Pászortútzben jelent meg, 1927. aug. 28-án. A cikkíró szerint BM az élet elől „begubózott”, azt „elefántcsonttoronyból” néző alkotó volt, akit azonban a valóság megtanított „a költő új, szabatos felfogására”, miszerint „a költő a kor hivatott nézője és élője”. A Hf írója jogosan akar kora epikusává lenni, hiszen olyan magaslaton érezheti magát, melyről visszanezve világosan tárul fel a kor, melyet átélt és amelyben él. A „külsőségeken túl a lelkeket reveláló életet keresi”, s a kor lelkének felfogásában „a költő találkozik a történetíróval”. Babitsnak persze nem volt szüksége Szekfü könyvére, mivel „elég nyílt szemű, elég okos volt maga is e kor igaz képének meglátására”.

Az író által ábrázolt Élet „felső színén ideálok, történetek, rend, nyugalom [...], felső színe alatt keserűség, ostobaság, civakodás, bűn” kavargó,

a mélyén azonban magvak csíráznak. A recenzens szerint BM „ez alaptó-
nust színezi azután materializmushoz hajló történeti felfogásával, mely
a sorsszerűség belenyugvásával sorakoztatja fel az élet jelenségeit, nem ta-
lálva és keresve bennük mást, mint anyagi hatások összekapcsolódását”.
Pedig nem a tények fontosak számára, hanem a tényeket néző alakok ál-
lásfoglalása. Ez az állásfoglalás az íróé is. „Belőle árad alakjaiba az a [...]
színvegyülék is, mely a liberálizmusban kiszikkadt hite helyett bölceleti
fanyarsággal nézeti vele a dolgokat. Különösen fanyar íze van szájának,
valahányszor ezeket mondja ki: Magyarország, magyar, nemzet, hazasze-
retet. Csak akkor lendíti túl e fanyarságon némi hit, mikor az új szellem
ébredéséről, főként ennek hordozóiról, a Rosenbergekről ír.” A cikkíró „egy-
oldalúság”-nak, „ha nem elfogultság”-nak tartja „a szellemi ébredést csak
azon az egy oldalon látni meg”, melyen Babits meglátja. Kifogásolja azt
is, hogy: az író olykor „sértő őszinteséggel teríti ki emlékeit”, s túlozza
a hatásokat, olykor brutálisan fejezi ki „az érzeki dolgokat”.

A kritikus BM „kifejező művészeté”-nek lényegét „az aprólékosság-
ban, a válogatatlan őszinteségben és hangja objektív színezetében” látja.
Objektívnek látszó hangján „keresztülrezeg mindenütt saját lelke, saját liriz-
musa [...]”. Az olvasó sokszor úgy érzi, hogy életrajzot ír, regénye mégis
„csupa költemény”. A regény szövegszervezésben megnyilvánuló modern-
sége az újabb külföldi irodalom példáit követi, ebből a műből is hiányzik
a jellemzés és a cselekménybonyolítás „kimért okszerűség”-e, de „minde-
nütt őrt áll az író tudatossága és művészete [...]”.

1927 szeptemberében három cikk is foglalkozott a Hf-val: Dánielné
Lengyel Laura *Halálfiái*. (*Babits Mihály regénye.*) című ismertetése a szept.
6-i Budapesti Hirlapban, Gáspár Jenő *Babits Mihály: A halál fiai* [!] című
írása a katolikus Magyar Kultúra szept. 20-i számában, Ignotus vitát kivál-
tó, *Jegyzet Babits regényéhez* című kritikája pedig a NY 1927/17. számá-
ban látott napvilágot.

A Budapesti Hirlap kritikus a világ- és a magyar irodalom „legna-
gyobb koncepciójú” művei közé sorolja a Hf-t. Bár főként a mű cselekményét
ismerteti, kitér bizonyos motivikus összefüggésekre is. A Rosenbergné
gyertyájával párhuzamba állított gádorosi gyertyagyújtásról, illetve az en-
nek ellenpontjaként szerepeltetett „viharágyúról” például megállapítja: BM
„pár mondatban hihetetlenül mély szimbolumu dolgokat tud megérezkíte-
ni”. Mint írja, a regényben „mesteri tökéletességgel van elibünk vetítve”
az emberi élet teljes különállósága és az emberi élet másokkal való eltép-

hetetlen kapcsolata és közössége, „ez a két egymást fedő és egymással párhuzamos húzódo abszurdum”. Dicséri a regényalakok „mélyleges bensőséget”, és csodálkozik, milyen „szobrászati plaszticitással vetíti fel néhány mondanban” az író „Tisza István gránitból való monumentalitását”. A mű stílusáról szólva megállapítja, hogy Babits néhol a vers, a kötött beszéd hangján szól, máskor pedig archaizál; azt azonban fájjalja, hogy a műbe egy-két „levelet *megfelel*” típusú pongyolaság is becsúszott.

A Magyar Kultúra könyvszemléjében Gáspár Jenő is stilisztikai kifogásokat emleget: BM stílusában, úgymond, „bántó magyartalanságok ütnek meg” néha a fülünket. A monumentális keretekhez képest a recenziens meglehetősen „vérszegény”-nek látja a regény cselekményét, amelyet nem esztétikai, hanem eszmei szempontból értékel. A regény sok-sok hibája mellett igazi értékeknek látja a műben az erdélyi nemzetiségi veszedelem meglátását és a Mária-kép előtti mécsesgyújtást.

Írásának befejezésében – a regényt követő szerzői kommentárhoz fűzött megjegyzésében – ilyen elvárásokat fogalmaz meg az íróval szemben: „Mi ugyan jobban szeretnők, ha Sátorfy Imre vívódásaiban és sokszor beismert vallomásaiban az író lelkiismerete szólalna meg egynemely régi botlásokért [...]. Elégtétel nekünk az is, hogy minden tagadás ellenére mégis sok van Babitsból a főhősben s talán nem csalódunk, ha egyszer elkövetkezik az az idő, amikor teljes beismerésben a múlt vétkei miatt, Babits is megnyugodott öregnek oda fog elérkezni, ahonnan el kellett volna indulnia.”

A Kolozsvárott megjelenő Keleti Ujság okt. 10-i számában Gaál Gábor a „nagyon komor és nagyon sötét”, de „ritka teljességű és szépségű könyv”-nek csupán egyetlen alakjával, Cenci néniével foglalkozik (*Cenci néni. Az új Babits regény margójára*). „Cenci néni alakja olyan szimbólum és kép a magyar-fajtájú emberből, mint aminők a jelszóvá lett magyar lélek tulajdonok, a szalmaláng, vagy a peturi hév, vagy a tiborci keserűség. Cenci néni ezen a soron (asszonyban! s ez a páratlan!) a magyar kitartás s a magyar munka [...] az elpusztíthatatlan asszonyi életerő [...] Az a nagy fajta, akiből mindig van egy sugár az édesanyánkban. [...] minden család ismer ilyen nagyasszonyt, aki szinte már legenda. [...] egy már nemeken felüli lény, aki ismét csak asszonyban lehet: e minden misztériumtól ájtárt emberfélében. Babits Cenci nénije maga a titokzatos természet, szinte az örökké álló idő [...]”

Szekfű Gyula folyóiratának, a reform-konzervatív Magyar Szemlének 1927. októberi számában két ellentétes szemléletű cikk is napvilágot látott a regényről: az egyik Császár Elemér *Babits Mihály nagy regénye* című értekezése, a másik Farkas Gyula *A magyar társadalom Babits regényében* című tanulmánya.

Császár Elemér, a pozitivista irodalomtörténész és egyetemi tanár, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagja a NY irodalmi forradalmát a súlyos következményekkel járó politikai forradalom előkészítőjének tartotta, s a húszas években írt kritikáiban – a *Timár Virgil fia* kivételével – elutasította Babits művészetét. A Hf-ról szólva már a cím tárgyalásánál elkezdte a saját maga által említett „akadékoskodást”. A címben szereplő, egyetemes jelentésű fogalomnak – írta – „valami sajátos értelmet kell kapnia” a regényben, de ezt a szimbolikus jelentést csak „bizonytalanul konstruálhatjuk meg”. BM „a magyar történeti osztály embereit” tartja halálfiainak. E könnyelmű és művelődésre képtelen embereknek, úgymond, el kell pusztulniuk, és át kell engedniük a vezető szerepet „a komoly, értékes, művelt zsidóságnak”, így teljesítvén be Kölcsey „más faj”-ra vonatkozó, szörnyű jóslatát. Az újabb kritikaelmélet értelmében Császár szerint nem vizsgálható ugyan BM „pesszimizmusá”-nak indokoltsága, ő azonban két kérdésben is ellentmond neki: 1) a „magyar közműveltség” mindig a magyar középosztály vállán nyugodott, és most is azon nyugszik; 2) Babits megtévesztően és jogosulatlanul állítja be „egyetlen értékkritériumnak az irodalmi és tudományos műveltséget”, mivel az „erkölcsi jellem, a szívjóság [...] nagyobb emberi értékek az intellektusnál [...]”.

A kritikus sokszor következetlennek és indokolatlannak tartja a mű cselekményvezetését: az író túl sok szereplőt mozgat, nehezen indítja a cselekményt, s nem egy fontos szereplőt – így Miska „feleslegessé” vált, „sajátosan magyar karakter”-ét is – jogtalanul távolítja el a történetből. „Sokat nyert volna” a mű, ha Nelli és Hintáss kalandját, mely önmagában is kerek, szerves mese, „önálló elbeszélésként adja” közre az író. Annál is inkább, mert Imrus története, a második mese sem kapcsolódik „organikusan” az előbbihez.

Imrus belső életének rajza általában hiteles, de „egy ponton [...] megzavarodik”: az író nem igazán képes megmagyarázni e szigorú apai erkölcsök közt felnőtt fiú későbbi eltévelyedéseit, így a Hintáss Gyula iránti hamis vonzódást, illetve a sikkasztóvá válást. A szöveg kompozicionális hibájának is tartja, hogy az első rész nem készíti elő ezt a fordulatot.

A modern magyarnak és az új irány egyik apostolának megtett Imre valójában gyöngé jellem, akinek eszméi – így a bűnről vallott felfogása – romlásba döntenek a nemzetet. A világnézeti alapú kritika vádját elhárítandó, Császár nem azt helyteleníti, hogy az író világnézete és erkölcsi alapja más, mint az övé, hanem azt, hogy a „világnézetek csatapiacává” tett regény akaratlanul is egyoldalú, torz megvilágításban mutatja be az életet és hűtlenné lesz a valósághoz, „s ez már művészi szempontból hiba”. A főhősből leginkább a szeretet hiányzik; lelki rajza a fejlődés derekán „megroppan”, a végén „nincs kikerekítve, egyébként is csak úgy nyersen van kimetszve a valóságból, magasabb egység és mélyebb, éltető eszme híján”.

Cikkének befejezéseként Császár az író előadásában észrevett „fogyatkozásokat” teszi szóvá („erőszakolt képektől, keresett hasonlatoktól sántikáló mondatok, a nyelv szellemét sértő szöfűzések, nehezen érthető gondolatok”). Ezekért a tudatos, sőt szándékos hibákért Kazinczy értelmében meg kellene adnunk a fölmentést („mert »nem botol, aki tudja és akarva botol«”), de a kritikus mégis sajnálja, hogy Babits az elmélet kedvéért elhallgattatta ízlését.

A Császár Elemér cikkét követő Farkas Gyula-írás alap gondolata megegyezik Ignotus álláspontjával (NY 1927/17): „A Halálfiak a Tegnap regénye, a Ma olvasóközönsége valószínűleg érzéketlenül siklik el felette és talán majd a Holnap irodalomtörténete fogja kellően értékelni.” A Hf egykorú fogadtatásáról így vélekedik: másutt ünnepi esemény lett volna, „nálunk mindössze a fenti komoly tanulmány, egy pár hüvös, udvarias ismertetés, néhány hangzatos frázis fogadja jobbról és balról és az olvasóközönség közönye”. A magyarázatot abban látja, hogy elmúltak a háború utáni lázas évek, amikor a magyar közönség kereste a választ a „miért”-re. De akkor sem volt keletje azoknak a műveknek, amelyek „lelki megtisztulásra, belső megújulásra hívtak fel”. „Babits regénye korregény, de nem jár kulcsra. [...] Nem lehet felette marakodó vitákat rendezni [...], nem lehet ellene szónokolni, még csak a szerzőjét sem lehet hazaárulónak kikiáltani. A magyarságnak a regénye. Valahogyan elvesztette aktualitását. A ma közönsége nem szeret a közelmúltba nézni, éppen olyan kevésbé, mint önmagába. [...] Az irodalomban főleg a szenzációk és pikantériák érdeklí [...]. Irodalomellenes kort élünk, már pedig Babits regénye tiszta irodalom.”

A cikkíró Ady lírájának epikai párját ismeri fel Babits regényében. Ady, egy hanyatló kor vátesze nem előkészítette, hanem megérezte a közelgő rettenetes vihart, s lírájával „az illúziók »rózsás ködében« elkabult

fajtaját” akarta felrázni. Az epikus azonban „a multba, multmagába néz”. Ő nem „a jövőbe vetett, csakazértis hittel” harcol, hanem „illúziók roncain szemlélődik”. Olyan magaslatról, ahová nem érnek el elfogultságok és pártszenvedélyek. A „mindent megérteni: mindent megbocsátani” magaslatáról. Fájdalmas Babitsnak ez a múltat néző történetírói objektivitása, mert „elfojtott szenvedések leple és nem epikai formasajátság”. „Ady költészete: szimbolikus líra, Babits regénye: szimbolikus eposz. Eposzszá avatja [...] költői pátosza, a motívumok állandó ismétlése, alakjainak szimbolikus jelentősége, tárgyának nagyszerűsége [...] egy család életében meglátja és meglátatja a nemzetét. Egyénekké foglalkozik és belevilágít életüknek legrejtettebb, tudatalatti mélységeibe is. [...] De az egyéni életek is csak szimbólumok, mögöttük nemzedékek állnak.” A recenzens zárójelben jegyzi meg, hogy a Hf-t „csak látva lehet megérteni”, mert szavainak külön színezetet adnak a nagy kezdőbetűk, a dőlt írás, az idézőjelek – ez azonban „akart szimbolizmus és néha mesterkéltnek hat”. A regény alaphangulatát a – regény első oldalán dőlt betűvel külön sorba szedett, epikus következetességgel ismétlődő – „*Magyarország sorsa*” motívum adja. E motívumot a cikkíró *A nagyidai cigányok* cigánykaravánjával, illetve a *Déli-bábok hőseivel*, Hübele Balázssal veti össze, hozzátéve, hogy ezeknél Babits szimbóluma „tudatosabb és akartabb és kifejezésre jut nemcsak a regény egész koncepciójában, hanem a legapróbb motívumok állandó ismétlődésében is”. Ilyen szimbolikus mélységgel csak „Strindberg misztikus Traumspiel-jében ismétlődnek” a motívumok.

A Szeffü Gyula folyóiratában érkező Farkas Gyula – Rédeyhez, Kiss Ernőhöz és Alszegehy Zsoltéhoz hasonlóan – felveti a Hf és a *Három nemzedék* közti hasonlóságot: „Babits a háborúelőtti magyar társadalom rajzához nem járul hozzá új színekkel. Olyan az, mint ahogy a »Három nemzedék« nyomán átment ma már a köztudatba.” Farkas is, mint Császár, egyoldalúnak tartja a regényt, de nem világnézeti, hanem formai okokból. BM „az egész magyar társadalmat kívánja bemutatni”, de annak „csak két rétegét látja meg: a gentryt, a Halálfiat és a zsidóságot, egy új kultúra hordozóit”. A paraszt, a munkás kimarad. (Ugyancsak ezt a már mások által is hangoztatott hiányt rója fel a nov. 12-i Népszavában G. I. [Gergely István].) A dzsentrit kritikusan, de nem bántón, hanem „fájó” szeretettel festi. S noha alig lép ki eposzi zárkózottságából, és alig nyilvánít véleményt, a zsidóságról szólva megmondja: mintha az „az új kultúrát azért pártolná, mert

»titkos ösztönnel érezte, hogy minden felforgató törekvés a keresztények közt csak hasznára válhatik a zsidóságnak«”.

A cikkíró „humoros regény”-nek tartja a Hf-t, de úgy véli, ennek a humornak „vajmi kevés köze van A nagyidai cigányok önmardosó iróniájához, Hübele Balázs keserű szatirájához, még kevesebb Dickens meleg érzelmességéhez. Sok elfojtott fájdalom van benne, szétfoszlott illúziók, megtört hitek fájdalma és sok szeretet és nagy megértés. Türelmetlen korunkban csodálatos, idegen virág.”

Farkas Gyula végül a mű töredék voltát és a benne megfogalmazott kérdések megválaszolhatóságának problémáját veti fel: „A hétszázoldalas regény töredék. Tudatosan az. Utolsó lapjain kérdőjelek sorakoznak egymás mellé, melyekre feleletet várunk. De vajjon akadnak-e a magyar kérdésekre feleletek? A szerző súlyos kötelezettségeket vállalt magára és nem mondhatja el még nagynevű őseivel: véghez vittem nagyhírű munkámat. Szeretnék hinni, hogy lesz ereje életművének befejezésére.”

A lelkes, fiatal olvasók közt mindenesetre akadt olyan, aki egyfajta választ vélt kiolvasni a műből. Babits regénye azoknak szól, akik az irodalomtól „a közösség nagy kérdéseinek megoldását, vagy legalább felvetését” várják – írja *Honnan hová?* című cikkében Sz. [Szabadi Béla] a Diákvilág novemberi, 3. számában. Könyvismertetésében egymás mellé állítja Babits alkotását és Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* c. regényét, e „két egymást kiegészítő hatalmas prédikáció”-t. Mind a Gulácsy-, mind a Babits-regény egy vesztébe rohanó társadalom rajzát adja. Ezentúl azonban merőben ellentétesek. Babits regénye „sorstragédia”, hősei egy egész társadalmi osztályt képviselő „típusok”. Gulácsy műve eposz, hősei kivételes egyének. A babitsi „predikáció” lényege: nem csak kenyérrel él az ember, hősi tettek nélkül elsenyved az emberi lélek. (Babits szerint „a magyar középosztály tagjait nem a világháború tette a halál fiaivá”, hanem az, hogy nem talált többé alkalmat a hősiek erőfeszítésre.) Gulácsy Irén már azt prédikálja: „a nemzeti élet sebeit is csak hősök gyógyíthatják meg.”

A Szabadkán megjelenő vajdasági lapban, a Bácsmezei Naplóban is publikáló Szenteleky Kornél szintén úgy érezte, hogy a „legnagyobb magyar Tegnap-regény” elolvasása után a „más milióban, szerényebb kulturájú felkészültséggel” élő Imrusok szemében is „felgyúlt a fény”. Az elismerés szavait halmozó cikkíró megrázóan egyéni, de korántsem ritka tragédiát lát a „könyveket, álmokat, eszméket és élményeket hajszólo” Imrus és a „kicsiny horizontu emberek” közötti ellentétben. Az ősi magyar átok, Ady

tragédiája ez, dunántúli és katolikus miliőbe helyezve. Szenteleky valószínűnek tartja, hogy az író családját, illetve saját magát is belefoglalta művébe, s ezért csodálja azt a pszichológiai kegyetlenséget, amellyel „embereinek rejtett és rosszszagu gondolatait feltakarja”. (*A legnagyobb magyar Tegnapi regény, Babits Mihály: Halálfiái.*, Bácsmezei Napló, 1927. nov. 6.)

Az év utolsó két hónapjában megjelent még néhány figyelemreméltó kritika: a Németh Lászlóé (*Babits Mihály: Halálfiái*, Protestáns Szemle, 1927. nov., 598–600), a Schöpflin Aladáré (*Babits Mihály: A halálfiái* [!], Könyvbarátok Lapja, okt.–dec., 64–67) és az Alszeghy Zsolté (*Összefoglaló könyvszemle. Jelentősebb szépirodalmi alkotások*, It, 1927/5–6, 218–232).

Németh László szerint BM társadalmi regénye – a művek közti különbségek ellenére is – úgy „vádol és propagál, akár [...] az Elsodort falu”. Nelli és Imrus története egyetlen keretbe foglalt végzetesség. E műnek nincsenek hősei, csak áldozatai. „Babits nem engedte meg hőseinek, hogy mások legyenek, mint a sors lejtős sínein ellökött kocsik.” Az író elbeszélő módszere nem enged drámai sorsot bemutatni, hiszen a dráma az egyén erőfeszítése.

A regény nem igazán mese, hanem a sorsszerűségről írt tanulmány. „A szereplői eljártsszák, ő pedig elmagyarazza az eseményeket. Játékban és magyarázatban bizonyos művészi beosztás van.” A főlénynak és a tettetett kívülállásnak Babits egész költészetében megszokott „különös bája” mellett is nyilvánvaló, „hogy ott van a dologban a legszemélyesebb líra”. Babitsnak e módszeréről a kritikus elismeréssel színezett fenntartással szól: „Veszedelemes módszernek érzem az övét. Inyenceknek talán állandó csemege, brutálisabb ízlésnek modorosság.”

A Hf „a nagy költészet eszközeivel szerzett könyv, egy jelentékeny szellem revelálója”, de nemcsak revelálja ezt a szellemet, hanem annak korlátait is leleplezi. Az őszintén és bravúrosan elkészített társadalmi tabló hitelét „a passzivitás és a túlzott irodalmár szemlélet” rontja le. BM „túlzottan és öngyilkosan lojális” a magyar dzsentrivel szembeállított zsidóság ábrázolásában. „Csak a költő passzivitásával magyarázható az a mély tisztelet, mellyel Babits a század normannjait nézi. Csak a megszeppent Nelli fiának imponálhat ennyire a pozíciót kitolakodó két könyök.” A tények ugyan „magukért beszélnek, de a költőnek talán lehetnek más szempontjai is”. Bár „magyarnak lenni nehezebb s tétovább dolog”, és „a zsidó az életre kiváló, a szépre kapható faj, [...] talán a derék sóti és gádorosi magyar középosztályra se üt ki oly szerencsétlenül az összehasonlítás, ha az író

nem az irodalmi műveltséggel méri a kiválóságot. [...] Az irodalmi műveltség, még ha alapos is, csak vállunkra vetett modern kacagány, attól a testünk lehet akár szutykos is. [...] feltörő parasztgazdák fia sohasem írt volna ilyen regényt. S az aztán arról sem feledkezett volna meg, hogy a szét hulló dzsentri-földek itt-ott parasztgazdák kezére csúsztak, és hogy ez a parasztság kitanítottatta a fiait, és hogy közel az idő, mikor a magyar közép osztályban tudatos egységben jelenik meg a harmadik és jogos pályázó: a nép fia”, akit Babits modorában így is lehetne írni: „a Nép Fia.”

1935-ben Török Sophie megjegyzést fűz ehhez a kritikához, amelyben a maga nem titkolt ellenérzéseit is megfogalmazza. Idézi Németh László néhány öndicsérő értékelését, köztük azt, amit „legnagyobb művéről”, az „egy egész nemzedék sorsát befolyásoló” *Emberi Színjáték*ról mondott, majd hozzáteszi: „ezek után el lehet képzelni, milyen jó regény a Halálfiain, ha az utáncat is ilyen remekmű. Mostmár csak azt nem értem, miért emlegeti oly büszkén Németh, hogy ő »lekicsinylően« írt a Halálfiairól?” (*Önéletrajz, generációs probléma, vagy amit akartok*, NY, 1935/3.)

A Múlt és Jövő 1927. decemberi számában Komlós Aladár szintén BM zsidóábrázolását veszi szemügyre *Beszélni kezdenek a zsidóról* c. írásában. „Egészséges dolog”-nak tartja, hogy a „magyar társadalom nyugodtan és tárgyilagosan kezd tárgyalni” erről a problémáról. Véleménye szerint „igazságos könyvet csak olyan keresztények írhatnak a zsidókról, kikben egy csöpp filoszemitizmus és olyan zsidók, akikben egy csöpp antiszemitizmus van”. A számos ilyen témájú regény közül többet komolyan kell venni, mert bennük „készül a zsidó új arca”. (A cikkíró által felsorolt komoly példák: Babits Mihály: *Halál fiai* [!], Zsolt Béla: *Házassággal végződik*, Móricz Zsigmond: *Kivilágos kivirradtig*, Földi Mihály: *A Halasi Hirsch fiú*, Hatvany Lajos: *Urak és parasztok*.)

Komlós szerint Babits „nyíltan szembenéz a zsidókérdéssel, de nem állítja érdeklődése középpontjába”. A mű egyik főhőse úgy nő fel katolikus családjá körében, „hogy jóformán egyetlen eleven zsidót sem lát, csak emlegetni hallja néha őket, mint valami alacsonyrendű, csúnya, komikus és kellemetlen fajtát”. A művelt, nyugati intelligenciájú Schapringerekkel való találkozás a „szenzáció erejével” hat rá, de lassan megérzi, hogy e műveltségnek nincsenek mélyre nyúló lelki gyökerei, s hogy „a szívesen fitogtatott kultúrájánál erősebben él bennök a pénzvágý”. De a Schapringerek üres sznobizmusának is vannak bizonyos érdemei: „ők közvetítik a nehézkesebb, de mélyebb magyar tehetséghez Nyugat felszabadító szellemét.”

A sznobok „népesebb seregén kívül” ismer Babits még egy másik zsidó típust is, „a rabbinusok ivadékát, akiről így ír: »fény árad Rosenbergből: csupa őszinteség és rajongás, judaikus jóság és energia.«”

Bohuniczky Szeffi impresszionisztikus stílusban megírt, komoly esszéje (*Babits Mihály Dunántúlja*, NY, 1927/24.) táj és ember összetartozását fejtegeti a Hf alapján. A Dunántúlról jött elbeszélők „eddig csak általános sajátosságokban mutatják a fajt, [...] de olyan akiben egészen átpregnálódottnak volna íze, speciális sajátossága, fülledt tragédiája és józan romantikája a vidéknek, nem volt még. A Halálffiai között találjuk az elsőket”. Rácz Cenci agilitását mintha „azok az erők mozgatnák, melyek szőlőskertjét is érlelik [...] Mintha csak ő nézne itt a jövőbe; az elhivatottak makacsságával áll a föld mellé, védi a szőlőt, szinte minden mozdulata száraz parancs, hogy fajtája gyökerén őrizze a hantot, mert ez odatartoztat valamihez [...]”. Nelli „a passzió szomorú tündére”, „üvegre lehelt szent”, akin a legfájóbb hangulatokat szűri át fajtája tragikus végzete, „szavatlan és tiltakozás nélküli életében a legtöbb sejtelve neki van”.

A Hf környezete „nem mesterséges kulisszafal: szerves élet, halljuk csobogó életerét; íze, szaga praktikusán kitermelt öreg szokásokból olvad át a cselekmény lüktetésébe [...]. A Halálffiai között talán mégis Sátordi [!] Mihály az, kinek hangsúly nélküli, de makacsan őrzött életformájában érezni leginkább azt a sajátos, elődöktől vérébe olvadt, szinte gondolkodás nélkül magába fogadott diszciplínát, melyet e vidék józansága diktált rá, egyúttal bilincseket is rakva minden egyéb lehető kilengésre. [...] Sátordi Mihály nagy diszciplínájában, befelé mélyült magányosságában, a néma hősiességgel hordott keresztben [...] az örök nagy emberi vágy ideáljának oly alakját kapjuk, amiért minden keresztrefeszülő hit érdemes [...] Hangtalan erő s mégis oly erő, mely után önkéntelen sóvárgással kívánczik minden bizonytalanban keringő sóhajtás...”

Schöpflin Aladár szintén az „első igazán dunántúli regény”-nek nevezi a Hf-t a magyar irodalomban. A könyv olvasásakor az e tájról származó ember azonnal otthon érzi magát, és aki máshonnan jött, az is hamar megtalálja magát benne. „Ez az ellenállhatatlan erejű talaj ad a cselekvénynek szilárd alapot s meghatározza azt, ami rá van építve. A regény a talajtól való elszakadás tragédiája. [...] A tragikum az, hogy ettől a talajtól nem lehet elszakadni és mégis el kell szakadni, mert ma már nem lehet élni rajta. Ez a talaj egy elmúlt idő talaja, a ma embere nem tud rajta megállni.”

Aki ennél többre vágyik, „aki saját tulajdonát képező fogalmakat akar magának alkotni a világ dolgairól”, annak meghasonlást jelent ez az elszakadás. Imre a régi talajon nem találja a helyét, de „új talajt nincs ereje teremteni magának”. Akihez származása, neveltetése szerint tartoznék, azoktól lelkileg idegen, „akikben pedig rokoneszméket és érzéseket találna, azok származás, nevelkedés, atavisztikus beidegződések dolgában idegenek tőle”. Nálunk „nem lehet az egyik szellemi kasztból kilépni úgy, hogy az ember egyszerűen átlép egy másik szellemi kasztba”, mert vagy nincs ilyen másik kaszt, vagy pedig „nem elég erős arra, hogy erkölcsi támasztékul szolgáljon”. Imrus forrongásai és útkeresései így óhatatlanul „a szektariusság bélyegét viselik magukon”, s ezért nem marad „más menekvés számára, mint a család, mely helyreigazítja világi baklövéseit, s a könyvekbe temetkező magány egy erdélyi havasi kisvárosban”. A regény hőséneke lelki tragédiája „egy különleges, sőt különönc egyén tragédiája”, mely ugyanakkor „a háború előtti magyar fiatalság egy számrá és súlyra jelentékeny részének sorsát példázza”.

Schöpflin Aladár e szociális vonatkozások bemutatásán túl számos egyéb értékét is felsorolja a regénynek (hajszálfinom érzelmi árnyalatok, a vérség kötelékének finom érzékeltetése, asszociációgazdagság stb.), és a mű kimeríthetetlen gazdagságára utalva így fejezi be írását: „Bizonyára vannak titkai, melyek csak ezután, lassanként fognak gondolatainkban feltárulni s bizonyára vannak részletei, melyeknek értelmét és fontosságát csak ezután fogjuk felismerni. Olyan könyv ez, mely ha elolvastuk, nem kerül vissza a könyvespolcra, leltári tárgyként, hanem elevenen marad az olvasóban [...] s mennél tovább jut az ember időben tőle, annál jobban érzi rendkívüli gazdagságát.”

BM az It szerkesztőjének, Pintér Jenőnek és a folyóirat kritikusanak, Alszegehy Zsoltnak is tiszteletpéldányt küldött regényéből. Ez utóbbi a folyóirat 1927/5–6. számának könyvszemléjében elemezte a Hf-t. Alszegehy szerint e regény „két érdekességet nyújt az irodalmi kritikuskak: tájékoztat arról, hogy a modern magyar irodalomnak egyik vezéralakja hogyan gondolkodik arról a lelkiségről, amelyből modern magyar irodalmunk megszületett, másrészt érdekfeszítő problémául kínálja azt a kérdést, hogy a saját lelke, a lírikus lelke hogy csillan át a mesealkotáson”. BM költészetének nem egy megfejtethetetlen lelki problémáját érti meg az olvasó a főhős belső élete alapján, mert bár Imrus külső életútját a költőével azonosítani nem lehet, „a lelkük mégis azonos”. A regény hőséneke „ugyanaz az érzékeny palánta áll előttünk, mint Babits lírájában; ugyanaz a magát prűdnek érző

finom lélek, ugyanaz a minden szociális érzék mellett úri arisztokratizmus, ugyanaz az emelkedett művészeti felfogás, ugyanaz a nagy világirodalmi elmélyedés, gazdagságában vergődő bölcselkedés, ízlés alá fojtott erotika, tehetetlenségre született lázongó akarat, vallási dogmákon típródó vallásos magnetizmus”.

A kritikus a regény kor- és társadalomképének igazságértékét is vizsgálja. A regény által adott korkép nem egyezik meg „Beksics és Concha liberalizmusdicsőítésével, de sokban közös azzal a megállapítással, amelyet Szekfü Gyula ad”. Akik e kor tanúi voltak, a maguk tapasztalata alapján kételkednek a regény általános igazságában, noha a műben „a művészi elhitetésnek nincs elsiklása”. Alszeghy kifogásolja, hogy „lehangol, elkedvetlenít a kép”, pedig a költőnek hivatása vigaszt s enyhülést nyújtani, ahogy BM is mondja, de regénye ezt nem adja meg, talán azért, mert az író maga is ilyen lehangolónak látja a századforduló magyarságát. „És mintha lenne egy – a regényen kívül adódó – igazolása is: a világháború eredménye.”

A regény művészi értékét a kritikus a lélekrajzban látja. Babits elmélyült lélekleírásai, elemzései nem fárasztják az olvasót, „mert regényének meséje is van, egy emberi sors rajza [...]”. A mesében váltakozik a madártávlati pillantás és a megfigyelés. A regény stílusát, a mesemondástól ugyancsak különböző hangját a recenzió „zavaró”-an különösnek tartja: „néha izgatott, mint a napló, máskor irodalmi vonatkozásoktól nehéz, majdnem mindig a tudományos lélekrajz színével ható.” De a költő stílszépségei azt mindig éreztetik, „hogyanem mese, hanem a magyar problémával való számvetés van előttünk”.

BM új regényének híre egy-két hónap múlva már az iskolákba is elérkezett. A csehszlovákiai Losoncon megjelenő A Mi Lapunk decemberi, 10. száma arról adott hírt, hogy a pozsonyi magyar reálgimnáziumnak szeptember óta működő önképzőkörében az egyik előadó Babits „hatalmas új történeti regényét, három nemzedék sorsának nagyszabású eposzát ismertette”. Ez a diákság körében megkezdett hódító út azonban hamarosan véget ért. A Hf nem jutott arra a Farkas Gyula által megjósolt, „szomorú” sorsra, hogy a magyar középiskolák teljes vagy rövidített szövegű kötelező olvasmánya legyen. A regénynek a felnőttek körében sem lett széles olvasótábora, hisz sokaknál nem valódi olvasmányélmény, hanem egy-egy extrém kritika – például a Szabó Dezsőé – pótolta a műről szerzett hiteles ismereteket.

*

Vitát provokáló írások természetesen Szabó Dezső pamfletje előtt is születtek. A regény megjelenésének évében például nagy visszhangot keltett Ignotus és Kassák kritikája.

Ignotus *Jegyzet Babits regényéhez* című írása (NY, 1927/17, 312–316) a következő ellentétre hívta fel a figyelmet: a Hf Babits minden eddigi regényénél többet ad a „mindennapból, az emberi kicsinységből, abból, amit prózaiságnak szokás nevezni”, ugyanakkor „különös páthosszal”, „prófétai hangon” van írva. Az író egy anatómus mozdulatával fejti ki és mutatja fel *sub specie aeternitatis* [’az örökkévalóság jegyében’] a dolgokat, az érzéseket. E „nehézkés ékesszólás” következményeként, a regény minden „maisága, magyar, sőt dunántúli volta közben” is úgy hat, mintha egy „babitsi stílművész latinról fordította volna magyarra”. Már ezzel is „a Szent Ágoston Vallomásainak ízet idézi”, nem kevésbé a hosszú ifjúsági történettel, amelynek „félrusztikus, félintellektuális töről fakadt” főhőse, „a már gyerekfővel szinte askéta s próféta” Imrus „intellektuális és puritán áttételben még mindig a régi fajtát képviselvén, [...] nem tud beilleszkedni, csak beleütközni az új világba, mely százszor több paradicsomot kínál a réginél, de nem ismeri többé [...] azt a rendet, hogy az emberhez csak mert van és mert ő, kisujja mozdulata nélkül odaszalad minden [...]”. Ignotus a „súlyos lélekzetű” Meredith-művekhez hasonlíttja BM regényét. Az angol író szintén apák és fiak történeteit beszéli el, de „nem, mint például Turgényev, ellentétképpen, hanem mint ugyanazon enyészet további változatát, mind a kihalásig”. A recenzens a jelenkorból való történelmi regénynek mondja a Hf-t, amelynek írója sokat tanult Kemény Zsigmondtól is. Babits regényében is észre veszi azt a „funerátori [’temetésrendezői’] hang”-ot, amely „öt vagy hat negyedszázad óta” nem szűnik irodalmunkban, noha a magyar átéli és túléli a veszedelmeket. Úgy véli, egy idegen nehezen értené meg, „miért ez úri-kispolgári történeteknek komor páthoszuk, e kicsiny eseményeknek époszi lélekzetük”.

A kritikus írásának befejező részében fogalmazza meg legtöbb ellenvetést kiváltó gondolatait: „Nem bizonyos, hogy a könyvnek [...] mikor egy halálnak írt társadalmat ír meg, lesz-e hatása arra a társadalomra, mely most a halálnak izent hadat? [...] A regény, a Babits regénye e mához képest úgyszólván nem aktuális [...] különben is kevés lévén ma költészet számára a fogékonyság s a ráérés.” Hatvány Lajosnak a meredithi artisztikumtól távol álló, hasonló témájú regénye „jobban felverte a politikai érdeklődést” a maga „daudet-i hang”-jával, mivel „a *túlsó partról* néz, kiált

és leplez le, éppen amely körül a verekedések egy része folyik s amire vonatkozóan az indulatok háborúsak. [...] Ezért kell a Babits tegnapról mára történetivé lett regényének, hol, mint a hősi époszokban s a legnagyobb történetíróknál, a költészet s a politika egy lélekzetbe forr össze s az epikum egyszerre emberi s politikai vallomás, kívánnia a maga idejét”.

Tóth Aladár, a Nyugat zenekritikusa a külföldön élő Ignotus hosszú távollétével indokolja a Babits-regény aktualitása és az „új magyar szellem” iránti értetlenségét. (*Új magyar szellem és a Halálfiái. Jegyzetek Ignotus »Jegyzetek [!] Babits új [!] regényéhez cikkéről*, NY, 1927/20) Ignotus a múltban „Magyarországon az Európának induló magyar igazságok korát élte”, s ma, ennek a kornak letűntével „elindult régi igazsága után Nyugatra”. Jól látja, milyen erősen megállt a nemzet a saját lábán, s tapasztalhatja azt is, hogy mily keveset ad és adhat ma Európa a magyaroknak. A magyar szellem, a magyar művészet „új beteljesülések korszakába lépett”, de a háború utáni korszak már nem az „Európának induló” régi magyar vágyak beteljesülését hozta, hanem új vágyakból fakadt. Ignotus az új beteljesülésben a régi, saját vágyainak beteljesülését keresi, s az új vonásokat „öszöntönszerűen a régiektől számítja”. Babits is, Ignotus is átélték azt a keserű csalódást, mely az „Európának induló” hősi magyar gondolat katasztrófáját követte. Ignotus azonban nem érezhette azt a „nagy megváltást”, melyet az új magyar szellem „első és leghatalmasabb, felrázó, talpraállító riadója hirdetett: Kodály Zsoltára”. (Kodály művében a csalódott próféta hangja felkorbácsolja a kórusnak, a népnek hangjait, s mikor feltámad a nép zúgó, ezertorkú zenéje, maga a feltámasztó, a próféta elbúcsúzik, hogy átadja vezérszerepét a diadalmas Népnek, a Nemzetnek.)

Annyi hamis jelszó után most új, igazi jelszó jegyében „épül a vár”, amelynek olyan eredményei vannak, mint Móricz *Tündérkertje*, Szabó Dezső *Segítség!*-e, illetve a festő Rudnay és a költő Erdélyi József munkássága. Ez a magyar irodalom utat tört magának egy nagy és eleven közösséghez, miközben „külföldön és külföldi mintára idehaza bizonyos »új próféták« »kollektív«, »objektív« és »aktív« jelszavakkal homályosították agyukat”. (Tóth Aladár itt kimondatlanul is Kassák Lajosra és követőire céloz.) Az új magyar művészetben az, amit „individuális életnek neveznek, mint önálló probléma [...] elhallgatott; az egyén hangszere lett a magyar föld énekének”.

A vitairat szerzője válaszol Ignotus azon lehetséges ellenvetésére is, hogy az új magyar szellemről szólva a mai magyar művészetnek csak egyik

rétégeről beszél. Elismeri, hogy „a nagy magyar »védők« mellett ma is akadnak nagy magyar »támadók«” (Vaszary, Bartók Béla), de különbséget tesz „a »kifelé-harcos« magyar zseni” és „a »befelé-harcos« új magyar gondolat képviselői” között. Az előbbinek sorsa a tragikus magány (Bartók Béla), s „annyiban létezik, hogy »van«; felemel, megigéz [...] egyéni létével, de sorsunkban nem osztozik, elfoglaltságainkba nem nyúl bele irányító kézzel”. Az utóbbiak „munkája viszont csupa aktivitás, csupa korszerű reform, csupa ma alkalmazható politika, csupa pedagógia. [...] Ők az elhivatottak között napjaink elhivatottjai, a korszerűek, a modernek”.

Tóth megkérdezi: ha a nagy földrengés pusztítása szigorú kötelességet ró ránk, elfojtja az egyéni vágyakat, s mindenki egyetlen nagy közös feladat szolgálatába lép, lehet-e szavuk a mához a tegnap gyermekeinek, azoknak, akik a „gondolat és eszme madárszabadságában” nevelkedtek, és szerelmesei voltak az Egyéniségnek? Ő úgy gondolja, hogy a háború előtti kultúrában gyökerező nemzedék már megtalálta a – csalódáson, önmegtadagadáson át vezető – utat a mai kötöttségekhez, és el tudott helyezkedni a Mában. A Tegnap csak mint mély rezignáció élhet a Mában; az egykor szabad magyar élet új megkötöttségeinek szolgája ma csak fájdalmas dalt énekel (mint pl. Tóth Árpád). A parancs, mely napjainkban a lírikust is regényírásra szorítja: „keresni a megkötöttséget, menekülni az egyén ma haszontalannak bizonyuló szabadságából az élet, a magyar élet közösségébe.” Ennek engedelmességet az *Aranysárkány*, az *Édes Anna* költője, s ezt a folyamatot teljesítette be Babits Mihály, „akinek a legfájdalmasabb belső vajúdáson kellett átesnie”.

A régi és új szellem különbségét általában tárgyaló I. rész után tér át a kritikus Babits művészetének, illetve a Hf-nak a jellemzésére. „Babits Mihály volt az Európának induló háborúelőtti magyar gondolat legnagyobb szerelmese. [...] költői egyéniségébe, mint a legkoronázottabb lombkoronába, felszívódott mindaz az erő, mely az ősi magyar fatörzsben évezredek óta magasba kívánczolt [...]. Mint a jegenyék csúcsa szeretkezett a legnemesebb európai eszmék friss légáramlataival [...] s az örök kultúra nap-sugarától hevítve ragyogó párákban szálltak fel [...] azok a nedvek, melyeket [...] komor mélységekből táplálkozó gyökerek küldtek [...]” A büszke lombkorona jobban megszzenvedte a vihart, s most „öt éri a fatörzs vádjai: te voltál a szélfogó [...] Az élet rácáfolt a kultúra álmára és megtörte a kultúra legnagyobb álmodóját. Babits költészete a veszített csata után egy veszített kultúra kétségbeesett apológiája volt. [...] Igazságában már nem

az élet igazságát védte, hanem az álom igazságát. És átkozta azokat, akik ezt az igazságot [...] kiszolgáltatták az életnek, mely az álmot visszajára fordította [...]. Átkozta önmagát is [...]”. S a költő érezte, hogy álmait védve eltávolodik a „földtől, a való élettől, az embertől”. Felismerte, hogy „az álmok mellett tovább kitartani, most már egyet jelentene az élettől való elszakadással; a valóság, az ember megtagadását jelentené”. Babits más utat választott. A nehezebbet: „Az álomkirályfi beállt az élethez szolgálónak.” A belső küzdelemből született meg a Hf költészete. „A büszke lombkorona mély, önmegtagadó alázattal meghajolt: vissza a Gyökerekhez!”

A tegnapi kultúra legnagyobb álmodójának gyökerei a „múlt század vidéki magyar középosztályának életébe” nyúlnak. Innen indul el a szabad gondolatot hirdető kultúra harcosa, s a fővárosban belekerül a végtelen, szabad élet forgatagába. Csakhogy ez a világhódító hős nem olyan Babits regényében, amilyenek „hősét az Európának induló háborúelőtti magyar gondolat” képzelte, valaki megfordította a „látcsövet”. „Mert a tegnap hérosa a Halálfiái életének perspektívájában: csak egy kis álmodozó, sápadt gyermek: Imruska. Csenevész könyvmoly. Hősiesen végigálmodja a »tegnap« minden nagy álmát, de álmainak az élethez, a valósághoz semmi közük. Csak csetlik-botlik az élet útjain. [...] míg [...] végzetesen elvágódik...” A kritikus „kérelhetetlen igazságszolgáltatás”-t érzékel abban „az új perspektívában, melybe Babits a tegnap hősét s azzal együtt saját életművét is beállította”. A kiábrándultságnak gyakran legizőbb lírai fájdalomtárgyilagosa regényforma takarja. (Micsoda kálváriája a megcsalódásnak, mikor a költő ifjúságának legkedvesebb verstémáit – „óda a bűnhöz”, a „soha-megnemelégedés” – egy hóbortos szélhámos ajkára adja, s Horatius versmértékéről lekerülnek a posványba.)

Mikor az álmodozó Imruska kifosztottan az örvény szélére sodródik, megérzi, hogy egy titkos mentőkötél vezet szívébe, ami visszarántja a mélységtől, „visszahúzza az egyéniség magányára kiszakadt embert ősi otthonába”. S a Viharagyú büszke vezére „alázatosan tér meg ahhoz a közösséghez, melyből kiszakadt”. Imrust megmentette Gádoros, és Imrus megérezte a „hamu” alatt az izzó „paraszat”, a szikrát a magyar élet tüzéből. „És leborult előtte, mint áldozati oltár tüze előtt szokás.” (Ebben az áldozati oltárban ott van Cenci néni energiája, Miska nemes úri mérséklete, Döme negyvennyolcas álmai, sőt a derék és közepes Jozsó is.) Imrus tanult azoktól, akiket ő akart új világideálokra tanítani. „És így alakult ki lelkében egy új világnak, a *mai* magyar világnak jelszava [...]: tanulva tanítsunk.

Tanuljunk a magyar élettől, [...]” Így lett Imruskából, a Tegnap büszke hőroszából a Ma kötelességtudó katonája, Imre, a fogarasi tanár. A Tegnapkal való leszámolásban azonban a kritikus érzékeli „egy fájó, síró hang” reszketését is, meglátja, hogy aki „egyik kezével a legkönyörtelebbr itélet halálos ökölcspását mérte a tegnap hőseré, másikk kezével [...] ráillesztette a bukott hőrosz homlokára a martirok örök koronáját”. Noha Imre leszámolt Imruskával, azért Imruska: mégis örök. „Mert örök dolog: szárnyakról álmodni.”

Tóth Aladár így összegzi Ignotus véleményével ellentétes álláspontját: „A Halálfiak: a mai idők parancsszavának legöntudatosabb felismerése. Rendkívüli jelentősége, hogy a tegnapi kultúra gyermeke ismeri fel benne a Mát s megjelöli ebben a mában azt a helyet, hol egy tragikusan összeomlott kultúrának már-már talajvesztett generációja újra gyökeret verhet és teljesítheti a kötelességet, melyet a mai idők szelleme parancsol. A Halálfiak ezért új határok a magyar irodalomban [...] mint Kodály Zsoltára, Móricz Tündéerkertje, sőt problematikájában kiegészíti azokat: nemcsak a jelent hirdeti, hanem egyúttal végérvényesen leszámol a multtal is.” E rezignált leszámolásban azonban a költő a megtagadott multat az örök szépségek közé is emeli. Bár a Hf minden sorában a keserű csalódás tragikus zenéje lüktet, „nem ez a csalódás mondja ki az utolsó szót: nem pesszimiztikus ez a regény”.

Bár az írók nem azonosíthatjuk hőselével, BM egy tekintetben „egészen Imruska: ő a »tegnap« bukott hőrosza s a »ma« győzelmes katonája”. Az író a Hf-ban „kétfelé győzött: meggyőzte a Multat és meghódította a Jelent”.

Ignotus cím nélküli válasza a NY-ban nyomban Tóth Aladár cikke után következik. Nehéz vitába szállnia Tóth Aladárral – írja –, hisz kicsavarja kezéből a fegyvert, mikor hívatlannak ítéli „a mai magyar élet kiépítésében való beleszólásra”. Hívatlannak, mert Tóth szerint „ösztonszerűen” a régiektől számítja „az új délköröket”. Ignotus elfogadja, s egyben pontosítja ezt a megállapítást: ő nem ösztonszerűen, hanem tudatosan teszi mindezt.

Tóth Aladár példait is másképp ítéli meg: nem lát különbséget például Bartók és Kodály, a háború előtti és utáni Kodály között, nem hallja „az önkéntes magyar várfogság dicső sziklavára felől [...] a Népnél diadalát”, s nem lát „caesurát többet a háború előtti és utáni magyar beteljesedés közt”. Mikor a haza összeomlott, nem a kultúrája omlott össze. Ha a „hátralökött Nemzet” [Tóth Aladár kifejezése] erősen meg tudott állni a saját

lában, az azért lehetett, „mert kultúrtaja még nem szaladt ki lába alól”. A „tegnapi s a mai magyar közt” sem észlel „caesurát”, s Babits regényében sem vette észre, hogy „az író s az ő *pusztulunk-veszünk*-ös bánata a halálfíságból kivenné a háború előtti magyar társadalom vidékibb elemeit a nagyvárosivá felzüllöttekhez képest”.

Ezt a különbséget az olvasók teszik, a mának világánál. Ő azért gondolja „a mához képest [...] nem aktuálisnak” a regényt, mert a jelenlegi Cencik, Dömék és Jozsók már nem a Halálra gondolnak, hanem Tóth Aladárral együtt úgy érzik, hogy „ők az Út, az Igazság s az Élet”. Ez azonban – mégha így lenne is – nem a könyvekből világlik ki, hanem a „könyvekkel *more patrio* [‘hazai szokás szerint’] nem sokat törődő hazai életből”.

Ignotus másképp látja a magyar jövőt, mint Tóth Aladár, úgy, ahogy „a Zrinyiek, a Balassák, a Széchenyiek, a Kossuthok s a Deákok látták”. Egyfelől: „ne bánts a magyart”, de másfelől úgy, hogy „minden magyar rög [...] énekelje [...] a nagyvilág minden zengzeteit, a maga szájaize szerint, de e világgal együtt, – zengje, hogy »tengerhez el, magyar!« s hogy a magyar föld minden rajta élő nemzeteknek saját szabad hazájuk”. Ignotus a megalkuvásra tett ironikus megjegyzéssel fejezi be válaszat: „Lehet, hogy elmaradtság ezt és így látnom, de nem igen látnám másképp, [...] ha (ami elvégre megeshetik) én is regényt írván, ezzel kiváltanám magamat az Ady s a Bartók genie-lábainál ücsörgő társtalanságból s visszahatóan átszerkeszteném alaptermészetemet, hogy már a tegnapi kultúra katasztrófája előtt is az volt légyen, aminek *ma* lenni kell.”

A Századunk decemberi számában Kecskeméti György (költő, újságíró, esszéíró) száll vitába Tóth Aladárral. Írásának már a címe is – *Új magyar szellem és a Halálfiak* – Tóth Aladár cikkét idézi. Szerinte téved vitapartnere, mikor a zenéhez hasonló megújulást lát a magyar költészetben: ott vagy a régi értékek élnek még (Móricz), vagy „valami elnemért újnak az ígérete vajudik és programmja harsog” (mint Szabó Dezsőnél vagy Erdélyi Józsefnél). Tóth nem találta meg a magyar szellem jelenét formáló erőket az általa fogalmazott általánossággal („menekülni az egyén ma haszontalannak bizonyuló szabadságából az élet, a magyar élet közösségébe”). Ez a közösséghez fordulás lehet a sorsunk kényszerűsége, de „művészi formáló elvnek túl sovány”. „Valami tévedésnek kell lenni Tóth Aladár irodalomszemléletének gyökereinél” is, mikor a Hf-ről mint a magyar szellem új átalakulásának szimbolikus alkotásáról beszél. BM regényében nem egy korábbi művészi hitvallását megtagadó író van előttünk. Csak

a tárgyválasztás tekintetében változott: most a közös magyar sors regényét írta meg. „Ahol a költészete ős gyökerei vannak, ahol a forma önkéntelen születése munkál az ő erőiben – ott nem alakult át a régi Babits-lélek közösség-lélekké. Még abban is a régi, ahogyan embereket mintáz: lelke finom megérező idegével életre érez lélek-képeket, egy Cencit, egy Hintásat [!], egy Nellit – belülről fogja meg őket a maguk középpontjából s nem a világ-egészből formává váló részek ők, hanem a Babits világa tevődik belőlük össze. Nem is az élet hézagatlan egésze az a regény, csak elevenné érzett egyes élet-pontok sorozata; Babits elbeszélő művészete nem a Homeos-utódok világ-epikája. De meg lényege szerint nem is a közösség lelkéből beszélő költészet az, inkább vágyával a közös sors felé forduló. És nem is nyugattalanabb, mint a régi Babits [...]”

Tóth Aladár koncepciója szerint a magyar szellemi megújuláshoz hozzártartozik „a Nyugattól való elkülönződés”, és a maga módján olvasván a Babits-regényt meg is találja benne a nyugatellenességet a tárgy, a téma világában. Ha a művészi formáléelvek területén keresné, éreznie kellene a műnek „éppen nem ős magyar, de erősen nyugati” ízét. Őt azonban csak az általánosság érdekli, mely „kiszolgálja történelemfilozófiai elgondolását”. Pedig a költészet nem azáltal lesz „a korral egyivásúvá, ha tartalmaival és tárgyaival elfordul az egyénitől s a közöset keresi. A költő metafizikai sorsa mélyebb rétegekben dől el, mint a tárgyak, tartalmak régióiban [...]”.

Tóth Aladár akkor is rossz helyen keresgél, amikor a regényalakok jellege körül kutatja Babits gyökeres átalakulásának nyomait. Egészen más-képp kell értelmezni azokat az általa felhozott példákat, amelyek a régi Babits-témákról szónokló Hintássra, illetve Imruska csetlés-botlására vonatkoznak: „Istenem, hát éppen Babits ([...] a Gólyakalifa [!]) Babitsa) ne ismerné a lelki két-értékűségnek, a fény, felszinek mögött kísértő sötét elbukásoknak borzongásait? S nem ilyen ellen-én-e a Hintáss Gyula?” A csetlő-botló Imruska közel áll a régi Babits én-képéhez, az sem volt olyan magabizó, erőtlől duzzadó. „Ami a Halálfiaiban az új magyarsághoz beszél, nem új lélek. Egy régi költő régi álmai új ruhában, s új világ visszfényében [...]”

Nem beszélhetünk – mondja Kecskeméti – az új magyar szellem győzelméről sem. Ilyen „világgá zendülő győzedelme” az új magyar szellemnek eddig csak egy volt: Ady. S „a bölcs megalkuvás a fősvény idő adta lehetőségek közt még nem győzelem” – hangzik a kritikus értékítélete.

Kecskeméti kritikáját Tóth Aladár *Válasz Kecskeméti György cikkére* című írása követi. Tóth Aladár azért válaszol a cikkre a benne talált „zava-

rosságok” és „ellentmondások” ellenére, mert abban nem érzelmi, hanem „teoretikus animozitással” [’elfogultsággal’] van dolga. Kecskeméti „bírlata lényegében igazolja” azt, amit bírál.

A vita az új magyar szellem meglétéről, illetve értékéről folyik. Tóth szerint méltán nevezheti „diadalmasnak” azt az irodalmat, „mely meglátta és [...] magáévá tette a nemzetnek azokat a legfontosabb problémáit, melyeket a nemzet mai sorsa felvetett”. A „győzelmes életerő” jelének véli, hogy „egy individuálisan szabad kulturában felnőtt művészgeneráció, azonnal ösztönösen alárendeli az egyéniségét a nemzet nagy közösségének, abban a pillanatban, mikor egy vesztett háború katasztrófája a nemzet egész közösségét létében, éltében fenyegeti meg”. Értéknek gondolja, hogy „a magyar költők legjelesebbjei [...] hozzálátnak a magyar szellem még kiaknázatlan belső erőforrásainak kiaknázásához [...]”. A háború utáni talajvesztettség után Babits Mihály is, akárcsak Móricz, Szabó vagy Erdélyi, „felismerte a magyarság legfontosabb szellemi érdekét, megtalálta azt a szilárd pontot, melyen a magyar szellem újra büszkén felegyenesedhetik”.

Tóth Aladár a Babits megújulásával kapcsolatos ellenvéleményre is reflektál. Ő nem állította, hogy a költő kibújhat az egyéniségéből, csupán azt, hogy valami másnak – például „a magyar szellem nagy közösségének” – a szolgálatába állíthatja (ahogy azt Babits is tette). Iskolásnak nevezi azt a megállapítást, hogy Babits regényének csak a „tárgya, témája új”: „Hát nem élte át Babits ezt az új tárgyat, témát minden idegével [...]? Hát nem új a Halálfiú hangjában az a fájdalmas és mégis győzelmes rezignáció, [...] a rezignálás a Valóság előtt!” Hintáss alakjában nem *A gólyakalifában* látott „lelki-kettősség” problémájának „továbbszövése” a fontos, hanem az, hogy „az eszmények meghasonlott birodalma mögött megjelenik a Valóság birodalma, mely mélyen megalázza az ideák-hajszolta embert”. Tóth a mű újbóli elolvasását ajánlja vitapartnerének, „hogy meglássa benne a tragikus csalódást s a belőle kivirágzó új életet”.

Ebben a Hf világnézeti, kultúrpolitikai és politikai aktualitását tárgyaló vitában a későbbi szellemi frontok érvei is megjelennek. Jól látszik ez Tóth Aladár válaszcikkének befejezésében is. A megbírált szerző tagadja, hogy a „szellemújulás programjához” a „nyugattól való elkülönződés is hozzátartozik”. Az ilyen megjegyzések csak az „új magyar szellem” hitelét akarják lerontani. Ő nem tagadja az európai kultúrát, csupán azt állítja, hogy ez napjainkban „nagyon gyér” a múlt századihoz (Wagnerhez, Tolsztojhoz) képest, vagy ahhoz viszonyítva, „amit ma a magyar szellem

még eléggékinemaknázott [!] kincsei, például a magyar népzene kincsei, adnak”. Amit ma ad Európa, el kell fogadnunk, de nem örülhetünk úgy neki, mint Tolsztojnak örültünk. „Hogy ma nagy művészeink egyéniségükkel az örök magyar szellem közösségébe temetkeznek [...] ez nem a nyugattól való elszakadás, hanem egészséges felismerése annak, hogy nekünk a Sztravinszky-féle »objektív« zene [...] vagy a különféle szürrealizmusok és egyéb izmusok nem adhatják meg azt az igazi talajt és biztosságot, [...] nemzetfenntartó erőt, melyet megad a magyar Föld és annak örök szelleme.”

Tóth Aladár szembeállítja Európát és a magyarságot, az európai és a magyar szellemet, a kifelé nyitott és a magába zárkózó kultúrát, az egyén haszontalannak bizonyuló szabadságát és a magyar élet közösségét. Örvend annak, hogy a művészetben nem probléma többé „az individuális élet”, és az „egyén hangszere lett a magyar föld énekének”. Felmagasztalja az „újfajta, Kodály-fajta géniust, aki a ránkszakadt rabság idején megcsörgeti a láncokat: ha már rabok vagyunk, legyünk saját nemzetünknek és fajtáknak rabjai! fel, építsük magunknak nemzetünk kiaknázatlan s kimeríthetetlen kincsesbányáiból nagy, önkéntes várfogságunk dicső sziklavarárt és őrizzük, védjük, tegyük újra termékeny”. A Hf írójában szintén „az új magyar élet megköttőségeinek szolgálójá”-t ünnepli a „Tegnap szabad énekesé”-vel szemben. Azt, hogy írását kapcsolatba hozták a fajvédőkkel is, csupán a közvélemény politikai érzékenységevel magyarázza. Az új szellem képviselői közé sorolja (az általunk értékválasztásában és szóhasználatában vele rokonnak érzett) Szabó Dezsőt is, aki két év múlva egészen másképpen – bár ugyancsak nem irodalmi szempontok alapján – ítéli meg majd BM munkáját.

*

A Hf megjelenésének évében Kassák Lajos is írt a regényről. Kassák és Babits külön úton jártak, de néha találkoztak egymással. 1919-ben és 1920-ban, valamint Kassák emigrációja idején jelentősen növekedett az őket elválasztó távolság. A köztük meglévő szemléleti ellentét 1927-ben, a Hf megjelenését követően kapott ismét hangot, amikor az emigrációból immár hazatért Kassák bírálatát a NY Babits ellenzése miatt nem közölte. (SIPOS 1999 2:119–127)

A Nyugat által visszautasított kritikát Kassák a Századunkban jelentette meg. (*Babits: Halálfiái, Századunk, 1927/9, 511–517*) Ott azzal a lábgye-

zettel látott napvilágot, hogy bár a Babits-regényről egy korábbi számban már megemlékeztek, újból visszatérnek rá, mert Kassák írása a „kritikán túlmenő általános érdekű észrevételeket is tartalmaz”.

Milyen feltételei vannak az új magyar regény megteremtésének s egyáltalán a regényírásnak? Miért nem tudják regényíróink megoldani ezt

a feladatot? – kérdezi Kassák bírálatának elején. Az *Egy ember életének* írója a maga világnézete és prózaeszménye alapján bírálja a Hf-t. Hiányolja a határozott regényszerkesztést s az azt meghatározó társadalomformáló világszemléletet, a valóságismereten alapuló korábrázolást, a valóságos, cselekvő hősöket.

Kassák az „elhibázott konstrukciója ellenére is” figyelemre méltó regény „elítélő és mégis értékelő kritikáját” egy már sokszor hallott megállapítással kezdi: „Nem az elbeszélő költeménye, hanem a költő elbeszélése ez a könyv.” A Hf-t író Babits „nem makrokozmikus, hanem mikrokozmosz egyéniség. [...] Intuitív ereje villanásos, nem tereket betöltő s kompozíciós készségét többnyire a mondatok gazdaságosan szigorú és esztétikusan tiszta megszerkesztésében éli ki. Az esztéta és a versköltő megkülönböztetett tulajdonságai ezek” – de önmagukban nem elegendők az új magyar regény létrehozásához. Kassák szerint „csinálhat elsőrangú szóművészetet, de nem csinálhat elsőrangú regényt” az a regényíró, „aki világszemlélet és társadalomalakító akarattal, mint a regény két alapeleme nélkül, ül neki regényt írni”. A versköltőt az különbözteti meg a regényírótól, hogy a versíró kielégülhet a művészi tökéletesség megalkotásában, a regényírónak azonban „állásfoglalás van a fölléptében, típusokat formál és helyzeteket konstruál, hogy az így újjászervezett világműveben kimondja érzéseit és gondolatait a fennálló világért vagy a fennálló világ ellen. [...] A szép vers lehet csak esztétikai produktum, a jó regény elsősorban társadalmi cselekedet”.

Babits a Hf-ban nem lírai regényt, hanem társadalmi regényt akart írni, de műve nem társadalmi regény, sőt nem is regény. „Nem társadalmi regény témamegválasztásánál és témabeállításánál fogva.” Az író a magyarság egy korszakának a megmutatását tűzte ki céljául, „mint bíráló és útmutató akart fellépni vele szemben”, de anélkül vállalkozott a szociális cselekedetre, hogy az íróban mint emberben meg lett volna az állásfoglalásra kényszerítő szociális világszemlélet. Az új magyar regény megírásához nem elég a magyarság ügyét témául választani, „az alkotónak a nemzetközi

életáramlatban kell állnia, [...] ki kell tágítania a perspektívákat, központi témáját ezer szállal hozzá kell kötnie a világegységhez [...]”. A Hf írója nem ezt teszi, „témáját nem tudja felemelni általános emberi jelentőségűvé, a cselekménynek nincs meghatározott fejlődésvonala”. S így nem több egy család jellegzetes leírásánál, „stílusművészeti teljesítmény társadalmi jelentőség nélkül”.

A kritikus tisztán írásművészeti szempontból sem tartja jó regénynek a Hf-t. „Témája kevés és túlon túl passzív természetű [...], formájában lazán szerkesztett, a történés vonalvezetése szakadozott, némely oldalak az asszociációk gazdagságában és stílus-tisztaságában Babits legjellegzetesebb verseivel egyenértékűek [...]”. A „bizonytalanul alakuló téma” elnyomja a „formszerkesztő regényíró”, „elfelejteti a regény miértjét s az író célját”. Az író mindvégig „mint versköltő, kispasztikus és stilizáló esztéta van jelen”. A minden szituációban lírikus Babitsot moralizáló énje „külső kényszerűségből regényírásra csábítja”, de Babits négy regénye „négyszeres bizonyíték” BM költői volta mellett.

Kassák kifogásolja, hogy sokáig kell várunk a főhőssel való találkozásra; a regény kezdetén a szereplők mind epizódalakok, egyikük sem tud kiemelkedni a milióból. Nem cselekvő hősök. Egyedül Hintásst jellemzi teljes aktivitás, ő az egyetlen, aki előreviszi a cselekményt azzal, hogy megbontja a családi törvényeket; de csak „ripacsmódra eljártssza szerepét anélkül, hogy mélyebb és sorsfordítóbb emléket hagyna maga mögött”. Babits ugyan nagy ígérekkel indítja el az életét, de nincs benne „elég keményszívűség ahhoz, hogy meredek és rövid pályát jelöljön a részére, [...] így abból, aki főhősnek indult, regényes vidéki figura lesz”.

A harmadik generációból kikerülő főalakon keresztül mond Babits ítéletet a környező dolgokról és személyekről. „Imruskában jelentkeznek az élet szociális elemei, meglátja a vidék lemarasztaló tehetetlenségét és megsejti, hogy az eddig látottakon és hallottakon kívül még létezik valami egyéb is, egy kultúrában gazdag és morális törvények szerint cselekvő világ. [...] Imruska világszemléleti harcban áll környezetével, dolgozni akar a jövőért és hiszi, hogy föl tudja magát szabadítani a mult tradíciói alól. S ha a megindult vonal be tudta volna futni fölfelé ívelő pályáját, ez bizonyíték lett volna a regényíró Babits mellett.” Kassák szerint az író „saját ítéleteit és rajongásait mondja ki” Imruskán keresztül, s az ő „kettétörött pályafutása is az író alapos vagy alap nélküli meghasonlásából következik”. Úgy érzi, BM a regényírás éve alatt „ellentétes lelki fejlődésen ment

át: [...] regénye elején [...] valahová egészen máshová készült, mint ahová a könyv végén megérkezett”. Ennek következménye a törés, amely „nemcsak Imruska pszichikai életvonalában, hanem a regény szerkezetében” is kimutatható. A mű közepén „a történés fejlődésének irányvonala bizonytalan lesz, [...] a mondatok mögül szinte kiérezzük az író tétovaságát, tépelődéseit ön maga sorsa és a külvilág alakulása fölött”. „Babits Imruska figurájában kultúr-harcosnak és társadalom-reformernek készült, de egy pillanatban kihunytak előtte a lámpák, a fele útról visszakényszerült oda, ahonnan elindult és ugyanez történt könyvével is. A *Halálfi* az új, nagy magyar regénynek indult s csak részleteiben tartalmaz új értékeket.”

A cikk befejezése gesztusértékű: „a *Halálfi* az egyik legszebb teljesítménye az utóbbi évek magyar irodalmának s éppen ezért kötelezve érzem magam arra, hogy őszinte és lehetőleg mélyreható kritikát mondjak a regényről.” A kritikus hivatása nem lehet az, hogy „megvallveregesse a szerzőt vagy föntartás nélkül ódát írjon hozzá”. Mind az olvasókkal, mind az íróval szemben kötelessége, hogy a „mű fogyatékoságaira figyelmeztesse” őket, „hiszen azzal, hogy a munkával, mint életünk egyik jelenségével foglalkozik: eleve elismerte annak jelentőségét és kötelező megbecsülését”.

Kassák kritikája – néhány levél és újságcikk tanúsága szerint – érzékenyen érintette Babitsot, s kisebb vihart keltett a Babits, Osvát szerkesztette NY-ban. Megjelenésével azonban nem ült el vihar, és a kibontakozó vita nemcsak a Hf kritikájától távolodott el, hanem a regényszerkesztési és művészetelméleti kérdésektől is, immár a kritika helye és lehetőségei körül kristályosítva ki az ütközőpontokat.

A Kassák-cikk megjelenése körüli huzavonáról másfél évvel később (1929. ápr. 14.) az újságolvasók is értesülhettek, amikor egy újabb Kassák–Babits affér alkalmából a Bács megyei Napló erről a régi ügyről is beszámolt. A Tsin aláírással jegyzett cikkben (*Babits Mihály és Kassák Lajos afférje egy könyvkritika miatt. Babits kivált a Nyugatból és Schöpflin Aladárral és Móricz Zsigmonddal együtt új lapot akart indítani.*) Tamás István regényíró így számolt be az 1927-es Kassák-kritika körül támadt viharról:

„A kritikát, amely elfogulatlanul bírálja a regényt, le is adták, ki is szedték, és mégsem jelent meg, mert Babits, mint a lap egyik szerkesztője, még kefelevonatban elolvasta a cikket. A kritika olyan rendkívüli hatással

volt rá, hogy ott a helyszínen a nyomdai szedőszekrény előtt sirógörcsöket kapott és elájult.

Amikor magához tért, berohant a szerkesztőségbe és a következő kijelentést tette Osvát előtt:

– *Ha ez a kritika megjelenik a lapban, én már itt sem vagyok!*

Megpróbálták csittítani, békíteni, hisz Kassák nem »vágta le« a regényt, de az érzékeny lelkű költő még a legenyhébb kritikát sem volt hajlandó elviselni. *Őt csak hódolat illeti meg és nem bírálat.*

Osvát ekkor felkereste Kassákot és így szólt:

– *Babits magánkivül van a cikk miatt. Mégis, ha ön ragaszkodik hozzá, lehozzuk, azonban...*

Mire Kassák, akibe jóadag flegma szorult, nevetve mondotta:

– *De kérem, én egyáltalán nem akarok emiatt fejfájást csinálni az uraknak.*

És visszavette a cikket, amelyet aztán a Századunk című folyóiratban adott le. Ez volt az előjátéka a mostani fő-veszekedésnek.”

Nem tudni, mennyi igazság és mennyi túlzás van a fentiekben, az azonban bizonyos, hogy az ügy alakulásában a nem éppen harmonikus Babits–Osvát viszony is szerepet játszott, miként ez Basch Lórántnak, Babits kurátortársának szavaiból is kiviláglik: „Amikor Gellért Oszkárt egy ízben a Babits–Osvát ellentét okáról megkérdeztem, ő csak Kassáknak a Halálfiáról írt kritikájára emlékezett, amelynek Osvát helyet akart adni. [...] Gellértnek a Babits-archívumban található 1927. szeptember 9-i leveléből azonban az is kitűnik, hogy e cikkben már rajta volt a nyomdának szóló tipográfiai jelzés, anélkül, hogy azt Babitsnak, kinek mint szerkesztőnek minden cikk bemutatandó volt, előzetesen megküldték volna. Tudjuk, hogy Babits, Schöpflinnel megtanácskozván a dolgot, a cikket visszaadatta (az idézett levélből kitűnőleg a Kassák-ügyet úgy intézték el, »ahogy Schöpflin ajánlotta«). [...] Babits Osvát e magatartásából méltán következtethet arra, hogy az e bírálat nézőpontjait és konklúzióit nem vetette el.” (TÉGLÁS 2000:60)

Babits és Gellért Oszkár levélváltása, ha nem is cáfolja, de kissé más megvilágításba helyezi a Bácsmegyei Napló által közölt történetet. Egy 1927. szept. 3-i táviratból arra következtethetünk, hogy Gellérték másnap, negyedikén meglátogatták Babitsékat Esztergom-Előhegyen. (OSZK Fond III/498/30). Gellért minden bizonnyal ezen a látogatáson adta át Babitsnak Kassák

bírálatát. Ő ugyanis már a következő nap (szeptember 5-én, hétfőn) levelet posztáz Gellért Oszkárnak Esztergomból, amelyben ezt írja Kassák kéziratáról:

„Kedves Barátom,

arra kérek várj a kérdéses Kassák-ügy elintézésével még egy hétig. Ujra elolvastam a cikket, s oly megjegyzéseim vannak, melyeket veled s talán Kassákkal is, személyesen kell megbeszélnem. A cikk igen gyenge: ezt első pillanatban nem vettem észre, mert elfogultan olvastam, s szokott skrupulózitással saját magam ellen voltam elfogult.

Ilonkával elhatároztuk hogy kb. egy hét múlva (10-edike körül) – talán végkép – Pestre megyünk. Máskülönben azonnal felutaznánk, de így inkább arra kérek, várj addig, hisz magad mondtad hogy a dolog nem oly sürgős. A következő (szept. 15-iki) számban a cikk még ne jelenjék meg; hisz eredeti tervünk szerint sem igen jelenhetett volna meg addigra.

A cikk kéziratát egy hét múlva fölviszem magammal Pestre. [...]” (SIPOS 1999 2:100)

A Babits-levél arra enged következtetni, hogy valóban volt „Kassák-ügy”. Ám ez a levél nem látszik indulatosnak: BM a Kassákkal való személyes megbeszélés gondolatát is felveti, sőt a cikk esetleges közlését sem zárja ki. Az írás gyengeségére való utalás és a megjelenés elodázására vonatkozó kérés azonban ki nem mondottan is a megjelenés megtagadása felé mutat.

Lehet, hogy ez az 5-i levél nem érkezett meg időben Budapestre, mert Gellért a maga 9-én keltezett soraiban már mintha az ügy befejezéséről tudósítana, miközben egy bizonyos „félreértés”-t is igyekszik tisztázni:

„A K.-ügyet úgy fogjuk elintézni, ahogy Schöpflin ajánlja. Egy félreértést már most szeretnék tisztázni: a cikk élén ugyan már rajtavan a tipográfiai jelzés a nyomda számára, de én a kéziratot még nem adtam volt nyomdába. Úgy emlékszem, ezt meg is mondtam neked Esztergomban: azért vittem ki a kéziratot, mert nem akartam nyomdába adni, míg te nem olvastad. Éppen azért arra is kérek, küldd vissza vagy hozd magaddal, hogy K.-nak visszaadhassam. Ölel Gellért Oszkár.” (OSZK Fond III/498/31)

A levelek alapján nehéz eldönteni, találkozott-e BM korábban – esetleg „a szedőteremben” – a kefelevonattal (mint ezt a Bácsmezei Napló állítja). Az mindenesetre kétségtelen, hogy az „ügy” már korábban kirobant. BM maga is „Kassák-ügy”-re és a cikk újraolvasására utal (bár e két

megjegyzés a Gellért hozta kézirat előző napi olvasására és ennek másnapi megismétlésére is vonatkozhat). Nem tudjuk, hogy Gellért egy már meglevő vagy egy potenciális „félreértés”-ről beszél-e, miként az is kérdés, vajon BM adatta-e vissza Kassák cikkét (Basch Lóránt), vagy Kassák maga vette vissza azt (Bács megyei Napló). Homály borítja Osvát szerepét is, bár kettejük ellentmondásos viszonyát ismerve (FRÁTER 1983:117–125; BASCH 2004:62), akár hitelesnek is elfogadhatjuk a Bács megyei Napló állítását.

Azt, hogy BM „sírógörccsöt” kapott a kritika elolvasásakor, maga a vizs-zautasított cikkíró is emlegeti (talán némi költői túlzással): „Nem régen történt meg velem, hogy az egyik nagy költőnek regényéről [...] tárgyilagos és szakszerű kritikát írtam s mikor ez a költő elolvasta írásomat, sírógörccsöt kapott, és oly nemessé edződött benne a kollégialitás érzése, hogy annak a lehetőségét is meg akarta gátolni, hogy továbbra is munkatársa lehessen annak a lapnak, ahol a kritikámat le akartam adni.” (A Toll, 1929. júl. 28., 21.) Ez az írás később jelent meg, mint a Bács megyei Napló idézett (április 14-i) száma. A Napló újságírója tehát nem ebből a Kassák-cikkből merítette értesüléseit, bár az információja valószínűleg magától Kassáktól származott, hisz a véle készített interjú során ez a korábbi ellentét is szóba kerülhetett.

A NY nemcsak nem közölte Kassák Hf-kritikáját, de hallgatott is róla. Ezért is feltűnő, s talán a szerkesztőségbeli nézetkülönbségeket is mutatja, hogy a Babits–Kassák-háború közepette a folyóirat december 1-jei számában a főmunkatárs, Fenyő Miksa igen elismerő recenziót tett közzé Kassák „remekmű” önéletrajzi regényéről (*Kassák új könyve* címmel). Minthogy az általa vitatott kassáki irodalmi elvek felől közelített Kassák regényéhez, először Kassák Hf-kritikájáról szólt, mivel Kassák ott a maga regényalkotási koncepcióját is kifejtette.

„Nem tudom mit ért Kassák Lajos ez alatt a fogalom alatt »magyar sors«, melyről – Babits Mihály nagy regényéről, a Halálfiaról írt kritikájában – megállapítja, hogy ebben a regényben nem tudott kitakarózni a fátylak és drapériák alól. Ha ez alatt olyasvalamit értett, hogy a regény hőse nem egy az életnagyságúnál magasabb alak, amely Atlaszként egész fajtáját a vállán hordja s magyarként összeroskad a magyar sors terhe alatt, ha nem ilyesvalamit értett alatta (ahogy egyébként Szabó Dezső Az elsodort faluban [...]), akkor Kassák megállapítása igaz is lehet. Ez a kivetítése Babits hősei életének és tragikumuknak az egész magyar sors végtelenjébe talán nem foglaltatott a Halálfiarban, de ami foglaltatik, ami élet ebben

élődik, ami elvág[y]ódások ez életet még életesebbé teszik, ami vágyak támadnak, ami folyók főnyembe fulladnak, az bizony mind a Kárpátok alján esett élet, küzdelem, elbukás. Sehol a világon másutt nem lehetett volna ez, csak ennek az országnak politikai, kulturális és szociális elhatároltsági között [...]. Bizony magyar sors, amit ebben a ritka kvalitású társadalmi regényben Babits művészete élénk tár [...].”

Fenyő úgy védi meg itt BM-t, hogy részben elismeri Kassák igazát. Igaz, egyben kritizálja is Kassák azon követelményét, mely szerint a műnek „a világegység”-gel és „a nemzetközi életáramlat”-tal kell összefüggésben lennie. Sőt azt mondja, hogy minél kevésbé konstruál Babits ilyen összefüggéseket, annál igazabb, annál művészebb, annál magyarabb sorsot mutat be. Kassák is így cselekedett a maga könyvében: a „művészi ízlése, [...], a realitás iránt való erős érzéke megőrizte attól, hogy alakját az élet-nagyságún túl a metafizikaiba fejlessze”, ő is „egy »ember« életét írja meg, magyar sorsot, ahogy egy emberöltő előtt a Kárpátok alján a maga sorsos útjára elindult”.

Kassák nem hagyta szó nélkül az általa írt kritika visszautasítását. A Hf-afférnek nagy szerepe lehetett abban, hogy nem sokkal később nyílt levélben fordult Osváthoz mint a Nyugat szerkesztőjéhez „a hiányzó kritika” tárgyában. Ez a szavai szerint „nem éppen kíméletes” írás Osvát válaszával együtt jelent volna meg a Nyugat hasábjain, de mivel BM „támadó hangúnak ítélte” (FRÁTER 1983:121), végül a kolozsvári Korunk 1927/12. számában látott napvilágot, *A hiányzó kritika – Levél Osvát Ernőhöz* címmel.

Kassák itt sem nevezi néven Babitsot, de az utalásai ezúttal is egyértelműek, akár csak az Ady-revizíóhoz írt hozzászólásában. (A Toll, 1929. júl. 28.) A névtelenség révén tágabb összefüggésbe illeszti a maga személyes panaszát, és a kritika egész helyzetét bírálja, de az általános megállapítások mögött ott izzik a személyes tapasztalatból fakadó indulat is: „Társadalmi életünk egyik alaphibája a szakszerű kritika elhanyagolása vagy méginkább az a klikk, párt és baráti alapon nyugvó támadás vagy dicséret-sorozat, amit a közélet szereplői ellen és érdekében kritikairás címén mondanak el klikktársak, párttagok és a vizontszolgáltatás reményében dolgozó barátok.”

Kassák fellépésével nem zárult le, sőt nyíltabban folytatódott a vita (Tsin, Bácsmegyei Napló, 1929. ápr. 14.; Kassák, A Toll, 1929. júl. 28.), amely már rég nem a Hf írójával, hanem a NY szerkesztőségében és a Baumgarten-alapítványnál fontos helyet betöltő Babitscsal folyt (TÉGLÁS

2003 1:424–448). BM nem vett részt nyíltan a polémiában, de egyik-másik írásában közvetetten reflektált az öt ért bírálatokra (*Az írástudók árulása*, NY, 1928/18; *Személyi ügy?*, NY, 1929/17) Bizonyosnak látszik, hogy a Babits és Kassák között levő művészetszemléleti különbségeken, az eltérő regényeszményen túl mindkét író tollát vezette érzékenység és sértettségéből fakadó indulat is, s az indulatot csak növelte a Babits–Osvát közötti feszült viszony. (A vita részleteiről: NÉMEDINÉ 2000:65–80)

*

1928-tól 1935-ig, a regény újabb kiadásáig, egyre kevesebb cikk jelent meg a Hf-ról (1934-ben egy sem). A leghatásosabb köztük Szabó Dezső 1929-es pamfletje volt, de az ezt megelőző 1928-as évben is napvilágot látott a regényről néhány írás.

Az Erdélyi Szemle 1928. januári számában fellépő névtelen kritikus azok táborát gyarapítja, akik a regény líraiságát hangsúlyozzák. Meg azokét, akik nagyon pesszimistának tartják ezt a regényt. A recenzens úgy véli, hogy az új Magyarország kialakulásának forrongó korát az író „nagyon pesszimiztikusan ítéli meg”, és nagyon egyoldalú képet nyújt róla. Regényének értékét is „megszűkíti”, hogy ebből az „epochális idő”-ből csak a halálfiat idézi, pedig volt a korban „teremtő, ébresztő szellem” is. A Hf ezért nem a kor regénye lett, aminek talán Babits is elgondolta, hanem csak egy család regénye. Az írónak lehet, de nem szabad „enervált, lemondó hangnak lenni”, inkább „egy egészségesebb erkölcsi magaslatra kell felemelnie az olvasót”. Különösen napjainkban.

Kessler-Balogh Edgárnak a csehszlovákiai magyar ifjúság lapjában megjelent írása (*Móricz Zsigmond és a regösdiákok*, A Mi Lapunk, 1928. jan.) nem lemondónak, hanem mozgósító erejűnek mondja BM regényét. A kisebbségi magyar fiatalok új nemzeti öntudatának formálódása szempontjából nemcsak Bartókot, Kodályt, Móriczot, Szabó Dezsőt és Rudnay Gyulát tartja fontosnak, (akiket néhány hónappal korábban Tóth Aladár is „az új magyar szellem” képviselőinek nevezett), hanem a Hf szerzőjét is: „Babits Mihály odakiált az öregekhez, hogy ha úgy megyünk tovább, ahogy eddig mentünk, elfelejtve a magyar talajt, akkor Halálfia vagyunk.”

Pakodi Pál a Társadalomtudomány 1928. évi 1–2. számában olyan „lélekbemarkoló” regénynek nevezi a Hf-t, amely a pszichológus, sőt a szociológus számára is nyújt tanulságot. A mű „társadalmi korrajznak nagyon hiányos és túlságosan lírai”, mégis értékes, mert valóságos társadalmi lélek-

rajzot kapunk, amikor „Sátordy Imrének lelki formálódását a magábanéző költő ezer életteljes motivumból végigszövi s ezzel [...] bensőséges rajzát adja a folyamatnak, amely az intellektualizmus hullámának hatásképpen a századvégi magyarság lelkében végbement s azt a meghasonlásba kergette”.

A magyar szívósságot megtestesítő Cenci néni alakjáról elmélkedve Pakodi Pál megjegyzi, hogy neki minden lázadó családtag aláveti magát, mert az övé a legerősebb akarat, s neki van egyedül biztos iránytűje: a család érdeke. Ugyanakkor abban is van igazság, hogy „az öregasszony mindent abszorbeáló akarata miatt lettek gyermekei annyira önállótlankok és esendők”. A magyarság sorsa összefügg a család intézményével, „a család sorsa viszont a neveléstől függ”, hiszen a női lélek a legalkalmasabb a család kézbentartására. De nemcsak a nevelés, hanem más erők és okok is hatnak. Az például, hogy a magyarság nem tudott „elég gyorsan alkalmazkodni a változott időkhöz”; a nemzet demokratizálódásának folyamatában a magyar úriosztály olyan versenybe sodródott, amelyben „értékei akadályozták inkább semmint segítették”. Ezt a folyamatot nem lehet elválasztani a zsidókérdéstől. Babits nem is tér ki a feladat elől, és sikerrel oldja meg, bár az ránézve bárki másnál „kényesebb” (hiszen őt sorsa „annak az írói csoportnak az élére állította, amelynek közös programját részben a hazug magyarkodás megvetése, nagyobb részben pedig a magyar lélektől való idegenség adta meg”). Regényében „nem a materiális versenyt, hanem inkább a kulturálist rajzolja”. Így az olvasó megérti, hogy „a nyugateurópai intellektualizmus és az impresszionista művészet a magyar értelmiséget épp úgy készületlenül találta, mint a gazdasági verseny, a pénzgazdaság és a fáradt vitalitású és sok társadalmi korlátozottság között élő, finnyás erkölcsi érzékű magyarságra éppen ellenkező hatást gyakorolt, mint a csak imént felszabadult s korlátokat nem ismerő zsidóságra”. A zsidósággal szemben a magyarságnak „a gazdasági harc az életelvek megtagadása, s az új kultúra is belső meghasonlásba kergető családzüllesztő Pandora-játék”. A cikkíró kiemeli azt a „mély lélektani alapozást”, amellyel Sátordy Imre lelkének alakulását festi Babits, „hogy megértesse, miképpen válik ez a nemes magyar lélek a maga [...] idealizmusában alkalmassá arra, hogy benne a radikalizmus magvai kikeljenek s az a lelkétől teljesen idegen zsidó szellem [...] egy időre elkápráztassa”. Egyetemi környezete volt „a demoralizáló mocsár”, amelyben „úgy tetszett, hogy a nemzetközi kultúrára szomjas és a magyart lenéző zsidó cinizmus őszintébb s a munkátestvért

– legalább elméletben – felkaroló szocializmus erkölcsösebb, mint a hazafias szölamokban magyarkodók álpáthosza”. A magyar kultúrát megújítani akaró regényhősre a csalódás, a kiábrándulás vár, amelynek egyetlen megoldása az „állami kenyér: a koporsó”.

Imrus történetének társadalmi igazságtartalmát a következőkben látja Pakodi: „ez volt az a kor, amidőn sok magyarban megingott a hit fajtájuk értékében s valami kétségbeesett optimizmussal a zsidóságtól várták a veszni indult magyarság megmentését”; „a regény ábrázolta kor magyarja megszalad a más fajjal való egyenlőtlen verseny elől, ezért kerül a szöllő, a föld, a pénz, a hatalom zsidó kézre.” A cikkíró szerint „sok tanulságot rejt a regény a liberális kor elfajzásának megértéséhez és a forradalmak mentalitásához”. E mű hatása csakis pozitív lehet: a „fajára eszmélt páratlanul finomlelkű költő” vallomásaiban ugyanis „annyi a keserűség, hogy [...] ez a könyv orvosság lesz, felrázó sikoltás az örvény szélén járó magyarságnak”.

Juhász Géza, aki 1927-ben is megjelentetett egy ismertetést Babits regényéről, 1928 szeptemberében, a Debreceni Szemlében már egy nagyobb tanulmány, a *Forma és világkép az új magyar regényben* részeként szölt „a legnagyobb magyar regények közö” sorolt, „költői szépségü” Hf-röl. Ugyancsak ő írta a BM-röl szölö első „könyvet”, pontosabban kismonográfiát, a Hankiss János szerkesztette *Kortársaink* sorozatban (*Babits Mihály*, Bp., Studium, 1928). A Hf bemutatásával befejeződő könyvecske külön érdekessége, hogy a regény eddigi recepciójára is reflektál, s ezek egynemelyikével vitába is száll a szerző. Nem tartja jogosnak például azt a regénnyel szemben hangoztatott kifogást, miszerint egy faj életképes voltának nem az irodalmi műveltség az egyedüli fokmérője, hisz „Imrus alakja épp ez egyoldalúságtól óv”. A „diadalmas zsidókkal szemben halálraitélt magyarság” értelmezést kétségbe vonva megjegyzi, hogy a dunántúli fáradt dzscentri nem az egész országot jelenti. A falu, a munkásosztály hiányát felrovókat arra figyelmezteti, hogy „a regény e hiányokban is szimbólikus”. A háború előtti Magyarországon „jelentös csak a gentry-lateiner réteg s a növekvő hatalmú zsidóság volt [...]. Ám a regény háttérében ott magasodnak a jövő kontúrjai is: a parasztok, a munkások, az egyetemi ifjak, Imrus féltestvérében a sofförtípus, söt az oláhok is, csupán a teljesség kedvéért, mert egyébként merőben fölösleges volna az epizódjuk”. Juhász véleménye szerint az egész munka „telve a legmodernebb szellemmel, a konzervativizmus dicsérete”. A csödbe jutó sorsok tanulsága „nem az, hogy a magyar életképtelen, hanem: a mostani »magyar« világ csak az idegen fajok

számára jó – tehát meg kell változtatni”. Az író „nem kínai falat hirdet”, csupán arra figyelmeztet, „hogyan az alapokról ne feledkezzünk!” Befejezésül néhány – a regénytől építő hatást váró – kritikus véleményét idézi (Zsilinszky Endre, Tóth Aladár, Rédey), de megjegyzést csak Ignotus azon megállapításához fűz, amely szerint a mai fiatalság nem fog magára ismereni a regényben, és nem fog érdeklődni iránta. „Jaj volna, ha még mindig magára ismerne százszor jaj, ha ma sem érdeklődne iránta” – fejezi be értékelését Juhász Géza.

Zsolt Béla a fentiekől eltérő szemléleti alapról ír egy *Halálfi* című kritikát a műről a Magyar Hirlap 1928. október 28-i számában. Elismeri, hogy a regény sok szempontból (korrajz, stílus, emberábrázolás, lélekana-lízis) mesteri, „csupán a végső konzekvenciái”-t tartja „elhibáztak”-nak. BM sajnos elhitte a magyar úri középosztály pusztulásáról szóló közhe-lyeket. Ez a középosztály nem sorvad, hanem erősödik, s „ma megszállva tartja az állami, politikai és gazdasági élet minden fontos pozícióját”. Középosztály-tragédia persze létezik, de nem a babitsi értelemben. Ennek hő-se az a „másik középosztály”, amelyik „a polgári, paraszti vagy proletári sorból választódott ki az intellektuális pályákon”. Ez a magyar kultúrállamot egykor megteremtő, szabad foglalkozására büszke réteg a háború után a hatalom függvénye lett és fokozatos morális engedményekre kényszerül. Az ilyen középosztály nagy tömegekben válik fölöslegessé, holott ma is szükség lenne rá.

*

1929-ben már csak egyetlen kritika jelenik meg a Hf-ról, a Szabó De-zsőé; az ehhez hozzászólók azonban magáról a regényről is beszélnek. Ezek a cikkek kívül csupán az ápr. 22-i Ellenzékben találunk egy *A magyar irodalom – külföld előtt* című tudósítást, amely a Les Nouvelles Littéraires-ben megjelent, BM-ről szóló tanulmányt mutatja be abból az apropóból, hogy „a kitűnő magyar poéta Párizsban több előadást fog tar-tani a modern magyar irodalomról”. A tanulmány nemcsak mint költő méltatja Babitsot, hanem mint több regénynek – köztük a legnagyobbnak, a Hf-nak – a szerzőjét is. Az alábbiakban az Ellenzék közlése alapján idézzük a Hf-ről írottakat:

„Erőtéljes mélységgel rajzolja meg előttünk a lelkeket, a lelkiállapoto-
kat, élő személyeket varázsol elénk, a jellemek páratlan változatosságával. Regényhősei két határozottan elkülönülő környezethez tartoznak, a dzsent-

rihez s a zsidósághoz, amelyek mindketten nagy szerepet játszottak a háboru előtti Magyarország társadalmi és liberális politikájában.” BM „ennek a miliónek mesteri festést adott, amely Taine elmélete szerint alkalmas arra, hogy erkölcstörténeti dokumentumként szerepeljen a század eleji magyar társadalom tanulmányozójának”. A gigantikus munkából „mélységes erkölcsi tanulság bontakozik ki: a végzet misztériumának szakadatlan érzése”.

Szabó Dezsőnek a Hf-ról írt kritikája két évet késett a regény megjelenéséhez képest, de a róla alkotott véleményét már az Előrs 1928. ápr. 14-i számában is megfogalmazta: „Ha a rimekben, ritmusokban és formákban oly derék Babits regényt károg, az nem nagy veszedelem. Mert az ő regényei »kába boraikkal«, a múlt század angol regényeiből összenaivkodott »Envy«, »Remords«, »Conscience« elvont mitológiájával, szokványos Czenczi nénijével, stílusgyakorlatosan züllögető dzsentriivel s egyéb édes filozopterségeivel csak pasztörizált papirmasét adnak össze, melyek az obligát dicséretetek után örökre a könyvtár csendjébe kerülnek. Legfennebb a megfizetetlenül drága kis bóher Fenyő Makszi gyösszint tőlük az irodalmába, mondván: – Babits íróársam nivós, finoman cizellált, ájult ivelésü regénye a magyar élet adekvát képe.”

Szabó Dezső Babitscsal szembeni ellentmondásos magatartása „a Baumgarten-alapítvány megalakulásával és Babits kurátori működésével változott át a támadás, a gyűlölködés, sőt az üldözés hadjáratává”. (GÁL 1970:157) Indulatának leplezetlen megnyilvánulása a *Filozopter az irodalomban* című pamfletje, a Hf kritikája. (Szabó Dezső, *Kritikai Füzetek. I. Filozopter az irodalomban. – Babits Mihály: Halálfiái. Regény.*, kiadja Boór Bálint, 1929. szeptember. – Az írás egy rövid bevezetőből és I–X.-ig számozott fejezetekből áll, de nincs VII. számmal jelölt része.) Szabó Dezső anyagi helyzete is magyarázhatja Babits, a Baumgarten-alapítvány kurátora elleni indulatát. Miután együttműködése Bajcsy-Zsilinszky lapjával, az Előrssel egy év után megszűnt, újabb kísérletet tett, hogy kitörjön az elszigeteltségből, s megoldja anyagi gondjait: önálló fórumot kívánt teremteni magának a zsebkönyv formájú *Kritikai Füzetek*-kel. A *Füzetek*, illetve az első szám megjelenését (több nem is volt) maga harangozta be abban a Gallowich Tibor készítette interjúban, amely a Mai Napban 1929. aug. 31-én jelent meg, ezzel a részben Szabó Dezső szövegéből vett blikkfangos címmel: *Szabó Dezső [...] szellemi betegségeink közé sorozza Babits „Halálfiái” című regényét és piszkos herce-hurcának nevezi az Ady-vitát.*

A *Filozopter az irodalomban* – a Kassák-kritika tárgyilagos hangnemétől eltérő, szélsőségesen szubjektív hangjával – nemcsak arra volt alkalmas, hogy Szabó Dezsőnek a regényről, az irodalomról, a kritika hiányáról, a társadalom szellemi betegségéről alkotott véleményét kifejezze, és hogy BM-t mint ez általa vélt betegség megtestesítőjét „leleplezze”. A nyilvánosságból kiszorult író a legnagyobb kritikai tekintélyt megtámadva bizonyára tudatosan akart nagy vihart kavarni, hogy ezzel is önmagára és az általa indított *Füzetekre* irányítsa a figyelmet. Írásában így vélekedik a Hf sajtóvisszhangjáról: „Mikor ez a regény megjelent, melyet úgyszólván senki sem bírt végigolvasni: újságírói és tanári, írói és egyetemi kritika egyhangú sablonos dicséretet zengett neki. Mert senkinek sem árt, [...] mert szerzőjének egy folyóiratnál s a Baumgarten-díjak kiosztásánál döntő szava van.” (38–39)

A szerző-kiadó (a kiadóként feltüntetett Boór Bálint Szabó *Segítség!* című regényének hőse) a Hf kritikája ürügyén szokatlanul durva és bántó hangnemben támadja Babitsot, Babits művészetét és szerepét a magyar irodalmi életben. Már a bevezetésben is szélsőségesen gúnyos alaphangot üt meg, ahol bizonyos „nyálkás, beteg és betegítő fereg” hatását keltő művekről beszél, amelyek ellen ő, a mindenféle művészi megnyilatkozás iránt toleráns olvasó „a megütött életösztön minden utálatával” tiltakozik.

Sablonosnak itéli a regény – „bár inkább betű-gümötelep, betű-penészréteg” – meséjét, amelynek „szürke ciberéjében a regényreceptek négy fűszere úszkál: Nelli szökése, az Imrus váltóhamisítása, a gyilkosság és az Imrus öngyilkolózékonysága”. Ehhez kapcsolódva vázolja kritikájának ironikus alaptételét: „Szerző, akinek örök jótanulóságában ott zúgtak az *Éducation sentimentale*, a *Raszkolnyikov*, a *Dorian Gray*, a *Madame Bovary*, a *Jean Cristophe*, a *Nincs menekvés*, az *Elsodort falu*, a *Segítség!* nagy harangjai: nyilvánvalóan a »nagyregény«-vizsgát akarta letenni egyhangú ki-tüntetéssel.” (7) A kritikus szerint mind jellemformálásból, mind korfeszítésből rosszul vizsgázott BM ezen a „nagyregény-kollokválás”-on, mivel az „embereknek fillentett szereplők”-et „szótárból és betanult regényekből” gyúrta. „A szerencsétlenek annyira sem tudnak élni, hogy beszélni és dialógust tudnának folytatni. Szakadatlan a szerző beszél helyettük [...] vízözönös locsogással.” Nelli „alig mukkan meg”, helyette a szerző mondja fel hősnője pszichológiáját. Egyedül Hintássnak engedi meg, hogy maga beszéljen, de ezt „az alakot s ezeket a mondatokat ezerszer láttuk és hallottuk Jókainál, Mikszáthnál [...]”. Hintáss „a regények szokványos zseniális

kalandora”, „minden élet nélkül”, „kétlábon járó zsargon”. Minden szereplő „elbeszélő pszichológia”, „szokványos és nagyban gyártott régi cikkei az irodalmi bazárnak”. A szerzőnek nincs „életet-adó tehetsége”. (8–9)

Szabó Dezső különösen Imruskát támadja, aki „nem fiú és nem lány, nem gyermek és nem fiatalember, nem jó és nem gonosz: filozopter”. „Filozopternek születik, mint macskának a macskakölyök [...] kész filozopter már az egynapos pelenkájában [...]” A kritikus hosszan jellemzi „a regény pipogyájá”-t, „ezt az undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacillust, mely folyton növekvő szemetes sokaságában modern kultúránk egyik legpimaszabb betegségét hemzsegi össze”. E betegség képviselői „ott penészfoltosodnak az egyetem padjain, ott gennyesednek a kávéházakban”, „s mint rosszindulatú *dag*-ok és *lob*-ok ők teszik nehéz nyavalyává az irodalmi társaságokat s eunukantológiává a folyóiratokat”. Imruska alakjának ez a kiterjesztése már túlmutat a regényalakon, és az őt létrehozó „folyóirat-szerkesztőt” is célba veszi, bár a kritikus továbbra is a „kis tudós” papirosfiguráján gúnyolódik, aki nem „az áldott emberi csókból” született, hanem „két rosszul kompilált szótár”-ból ütötték össze. Ez a „satnya, élet-hülye, csenevész emberféreg büszke arra, hogy az élet elküldő szép erői hiányzanak belőle és ezt szellemi fölénynek érzi”. A gyermeknek „nincs semmi élet-tartalma”, nem ismeri a „test-lélek nagyszerű forró áradásait az édesanya, a természet, a kis leány-pajtások, a játék felé”, a latin időmértékes versek „pattogatása” azonban „játék, élvezet, egyfajta erotika számára”. Az „életnyomorék” Imrus beteg lelkében „életszegénysége is szellemi fölény” torzul, s ez az „eunuk-büszkeség” bosszú „az élet erősei ellen”. A „szegény, egydimenziójú” lélek legfőbb jellemzője középiskolás korától kezdve a „hideg vetélkedés”, mert „életsüket teste s [...] szegény lélek-féléje abban érez megtorlást az erősek, [...], a termők boldog életével szemben: ha beteg szorgalmával, kis stréber emlékezetével, szó-klaunságával odadörgölheti az élet gazdagai elé: [...] azért én vagyok az első tanuló, fölényes vagyok [...]” (10–15)

Még „siralmasabb” BM „kollokválása” a milieü- és korfestésből: „szószósszá higítva felmondja azt a külföldi irodalmi emlékekkel fűszerezett: magyar-ugar-vidéki várost, amely már különböző [...] regények alkalmából ki-kijövéget a könyökünkön”, mióta „Ady Endre szerencsétlen »magyar ugarja« [!] mindenkitől könnyen gyártható patron lett [...]”. Szabó Dezső kritikájának szemléleti alapjairól árulkodik az az eszmefuttatás, amely a mainál „szervesebb”, „mélyebb” és „emberformálóbb” kultúrát őrző vidék

„pestiektől pestileg beállított szük és ellenséges” megítélését kifogásolja, vagy ahol azon kesereg, hogy a „vidék túlságosan Budapest lett”, mivel a „sors-formáló intelligencia jelentékeny része” már ott is az „odakerült jövevény”-ekből kerül ki.

Szabó Dezső hevesen gúnyolja a regény „eposzi scenirozás”-át és „filozoptermitológizálás”-át is (BODNÁR 1997:298). A „képtelen ízléstelenségek és modorosságok” első példáiként görög–latin idézeteket és mitológiai alakokat sorol fel. Az angol könyvekből tanultakkal még nagyobb ízléstelenségeket követ el BM, aki szerinte a 18–19. század fordulójának angol regényirodalmából veszi át azt a „kellemetlen” szokást, hogy a nagybetűvel írt lelki tulajdonságokat és elvontságokat megszemélyesítve ezeket üres és unalmas mitologikus elem gyanánt szerepelteti. A „csodás-elem gazdag ürtöltelékéből” külön kiemeli Szabó az unos-untalan mozgósított „ördög”-gel elkövetett modorosságokat. (21–25)

Az „élet legegyszerűbb mozzanatait, a legmindennapibb kifejezést ehetlenné kandirozó borzasztó tudákoság” példájaként említi a kritikus a kaszinóbeli jelenetet:

„Guci a primás lépett *Harun al Rasid elé, sanda és foltos indiai gnóm.*

Ezzel a sanda és foltos indiai gnómmal, magyarul: cigányprimással Hintáss ügyvéd hazakisérteti magát. Magyarul: zenekísérettel megy haza, babitsul: – És zenével, *mint Samszeddin nagyvezér*, tér a varázsúton nyugvóhelye felé.

A jó isten tudta, hogy Samszeddin ki és hogy tért haza. Így e tudós hasonlat olyan, mintha suviksszal világítnák meg a pohár vizet.”

A regényírás „babitsinak” feltételezett tanrendjében sokszor szerepel az „elmélkedés” feladat is, amelynek megoldásából Szabó épp a gondolatjelleglet hiányolja. (Példái: a kettes számról és a regényíró módszeréről olvasható elmélkedések). Szerinte ez azokhoz a „kultúrlyukak”-hoz hasonlít, amelyeket az „Intellektuel Renének és Cerebrális Ellának” „nagyképüsködnek a pesti agy-összejöveleteken”. (26–29)

A filozopterre jellemző „tanulmányosság” példáihhoz sorolja a pamfletíró azt a „Beniczkyné Bajza Lenkétől és társaitól” átvett, „ostoba és ízléstelen ószeri fogás”-t is, hogy a szerző az elbeszélést mindegyre megszakítva „a maga kis regényírói mechanizmusát zörgeti az olvasó orra alá”. (30)

A regény nyelvéről sincs jobb véleménye: „unalmasabb, undorítóbb, mesterkéltbb, cikornyásabb nyelvvé még nem terelték a magyar szó-nyájakat.” BM nyelvi téren is „borzasztóan jó tanuló”; itt „rugaszkozik el

legkeservesebben és legmakacsabbul minden természetes ízléstől”. A pamflet-szerző jogosnak érzi a molière-i kacagást a tudálékosan, cifrán író *précieux*-n [’kényeskedőn’], „aki azonban már nemcsak *ridicule* [’nevetségés’], hanem *lamentable* [’siralmas’] és *pitoyable* [’szánalmas’] is”. (31–33)

A röpirat második felében már egyértelműen nem a Hf-ról, hanem magáról Babitsról van szó. Az Imrussal szemben hangoztatott eddigi kifogásokat a kritikus most már közvetlenül az íróval szemben fogalmazza meg: „Amint a nyakatekert mondatok [...] egymásra hemzsegnek, amint a tudálékos emlékezet görcsösen kapdossa mutatásra raktára vacakjait, amint a szócikornyák [...] görcsösen tekerőznek, amint a halvaszületett alakatlan alakok bemagolt »irodalmat« zörögnek: a verejtékes szóhalmazok [...] közül kinyúlik [...] az ambíció hajszolt rabszolgája [...] – Úgy-e, jeles regényt írok [...], én vagyok az első regényíró az osztályban?” Szabó Dezső szerint a Hf „meztelenre vetkőzés”, az író tehetségtelenségének leleplezése. A regényből, a „vaskos tipográfiai csód”-ból „kisúlyosodó” ítélet: „Babits csak filozopter, csak jótanuló és sohasem volt egyéb.” (34)

Az Imruska költői szárnypróbálgatásait leíró regénybeli sorokat („játsszik a szavakkal”, „nem is érti”, „obligátnak érezte magára nézve”, hogy szerelemről írjon) BM egész irodalmi munkásságára jellemzőnek találja. Véleménye szerint Babitsnak „egyáltalán nincs képzelete, nincs érzelmevilága és nem gondolat-termő elme”. Ellenszenvesnek nyilvánítja az általa Babitsnak tulajdonított költészeteszményt, amely szerint az irodalom a szavakkal, a művészi formával végzett tartalmatlan játék, „szóгимnasztika”. Az ilyen „irodalom és művészet nem az emberi lélekké fájó vagy örvendett világ szükségyszerű kifejezése”, hanem „szó, szó, szó”, ami „nem fejez ki semmit”. „Babits Mihály szó-erotikus, született szó-zenebohóc, semmi más.” A versek, „a rím-horgony-játékok nagy hazugsága után” a regényírónak fel kellett ismernie a lelke tudatlan mélyeibe bújt igazságot: „Nem vagy költő, nem vagy alkotó, nem vagy művész.” Ám, hogy a kicsinysége, szegénysége miatti „lelki hidegrázást” elnyomja, „fenenagy kultúrgöggöt, első tanuló fölényességet s minden élő, alkotó és erős vak és vad gyűlöletet tornyozza rá”. Ezért gyűlöli a zsenit: a Byronokat, a Petőfiket, az Hugokat, az Ady Endréket. A pamfletíró szerint ennek a különben oly tehetetlen „bogárká”-nak a gögje veszélyes a kultúrára. (35–37)

Az utolsó részben a szerző nyíltan szavakba foglalja: ez a ma és később sem olvasott, „ártatlan jószág” (mármint a Hf) csak ürügy volt számára, hogy rámutasson bizonyos veszélyekre, a kritikai élet becstelenségére,

arra, hogy milyen egészségtelen arányú helyet foglal el az irodalmi életben BM és a „babitság” [!]. Véleménye szerint a „becsületes szellemi harcnak legegységesebb feltételei sincsenek meg nálunk”, s ebben maguk a lapok a hibásak: a „gyávaságukkal, szajhaságukkal és nyomorult kis házi zsarnokságukkal”. (38) Rávilágít annak a tipikusnak vélt jelenségnek az okaira is, amely BM-t Ady mellé emelte, s amely a zseni ellenében ellen-zsenit állított: a közepes és kis írók egy hozzájuk hasonló figurából gyúrtak ellentétességet az igazi tehetség elhomályosítására. Ady és BM összehasonlítása újólag aláhúzza a szerző Babits-ellenességét: „Ady az abszolút költő, Babits [...] az abszolút mechanikus, a mesterember. Ady költészete az abszolút élet [...]. Babits csinálmányai halvaszületett papírvirágok [...]. Ady az abszolút zseni. Babits a tipikus [...] antizseni és a-zseni.” (39–40)

Szabó Dezső itt érkezik el kritikájának legáltalánosabb tárgyához, az általa a kapitalista szabad verseny függvényeként értelmezett, szellemi kommunizmusnak nevezett jelenséghez. Ez a bizonyos szellemi kommunizmus tagadja a természettől adott tőkét: a tehetséget, s ezzel elméleti alapot szolgáltat az emberi szellem két legnagyobb veszélyének, a nagyközönséget kiszolgáló üzlet-irodalomnak és a filozopter-irodalomnak. E két veszély közül az utóbbi a nagyobb, mert alkotói mint sokat tanult emberek „odajutnak a kritikai élet irányításához, a szellemi élet stratégiai pontjaihoz”. S mikor az egymással szolidáris áltehetségek felismerik, hogy „az új jövő építésére menő tömegeket a zseni, a tehetségek” mozgatják, bosszúból, irigységből megalkotják a saját elméletüket és moráljukat, amely a „kevés kiválasztottnak” való „izzadmányos”, „csinálmányos” munkát eszményíti. Az ilyen áltehetségek a maguk „lélekkasztrálás”-ával „igyekeznek elmérgezni az ifjú nemzedék és a közönség lelkét az emberi szellem nagy élet-adóitól”, a „tömegeket védő zseni”-től, ami az elképzelhető legnagyobb veszély a zseni-tudatú kritikus számára. (40–45)

A *Filozopter az irodalomban* Babits-kritikájának elemei sok szempontból megegyeznek a Hf-nál korábbi Szabó Dezső-regényekben, illetve az annál későbbi *Életeimben* felsorolt vádakkal és kifogásokkal. Az *elsodort faluban* (1919) „a szláv származású, nagy kultúrájú”, életidegen művész, Záhodnik Károly, a *Csodálatos életben* (1921) pedig Babarov élet-telen papirosfigurája mögé rejti Szabó a maga ironikus Babits-portróját.*

* Záhodnik Károly „szegény, vézna testét félrevonta az élet közvetlen zuhataga elöl, de a könyveken átszűrt életre finoman és mélyen tudott visszhangozni. [...]

Életeim című önéletrajzából, a NY íróit és Babits művészetét jellemző sorokból szintén visszahalljuk mindazt, amit a fentebb idézett pamfletben erről a témáról írt. „A természet millió szája, a közösség fájdalmai és örömei, [...] a női test mély hívásai [...] szóval: a külvilág folytonos emberi lélekké áradásai: nem mondanak semmit nekik. Van kitűnő érzékük a nyelv ritmusához, [...] a majdnem cirkuszi művészetet jelentő formák kibravurozásához [...]. Nem a bennük történő világ és nem a világban történő énjük termi irodalmukat. [...] Könyvekben [...] van költészetük minden forrása. [...] Az ismert népdalt kissé módosítva lehet rájuk alkalmazni: – Nem anyától lettél, könyvekből születél. [...]” (SZABÓ D. 1965 2:525–526) Szabó Dezső az effajta költők sorát a 18. századi Édes Gergelyig vezet vissza, s e típus „legkiemelkedőbb alakjá”-t Babitsban látja. Nem véletlen, hogy a Hf kritikájában is utal rá, amikor a szavakkal játszó, a latin szavak zenéjére érzékeny Imruska regénybeli bemutatását kommentálja. „Nem lehetne pontosabb matematikai képletet adni arról: hogyan képzei el a filozopter a költőt és a költészetet, mint ezek az Imrust építő sorok. Egész bizonyos: a kis Gergusnak: Édes Gergelynek pontosan ezekkel a sorokkal lehetett elbeszélni a gyermekségét.” (14) Azt a problémát is felveti önéletrajzi írásában, hogy miért igyekeztek sokan a Babits nevét az Ady mellé „csirizelni”; s a válasza ugyanaz, mint a pamfletjében: a zsenivel szemben a hiúság és az irigység „egy kontragénuszt preparál és propagál”; s „szegény Babits ilyen papírmásé kontra-Ady volt két évtizeden át”. Szabó ugyanígy egy BM-nál tett látogatását is elmeséli, amikor a költőből – szép könyvtárának áttekintésekor – kitört „a Génusz gyűlölete”, s

Betűk között eltengetett életének az volt a lírája, hogy melyik írón át fejezi ki magát, mint ahogy a nő lírája a férfi, kivel ölelkezik. [...] Ez az életre nem termett minden tövükére halálosan vonagló ember úgy menekült a mesteri és mesterkéltségek formákba, mint mások az alkoholba, a nöbe”. (SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu*, 1920. I. 110–111.) Babarov, „a b-betűvel kezdődő szavak költője” feltételezhetően egy fűzfapoéta rímekkel teleírt papírszeleteiből gyúrt rongybaba és a részeg poéta különös kalandjából termett. „Babarov nem élt, [...] éjjel-nappal idegen országbeli verseket olvasott, azokból írta ki a rímeket, vagy pedig maga írt verseket.” Ereiből vér helyett szavak bugyborékolnak. „Különös szervezet volt, mely a millió arcú világból csakis a rímet és az asszonáncot tette magáévá. Egyetemes élnetlenségét különben elefántcsonttoronynak nevezte s igen előkelő művésznek érezte magát, mikor ezt a szót kimondta.” (SZABÓ Dezső, *Csodálatos élet*, 1921, 124–125)

„hisztérikus dühvel” beszélt Byronról, Hugóról, Petőfiről, Adyról”. (I. m. 525–527) Ez az élmény kétszer is felidéződik a Hf kritikájában. Először Imruskáról mondja Szabó, hogy „bizonyos: ez a kis tudós költő, ha nagy tudóssá nő: a proletárnak született test-lélek ösztönös, vad gyűlöletével fogja gyűlölni Byront, Hugot, Petőfit, Adyt, az emberi reveláció gazdag elküldöttjeit s megtagadja tőlük a költő, az író nevet”. (15) Másodszor már magának Babitsnak az említett nagyok iránti gyűlöletéről szól, ahogy ezt fentebb már idéztük. (L. még NÉMEDINÉ 2001:249–250)

BM nem reagált közvetlenül Szabó Dezső írására, csak egyszer célzott rá: amikor Németh László tőle való elfordulásában és hasonlóan erős hangú támadásaiban Szabó Dezsővel „rokon tünetet” vélt fölismerni. (BABITS 1978 2:606) Nemcsak azért nem válaszolt, mert – mint Áprily Lajosnak írja 1929 decemberében (SIPOS 1999 2:221.) – a „gondnak és elfoglaltságoknak [...] tengere szakadt” rá (a „Kassák-ügy”, a Nyugat válsága, az Ady-revizió, a Baumgarten-kuratóriummal, majd a díjakkal kapcsolatos kellemetlenségek, Osvát halála, a Nyugat további sorsa stb.), hanem mert egyszerűen jobbnak ítélte az ilyen írást válasz nélkül hagyni. Egyébként sem közvetlenül válaszolt a kritikákra, támadásokra, inkább általános, elvi szintű tanulmányokban tért vissza a bennük megfogalmazott problémákra.

A NY is hallgatott. Babitsot azonban sokan vették védelmükbe. Ha Szabó Dezső vihart akart támasztani, jól számított. Kevés Babits-elleni támadásnak volt nagyobb visszhangja, mint ennek a pamfletnek.

Elsőként, szeptember 7-én a Bácsmegyei Napló *Uraim, szeressük egymást! Szabó Dezső mérges támadása Babits Mihály ellen* címmel harangozta be, hogy megjelent a *Kritikai füzetek* első darabja, amelyben Szabó „még nála is szokatlan kiméletlenséggel végzi ki Babits Mihályt” a Hf meglehetősen szubjektív kritikájában. A cikkíró, aki szerint BM a regénybeli Sóton, azaz Bonyhádön [!] töltötte fiatalságát, így minősíti Szabó Dezső röpiratát: „szabódezsői ötlettel, de kegyetlenséggel kiválogatott idézetek alapján állapítja [...] meg, hogy Babits Mihály önmaga is megírja magáról, hogy ő nem költő és a költészet lényegét csak a szavakkal való játéknak tekinti.” A névtelen cikkíró egyébként maga is többször idézi Szabó Dezső efféle kifejezéseit: „undorító és gennyes, hitvány és irlgalmat nem érdemlő ember-bacillus, mely folyton növekvő szemetes sokaságában modern kulturánk egyik legpimaszabb betegségét hemzsegi össze” stb. A Bácsmegyei Napló híradását három nappal később – kisebb módosítással és kihagyással – megismételte a pozsonyi A Nap, 1929. szeptember

15-én pedig szó szerint leközölte a Brassói Lapok is. A Nap újságírói csúsztatással „blikkfangosabbá” változtatott címe – *Szabó Dezső szerint Babits „undorító, gennyes emberbacillus”*. *Kiméletlen kritikai támadás Babits Mihály ellen.* – egyértelmű durvasággal BM-ra vonatkoztatja Szabó Dezső Imruskáról mondott, de persze Babitsra is érthető szavait. Ezt teszi a Hirdetési Ujság szeptember 22-i számában megjelent, *Szabó Dezső durva támadása* című ironikus glossza szerzője „thy” [Guthy György?] is, aki „igazságtalan förmedvények”-nek nevezi „az utóbbi időben elantiszemítasodott” Szabó Dezső írásait, melyekkel „kollégáit érzékenyen megbántotta”. Galli Mátyás *Csodabogár* című kis cikkében szintén felsorol néhány idézet Szabó Dezső „nem multság nélküli olvasmány”-nak mondott „förmedvény”-éből, hogy alátámassza ironikus következtetését: „Stílust, azt lehet tanulni Szabó Dezsőtől, annyi bizonyos.” (Az 1927-től Szegeden havonta, Zolnai Béla szerkesztésében megjelenő tudományos és irodalmi folyóirat, a Széphalom szept.–okt.-i számában olvasható ez a nem minden él nélküli híradás.)

Az eddig bemutatott inkább szenzációvadász, illetve figyelemfelhívó tudósítások mellett – tartalmával, szemléletével, a későbbi folyamatokat meghatározó jellegével – kiemelkedik két igényesebb és az irodalmi, esztétikai megközelítésen túlmutató kritika, Németh Andoré és Hevesi Andrásé. Ezek az írások a Babitscsal kezdetben barátságos, majd ellenséges hetilapban, A Tollban jelentek meg.*

A hetilap 1929. szeptember 22-i számában Németh Andor azt veti Szabó Dezső szemére, hogy a „közönség szenzációéhségét” elégíti ki, amikor a „tőle megszokott kiméletlenséggel [...] széttrancsírozza taglójával” BM könyvét. Az *Igy írnak űk. Babits Mihály* című eszme-futtatás szerzője a „Babits ellen szegezett vádirat főpontjára”-ról, a „filozopterség”-

* Az 1914-től megjelent, de a 21. szám után a háború miatt megszűnt irodalmi és kritikai hetilap, A Toll 1929-ben újraindult. Ignotus Pál emlékezése szerint a „radikálisok” meglehetősen heterogén köréből nőtt ki – „arra a néhány hónapra, amíg kolportázsjogot élvezhetett és valóban *hetilap* lehetett, Zsolt Béla főszerkesztésében, 1929-ben.” (*Elvek, frontok, nemzedékek*, It., 1970/3, 636) A Toll 1929 szeptemberében még védelmébe vette Babitsot, azonban néhány hónap múlva, 1930. jan. 10-én közölte József Attila bírálatát *Az istenek halnak, az ember él* című kötetéről. A pálfordulást Babits és Zsolt Béla, A Toll szerkesztője között az Ady-revizio kapcsán elmegesedő vita magyarázza.

ról másképp gondolkodik, mint Szabó Dezső. „Mi nem osztjuk Szabó Dezső lesújtó véleményét Babitsról, a költőről, az essayistáról, sőt még a regényíróról sem: de Babitsról, mint kulturális jelenségről, életrajzáról, morális ítélezéseiről nem mondhatnánk egyebet.” E morális ítélekezésre a Babits hivatása által meghatározott élethabitusban talál magyarázatot. Ugyanis minden mesterség közül a papi és a tanítói hivatás az, amely „viselőjének élethabitusát megmásíthatatlanul megszabja”, mert – más közpályán dolgozóktól eltérően – a pap és a tanító nemcsak egy államrendet ismer el abszolútnak, de egy etikai-teológiai rendszert is, a minden más pályán lehetséges *reservatio mentalis* nélkül: „hiszen nemcsak, hogy hinnie, de hirdetni, tanítania kell, amiben hisz.” „Ez az abszolút állásfoglalás szabja meg lelki horizontját, amelyet áttörni nehéz és fájdalmas; ex cathedra nyilatkozatait, amelyeket az Eszme képviselőjeként tesz; töprengő felelősségérzetét, mely megbénítja elhatározásaiban; méltóságtudatát [...]; a valóság és a *sollen* közötti vergődését [...]” Ezek a vonások – mondja Németh – „túltengenek Babitsban, aki csakugyan klerikus barát, még pedig úgy baudelairi [!], mint bendai értelemben rossz barát, – de annál jobb költő, ott és ahol az”. Még a Hf-ban is az, „amelynek kínos befejezése csakugyan a legsúlyosabb áruházi, amit művész valaha a saját teremtményeivel szemben elkövetett”.

Németh Andor dicséri Babits „epikus elhithető művészetét”-t a mű első részében, a szerelmi regényben, amely „ragyogóan megírt történet, felejthetetlen figurákkal”. Véleménye szerint az olvasó tiszta gyönyörűségét itt még nem zavarja semmi, „legkevésbé az előadás intellektuális hangja, amit Szabó nem győz eléggé gúnyolni”. A cikkíró egyenesen érdemül tudja be Babitsnak, hogy nem népieskedik. „Az ő intellektuális álláspontjáról nézve a vidék konvencionális élete enyhén karrikaturális; érzésmódjakkal, szókinccsel együtt. [...] a modern kultúremler szenedélyes kíváncsiságával, a természettudós objektívtásával szemléli a vidék életét és megfigyeléseinek szentvtelen őszinteségét szeretetreméltó humorral temperálja.” Miért kellett volna a klasszikus kultúrájú Babitsnak népiesen egyszerűnek lenni? – kérdezi Németh. Remekül megoldott és rendkívül érdekes kísérletnek tartja, hogy „Babits a kisváros családí történetét klasszikus kultúrremiscenciákon szűri át, megfosztja az eseményeket a maguk kicsinyességétől s a görög szépségideálhoz modellálja őket [...]”. (Az egyébként tárgyilagos hangú kritikus ironikusan jegyzi meg, hogy a sok mitológiai istenség nem zavarhatja Szabó Dezsőt, hiszen „az ő regény-

alakjait is látogatják néha az Olympus féltékeny lakói [...]”). A babitsi megoldással való előbbi egyetértését azonban kissé vissza is vonja egy zárójelbe tett megjegyzésében: „az egyoldalú klasszikus műveltség később megbosszulja magát: mert csak arra jó, hogy az anyag hétköznapiságát epikussá szépítse, tehát csak művészi gyümölcsöt terem, de az anyag megismerését nem mélyíti el – s ez az oka annak, hogy Babits [...] nem jut egy lépéssel sem közelebb a valóságos összefüggések megértéséhez [...]”. Ehhez ugyanis „más szemlélet kellene”. A cikkíró meggyőzőnek érzi BM regényében a stílus és a tárgy egységét, sőt „egyenesen *trouville*-nak, mindaddig, amíg Babits nem cáfol rá”. Úgy látja, a kisvárosi életlátástól és gondolatvilágtól lelkében elszakadt szerző megindultan, de – a mértéket pontosan eltalálva – kissé gúnyra hajló bölcsességgel ábrázolja a kisvárosi életet. „Enyhén regényessé stilizálja, olyanná, amilyenek maguk a kisvárosiak érzik, mindig vagy ötven esztendővel meghaladott életstílus szerint.” Érezteti, hogy „a vidéki élet unalmát csak az anakronisztikus regényeskedés teszi bizonyos embereknek elviselhetővé [...]”.

A kritikus szerint „Babitsot jobban érdekli, mit hisznek a emberek magukról, mint az, hogy mi tartja őket valóban össze [...]”. Mivel azonban ő kortörténeti regényt akart írni, „előbb-utóbb át kellett törnie a naiv mesélés szűk kereteit, szembesítenie kellett a vidéknek önmagáról való álmát az elfogulatlan társadalomkritika ítékezésével”. Ezt a folyamatot éli át Sátorfy Imre, akit Németh nem Szabó Dezső-i szemmel lát, de kritikálja sorsának babitsi bemutatását. Imrus leszámol a múlttal, s alkotója igazat ad neki, ám „lassan elmozdítja a mikroszkópot, és most a becsületes intellektuális törekvések válnak enyhén komikussá s minél távolabb szakad a hős a szülői háztól, annál erősebben érezteti az író aggodalmait és féltő rosszalását”. A cikkíró a regény utószavára mutatva így fogalmazza meg kifogását: Babits nem hamisított váltót, mint a hőse, de meghamisította a regényt, „amelyet letértített a természetes kifejlés útjáról a saját átalakulása irányában, amely lehet respektábilis, de példaadó, útjelző semmiesetre sem”. A regény ott érhetett volna véget, ahol Gyula fátyoltáncáról van szó, az ő bolondos, bizonytalan ígéretével („Lopok, ölk sikkasztok, de a *Viharagyűn*nek meg kell lennie. Az új magyar kultúrát nem a zsidók csinálják meg.”); ezzel ugyan az író még „semmit sem old meg, de nem is falaz be”. Ám mivel Babitsban a személyes hitvallás lírai kényszere erősebb még a művészi forma törvényeinél is, „az autobiográfus *Dichtung und Wahrheit*-jével egy eldugott erdélyi városba küldi Imrét”, aki azonban már

nem azonos a regény eddig megismert Imrjével. Németh Andor méltatlanokodik azon a morálon, amelyet „Babits követendő például állít a jövendő magyar nemzedékek minden Imréi elé”: ez a főhős „kultúrcsömört” kap, majd ifjúkori eszményeit megtagadva, filiszter lesz. Németh hiteltelennek is érzi az erdővári Imre alakját. „[...] nem hisszük el még a szociológiai ismeretekkel hiányosan ellátott Imréről sem, hogy gondolatok finom elemzője, máról-holnapra oly durva logikai hibát kövessen el, hogy a maga kis váltóhamisítási kalandjából a modern kultúra csődjére, minden eszmei küzdelem hiábavalóságára következtesen. Babits, a moralista ezen a ponton megfélekedzik a regényéről s a maga világnézeti fejlődését kényszeríti rá Imrére, – mely a valóságban sokkal lassabban ment végbe s talán éppen a regény írása közben teljesedett be. Egy huszonné-huszonhárom éves fiatalember nem mond le kultúreszményeiről Cenci néni kedvéért, – mint ahogy Babits sem mondott le annak idején. Imrusnak, ha megérdemli, hogy regényt írjanak róla, állnia kell a kultúrharcot, mint ahogy Babits, a fiatal fogarasi tanár, állta is. Elment addig, ameddig egy humanista műveltségű, de nem forradalmár hajlandóságú intellektüel elmehet. [...] meg kellett fizetnie kultúrbátorságáért. Nos, hát Babits megelégette a harcot, vagy »belsőleg érett azzá, ami ma« – az ő dolga marad. De ne akarja elhittetni az olvasóval, hogy ez a rezignáció a Szellem, a Bölcsesség, a Kultúra követelménye, – mert hazugságban marad.” A kritikus szerint ez a „kisiklás” a regény kifejlődését „szigorúan formai szempontból is megnyomorítja”.

Németh Andor visszautasította a „népieskedő” Szabó Dezső kifogásait, de Babits regényét, szemléletét is kritizálta. Egy hét múlva, A Toll következő számában (1929. szept. 29.) újabb, Szabó Dezsőt igen keményen támadó „hozzászólás” jelent meg a lap munkatársának, a Kézai Simon néven is szereplő Hevesi Andrásnak a tollából. (Hevesi 1927 júniusában, a 8 Órai Ujságban már írt egyszer a regényről, főleg annak stílusáról.) Ascher Oszkár október elsején levélben hívja fel Babits figyelmét Hevesi András cikkére: „Örömmel küldöm itt a Toll legújabb számát (ha ugyan nem olvastad már), hogy a Szabó Dezső piszkos ronda förmedvénye után, a Németh Andor hűvös kritikája s langyos védelmén át végre láss egy pár pofont elcsattanni a Szabó Dezső arcán. – Remélem, a szennyirat nem volt Rád és Ilonkára deprimáló hatással, hiszen önmagában hordta a megvetést, a nevetségességet...” (SIPOS 1999 2:214) Hevesinek *A filozopter védelme. A néger az irodalomban* című írása a Németh Andorénál határozottabb, de azért így is különös védőbeszéd Babits mellett.

A fiatal kritikus cikkének első két bekezdésében általában jellemzi Szabó Dezső írói módszerét, magatartását. „Minden művében önmagát próbálja elképzelni. Furcsa esete a pszichopathiának, mikor egy ember [...] eggyé válik a saját zavarosan elgondolt ideáljával. [...] szóban és írásban egy [...] bálványt imitál, azt, akit ő a »magyar faj nagyszerű kiteljesedésének« hív.” Szabó Dezső erősnek álmódja magát, hogy „mindenkit letaposhasson” – mondja Hevesi. Az író gyakran emlegetett „undorodásáról” pedig megjegyzi: „Szabó Dezső undorodik attól, hogy valaki germán vagy zsidó származású, hogy szükmellű, hogy rövidlátó, hogy rosszul ejti az idegen szavakat. Nem az emberek erkölcsi magatartásától undorodik, hanem pusztá létezésüktől, [...] mindattól, amiről nem tehetnek.” Most éppen – az Életet kürtölő író – „az élet nevében [...] undorodik attól, akit ő filozopternek nevez”.

A továbbiakban Németh Andor kritikájához fűz megjegyzéseket. Heylesli, hogy „nem becsüli túl a proletárdiktatúra ittfelejtett diadalkapuját”, aki az „önkinevezés jogán” lett „a magyarság élő lelkiismerete”. Németh cikkének egy pontját azonban tisztázásra szorulónak itéli. Ha úgy gondolja, hogy „Babits nagy költő, kitűnő essayista, jeles regényíró, csak, sajnos, filozopter”, akkor látszólag Szabó Dezsőnek ad igazat. Persze csak látszólag, mert mindketten mást értenek filozopterségen. Szabó Dezső szemében a filozopter „betűmoly, könyv-kukac”, Németh Andor szerint a filozopterség „a szellem deferálása [’meghódolása’] a hatalomnak, a fennálló rend intellektuális szankciója”. Hevesi nem ért egyet Németh azon állításával, miszerint Babits hőse, Imre „megalkuvó” lenne. Az írástudóként és művészként felfogott filozopter ma nem olyan, mint régen volt. A régi írástudó „ingyenélő”, „félszeg és szánalmas figura”, aki mecénásai kegyelméből él, és ki is szolgálja azokat. Az ilyen filozopter „meghunyaszkodó rabszolga maecénásai magánéletének és a napi politika eseményeinek minden vonatkozásában, de korlátlan ura a görög mitológiának, és az antik történelemnek”. Állásfoglalásait előírják, de az ízlését nem. Ő egy arisztokratikus társadalom „rosszul fizetett luxuscikke”, de a maga módja szerint függetlenebb művész, „mint az írói önérzet ma élő atlétái”. Nem fűződik hozzá semmiféle politikai vagy gazdasági érdek, mint ma „a napilapok, a magánszínházak és a könyvkiadóvállalatok korában”, tehát „nem adhatja el magát, hiszen nem képvisel értéket [...]”. Nem kell félnie „az anonym közönség kísérteties, távoli moraja”-tól; személyesen ismeri közönségét, amely a társadalom csúcán áll, így nem kényszeríti rá, hogy „szociális álmok, kollektív vágyak hangszórója legyen”. Napjainkban más

a helyzet. „A forradalom polgári önérzettel ajándékozta meg az írástudót és cserébe elvette tőle a lelki függetlenséget. A mai írástudó maecénásai nem királyok és kardinálisok, hanem politikai pártok, társadalmi rétegek, [...] irodalmi klikkek. A szolgálai hízelgés ma nem személyeknek szól, hanem elveknek, jelszavaknak és hangulatoknak.” A mai igazi írástudó nem keresi a mecénást, hanem menekül előlük, vagy keserű iróniával tűri őket. A közelmúltban volt egy mecénás, az állam, amely személytelenségével nem nyomorította meg az írástudót (ma már nincs így!). Babits regénye ebben az időben játszódik. Hőse, Sándor Imre, a poéta nem „megalkuvó”, ő csupán kiválasztja a legkevésbé nyomasztó mecénást, és játékos hajlamú lévén, beleéli magát „a kultúra pionirjának szerepébe”; ő saját magán akarja megtapasztalni a Rend gondolatának értékét. „Ez azonban egy újabb regény tárgya, amit Babits még nem írt meg.” (Úgy látszik azonban, hogy Babits pályafutása során az Állam sem bizonyult elég engedékeny és semleges mecénásnak, hiszen a költő közszereplése már vagy tíz éve abban merül ki, hogy „felváltva elfogadja és elutasítja a különböző oldalakról kínálgató szövetségeket, ami az igazi írástudó jogos és megengedett taktikázása, hogy megőrizze magányát”.)

Feltehetően Komlós Aladár a szerzője a Képes Hét október 27-i számában megjelent *Irodalmi naplónak*, amely egyebek közt Szabó Dezső kritikáját is tárgyalja. A cikkíró szerint Szabó Dezső füzeté „iskolapéldája annak, hogyan nem szabad kritikát írni”. A hosszú pamflet „hiján van a régi Szabó Dezső szempontokban és ötletekben való gazdagságának [...] A plakátizű egyetlen gondolat, melynek melódiavariációit Szabó elujgyakorlatozza előttünk, annyi, hogy kétféle embertípus van”.

A Szabó Dezső cikke nyomán kibontakozó vitának vannak egyértelműen támadó és ellenséges hangvételű írásai is. A 100%, a KMP 1927 és 1930 között megjelenő „irodalmi és művészeti kultúrszemlé”-je, már az első számában szembeszállt Babitscsal Ady megítélésének kérdésében (VAJDA 1927:30–32), s most, 1929 októberében Szabó Dezső Hf-bírálatá újabb alkalmat ad a szerkesztőknek Babits-ellenességük kinyilvánítására. Gergely Sándor irodalmi és esztétikai szempontokat nélkülöző írásában (*Szabó Dezső Babits Mihályról*) egyértelműen Szabó Dezső BM-ről alkotott véleményével, de mivel az ő Babits-megítélése más ideológiai alapokon nyugszik, Szabó Dezsőt is kritizálja. Elégedetten nyugtázza, hogy Szabó teljesen „leleplezi” az új magyar irodalom „álmagyságát”, és hogy „találó” idézetekkel mutatja be „Babits ürességét, formalizmusát, költői tehetetlen-

ségét, eredetiségének teljes hiányát, képtelenségét a társadalmi összefüggések felismerésére”. A Szabó Dezső-i érvelést azonban ugyanolyan abszurdnak és korlátoottnak ítéli, mint Babitsét. Az ilyen álláspont, úgymond, csak a baloldal megtevesztését célozza, nem beszélve a benne hirdetett, veszélyes zsenikultuszról, amelynek nyilvánvaló fasiszta tendenciája van.

Az általunk ismert sajtóvisszhang egyetlen írása, amelyik nagy megértéssel mutatja be Szabó Dezső Babits-ellenes pamfletjét, az erdélyi Pásztorútz költő-szerkesztőjének, Walter Gyulának a tollából származik.

Ez az 1929. november 3-án megjelent védirat (*Szabó Dezső: Kritikai füzetek*) „örök bajvívásra kész” irodalompolitikusként jellemzi Szabót, aki „a kritika választóvizével akar tisztítani az irodalom káoszában”, s aki „tekinthetők, [...] elítéltek” ellen megy hadba. „Nem a kiegyenlítések, a keddőzött széptevések és elhallgatások embere [...]. Lehet a szempontjai ellen állást foglalni, vitatkozni vele, érveket felsorakoztatni állításaival szemben, de a kritikájának főleg formai része, hangjának vitriolos tónusa elleni szembefordulással is el kell ismerni: itt ember áll mindig a szavak mögött, kivételes, nagy egyéniség, teremtő lélek és művész.”

Szabó Dezső „határtalanul éles és dermesztően szigorú mikroszkópja” alá vette Babits regényét, s az eredmény: „a meddőségig és élet-negációjáig kulturálódott szépléleknek fagyasztófölnyű és a szárkázmusz haláltosztó erejű szétboncolása.” „Szabó Dezső, akinek a masszív és földszagú életábrázolása egész irodalmi multján át szöges ellentéte volt és lesz a Babits könyvtárizú kulturája sors-festésének és lélektükrözésének, a gúny, irónia és fölnyébekerültség minden fényét-színét megragyogtatja itt a Halálfiú figuráival, miliójével, elgondolásával szemben. Amit mond róla az kegyetlen és acélkemény, de bizonyos az is, hogy nem mindig és mindenben igaztalan.” Figyelemreméltó a cikkírónak a továbbiakban megnyilvánuló nyíltsága. „Ezt a kritikát [...] ennyire bátran – ha elfogultságokkal [...] is – Szabó Dezsőn kívül senki se tudta és merte volna elmondani. Tükröz ez, ha torzításra beállított is, de tanulni lehet belőle, írónak, olvasónak egyaránt. Még akkor is, ha a kifejeződött polgári életérzés és világfelfogás [...] a kelletténél jobban is felháborodik miatta és ellene.”

Szabó Dezső gúnyiratának hatása mind rövid, mind hosszú távon meghatározó volt. Gál István például erre vezet vissza az ún. esszéíró-nemzedék csoportosulását és szervezkedését (amelynek a vitában részt vevő Hevesi András is tagja volt). Úgy gondolja, hogy itt kezdődik a harmincas évek fordulójától egyre nyilvánvalóbb szétválás népiesek és urbánusok

táborára. (GÁL 1970:158) Láttuk, hogy már 1927-ben, az Ignotus, Tóth Aladár, Kecskeméti György között folyó vitában kezdtek körvonalazódni azok a frontvonalak, melyek 1929-ben a Szabó Dezső írása kiváltotta szélesebb körű polémiában erősebb kontúrokat kaptak. Tóth Aladárnak az akkori vitában megmutatkozó értékválasztása, szemlélete, sőt szóhasználat is olykor a Szabó Dezsőre emlékeztet. Ignotus Pál szintén a húszas évek végére teszi a népies-urbánus ellentét megjelenését. Ennek megnyilvánulása volt egyik oldalon a Bartha Miklós Társaság működésének megindulása, valamint Bajcsy-Zsilinszky Endre Előörs c. hetilapjának irodalompolitikai szerepvállalása. A másik oldalon, az „urbanitás” táborának sokáig nem voltak a fent említettekhez hasonló testületi vagy folyóirati gócai, 1929-ben aztán „A Toll szolgált a »baloldali urbánusok« főhadiszállásául”. Ignotus Pál szerint az urbánusok ugyan nem voltak egységesek, de az akkori irodalmi polarizációban mindnyájan Babitshoz húztak, nem Szabó Dezsőhöz. (IGNOTUS 1970:636)

A népies-urbánus vitáktól függetlenül is hatott az irodalmi köztudatban Szabó Dezső írása; jobban ismerték, mint magát a kritika tárgyát, a Hf-t. „Hányan olvasták a *Halálfiat*, s hányan Szabó Dezső pamfletjét? Tapasztalatból tudom, hogy ezt a kiváló regényt még az írók is Szabó Dezső pamfletjéből ismerik” – írja Németh László 1932-ben.

*

A Hf recepcióját a regény 1935-ös propagandakiadását megelőző fél évtizedben jól jellemzi Zapf Dezső *A századforduló magyar társadalmának problémája Babits Mihály „Halálfiat” c. regényében* című írása (Prágai Magyar Akadémikusok Köre évkönyve, Kassa, 1931), amely a fent jelzett időszak egyetlen nagyobb lélegzetű munkája erről a témáról. A cikkíró a korabeli irodalom „két nagy reprezentánsának”, Kassák Lajosnak és Szabó Dezsőnek a „lebunkózó” ítéletei, valamint „a magyar kritika [...] megtorpant elhallgatása” ellenére is úgy látja, hogy a hétköznapi emberek csodálják BM-nak ezt az alkotását. Igaz, az ő művének nem volt olyan közönségsikere, mint *Az elsodort falunak*, de ez az írói alkatok közti különbséggel magyarázható. BM és Szabó Dezső is „zseni”, de „az irodalmi nagyszerűség egyoldalúságának bizonyos ellentétes végleteit jelentik”. Szabó „túlságosan magát adta, amikor [...] minden öntudatos formaadást megtagadó művészet nevében megtagadta Babitstól a művész nevet”. A valóság-és tényirodalmat követelő szocialista kritika elvben szintén helyesen jár el,

amikor a „való élet” képét kéri számon az irodalmon (ez nem áll távol attól a BM regényében olvasható megállapítástól, miszerint „a költő a társadalom lelkiismerete”), de vajon mi dönti el, hogy egy mű „az életet adja-e vissza, vagy csak az egyéni ferdeségeket?” Zapf egy francia művészetszociológusra, Guyau-ra (1854–1888) hivatkozik, aki szerint egy mű értékével szemben semmiféle „a való életre vonatkozó dogmát vagy követelményt” sem állíthatunk fel. A Hf a kiegyezés utáni Magyarországot akarja bemutatni, de nem szociológiai értekezés formájában, hanem úgy, hogy „egy kisváros életének [...] zűrzavarában”, „egy érzékeny ifjú lélek fejlődésén keresztül” „az egész Magyarországnak művészileg felértett képe” jelenjék meg. (BM művének műfaji rokonai: Gorkij: *Gyermekéveim*, Th. Mann: *Die Buddenbrooks*, G. Keller: *Der grüne Heinrich*, R. Rolland: *Jean Cristoph.*) A századforduló magyar társadalmáról szóló regényhez nem is lehet a szociológia tudományos eszközeivel közelíteni. Egyetlen „irányadó” lehet: az élet. Csakhogy a magyar élet, a magyar valóság nem engedelmeskedik a Kassák képviselte „szocialista dogmatika” szellemének, aki szerint „vagy megírja valaki a magyar polgárság halálba roskadását, vagy pedig nincs joga a magyar kisvárosról regényt írni”. BM regényében „nem csak a polgári osztályról van szó, hanem az egész magyar szellemvilág fejlődéséről, a magyarság létkérdéséről, sőt a lét és nem lét, az emberi élet legmagasabb filozófiai kérdéséről [...]”.

A kritikus összehasonlítja Móricz és Babits egymástól különböző megközelítését és hangját a hasonlóan látott magyar társadalmi valóság megjelenítésében. Az „élettelen és életképtelen magyar polgári rend” kopersóját látva Móricz szerinte „kemény, szűkebb szavú gyászjelentést” ír (*Az Isten háta mögött*), míg Babits „az emberi gyöngeség lírájának könyves koszorúit” rakja le. Móricz különböző regényekben mutatja be a társadalmi osztályokat, Babits pedig a vidéki kisvárosban látja meg a halál fiait, „egyetlen osztályban, az intelligenciának nevezett magyar polgári középosztályban, amely [...] hivatta lett volna az újonnan felépülő kapitalista Magyarország vezetésére [...]”. További különbséget jelent, hogy Babits „nem mondotta ki végleges halál-ítéletét, mert hisz ő is magyar és fájó, szívéből tépett lírával siratta őket, mert velük, a magyar intelligenciával, a magyar társadalom tulajdonkép elhivatott támaszaival, omlott az egész magyarság”.

A cikkíró a Hf társadalomtörténeti háttérét is bemutatja. A magyarság tragédiáját abban látja, hogy a hűbériség bukása után nálunk nem jött létre

a magyarság soraiból egy egész társadalmat vezető, erős és vagyonos polgári osztály, aminek egyrészt „a magyar nemesség rossz hagyományai”, másrészt „a felnövekvő új szocialista magyar ifjúság végzetes elnézése” volt az oka. Ez utóbbiak abban tévedtek, hogy a nálunk még meg sem született „zsiros polgári osztály” helyett „a gazdasági alap nélkül álló, elszegényedett, álburzsoá-nemességet és a régi urakat majmoló, proletár-hivatalnok osztályt” kezdték támadni.

Zapf a regény idősebb és fiatalabb generációjának elemzésével bizonyítja, miként mutatja be a regény ezt a problémakomplexumot. A regény szereplőit sorra véve megvilágítja, hogy a magyar nemesség és nemesi származású hivatalnokréteg nem érti meg az idők szavát, illetve jelszavát: a pénzt. Az ilyen szereplők világát, Sótot, a kisvárost mind szellemi, mind gazdasági téren a tökéletes pangás jellemzi.

A probléma másik oldalát, az ifjúság eltévedését a tanulmány írója Imrus alakján keresztül közelíti meg. Az ő felnövekvésének ideje Magyarországon a liberalizmus kiépítésének korára esik, amikor Nyugat-Európában már berendezkedett a szabad verseny világa, s amikor ott hatalmas támadások indultak a vagyonos polgári osztály ellen. Zapf több ponton is vitatja Szabó Dezső Imrus-értelmezését, aki a játék helyett latint tanuló, az élet meztelenségétől iszonyodó Imrust élettelen papírmásé figurának gúnyolja, s nem látja, hogy mindez a méltóságát megőrizni akaró, magányos Miska nevelésének, az apa és fia eltávolodásának a következménye. Imrus Sótton „belenőtt [...] az unalomba”; a feleségétől elhagyott apa mellett nem ismerte meg a szeretetet sem; a felébredő nemi érzésével is egyedül maradván, büntudattal küszködött; szemében a szélhámós Gyula lett a titokzatos zseni; s számára egyedüli életlehetőség a tanulás volt.

A cikkíró véleménye szerint „Imrusnak ezen gyerekkori elferdülései rendkívül fontosak Babits egész művészetére nézve”. Azonossági jelet téve Imrus és Babits közé (ahogy azt Szabó Dezső is teszi), Babits „gyerekkori elferdüléseiből” magyarázza a költő művészi pályájának kezdetén megjelenő szocializmusát, majd kiábrándulását. „Kezdődő művészetének a reális léttől való elfejlődése és az, hogy könyvekből tanult szocializmusa tisztán a nyugateurópai viszonyokra és nem a speciális magyar valóságra van alapítva, – ez a két dolog egymással szorosan összefügg és mintegy gerincét képezi a regény problematikájának”, amelyet Zapf egy feltételezett alcímként így fogalmaz meg (ismét azonosítva a regényírókat és hőseit):

„»Hogyan lett az életképtelen indulású Babits Mihály a valóság művésze a XIX. századvégi Magyarországon?»

Imrus az irodalomban és a tudományban igyekezett kiélni hatalmas életvágát. A sóti zsidó újságszerkesztőtől kapott költők támadásait „a zsíros nyárspolgárok” ellen „egyszerűen ráhúzta a saját családjára”, pedig azok sem a nyugati értelemben vett polgári osztályhoz nem tartoztak, sem gazdagok nem voltak. A bölcsészhallgató a társadalmi, szociológiai folyóiratok, illetve zsidó barátja, Rosenberg hatására a társadalom ifjú kritikusa lett. Az ifjak „szocialista forradalmat” akartak csinálni a „grófok és szolgák Magyarországa” ellen, s ehhez az irodalmat akarták szabaddá tenni, de „nem látszottak figyelembe venni, hogy a XIX. század végén egyáltalán nem létezett nyugat-európai értelemben vett magyar polgárság”: nálunk csak „szolgák” (a gazdagok szegény hivatalnokai), „grófok”, illetve zsidók voltak.

A Hf-ban az egész magyarság „rohan a halál torkába”, mert nem értette meg a 20. század végének két nagy hívó szavát („az egyik a magyar állam kapitalista felépítése a hűbéri rendszer csődjé után, de a másik a szociális igazság, amely Nyugat-Európában az akkor már hatalmasan kifejlődött kapitalizmus ellen tört”), csak „a zsidók érezték meg a magyar állam e kettős hivatását, de természetesen a saját javukra és nem a magyarságért”.

Az életrelévő zsidók egyrészt „megértették Európa szavát, mert mind marxista-szocialisták voltak, de egyúttal megértették Magyarország speciális helyzetét is, amelyben éppen az európai kapitalizmus megrendülésekor kezdett kiépülni a kapitalista rendszer”. Tudták, hogy az új Magyarországon nem az lesz az úr, aki a legjobban tudatában van az osztályharcnak, hanem az, akinek pénze van. „És tudták, hogy a pénzt nem lehet úgy szerezni, ha meghallgatják a nyugat-európai fejlett kapitalizmus jelszavát az apák-fiók harcáról, hanem csak úgy, ha az apjuk szatócsüzletét okosan továbbfejlesztik [...]” Az öreg Schapringer fiai nem tagadták meg apjukat, „mintahogy a magyar szocialista fiatalság az apák ellen fordult”. Az ő fiai Schapringer és fiai céggé fejlesztették a szatócsboltot, üzleteket kötöttek, gazdag családba nőültek, a modern kultúrát terjesztették a sóti újságban. S miközben szocialista társadalmi lapot indítottak, egy bankot is alapítottak Budapesten. Jól mutatják ezt a kettősséget a fiatal Manó szavai: „»Én magam is kapitalista vagyok, de hát nem kell-e érezni mindenkinek a kapitalista rend korhadtságát.«”

A regény szerint Magyarország egyetlen hatalma a pénz. Csakhogy a „magyar burzsoá”, a szegény hivatalnokokká vedlett régi nemesi sarjak úri tudatukban megvetették a pénzt, s a „beözönlő kapitalizmussal és nyugati polgári kultúrával szemben megtorpanva összetörték, [...] halálffiai voltak”. Ám azok sem találták meg a kivezető utat, akik a konvenciókat megtagadva, pénz nélkül akartak modern európai polgárok lenni. A „Mi urunk: a Pénz!” nemcsak Schapringerék himnusza, hanem Hintássé is. Ő azonban nem tudott várni, túrni és okosan számítani, hanem esztelenül minden törvényt tagadott, s végül megtört világfi lett belőle. „Elpocsékolta az egész családját”; önállóságra nevelt lányaiból emancipált nők lettek. Zapf Dezső nem ért egyet Szabóval, aki banális irodalmi témának nevezi a regény Noémijének esetét. Ő szerinte mind *Az elsodort falu* Juditja, mind a Hf Noémije a nők emancipációs mozgalmának áldozatai – az egyik zsidó Schönbergnek, a másik a zsidó Schapringernek adja el magát.

A kritikus szerint a regénynek egyetlen alakja van, aki „a magyarság továbbépítésén dolgozik”: Cenci. Az a Cenci, aki „pénzt kuporgat, pénzt gyűjt, mint a zsidók, összetartja a [...] meghasonlott magyar családot, hogy egységesek legyenek, mint a Schapringer fiai cég apraja és nagyja”, s aki mindenkivel szemben megértő, akárcsak az öreg Schapringer bácsi. Cenci jellemzéséhez kapcsolva fogalmazza meg a kritikus a Hf tanítását: „hogya Magyarországon a magyar állam 67 utáni újjászervezésekor minden magyar olyan harácsoló kapitalista burzsoá és olyan számító zsidó lett volna, mint az önmegtagadó Cenci, akkor nem volna ma Magyarországon zsidó-kérdés, ami tulajdonkép tisztán gazdasági.”

Imrus akkor „ébred fel álmából”, amikor megpillantja a zsidó szocialistát, Rosenberget anyjával a péntek esti gyertya fénye mellett. A lélek rezdülését bemutató babitsi művészet megéreztetni az olvasóval „a nagy fordulatot”. Az álmából ébredő Imrus Rosenbergéknél „meglátta a zsidók hatalmas kalapácsát az újonnan felépülő Magyarországon: az erős gazdasági-családi egységet és az erős összetartó hitet”. Véleménye szerint Imrus azért akar öngyilkos lenni, mert rájön tragédiájának nyitójára: „sohasem szerette se apját, se anyját és az emberi kultúra nevében (szocializmus) harcot indított az ellen a család ellen, amely az ifjak támogatására szorult volna.”

Imrus abban téved, hogy a szocialista társadalomkritika helyes megállapításaiból kiindulva, irodalmi és tudományos alapon indít harcot a még csirázó magyar polgárság ellen. Könyvekből tanult, „irodalmi” szocializ-

musa azonban a nyugat-európai és nem a magyar társadalmi valóságon alapul, s így ifjúkori tévedései és botlásai után visszatér „a valósághoz, az építő munkához”.

Zapf szintén BM szellemi útjának tükörképét látja Imruska életének alakulásában, de ő másként értékeli ezt az életutat. Szerinte téved Szabó Dezső, amikor a játék helyett szavakat pattogtató, majd íróvá lenni akaró Imrus alakjából következtet Babits egész költészetének jellegére: hiábavaló szójátéknak, fantáziának értelmezve azt. Az irodalomból, a szociológiából kiábrándult Imrus „elégeti minden addigi írását és érzi, hogy a valóságnak az a nagy élménye, mikor meglátja a kapitalizmus és szocializmus egyszerre való támadásában Magyarország igazi képét, – még vulkanikus kitoréásokban fog belőle kijönni”. A Viharágyú és Imrusnak a nyugati kultúra hatása alatt induló játékköltészete ugyanúgy „virág” csak, mint BM költészetének első szakasza, amelyhez képest a későbbi versek és a regény is a „gyökereket” keresik.

A tanulmányíró végezetül a regény „individuál-pszichológiai” síkjáról szól, s ezen belül a Nellit és fiát „szinte determináló” predesztináltságot, az „akarathéító metafizikai erők”-et és az ezekkel összefüggő bűnösség kérdését vizsgálja. A predesztináltság szerinte nem egyéb, mint a lelki tulajdonságok átöröklése, amelynek a szocialista dogmatika állításai ellenére a 20. századi irodalomban is van létjogosultsága (miként ezt Ibsen, Thomas Mann, Pirandello, Hauptmann és Ady művei is bizonyíthatják). A szerző úgy véli, hogy BM regényének „individual-pszichológiai” megokolása a kiszámíthatatlan emberi sors, a sorsszerűség megérzésén alapul; ez magyarázza a belső lelki világ és a külső reális események közti kontrasztot. Az életben nemcsak az ésszerűség, hanem a vak ösztönök is szerepet kapnak. Ezért emlegeti Babits annyiszor az ördögöt. Zapf szerint „az ördög” nem a regény különös mitológiájának tartozéka, miként ezt Szabó Dezső feltételezi, hisz az *Özvegy legények tánca* című Ady-versben említett „özvegy legények” sem valami különös mitológiát, hanem Ady öntudatlan életösztöneit és vágyait képviselik.

Az irracionális ösztönök sorsot meghatározó szerepével függ össze az emberi bűnösség kérdése is. Az emberi bűn az emberi szenvedélyt, az ember vad, társadalomromboló ösztöneinek szabadjára engedését jelenti BM-nál. A társadalmi gátak legszélsőségesebb tagadását Hintáss képviseli a regényben. A történelmi materialista Rosenberget, aki nem akar „logikátlan bűnöket” elismerni, Szabó Dezső kigúnyolja, mondván, nem lehet bűn,

ami természetes, ösztönszerű. A máskor tömegpszichológiai alapról kiinduló Szabó Dezső itt igencsak individualistának mutatkozik, hisz az individuál-

pszichológiai szempontból „nem létező” bűn a társadalom szempontjából természetesen létezik. Imrus a prostituált ágyában ébred rá, hogy mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök. A társadalom egysége, egészsége azonban megköveteli, hogy alá tudjuk vetni magunkat bizonyos polgári rendnek. „Ezt a követelményt tartja Babits egy jobb, munkásabb, gazdagabb magyar jövő zálogául”, hiszen akik a magyar polgári osztály megteremtésére voltak hivatva, azok vagy tönkre mentek, vagy nagyra hivatottságuk érzésében antiszociális világfi-szélhámosok lettek.

*

Zapf terjedelmes tanulmányát követően, az 1935-ös propagandakiadásig csak valamilyen más témával kapcsolatban esik szó a Hf-ról. 1930-ban Aurélien Sauvageot a NY 24. számában *A Thibault-család*ot veti egybe a Hf-val. Véleménye szerint „a nagy távlat” rokonítja őket egymással. Az alakok változatos gazdagságát, illetve a mozgalmas és bonyolult cselekményt tekintve Roger Martin du Gard műve egyenrangú társa a magyar regénynek, de a francia regény epikai menete nem nyit olyan egyetemes horizontot, és a stílusa sem éri el Babits regényének költőiségét. *A Thibault-család* története a mai francia világ „polgári színjátéka”, a Hf a magyar polgárság eposza.

A nyelvész, műfordító Sauvageot (1897–1990), aki 1923–31 között az Eötvös Kollégium tanáraként Budapesten élt, és nekigyürkőzött a regény fordításának is, egy későbbi, 1988-as visszaemlékezésében mondja el a regénnyel való találkozásának élményét: „Továbbra is eljártam Babitsékhoz, és természetesen el is olvastam tőle mindent, amit az idő tájt megjelentetett. Így aztán elejétől végéig elolvastam legújabb regényét is, mellyel ő maga ajándékozott meg. Vastag, sűrű sorokban nyomtatott könyv volt. Sokáig tartott, míg elolvastam, gyakran el is akadtam egy-egy kifejezésnél, egy-egy stílusfordulatnál. Izgalmas, lebilincselő olvasmány volt. Tanulmány a háború előtti társadalomról. Ma azt mondhatnánk rá: *saga*, mert olyan eseményeket mond el, melyek egy eléggé maradi vidéki magyar polgárcsalád történetét jellemzik, amelynek életét feldúlta a szerelmi szenvedély, anyagi biztonságát pedig megrendítette a bortermelési válság. Az ilyen típusú regények akkoriban kezdtek divatba jönni.” (Pl.: a norvég író, Olav Duun

regényciklusa: *a Juvikfolke; A Thibault család; A Forsyte Saga.*) „De Babits regénye sokkal tömörebb volt, sokkal elemzőbb is, és főszereplője

maga a magyar társadalom. Leginkább *A Buddenbrook ház*-ra emlékeztetett. Egyébként Thomas Mann és Babits írásmódját valahogy rokonnak éreztem. Súlya volt ennek az írásnak [...]. Ami könnyű, az itt számúzve volt. Kemény anyaggal dolgozott a szobrász.” (Sauvageot, Aurélien, *Magyarországi életutam*, ford. Várady-Brenner Mária, Bp., 1988, 156–57.)

A NY 1931. évi 4. számában Schöpflin Aladár mond véleményt Rédey Tivadar könyvéről (*Kritikai dolgozatok és vázlatok*), s benne a Hf kritikájáról. A bírálat szerzője szerint Rédey Babits-tanulmányában helytálló megfigyeléseket találunk „a Halálfiái mélyén rejtőző líráról, arról, hogy Babits mint regényíró a »nagy jelenetek«-et a napok és évek kis jeleneteivel való összefüggésükben tárgyalja, vagyis nem izgalmasságuk, eseményszerű tartalmuk, hanem a szereplők lelki életére való kihatásuk szerint értékeli”.

Olasz Péter – jezsuita páter, több erkölcsnemesítő könyv szerzője – könyvformában megjelent doktori értekezésében (*A serdülő fiú a magyar regényben*, 1932) a magyar irodalomban fellelhető kamaszábrázolások között BM három regényét is tárgyalja. Úgy látja, hogy *A gólyakalifa* és a *Timár Virgil fia* „egyes részletei ismétlődnek, tágulnak s tisztulnak” a Hf-ban, mely stílusában is új, és „nagy tudást, sok átélést hőmpölyögtet [...]”. A Délmagyarország 1932. jún. 26-i számában Sz. [Szigethy] Vilmos ismerteti Olasz Péter értekezését, amely véleménye szerint nem a regények esztétikai és világnézeti bemutatását, hanem „a kamasz lelki fejlődése”-t helyezi előtérbe. Ez az intenció érvényesül a Hf-ról szóló részben is, ahol a történelem sűrített összefoglalása előtt vagy után hangzanak el a szerző rövid értékelései Imrus lelki fejlődésének bemutatásáról. Sokszor nehéz eldönteni, hogy a léleknek, a lélekrajznak vagy pedig az önéletrajzi regényalakot létrehozó írónak szól-e a tanulmányíró kritikája. A jezsuita tanár-tudós szerint nagyon meggondolatlanul cselekszik Imrus édesapja, amikor egy kétes budapesti mulatóba viszi el a fiát, hisz ezzel indítja el a gyermek „mocskos fantázia-munkáját”. Tovább lazítja Imrus erkölcsét az apjától kapott „mithológiai ábrákban bővelkedő” könyv. A szerző szerint BM „nagy realitással rajzolja Imrus vallási krízisét, szerelmét, lassú züllését s azt, hogy milyen hatást váltott ki benne a liberális gondolkodású édesatyja, a férjéhez hűtlen édesanyja s a középiskola”. A jezsuita páter szerint nagyon rontják a mű „lélekrajzát a katolikus egyház elleni kiro-

hanásai, melyek a regény másik kamaszalakjában, Hintáss Dodó-ban [...] még inkább kirívóak [...]. Babits Dodó-ja ugyanis határozottan torzrajz a kongreganista diákról!”

A Nouvelle Revue de Hongrie 1932. júliusi számában Gyergyai Albert *Michael Babits* című (francia nyelvű) íróportréjában röviden bemutatja az író regényeit is, főleg a *Timár Virgil fiát* és a Hf-t. Az előbbit „előjáték”-nak tekinti a Hf-hoz, amelyről azt írja, hogy nem annyira társadalmi regény, mint inkább eposz, amelyben néhány nagy téma hangszerelődik, variálódik, fejlődik a végtelenségig. A regény stílusáról szólva kiemeli a „szimbólumok erdejé”-t, a hosszú, kanyargó mondatokat, melyek tele vannak ezernyi utalással, allúzióval. Természetesen nem mulasztja el megjegyezni, hogy a regény ifjú főhőse (akinek annyi könyvízü és naiv poézis lebeg a feje körül!), a Város és Európa felé utaztában Baudelaire verssorait mormolja: *Emporte-moi, wagon! ...*

Halász Gábor *Nemzedékproblémák* című írásában (NY, 1933/9) kitér a Hf és a *Három nemzedék* kapcsolatára. Szekfű Gyula történeti szemléletet újító, a polgári liberalizmussal leszámoló munkájáról azt állítja, hogy erősen értelmi és illúzióellenes jellegénél fogva nem lehetett túlságosan széleskörű hatása, s a belőle levonható tanulság, a konzervativizmus korszerűvé tételének szüksége, mint feladatkör alig vált tudatossá. Irodalmi fölerősítőre sem talált még eddig, „az egy Halálfiái is inkább csak hangulati megfelelés, mint elvi befolyásolttság eredménye...”

Hf,

BM az 1927-ben megjelent Hf-t nem tekintette befejezett, lezárt alkotásnak. Már az *Epilog* 9. részéhez tartozó lábjegyzetben is utal a folytatás szándékára, „amaz Új Regény”-re, amelynek álmát sokáig dédelgette magában (ez a jegyzet a regény későbbi kiadásaiban nem jelent meg többé). 1928-tól kezdve számos újságban és folyóiratban nyilatkozott a Hf-val kapcsolatos terveiről. 1928-ban, a kolozsvári Ellenzék máj. 7-i, illetve a Bácsmezei Napló május 13-i számában ezeket mondta: „A *Halálfiáit* természetesen folytatni fogom; ez persze hosszú évek munkáját jelenti. E folytatólagos kötet eseményei Fogarassal indulnak, ez lesz az erdélyi rész szintere, és a regény az erdélyi miliő határozott, konkrét körvonalazásával kezdődik. Hiszen jól ismerem Erdélyt [...] A *Halálfiái* folytatásával

kisebb novellákat szeretnék írni, melyek e regényem körül csoportosulnának. Úgy gondoltam, hogy az események azon szereplőit, kik a *Halálffiai*-ban nem jutnak szóhoz, vagy csak pár vonással említettnek, egy-egy ilyen novella hőségé teszem.”*

1928 decemberében ugyancsak az Ellenzék tudósítójának, Kondor Lászlónak beszélt a terveiről: „Van egy csomó novellatémám is, amelyeket a *Halálffiai* című regényem mellékalakjairól tervezek. Ezen kívül foglalkozom azzal a gondolattal is, hogy megírom a *Halálffiai* második részét [...]” (TÉGLÁS 1997:240–241)

1929. február 10-én a Magyar Hírlap Irodalmi rovatában a *Mi készül?* cím alatt első helyen olvashatunk arról, hogy Babits szeretne „novellákat írni a *Halálffiai* egyes mellékalakjairól”, s szeretné megírni „a nagy regénynek folytatását”. Két hónap múlva, 1929. febr. 29-én Szilágyi Ödönnek, a Délibáb munkatársának is hasonlóképpen nyilatkozott: „Sokáig nem tudtam dolgozni, most – hogy én is a Baumgarten-díjazottak közé kerültem – szeretném újra felvenni az intenzív munkát. [...] meg akarom írni a *Halálffiai* című regényemnek folytatását és egy csomó novellát, amelynek a témája itt él bennem.”

A Hf epizódalakjai köré írandó novellákat emlegette 1929 júniusában Vécs Ottónak, az Esztergom és Vidéke c. újság riporterének is (TÉGLÁS 1997:264), az 1931. decemberi Magyarországon pedig már arról tudósított, hogy körvonalakban előtte van egy új novellaciklus. (I. m. 305)

1933-ban a betegségében is szakadatlanul dolgozó szerző Bálint Györgynek beszélt a regény második részéről: „Legnagyobb álmom: a *Halálffiai* második része, melyet már az elsővel együtt terveztem, s hasonló nagy terjedelmű lenne, mint az első. Ehhez sok idő kell. Ma még nem is merek belefogni.” (I. m. 324)

A regény második része csak terv maradt – az író csupán néhány mellékalak sorsát szötte tovább a *Hatholdas rózsakert* és a *Harc az angyallal* c. novellájában. A még sajtó alatt levő *Hatholdas rózsakert* c. novelláskötetét mint a tavaszi könyvpiac „első irodalmi napsütését” jelentette be

* A Bácsmezei Napló az Ellenzéktől vette át Bisztray Gyula *Négyszemközt Babits Mihállyal* című írását. A riporter kisgyerek korából emlékezett az íróra, szülővárosának, Fogarasnak magányos, remete módra élő tanárára. Mielőtt az író tervéről kérdezte, felidéztek a fogarasi élményeket, „*A gólyakalifa* és a *Halálffiai* néhány szereplőjét”.

a Színházi Élet 1937 márciusában. Maga az író így mutatta be ezt a munkáját: „A Hatholdas rózsakert kissé játékos könyv és meglehetősen változatos. A kötet fő részét a két gádorosi novella foglalja el. Akik olvasták hosszú regényemet, a Halálfiat-t, azok ismerik Gádorost és lakóit. A novellák olyan emberekről szólnak, akiket a regény csak mellékesen, olykor csak két sorban említett. A mellékalakok főalakokká válnak. A regény nem mondhatott el mindent. A legjelentéktelenebb szereplő is megérdemli, hogy egy pillanatra reá essék a reflektor fénye. Az új novellák új oldalról világítják meg Gádoros életét, a kisváros különös átkát és komédiáit.”

Az egyik „gádorosi novella” (pontosabban kisregény), a személyes ihletésű *Hatholdas rózsakert* a regény *Epilogja* elé kívánckozó fejezet lehetne. Gruber Franci, az *Ópium éj* és a *Miska* c. fejezet egyik mellékszereplője lép elő itt főszereplővé. A kisregény témáját és főhősét a Hf-ra visszautalva mutatja be az író művének elején: „Gruber Franciról akarok beszélni, akiről pár szót már szóltam egy regény közepén, s a sorsa egyre fojtogat azóta: hogyan lett ő olyan, amilyen lett? Francinak elég kicsiny és furcsa szerepet szánt az élet és a köztudat Sót városában; ő volt az örökifjú, a kivénhedt szeladon, nevetséges és szomorú figura, ámbár tekintélyes úr különben, törvényszéki bíró (kollégája annak a nagyszerű és végleteleg korrekt Miskának, akiről nagyon hosszan meséltem ugyanabban a regényben, esetleg valaki emlékszik rá).” A mű főhősének modellje részben maga Babits volt. A *Hatholdas rózsakert*ben azonban nem Imreként folytatja regénybeli útját, hanem Gruber Franci alakjában, „bizonyára azért, mert itt nem szellemiségének és erkölcsiségének fejlődésrajzát adja, hanem olyan történetet mond el, mely kevésbé illik a nagy eszmék elkötelezettjéhez, sokkal inkább egy csetlő-botló »vén fiatalemberhez« – amilyen egyébként Babits is volt”. A történetben BM-nak egy bajai kalandjára ismerünk. (BABITS 1976:1037)

A *Hatholdas rózsakert*et a Pesti Napló folytatásokban közölte még 1936. december 25. és 1937. január 23. között. A Színházi Életben jelzett másik „gádorosi novella”, a *Harc az angyallal*, amelynek az író a *Pótlék a Halálfiat-hoz* alcímet adta, először a Pesti Naplóban jelent meg, 1937. március 14-én.

*

1930-ban BM műveinek kiadója, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. úgy döntött, hogy *Babits Mihály munkái* címmel tíz kötetben adja ki

a költő-író-műfordító összegyűjtött műveit. A kiadó és Babits 1930-ban közösen elkészítette a kiadás tervezetét, megállapítva a kötetek beosztását, sorrendjét. Az író – az általa is elfogadott – határidő-módosítás ellenére is bizakodó volt; 1931. febr. 28-án a Tolna Megyei Újságban már a kötetek közeli megjelenéséről nyilatkozott Gál Istvánnak (TÉGLÁS 1997:300). 1932-ben el is indult a sorozat a *Timár Virgil fia* 1931-es kiadásának változatlan utánnomásával, de az Athenaeum végül nem folytatta a művek tervezett kiadását. 1933-ban még megjelentette az eredetileg ötödiknek szánt *A gólyakalifát*, 1935-ben a Hf „propagandakiadását”, 1937-ben pedig az Athenaeum novella sorozatában közreadott *Hatholdas rózsakeretet*. 1932-től kezdve BM munkáit más kiadók – a Magyar Szemle Társaság, a Nyugat Kiadó, a Révai Testvérek Irodalmi Intézete – is publikálták. (BABITS 2001:258–259)

A Hf második kiadásáról és *Az európai irodalom történetéről* már 1935 tavaszán hírt adott A Könyv 2. és 4. száma, amikor az Athenaeum könyvnapjait terveit ismertette.

A Hf újabb kiadásának nem volt nagy visszhangja. Elsőként, május 28-án Hunyadi Sándor szólt róla *Az Est* hasábjain (*Halálfiái. Babits Mihály regénye propagandakiadásban*). Ez az írás más címmel (*Halálfiái. Babits Mihály regénye új kiadásban*), de ugyanazzal a szöveggel a Prágai Magyar Hírlap június 12-i számában is megjelent. A cikkíró az újabb kiadást a „klasszikussá válás” jeleként értelmezi. Olyan „társtalán mű”-nek nevezi a regényt, amelynek nem támadtak utódai. Manapság nem kifizetődő ilyen „nehéz, fényűző szöveget előállítani”, nincs hozzá sem idő, sem ideg, sem az olvasónál ilyen „mélységet és sűrűséget” feltételező optimizmus. A „klasszikus génusz fénye világít” a műben, amely mégis „jövöbelátóan” modern és „sajátosan magyar”. Hunyadi szerint nem is próza, hanem vers ez a regény; az egész mű „valami szép, komoly, meleg, de szomorú fényű operához hasonlít”.

A „nyugateurópai mértékkel értékelt írószeni” *chef d' oeuvre*-jéről [’remekművéről’] szólva Janovics András az 1927-es ismertetésekre emlékeztető dicséretet sorol fel a Magyarország 1935. máj. 30-i cikkében. (*Halálfiái. Babits Mihály regénye propagandakiadásban*) A „látnoki pszichológiával” megfestett alakok közül különösen a „tűzijátékszerű bravúrral” megírt Hintáss – halhatatlanságot érdemlő – figuráját értékeli a cikkíró. BM erősségének tartja „részletötleteinek pazar gazdagságá”-t, amelyeket „megbabonázóan előkelő és plasztikus, raffináltan választékos és

ugyanakkor grandseigneuri könnyedséggel” helyez el. Az „ízlés, a szemlélet, az életről való tudás páratlan varázsa árad” a regényből; „megdöbentő az a diabolikus erő és emberi mélység”, amelyet az író a szürke emberekben feltár. A szerző így összegzi véleményét: „a magyar regényirodalom legelpusztíthatatlanabb gyöngyei közé” tartozó Hf „lebilincselő lektűr, költeményszépségű próza, meghökkentő ítélet, lélektani tárház, sorsok lajstroma”.

Kárpáti Aurél régi írásának újabb változata is napvilágot lát a második kiadás alkalmával. (*Halálfiái. Babits Mihály regénye propagandakiadásban*, Pesti Napló, 1935. jún. 2.) A cikk gondolatmenete, a megállapítások tartalma ugyanaz, mint a Magyarország 1927. ápr. 29-i számában megjelent írásé, csupán a befejezést toldja meg a szerző az első kiadás óta eltelt esztendőkre való utalással, miszerint „az értékelő kritika elismerését még nyomósabbá teszi az eltelt idő marandóság-próbája, melyet Babits regénye diadalmasan állott ki”.

A Hf földrajzi közegében, a Sió völgye fölötti szőlőhegyen készült a regény 1935-ös kiadásához kapcsolódó egyetlen komolyabb írás, az Illyés Gyuláé. (*Halálfiái. Babits Mihály regényének propaganda-kiadása alkalmából*, NY, 1935/9, 147–150.) Illyés vallomással kezdi. Mint mondja, ismerős számára Babits regényének táji és emberi környezete, de korábban más szemlélettel közeledett a regényben ábrázolt réteghez, mely nem az övé. Ma már osztozik vívódásukban, aggódik azokért, akikre korábban csak „zokszavakat” tudott ejteni, s a pusztulásukról szóló jóslatok is hidegen hagyták. Magatartását meg is indokolja. Ha ez a regény csak a magyar nemesség végnapjairól szólna, ahogy ezt a korábbi kritika kiemelte, talán ma sem tenne másként. BM azonban nem egyszerűen a magyar középnemesség talajvesztését írja meg, ő nem a Pató Pálok, hanem a lugasban Horácot olvasó nemesek ivadékairól szól. Azon kevesekről, akiknek hivatástudatuk volt. A nép vezetését magának vindikáló nemesség egészében nem töltötte be ezt a szerepét, elmaradt a feladattól és a kortól: „Elvesztette a fejét és véle az egész ország, – a regény széles háttere ezt a lelkiállapotot mutatja [...]” Nem egy osztály tragédiáját, hanem egy korszakét, amelyben „az egész magyarság megrázkódtatáson ment keresztül [...]”.

BM műve nem egy réteg regénye, hanem egy családé, egy „fő-elkívánkozó” családtag *éducation sentimentale*-jának regénye. Imrus kiröppetésének oka „nem osztályának anyagi romlása”; őt saját vágyai és egyéni kibontakozásának reménye kergetik el hazulról. A családtagokat halálfiái-

nak nevező dühkitörése nem e családtagok, hanem saját szempontjából kap jelentőséget: olyan rúgás ez, „amit a fölfelé ugró szükségszerűen ad a talajnak vagy rétegnek, amelyen áll s amelyről föl akar emelkedni. Nem a lefelé irányuló erő a fontos benne, hanem az, amely ennek révén fölfelé viszi.”

BM regénye nem a halál, hanem az élet fiáról szól. Nemcsak az „atavisztikus, matriarkális erő”-t képviselő Cenci nem a halál fia, Imrus sem az. Miként „az élet gyermeke” Jozsó, Dodó és Döme bácsi is. „Miskát az író tölgynek érzékelteti, akiben, ha valami rág, az sem szú, hanem az élet érintésére nyugtalan lélek”; Hintáss Gyula, „a maga öt-hat életével már nem is gyermeke, hanem kalandora az életnek”. Mindannyian élnek, „szívósan és állhatatosan élnek – okos, nagyszerű fajta ez, tartják magukat azon a kis területen, ami az őskőtől földben és stallumban megmaradt. És ha a végén mégis azt érezzük, hogy a regényben ábrázolt többi szereplők a Schapringerek mögött elmaradtak, csak azért maradtak el, mert közben verseny támadt, nem is egészen tisztességes, ahogy ők mondanák: nem úri eszközökkel; olyan amit ők nem vettek észre. Kapitalizmus támadt, akár egy ragály vagy filoxéra. Mert ki mondaná, hogy Schapringerek élete az élet? Azok csak éljenek abban, ha beveszi a gyomruk! – mondhatná Cenci néni. Lesz még annak bójtje! Amit hőseink nyugodtan kikoplalhatnak Sóton és Gádoroson. Sőt másutt is, mert a szellem terén vajon Schapringerek világában is nem Imrus-e a legértékesebb?”

A regény címét cáfoló Illyés igyekszik megindokolni, hogy „miért rokonszenvesebbek, miért méltóbbak ezek az emberek az életre, mint azok, akik a könyvben velük szemben az életet képviselik”. Gondolatmenete végül kérdéssé fogalmazott következtetésekbe torkollik: „Egyik osztályért sem rajongok, tán fölösleges is ismételnem. A Rátzék és Sátordyék rétegével szemben volna annyi kivetni valóm, mint Schapringérékével. Esetlenségük tenné rokonszenvesebbé őket? Vagy egyszerűen az, hogy őket ismerem? Hogy ha a tejfölből és a savóból is, de mégis ugyanabból a köcsögből vagyunk?”

A tanulmányíró kitér a regény nyelvére és jellemábrázolására, valamint a benne érvényesülő elbeszélői magatartásra is. BM minden regénye „külön stílusvállalkozás, külön modor, egyenesen a tárgyra szabva”, de egyik sem áll olyan közel a saját költői nyelvéhez, mint ez a „polgári eposz”, melyet „száz év előtt bizonyára hexameterben írt volna. Alakjainak jellemzése költői jellemzés. A tüzetes naturalista leírás helyett az író

a költői fantáziájának varázsvivében fűrészi meg őket. Imrus lelki képe nem a zolai, még csak nem is a flaubert-i előhívó savakban alakul ki: hanem hol egy görög mitológiai alak, hol egy filozófiai megállapítás, egy klasszikus sor sugarában és mindabban, ami ezeken kívül Babits szellemiségéhez sajátosan hozzátartozik. A jelenségek másolása helyett lelki realizmus, ha van már ilyen kifejezés. Alakjait nemcsak szemtől szembe, velük egy síkon látja, hanem felülről is, ahol ő tartózkodik, és úgy, hogy nem rejti el magát”.

Illyés szerint „az író szinte erőszakkal tépi el a szálakat, hogy munkájában megállhasson”. A mű két okból is felveti a folytatás kérdését: egyrészt azért, mert „az eltépett szálak is mutatják a következő mű színezetét, a szövést”, másrészt azért, mert az olvasó is várja e prózai főművének folytatását.

Időben a propagandakiadás recepciótörténetéhez kapcsolhatjuk a korszak irodalomtörténeteiben megjelenő gondolatokat is. A lírikus Babits portréját rajzoló Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* (1934) egyetlen mondatot szán a Hf-nak: „A Halál fiai [!] korrajz, a dunántúli dzsentri és lateiner osztály háború előtti összeomlásának lírai fájdalomtól átrezgett története.” Schöpflin Aladár *A magyar irodalom története a XX. században* című munkájában (1937) valamivel hosszabban mutatja be a Hf-t, amely véleménye szerint „a magyar irodalom legnagyobb erőfeszítése a történelmi magyar középosztály bomlásának ábrázolására”. BM elődei ezt a témát „az anyagi oldaláról fogták meg: a vagyoni romlás szempontjából”, ő azonban „belülről, a szellem oldaláról nyúlt hozzá, a lélektani bomlást állította a kép középpontjába”. A dunántúli kisváros honorációrcsaládja nem anyagilag pusztul el, hanem a világkép, amelyben élt, omlik össze, „a Deák Ferenc-i liberalizmus és a dohogó negyvennyolcasság egyaránt elveszti érvényét, szellemi légüres térbe kerül, s ez a levegőtlenység az utódokban már a lelkiakat síkján is gyökeres változást idéz elő, eltölti őket az új világkép görcsös keresésének neorotikus nyugtalansága”.

Hf,

1936-ban újból felmerült a *Babits Mihály összegyűjtött munkái* sorozat gondolata. A kiadást Babits régi ismerőse, Sárközi György szorgalmazta, aki 1923 óta az Athenaeum könyvkiadói osztályának lektora volt, s ebben

a minőségében korábban is részt vett Babits műveinek – így a Hf₁-nek – a szerkesztésében. 1935-ben, amikor cégvezető lett a kiadónál, anyagilag is szerette volna támogatni Babitsékát, feltételezi Sipos Lajos a *Timár Virgil fia* kritikai kiadását kísérő tanulmányában. (BABITS 2001:259) 1937-ben a költő *Összes verseivel* az Athenaeum meg is indította a *Babits Mihály összegyűjtött munkái* sorozatot. Ugyanez év decemberében megjelent egy kötetbe szedve a *Kártyavár* és a *Timár Virgil fia*. (I. m. 261)

A Könyv 1938. évi 6–8. száma már a Kiadó őszi újdonságai között hirdette meg a Hf-t, amelyet a NY decemberi, 12. száma szintén az Athenaeum őszi és karácsonyi újdonságai között reklámozott. Egy hónappal később a NY 1939. évi első száma már a regény megjelenéséről tudósított.

Az életmű sorozat IV. és V. köteteként napvilágot látott Hf₃ volt a regény utolsó kiadása az író életében. Ennek az *ultima manus* jegyeit viselő és a szerző által jóváhagyott, végleges szövegnek alapvetően fontos szerepe van mind a kutatás, mind a szövegkiadás szempontjából. A jelenlegi kritikai kiadásnak szintén ez az alapja.

A Hf₃-nak a fent bemutatott hirdetésekben, reklámokon túl nem volt sajtóvisszhangja.

*

BM halála után az Illyés Gyula által szerkesztett *Babits-életrajz* két írás jelent meg a Hf-ről: Halász Gábor *A regényíró* Babitsról tett közzé benne értekezést, míg Kádár Erzsébet az író nőalakjait vette sorra *Cenci, Erzsé, Elza meg a többiek* című írásában. (BEml. 1941:16–21, 72–75)

Halász Gábor szerint BM-ban, „kinek versei játékos-szemérmesen kerültek a személyes megnyilatkozást”, „a regény szabadította fel a magáról beszélés szenvedélyét”. Nem a külső valóság felidézése volt számára fontos, hanem „hogy saját lelkiségének mélyébe jusson, rokon- és ellenszenvet tudatosítsa, a formálásban önarcképét dolgozza ki”. Műfajilag minden regénye különbözik egymástól, a regények szemlélete azonban hasonló, mert mindegyik a babitsi lélekalkat „visszahatása”.

A szerző főként a Hf alapján mutatja be ezt a babitsi lélekalkatot. A minden babitsi regényben jelenlevő „alapén”, amely „úgy érzi, hogy felelettel és felelősséggel tartozik e világbeli szerepéért, a jólnevelt és riadt úrfiúé”. A bíró fiáé, aki az igazság fanatikusa, s aki a „műalkotásban is ítélkező”. Az úri ház, a papi nevelés teremti meg benne a tartózkodás, a befelé élés igényét, és ez oltja belé a bizalmatlanságot a külvilággal szemben. Az álta-

la megismert vidék még hanyatlásában is tiszteletet parancsoló, kemény kötelékeket őrző, zárt világ, s aki innen jön, az „a városban is félszegen, szégyenkezve, divatjamúltan úri, azaz nemes a törtetésben, és ezen megy tönkre”, mint Sátorfy Mihály. Ezeknek a szereplőknek elveik, eszményeik vannak a gyakorlatiasságra beállított világban, rögeszmésen becsületesek, de nem felszabadultan jók, hanem titkos szégyenkezéssel. „Kényszeredeten elhivatottak, mint az igazi mártírok és maga az író is, aki gyötrődve ad életet alakjuknak és hűségüket, saját alapvető indulatát úgy leplezi le, mintha pellengérré állítaná.”

Az úri fiú riadt is, mert a jót az ördög megkíséríti, s a nagyfokú érzékenység most kerítővé lesz; nem tud ellenállni a szenny, az érzékek ostromának. A jól nevelt, riadt gyermek több okból is kíváncsi. Korunkban „egy művésznemzedék esküdött az emberben meglevő kettősségre, a tudattalan csábításaira, tetszelegve utalt a perverzre a szeretetben, a naivra a gonoszban”. De nemcsak a korízlés helyezi mindenek fölé a szenzációt, a lélek maga is vonzódik mindahhoz, ami „lefokozza” őt. Így lesz barátja Sátorfy Hintássnak. „A nagyon becsületes embert lenge szélhámosokkal veri össze a sors, mert kicsit szélhámos maga is, csak [...] lelkiismeretfurdalással, tehetségtelenül az. Becsületét úgy hordozza mint az igát, míg a másiknak gyepőlőt dob a becstelenség; [...] De ketten végzetesen összetartoznak [...], csak együtt teljesek.”

Azért is kíváncsi, mert művész, aki számára a családtagok portréi, az otthon, az ismerős táj a hiteles életanyagot szolgáltatják, anélkül, hogy korlátoznák a fantáziáját, sőt lehetővé teszik, hogy a művész a képzelet, a legtudatosabb művészet és legösztönösebb beleélés révén egyéni élményeit magas szinten általánosítsa. A Hf préházának mélyén „nem kisebb dolog kavarog a bor gőzében, mint Magyarország sorsa”; „Cenci néni szívvóssága a nemzetnek ígér feltámadást”. Úri társairól egyéni emlékeit és egyetemes ítéletét közli a művész, „ki köztük nőtt fel, közülük szakadt ki és hozzájuk vágyik forradalmiságában is”.

Ez a fiú sok mindenben lázad: lázad az életformájában, a kontemplatív életre jellemző sutaságában, az ellentéteket egyesítő jellemében, a képzeletében, a könyvétségében, a tehetségében. Imrus kivonulása a szívéhez nőtt világból nem egy ismeretlen szabadságba való távozás, és nem a gyűlölet diktálta leszámolás, hanem „inkább fájdalmas meghasonlás, a hivatásért lemondás a közösségről”. A regény az elhagyott közösség kritikáját is tartalmazza, de e kritika „szempontjai a legmagasabbak”: itt nem „a meré-

szen előtört korholja [...] a hátramaradottságot, nyugat keletet, [...] hanem az emberiesség teljébe eljutott lélek a kevés emberséget”. A vétkes a felületes nagyot akarás, a tunya semmittevés, a Jozsó közönye, s egyáltalán, a képességek ki nem fejtése vagy rosszra használása.

Az ítélező író maga is vétkes, hisz főhősében önmagát figyeli és ítéli meg: az ő „számára a regény lelkiismeretvizsgálat”. A művészregények többségétől eltérően Imruskában nem az egyedül kiválasztott áll szemben a tömeggel, hanem a tévelygő és útját kereső ifjú, akinek fellengzős előítéletekkel teli hősködésére maga a valóság pirít rá. A megértésnek ára van, hiszen „nehéz elhatárolni a mohóságot a valódi kultúréhségtől, a hiúságot a teremtmény önértéktől, a fölényeskedést a nyugodt birtoklástól”. Az önnevelés önfegyelmézést, évek nevelő munkáját, szigort és aszkézist kíván. „Amidőn Imruska első, túlkönnyű röptét botránnyal akasztja el az író, erről a szigorról tesz bizonyosságot, a visszanéző önirónia derűjével, de kemény erkölcsi verdikttel; az ábrázolás a művészi hatás kedvéért lehet elnéző, az ítélet megvesztegethetetlen. A bíró fia összevont szemöldökkel figyeli a művészfiút, önmagát. A könyv második fele palinodia lesz, ahol pedig a fiatal apostol megdicsőülését várhatnók.”

A babitsi regényváltozatok „hazárd kísérletei”-ben és stílusváltásaiban az író nyugtalan lelke és kalandvágya nyilvánul meg. A Hf-ban „évekre teretgeti szét a cselekményt, epikus részletezéssel emberek tömegét mozgatja, s merész lépéssel csakugyan a hőskölteleményektől kölcsönöz hatásokat, metaforákkal, mitológiával hímezve át a prózát, mint a verset”. Mindezek eredményeként egy meglepően szabályos lélektani remekmű is születik. A „barokk ékítmények” mint szőlőindák „fonják keresztül-kasul a halálos szüret regényét”. Az író Meredith ösztönzésére is használja ezt a súlyos apparátust, amellyel egyrészt a maga regénybe rejtett vallomását semlegeti, másrészt a bölcs irónia derűjében furdeti meg a műben ábrázolt kisvárosi életeket és a maga régi, füzéresen pompázó stílusát.

Kádár Erzsébet szintén a gazdag „változatok” íróját mutatja be, de a nőalakok vonatkozásában. Babits meghökkentően sokféle nőt ismer és ír meg („csak a Halálfiaiban hetet”), szemben Móriczcal, aki lényegében kétféle nőalak megszállottja. Az ő nőalakjait „nem egyetlen képlet határozza meg, bonyolultan teljesekek, nem fejezhetőek ki néhány mondattal, jellemükben el-lentétek feszülnek”.

A Hf legsúlyosabb hőse Cenci: „egy kor, egy osztály, egy fajta jelképe, a nyugtalanítóan nyugodt, ősi asszony.” Csak az élőkért él, s jellemé-

nek kulcsa a „rideg acéllá kalapált szeretet, a ragaszkodás a földhöz és gyermekeihez”. Nem igen hisz abban, hogy gyermekei megtartják a földet, mégis tud szeretni a továbbélés hite nélkül – s ettől nő meg az alakja. Nelli Cenci lánya, s maga a gyengeség. Minél önállóbb asszony volt anyja, annál önállótlanabbá fejlett ő. „Megható, virágszerűen tiszta figura. A Halálfiainak leggyengédebb hőse.” Erzsébet lányai közül a „fölnyenes, okos és kellemetlen filozopter” Gitta alakjának rajza kevésbé „veszedelmes”, mint a Noémié, mert az „olcsó kis műselyemlány” rajzában egy észrevétlen kisiklás könnyen silány megoldást eredményezhetne.

Kádár finom megfigyelése szerint BM minden figurája ad vagy kap valamit a másiktól, „minden ember viszonya a másikhoz külön szerződés. [...] Ezért olyan izgalmasak Babits kettős jelenetei” (pl. Erzsébet vallomása Nelliék barackfőzés közben). „Hellyel, idővel, pillanattal változnak az arcok, s két arc színei úgy hatnak egymásra, hogy mindkettőt megváltoztatják.” Ezzel a bonyolult jellemzéssel az író „az einsteini fizika merész forradalmát lopja be a lélektanba”.

Kárpáti Aurél a babitsi életmű rövid áttekintésében (*Babits Mihály életműve*, Bp., Athenaeum, 1941) a regényíró Babitsot a Hf-val reprezentálja. Amit róla itt ír – kisebb, főleg stilisztikai változtatásoktól eltekintve – megegyezik a Magyarország 1927. április 29-i cikkében írottakkal, illetve azzal, amit a Pesti Naplóban 1935. június 2-án a regény propagandakiadása alkalmából közzétett.

Pintér Jenő *Magyar irodalom történetének* 1941-ben megjelent VIII. kötetében a regényíró Babitsnak is szán egy-két oldalt. A Hf „nagy problémáját” Imruska „Halálfiainak vagytok...” kijelentéséből kiindulva ekként fogalmazza meg: „mi lesz a magyarsággal, ha nem halad a korrall?” Véleménye szerint „amelyik író mikroszkóp alá veszi a társadalom átalakulásának jelenségeit, és alapos lélekfestésekkel világít bele az emberi sorsokba, az nem nagyon ér rá arra, hogy lüktető menetben bonyolítsa a mesemozzanatokat”, vagy hogy az érdeklődés fokozásával törődjék. A nagy szellemi erőfeszítés, a gondolatbőség, a sok mondanivaló miatt azonban az olvasó néha nehéznek, „sőt helyenkint fárasztónak” fogja találni BM elbeszélő módját.

1942-ben és 1943-ban csupán egy-egy írás foglalkozik a Hf-val. Megegyer József *Babits Mihály* című dolgozata a Dugonics András Gimnázium Értesítőjében (Szeged, 1942), illetve a Szegedi Piarista Diákszövetség „Vademecum” sorozatának 9. füzetében is megjelent. A szerző egyetértően

idézi bennük Pintér Jenőt, aki a *Magyar irodalom történetében* „szinte tételszerűen” megfogalmazta a Megyer Józsefet izgató problémát: a *Timár Virgil fiában* „hiába minden papi nevelés, keresztény irányítás, konzervatív környezet, a zsidóvér kiütközik a félvérből”. (PINTÉR 1941:707) A szerző úgy gondolja, hogy „Babits is ezt mondja a művészet nyelvén”, s tragikumot érez ebben a „tétel”-ben. „A »nevelhetetlen« nem is nagyon tehet róla: ő már ilyen. Ahasvérus még mindig erősen él benne. Baj neki, és baj azoknak, akikkel a sors összehozza.” A dolgozatíró szerint a Hf-ban még „mélyebbről” vetődnek fel a „problémák”.

A Hf nem önéletrajz, hanem személyes vallomás arról a korról, amelyben Babits felnőtt. „Az erős öregek dőlnek ki sorra, és helyükbe nem a fiak lépnek, hanem egy harmadik veszi át a vezetést: a zsidó. Először a bankban, azután a szöllőkben, majd a szellemiekben is. [...] Finoman, de a hódító biztos fellépésével jelennek meg mindenütt. A regény Sátorfy Imrusa, akibe a szerző sokat beleadott a saját sorsából s egyéniségéből, a magyarsághoz tartozik, de a másik csoport fölénye tetszik neki: vonzódik hozzájuk. Tudja, hogy mit akarnak, látja jól hogy milyenek, örül, hogy nem való közülük, de irigyli a fogékonyságukat, szellemi érdeklődésüket: kultúr népnek tartja őket. Ő maga is a szellem embere, de fáj neki, hogy szellemisége nem érdekli a saját fajtáját, s mikor – nagy ritkán – megjelenik közöttük, csak ivópajtást látnak benne [...]” A magyar Ugaron ugyanis még él a virtuskodó gazda, a züllő magyar, „de már jelentkezik az idegen, aki leleménnyel, kultúr szomjival siet elfoglalni a gazda tulajdon házáat, anyagi és szellemi kincseit”. Imrus ismeri a fajtáját is, érzi, hogy „az Ugar előbb-utóbb csatatérre változik”, hiszen a világnézeti harc máris megindult; és Imrus két nyáj között eltévedt bárányként nem tudja, melyikhez tartozik.

„Miért vonzódik Imrus a zsidóhoz?” – kérdezi a szerző Imrusról, de közben Babitsra gondol. „Aki olyan képet tud rajzolni a zsidóról, mint a *Timár Virgil* Vitányija, vagy a *Halálfiái* Schapringere és Rosenbergie, az aligha a zsidót szereti a zsidóban. A kultúrát szereti bennük. *Bennük* szereti a kultúrát, mert nem veszi észre, hogy a könyv, az irodalom, a művészet, a tudomány, amiről a Schapringerek és a Rosenbergek olyan könnyedén beszélnek, nem az övék, csak kereskednek vele. Imrus azt hiszi, hogy ők az igazi Nyugatot jelentik a Magyar Ugaron.”

„Sátorfy Imrus – az *ember* Babits Mihály – tévedett, s bár szellemiségében nem vált hozzájuk hasonlónak, nem sietett tévedését beismerni úgy, hogy mindenki értsen belőle” – rója meg Megyer József az író. Úgy gon-

dolja azonban, hogy „amit a *művész* adott, az egyre kevésbé lehetett a zsidóság igaz öröme”. „Nem tudtak hozzá fölérni. [...] a Nyugat és olvasóköre [...] még mindig a *Két nővért* meg az *Esti kérdést* emlegették, mikor már egy új-arcú Babitsunk is volt, akit nem akartak észrevenni. Így könnyebben lehetett őt maguknak lefoglalni.” Babits „közben megírta cikkét a *Magyar jellemről* [...]. Aki ezt meg tudta írni, annak azt is kellett tudnia, hogy a »két nyáj« közül melyikhez tartozik. Már kezdetben is tudnia kellett”.

Kolozsvári Grandpierre Emil *Küzdelem az epikával. Jegyzetek a Halálfiairól* című tanulmánya (Magyar Csillag, 1943. máj. 15.) a magyar regénytörténet „kopernikuszi fordulatát” látja a Hf-ban. A tanulmányíró szerint regényirodalmunkon végigvonul az epikával vívott küzdelem, mivel a mi regényeinkben feloldhatatlan ellentmondás feszül a művek antiepikus nyersanyaga és a francia realista regényektől örökölt forma között. A magyar „nyersanyag”, vagyis a regényhősök passzív természete nem felel meg a „gyors, könnyed, világos irodalmi elbeszélés” francia eszményének, s ennek a jellemrajz feláldozása lesz a következménye. A Hf hőseitől mélységesen idegen a Don Quijotét sarkálló képzelet, a Julien Sorelt hajtó becsvágy vagy a Robinsont vezérlő polgári gyakorlatiasság szelleme. Ők belső cselekvéssel pótolják a külső tevékenységet. Csak kényszerhelyzetben cselekszenek, s ha a szorítás lazul, visszahullnak a tétlenségbe. „Jelképnek is vehetjük, hogy a Halálfiában a lökést a cselekmény megindulásához kényszerhelyzet adja, egy adósság [...]” Az adósság az antik tragédiák végzeteként uralkodik a családon, de Cenci kivételével senki sem érzi át a végzetszerűségét, és senki sem próbál megküzdeni vele. Ő az egyetlen, akinek „erkölcsi ellenálló ereje, belső tartása” van, de az ő cselekvése is korlátozott. A Hf hősei közül „egyetlen egy sincsen, akinek viszonya a cselekvéshez egészséges volna”.

A két öreg (Döme, Cenci) s a fiatalabb Jozsó eredendő idegenkedését a cselekvéstől némileg csökkenti „a polgári kötelességérzés és az önfenntartás ösztönének csökevénye”. Miska ugyanehhez az emberfajta-hoz tartozik, de még passzívabb kiadásban. „Nelli, Jolán és Imrus már nem ismerik a polgári kötelességérzés imperativusát sem, az önfenntartás ösztöne pedig, mintha végleg kihalt volna lelkükből.” Önmagukkal szemben is igénytelenek, passzívok. „Belső céltalanságukat nem egyensúlyozza a hagyomány, a kötelességérzés, s így – személyi és közösségi iránymutató nélkül – eltévednek. [...] elkerülhetetlenül kudarcot vallanak, ha kezükbe ragadják egy-egy lázasabb pillanatban életük irányítását. [...] Életük minden eseménye

egy erősebb akarat műve, vagy egy véletlené, [...] úgyszólván részt sem vesznek a tulajdon életükben.”

A főbb szereplők közül csak Hintáss nem passzív, de ő „egy friss erejű, életrevaló, elhasználatlan törzsből kapaszkodott föl [...]”. A feltörekvők hatalmas lendületén s tehetségén kívül nem sok útravalót hozott magával, a műveltsége felületes, a dzsentrit kötő hagyományt nyűgnek érzi. De nem is hasonulhat hozzájuk, hiszen egy „felkapaszkodott ember” nem mondhat le a tevékenységről. Hintáss csupa mozgékony, kezdeményező készség, de valóságos élmények helyett látszatok vezérlik, és a véletlenszerűen felbukkant lehetőségeket követve, állandóan rögtönöz. Tevékeny ember ugyan, de a tevékenységének semmilyen iránya és logikája sincs. A lelke alapjában mozdulatlan, csupán a felszíne változik.

Egy regény művészi igazságát nem a cselekmény egésze, hanem annak fordulatai jellemzik. Ezek természete árulja el az író szemléletét, ezekből lehet kiolvasni a mondanivalóját. „Minden másfajta szerkezet kívülről hozott segítség” vagy „szemfényvesztés” csupán. „Babits puritánul tartózkodik minden írói ügyeskedéstől”, az ő újszerű regényszerkezete a „nyersanyaghoz”, a szereplők passzív jelleméhez igazodik. Nála „kivételképpen alkot valamely tett fordulatot, inkább látszatok és mulasztások terelik erre vagy arra a cselekményt. [...] A regény fordulatainak túlnyomó része mintegy a szereplők hozzájárulása nélkül következik be.”

BM műve „szervesen bekapcsolódik a magyar regény történetének egyik ágához, a kísérletet ott folytatja, ahol elődei, a félrealisták abbahagyták”. Külső életmegnyilvánulásait tekintve a Hf hősei állandó szereplői regényirodalmunknak, a könnyed elbeszélést kedvelő íróelődök azonban „elhanyagolták azt a bámulatosan gazdag, de nehezen feltárható világot”, amely a hősök tettei mögött húzódik meg. BM „egy föld alatti ismeretlen világot fedezett fel azokban a lelkekben, amelyeket irodalmunk és kritikánk csaknem egyöntetűen meghódított, földérintett területnek vélt”.

A közvetlen ábrázolás eszközeivel – azaz cselekménnyel – megoldhatatlan feladat ezeknek az alakoknak a lényegéhez férközni. A nyugat-európai regényben szokásos ok-okozati elemzés szintén tévútra vinne, mert a Hf hősei „többnyire másként cselekszenek, mint ahogy okuk volna, de még ebben sem következetesek, mert néha azt teszik, amire okuk van, rendszerint azonban nem azért, mintha felismerték volna helyzetüket, hanem valamely más, megfejthetetlen elhatározás vagy indulat parancsára”.

„Nelli, Miska és Gyula regénye mindennapi história volna, ha az olvasó nem pillanthatna a tettek mögé, a bizonytalanság örvényébe, amelyben vágy, szándék, elhatározás, meggondolás, konvenció szétbonthatatlanul összevegyül.” A szereplőknek oly kialakulatlanok, homályosak az érzéseik, a vágyaik, hogy noha BM „a magyar irodalomban eddig meg sem közelített részletességgel elemzi lelkiállapotukat”, a regény végén sem látjuk tisztán, hogy mi és miért történt például a Csörge-tói kirándulás délutánján. „A *Halálfiái* hőseinek lelki életéhez a lélektan még nem találta meg a kulcsot, lényegüket megfejteni nem lehet, legfeljebb magyarázni, mint egy betegséget, amelynek csak szimptomái ismeretesek, kórokozói nem. Ezt a betegséget sem író, sem tudós nem írta le világosabban és pontosabban.” A regény lélekábrázolása Nelli alakjában emelkedik a legmagasabb fokra. „Teljesebben kidolgozott alakja a magyar irodalomnak nincs, mint ez a finom, törekeny, gyenge értelmű, érzékiségre is lusta, mégis oly rokonszenves vidéki asszonyka.”

A tanulmányíró véleménye szerint „a realista magatartás minden égöv alatt, időtlenül és minden műveltségben egyforma, de minden műveltség kifejlesztette a maga sajátos életformáját, s e különféle életformákat az író csak akkor fordíthatja le az epika nyelvére, ha birtokában van a szükséges eszközöknek. Az az írói gyakorlat, amivel Maupassant ábrázolta a francia életet, csaknem teljes egészében használhatatlan, ha a spanyol vagy a magyar életet akarja lefesteni az író. Babits egy kopernikuszi fordulattal lemondott az eleve reménytelen kísérletről”, hogy a hazai nyersanyagot a nyugat-európai regény eszményéhez idomítsa, „ahelyett a benne rejlő formák szerint mintázta meg. Magyar viszonylatban tehát ugyanazt a munkát végezte el, mint a nagy orosz realisták [...] Paradoxonnak hat, mégis tény, sőt szükségszerű tény, hogy a realizmus magyar formájára a művelt, egész sereg irodalomban otthonos Babits bukkant rá. A kísérlet eredménye egy remekmű, mely nehezen hozzáférhető, mint minden nagy regényünk, de minél tovább távolodunk tőle az időben, annál hatalmasabb lesz. Arányai csak most kezdenek kibontakozni szemünk előtt. S e mű érdektelen, időtlen szemlélete révén, az utolsók egyikeként, belekapcsolódik az elhanyagolt, de egyszer talán újjászülető nagy-európai művészi hagyományba.”

Hf₄

A Hf 1959-ben megjelent újabb kiadása huszonegy évvel később követte a regény 1938-ban publikált utolsó változatát.

A háború után Török Sophie öt kötetben készült kiadni *Babits Mihály összes műveit* a Franklin Kiadónál, de a kor irodalompolitikai viszonyai miatt ennek csupán az első része (*Összes versek – Írás és olvasás*) látott 1945-ben napvilágot. A hivatalossá váló irodalomkritika elődei és folytatói, akik már az 1930-as évek elején, a József Attilát, Móricz Zsigmondot, Áprily Lajost és sok más író társukat lefasisztázó moszkvai viták idején is „a fasiszta nemzeti egység” részeként tartották számon a BM szerkesztette NY-ot (Plattformterv. 1931:50–56; GERGELY ts. 1932:71; Литература мировой революции, 1931/2–3, 190), 1945 után is támadták Babits személyét és munkásságát. Mint Horváth Márton írta *Babits halotti maszkja* című cikkében (Szabad Nép, 1945. máj. 31.), „a feudális fasiszta magyar reakció gyökereit elváltuk a földreformmal, de a virágait nem érték a fejszecsapások”. Az efféle fejszecsapásokból jutott „a Horthy-fasizmus [...], a nagytőkések és nagybirtokosok Magyarországnak egyik székértelője”-ként jellemzett NY-nak (KIRÁLY 1950:35) és „a babitsi l’ art pour l’ art hervatag virágai”-ként emlegetett Újhold alkotóinak is (DARVAS 1951:87), főleg azért, mert ez utóbbi folyóirat programcikke Babitsot jelölte meg példának és kiindulópontnak (LENGYEL 1946:1–8). Az egykori vitapartner, az új kultúrpolitika irányítói közé tartozó, de onnan hamarosan távozni kényszerülő Lukács György, a Babits-orientációval szemben most is Ady-orientációt igényelt a kor íróitól, mivel a Babitsra tekintő „új epigonizmusban” és „individualizmusban” az „ország demokratikus megindulásának ignorálását vagy tagadását” vélte felfedezni. (LUKÁCS 1946:230, 234) Az ún. Lukács-vitában e nézeteiért nem kellett önkritikát gyakorolnia, úgy hogy ezeket mások is átvehették és továbbfejleszthették.

A „fordulat éve” utáni időszak csaknem a teljes elutasítás esztendei voltak Babits hivatalos értékelésében, s ezt a Hf megítélése is szemléletesen igazolja. Bóka László *Babits Mihály emléke* című írásában kifejezetten ezt a regényt minősítette az alkotói pálya mélypontjának: „Ezek a csúcok nem fedik el Babits műveinek völgyteknőit. Elsősorban Babits legnagyobb igényű prózai művére, a »Halálfiak«-ra gondolok. Ez a regény úgy indul, mintha az úri Magyarországgal akarna leszámolni, mintha kiutat keresne mocsarából. De mivé lesz! Társadalomkritikája sem jut el az igazi

bűnösökig, az új utat keresők közül kimarad a munkásság, mely pedig ekkor, a regényben ábrázolt korban, vívta első nagy harcait. Ez is »ismeretlen földrész« maradt Babits számára [...] A regény hadakozó szándéka lecsillapul, hőse megalkuszik, még az irodalmi forradalomról is lemond, »rendes« ember lesz, ki elfogadja kuporgató, cselédeket, szülőkapásokat hajszoló nagyanyja »spórolós«, kispolgári életbölcességét. Ha Bethlenéknek lett volna szemük a kultúra jelenségei számára, akkor Babits ezzel a regényével a hivatalos irodalom élére került volna. A forradalomból kiábrándult értelmiség képe, mely visszatér az apró gentry vagyonszerző, kicsin garasoskodó, dinasztia-alapító életformájához, – mi ez, ha nem a konszolidáció sivár életbölcselete, kulák-hizláló gazdaságpolitikája. (Jellemző az, amit Babits akadémiai tagajánlásokor írt a hivatalos ajánló a »Halálfiak«-ról: »A régi, egyszerű munkáséletmód megunása, a lábrakapott könnyelműség, mely az anyagiakból átcsap az erkölcsre, s szétfoszlatja a középosztály ideáljait és elporlasztja lába alatt a földet – ez a regény veleje. Ebben az imbolygásban egy öreg asszony mesteri képe az útmutató, aki minden csapás után talpraállítja a családot a hegyoldali kis szőlő erejéből.«.) Pedig a regény széle, epikus áradása, egy-egy alakjának egyéni, mégis típusá általánosodó rajza, önkritikus reflexiói legjelentékenyebb alkotásai mellé állíthatnák volna regényét.[...] Babits Mihálytól ma is tanulhatunk, de nem követhetjük többé. Új mesterünk van: a dolgozó magyar nép.» (BÓKA 1951:1125–1130)

A Bóka emlegette tanulásra 1946 és 1957 között nem volt mód, mert ekkor Babitsnak egyetlen eredeti könyve sem jelenhetett meg Magyarországon. Csak Sztálin halálát követően, az első Nagy Imre kormány idején lehetett felvetni a Babits-művek és számos fontos, 20. századi magyar alkotás újrakiadásának kérdését. A Irodalomtörténet 1954. évi 1. száma erről így tudósít: „*Vita a XX. század íróinak új kiadásáról.* A Kiadói Tanács felkérésére a XX. századi munkaközösség november 26-án szűkebbkörű megbeszélést tartott annak eldöntésére, hogy mely műveket kell megjeleníteni a korszaknak azoktól az íróitól, akiknek alapos marxista értékelése még nem készült el. Szabolcsi Miklós rövid bevezetője után élénk vita indult, amelyben Devecseri Gábor, Pándi Pál, Komlós Aladár, Czine Mihály, Bokor László és mások vettek részt.”

A munkaközösség által tárgyalt Babits-munkák a következők voltak: „Babits Mihály összes versei. Kártyavár. Halál fia [!]”. Az „alapos marxista értékelés” – és a cenzurális megfontolások – következtében az „összes versek” helyett 1957-ben és 1959-ben „válogatott”, 1959-ben és 1961-ben

pedig „összegyűjtött versek” jelentek meg, míg a két regény a munkabizottsági ülés után három illetve öt esztendővel jutott el az olvasókhöz.

Az 1959-ben publikált Hf₄-hez Ungvári Tamás írt részletes elemzést tartalmazó utószót *A regényíró Babits* címmel. Mint tanulmányának kezdetén kifejti, BM-t a regényírásban is a költői igényesség vezérli, hisz már a Kosztolányiról írott nekrológban megmondotta: „a prózához igazi érzékkel a vers ismerete ajándékoz meg, a költemény nevel ruganyos izmokat az epikához, összefogottságra és szerkesztőképességre az tanít.” Babits minden regényében új területeket hódít meg, „egy forma igézete, egy mondanivaló ürügye” szolgáltatja a kiindulópontot művei megszületéséhez. „A magyar vers megújítója a magyar epika útjain is ismeretlen csapásokat vág”, ami tudatos szakítást jelent az elöregedettnek vélt Jókai- és Mikszáth-hagyománnyal. Az egyszeri kísérleten felülemelkedő célt, a művészi igényességnél is magasabb szándékot azonban csak egyetlen epikai alkotásánál, a Hf-nál érezni, amelyet a következetes számvetés óhaja hívott életre.

Nem véletlen, hogy a mű megírására a húszas évek elején kerül sor: ez Babits életében is a nagy megrázkódtatások utáni tanulságlevonás időszaka. A történehez, a témához és a mondanivalóhoz általános és mély kiábrándulás vezette el – a nemzethalál, a bukott ország víziója, s ezért a kiindulópontra veti pillantását, hogy a halál első jeleit, a betegség első tüneteit felmutassa. Művében felvonultatja a formák és a megszokás hálójában vergődő lateiner középosztály képviselőit, akiből hiányzik a valódi cselekvés indulata és szenvedélye, s akik állami posztjukban is kikopnak a valóságos hatalomból. A hagyományos úri magatartás mind Sátorfy Mihály, mind Hintáss Gyula módján életképtelennek bizonyul az új viszonyok között, a Pénz Magyarorszáiban.

Az apák tehetetlen nemzedéke után a lázadó fiú, Sátorfy Imrus sem tud kiszakadni abból a világból, amellyel szembeszállt, mert őt is „ugyanaz a végzet, jellem és alkat bénítja, mint az apákat”. A húszas évek válságérzését és kiábrándultságát visszavetítő író Imrus lelkesedése mögé minduntalan odamintázza tettei hiábalóságát, „Don Quijotét fest egy apostol képére”. Esménye már nem a harcok, szociális reformokért hevülő Imrus, hanem a regény végének komoly és szkeptikus Imréje, „a kultúra immár magányos őrzésének, belterjes ápolásának ábrándja”. A Hf-ban Babits is odahagyja a küzdőteret, „másokra bízva az eposzt, idegen vagy paraszti apák szabadabb gyermekeire”. A regényben Cenci néni alakja válik az örök és reménytelen küzdés felmagasodó eszményévé, de az ő fáradha-

atlan újrakezdéseiben, az idők szavát meg se halló konokságában benne rejlik a nagyobbra törő illúziók bírálata is.

A regény dezilluzionista mondanivalója, valamint a benne ábrázolt történések kisszerűsége a mű cselekményességének csökkenésével és a lélekrajz jelentőségének fokozódásával jár, s ezért „a *Halálfi* inkább lélektani, mint társadalmi regény”. A lélekrajz jelentőségének növelésére és a cselekmény ironikus kisebbitésére BM „eposzi szcenikát körít a regényhez: jelentéktelen fordulatokat ókori legendákból kölcsönzött hasonlatokkal színez komikussá”. Ungvári ezt a Meredith regényeire emlékeztető módszert – az általa nem említett Szabó Dezsőhöz hasonlóan – sikertelennek ítéli: „Az utalások és célzások e mechanizmusa erős kulturális ballasztal terheli a regényt [...] A könyvmoly Imruskát bíráló Babits az ábrázolásban maga is a könyvek betűinek foglya marad: literátor élményeit nem áldozza fel erősebb élmények kedvéért.”

A kritikus szerint a cselekmény helyére lépő lélekrajzzal és a történelmi fejlődés ábrázolását helyettesítő részletekkel együtt „mindez egy nagy vállalkozás felemás megvalósítását árulja el [...] A formálásnak ez a módja önként mond le az epika hagyományos eszközeiről, a drámaiságról, a mesebonyolítás egyszerű örömeről.” E hagyományos, 19. századi „nagyrealista” eszközök elmaradása miatt, amelyeket az 50-es évek irodalmi etikettje is megkövetelt, Ungvári Tamás lényegében folytathatatlannak ítéli Babits regényírói módszerét, de ennek művészi eredményeit egészében nem tagadja. Mint írja: „Bár epikánk fejlődésében Babits útja járhatatlan, a kísérlet rangja, izgalma, sőt eredménye mégsem vitatható.”

A több mint két évtized múltán újra kiadott regény nem váltott ki élénk sajtóvisszhangot, a Hf₄ megjelenésére közvetlenül csupán két cikk reagált:

Sós Endre *Petőfi nyomában. Halálfi*. *Az út kezdete* címmel, a Magyar Nemzet 1959. nov. 21-i számában az Ungvári Tamás által emlegetett „felemáságból” indult ki, amin ő „nem-regényírói alkatot” értett. E nem-regényírói alkat, úgymond, gyakran indirektté változtatja a direkt társadalombírálatot, az író „szándékosan engedélyez magának rosszul írt helyeket”, mivel „így menekül a történelmi panorámának fájdalmas megörökítésétől”. Ez a hibája tulajdonképpen nem hiba, csupán „a menekülő író társadalomkritikájának bizonyos fajtája, hisz már Kazinczy megmondotta: »Nem botol, aki tudva és akarva botol.«” A Hf Babitsnak „ez a hibásan is maradandó, helyenkénti sántításában is nagyon művészi műve, társadalmi regénynek íródott”.

Pók Lajos a Könyvtáros című folyóirat 1959. decemberi számában írt ismertetése (mely megjelent a Könyvbarát című lapban is) a legfontosabb korabeli tudnivalókat összegzi az olvasóközönség számára. Az író társadalmi-lelki gyökereiről sokat elmondó, magyarányú művészi vállalkozás szerinte is „számvetés a dzsentri, a kisvárosi lateiner középosztály bomlásával, szégyenletes szerepével. A Sátordyak és Hintássok két nemzedékének családragénye a kiúttalan kiábrándultság ideológiai-hangulati talaján sarjadt. [...] A polgári haladás, a magyar radikalizmus donkihójtjait éppúgy előnti Babits kiábrándultsága, mint a kiegyezés nemzedékének liberális illúzióit. S közben a valóban nagy szándékok és gesztusok is gyakran torzulnak karikatúrává. Ma már nyilvánvaló, hogy a Babits-festette társadalomkép egészénél megbízhatóbb az egyes részletek igazsága; egy-egy figura jellemző ereje”.

A regény stílusával kapcsolatban „a pusztulás lírájának dallamait”, „az irónia finom villámain” említi, és az érett plaszticitású, lírai telítettségű művet – annak nehéz s olykor fásztó pompája ellenére is – „a magyar prózaírás egyik csúcspontjaként” értékeli.

A Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Klasszikusok sorozatában a Hf₄-gyel csaknem egy időben jelentek meg *Babits Mihály válogatott művei*. A kétkötetes, verseket és prózát egyaránt tartalmazó válogatáshoz Keresztury Dezső írt előszót, aki a korábbi, szűkös keretek diplomatikus tagítással az egész babitsi alkotómunkásságról, köztük a Hf-ről is igyekezett őszinte és hiteles képet adni.

Keresztury Dezső szerint Babits prózájának nem volt olyan nagy hatása, mint a verseinek. „Pedig, vagy talán azért, mert nem követte egyik nagyhatalás elődjét vagy kortársát sem. Miután ifjúsága kísérleteiben kipróbálta a próza lehetőségeit is, s miután esszéiben megteremtette a ma tömény és kristálytisza, a hangzás s a gondolat zenéjével egyaránt érces stílusát, novelláiban és regényeiben fölülnyes biztonsággal használta ezt. A Jókai–Mikszáth hagyományhoz képest túlságosan intellektuálisnak, fegyelmezettnak, stilizáltnak tetszhetett; a Krúdy-iskola oldott zeneiségétől tartalmasságával, sűrítettségével, líraiságának telített tűzével ütött el; annak a polgári-európai csevegő stílusnak fogalmi világosságát, diszkurzív könnyedségét, melynek Ambrus Zoltán s aztán Kosztolányi volt a mestere, Babits gazdag képességel és merész tömörítésekkel telítette. Esszé és széppróza, sőt gyakran vers közt gyakran nagyon is elmosódott nála a határ; a három változat ugya-

nannak az írói temperamentumnak érett, egyenrangú, csak a tárgy és műfaj sajátosságai szerint árnyalt kifejezése lett.”

A babitsi próza iménti jellegzetességeit Keresztury épp a Hf kezdetének felidézése révén mutatta be, míg magáról a regényről ezeket írta: „1921 és 1927 között birkózott élete legnagyobb vállalkozásával, a *Halálfiaival*. Babits számára az írás ekkor már egyre inkább lelkiismeretvizsgálat és prófécia lett.

A *Halálfiai* csak annyiban önéletrajzi regény, amennyiben az önboncolás, a »psychoanalysis christiana« hozzátartozik anyagának és moralitásának hiteléhez. Legalább annyira, sőt sokkal inkább korrajz is: a világháborúban teljessé lett, értelmetlen tragédiába sodródó magyar élet egyszerre freskószerűen nagyvonalú s aprólékosan elemző ábrázolása. S mindennekfelett: a »világítótoronyban« figyelő és utat jelezni vágyó író intelme, példázata, halálos sikoltása. Rendkívüli célja elérésére Babits minden erejét, késztetést, eszközt, minden élményét, tudását és szenvedélyét mozgósította. Amit létrehozott, ezért is oly kivételes, oly nehezen hozzáférhető, olyan sok magyarázatot igénylő mű. Írónemzedékek élhetnének és tanulhatnának gazdagságából, amelytől a kevésbé iskolázott olvasó fáradtan elriad. A túl bonyolult apparátus nehezen áttekinthetővé teszi a felidézett életet, s ahelyett, hogy hordozná, indázatával befutja, arányaiban eltorzítja épületét. [...] Bizonyos, hogy a *Halálfiai* nemcsak alkotójának, de a magyar regényirodalomnak is egyik lenyűgöző kísérlete s egyik elhanyagolhatatlan monumentuma. Bizonyos azonban, hogy tiszteletreméltóságával egyenlő kérdésessége, vitatható, túlfeszített volta is.”

Az árnyalt és diplomatikus véleményalkotás ellenére a Magyar Klaszszikusok szerkesztő bizottságának egyik tagja, Waldapfel József olyan szakvéleményt nyújtott be Keresztury írásáról, amelyet az előszó alkotója később így jellemezett: „Elofvastam a »szakvéleményt«, s közöltem, ha föl akar jelenteni a szerző, tegye, de ne Babitsot használja fel erre. Vissza akartam vonni a tanulmányomat. Ezután Köpeczi Béla – aki akkor a Kiadó Főigazgatóság [azaz a korabeli cenzúrahivatal. Sz. G. A.] vezetője volt – összehívta a szerkesztő bizottságot. A megbeszélésen én is jelen voltam. Waldapfel József azonban nem jött el. A vélemények meghallgatása után Köpeczi rendkívül korrektül és nagyon diplomatikusan azt mondta, adjuk ki ezt a tanulmányt úgy ahogy van. Ő igaznak és helyesnek tartja az állításaimat. Ha a szerkesztő bizottságnak különvéleménye van, fogalmazza meg, ezt is hozzáfűzzük a kötethez.” (KERESZTURY 1988:21–22)

A kötet végén valóban megjelent egy szerkesztőségi utószó is, a következő – korántsem burkolt – figyelmeztetésekkel: „[...] kifejezésre óhajtjuk juttatni, hogy Babits Mihály válogatott művei a Magyar Klasszikusok sorozatában való megjelentetésének nincs köze ahhoz a kritikátlan elismeréshez, amely őt kora legnagyobb írójának, feddhetetlen, máig is követendő művésznek próbálta feltüntetni. [...] S ami számunkra figyelmeztető; amikor már Babits maga is engedett álláspontja merevségéből, s – későn-megbánva – kezdte belátni humanizmusa korlátait, tanítványai és köre továbbvitte arisztokratikus-öncélú, kor felett lebegő, elvont szépségeket kereső, a »politizáló« művészettel szembeszálló álláspontját – nem egy közülük – mostanáig.”

E meglehetősen viharos körülmények közt megjelent válogatás Pándi Pált, a Népszabadság kritikusát is „vitára” és „korrekciókra” készítette *Babits Mihály két frontja* című írásában, lapja 1959. október 11-i számában. Pándi szerint Keresztury Dezső alapállása „inkább az emelkedett szellemű védőügyvédé, s nem a teljes tárgyilagosságra törekvő elemzőé, amit pedig megkívánna ez a népszerűsítő szándékú sorozat. Szép és értékes ez a tanulmány, de vitára is készítet, korrekciókat is követel. [...] Vulgarizálnánk, ha arra törekednénk, hogy elsorvasszuk az utódok emlékezetében azt, ami a babitsi műben a következetes haladás ellen kiált, hogy az így »megtisztított« költőt gondtalanul odaállíthassuk haladó hagyományaink sorába. Ha számvetést készítünk, az életmű egészét kell tekintenünk, s így az egészet látva – a maga történelmi helyén, a maga soha le nem küzdött ellentmondásaival, tehetünk hitet Babitsról: tudva és becsülve nagy értékeit, de tudva azt is, hogy a még annyira kimagasló polgári költő műve és magatartása sem lehet a szocialista író, a szocialista értelmiség művészi és emberi normája.”

Mindez azt mutatja, hogy a Babits-művek kiadása és értelmezése az 50-es évek végének viszonylag enyhébb irodalmi légkörében sem volt könnyű és veszélytelen foglalkozás. A hosszú kényszerszünet utáni erőgyűjtésen kívül épp az ilyen – a korábbi évek szellemét idéző és a politikai élet hullámzásaitól sem független – megnyilvánulások késleltették az író műveiről szóló újabb, átfogó tanulmányok megszületését. Ezek helyett

egyelőre néhány korábbi írás látott ismét napvilágot, amelyek közül összesen négy foglalkozott a Hf-val.*

Újra kezdődött a Babitscsal kapcsolatos emlékek gyűjtése és rögzítése is. A Hf-ra vonatkozó adatokkal találkozunk Gellért Oszkár és Sásdi Sándor műveiben.

Gellért Oszkárnak, Babits szerkesztőtársának önéletírása csak vázlatos formában érinti azt a Hf körül kerekedő vitát, amely Ignótus és Tóth Aladár között folyt 1927-ben. Emlékezései nem a kései utódok számára készített részletes beszámolók, hanem saját emlékezetét frissítő feljegyzések, amelyekből azért kiderül, hogy a regény időszerűségét bizonygató Tóth Aladár érvelését eléggé ügyetlennek és Ignótus által könnyen megcáfolhatónak ítéli. (GELLÉRT 1962:70–72)

Sásdi Sándor évszámokat és eseményeket olykor pontatlanul kezelő írásában Babitscsal való pesti megismerkedését és kettejük későbbi találkozásait eleveníti fel.

1931 június 10-én a költő a Janus Pannonius Társaság megalakulása alkalmából tartózkodott Pécsen, s másnap Sásdi jelenlétében a Nick sörözőben találkozott néhány volt osztálytársával, illetve egy távoli rokonával, Decleva Dénessel. A költő hosszas hallgatásai miatt kissé kínos találkozózn Sásdi vállalta, hogy kimásolja és elküldi Babitsnak azokat a feljegyzéseket, amelyeket a pécsi ciszterci gimnázium önképzőkörének jegyzőkönyveiben talál róla. (Az így összegyűjtött és a költőhöz valóban eljuttatott adatokat Sásdi később nemcsak ebben a visszaemlékezésében, hanem a Babits halálára írott cikkében is felhasználta.)*

* KOLOZSVÁRI Grandpierre Emil, *Babits prózája; Küzdelem az epikával* = K. G. E., *Legendák nyomában*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, 198–206, 209–228; eredetileg: Bendl 1941:68–72, ill. MCsill, 1943. 10. (máj. 15.) 581–590.; ILLYÉS Gyula, *Halálfiái* = I. Gy., *Ingyen lakoma*, Bp. 1964, 98–105; eredetileg: NY 1935/9, 147–150.; SZABÓ Lőrinc, *Séta idegenben. „Lihegő erdők” – „Halálfiái”* = Sz. L., *A költészet dicsérete*, Bp. 1967, 307–326; eredetileg: Pandora, 1927. máj. 21. 233–245. Az újraközlések olykor szövegromlással jártak: Szabó Lőrinc esszéjének újabb változatában a „gide-i sotie” és „stilusba realizálását” kifejezés helyett „gide-i sottise” (375) és „stilusba-rezignálását” (374) jelent meg, az „életre keltve” és az „elárulódik” helyett „életre kelve” és „elárulkodik” (379), míg „a magyar közösség” „magyar közönség”-re változott (380).

* Vö. [SÁSDI Sándor] S. S., *Babits Mihály és Pécs*, Pécsi Napló, 1941. aug. 12.; újabban: *Babits és Pécs. Vallomások, dokumentumok, emlékek*, szerk.: TÜS-

A Decleva-családnál való *hosszabb* tartózkodást, azaz a visszaemlékezésben említett „kosztot és kvártélyt”, a költő családtagjaira hivatkozó Belia György jogos kétkedéssel említi (BELIA 1983:113), a Hf-ra vonatkozó, Sásditól idézett Babits-kijelentések azonban valószínűleg hitelesek: „*A Timár Virgil és a Halálfi*ai tulajdonképpen pécsi regény. Ha a cselekmény nem is pontosan itt játszódik, de megírásakor Pécsre, az alakok megformálásában pécsi emberekre gondoltam [...] Pécssett kezdtem férfivá érni, szerelmet megismerni, írogatni. De, ha sikereim voltak, ez vágott belém: »Vajon Szekszárdon hogyan vélekednek erről?« És, ha támadás ért, szekszárdi arcokon kerestem a hatását: ki mosolyog kárörvendezve, ki csóválja a fejét rosszállón.»

Izgalmasak és ugyancsak hitelt érdemlőek Babitsnak azok a kijelentései, amelyek a halálra és az öngyilkosságra vonatkoznak, s amelyek a Pécssett elhunyt édesapa halála, illetve a regénybeli Imrus öngyilkossági kísérlete között teremtenek távoli, áttételes kapcsolatot:

„A közeli templomban delet harangoztak. Babits ráismert a kongására:

– Ugye, az Irgalmasok templomának tornyán szól a harang?

Még mindig rosszul sikerült fényképemet nézte, de másról beszélt:

– Némelyik korareggelen, félébrenlétben a pécsi temetőkápolna lélekharangját is hallom.

Elmondandóim során később derül ki, miért emlékszem olyan pontosan a következő szavaira:

– Félelmetes isteni adomány az, hogy önkezünkkel bármikor véget vethetünk az életünknek De hát erre gondolni se szabad...”

*

1965-ben, az MTA Irodalomtörténeti Intézetében készült akadémiai irodalomtörténet 5. kötetében Rába György rajzolta meg Babits pályaképet. Rába két oldalt szentelt BM „legjelentősebb és legregényszerűbb regénye”, azaz a Hf bemutatásának, és „az egész történelmi Magyarország reménytelenségének leckéjét” nyújtó családregegy mintájául a 19. századi

KÉS Tibor, Pécs, 1984. 81–87. Az általa említett, 1920-as és 1930-as interjúkról a Stauder–Varga-féle *Babits Mihály bibliográfia* nem tud, a költő akkori (?) megnyilatkozásainak részleteit egy 1934-es Sásdi-cikk azonban tartalmazza: *Pécsi emlékeiről és irodalomról beszél a hosszú betegségből felépült Babits Mihály*, Pécsi Napló, 1934. ápr. 1.

angol nemzedék-regényt, s „elsősorban Meredith széles medrű epikus látásmódját” jelölte meg. Mint írta, „Babits a magyar regény történetében szokatlan részletező lélekrajzzal jellemzi hőseit [...], lelki állapotokat világít meg sokoldalúan, de nem mutat be fejlődő jellemeket. Ezért hiányzik a *Halálfiából* a drámaiság vagy szélesebb sodrású epikum. [...] Nemcsak hősköltemények párhuzamaival, költői képeivel eleveníti meg a magyar kisvárosi sorsokat, hanem időnként ironikusan fricskáz is egyet alakjain. Prózaí stílusa, ez az alkatában intellektuális, szervezetében lírai nyelv, a hangulatkeltő érzékletességet a belső életet közelítő kifejezésekkel váltogatva ezúttal éri el legnagyobb stiláris gazdagságát.” (RÁBA 1965: 258–260)

Az új értékelések születésének másik jele volt Benedek Marcell írása. Az élete kedves olvasmányaira emlékező szerző *Hajnaltól alkonyatig* című könyvében (Bp., Gondolat Kiadó, 1966. 262–268.) Babitsnak ezt a művét is felidézte. Az egykori egyetemi társ a fiatal értelmiség nagy szellemi válságának és nemzedékük életének benső történetét látja megelevenedni a regényben, amelynek címét a magyar kisváros „kulturális elmaradottságával”, „az élet valóságától való csökönös elzárkózásával” magyarázza.

Három évvel később ugyancsak Benedek Marcell írt egy Babitsról szóló kismonográfiát (*Babits Mihály*, Bp., Gondolat Kiadó, 1969). A szerző ebben a művében is kitér nemzedéktársának „legkülönb, [...] a magyar középosztály szellemi és erkölcsi állapotát”, „a jövő fenyegető előjeleit” bemutató alkotására.

Nem említi, hogy egykor ő is regényben és drámában ábrázolta a század eleji radikális fiatalok útkeresését (*Az erősebb*, 1912; *Vulkán*, 1918), azt azonban megállapítja, hogy „Babits regénye több helyet szán a hátrahúzó erőknél, mint az új eszméknek”. Benedek véleménye szerint a Hf-t mozgó regényes elem, amely „független” ezektől az új eszméktől, „egy pompásan kitalált, tipikusnak nem mondható alakban”, a „minden erkölcs-től idegen” Hintáss Gyulában testesül meg. Bőségesen ömlő frázisaival Hintáss „a kor nagyszájú ellenzéki politikusaira” emlékeztet, bár „színe-sebb és bonyolultabb egyéniség náluk”. Legfontosabb megjelenése „a pesti egyetemen tanárnak készülő Imre életében a folyóirat-alapító kísérletekkel kapcsolatos. Itt válik a regény az új századelejének kultúrtörténetévé”, és itt kerül előtérbe „a zsidóságnak egy [...] gazdag és kulturálisan ugyancsak haladó szellemű rétege, amelynél Imre és barátai is segítséget találhatnak, „de ezt a kapcsolatot végzetesen megrontja Hintáss kisebbik lánya, az egyik Schapringer szeretője [...]

Hintáss aztán végképp eltűnik a színről. Imrét a család menti meg, amelynek a légkörét oly nehezen bírta. Öngyilkos kísérlete nem sikerül, a családi kapcsolatok segítségével helyettes tanár lesz egy távoli, románok lakta városban, amelyben könnyű a fiatal Babits állomáshelyét, Fogarast föllismernünk.

A politika eddig csak háttérben húzódott meg, a regénynek ebben a fejezetében módját ejti Babits, hogy elmondja keserű véleményét a magyar kormány szerencsétlen és tragikus következményekkel járó nemzetiségi politikájáról.”

Hf₅

A regény 1969-es bukaresti megjelenése tíz évvel később követte a háború utáni első magyar kiadást. A hosszú késlekedés egyik oka alighanem a romániai politikai rendszer érzékenységét sértő utolsó fejezet, az *Epilog* lehetett, amelyből a cenzúra – a mű megjelenésének áráként – könyörtelenül eltávolított minden olyan szót vagy kifejezést, amely Erdély és Magyarország korábbi egybetartozására, az erdélyi történelem magyar személyiségeire, vagy akár az Erdélyben élő egyéb – nem román – nemzetiségekre utalt. Az így kihagyott részek helyét általában semmiféle nyomdai megoldással – zárójellel vagy kipontozással – sem jelölték, azt sugallván, hogy a meghamisított és megcsonkított szöveg magától a regény írójától származik.

Csak néhány jellemző példa: Hf₃: „Akkor azonban még Erdővár volt, magyar mezőváros” – Hf₅: „Akkor azonban még Erdővár volt, mezőváros”; Hf₃: „Melyik magyar diák ne álmodna a regények Erdélyéről?” – Hf₅: „Melyik diák ne álmodna a regények Erdélyéről?”; Hf₃: „a főtéri szász cukrászdában” – Hf₅: „a főtéri cukrászdában”; Hf₃: „kiáradt, visszhangzott Kárpátoktól Adriáig” – Hf₅: „kiáradt, visszhangzott”; Hf₃: „a Balkán főlvdajainak sápadt gyermekeiből egy modern állam kultúrpolgárait nevelni” – Hf₅: az egész szövegrész kimaradt; Hf₃: „Bethlen Gábor és Kemény Zsigmond földje volt ez” – Hf₅: az egész szövegrész kimaradt stb.

E szomorú emlékeztető, de a Bukarestben 1985-ben megjelentetett Hf₉-hez képest még így is épebb szövegű kiadáshoz Kántor Lajos írt előszót, aki a mű romániai megjelentetését a sokáig mellőzött BM iránti adósságtörlesztés részeként értékelte.

Babits *Keresztül-kasul az életemen* című könyvére és Illyés Gyula recenziójára hivatkozva Kántor Lajos úgy vélte, hogy ez a regény „nem a halál fiáról szól, akiknek a talpa alól kicsúszik a szőlőhegy, hanem az élet fiáról, az élet fiáról, akik helyüket keresik [...] a megmozdult világban”. E mű „új dokumentum-értékre emelkedik” napjainkban annak a 20. század eleji szellemi forrongásnak az ábrázolásával, amely csak a 19. századi reformnemzedék színrelépéséhez hasonlítható. Babits regénye mind stílusában, mind meseszövéseinek fordulataiban, mind alakjaiban nem egyszer Jókai regényeit idézi, (Hintáss Gyula például Jókai Kárpáti Abellinójába oltott nietzschei hős), bár igaza van Halász Gábornak, aki szerint Babits mindezt »a bölcs ironia derűjébe fűrdeti meg«, s ezért „a romantikát és szecessziót mint formameghatározót nem kell komolyan venni”.

Az előszó Babitsot védelmező utolsó mondatai a sorok között utalnak a mű romániai publikálását kísérő nehézségekre és akadályokra, amelyek a mű epilógusának cenzurális megcsonkításaihoz vezettek: „...az író humanuma áttört a kor uralkodó felfogásán – például a fajgyűlöleten, a nemzeti elfogultságokon. Ha egy-egy mondat, bekezdés olvastán kételyeink támadnának, a továbbolvasás meggyőz Babits emberségének tisztaságáról, s igazolja azt, amit egykori fogarasi román diákjairól oly szépen fogalmazott meg egyik önéletrajzi emlékezésében: »Mozdulataikban, szemük csillogásában ugyanaz az ősi varázs babonázott, ami a székely balladákban, az erdélyi ételek ízében, tájszavakban, folyók és falvak nevében s az öreg székely iskolaszolga által használt fēlmúltakban.«

Miért ne fedoznánk hát újra fel magunknak a prózaíró Babits Mihályt, a *Halálfi* szerzőjét?”

A Hf₃ megjelenésére két cikk reagált: Láng Gusztáv és Veress Dániel (V. D.) írása.

Láng Gusztáv sajátos erdélyi látószögből s egyben saját életének problémáitól közeledik BM regényéhez, amikor mindenekelett az újat akarás és a mozdulatlanság, az újjászületés és a maradandóság összeütközését emeli ki belőle. A később Magyarországra áttelepült szerző jó érzékkel látja meg a századelő magyar irodalmában (is) a szükös és provinciális viszonyok közt otthontalanná váló művész sorsát, aki már pusztán művész létével „lázdóvá” válik egy olyan világban, ahol „minden erő a mozdulatlanság, a nyugalom megőrzésére fecséreltetik”. Mint írja, a „századelő magyar irodalma mintha csupa Tonio Krögerrel lenne tele. A Művészet finom lelkű apostolaival, akiknek riadtan kell megélniük, hogy otthontalan-

ná váltak világukban, mert pusztán a csiszolt szonettek, az irodalom »új borzongásai« is lázadásnak számítanak az egyformaság kényelme s a megszentelt hagyományok ellen.”

A Hf szerinte az önéletrajz eseményszálaiból és a személyes sors lírájából szőtt nemzedéki közérzet regénye, amelynek iróniája és humora a jövő klasszikusának biztonságából és az epikus távlatból szemlélt egykori gyarlóságok, pózok és fájdalmak meghaladásából fakad. „Az irónia itt már a tragikum határára érkezik, [...] ám itt a tragédiákat is a közös tapintat golycsába pólyálják. [...] Nem események, hanem a lelkek szorongása, önmegadó erőtlensége sugallja az életforma halállal eljegyzettségét.”

Láng Gusztáv úgy véli, hogy a mű lezárása Cenci és Imrus találkozása révén feloldást ígér: „A maradandóság és az újjászületés fog itt kezdet Tonio Kröger hazatalálásának illúziójával, melyet a regény sokszáz oldala úgy-lehet cáfol. De etikumhirdető is ez az illúzió, a teremtő munka és az értékmentő szívósság hirdetője, s ez a hittétel olyan kortárs rokonokhoz kapcsolja a regény Sátorczy Imrusát, mint Móricz Bethlen Gábora vagy Joó Györgye.” (LÁNG 1969)

Veress Dániel rövid recenziója néhány alapvető adatot közöl a regényről, amelyről Illyés Gyula nyomán megállapítja: nem egyszerűen egy réteg romlása, a magyar köznemesség talajvesztettsége jelenik meg benne – a mű egy egész „korszak kórlelete, amely lemaradt a világ idejéről és eltévesztette a lépést, történelmi szerepét. Ami igazán nagygyá teszi, az az ábrázolás módszere: »jelenségek másolása helyett lelki realizmus«”.

Veress egyetért Kolozsvári Grandpierre Emil véleményével, aki már 1943-ban fényes jövőt jósolt Babits regényének, s egyben csatlakozik a bukaresti kiadás utószavát író Kántor Lajos „megokolt buzdításához”, aki „a XX. századbeli magyar próza e jelentős szintézisének, s egyszersmind a prózaíró Babits Mihálynak” az alaposabb megismerésére ösztönöz. Írását egy kérdésként megfogalmazott ajánlással zárja: „Nem adhatna ki kiadónk egy kötet Babits-elbeszélést, elkésve, de még nem későn?” (VERESS 1969:759)

Talán ennek a javaslatnak is köszönhető, hogy a kolozsvári Dacia Kiadó 1970-es dátummal, (valójában 1971-ben) végül közreadta BM *A gólyakalifa és négy novella* című kötetét, amelyhez ezúttal Láng Gusztáv írt előszót.

A regény hatodik kiadásának esztendejében megjelent a Hf életrajzi vonatkozásairól szóló első részletesebb tanulmány is: Csányi László *Babits valósága* című írása, a Jelenkor 1969. évi 11. számában (ennek bővített és

továbbfejlesztett változatait a szerző 1972-ben, 1987-ben és 1990-ben is publikálta).

Az évtizedeken át Szekszárdon élt Babits-kutató eredményeire az *Élet és irodalom*. Babits életének szinterei, környezetének alakmásai a regényben című fejezetben térünk ki.

Hf₆

Pók Lajos utószava a regény hatodik, 1972-es kiadásához (*Kései szembenézés a Halálfiával*), amely *Kései szembenézés. Babits Mihály: Halálfi* címmel a Kortárs 1972. évi 7. számában is megjelent, fontos része annak a küzdelemnek, amelyet a szerző BM prózájának elismertetéséért folytatott. Korábbi közleményeihez képest ez az írása ritkán említett – és a kor kívánalmaihoz csak részben idomuló – szempontokat vet fel a Hf „rehabilitálása” érdekében.

„A magyar kritika és irodalomtörténetírás »hüvös és méltóságos tenyereben« a *Halálfi* is különössé és szinte társtalanná formálódott” – írja tanulmányának kezdetén –, mivel a regényről írott kritikák és elemzések számos egyéni és történeti körülményt figyelmen kívül hagytak a mű létrejöttének vizsgálatakor. E mulasztásokat pótolandó a tanulmányíró nemcsak BM 1919 utáni meghurcoltatását, közéleti és egyéni csalódását hangsúlyozza erőteljesebben, illetve nemcsak a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* „sivár magyarázkodását” ítéli meg enyhébben, mint ahogy azt a korabeli politikai etikett megkívánná, hanem fontos új szempontként arra a párhuzamosságra is ráirányítja a figyelmet, amely véleménye szerint Ady és a Hf-t író Babits társadalomkritikai szemlélete között áll fenn. Mint mondja, „a forradalmaktól magát éppen látványosan elkülönítő Babits visszatekintő szeme a regényben ugyanúgy látja a korlátolt ázsiai urak háború előtti Magyarországot, mint a forradalmár Ady [...], bár Ady forradalmár jövőlátása nélkül [...] Regényének világképe – a friss történelmi tapasztalatok sodrában – baljós veszedelmekként jeleníti meg a liberalizmus és a negyvennyolcaság illúzióit, és epikai művének eszközei gyökeresen szakítanak az addigi magyar hagyományokkal.” (Az Ady–Babits párhuzam felvetésével korábban Farkas Gyula *A magyar társadalom Babits regényében* című tanulmányában találkozhattunk: Magyar Szemle, 1927/2, 211–213.)

Pók Lajos természetlennek ítéli a regény műfaji besorolását célzó eddigi próbálkozásokat. „Iskolásabb gondolkodású méltatói töprengtek is, hogy társadalmi vagy inkább lélektani regény-e a *Halálfiái* – írja kimondatlanul is a mű 1959-es utószavára utalva. – Kétségtelen ugyanis, hogy nem a soványnak is mondható cselekmény hordozza a legfőbb mondanivalókat, hanem a lelkek háborgása, a szereplők belső monológjai, az írói reflexiók és a hanyatlás atmoszféráját sugárzó környezet rajza. De a műfaji körülhatárolás indokolatlan, hiszen a regény egyik legjellemzőbb vonása éppen ez: a társadalmi súlyú mondanivalók a szereplők pszichológiájában tükröződnek. Milyenné vált az utódok pszichológiája a liberalizmus és a függetlenségi politika légvárainak összeomlása után, az »eszmenytelenség« légyüres terében? – már a cím is sugallja. Az író nem a bizonyítást tartja feladatának, hanem ennek a pszichológiának az elemzését.”

Kassák Lajos, Szabó Dezső és Császár Elemér kritikájának megalapozatlanságát, illetve a Hf szerkesztésmódjának újszerűségét Kolozsvári Grandpierre Emil *Küzdelem az epikával* című (már idézett) esszéje nyomán abban látja, hogy Babits sikerrel oldja fel az eddigi magyar próza nyersanyaga és epikai formája között feszülő ellentmondást: „A magyar társadalmi regények hősei többnyire passzívak, idegenkednek a cselekvéstől – formájuk mégis a gyors, könnyed, világos elbeszélés. Babits egy »kopernikuszi fordulattal«, mint a múlt században azok a nagy, orosz realisták, akik a franciáktól nem a gyakorlati fogásokat, hanem az elvet lesték el, hőseit elsősorban nem cselekménnyel, hanem elemzéssel közelíti meg, és így a realizmus új magyar formáját alakította ki. A belső tengődés, a rest melankólia légkörét, egy társadalmi osztály őszének tenyészetét így tudja festeni a részletek meggyőző hűségével.”

Az elemző és reflektáló, a cselekmény és a párbeszéd sodráról lemondó regény a világirodalomban már a 18. században megjelent, de mint Kemény Zsigmond példája mutatja, nálunk nem vált igazán népszerűvé. BM-nál egyrészt „legfontosabb alakjainak passzivitása”, másrészt „a bomlás lélektana, a társadalmi bomlást érzékeltető atmoszférikus hatások szövevénye” hozza létre ezt a regénytípust. Akár az emberi kapcsolatok szétporlásáról vagy formálissá válásáról van szó (Imrus és anyja viszonya), akár a tett ösztönének irreálissá válásáról Hintássnál, „az elemző, a jellemeket reflexiókkal, belső monológokkal bemerő módszer érvényesül [...] A lélek mélyvilágáról páratlan gazdagsággal tudósít a *Halálfiái*. A lekvárfőzési jelenet a regény elején, Erzsi és Nelli beszélgetése, akik vetélytársnők

a szerelemben, de egymás barátságát keresik; a csárdajelenet hangulati hullámzása vagy a velencei fejezet néhány részlete a magyar irodalom legjobb lapjai közé tartozik”.

A regény teherátalakítójaként és a „modorosság” jeleként emlegetett gyakori mitológiai és művelődéstörténeti utalások Pók Lajos szerint csupán külsőleg emlékeztetnek Meredith írói megoldásaira, mivel „Az önzőnek a szereplőkre felülről tekintő, szatirikus látása, hűvös intelligenciája és cirkalmas kedélyessége” valójában éles ellentétben áll a Hf „eleve tragikus hangvételével”. A kulturális vonatkozások előtérbe helyezésének mind a regényben, mind Babits egész esztétikájában elvi jelentősége van: az író ezzel is hangsúlyozni kívánja a művelődési élmények és a többi emberi élmény egyenrangúságát.

A regény nyelve, amelyet a mű bírálói is nagy tisztelettel emlegetnek, „a magyar próza egyik csúcspontja”. Bizonyára egzakt módszerekkel is igazolható a Hf „egyik régebbi méltatójának” (vagyis Kolozsvári Grandpierre Emilnek) a megállapítása, miszerint Babits él íróink közül „a legkevesebb beidegzett nyelvi fordulattal, kész formával. A nyelvi teremtés állandó izgalma él mondataiban. [...] A dekorativitás szecessziós öröksége nem zavarja a kifejezés tisztaságát; a nyelv ragyogása nem vakít, hanem világít. Gyakorikak a regényben a hosszabb mondatok, amelyek azonban nem mellérendelő, halmozó jellegű kiegészítésekkel épülnek, mint a romantikus írónál, hanem az értelmet, a mondanivalót fokozatosan kialakító és a hangzást zeneileg harmonikussá, egyensúlyossá formáló jelzőkkel, alárendelésekkel”.

Tanulmányának záró mondataiban Pók Lajos ismételten kiemeli a Hf-val való „kései szembenézés” egyik fontos eredményét, „a magyar Ugart és a magyar Pimodánt” megítélő Ady és Babits ma már jobban látható szellemi rokonságát, s végül bizakodással és egyetértéssel idézi Schöpfung Aladár egykori véleményét: „Úgy látszik, igaz, amit egyik kritikusa írt róla megjelenése után: nő majd az időben. A regény új kiadásai megújuló próbái ennek a jóslatnak vagy reménynek.”

A Népszabadságban 1972. augusztus 4-én megjelent *Könyvszemle* írója, Falus Róbert Pók Lajos „meggyőző és szép utószavából” kiemelte az Ady és Babits közt vont párhuzamot, de egyben korlátozta is ennek érvényességét: „A »magyar ugar« ostorozásában csakugyan döbbenetes az Adyval való párhuzam, a különbséget azonban nyomatékosabbnak vélem: ekkor – az 1920-as években – nem a távlat hiánya, hanem kétségbeesett tagadása

szaggatta szét a regény esztétikumát, nem csupán összképében, de szerkezetének és stílusának apróságaiiban is. Szemléleti folyondárok között fuladoznak a bátor gyökerű, pompás részletek.”

Félévvel később, a Hf₆-ot recenzáló Katona Béla (*Babits Mihály: Halálfiái*, ItK, 1973/4, 491–492.) jól érzékelt Pók Lajos tanulmányának polemikus célzatát. Mint írta, Pók „nem vállalkozik közvetlen polémiára a regény korábbi kritikusaival, legtöbbször csak általánosságban utal az elmentés véleményekre, valójában mégis ezekkel vitázva alakítja ki a maga koncepcióját. Szembetűnően a mű társadalomkritikai fogantatása és szándéka foglalkoztatja leginkább, s valóban ebben a vonatkozásban hozza [...] a legtöbb újat”. Az Ady–Babits párhuzam „túlhangsúlyozásával” azonban nem értett egyet.

Bírálatának záró mondataiban úgy vélte, hogy ha „részletkérdésekben” vitatható is a kísérőtanulmány szerzőjének koncepciója, maga e „kései szembenezés» is föltétlenül hozzájárulhat a *Halálfiái* valóságos értékeinek, Babits prózáiról művészetének reálisabb megítéléséhez”.

*

A regény új, 1972-es kiadásával csaknem egy időben látott napvilágot az első, Babits teljes pályaképét megrajzoló monográfia, Kardos Pál munkája, amely külön fejezetet szentelt a Hf-nak. (KARDOS 1972:363–371.)

„Babits lírikus létére is hajlandó volt ezt a nagy regényt élete legfőbb alkotásának tekinteni, [...] mégsem véletlen, hogy gúnyra és kritikára éppen ez a regény adott alkalmat és ösztönzést” – állapítja meg Kardos Pál elemzése kezdetén, sokban mintegy igazat adva a regény korábbi bírálóinak, így Kassák Lajosnak és Szabó Dezsőnek.

Kardos több „alapvető hibát” lát a műben. A „túlságosan nagyigényű koncepció” eredményeként „túlzó pátoszt”, „indiszkkrét módon előrejelzett tragikumot” érzékel már a mű címében is, amelyről elég nehezen tudja eldönteni, vajon „az egész nemzetet véli-e Babits eljegyzettnek a halállal, vagy csak azt a társadalmi réteget, amelyből maga is származik?”. Szerinte vannak a regénynek olyan részei, melyekből az egész magyarság pusztulására lehetne következtetni, (ilyen például Rácz Józsi „halálos szürete”, ahol „nem kisebb dolog kavargott [...] a bor gőzében, mint: »Magyarország sorsa!«).” Másrészt azonban a regény számos pontja arra utal, hogy „Babits mégis csupán a középosztály pusztulását óhajtja jelezni a regény címével. Fáradtnak, gyöngé akarátúnak látja azt a társadalmi réteget, amely-

ből, ha támadnak is nagy tehetségek, letörnek már a pálya kezdetén, amint azt éppen a főhős Imre sorsa példázza. Vele, velük a társadalom alantibb vagy nemrég megmagyarosodott köreiből származó szereplőket állít szembe az író, olyanféle felfogásnak hódolva, hogy ezek valami friss, elhasználatlan erőt hoznak magukkal a parasztságból, vagy éppen ősi, de olthatatlan kultúrszomjat a zsidóságból.”

Kardos szerint a kissé szűk problematikájú, de ezen belül világos történeteszemléletet és erős valóságérzékletet mutató műben „három fő kérdés köré csoportosulnak az események: a középnemesi réteg anyagi és erkölcsi hanyatlása, a magyar irodalom század eleji megújulása és a nemzetiségi kérdés. [...] A szociális forradalmat Babits nem érezte a magyarság központi problémájának.

Hogy a regény az első és a harmadik problémája: a dzsentri degradálódása és az ország határainak összezsugorodása közül melyiket mutatja »halálosabbnak«, nehéz volna eldönteni. A kettő között nem óhajt Babits oksági kapcsolatot éreztetni, de Imrét s vele saját magát élesen elhatárolja – az utolsó fejezetben – a gyűlölködő sovinizmustól”.

A korszak hanyatló jellege és az irodalom újjászületése közti ellentétet az író „kétféle módon oldja föl. Az egyik, hogy a nagy megújulást végrehajtani a gyöngye akarató és forradalmi cselekvésre képtelen Imre és Imrék helyett paraszti vagy zsidó származású értelmiségiekre marad. Babits már ebben is tragikumot érez, de még inkább abban, hogy a nagy törekvések nem valósulhatnak meg. Erről talán abban a bizonyos másik regényben lett volna szó, amelyre többször céloz az utolsó fejezetben, de ez a regény, a *Halálfi* folytatása soha nem született meg”.

A „vérbeli regényírással” szemben Kardos Pál is „epikaiatlan alkotás-módnak” tartja Babitsnál „az elbeszélés folyamatát megakasztó szubjektív részleteket”, „a kelletnél többet sejtető célzásokat”, a „sok lélektani vagy moralizáló magyarázatot (néha magyarázkodást)”, amelyekről szerinte „sokszor esszészerűvé válik a regény”. Szabó Dezsővel egyetértésben ő is „könyvszagúnak” minősíti a „folytonos mitologizálást”, és a nagybetűvel írt elvont fogalmakban, valamint „az egész eposzi masinériában” nem lát egyebet pusztán „modorosságnál”. A mű legtámadhatóbb részének ebből a szempontból a Kovács Laci meggyilkolását elbeszélő fejezetet ítéli, ahol az író, úgy mond, „túlfokozza azt, ami ebben a témában végzetszerűnek mondható; a kísértetieség, mitologizálás, keleties meseszerűség aránytalanul fölébe nő az elbeszélés eset jelentőségének”.

A regény kompozícióját, az utolsó fejezeteket leszámítva, „kerek”-nek és „szilárd”-nak nevezi. E szilárd kompozíció – folytatja – következetes jellemábrázolással párosul: „a karakterek rajza Babits regényének legerősebb oldala.” Itt is helyet kapnak azonban „a szép, de gyakran fölösleges elmélkedések, amelyekkel Babits oly sűrűn lankasztja az elbeszélés folyamatát”, s amelyek révén „dekadens érzékenységgel igyekszik bevilágítani legalábbis a főbb szereplők lelkébe”. Különösen Hintáss és Cenci magaslik ki a regény jellemei közül: „Hintáss a nem közönséges retorikai és szofisztikus tehetséggel megáldott ügyvéd, valósággal sátáni alakja a regénynek, akitől minden rossz származik. Helyesebben: sátáni alak volna, ha nem tapadna személyéhez az üres pózolás, nagyozolás komikuma. [...] Babits ítélete regényének erről a – mai kifejezéssel – negatív hőséről nem egyértelmű. [...] Rögtönzött szónoklataiban megszólalnak olyan érvek is, amelyek rokonságot tartanak a fiatal Babits leveleiben és egyes korai költeményeiben kifejeződő gondolatokkal, és az egész szemléletben, amellyel a regény a századvég megrekedt életét ábrázolja, még mindig érezhető Nietzsche sugallata.”

„Babits alakteremtő tehetségének legszebb példája azonban Cenci, az Imrus nagyanyja, aki görcsös akaratú szegül szembe – mondhatni – a történelem ítéletével, amely pusztulásra szánta a »halálfiatit«. Megingathatatlan józanság, célratoró gyakorlatiasság, minden érzelmességet mellőző, tettekben megnyilvánuló jószág jellemzi ezt a törhetetlen öregasszonyt, akit nyilván azért rajzol természetben kicsinek, testében betegnek az író, hogy lelkének ereje, gondolkodásának egészséges volta annál inkább kitűnjék. És habár Cencinek a történet végéig sikerül akaratát keresztülvinni, a család vagyont: a házat és a szőlőt megtartani, ez sem mond ellent az egész mű tragikus szemléletének. A regény végső, szomorú mondatai éreztetik, hogy a halál fiait sorsát lehetetlen megfordítani.”

*

A megélénkülő Babits-kutatás egyik fontos újabb területe lett a 60-as évektől Babits írói nyelvének a vizsgálata. Gáspári László cikke (*Antikvitás és modernség Babits prózastílusában*, MNYr, 1973. jan.– márc., 62–65.) bizonyos, korábban megindult nyelvi-stilisztikai kutatások eredményeire – így Herczeg Gyula *A nominális stílus a magyarban* (Nyr., 80. 40–57.), Károly Sándor *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* (NyudÉrt., 16. sz.) és főleg J. Soltész Katalin *Babits Mihály költői nyelve* (Bp. 1965.)

című munkáira – támaszkodva „a *Halálfiái* alapvető stilisztikai jellegzetességének, a zárt mondat szerkezet fellazulásának” egyik jellemző esetét, a felbomlott értelmezős szerkezetet vizsgálja. Gáspári szerint az antik auktorok szabatos és fegyelmezett stílusán nevelkedett Babitsnál az *anakolutia*, vagyis a nyelvtani szempontból szerkezetszakadásnak vagy következtelen mondatfűzésnek minősülő szerkesztésmód olyan modern, újszerű kapcsolatok létrehozására nyújt lehetőséget, amely – a 20. századi epikai műfajok szubjektívizálódásával és lírizálódásával összhangban – az ő prózáját is a líra, s ezen belül a költői kép önállósodása felé vezeti. Mint írja, „e felé a költői szintetikus nyelv felé mutat Babitsnál – az értelmező erős sűrítő, általánosító jellegével – a prózai kötöttség fellazulása. »...Sokszor esszé-szerűvé válik a regény, noha babitsi esszére kell gondolni, mely stílusában erősen lírai« – írja Kardos Pál a *Halálfiairól* (KARDOS 1972:366). És Babits nyilván tudatosan él a költőiséggel, mert nála éppen a líraiság jelenléte őrzi meg a kötöttségből adódó fegyelmet. Ez az ellentmondás a *Halálfiái* különleges stilisztikuma”.

Hf₇

A regénynek a Magyar remekírók sorozatában megjelentetett és a *Timár Virgil fiával*, valamint az író válogatott novelláival együtt publikált újabb kiadása 1976-ban, Belia György utószavával látott napvilágot.

A Babits-művek 1953 utáni közzétételében és sajtó alá rendezésében tevékeny szerepet vállalt és a fiatal Babitsról monográfiát írt szerző ebben a munkájában is főleg az életrajz és a művek összefüggéseit keresi, illetve a művekben szereplő alakok és helyszínek modelljeit kutatja. (Megállapításaira az *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakításai a regényben* című fejezetben térünk ki.)

Ez a mű első olyan kiadása, amelynek végén a regény idegen nyelvű szavait és idézeteit magyarázó, rövid, de nem mindenben pontos jegyzetanyag is található.

A kutatási témák szélesedése jegyében a Hf₇ közreadásának évében egy újabb nyelvi-stilisztikai tanulmány és egy pedagógiai szempontú elemzés is megjelent a regényről.

Murvai Olga *A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez Babits Mihály Halálfiái című regénye alapján* c. tanulmányában (MNyR, 1976.

júl. – szept., 289–296) az epikus művekben alkalmazott közlésformák közül a szereplők és a szerző síkját sajátos módon egyesítő szabad függő beszéd szerepét vizsgálja Babits regényében. Mint írja, „a szabad függő beszédben a szerző és a szereplő síkja egymásra vetül. Az írói kommunikáció úgy jelenik meg és úgy hat, mintha a szereplők vélekedését hallanók. [...] az egymásba szövődő, egymást metsző síkok eredményezik a közlési mód legfőbb esztétikai stilisztikai jellemzőjét, az oszthatatlan kettős nézőpontot”. E többsíkúság – a benne rejlő szimultán stílushatás révén – Babitsnál is különböző irányból érkező reflexiók azonnali és egyidejű reagálására ad módot, ami nemcsak az érzelemfokozásnak és a tömörítésnek lehet kiváló eszköze, hanem a változékony hangulatokat közvetítő impresszionista stílusnak is.

Vincze Flóra és Vincze László *Babits Mihály: Halálfiái* c. írásukban (Uők, *Regényirodalom és pedagógia*, Bp., 1976. 181–197) pedagógiai elemzést próbálnak adni a Hf-ról, pontosabban Imrus alakjáról. Azt vizsgálják, „hogyan vezet Imruska fejlődése a traumától, amelyet anyja eltűnése, megszökése okoz, a kifejelethez: a sikkasztáshoz és váltóhamisításhoz”. A freudizmus „életidegen hipotéziseit” elutasítva, néhány általános pedagógiai szabály szülői és társadalmi megszegésére, vagyis „a nevelés hibájára” vezetik vissza a hős botladozásait. A szerzők a szereplők kijelentéseit nem egyszer magának Babitsnak tulajdonítják, (I. Hintássnak „a panamáról és nepotizmusról” mondott szavait – 182), és Imruskának a „sötét szóbával” való nevelését is Nelli távozása *előttre*, a regény *első* fejezetébe helyezik (197)...

Ebben az időben kezdődött el a regény filológiai kérdéseinek elmélyültebb számbavétele és feldolgozása is. Sipos Lajos tanulmánya (*Az író és regénye. A Halálfiairól*, It, 1976/2, 318–329) nemcsak a mű keletkezéstörténetéről közölt izgalmas, új adatokat, (többek közt a regény két, eddig ismeretlen cselekményvázlatát), hanem BM írói pályájának alakulásával és a korviszonyokkal is egybekapcsolta a mű megírásának folyamatát. Rámutatott Babits egyre fokozódó érdeklődésére a próza, a múlt mindennapi eseményei és a személyes sorsokban tükröződő történelem iránt, továbbá felhívta a figyelmet „a cselekmény helyére lépő érzések és gondolatok ígézetére”, amelyet egyebek közt Meredith munkássága ébresztett az íróban.

A tanulmány szerzője részletesen szólt a regény első, a szakirodalom által korábban figyelemre sem méltatott, 1921-es változatáról, és a kezdeti

elgondolástól a ma ismert szöveg felé haladva térképezte fel az írói koncepció változásait. Mint írta, „az [...] első vázlat szerint a *Halálfa*iban az író először [...] lélektani regényt, egy házasságtörés történetét akarta megírni”, de munkája során a történet idejét kitágította, és a cselekményt is szélesebb mederbe terelte. 1921. szeptember 25-én adott interjújában Babits már arról beszélt, hogy egy végzetes szerelmi tragédia kapcsán „a pusztuló, züllő magyar középosztály néma és vértelen, de annál fájdalmasabb rajzát” készül megalkotni.

A koncepció kétségtelen kiszélesedése ellenére az 1921-es változat még nem kelti a teljességnek azt az érzetét, mint az 1927-ben publikált, véglegesnek tekinthető alkotás. A különbségek a történet egészében, bizonyos jelenetek szerkesztésében, a regényhősök egyéniségében és a mű stílusában egyaránt jelentkeznek. Az 1921-es variációban „nem szerepel [...] a mulatságot megelőző párbeszéd a pincérral, a vele való későbbi találkozás, a velencei napok leírása és Hintáss sóti látogatása sem [...] Ebben a változatban a csábítás, a szöktetés és a későbbi sors még nem kapta meg a végső tragikus pátoszt. [...] Az 1927-es regény teljesebb képet ad, s a magyar társadalom néhány ellentmondását is felvillantja már. Schapringer és családja valamit sejtet egy magyar Buddenbrook-ház történetéből, a pincér alakja valamit mutat a szociális feszültségből. Döme hazafisága, megfosztva néhány tartalmas mozzanattól, itt jobban jelzi: a 48-asság – ebben a formában – anakronizmus már”.

Az iménti munka továbbfejlesztett változatában (*Adatok a Halálfa*iban *geneziséhez*, *Literatura*, 1979/ 1, 54–72) Sipos Lajos nemcsak újabb filológiai adatokkal – így a regény BM szerkesztette időrendi táblázatával – egészíti ki előbbi tanulmányát, hanem jelentősen el is mélyíti az ott és itt felsorolt tények értelmezését. Részletesen taglalja azt a 20-as évek elejére bekövetkező változást, amely a teremtő fantázia és a modell-követés módszerétől való eltávolodás eredményeként Babits lírájában a szerepversek eltűnéséhez és egy újfajta énköltészetéhez, a babitsi epikában pedig „a valóságos élet bemutatásához” közelítette az író. A valóságos élet felmérésének és a közelmúlt értelmezésének óhaja összhangban volt a kortársak – így nem utolsó sorban Szekfű Gyula – hasonló törekvéseivel, és több szempontból válaszolt ezek megállapításaira. „1920-ban, amikor Babits a *Halálfa*iban írásához kezdett [...], a közönség igénye mellett inspiráló momentum lehetett [...] az erős önvizsgáló szándék, a gyermek- és ifjúkor in-

tenzív gondolati újraélése, a *Timár Virgil fiában* megpróbált, valóságra építő írói módszer és általában a műfaj kínálta lehetőség is.”

A keletkezési folyamat felrajzolása után a tanulmányíró részletesen ismerteti és jellemzi a regény első, a Pesti Naplóban megjelent változatát, mivel úgy véli, hogy a végleges műtől való eltérések fontos adalékokkal szolgálhatnak Babits prózairói fejlődéséhez. Az előző tanulmányban említett különbségeken kívül kiemeli Sátordyné alakjának megváltozását, akit Babits „a kiteljesedett regényben sokkal aktívabbnak, céltudatosabbnak, modernebbnek, egyéniségéhez képest »romlottnak« mutat be [...] Az asszony jellemét úgy alakítja az író, hogy abban adva legyen egy szerelmi kaland lehetősége is”.

Szembetűnő a regényvilág, a világszemlélet, a tónus különbsége is. Az 1920-as, 1921-es években „a Trianon okozta történelmi sokk hatására Babits úgy érezte: a magyar társadalomnak [...] a negyvennyolcasságban tetet öltő ragaszkodás, tisztaság, hűség elégséges morális alapot adhat a megoldáshoz. Az azonban, ahogy a végleges változatban az író csökkent a 1848 és Döme bácsi pátoszát, arra mutat, hogy Babits hamarosan felismerte: a magyar függetlenségi gondolat a XX. században nem táplálkozhat a XIX. század nemes, de anakronisztikus liberalizmusából. [...] A jövőt nem a pusztuló dzsentrik vagy művész-tanár fiaik jelentik”, hanem „a szabad paraszti apák gyerekei adják majd. Azok, akik kívül állnak azon a körön, amelyet a halál fiai népesítenek be”.

A mű 1921-es változatát tradicionálisabb szerkesztés- és írásmód jellemzi: „az író és a mű viszonyának majdnem állandó, inkább hagyományosnak nevezhető volta, a tematikusan elhatárolható részletek ritmikus változása, a feltétlen előrehaladás, továbbá a cselekvéssel jellemzés.

Ezek, az 1921-es kiadást jellemző vonások egyértelműen jelzik: ekkor még nem alakultak ki a regény teljes formáját legtípikusabban reveláló sajátosságok: a többsíkú, többszörös lejátszás mint a regénystruktúrát, az epikum átalakulását jellemző generális elv, az ábrázolt korszakokhoz és a korszakokat megélt személyek pszichológiájához igazodó korábrázolás, a regényvilág és a háttérbe vonható valóság sajátos kapcsolata, a mű eszmei üzenetének különleges megformálása, valamint a teljes regényt jellemző írói nyelv.”

Az egyre súlyosabb kérdésekkel szembesülő Babits-kutatás példája Poszler György *Magyar glóbusz vagy európai magyarság? Vázlat Babits magyarságtudatának irodalomtörténetéhez* c. tanulmánya (Világosság, 1978/4, 207–

215), amely a szerző *Eszmék, eszmények, nosztalgiák* c. tanulmánykötetében (Bp., 1989, Gondolat Kiadó, 221–246), illetve a *Babits Mihály száz esztendeje* c. dokumentumválogatásban (Bp., 1983, Gondolat Kiadó, 429–446) is helyet kapott.

A tanulmány címében feltett kérdésre Poszler György az „európai magyarság” igenlésével válaszol. Szerinte ezt teszi a Németh László és Prohászka Lajos nézeteivel szembeszálló Babits Mihály is, aki „fojtott szenvedéllyel fejt ki az örökké nyitott, örökké nyugatot ostromló, örökké kívülről megtermékenyülő, sohasem klánszerűen zárt magyar kultúra koncepcióját”. „Evidens, hogy ez a legjobbaktól létrehozott és továbbörökített, nemzeti előtt és fölött álló, azt szintetizáló, egyetemes-humanista irodalom- és kultúrafogalom azért születik, hogy legyen mihez kapcsolni a társtalannak-veszélyeztetettnak érzett magyar literatúrát. Ez az összekapcsolás Babits a nacionalista mítoszok ellen tiltakozó magyarságtudatának végső argumentuma.”

A nem „magyar glóbuszt”, nem „európai magyarságot”, hanem „*magyar európaiságot*” képviselő babitsi nemzetkarakterológia (vö. BABITS 1978 2:634, 656) a fenti „nemzeti előtt és fölött álló, azt szintetizáló, egyetemes-humanista” szemléletben az *egyetemesnek* mondott *másfajta* mintákhoz képest természetszerűleg csupa „hiányjeles” minősítést kap. A Hf így „a történelem által elsikkasztott magyar polgárság a történelem által elsikkasztott családregegye” lesz, „nem a patricius polgári dinasztikiák finom krónikája, hanem a magyar polgári progresszió elvetelésének zaklatott históriája”, „a »gründolás« nélküli hanyatlás” és „a tartalom nélküli tartás krónikája”, másként szólva „hamvába holt árnyékcsaládregegye”, „sajátosan magyar álcsaládregegye vagy ellencsaládregegye”.

1980-ban csupán egy tanulmány, Rónay László írása foglalkozik a Hf-val (*Babits Mihály regénye, a Halálfiái*, ÚÍ, 1980. 1. 18–32; u. az – *Két korszak határán. A Halálfiái* címen – RÓNAY 1982: 61–89). Rónay átveszi Pók Lajos Ady–Babits párhuzamát a „magyar ugar” ábrázolása tekintetében („Ady [...] lázadó indulattal fordul szembe a magyar ugar rémével. Babits csendesen ábrázolja ugyanezt”), s egyben tovább is fejleszti ezt a párhuzamot, amikor Arany László, Krúdy Gyula, Kiss József és Palágyi Lajos műveit is bevonja a századvégi bomlás és pusztulás érzékeltetésébe. Mint írja, kevés olyan történeti szakmunka akad, melyből hitelesebb képet nyerhetnénk a század utolsó éveinek mozgásáról, mint ebből a regényből. E kevés szakmunka közül ő is megemlíti Szekfű Gyula *Három nemzedék-*

két, a regénynek pedig már a kezdetében, Rácz Józsi halálos szüretében is az adott korszak életérzésének pontos rajzát fedezi fel.

A világ lényege vak, irracionális akarat – ezt a schopenhaueri eszmét igyekszik igazolni a kor tehetetlen, tespedésbe bénult közgondolkodása, mely passzivitásra, szemlélődésre készíti BM hőseit is. „Az élet áramával való azonosulás képességének kialakítása a regény egyik legfontosabb gondolata. Babits, aki valóban elhatárolta magát az »alacsony tömeg« indulataitól, Imrus sorsfordulójában azt a személyes vallomást rejti el, hogy a magyarságnak vannak olyan rétegei, olyan romlatlan erői, melyeket magába szíva a kultúra is megtermékenyülhet.”

A cinikus Hintáss Gyula „a *Halálfi* legérdekesebb alakja [...] Nagy kár, hogy sorsa ábrázolása során Babits enged a naturalista regény néhány sablonjának. Az a környezet, melyben a regény végén él, Zola vagy a magyar Iványi Ödön tollára illenék. Nem maga bukik el, hanem az író finom erkölcsi érzéke mond felette ítéletet”.

A Hf „a maga költői látásával, hangulatával, az elmúlás színeinek nosztalgikus ábrázolásával többféle változatban él majd tovább a magyar prózairodalomban. Hatása alól nem vonhatja ki magát Szerb Antal sem, s a »harmadik nemzedék« költő-prózaírói még kevésbé”.

*

Az 1981-ben, Téglás János szerkesztésében és sajtó alá rendezésében jelent meg a regény első, 1921-es változata, a Hf_{PN}.

A szép kiállítású, ritka könyvecskét az Élet és Irodalom 1981. jún. 13-i számában Tasi József *Újabb Babits-kiadványok* című írása, M. Róna Judit *Babits Mihály: Halálfi* c. ismertetése (Hungarológiai Értesítő, 1983. 3–4. 16.), valamint a Vigilia Könyvjelző rovatának névtelen cikkírója méltatta. (1982/1, 55)

A könyv végén egy Gál István és Téglás János által írt *Utószó* olvasható, amely röviden ismerteti a regény keletkezéstörténetét, a Hf, a Babits-versek, illetve a Szabó Lőrincnek diktált Babits-önéletrajz párhuzamos motívumait, továbbá kitér a regényalakok valóságos modelljeire is. A szerzők szerint „a regény alapgondolatát a második változatban egy karácsonyi együttlét alkalmával Sátorfy Imre fogalmazza meg. Családjának sivár élete láttán tört fel belőle az elkeseredés: »Nem kell-e elpusztulni annak a társadalmi osztálynak, vagy fajnak, amely így él?... Halálfi vagytok mindannyian: ha nem is sejtitek!« Az első változat utolsó fejezetében

Nelli képzeletében merült fel a regény címűül választott szó. Gyula céltalan, züllött élete, saját »Sötét Szobába« zárt magánya és szégyene, a gyermekeiért való aggódása miatt »rémllett föl ösztönében« kétszer is a »Halálfiái vagyunk mindannyian!« gondolata. Ezt a tompa veszélyérzetet nem veszi tudomásul a család, Cenci nénit lefoglalja életeleme, a munka. Az utolsó mondat békés képe csak még komorabbá teszi a fejezet hangulatát. Itt nincs reménye a jövőnek, a Cenci-féle tevékenység sem talál követőkre: a család és a társadalmi osztály hanyatlását, pusztulását az Állam sem tudja meggátolni.”

Az utolsó befejező részében a szerzők a két regényváltozat szövegének eltéréseit, ezek tipográfiai megjelenítését, illetve a mű rövid fogadtörténetét vázolják fel.

*

1982-ben két tanulmányíró – H. Szász Anna Mária és Kiss Gy. Csaba – is vizsgálta Babits művét mint a magyar családtörténeti regény kiemelkedő példáját.

H. Szász Anna Mária *A XX. századi családtörténeti regény* című könyvében (Bp., 1982, 143–163) társadalmi és osztályszempontok alapján közelít a műhöz. Mint megállapítja, „polgári regények helyett a magyar irodalom [...] dzsentirregényeket termelt, amelyekben [...] a magyar társadalom gerinceként, reprezentatív középréteggként a dzsentri áll”. A korabeli magyar családtörténet egyik jellemző művében Tormay Cécile *A régi ház* című alkotásában (1914) egy német eredetű polgárcsalád három nemzedékének története jelenik meg a magyar uralkodó osztály szempontjából. Az író úgy véli, „a polgárok hasznos, derék emberek, de idegenek; a városépítés (vulgo: az ipar, a kereskedelem az ő dolguk), s dolguk végeztével elnyeli őket a történelem, amelynek jövőbeli fejlődése a polgári pénzen szanalát nemesi földbirtok felvirágoztatása, s ezzel együtt a dzsentri reneszánsza felé vezet”.

Babits a Hf-ban „az elszegényedett dzsentricsaládból kivált értelmiség” szempontjából, három nemzedék sorsán keresztül mutatja be a dzsentri deklaszálódását és pusztulását.

Az első nemzedék pusztulásra leginkább megérett tagjai Pató Pál kései leszármazottai – kvaterkázó-politizáló, meddón magyarkodó, eladósodott vidéki birtokosok (Rácz Józsi, Gözsy Pepi és társaik). A Döme bácsi-fajták értékesebbek, de ők is mesterséges világban élnek, mert a 48-as szabadságharc és a nemzeti függetlenség eszméinek bűvöletében egyedül az

osztrákoktól való függésben látják minden baj forrását. A harmadik réteget, az elparasztosodott dzsentrit Cenci néni képviseli a regényben. Ő birtokos volta ellenére is inkább kizsákmányoltja, mint haszonélvezője a földnek, és semmi erőfeszítés sem menti meg a nincstelenség fenyegetésétől, a jövő bizonytalanságától.

A deklassálódás folyamata „a második generációban teljesedik be”, „a földjét veszített dzsentri hivatalnokpályára való menekülésében E nemzedék legértékesebb tagja Sátorczy Miska, aki „dzsentri gyökerű lovagias erkölcsi kódexével”, felesége „jó hírnevének” védelmével tulajdonképpen kiszolgáltatja Nellit Hintássnak és a szerencsétlenségnek. „Ahogyan Nelli a saját ostobaságának, ugyanúgy Miska a saját elveinek áldozata, viszont mindkettő – butaság és elvek – az elavult társadalmi konvenciók terméke. [...] Ezért van az, hogy [...] »mikor Imrus halottszagot érzett maga körül, ez a halottszag bizonyos részben az apjából is áradt.«” A középső nemzedék legkülönösebb képviselője Hintáss Gyula, aki a maga átlátszó pózaival és trükkjeivel csak a korabeli dzsentri-Magyarország elmaradott viszonyai között játszhatja el a sorsokat romboló démon szerepét.

A harmadik generációhoz tartozó Imrus már nem választ úri pályát, nem lesz jogász és hivatalnok, „csak” tanár. „Hogy Imrus hogyan él tovább s mivé lesz új társadalmi szférájában, az már nem a dzsentridekadencia krónikájához tartozik. Éppen ezért találjuk a történetet végkifejletéhez jutató záróképben a két öreget, Döme bácsit és Cenci nénit mint a halálra ítélt osztály jelképes maradványait, a múlt két relikviáját, amint »mind a ketten a Halálra gondoltak, mely itt feledte őket ebben az ingó, rozoga kocsiban.«”

Kiss Gy. Csaba *Családtörténeti modellek a közép-európai irodalomban: Dąbrowska, Krleža, Babits* c. írásában ott kezdi vizsgálódásait, ahol Poszler György négy évvel azelőtt abbahagyta. Ő is bizonyosra veszi, hogy „a modern polgári regénynek, családtörténeti regénynek, nemzedékregénynek” nevezett műfaj „a nyugat-európai irodalmak által nyújtott minták ösztönzésére született meg” a közép-európai régióban, de ugyanakkor „további kutatásra váró kérdésnek” itéli, „hogy a polgári családregény kelet-közép-európai változata rendelkezik-e csakis rá jellemző sajátosságokkal”.

Mint írja, „az európai minták áthasonítása során Közép-Európában és Kelet-Európában mind az epikai hagyomány mássága [...], mind a polgári fejlődés eltérő vonásai következtében az íróknak sajátos problémákkal kellett szembenézniük. Épp az epikai műnem fejlődésében tapasztalható

sajátosságok (elsősorban a realista regény jellegzetességei) határolnak el egy kelet-közép-európai régiót, amelynek számos vonása nemcsak a nyugat-európai irodalmaktól, hanem az oroszétól is különbözik”. „Itt nem lehet egy »szabályos« polgári család fölemelkedését és hanyatlását az ábrázolás tárgyául választani. Nehéz volna ott a hagyományos polgári világ válságáról beszélni, ahol ez a világ igazán ki sem alakult, s ahol a nyugat-európai polgárságnak megfelelő történelmi szerepkört a középnemesi, gazdagparaszti vagy értelmiségi rétegek vállalták. [...] Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a kelet-közép-európai családregegy lehetséges hazai befogadói is alapvetően más meghatározottságok között éltek, mint a nyugat-európai vagy orosz műveké. Író és olvasó viszonyában a mi térségünkben a polgári nemzetté válás kezdete óta markánsan jellemző az irodalmi műnek tulajdonított erős posztulatív funkció, a különböző irányzatokban – még a realizmusban is – tapasztalható didakticizmus, az irodalmon kívüli célok közvetlen vállalása.”

A családregegy kelet-közép-európai tipológiai hasonlóságai és eltérései „mindenekelőtt irodalmon kívüli okok következményei, s e tipológiai összefüggések leginkább az ábrázolt tárgyiasságok rétegében ragadhatók meg.” A kutató vizsgálódásaiban ezért „óhatatlanul fontos szerepet játszik a művelődéstörténeti megközelítés”. (Hungarológiai Közlemények, 1982, 3, 341–346; u. az: *Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, 2. köt. Újvidék, 1984, 275–279).

*

A költő születésének századik évfordulója, az 1983-as esztendő jó alkalmat kínált arra, hogy a politikai és esztétikai kötöttségek szorításától lassan megszabaduló Babits-kutatás új tanulmányokban összegezze az író munkásságáról alkotott nézeteit, s esetenként új szempontokat vessen fel a művek értelmezésével kapcsolatban. A centenárium alkalmából több szerző is foglalkozott a Hf-val.

Rába György, az 1981-ben megjelent korszak-monográfia, a *Babits Mihály költészete. 1903–1920* után, 1983 májusában *Babits Mihály* címmel kismonográfiát is publikált az író munkásságáról, amelyben külön fejezetet szentelt ennek „a magyar közelmúlt meglátolását” tartalmazó „nemzedék- és családregegynek”. Benedek Marcell véleményével összhangban, Rába György is úgy véli, hogy a műben megjelenített „tragédiát kevés választja el attól, hogy egy nemzet sorsának képévé szélesedjék”. Mint írja, „Babits

a tragédiát meghatározott történelmi fejlődésből: a decentralizáló megye- rendszer patriarkális egységét felváltó, bürokratikus elszemélytlenült államgépezetből” származtatja. Az író eme felfogásán a Szekfű Gyula *Három nemzedékében* kifejtett történelemszemlélet hatása is érződik. „Különösen szembetűnik ez Döme és Sátorfy párhuzamában. A végleges változat zsörtölődő Döméje a »közjogi ellenzéki Petúrlélekű hitvallója« (Rédey), s így személye a Szekfű szerint cél- és oktan akadékoskodásba csökkent ellenzék, a 48-asok századvégi magatartásáról adott jellemzéséhez igen közel áll, míg a bíró, ugyancsak az ő felfogására emlékeztetően testesíti meg a kiegyezés utáni liberálisok reális életfelfogás és program nélküli elvhűségét: Szekfűnek a »második nemzedék«-et megjelenítő ábrázolása hasonló.” Hintáss csak annyira ellenpólusa Miskának, „amennyire valótlannal nagyotmondó lényét komolyan veszik, máskülönben mitomán, félművelt közveszélyességét az író megnevezi, »moral insanity«. Ilyen emberi környezetben üti föl fejét, s ezért is kudarcra ítélte a feltörekvő nemzedék műveltségfelfogásának elvére fordított lázadás: éppoly életidegenek Imrus próbálkozásai, mint amilyen mértékben környezete lélekben kiskorú. Árnyékoktól csak árnyékmegújuláshoz lehet erőt meríteni.

A történet két legkövetkezetesebb jelleme Cenci és Döme bácsi, s ebben az ellensúlyképzésben világosodik meg Babits társadalomkritikájának értelme. A könyv alakban ismeretes *Halálfiái* Döméjének elvhűsége ugyanis már időszerűtlen, visszhangtalan dörmögés, ő maga önáltató hittel szereti a család kóros vagy valódi gyermekdedtségben élő tagjait, Nellit és Imrust. A megyerendszerben gyökerező függetlenségi eszmék már oly meddők, mint az új nemzedéknek a szellemi fölszabadulásba és szociális kiegyenlítődsébe vetett hite még az. [...] Cencinek régebbi társadalmi forma ad fogódzót: szülőjével drámai küzdelmet folytatva, emberentúli rendíthetlenséggel és bölcsességgel tartja össze a családot. Ha figuráját a kritika egybehangozóan mitikusnak nevezi, akkor ennek oka a földből nyert ereje, mely megújhódását is onnan kapja”.

„A *Halálfiái* kompozíciójának legfőbb szervező elve [a mű] szimbolikája. Nem elsősorban a szimbolista irányzat hatását jelző íráskonvenciót: nagybetűt, ritkított sorkiemelést kell említenünk, hanem a visszatérő motívumokat. [...] A *Halálfiái* formálása során szimbolikává mélyülő motívumrendszerrel egykorú Babits szimbólumverseinek, mint amilyen a *Szobafestés* vagy *A mandarin réme*, végleges meghonosodása költészetében.” (RÁBA 1983:232–246).

A Hf₆-ot korábban recenzáló Katona Béla a Babits-jubileum alkalmából újabb tanulmányban összegezte a regényíró Babitsról alkotott, és a korábbiakhoz képest kissé módosult véleményét. „Babits nem volt epikus alkotó – állapítja meg ebben az értekezésében. – Regényírói munkássága [...] nem egyenrangú, de szerves és kitagadhatatlan része életművének. Olyan része, amelyik semmiképpen sem rontja az összképet. Nem emeli magasabbra, mégis inkább kiegészíti, teljesebbé teszi, mintsem ártana neki.” A „regények írásakor is lírikus maradt.” Babitsot Katona szerint nem utolsó sorban „anyagi okok”, „hiúság” és a kortársakkal való versengés ösztönözte regényírásra, „de valószínűleg lehettek más, nem kevésbé fontos indítékai is”. A babitsi epika részleges sikereinek, illetve felemáságának oka, úgymond, ennek a költő alkotásával ellentétes, epikai alkotásmódnak az erőltetése, ami a Hf-ra is rányomja a bélyegét. A Babits-művek életrajzi vonatkozásainak általános jellegzetességei természetesen érvényesek a babitsi élményvilág „legmélyebb és legszemélyesebb rétegét” felhasználó Hf-ra is: „Babits épp az önéletrajzi vonatkozások, a személyes élmények [...] közvetlen felhasználása révén szerette volna művei életközelségét, valóság tartalmát növelni. [...] Nem akart »irodalmi író« lenni, ahogy Ady nevezte, nem kis malíciával, Kosztolányit. Ezért igyekezett az intellektuális, műveltségi élményeket mindig közvetlen életrajzi mozzanatokkal, s nem egyszer nyers, sőt kifejezetten naturalista részletekkel hitelesíteni, »életes-sé« tenni”. (Katona Béla, *Babits Mihály, a regényíró*, Új Auróra, 1983/2, 70–77)

Sőtér István esszéjének címe – *Babits Mihály, a regényíró* – szó szerint megismétli ennek a három hónappal korábban megjelent Katona Béla írásnak a címét, és a szerző megnevezése nélkül is alapjaiban vitatja az ott és máshol is megfogalmazott, a babitsi próza másodrendűségét hangoztató véleményeket: „Babits regényei éppannyira újító vállalkozások, mint költeményei. [...] Az irodalomtörténetnek végre föl kellene ismernie, milyen nagy szerepe volt Babitsnak a magyar regény megújulásában. [...] Babits minden hiedelem és közhelyszerű elfogultság ellenére, nem különbözik három nagy prózairó kortársától, az Erdély Móricz Zsigmondjától, az *Édes Anna* Kosztolányijától, és a *Valakit elvisz az ördög* Krúdyjától. [...] A *Halálfiak*: Babits legjelentősebb regénye, mely nemcsak Babits regényei közül, de a XX. század magyar regényei közül is kiemelkedik. [...] A *Halálfiak* végleges irányba állítja be Babits hátralevő pályáját. Ami a *Halálfiak*ban létrejött, abból származik a *Versenyt az esztendőekkel* és a *Jónás könyve*, de

erről a forrásvidékről erednek az intelmeket ismétlő írások, a magyar jellemről szóló esszé, a magyar hőbortosságot és vajákosságot támadó kritikák, valamint a nemzeti kultúra védelme. Láthatjuk, a *Halálfi* szereplői az Unalom mocsarába süppedtek, ezt az Unalmat pedig a Kultúra hiánya terjeszti. [...] A halálraítéltség és a pusztító unalom ellen [a Kultúra] az igazi orvosság, mégpedig nemcsak Gádoroson, és nemcsak Sátorczy Imre életének évtizedeiben.”

„Babits felfogása szerint a *Halálfi* társadalmának szilárd keretet szolgáltat a hatvanhétben létrejött Állam – vagyis az a magyar liberalizmus, mely Deák és Eötvös eszméi alapján próbálkozott korszerű rendet teremteni. Kossuth eszméi ebben az országban sajnos már csak egy ábrándos és kótyagos ellenzékiesség táplálékául szolgálnak. Széchenyi eszméihez pedig ennek az Államnak többé semmi köze. De ha ábrándos ez az ellenzékiesség: nem ábrándos-e a magát az Államot igazoló liberalizmus? Sátorczy Mihály törvényszéki bíró – akire teljes neve helyett jobban illik a családias Miska, ahogyan az író említi – liberalizmusával éppúgy ábrándvilágban él, mint az ellenzéki Döme. De még az olyan szélhámos is, mint a regénynek talán legjellegzetesebb alakja, Hintáss Gyula, a diplomájától megfosztott ügyvéd: egy ábrándvilág bohóca és parazitája, hamis lázadásával a liberális rend ellen, valamely ponyvára került romantika vásári kikiáltójaként. A *Halálfi*iban nincsenek valóságos szenvedélyek: Nelli kalandja és házasságtörése éppannyira pseudo-jellegű, mint Hintáss pohárköszöntőnek ható vallomásai.

Ebben a világban semmi sem reális. [...] Az író itt akkor mutat fel realista teljesítményt, ha a realitás hiányát érzékelteti. A magyar társadalom történelmi tragédiája, hogy sohasem volt valóságos, hanem csak ábrándos, még a legjobb pillanataiban is. Az ábrándnak azonban zülléshez és pusztuláshoz kell vezetnie, és ez lett a régi magyar társadalom sorsa is. [...]

Az irreális magyar világban a valóságnak mégis megmaradt néhány szolgálja, de nem a fiatalok, hanem a legöregebbek közt, így Cenci, a regénynek ez a monumentális alakja, aki a szőlőhegy földjéhez tapadva tartja a vállán mindazt, ami még fennmaradt a családból. Különös paradoxon: ez az életképesség bizonyul leginkább halálraítéltnek. Mert Cencinek a földet már lehetetlen lesz megtartania. És ugyanígy lehetetlen lesz fenntartani a liberális államot, egy irreális társadalom legirreálisabb ábrándját. Említettem már, hogy Babits ítélete a magyar liberalizmusról egybehangzik a [Szek-

fű Gyula-féle] *Három nemzedék* ítéletével.” (Sötér István, *Babits Mihály, a regényíró*, ÚÍ, 1983/11, 35–43)

Fülöp László *A lírikus nagyregénye* c. tanulmányában szintén a Hf-t ítéli „az elbeszélő művész legnagyobb munkájának”, ennek ellenére úgy véli, hogy BM szépprózája „kisebb súlyú lírai költészeténél”: „ez az életműfejezet egyenetlen sorba rendeződő regényekből s elbeszélésekből kerekedik ki, s még a sorozat legjobb darbjait sem mondhatnánk oly kételytelenül remekműnek, mint Kosztolányi regényeinek és novelláinak többségét.”

A mű regénytörténeti kapcsolódásait áttekintve leszögezi, hogy a szerinte „szocializáló-pszichologizáló módszerrel” megalkotott Hf-nak „csak is a magyar világ történeti metszetének áttekintésére van beállítva a szemléletrendszere”. Szilasi Vilmos véleményétől eltérően, aki a heideggeri *Sein und Zeit* bölcséleti igényességéhez mérte egykor a Hf-t, Fülöp úgy gondolja, hogy „a filozofikus gondolkodásra és világlátásra nemcsak esszéíróként, de lírikusként is oly sok hajlandóságot eláruló Babits” ennek a „nagy formátumú alkotásának intellektualitását redukálta. Csupán a szociológiai-történeti és pszichológiai-jellemrajzi motívumok egy részének kidolgozásában és értelmezésében, valamint az elbeszélés mód reflexiók megoldásaiban – az esszéizálás formáiban – juttatott valamelyes szerepet a gondolatélményi formáknak s funkcióknak. [...] Az elbeszélői formateremtés egynémely területén (pl. időkezelés, téralakítás, cselekményvezetés, motiválásmód, kompozíció) meglehetősen ómódi eljárások paradigmáihoz igazodik, s ennek következtében maga a regényforma elválaszthatatlanul hozzákötődik a hagyományosság alapelveihez, még a konzervatív tradicionalizmus képzetét is felidézve. [...] A kortársi világirodalom regényírásában föllelhető experimentáló nyugtalanságot nem érezhetjük ebben a nagyregényben.”

E „konzervatív tradicionalizmust” a tanulmányíró szerint csak az ellensúlyozza némiképp, hogy Babits „el tudott távolodni a mifelénk olyigen meggyökeresedett – s még a 20-as években és később is viruló – anekdotikusan fabulázó, egész modalitásukat is ekként szervezett regényváltozatoktól”.

A regény további pozitívumának tekinti Fülöp a mű „mélyreható válságdiagnosztizálását”, amely „egyaránt kiterjed az erkölcsi, a lélektani, az életérzési vagy a karakterológiai, a mentalitásbeli s az intellektuális, az eszmétörténeti elvek és mértékek alkalmazására. [...] Meglehet, a kortörténeti kép némiképp mindezek ellenére jelzélesen vázlatos és díszletszerű, [...]

a *Halálfiái* mint egész oly információrendszert zár magába, mely az epikai korrajz egy lehetséges és érvényes változataként is helytáll magáért”.

„A bonyolult sokrétűség létrehívásában s a feszültségkeltő struktúráretegződésben nincs elsődleges szerepe a cselekményjellegnek”, de „ha a szokványos cselekményregény mintáitól el tudunk szakadni, [...] Babits regénye épphogy gazdagságával, telítettségével, feltöltöttségével tűnik ki”. A cselekményszövében egyszerű regény világát „kiválóan megmintázott alakok sokasága népesíti be. [...] A *Halálfiái* írójának eredendő epikus képességéről talán semmi sem győzhet meg jobban [...], mint a szereplők arcképcsarnoka”.

Fülöp László igyekszik megvédeni a babitsi elbeszélőmód néhány „modorosságnak” bélyegzett sajátosságát is: „Az elbeszélés- és ábrázolásmód egynemely furcsállható tulajdonságát, a különcködőnek tetsző stíluseszközök némelyikét – a mitologizáló vonatkoztatásoktól a nagybetűs megszemélyesítéseken át a stiláris ornamentikáig – megindokolhatjuk azzal, hogy ezek a megoldásmódok és eszközhasználati eljárások a szereplőkkel, helyzetekkel, eseményekkel szemben egyként érvényesített ironizáló narrátori közelítés és értékelő szemlélet közvetítőiként jutnak szóhoz. [...] Az ironikus scenírozás és reflektálás – maga a nosztalgikusan lírait és a tárgyiasan kritikait ellenpontozó ironikus modalitás – fontos szemléleti és módszertani alapelv kifejeződése a *Halálfiái*ban, felszínre hozza s nyilvánvalóvá teszi egyúttal a tragikomikum minőségében összegeződő értékszerkezetet is.” (Fülöp László, *A lírikus nagyregénye. Adalékok a Halálfiái elemzéséhez*, Alföld, 1983/10, 42–59; Uő., *Realizmus és korszerűség. XX. századi magyar regényírók*, Bp., 1987, 132–180).

Wéber Antal *Egy magyar fejlődésregény (Babits: Halálfiái)* c. tanulmányában a műfaji besorolás alternatíváival foglalkozik, a kulcsregény, történelmi regény, nemzedéki regény, karrier- illetve fejlődési regény kategóriáit használva.

Halász Gábor írásából kiindulva kiemeli a regényvilág megteremtésének erős kötődését a tapasztalati anyaghoz, amely az egyéni élményanyag és emberi közeg modellszerű használataként kapcsolható a szöveghez, de elveti a kulcsregényként való olvasat lehetőségét, mint Babitsra nem jellemző módszert. „Azokat az élményeket, melyek a regényt táplálják, a résztvét és az eltávolítás módszereivel lehet csak megragadni.” Az eltávolítást Wéber szerint, a történet fölé emelkedő elbeszélő antik és modern kultúra jelképrendszereiből építkező intellektuális reflexiója szolgálja. A regény-

építkezés ezen formája kapcsolja Babits írását Meredithéhez, de a lehetséges hatások közt megemlíti Proustot és Thomas Mannt is. „Ám éppen az, ami ezekben megvilágosodik, jelentkezik Babits regényében, helyesebben e regény szereplőinek tudatában a valósággal diszharmonikus irracionális-ként.”

A szerző szerint a Hf a történelmi regény sajátosságaival is rendelkezik, amely a kettős idő mentén, a tulajdonképpeni regényidő (1880–1910) és a reflektáló idő (a világháború utáni évek) dualitásában bontakozik ki, és az új történelmi periódushoz alkalmazkodó magyar középosztály kényszerű, felemás alkalmazkodását ábrázolja.

A műfaji kategorizálás során Wéber felveti a nemzedéki regényként való olvasatot, amely a történelmi folyamatok jellegzetes és konfrontálódó, de mégis szorosan összetartozó fázisai mellett (óliberális – újliberális), új, mindkét nemzedéki iránytól eltávolodni készülő alternatívát mutat be. Nagy jelentőséget tulajdonít a regény cselekményében az ellenpontosítások rendszerének (Nelli, Gitta, Hintáss Gyula), melyeket különböző sorslehetőségek (Döme, Sátoridy Miska) egészítenek ki.

A felgyorsult változások dinamizmusából kiindulva, a különböző irányú erők összeütközését, erők és ellenerők hatását figyelve eljut a fejlődési regény problematikájához, mely a magának utat nyitó másképp gondolkodásnak és új ambícióknak konfliktusa a hagyományos értékrenddel.

A babitsi stílus alkalmassá válik „azoknak a mélyrétegeknek a feltárására, amelyek a regénynek sajátosan szubjektív társadalomlélektanát alkotják”, s amelynek legfontosabb eleme a regényt át- meg átszövő halálérzés, az árnyéklét kivetülése a lélekben.

A Hf mint fejlődésregény, nem a kibontakozás diadala, állapítja meg, hanem inkább a visszafejlődés regénye, mely bukások sorozatával jellemezhető. A hullással és megadással azonban még nincs vége a történetnek, ahogyan a múlt sem fejeződik be, emlékei jelenvalóak. Wéber a regény zárlatában azt a kettőséget ismeri fel, mint magyar regényíróra érvényes magatartást, melynek része a változó időkhöz való alkalmazkodás, de éppen úgy része a valóságos, elmaradott és provinciális világhoz kötődés is, az emlékezés révén. (Műhely, 1984/1, 22–27)

Hf₈

A műnek ezt az 1984-ben, a Szépirodalmi Könyvkiadónál publikált változatát Belia György szerkesztette, s ugyanő írta a könyv utószavát, illetve a szövegmagyarázó jegyzeteket is. A kötet anyaga lényegében megegyezik a Hf₇ megfelelő – ugyancsak Belia György által gondozott – szövegrészeivel. A *Babits Mihály művei* című sorozatban megjelent és Borsos Miklós illusztrációit tartalmazó kiadványnak nem volt sajtóvisszhangja.

Németh G. Béla *A látszatlét világa – s a kitörés kísérlete* című, 1985-ben közzétett tanulmányában, az Új Írás júniusi számában úgy véli, hogy a Hf-val kapcsolatos félreértések és félremagyarázások hosszú időszaka után „korunknak kell közkinccsé tenni ezt a sugárzó nagy művet”, amely „kétségtelenül meglévő egyes gyengeségei ellenére, nemcsak egyik legnagyobb igényű, de egyik legnagyobb teljesítményű regénye [...] a magyar irodalomnak”.

Németh megalapozatlannak tartja azt a kifogást, miszerint a mű „szűk társadalmi területet, egyetlen szociális réteget fog át, s így ama nemzeti válsághelyzet föltárására, amely nézőpontját kölcsönözte, nem alkalmas. Ez a vélekedés aligha áll meg, sem általános regényelméleti tekintetben, sem az itteni kivétel tekintetében. A regény világának hiteléhez, ahogy az esztétikai szaknyelv mondja, az extenzív, a szélesen szerteágazó, az egész társadalomra kiterjedő külső totalitás rendesen kevesebbet ad, mint a sokrétegű és sokfokozatú, a sokmotívumú és sokárnyalatú belső totalitás. S ez utóbbi tekintetben Babits e műve mellé a hazaiak közül alighanem csak Kemény és Kosztolányi regényei állíthatók”.

A regényben ábrázolt „egyetlen szociális réteg” az ún. *úri középosztály*, amelynek magvát „a nemesi címmel ellátott vagy anélküli, jelentős földvagyonnal többnyire nem rendelkező hivatalnok, »honorácior« réteg adta”. A magyar társadalom eme része „a reformkor radikális szakasza előtt a nemesi birtokosságot tekintette életforma-ideáljának”, a reformkor végén és a forradalom idején „a nyugati típusú polgár hazai párját igyekezett kialakítani”, majd „a Tisza Kálmán-féle konszolidáció éveiben ismét a hivatalt is vállaló, vagyonos középbirtokosság” mentalitásához igazodott.

BM „egy tanult szociológus biztonságával” mutatja be ennek a rétegnek az eredeti képviselőit (Ráczi Józsi, Cenci, Döme, Sátorfy Mihály), valamint a hozzájuk csatlakozókat és hasonlúkat (Wintersberg báró, Hin-

táss Gyula, Erzsi). Ez a gazdasági bázisát fokozatosan elvesztő és a maga úri konvencióihoz ragaszkodó réteg belsőleg egyre bizonytalanabbá válik, és csak Sátoridy Imrushoz hasonló képviselőiben jut el „az egyedi szemléletteremtés és ítélőerő, az eszméleti s a lelki individualizáció nélkülözhetlenségének és kikerülhetetlenségének tudatáig”.

Németh G. Béla szerint „ez a társadalom, ez a réteg *látszatélelet* él, egy elmúlt, egy kiüresedett életforma szabályai mozgatják. Így senki sem tud őt magát fölmutató és megalkotó tevékenységet, küzdelmet, pályát megfutni. Nincs itt semminek egyedi értéke, egyedi érvénye, egyedi érdeke. Még a legkülönbeknél, Cencinél és Miskánál sincs. Az igazi egyeddé válás tekintetében holt világ ez, amelynek lelkiségét az *unalom dominálja*. Ezt csak fodrozzák néha a felszínen egyes események, ki azonban nem visznek belőle. Hogy e látszatélelet hordozói érzékelhetően is azok legyenek, amik: holtak, *halálfiak* a maguk megalkotása tekintetében éppúgy, mint a társadalom jövője szempontjából is – csak idő kérdése”.

„Babitsot – Szabó Dezsőtől Móricz Zsigmondig és tovább a harmincas évek egyes szociografikus ihletésű szerzőiig – szokás volt elmarasztalni egyrészt abban, hogy csupán könyveken, olvasmányokon keresztül, szekundér módon látja az életet, másrészt abban, hogy a »közösség«-gel szemben érdeklődésében, értékvilágában *az egyénnek* juttatja az elsőbbséget. Holott a liberális ember-, társadalom- és történetfelfogás jegyében csak a szellemükben és lelkiségükben, szemléletükben és erkölcsükben egyéniséggé érett emberek magasabb szervezetségű társadalmát óhajtotta – jöjjenek annak tagjai bárhonnét – a pusztá érzelmi és szokásrendi, születési és idegent kizáró közösségekkel szemben. Mint az ő kritikusi s mint a *Három nemzedék* Szeffő Gyulája is, hevesen bírálta ő is a kiegyezés kori liberális társadalmat. Csakhogy ő nem liberalizmusa miatt, hanem ellenkezőleg: amiatt, mert az kilúgozta a liberalizmus lényegét, mert jórészt csupán szavaiban és nem céljaiban és nem tetteiben volt liberális.”

BM „realitásérzékéről, bátorságáról és tisztességéről” tanuskodik a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontja. Olyan probléma ez, amely elől a regény 48-as és 67-es liberálisai – vagyis Döme és Miska – „makacs illúziókkal és öncsalással térnek ki”. Az író „a regényből való kibeszélés árán is többszörösen és nyomatékosan hangsúlyozza, hogy csak az emberségben és kultúrában egymást egyenlőnek tekintő itt lakó népek együttesen, összefogva oldhatták volna s oldhatják meg ezt a kérdést, nem történeti jogokra és statisztikákra hivatkozó osztozkodással, hanem a minden egyes élő

egyenlő és teljes élet-jogára támaszkodó, egymásnak kezét nyújtó liberális humanitással”.

Babits különösen az egész regény világát átható „lelkiség” bemutatásában remekel. Jó példája ennek „a női lelkiség és a női biológiai ösztönvilág kapcsolódásainak egy sajátos szociális miliőben és egy különlegesen torzult élethelyzetben való, egyedi megtestesülése” Jolán és Nelli esetében. Ugyancsak meggyőző a Hintáss család életformájában megmutatkozó értékbizonytalanság és üres retorika bemutatása.

Hitelesen ábrázolja az író „a magyarosodó és gazdagodó, értelmiségivé váló és helyét kereső zsidóságot”, valamint „a zsidósághoz való viszonyt” is a Schapringer család, illetve Rosenberg esetében. Jól látja, hogy Döme és Cenci nemzedéke „bár elvben egyenrangúnak vallja az új és idegen etnikai elemet s magyarosodását örömmel veszi, valójában azonban művelődési és osztály-konvenciói s kötöttségei következtében érzelmileg nem tudja magával egyenlőnek tekinteni. [...] Igen pontosan érzékeli és érzékelteti, hogy ez a tolerancia egy nagy kor bezárult öröksége e hőseiben, amelyet nemcsak hogy nem fejleszt tovább a fiak és unokák nemzedéke, *mint réteg*, hanem ellenkezőleg: még ezt is elveti”.

Ugyanakkor azt is világosan látja, hogy „a hirtelen gazdasági fölemelkedés, ha nem jár együtt a továbbvihető szellemi, lelki, erkölcsi tradíciók értékei vagy belátásos, szolid értelmi magatartás tájoló segítségével, jobb esetben taszítóan hivalkodó sznobizmust, emberidegen módon fölényeskedő teoretizálást, rosszabb esetben kíméletlen, ösztönös önzést, etikai érdektelenséget és közömbösséget is hozhat magával. Babits különböztető felelősség- és kötelességtudata itt is hibátlanul működik. Sohasem beszél a zsidóságról, hanem mindig *egyesekről*, s nemcsak azonos csoportban, de azonos családban is *érvényesíti az egyedi megítélés erkölcsi posztulátumát*”.

BM liberális humanista, keresztény platonista történelem- és társadalomszemlélete, amelynek középpontjában minden egyén teljes emberi kibontakozásának egyetemes értéke és joga áll, meghatározza regényének a realista epikán belüli változatát. Németh G. Béla ennek négy jellemző elemét, illetve eszközét említi: a világirodalmi és világművészeti párhuzamokat, a lírai és a megjelenítő szimbolizációt, a nagybetűs fogalomszerepeltetést, illetve azt a későbbi kutatások számára igencsak ösztönző tény, hogy Babits művében „minden emberi történésnek [...] egyik állandóan jelenlévő részese, egyik pólusa a Gonosz, a Rossz. [...] Ezek a különböző megjelenésű dualisztikus kettőségek olyan erősen jelen vannak az egész

műben, hogy voltaképp a regény teljes belső szellemi-lelki értékszerkezete is kifeszíthető volna rájuk”.

Kiss Gy. Csaba 1985-ben megjelent tanulmányában Maria Dąbrowska *Éjjelek és nappalok* c. regényének és Babits *Halálfiainak* családtörténeteivel azt a „látomást” igyekeznek értelmezni, melyet e két író „a nemzeti sors perspektíváiról alkotott”.

Mint írja, Dąbrowska regényében „továbbél a lengyel epika hagyománya, a didakticizmusé, mely egyébként térségünk mindegyik irodalmában rányomta bélyegét fejlődésére még a realizmus korában is”, míg „Babitsnál az elbeszélő mindvégig következetesen fönntartott ironikus távolságból szemléli az eseményeket, s ez más távlatba helyezi a *Halálfiak* világképét”.

BM művében „a három egymás után következő nemzedék története nemcsak egy társadalmi réteg lecsúszását, távlatvesztését jelenti, hanem a tragikus kifejtet felé haladó nemzeti sorsot is. [...] Felfoghatjuk a művet egy vizsgálatnak is, amely sorra leplezi le a valóságként megmutatkozó illúziókat. Kiderül, hogy nem igazi valóság a hagyományos családi élet, a kiüresedett klasszikus liberalizmus eszmekör, a szerelem, a kisvárosi világ, a modernizálódó főváros, az irodalom. Maga az elbeszélő azonban feltételezi, hogy létezik tulajdonképpen valóság, hogy élet és ábránd megkülönböztethető. A *Halálfiak* épp az illúziók, a téveszmék és ábrándok szétfoszlatásával kívánja letenni voksát az élet, az igazi valóság, a lehetséges harmónia mellett. Ezt jelképezi természetesen – mint a harmónia őszállapota – Cenci alakja, és ez a mű üzenete Imrus sorsán keresztül is, aki Erdőváron – immár Imreként aposztrofálva az elbeszélő által – túljutva az ábrándkergetés és lázadás korán, így fogalmazza meg magának követendő céljait: »Valamilyen harmónia az emberi élet ideálja is, erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék egymásrahatásában.« [...]

Nyilvánvalónak látszik, hogy a magyar és a lengyel regény értékrend-szerében párhuzamos mozzanat a káosz és harmónia ellentéte, illetőleg a bomlás és pusztulás folyamatán túli, más dimenzióban megvalósítható harmónia lehetősége. Dąbrowskánál az *Éjjelek és nappalok* úgyszólván minden rétege szervesen szolgálja az élet, a lét elfogadásának erősödő magatartását, az írónt következetesen megvalósítja a realista poétikának azt a célkitűzését, hogy az általa teremtett világ a valóság illúzióját keltse az olvasóban. Babits számára viszont kérdéses ennek a közlésmódnak az érvényessége, az elbeszélő ironikus magatartása, valóságfelfogása némiképp

ellentétben áll a tárgyiasságnak azon normáival, amelyeket a széles társadalmi panorámát, hosszabb időbeli folyamatot ábrázolni kívánó írónak kell szem előtt tartania”. (Kiss Gy. Csaba, *A családtörténet értelme*, ItK, 1985/3, 342–351)

Hf₉

Babits regényének a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál közzétett 1985. évi változata szinte a korabeli romániai faluromboláshoz mérhető „szövegrombolás” példáit mutatja, s még az 1969-ben megjelentetett Hf₅-nél is durvább szövegcsontkításokat tartalmaz. A kötet cenzorai ezúttal ugyan nyomdai jelekkel is feltüntették a regény epilógusából eltávolított szövegrészek helyeit, de a Hf₅-ből kiemelt szavak és mondatok helyett most már jóval nagyobb szakaszokat töröltek a műből. Az Imrus kultúrmisszióját elbeszélő 6., illetve az erdővárosi véres választást bemutató 9. fejezetrészt például teljes egészében kihagyták. A cenzurális csontkítások eredményeként a regény mintegy hatezer karakterrel rövidült meg a Babits által jóváhagyott, hiteles változathoz képest.

A romániai cenzúra eme ténykedése nyilván összefüggött a közép-európai rendszerváltások előtt megnövekedett politikai feszültséggel, ami a regény kiadásairól írott recenziókban is az aktuálpolitikai olvasatok növekedésével járt. Érezhető ez Jakabffy Tamásnak a Hf₉-ről megjelent ismertetésében is (*A világgép-rendeződés vágya*, Utunk, 1986, 25, 2), ahol a szerző Babits hőseinek „modern” szabadságkereséséről beszél. Jakabffy szerint Babits „a *homo liber* álláspontján az értékkereső szabadságot tekintette emberi és írói magatartása középpontjának. Ebben a tekintetben kifejezetten modern volt. [...] A *Halálfi* leginkább az önkiteljesítés, önmegvalósítás igényének hangoztatásában a legmodernebb. Babits »fiatal önművelésének bölcséletien értett pozitíviztikus légkörű karaktere« (Németh G. Béla) is kifejeződik abban a – kortörténetileg pontosan igazolható – alapállásban, amelyet éppen a szélhámós ügyvéd, Hintáss Gyula fogalmaz meg az államot, a biztonságot jelképező bíró Sátorczy Miska előtt: »Tudod, mire törekszik a modern szellem, a társadalmi tendencia, a modern világnézet, Weltanschauung? (...) Az emberi egyéniség mentül szabadabb, mentül korlátatlanabb kifejtése felé! Az egyéniség érvényesülésére!«

A kettősség nyilvánvaló: a vélt abszolútumok béklyóját felismerő, szellemi szabadságot hirdető kultúremberek forradalma a biztonságérzetet célzó és gyakran konzervativizmusba fulladó »vidéki« tartással csap össze. Az egyetemi élettől együtt a világra való kitekintés lehetőségét is megnyerő Imrus kultúrszomja képtelen összeférni Cenci néni, Jolán, Nelli vagy Jozsó fejlődésképtelenségével. Ők a biztos egzisztencia reménytelen (és sikertelen) napszámói, akiknek bezártsága Imrus szemében – s valljuk meg, teljes joggal – egyenlő az ostoba együgyűséggel. Míg a sóti és gádorosi rokonok az elfogadás, feltétlen belenyugvás és a bajban-szenvelgés jelképei, addig Imrus, s vele együtt a tudálékos Hintáss Gitta az állandó értelmező és ítéletmondó. Művelt értelmiségiek, itt-ott vadhajtásokkal, akik azonban követelik a megújulást, akár forradalmian robbanó formatörések árán is. Képtelenek az ítéletet felfüggeszteni, az emberi méltóságuk sziszszesen fel ellene. Az ember »ítélő állat, s a gondolatot visszatartani nehezebb, mint a lélegzetet«.

Babits regényének Imrusa azonban jól látja, hogy a „századforduló magyar polgárságának csak igen kis hányada képes nagy horderejű cselekvésre, így akár kimondásra is”, s ráadásul őt magát „a nagyvilág csábjai, illetve a konvekcióknak-ütközések sorozata” is elfordítja „az igényes, de józanul fegyelmezett értelmiségi eszményétől, hogy csupán az ellentmondás kéretlen apostolaként maga ellen fordítson mindenkit”. Babits könyvének „szereplői (látszólagos hőszok vagy köznapi emberek) valóban halálfiak. Egyikük sem válhat a társadalmi megújulás, a kulturális felgyűlés pillérévé. Elakadnak az alkalmatlanság holtvágányában”.

Kiss Gy. Csaba *Nemesi polgárosodás a századfordulón (Maria Dąbrowska: Éjjelek és nappalok, Babits Mihály: Halálfiak)* c. írása négy évvel korábban megjelent tanulmánya „művelődéstörténeti” szempontjait részletezi és konkretizálja Dąbrowska és Babits regényének anyagán, „a lengyel és magyar mentalitás története” szempontjából. Látszólag a két regényt elemzi, de a művekhez kapcsolódó eszme-futtatásának ő is egyértelműen aktuális színezetet ad, vagyis önmaga „pótolja” azt a Babitsnál korábban is hiányolt „didakticizmust” és „erős posztulatív funkciót”, amit a közép-európai és a lengyel realizmus markánsan jellemző tulajdonságának tart.

A nemesi és a polgári értékek viszonyával kapcsolatban elmondja, hogy míg Lengyelországban „az 1863-as felkelés leverése miatt a földet elvesztett nemesek kénytelenek voltak polgári foglalkozást választani, városba költözni”, amit Dąbrowska művében általában kedvezően értékelnek, addig

„a magyar regényben nem egy alkalommal a polgárosodástól, a kapitalizmustól való aggodalom szólal meg”.

Az agrárius szemlélet pozitívumairól ezeket írja: „Az agrárius szemlélet, a föld [...], a mezei munkák értékeit képviselik mindkét regényben. [...] A vidéki életformával a lengyel és a magyar kultúrában kapcsolatban van a modern nemzeti azonosságtudat számos mozzanata is [...] Természetesen értéket is tartalmaz ez a mentalitás, egyoldalú minősítésének elmentmond mind a magyar, mind a lengyel regény. A jelenség azonban korántsem kapta meg eddig a kellő figyelmet a művelődéstörténet kutatói részéről”, holott nem egy lengyel kutató – így például Bohdan Cywiński is – leszögezi, hogy „a központosított uralkodói hatalommal és a bürokráciával szemben érzett bizalmatlanság, a nemesi szabadságjogok védelme és a helyi autonómia mélyen gyökereztek az agrárius mentalitás hagyományában”.

Míg „Magyarországon mintha az új kor, a változások iránti felelősséget az Államnak engedték volna át”, „a lengyel regény hőseinek maguknak kell kapitalizmust csinálniuk, az orosz cári birodalom végvidékén, a gyarmatosító idegen hatalom ellenében”. Dąbrowska hősei tudatosan készülnek a társadalmi és nemzeti harcra, és következetesen egyesítik ezt a két törekvést, a Hf-ban azonban „mintha Magyarország vakul és tehetetlenül haladna az apokalipszis felé, nemzeti és társadalmi kérdések mintha egymással nem lennének kapcsolatban”.

Kiss Gy. Csaba, aki a politikai rendszerváltásban fontos szerepet játszó Magyar Demokrata Fórum egyik alapító tagja volt és egy ideig a szervezet alelnökének tisztét is betöltötte, elemzésének végén nem alaptalanul jegyzi meg, hogy „a regénybeli lengyel és magyar társadalmi-történelmi panorama joggal keltheti föl az utódok érdeklődését”, és e regényekben megélt történelem egy-egy lehetséges variánsát „érdemes figyelembe venni a múlt rekonstruálása során”... (Tiszatáj, 1986/2, 75–85.)

Fried István újszerű és jogos igényeket vet fel a Dunatáj 1987. évi januári számában, *Jegyzetek a Halálfiak című regényhez* c. írásában.

Szová teszi, hogy a Babits-kutatás mindmáig „nem nézett szembe Szabó Dezső vádjával (*Filozopter az irodalomban*), nem járt a végére annak, hogy milyen szerepet játszik az irodalom a regényben”. Fried véleménye szerint „Szabó Dezső jó érzékkel vette észre az irodalomnak, a műveltséganyagnak jelentőségét a regényben, pamfletírói túlzással azonban pusztán hordalékanyagnak, a regény kibontakozását gátló tényezőnek látta”, holott ez „a regénynek nem csupán szerves, hanem valójában alapvető tényezője”.

„Annyi bizonyosnak tetszik, hogy a kisvárosi, családi, szerelmi történet mögé kell látnunk – a regény egyik meghatározó elemeként az irodalmat, azt az utalásrendszert, amely irodalmi művek motívumaiból, egyenes és rejtett idézetekből, költőkre célzásokból tevődik össze. Nem pusztán élmény- és olvasmányanyagként illeszkedik bele az irodalom a regény cselekményalakító, jellemfestő mozzanatai közé, hanem a leírással, a történetfejlesztés más módozataival egyenrangú tényezőként is.”

A tanulmányíró számos példát hoz a műben szereplő rejtett és nyilvánvaló idézetekre, ezek funkcióira, de legizgalmasabbnak és legmeggyőzőbbnek az az eszmefuttatása látszik, amely a regény utalásrendszeréből kirajzolódó „ördögiség” síkját taglalja. Fried mintegy továbbfejleszti Németh G. Bélának a Hf-t átható dualizmusra, a Jó és a Gonosz állandó jelenlétére vonatkozó gondolatait, s a művet behálózó „pokoli” utalások alapján határozottan újszerű és fontos következtetésekre jut: „Ilyen módon a »megkísértés«, a »bűnbeesés«, az ördöggel kötött szövetkezés »regényeként« is olvashatjuk a Halálfiat [...] Nelli is, fia, Imrus is, »bűnbe esik«, megkísértetik, szövetkezik az ördöggel, aki Gyula képében jelenik meg előttük. Csakhogy Gyulát inkább valamiféle maníros, sátáni póz jellemzi, szintén az irodalomból tanult, onnan másolt szerep, amely azonban mégis képes a vele szövetkezőket bukásba dönteni. Méghozzá a megváltás reménye nélkül. Nelli pokla maga az élet lesz, Imrusnak pedig munkával kell kiemelkednie abból az erkölcsi süllyedésből, ahová jutott.”

A tanulmány befejező részében Fried István az eddig sokak által hagyományos prózaíróként elkönyvelt Babits modernségét és úttörő voltát emeli ki a Hf-ban felhasznált irodalmi és műveltséganyag vonatkozásában: „S azt se felejtsük el, hogy rejtett és nyílt idézetek, önidézetek, utalások, mitológiai, bibliai, világirodalmi allúziók nem egy XX. századi alkotó kedvelt eszközei. [...] S az újabb regényírói törekvések is szívesen élnek ezzel a módszerrel. Babits Mihály maga sem tudhatta, hogy amit gonoszkodó kortársa felrőtt, az másoknál fontos és elismert regényírói eszköz lesz.”

*

Az 1987-es év bizonyos fókig határpontnak tekinthető a Hf fogadtástörténetében. Olyan esztendő ez, amelyet követően – az előző évtized szinte folyamatos publikációihoz képest – lassan ritkulni kezd a regényről közzétett tanulmányok száma, bár e gyéribben megjelenő írások fajsúlya és újdonságértéke általában megnövekszik.

Sipos Lajos a Dunatáj 1989. évi 1. számában megjelent, *A prózairó Babits* c. tanulmányában az író egyetemi éveinek kezdetétől, azaz 1901-től követi nyomon BM prózapoétikai elveinek alakulását, illetve ezek művekben való megjelenését. Az originális prózamodellel megteremtésére való törekvés állomásait az írónak mind a kis-, mind a nagyepikájában felvázolja, és különösen a nagyepika területén végrehajtott fordulatát ítéli jelentősnek. Mint írja, Babits regényelmélete „az akkor alakuló világirodalom törekvéseivel párhuzamosan nemcsak az esszéisztikusságra való törekvéssel és a líraivá tevés általános tendenciájával jellemezhető, hanem – többek között – egy világkép közvetítésének bölcséleti igényével, az időszerkezet átalakításával és reflektáltságával, a konstrukció úgynevezett homlokzati és látens rétegének megváltoztatásával”.

A műben megjelenő társadalom- és életértelmezés nemcsak legfontosabb megjelenítése a századforduló gondolkodástörténetének, de kiegészítése, kiteljesítése is annak. Ez a világertelmezés részletesen kidolgozott szimbólumrendszerben jelenik meg. „A rendszer, mely Babits szerint csak a dantei igényű alkotások jellemzője, mindig is a teremtett világ egyetemességét hangsúlyozza. Erre utal itt Hintáss Gyulának az ördöggel való azonosítása, környezetének és áldozatainak a keresztény moralitások szellemében való értelmezése [...], az erkölcsi fogalmak allegorizáló, nagybetűs kiemelése, a regény egész mitológiai szisztémája [...] A világképteremtés, -értelmezés, -közvetítés, a kidolgozott motívumszerkezet, valamint a többszörös, többsíkú lejtárszás mint regényszerző elv, a korszakokhoz és személyek pszichológiájához igazodó korábrázolás, a *Halálfiat* az európai regény prousti megújításának fontos alkotásává teszi”, aminek tanulságai a magyar próza 1960–1970-es évek utáni alakulásában is érezhetők.

Némediné Kiss Adrien bölcsészdoktori értekezése (*A magyar „ördög-regény”. Babits Mihály: Halálfiat*, ELTE BTK, 1990) olyan elmélyült szövegelemzésen alapuló, a szakirodalom korábbi megsejtéseit és rész-megfigyeléseit új összefüggésekbe helyező tanulmány, amelynek szerzője a regény eddigi szociológiai, esztétörténeti és életrajzi magyarázatait kiegészítve – s ezeknek olykor ellentmondva – a mű egyetemes, morálfilozófiai szintjéig tágitja a Hf értelmezését. A szerző a művet sűrűn behálózó kultúrtörténeti toposzok, mitológémák, a világirodalom nagy alkotásait evokáló alluziók tanulságaiból vonja le azt a következtetést, hogy e variációsan visszatérő motívumok Babits alkotásában az egész műnek egyetemesget biztosító, egységes jelentéshordozó rendszerré szervesülnek.

Az egyetemességet és rendszerszerűséget maga Babits „a dantei igényű művek lényegi vonásaként” emlegette, ami jelen esetben azt jelenti, hogy az általa fordított *Isteni színjáték* és a világirodalom híres „emberiségkölteményei”, valamint a Hf között úgyszintén lényegi hasonlóságok érvényesülnek. E sokrétű szintézis és egyetemesség eredményeként a Hf műfajilag is összetett regény lesz, amely az ironikus angol társadalomrajz hatását mutató társadalmi regényt, a Thomas Mann-i példát követő családregényt, a rousseau-i, goethe-i hagyományokhoz kapcsolódó fejlődésregényt egy modern, Thomas Mann-i igényű világnézeti regény (Weltanschauungsroman) szintézisébe foglalja, s eközben a világirodalom későbbi – bulgakovi és Thomas Mann-i – „ördögregényeit” is előlegezi.

A Hf „ördögregényi” vonásokként értelmezhető sajátosságaira – így a Jó és a Rossz dualizmusán alapuló regényszerkezetre, illetve a megkíséretés, a bűnbeesés és az ördöggel való szövetkezés szimbolikájára – már Németh G. Béla, Fried István és Sipos Lajos is utalt, de e sajátosságok részletes kibontására és szövegszerű igazolására csak Némediné Kiss Adrien munkájában került sor. A kéziratban maradt disszertáció fontosabb tételeit a szerző két folyóiratcikkből is összegezte, bár terjedelmi okból ezekben kénytelen volt eltekinteni a részletes idézetekkel alátámasztott argumentálástól. (*Az önvizsgálattól az újjászületésig. Motívumok Babits Mihály Halálfiái című regényében*, It, 1992/3, 524–545; *Babits Mihály dantei igényű vállalkozása: a Halálfiái*, Dunatáj, 1992/4, 37–49)

Mint az It-ben megjelent tanulmány címe is utal rá, Némediné a Hf motívumhálózatának felrajzolása révén mutatja be Imrus életútját egészen a mitikus újjászületésként értelmezett öngyilkosságig, illetve Erdővárig. A szakirodalom közkeletű állításaival szemben joggal hangsúlyozza, hogy e „mű főbb szereplői nemcsak a társadalmi-szociológiai jelentéssíkon értelmezhetők, de morálfilozófiai szimbolizációkként is”.

Imrus alakjának, sorsának rajzában „gyakran találunk Dante és Goethe hőséhez hasonló vonásokat. Fausttal rokonítja a kíváncsiság, az életszomj, az újra való törekvés mellett a mellé szegődött ördögi kísérelő, Hintáss. A goethei Mephisto három alakot ölt a Babits-regényben. A naiv és akaratlan, önállótlán Nelli megszőktetője és ördögi kísérelője Velencében, majd pokoli társa Budapesten Imruska-Imrus történetében már osztódik. Az »ördög« egyik leánya, Noémi a Hintássban testet öltött csábítás egyik fele: a test igézője; másik leánya, Gitta a szellemé. Mert a drámai küzdelem Imrus történetében már két síkon folyik: az intellektuális és érzéki, ér-

zelmi csábítás útvesztőjében jár a lélek. A két síkot a pénz – ez a szó szoros értelmében ördögi eszköz – kapcsolja össze. – Olyan kísérő Hintáss, aki az étellel s a pokolbeli bűnökkel ismerteti meg a szereplőket, s Imrus-sal különös alkut, üzletet köt: a nem létező aranyát kínálja, s a lelkét kéri; de a »lelkét« végül is nem nyeri el. – A fővárosban Imrus intelligens, művelt barát, társra akad: a nemes lelkű zsidó Rosenberg a »pokolban« Imrus szellemi kalauza, »Vergiliusa« lesz. (Dante és Babits művének tudós kísérői nem keresztények, ám valami módon annak előzményeihez köthetők!) A tudós barátsága nélkülözhetetlen, de nem elégséges Imrus megmentéséhez.” Az „égi Sugár” nyújtotta segítséget „a regény szimbolikájában a mitikus magasságba emelt Cenci »örök asszonyi« szerepe adja, az ő keze nyúl Imrusért a főváros poklába, ő adja az »erőt« az új élethez, megtanítván az alázat és a munka leckéjére. Cenci – minden más szereplővel szemben – feltétlen érték; Imrus számára is tekintély, a »Félelmetesen Nagy«. Gyakran úgy jelenik meg, mint maga a Gondviselés, s botja mint a »jópásztor« attribútuma, nem az ítélkező, hanem a menedéket, biztonságot jelentő toleráns hatalmasság jelképe; házának »szigorú rendje mint egy világrend«, világa hármasságú: van »csillagnéző« szobája, »Sötét szobája« s küszködést kívánó, megváltást ígérő »hegye«.

A regénynek a dantei művel való rokonságát külsődlegesnek tűnő jelenség is megerősíti: a hangsúlyozott hármasság, mely jelentéshordozó szereppel érvényesül: a) a kompozícióban, b) a cselekmény helyszínének változásában, c) a nevelői funkciójú szereplők hármasságában (a hármasság jelentést kap a Szekfű művével való rokon koncepció felől is), d) a jelentszerkezetében”.

A regény jelentszerkezetét például abban az értelemben hármasságú, ahogy azt Babits Dante alkotásával kapcsolatban is kifejti: „Nemcsak Dante sorsáról van itt szó, hanem az Emberi Lélek sorsáról az élet útvesztőjében s örök küzdelméről a Megváltás felé. Rettenetes küzdelem, melynek halottjai is vannak, s azt jelképezi a pokol. De vannak diadalmasai is. S az emberléleknek ebben az olthatatlan Istenhez-törésében van a költemény misztikus és metafizikai háttere s mintegy titkos értelme. Ilyenformán Dante élete nem véletlen és egyéni érdekű, hanem jelentéssel teli élet... Maga a sokértelmű költemény pedig hármasságú szimbólumépületté válik. A szó szerinti jelentésen kívül, amely egy fantasztikus vízió leírása, van egy történelmi, azaz életrajzi és politikai jelentése. S emögött még egy harmadik titkos és misztikus jelentés.” (BABITS 1979:132)

Mutatis mutandis, a „*Halálfi* is hármasszoros rétegzettségű mű: szó szerinti rétege Nelli és Imrus története; második rétege: a nemzeti, történelmi sors, a középosztály hanyatlástörténete, politikai és egyéni életrajzi elemek összefonódásával (kettős tükörből); a harmadik, misztikus és rejtett szintje: a fausti illetve a modern ember önmaga-, igazság-, abszolútumkeresése, a kanti Ding an Sich-hel vívódó embernek a megismerésért folytatott küzdelme.

A regény drámainak – ágostoni–pascali értelemben: bűn-bűnhődés sorának – mutatja az emberi és a nemzeti sorsot, s a megváltás (az egyéni, a nemzeti, az emberi) lehetőségét kutatja. A bűn az »unalom«, az illúziók kergetése, a szabadelvű eltévelyedés, az istentagadó, szellemi lázadó hübrisze. (A bűnös egyéni és a bűnös nemzeti sors ugyanazon morálfilozófiai alapról értelmezhető. A regény ezen a morálfilozófiai mélyebb szinten is érintkezik Szekfű művével. S mindketten – mint a *Tündérbert* írója is – az értelmiség legjobbjainak egyéni, lelki nevelődésétől és nemzetnevelő munkájától várják azt a morális átalakulást, amely a nemzet jövőjének záloga lehet. A morális átalakulás tartalma is hasonló: neokonzervatív, nemzeti és »vallásos« szellemiséggel párosuló hasznos munkálkodás. S mind Babits, mind Szekfű számára az eszmény: Széchenyi.)

A mű legmélyebb rétege az embernek a Rosszal folytatott küzdelmet mutatja a világban, amelyben a Rossz diadalmaskodik, a »nagy Jó«, a Gondviselés »rejtőzködik«, hiányzik a szeretet, a teljesség, a Lélek egysége. – A mű filozófiai szintű kérdésfelvetése: mi »a nagy Jó«, mi »a nagy Cél«, mi az élet értelme, mi a »helyes« világnézet. Erre keresi a választ Nelli és Imrus, ez határozza meg végső soron a főhős útját, a regény struktúráját, ez köti össze a házasságtörő Nelli és az intellektuális lázadó, Imrus története között levő (egyreségek által szakadéknak vélt) távolságot, ez biztosítja a kétféle műfaj, a családtörténet és a fejlődésregény egységét egy modern »világnézeti regény« szintézisébe fogva a heterogénnek tűnő elemeket”.

A regénnyel foglalkozó szakirodalomban csupán 1994-ben jelent meg az első pszichoanalitikus esszé (*Lélektani ábrázolás Babits regényeiben*) Nemes Livia tollából, aki a kreativitást kibontakoztató traumafeldolgozás, az ún. „gyász munka” szempontjából elemezte Babits néhány művét, köztük a *Halálfi*it. (NEMES 1994:36–70)

A tanulmányíró szerint az apa halála e regényben Shakespeare *Hamlet*jéhez hasonló szituációt és „bűnösséget” hoz létre, „emiatt is válnak Babits regényének nem cselekvő szereplői sorra »halálfiává«. [...] A sze-

replők passzivitását egyénileg az író mint a változástól való félelmet, mint az elcsábulás bűnét ábrázolja.”

„Imruska–Nelli, Nelli–Imruska alakjában” BM „egy szimbiotikus anya-gyermek kapcsolatot, az anyáról soha teljesen le nem váló és tőle független egyéni életsorsot át nem élő kettős alakot, duáluniót teremt”.

„A közös árvaság éppúgy, mint a csábításnak kitettség a duálunió mindkét tagját, Nellit és Imruskát egyaránt érinti. Különös módon a csábító személye is ugyanaz, Hintáss Gyula – ahogy a *Timár Virgil*ben is a ledér anya és könnyelmű fia csábítója ugyanaz a személy volt. Az anyával azonosító rejtett homoerotikus vonzalom is megjelenik a csábítás ábrázolásában. Ahogy az ifjak – Pista vagy Imrus – az anya csábítójához vonzódnak, úgy az apafigurák – Miska, Döme, Gyula vagy Vitányi Vilmos a fiúhoz, titkos szerelmet táplálva az anya iránt.

A csábítás motívuma úgy húzódik végig Babits regényein, hogy maga után húzza az összes szereplő sorsát. Az új társadalmi és kulturális eszmék iránti vonzódását Imrusnak éppúgy meg kell bünhődnie, mint Nelinek a szerelmi csábulást, Hintáss Gyula azonban soha nem felel tetteinek következményeire. [...]

Imruska–Nelli olyan duálunió tagjai, akik tükörképei egymás sorsának. Ezt a párhuzamot nemcsak az olvasó látja, hanem hangsúlyt is kap: »Az élet különös echókat vet, s Nelli óhatatlanul egy régebbi penitenciára gondolt Imre megérkezésénél, ahol ő volt a megtérő bűnös.« Imre öngyilkossági kísérleteibe [!] végül Nelli hal bele – a fiú sorsába az anya, ahogy miután az anya elhagyja, a kisfiú semmisül meg a regény kezdetén. Az átélt ifjúkori krízisnek az író úgy tud véget vetni, hogy leválik a szimbiotikus duálról.” (L. még II, 380–382.)

Szalma Natália 1995-ben megjelent tanulmánya (*Az élet és a fantázia, a föld és a levegő. Babits Mihály: Halálfiái*, Szivárvány [Chicago – Budapest], 1995/3, 115–121) főként a mű befejezetlensége, illetve Nelli szerepének megvilágítása terén vet fel érdekes és új szempontokat.

Az európai tradícióban a nagyregény műfajához hozzátartozik a valahonnan valahová jutás, a pozitívan megragadható megoldás – írja a szerző. A megoldást e műfajban rendszerint az intellektus magas piedesztáljára emelt individuum képviseli. Az európai történelemben ugyanis a civilizálódó polgár a kultúra autentikus képviselőjének kezdi magát tekinteni, de mivel a kultúrát a pozitívan megragadható dolgokkal – műveltséggel, sikerrel, pénzzel stb. – azonosítja, ő maga tulajdonképpen kihullik a kultú-

rából, és egy attól önállósult civilizációban reked meg. A Hf befejezetlensége Babits ama felismeréséből fakad, hogy az európai nagyregény igazi jelentősége valójában nem az érvényes intellektuális megoldásokban, hanem e megoldások relativizálódásában rejlik. A regény intellektuális törekvéseit és ezek individualizmusát egy olyan *hagyomány* teszi viszonylagossá, amely a transzcendens kultúrán mint a létre orientált humánus normatárán alapul.

A századforduló „hősök nélküli hősi korában”, amikor a személyesen képviselt eszmék érvénye megszűnik, az újra „erővé” vált hagyomány vállalásának egyik útját a Hf-ban Cenci képviseli: ő „földhözragadtan, szellemtelenül, a tisztességes megélhetés kérdésére leszűkítve” éli meg ezt a tradíciót. A másik utat Imrusnak az élet szélére kiszorult, a „sötét szobába” elvonult anyja, Nelli szimbolizálja, akire úgy száll át a magyar léleknek a Rác családban évszázadokon át finomított, szenvedő izzása, mint „valami csöndes és lappangó láng, mely a sötét szobában villog föl”.

A mű első része, amelyben „az apák fajtáját gyorsan megöló »honfibanatnak«, ennek a vak tűznek a jelenléte és mibenléte már az első oldalakon érzékelhetővé válik, nem véletlenül Nelli sorsa körül épül. A szellem, a kultúra szelleme, a »tűz«, amely nem az anyjának, Cenci néaninek a »földje« és nem a fiának, Imrusnak a »levegője« [...] éppen egy nagyon fiatal, törekény, önállótlan nőre – csöndes (mondhatjuk: »néma«), lappangó lánggá válva – szállt át, aki nem elég erős ahhoz, hogy a kultúra szellemét az életben képviselje – vagyis értelmezze a kultúra történetét, hanem csak némán érteni, róla tanúskodni, annak vértanújává válni van hivatva. Babits [...] a huszadik századi kultúra [...] immanens sorsát mutatja be Nelli sorsában”.

A regény második része Imrus körül bonyolódik, aki nem hajlandó elfogadni a kultúra materializált, szellemtelen formáját, s amikor fellázad ellene, akarva-akaratlanul a kultúra nélküli „ürességnek” a médiumává válik. Csak a Város kozmikus ridegségétől meggyötörve kezdi sejteni, „hogy mennyire közel állnak hozzá az »ellenségei«, azok, akik a polgárosodás hozta változások elől elzárkózva mozdulatlanul »állnak«, a vidékiek, e »népiesek«, hogy mennyire igényli ő is, a »dekadencia virága« az otthon melegét, »a kövér trágyatalaj melegségét«.

Imrus „még nem kész a kultúra vállalására, az anya csókjait, amelyekkel az félve árasztja el az álmodó színlelő, »tékozló fiút«, [...] nem fogadja el [...]. De pusztán az, hogy sem a halálra nem készül többé, sem nem vesz

részt az »Eposz« élharcosaként azokban a harcokban, amelyek ekkoriban Pesten megindulnak, ahol újabb »Viharágúyú« dörögnek az Isten ellen, nem tekinthető semminek”. Nem tudjuk, mikor látja anyját majd „olyannak, amilyennek Babits regénye mutatja – nem a romantikus vagy újromantikus regény lázadó heroinájaként, hanem úgy, ahogy Babits ontikus koncepciójában találkozunk vele, s azt sem tudjuk, „mikor fog »rátalálni« és ezzel együtt a saját kultúrájára is »ráismerni«, és valamikor is »rátalál«-e, képes lesz e az Örökigazságot olyannak tapasztalni, mint amely az emberi létezés szilárd alapját képezi. Babits regénye erről nem szól semmit, ez egy új regény témája, egy olyan regényé, amelyet sem Babitsnak, sem senki másnak még nem adatott megalkotni, mert ennek, úgy látszik, még nem jött el az ideje”.

Hf₁₀

Az Unikornis Kiadónál 1997-ben megjelent tizedik Hf-kiadáshoz Fenyő István írt utószót, aki hagyományos társadalmi-szociológiai szempontból vizsgálja a mű világképét, alakjait és stílusát. Ennek megfelelően az úri Magyarország pusztulásának bemutatásaként, s egy önállósodásra képtelen, üres konvencionális nyugvó életforma ábrázolásaként értelmezi a művet, illetve annak alakjait.

A kisvárosi miliő legkifejezőbb figurájának Nellit tartja, „akinek törpe lelke leginkább megtestesíti az önállótlan-ságot, a döntésképtelenséget”; hozzá képest Miska „csupán intellektuálisabb, de emberileg nem sokkal különb”.

A regényben ábrázolt sóti társadalom mozdulatlan-ságát „csupán egyetlen ember kavarja fel, Hintáss Gyula, Miska barátja (és alkatának szöges ellentéte), ki *advocatus diaboliként* apát, fiút egyaránt szinte tönkretesz. [...] Gyulát ugyanaz a miliő termelte ki, mint a Sátor-dy-családot, Gözsy Pepit, Wintersberg bárót és a többieket”.

A banalitás világa ellen lázadó Imrus és társai bemutatásakor az író „egy évtized sorscsapásai után is [...] változatlanul azonosul az őket eltöltő egykori lázzal és lelkesedéssel, [...] évtizedekkel később is megilletődötten idézi meg a fiatal szellemek nagyra törő eltökéltségét (és szelíd ironiával olykori sznobizmusukat)”. A Hintáss szélhámosságának áldozatául esett folyóirat meghíúsulása után Imrusnak „újra csak az unt család marad”; erdővári újjászületése „már egy másik regénybe tartozik”.

E szimbolikusságtól eltekintő cselekményelemzés után Fenyő István „szimbólumokban bővelkedő” regénynek nevezi Babits alkotását, ahol „a nagybetűs fogalmak nemegyszer szinte a mítosz körvonalába öltöztetik a történetet, egyszersmind emberfölöttivé emelik azt, ami valójában emberalatti, minden ízében antiheroikus. A fogalmiság teremtette mitikus szóhangulat azt sugározza, hogy nem az egyén választja sorsát, hanem valahol a mélyben húzódozó titokzatos erők mozgatnak minket. Ugyanekkor e nagybetűs tudat kategóriák, gondolati formák iróniát is hordoznak, a bemutatott jelenségek, szereplők, helyzetek kisszerűségére is fényt vetnek. Az örök értékek jelzői Babits tollán e helyütt relativálják és devalválják az értékeket, ellene hatnak a konstans, stabil és megkérdőjelezhetetlen világrend hitének”.

Éppen ezért „a *Halálfi* Babits legtragikusabb írása. Nem »történik« benne jóformán semmi, fényévnnyire távol áll bárminő előremozgástól, össz-sugallata a fájdalmas panasz, a család, a nemzedék, a nemzet és az ország siratása. A hajdanvolt reményektől búcsúzó jeremiád. Ebből a kilátástalanságból akkor fog kilépni, amikor találkozik majd az új Feladattal, azzal, hogy a magyarságban az erkölcsi igényt tartsa fenn a fasiszmus előretörésének idején”.

A Hf₁₀-hez a korábbi kiadások anyagánál pontosabb, de a mű szövegehez nem mindig kapcsolódó lapalji jegyzetanyag is tartozik.

Bodnár György *Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával* c. írásában (ItK, 1997/3–4, 292–299) egy „rejtett műfaji forradalom” végrehajtójának nevezi BM-t, akinek tulajdonképpen minden regénye „az irodalmi konvenció provokálása”, s egyben „területhódítás is, nyújtózkodás az ismeretlen regényforma felé”.

A Hf-ban „az epikus történet egy családregegy konvencióihoz igazodik”. A nagyregény „tele van az elbeszélés folyamatát megakasztó szubjektív részletekkel és lélektani kinagyításokkal”, ezek hatalmas áradása azonban „magával ragad, s nemcsak feledteti az örökölt regénykonvenciót, hanem rombolásával a rejtettebb műfaji törvények hangsúlyát is megnöveli”. E mű „nemcsak politikai vitáival és társadalom- és művészetfilozófiai eszméivel töri meg az epikai folyamatosságot, hanem a regényírás hagyományos oksági rendszerének feszegetésével is, amelyet a modern epikai kísérletek kezdettől fogva lassítani igyekeztek”. *A Halálfi* azért „nem szabálytalan regény, hanem egy új, nem oksági rendszer epikai testet öltése”.

A REGÉNY SZÖVEGÉNEK VÁLTOZATAI (Babits életében és halála után)

A Babits-művek hiteles szövegének rögzítését, a különféle szövegváltozatok leírását, a nyelvhasználat, a nyelvállapot, a helyesírás bemutatását nemcsak BM tudatosan egyéni és költői nyelvszemlélete és nyelvhasználata teszi rendkívül nehézé, hanem ez utóbbiak állandó változása is, mivel a többszörösen újraformált Babits-szövegekben mindig a szerző éppen akkor vallott nyelvi elgondolása érvényesül (vö. BABITS 2001:285–286).

Nincs ez másként a legnagyobb lélegzetű mű, a Hf esetében sem, ahol a terjedelem nagysága, a nyelvi és extralingvisztikai eszközök rendkívüli gazdagsága még inkább megnehezíti az egyes szövegváltozatok nyelvezetének, írásképeinek bemutatását, a textusok tartalmi és formai jegyeinek számbavételét. Az író összes regénye közül leginkább a Hf szövegváltozatainál tapasztalható az a nyelvi tudatosság, amelyet a nyelvi elemzők – így J. Soltész Katalin, Éder Zoltán vagy Sipos Lajos – egyaránt hangsúlyoznak (J. SOLTÉSZ 1965, BABITS 1997¹:493–519, BABITS 2001:285–332 stb.), és ami ennek a regénynek a megformálásában jut leginkább érvényre.

A Hf₁ megjelenését követően maga az író így vall erről Kárpáti Aurélnak adott interjújában: „Művemhez – úgy mint más munkáimhoz is – egész külön nyelvet iparkodtam teremteni, melyet egyetlen kritikusom, a legszigorúbb és legkedvesebb, aki a feleségem »halálfiái-stílusnak« nevez már. Mindez nem kis dolog – méghogyha nem is sikerült volna! [...] Talán egy dologgal sem vesződtem annyit, mint evvel a regénnyel, átérezve újra a Művészet minden kínját és csüggedését.” (TÉGLÁS 1997:195–196)

BM számára az alkotás egy-egy munkája elkészültével nem zárult le. Köztudott, hogy műveit folyamatosan alakítgatta, kiegészítette, továbbírta. Ezt bizonyítják az életében megjelent különböző kiadások közötti eltérések, változtatások. Sajnos, a Hf esetében a szöveg alakulásának teljes folyamatát nem tudjuk bemutatni, mivel nem áll rendelkezésünkre kéziratnak tekinthető előzmény sem a Pesti Napló-beli első változat, sem a későbbi, 1927-es megjelenésű teljes regény, a Hf₁ esetében. Vannak ugyan cédulák, amelyek főleg ceruzával írt vázlatokat, ötleteket, motívumokat tartalmaznak, és fennmaradt néhány töredékes, esetenként géppel írt kéziratrészlet is, de ezek mennyisége a mű terjedelméhez képest elenyészőnek mondható. Ezt a korpuszt mint nyelvi egységet nem lehet értelmezni már csak azért

sem, mert rendkívül töredezett és keletkezési idejét tekintve is több egységre bontható a mű különböző variánsainak megfelelően. Mivel sok esetben igen értékes adatokat találunk bennük az író nyelvhasználatára, írásgyakorlatára vonatkozóan is, a Hf_{PN} és a Hf_i egyes nyelvi jellemzőinek bemutatásakor lehetőség szerint visszautalunk azokra a cédulákra, illetőleg kéziratjellegű előzményekre, amelyekből az eredeti írói szándék esetenként egyértelműbben kiderül, mint a nyomtatott változatokból.

A Hf szövegváltozatainak a vizsgálatokor még egy sajátos tény is figyelembe kell venni. A Hf_i-től kezdve a regény kiadásai terjedelmükben, szerkezetükben, az egyes részletek nyelvi-stilisztikai kidolgozásában olyan mértékben eltérnek a Pesti Napló-beli megfogalmazástól, hogy ezt a legelső változatot egyetlen zárt szövegegységként önmagában kell vizsgálni, és csak a Hf_i elemzésekor célszerű rámutatni azokra az összefüggésekre, amelyek mint előzmények jelennek meg a Hf_{PN}-ben. A jelentős eltéréseket, átírásokat is csak időben visszafelé tekintve érdemes elemezni mind a helyesírási, mind a szóhasználati, mind pedig az egyéb, stilisztikai értékű szempontok, valamint a mondat- és szövegtani sajátosságok vonatkozásában. A szövegváltozatok módszeres, táblázatszerű összehasonlítását, a szövegformálás menetét a jelen kiadás egy másik fejezet része tárgyalja (vö. II, 14–107), ezért itt most ezekre nem térünk ki.

A fenti megállapítások és szempontok figyelembe vételével a következőkben a Hf szövegváltozatainak, szövegkiadásainak sajátosságait fogjuk feltárni. Mivel e mű teljes terjedelme megközelíti a többi, kritikai kiadásban is megjelent Babits-regény (*A gólyakalifa*, *Kártyavár*, *Elza pilóta*, *Timár Virgil fia*) együttes lapszámát, az óriási anyagmennyiség miatt a különböző grammatikai, hang-, szókészlet- és jelentéstani, valamint helyesírási, stilisztikai és egyéb számba veendő extralingvisztikai jellemzők elemzésekor nem törekedhetünk az összes példa felsorolására. A cél az, hogy a fonémaszinttől a szövegszintig minél átfogóbb és minél szemléletesebb képet adjunk az író szándéka szerinti végső szöveg formálódásának folyamatáról, illetőleg az egyes szövegvariánsok nyelvallapotáról. Szövegvizsgálati okokból természetesen kitekintünk az író szándékától gyakran eltérő posztumusz kiadásokra, különös tekintettel a szövegromlásokra.

A regény keletkezéstörténetéből egyértelműen kiderül, hogy a mű 6 fejezetből álló első nyomtatott változata 1921. október 2. és 1922. január 17. között a Pesti Naplóban jelent meg 66 folytatásban. Ez a jelen kritikai kiadásban *Mellékletként* közölt szöveg. A közlés során megtartottuk a Pesti Napló eredeti tagolását, ennek megfelelően az egyes folytatások előtt a megfelelő helyeken a jobb felső sarokban feltüntettük az adott rész sorszámát is. A fejezetek élén a hasáb közepén a betűvel jelzett fejezetszám szerepel csupa nagy betűvel írva és ponttal lezárva (ELSŐ FEJEZET., MÁSODIK FEJEZET., NEGYEDIK FEJEZET. stb.). Ezt követi sorkihagyással a fejezet címe félkövér betűkkel szedve (**Évek, Napok** stb.).

A Hf_{PN} napilapbeli szövegében – talán a sietség következtében is – nem egy nyilvánvaló nyomtatási hibát és következetlenséget találunk. Ezeket a szövegkritikai szempontok érvényesítésével javítottuk. Mivel a főszövegtől eltérően a *Melléklet*hez nem készültek jegyzetek, a fontosabb változtatásokat itt indokoljuk.

1. A Pesti Naplóban közzétett szövegben az első, a második, a harmadik és az ötödik fejezet címe után nincs pont, a negyedik és hatodik után azonban van. A negyedik, az ötödik és a hatodik fejezet alcíme után szintén találunk pontot, az első három fejezet alcíme után viszont nem. Mivel BM a maga korábbi műveiben – például a *Kártyavárban* és a *Timár Virgil fiában* – rendszeresen kitette ezt az írásjelet a fejezetek címe után, és hasonlóképpen járt el a Hf későbbi kiadásai során is, a Hf_{PN} esetében is pótoltuk ezt a nála megszokott és a korabeli helyesírási szabályzatok, illetőleg a könyvkiadási gyakorlat által igényelt írásjelet (vö. Helyesírás 1902, 1915, 1922).

2. A harmadik fejezet „Folytatás” alcímét a nyomdász kurzívval szedte, az összes többi alcímet félkövér betűkkel. Mi az előbbi írásmódját is a többiekéhez igazítottuk.

3. A harmadik fejezet 6. része a 34. folytatásban, illetve az ötödik fejezet 8. része a 65. folytatásban a Pesti Naplóban tévesen 1., illetve 7. sorszámot kapott. Ezeket értelemszerűen 6.-ra, illetve 8.-ra javítottuk. A harmadik fejezet 4. szövegrészének kezdetét a Pesti Napló nem határolja el a fejezet előző részétől, és a sorszámát sem tünteti fel. Ennek következtében a 3. fejezetrészt itt az 5. követi. A 4. szövegrész kezdetét mi a „Hajnalban végre megjött az eső.” mondatban határoztuk meg, amit nemcsak az elbeszélésben bekövetkező tartalmi váltás indokol, hanem az is, hogy

a Hf_{1, 2, 3}-ban egyaránt ezzel a mondattal kezdődik a szöveg újabb egysége, a *Gyilkosság és szerelem* című fejezet.

4. Szedési hibák következtében a Hf_{PN}-ból néhány fontos szövegrészlet is kimaradt. Ezeket az értelemzavaró hiányokat a mű későbbi kiadásainak alapján pótoltuk. Az alábbi felsorolásban először a hiányosan megjelent szövegrészeket adjuk közre, zárójelbe téve az adott folytatás sorszámát, majd a kiegészített és kijavított szövegváltozatot közöljük a rekonstrukciós alapjául szolgáló Hf₁ és Hf₃ oldalszámával.

„száját a nyakához értette:

A kut füze bólintott elébük.” (14) –

„száját nyakához értette:

– Összetévesztettem – nevetett.

Nelli összerezzen. A kut füze bólintott elébük.” (46, I. 43);

„minden azon fordult meg, hogy milyen arcot vágott Laci ebben a pillanatban.

Kacagások kórusa zendült” (26) –

„minden azon fordult meg, hogy milyen arcot vágott Laci ebben a pillanatban.

– Laci az erszényre gondol!

Kacagások kórusa zendült” (84, I. 79);

„Kárpátoktól az Adriáig! A nő és a munkás... Megállj csak!” (44) –

„Kárpátoktól az Adriáig! Társadalmi átalakulásra van szükségünk! Olvastad azt a könyvet?: *A nő és a munkás...* Megállj csak!” (129, I. 121);

„Kicsit félt a vincellértől, s erőttette [!] magát, hogy erélyes legyen, mint től, [!] s erőltette magát, hogy erélyes legyen, mint [!] áll és megdorgálja, ha valamit nem jól tesz.” (61) –

„Kicsit félt a vincellértől, s erőttette magát, hogy erélyes legyen, mint Cenci néni: az volt az érzése, hogy anyja mögötte áll és megdorgálja, ha valamit nem jól tesz.” (242, I. 228).

5. További sajtóhibák a Pesti Napló szövegében: „Nem nők a fiatalok, csak hegye férfiak.” (1) – „Nem nők s fiatalok, csak henye férfiak.” (3, I. 1); Igy halt Józsi bácsi, ott fõnn a prësházban.”(1) – „Igy halt

meg Józsi bácsi, ott fõnn a présházban.” (4, I. 2); „mosolyott” (2) „mo-
 solyogott” (8, I. 6); „bölcsök és koporsók” (4) – „bölcsök és koporsók”
 (19, I. 16); „a vadak országait” (5) – „a vadak országait” (19, I. 16);
 „megingott, a véres háboruk fenyegették” (6) – „megingott, s véres
 háboruk fenyegették” (22, I. 19); „Mit bántja a molnár” (6) „Mit bánja
 a molnár” (22, I. 19); „vén bibirosokról” (6) – „vén biborosokról” (23,
 I. 20); „sors szerint S eszébe jutott” (7) – sors szerint. S eszébe jutott”
 (27, I. 24); „ami mégis kellentetlen” (10) „kellemetlen” (34, I. 31);
 „Sohse aggódjon Miskáért: Majd idetalál az!” (11) – „Miskáért, majd
 idetalál” (37, I. 34); „még sulyos-talpakkal” (11) – „még sulyos tal-
 pakkal” (39, I. 36); „A meztelen apróság hadonázott” (12) – „hadoná-
 szott” (39, I. 36); „akiért még õlni ss szabad!” (13) – „õlni is” (43, I. 40);
 „könny és zavart lett” (13) – „könnyü és zavart lett” (46, I. 43); „dom-
 borulataikhoz idomult lenyerét” (15) – „tenyerét” (47, I. 44); „sötét
 üveg ég és szürke bádogtölcsérek buttak a plaid alatt” (15) – „sötét
 üveg és szürke bádogtölcsér voltak a plaid alatt” (48, I. 44); „a bor-
 sikos ízével a torkában” (15) – „a bor sikos ízével a torkában” (48, I. 44);
 „kicsapta a zsarut” (15) – „kicsapta a zsalut” (49, I. 46); „leszallt nap
 után” (16) – „leszállt nap után” (51, I. 48); „rózsa, hold, tamariszt”
 (16) – „tamariszk” (52, I. 48); „a két pernehajdert” (17) – „pernehaj-
 dert” (54, I. 50); „– Ezt szimbolikusan is” (17) – „Ezt szimbólikusan
 is” (55, I. 51); „kioktatta Hugát” (18) – „hugát” (57, I. 53); „kis lebélc-
 somagok” (18) – „levélcsonmagok” (58, I. 54); „pompás lovaknak
 nézhetek elébe” (19) – „pompás utnak nézhetek elébe” (61–62, I.
 57); „megy haza elhagyatott szõleje felé” (19) – „elhagyott szõleje fe-
 lé” (62, I. 57); „nem várhattam az éertt barackommal” (20) – „érett”
 (62, I. 58); „finom bőr vonta a kocsonyás édességet” (20) – „finom
 bőr vonta be” (64, I. 59); „Gitával elvégeztetem” (21) – „– Gittával”
 (64, I. 59); „ki urrantak az udvarajtó felé” (21) – „kisurrantak” (66, I.
 61); „Bennünk mayarokban” (21) – „magyarokban” (67, I. 62); „Miska
 láthatatlan kezei láthatatlan kardokat emeltek” (21) – „Miska kezei
 láthatatlan kardokat emeltek” (67, I. 62); „C közben megsimogatta”
 (21) – „S közben” (A Hf_{1,3}-ban nem szerepel); „Szegény emberkutya”
 (24) – „Szegény ember kutya” (69, I. 64); „Parl’ pour l’art” (25) – „l’art
 pour l’art” (a Hf_{1,3}-ban nem szerepel); „– Szibéri!” (27) – „– Szibéria!”
 (87, I. 81); „Irmuska fölönkölt” (28) – „Imruska” (88, I. 82);
 „arcát a felkezével” (28) – „a félkezével” (90, I. 84); „Óh, Erzsi, ne

mondd, ezt, hisz Gyula is ott volt!” (29) – „ne mondd azt, hisz” (91, I. 95); „– Ezeket a villámokat” (35) – „Ezeket a villámokat” (108, I. 100); „bárbajra hívnam” (36) – „párbajra” (109, I. 101); Egyetlenegy dolgot” (36) – „Egyetlenegy” (110, I. 102); „eszkétizmusból” (36) – „aszkrétizmusból” (110, I. 102); „Ibikusz darvai [...], de kirugatásuk” (38) – „krugatásuk” (114, I. 106); „Tundiillik Gyula” (38) – „Tudniillik” (115, I. 108); „a nedves ruha tapadása, csak keveset árult el” (39) – „tapadása csak” (118, I. 111); „poros téren, püspök fogta ki lovait” (39) „poros téren, Püspök fogta” (119, I. 112); „– Amint az ember elment” (49) – „Amint” (141, I. 132); „semmi ok a nyugtalansága” (49) – „a nyugtalanságra” (142, I. 133); „A lélektan tudománya” (50) – „(A lélektan” (143, I. 133); „,igy vol-e” (50) – „,igy volt-e” (143, I. 134); „,eze- ket a szavakat:” (50) – „,szavakat.” (143, I. 134); „figyeljen most ide...ha már akarja” (50) – „most ide... ha már akarja” (143, I. 134); „,ahogy ez má” (52) – „,ahogy ez már” (152, I. 143); „Tiskos vágjai” (56) – „Titkos vágjai” (a Hf_{1,3}-ban nem szerepel); „Csk feje” (57) „Csak feje” (a Hf_{1,3}-ban nem szerepel); „a visszahajló szöltötkék” (61) – „szö- lötötkék” (241, I. 228); „nem volt pénze a zugügvyédeskedésből” (62) – „nem volt pénze s zugügvyédeskedésből” (254, I. 239); „levelet, ami Cenci” (63) – „levelet, amit Cenci” (255, I. 240); „,idegesen betegni” (64) – „,rettegni” (258, I. 243); „,egyetlenegy. / szomorú szó” (66) – „,egy- tetlenegy. / Szomorú szó” (a Hf_{1,3}-ban nem szerepel); „,ironyu erő” (66) – „,iszonyu” (a Hf_{1,3}-ban nem szerepel).

*

A Pesti Naplóban közölt szövegváltozatnak a jelentőségét növeli, hogy ténylegesen kéziratként kezelhető szöveg nem áll rendelkezésünkre. Az a néhány cédula, amely a Pesti Napló-beli közlés idejénél minden bizony- nyal korábban keletkezett, arra enged következtetni, hogy az első nyomta- tott szövegváltozat helyesírása, központosítása több vonatkozásban eltér BM-nak attól a helyesírási gyakorlatától, amelyet feltehetőleg használt az eredeti (elveszett?) kéziratban.

Így itt most csak a ténylegesen meglévő adatokra támaszkodhatunk, és kénytelenek vagyunk a nyomtatásban olvashatók alapján felvázolni a nyelv- állapotot, valamint a jellemző írásképet.

A szöveg nyelvéllapotának bemutatását érdemes a fonémaszinttől kez- deni. A hangok jelölése helyesírási és ejtési sajátosságokat egyaránt mutat.

Jelen áttekintésben elsősorban a mai köznyelvi normától való eltéréseket emeljük ki, amelyeket természetesen megpróbálunk a Hf₁ keletkezésének korára visszavetíteni, valamint BM nyelvi rendszerében elhelyezni.

1. A hosszú és rövid magánhangzók a Hf_{PN}-ben.

a. Komoly gondot jelent, hogy a Pesti Naplóban nyomdatechnikai okokból nem, illetve csak kivételesen különböztethető meg a hosszú *í, ú* és *ű* a rövid párjától. Ez vonatkozik mind a kis-, mind pedig a nagybetűkre. Ebből következik, hogy a hosszú és a rövid magánhangzók jelölésének vizsgálata ezen a szövegen csak nagyon szűk korlátok között végezhető el. Ezekben az esetekben nem vizsgálhatjuk teljes biztonsággal a korabeli normatív helyesírástól való eltérést még akkor sem, ha tisztában vagyunk azzal, hogy BM dunántúli nyelvjárásának egyik jellemző sajátossága éppen az, hogy bizonyos szavakban a felső nyelvválású *í, ű, ú* hangok helyett azok rövid megfelelőjét, vagyis az *i, ü, u* hangokat használja.

A jelen kritikai kiadásban közölt, a Pesti Naplóban megjelent regényváltozaton alapuló szövegben a kéziratihányra visszavezethető számos bizonytalanság, valamint a későbbi kiadások e ponton tapasztalható ellentmondásai miatt végül arra az álláspontra jutottunk, hogy nem rekonstruáljuk az író feltehető szándéka szerint a kérdéses felső nyelvválású hosszú magánhangzókat. E vonatkozásban tehát a *Melléklet*ben közölt szöveg írásképe gyakorlatilag nem tér el a Pesti Naplóban olvashatóktól.

Hosszú *ű* csak elvétve található: *útengedő* (49), *múzsza* (12), a többi esetben mindenütt rövid *u*-t olvashatunk. (A *Muzsa* még kétszer fordul elő (7, 37), mindkét esetben nagy kezdőbetűvel és rövid *u*-val).

A hosszú *ű* jelölése sem egyértelmű, annyiban tekinthető következetesnek, hogy a *mű* különböző paradigmatis alakjaiban, származékjaiban és összetételeiben általában hosszúnak látszik az *ű*: *mű* (2, 12 [3×]), *művét* (32), *művész* (23, 32, 55, 59), *művésznő* (12), *művészekkel* (35), *művészek-től* (28), *művészet* (10, 53, 54), *művészetet* (54), *művészetnek* (17), *művészetéről* (2), *művészettel* (46), *művelt* (3, 23), *műveletlennek* (53), *műveletekbe* (55), *műpártoló* (60), *műtárgyak* (23), *óraművet* (7), *működött* (24), *műszaki* (22), de rövid *ü*-t találunk a *művész* (8 [2×]), *műveletlen* (30 [2×]), *működnek* (66), *működött* (18, 28), *műtárgyak* (23) és *járművet* (48) adatoknál, és minden más *ü*-t tartalmazó szóban, kivéve *gyűjteményem* (41).

Az *i-í, u-ú, ü-ű* hangpárok jelölésére majd a Hf₁, illetőleg a későbbi kiadások tárgyalásakor térünk vissza. Mindössze két megjegyzést kell tennünk még e témakör kapcsán. Az egyik az, hogy a Hf₁ alapján nem igazol-

ható Buda Attilának az az állítása, hogy a Pesti Napló következetesen jelölte a hosszú, nagy *Í*-t (vö. BABITS 2002:508), ugyanis a tárgyalt szövegben ezzel a betűvel egyetlenegyszer sem találkozhatunk.

A másik, az előzőnél fontosabb megjegyzés pedig az, hogy a Hf_{PN}-t megelőzően keletkezett, az OSZK kéziratárában található kézírásos fogalmazványok, jegyzetek, vázlatok szövegében egyértelműen olvashatóak hosszú *ú*-t, *í*-t tartalmazó szavak: *mígnem, múzeumban, ezúttal, színről, uszította, kielégítelenség, színházba, tartásdíjat, Szolgabíró, készítettem, világítótorony, meghódítva*, de megtaláljuk a normától eltérő, rövid *u*-s, *ü*-s, *i*-s alakokat is: *ugy, hosszu, tanuja, nyulkálva, expedició, fiucska, ugyis (2×), Gyanu, bolondította, színészek, színésznő, segítség, kitünően, ujrakezdte*. (BMKL 1365, 1366, 1375)

b. A Hf_{PN} írásképe alapján a hosszú és rövid magánhangzó párok használatát vizsgálható a középső, illetőleg alsó nyelvvállású mély magánhangzókat illetően. Ebben a kiadásban is jellemző a korabeli választékos irodalmi nyelv sajátosságaként értékelhető *a>á* váltás, amely egyébként BM többi művében is megmutatkozik (vö. J. SOLTÉSZ 1965:14, BABITS 2001:289, 295). Ez valójában nem helyesírási kérdés, tehát nem írásváltozatokról, hanem a tényleges kiejtést rögzítő alakváltozatokról van szó, amelyek elsősorban bizonyos idegen szavaknál jelentkeznek: *eleganciája* (66), *galántéria* (10), *ideálmusa* (6), *korállmunkája* (4), *liberalizmusa* (29), *liberalizmusodra* (36), *matrácok* (6), *párti* 'parti, játszma' (16), *tarokkpárti* (3), *pergámenstüveges* (20), *terrász* (22, 23, 25), *terrászra* (23). A Hf_i szövegében találunk a mai ejtémódot tükröző adatokat is: *eleganciája* (7), *kártyapartik* (6), *talentumát* (6), *telepathikus* (32). Érdekes, hogy a *káosz* viszont *a*-val olvasható: *kaoszból* (27).

Az *á*-zó ejtémódot BM korában két ősi igét is érintett, igaz csak a paradigma egyetlen kiemelt helyén, vagyis a szótári alakban, a kijelentő mód, jelen idő E/3. személyben. Ennek megfelelően a Hf_i-ben is szerepel *ád* és *hágy* változat, de mindegyik csak egy-egy adattal (27, illetőleg 17). A mai köznyelvi formának megfelelő *ad* ezzel szemben kétszer is előfordul (56, 58), és van egy *hagy* (66) alak is.

Ugyancsak az idegen szavakat érinti az *o>ó* hangváltás. Itt írásban is rögzített ejtessajátosságról van szó. Pl *anekdóta* (20), *kómikum* (4), *melankólikussá* (14), *plafónon* (8), *plafónról* (8), *sifónjában* (10), *szimbólikus* (22), *szimbólikusan* (uo.). Az, hogy például a rövid *o* t mutató *anekdotákat* (58) *plafon* (5, 16), *plafonra* (8), *szimbólikus* (10, 19, 28, 39, 52 [2×]),

szimbolikusan (17), alakok is előfordulnak, éppúgy jelenthet ejtésingadozást, mint egyszerű nyomdai vagy helyesírási következetlenséget. Mindegyik szóalak csak egyszer-kétszer szerepel a szövegben, ezeknél nem érdemes előfordulási arányt számítani, kivéve a *szimbolikus* ~ *szimbólikus* alakpárt, ahol ez a mutató 7:2.

c. Van példa arra is, hogy a köznyelvi középső nyelvválású hosszú magánhangzó helyén (*é>e*) a nyelvjárási ejtémódnak megfelelően rövidet találunk: *egynehányszor* (18). A rövidebb és egyben zártabb magánhangzót (*é>i*) tartalmazó ugyancsak nyelvjárásias forma fordul elő például az *enyim* (23), *enyimben* (34), és inkább a toldalékváltozatok kérdését érintő *lassankint*, *helyenkint*, *fölibe*, *közibük* alakokban is. Ez utóbbiakról a morfológiai részben lesz részletesebben szó. Megjegyzendő, hogy a zárt magánhangzós változatok nem kizárólagosak, van egy köznyelvi *enyém* (25) adat is.

d. Jellemzőnek nem mondható ugyan de található *e>i* váltás is: *eridj* (56). Ennek a hangváltkozásnak a fordítottja is tapasztalható, vagyis a köznyelvi zárt magánhangzó helyén áll nyíltabb (*i>e*). A *minél* határozószó nem fordul elő, csak *mennél* változata (1, 36) jelentkezik.

e. Meg kell említeni még a labialitás szerinti jellegzetes eltérést, amely általában az *i>ü* vonatkozásában mutatható ki. A *künn* (16×) és az *üng* (2×) nyelvjárásias ejtémódot tükröz a köznyelvi *kinn* (a Hf_{PN}-ben nincs) ~ *kint* (1×) és *ing* (4×) alakváltozattal szemben.

Ezekén kívül kimutatható az író nyelvjárásának megfelelő nyelvi *ö-zés* is (*ē>ö*). Erre vall, hogy alapalakban és származékaiban is csak a *csönd* alakváltozat fordul elő (35×), *csend* egyetlenegyszer sem. Nem fordul elő *feljebb* és *felett* határozószó és névutó sem, csupán *ö-ző följebb* (1 [2×]), *föllebb* (16) és *fölött* (16×) párjuk. A *fönn* és a *fenn* egyaránt 3–3 adattal jelentkezik (1 [2×], 14, illetőleg 8, 20, 57).

A *pör* alakváltozat – *pörölt* (3, 5), *pörét* (24), *válópört* (55 [2×]), *tyúk-pört* (5) – használatának kizárólagossága csak egyszer törik meg, egy mondaton belül szerepel a kétféle alak, lehet, hogy a teljes szóismétlést kerülendő: „Egyébként Miska válópert indított, és ugyancsak megindította a válópört, Döme bácsi tanácsára, szinte parancsára, Erzsi is.” (55)

A *csöngtek* (42) és a *csöngetyü* (43 [3×]) *ö-jével* szemben is mindössze egy *e-ző csengi át* (15) alak áll.

A *röp-* igető szócsaládja (*röpül, röppen, röpököd, röpit, röpdös* stb.) 23 adattal mutatható be, míg a *rep-* változat csak 5-ször jelenik meg (*repül* 15, *repült* 20, *tovarepül* 37, *repülő* 49, *repülés* 5).

Jellemzőbb a *csöpp* alakváltozat (*csöppek, csöppen, csöppnyi, esőcsöpp, csöppség* stb.), amely 16-szor fordul elő a mindössze 4-szer jelentkező *csepp*-szel szemben (*cseppent* 11, *esőcseppek* 28, *vizcseppet* 40, *vizcseppbe* 8).

A *költ* ~ *kelt* ige megoszlása 2:4. *Fölköltve* (17), *költött* (47), *keltett* (7, 34, 55), *keltették* (37).

A *gyöng*e ~ *gyenge* alakpár a paradigma és a szócsalád egyéb tagjait is beleértve közel azonos arányban jelenik meg. *Gyöng*e (28, 32, 51, 59), *gyöngék* (53), *gyöngeség* (24), *gyöngeséggel* (59), *gyöngeszivü* (32, *gyöngéd* (6, 48, 62), *gyöngédsége* (5), illetőleg *gyenge* (5, 8, 15, 20, 33, 43, 50, 61, 66), *gyengesség* (5), *gyengeséget* (66), *gyengeszivü* (38), *gyengédség* (46), *elgyengülten* (7), *gyengülve* (13).

A *föl* ~ *fel* igekötő *ö-ző* és *e-ző* változata is megoszlást mutat, nagyjából 60–60 körüli előfordulással. Jellegzetes az *ö-zés* szempontjából a *pöng*-*tett* igealak is, amely mellett közvetlenül ott szerepel a *pergetve*. „egy rozszant gitárt pöngtetett kezében, pergetve, szaporázva, mint igazi talján:” (17)

Megjegyzendő, hogy a *felesleges* (1, 19, 25, 34) és a *fölösleges* (35) előfordulási aránya 4:1, ami nem mond ellent az „enyhe *ö-zés*” tételnek, hiszen az *e-ző* alak használata nem kizárólagos.

Végeredményben úgy tűnik, hogy BM – kerülve az egyhangúságot – törekedett az *e-ző* és *ö-ző* alakok váltakoztatására.

2. A hosszú és rövid mássalhangzók.

a. Jellemző az *-ll* képzős igék rövid *l*-es, tulajdonképpen a kiejtésnek, illetőleg BM ejtismódjának megfelelő írásképe. Pl. *furcsálta* (7), *nyilalt* (47, 49 [2×], 53), *restel* (22), *rosszalta* (22), *rosszalva* (1, 3), *rosszalólag* (6), *rühelt* (41), *elszégelyte* (18), *szégelyte* (8, 35, 56), *szégelyni* (56 [2×]), *szökelték* (12). Ezek mellett előfordul egy-egy *rivalлт* (25), *lövell* (17) és *restellve* (55) alak is, amelyek feltehetőleg nem az író szándéka szerint íródtak. A kérdés részletesebb vizsgálatára a későbbi szövegváltozatok kapcsán még visszatérünk.

b. Néhány esetben szintén a kiejtéshez, vagy legalábbis BM kiejtéséhez közelebb álló rövid hang jelölése a jellemző például az *alásan* (49), *bölcsesége* (13, 19), *bölcsességénél* (64), *csöngetyü* (43 [3×]), *plüstitáblás* (12), *sülyedt* (4) szavak esetében. Következetes az *ahoz*, *ehez* szóalakok sajátosnak mondható, a mindenkori köznyelvi kiejtéstől eltérő ejtismódot

rögzítő helyesírása. Mivel *ahhoz* írásváltozat egyetlenegyszer sem fordul elő, és *ehhez* is csak háromszor (13, 29, 31), szinte biztosra vehetjük, hogy BM egyértelműen a rövid *h-s* ejtést kívánta rögzíteni.

c. Több esetben is jelentkezik hangzóközi hosszú mássalhangzós változat a mai rövid mássalhangzós köznyelvi formával szemben. Ezek általában korabeli ejtémódot és helyesírást tükröznek. Az idesorolható példák szinte mind idegen szavak: pl. *-l->-ll-*: *ballerinát* (4), *porcellántányérra* (20); *-r->-rr-*: *perront* (47), *perronon* (50), *terrász* (22, 23, 25), *terrászra* (23), *-k->-kk-*: *stukkatur* (12), *fiakker* (25); *-m->-mm-*: *macskagummi* (10), *-n->-nn-*: *tenniszezni* (22), *tennisz-dresszén* (uo.). A mai rövid ejtésű és ennek megfelelő helyesírású alakok másodlagosak, nyelvünkben az idegen szavak szó belseji hosszú mássalhangzójának rövidülése máig tartó tendencia, van amikor a helyesírás követi, pl. *mamut*, van, amikor nem, pl. *ballon* (vö. *Magyar helyesírási szótár* 1999).

Ezekon kívül még a szó belseji *-j-* nyúlása is megfigyelhető: *vajjon* (10, 12, 25, 57). Megjegyzendő, hogy *vajon* írásváltozat még véletlenül sem található a szövegben.

d. Nem hangzóközi, hanem szóvégi hosszú mássalhangzót rögzít a *programm* (*programmja* 22, *programmszerű* 39) helyesírása, ami szintén közelebb áll az eredeti idegen írásmódhoz, mint a kiejtést tükröző és a mai magyar ortográfia szerint írt *program*. A *foghijjszerű* (8) is a szóvégi mássalhangzó nyújtására lehet példa.

e. A BM nyelvjárási eredetű nyelvhasználatára jellemző tövégi mássalhangzónyúlás kötőhangzós toldalék előtt (vö. J. SOLTÉSZ 1965:21) e műben alig jelentkezik: *tussokban* (47).

3. Külön kell említeni azokat az egyéb, a köznyelvi helyesírástól és/vagy kiejtésről eltérő szóalakokat, amelyeknek a hangtani vagy hangjelölési sajátosságairól egyik eddig tárgyalt csoportban sem esett még szó.

a. Mai helyesírásunk a *z* zöngésítő, illetőleg a *ty* zöngétlenítő hatását tükröztetve a kiejtésnek megfelelően írja a *lélegzik* és *kesztyű* szavakat, illetőleg ezek származékait. BM ezzel szemben egyfajta etimologikus elv alapján a Hf_{PN}-ben ezeket következetesen így írta: *lélekezettel* (10), *lélekezete* (31, 54), *lélekezete* (15), *fellélekezése* (32), *keztyűs* (10), *keztyűjét* (10, 12), *keztyű* (10). Ellenpéldát nem találunk.

b. Tulajdonképpen az etimológia érvényesül az *önkéntelen* (10, 14, 16, 20), *önkéntelenül* (34) írásmódjában is, ami természetesen a palatális ejtémódot követi. Meg kell jegyezni, hogy a szövegben megtaláljuk az *n-es*

változatokat is, még hozzá 1-gyel többször: *önkéntelen* (50, 52), *önkéntelenül* (41, 42, 64), *önkéntelenségével* (64). Tehát az előfordulási aránypár 5:6, annak ellenére, hogy BM nyelvhasználatára egyébként jellemzőbb az *ny-es* forma. A korabeli nyelvhasználatban mindkét variáns elfogadott volt.

c. Ma már elavultnak számít, de BM korában még élő, köznyelvi, bár kissé régies vagy nyelvjárásias színezetű változat volt az általa használt *korcsmárosné* (47), illetőleg *korcsmában* (42) a Hf_{PN}-ben nem szereplő *kocsmárosné*, *kocsmá*, valamint az 'elektromos' jelentésű *villanyos* a *villamos* mellett. A Hf_{PN}-ben van *villanyos erő* (1), *villanyos regenerátor* (24), *villanyos lámpa* (27), de *villamos áram* (26) is.

d. Néhány szóalak írásában az erősen nyelvjárási ejtémód is érvényre jut a normához közelebb álló változat mellett, ilyen az egy-egy előfordulással mindhárom változatban megtalálható *ennehány* (19) ~ *egynéhány-szor* (18) ~ *egynéhány* (32).

4. Az idegen szavak és nevek helyesírása ebben az írásműben meglehetősen változatos. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy ez a kérdés BM korában nem volt egyértelműen szabályozva, másrészt nyelvünkben ekkor sok olyan szó is élt még idegen elemként, amelyek azóta már mint jövevényszavak beilleszkedtek helyesírási rendszerünkbe, harmadrészt mindehhez hozzá kell venni BM sajátos helyesírási felfogását, amely alapvetően kora irodalmi gyakorlatához igazodott, de ragaszkodott bizonyos ejtéssajátosságok tükröztetéséhez, és időnként az esetlegességet sem nélkülözte, mivel a számára nem fontos kérdésekben nem törekedett a következetességre. Ezzel kapcsolatban éppen az idegen szavak és kifejezések helyesírására vonatkozóan J. Soltész Katalin is megemlítette, hogy „A görög mitológiai tulajdonneveket néha egyazon versben is más-más átírási mód szerint használja”. (J. SOLTÉSZ 1965:317) Végül nem szabad elfelejtkezni a korabeli napilapok e téren tapasztalható korántsem egységes írásgyakorlatáról sem. Mindennek eredményeképpen igen tarka íráskép tárul elénk, amelyet a következő csoportokkal lehet bemutatni.

a. Az eredeti írásmódot, illetőleg a görög szavak esetében a klasszikus átírást követi: pl. *apropos* (60), *Achilles* (25), *carbonari* (17), *krantich* (37), *lorgnon* (9, 10), *lady* (9, 10, 11), *marquis* (30), *mondain* (17), *plaid* (15), *renaissance* (6), *sicarius* (uo.), *Olympus* (12), *Bacchus* (7, 26, 33), *Machiavelli* (6). Idetartoznak azok a példák is, amelyek kiegészülnek valamilyen magyar toldalékkal: *apropos*-kkal (54), *bonne*-t (39), *gentlemanhoz* (33), *plaidjét* (15), *snobság* (59), *yankeeeé* (30).

b. A kiejtés szerint íródott pl. *adresszt* (65), *adresszen* (64), *arranzsört* (21), *fenszterpromenád* (16), *filokszéra* (58), *gracióz* (21), *Hektor* (25), *sampányvert* (11, 26).

c. Gyakoriak a kevert helyesírású alakok, amelyekben a kiejtés szerinti és az eredeti, idegen írásmód ötvöződik pl. *Horácius* (3, 5), *Kolumbus* (7), *Vénus* (26), *cátói* (43). Ezen belül külön említendő, hogy a görög–latin eredetű szavakban a *t* hangot majdnem mindig következetesen *th*-val jelöli: *kathedrára* (12), *mithológiai* (39), *mithológiám* (3), *páthosz* (42), *páthosza* (52), *páthossal* (uo.), *telepathikus* (32). Találunk azonban *mitológiát* (33) és *pátosza* (21) formát is. Következetes írásmódot mutat, hogy a mai *gz* helyett mind a 4 előfordulásában *x*-szel van írva az *exotikus* (4, 6, 18, 42), és ugyanígy az egy adattal képviselt *exámenjeivel* (3) is.

d. Sajátosak azok az esetek, amikor az eredeti írásmódhoz közel álló írásváltozatot találunk, az eltérést nem a magyar kiejtés indokolja, hanem a sokáig szabályozatlan gyakorlat, amely elsősorban a földrajzi nevek írása terén éreztette hatását, pl.: *Newyork* (3). (A földrajzinev-írás problémakörére még visszatérünk.)

5. Az egybeírás, különírás, kötőjelezés kérdésköre ugyan szorosan kapcsolódik a helyesíráshoz, de BM sajátos írásgyakorlata e vonatkozásban is jóval túlmutat ezen a szinten, és alapvetően a szavak szintjét érinti, vagyis sokkal inkább tekinthető lexikai problémának az, hogy az író mely szavakat, szókapcsolatokat tartott egy lexémának.

a. BM-nál sokszor találhatunk a költői nyelvhasználatnak megfelelő metaforás alkalmi összetételeket: pl. *álmotterminus*, *haraghab*, *kisértet-pillangó*, *skiz- és pagát-körmök*. „Álmok és regények zsongtak heverő könyveiben: tán majd ha férjhez megy! S ez is álmotterminusnak látszott: félénk kis csiga, szinte belenőtt a szülei házba, s hogy képzelhette volna az életet egy idegen férfival?” (2); „Az urnő távolodott, félhangos méltatlankodások haraghabjai közt” (10); „vitte az öreg pillantást, s túl a valóságon, mint egy kísértet-pillangó, mely a lila szédületbe repül!” (15); „– Szó sincs róla, barátom, szó sincs hazamenetelről, – villogtatta fel Gyula a vacsora utáni skiz- és pagát-körmök közt táncoló fantomjait.” (14). Sajátos jelentésük miatt ezek természetesen egyértelműen összetett szónak számítanak a mai normatív helyesírás szabályai szerint is.

b. Az író szándéka szerint ezekhez állnak közel azok az összetétel felé hajló szókapcsolatok, amelyeket kötőjellel kapcsol össze. Ennek egyik igen jellemző példája a *mit-sem-sejtő*, *szélben-hajló virág* (33).

Gyakran kötőjelet találunk minőségjelzős (pl. *csupa-sebbé* 51, *fiskális-nyelve* 33, *vén-lombos* 39), birtokos szerkezetet kifejező figura etymologica jellegű (pl. *apja-fia* 22, *rablók-rablója* 30, *napról-napra* 59, *szóról-szóra* 18), és az olyan mellérendelő szószervezetekben, amelyek tagjai antonimái vagy szinonimái egymásnak (pl. *rang-góg* 2, *apja-anyja* 11, *jobbról-balról* 53, *egy-ugyanaz* 57, *ügyekben-bajokban* 61); illetőleg egyes idegen szókapcsolatok írásában (pl. *grand-seigneur* 23).

Ugyancsak gyakran találkozhatunk az átmenetiséget éreztető kötőjeles megoldással olyan esetekben is, amelyekben mai nyelvérzékünk szerint tényleges összetételekről van szó, pl.: *asszony-lányával* (19), *carbonari-köpenyt* (18), *damaszt-abrosz* (14), *fiakker-gazdához* (25), *férfiu-szívében* (4), *férfi-vendég* (4), *hatalom-érzés* (30), *jött-ment* (39), *piszkos-zöld* (39), *robot-lovaktól* (66), *tennisz-dresszén* (22), *vitus-táncon* (54).

BM néhány esetben kötőjellel írta az utótag jellegű képzőket: *halál-féle* (56), az *ugy-e* kérdőszócskát pedig egyetlen egy kivétellel (*ugye* 17) mindig (11, 16 [2×], 40, 46, 65).

c. Az író sajátosan egybetartozónak érezte és legtöbbször egybe is írta az igenév igei alaptagú szószervezeteket, pl.: *magacsinálta* (18), *mustfes-tette* (1), *urvoltának* (uo.). Gyakran egybeírta az egyszerű minőség-, mennyiség- és birtokos jelzős szókapcsolatokat is, ezáltal néhány esetben többletjelentést is sugallt, de általában csak a szókapcsolat szoros egybetartozását jelezte: *civiltanár* (23), *csitrilánynak* (2), *feketeszakállas* (28 [4×]), *feketeszakállú* (uo.), *furcsahangzásu* (8), *jófius* (11), *hosszuéletű* (7), *jóbarátod* (45), *kődösudvaru* (1), *magyareMBER* (30), *pirosszőnyeges* (54), *sötéthaju* (7), *százszálgyertyás* (uo.), *széptermetű* (uo.), *tanácsur 'tanácsos úr'* (13), *vastagfalu* (15); *szájamozgásán* (65). Találunk tárgyias, illetőleg határozói, névutós, valamint névutó-melléknéves szókapcsolatot is egybeírva: *purgatóriumotjárt* (22), illetőleg *fömlülbuggyos* (9), *kártyánkoppott* (10), *jólistmert* (50, 60); *jólnevelt* (20), *lélekbemarkolóbb* (21), *magátólértetődő* (53), *szemmelláthatólag* (10), *férjhezmenni* (59), *túlfinom* (13), *utrakészen* (9), *névszerint* (58), valamint *fejnélkül* (24), *gondolatnélküli* (38), *tekintetnélküli* (13), *ebédutáni* (19), *vizözönutáni* (66) stb.

Az *ebédköz* (29) névutói tagjának alakja is szokatlan, nyelvjárási, így, a köznyelvi normától eltérően, egy szóba írva a szókapcsolat határozószóként értelmezhető.

A mai helyesírási szabályok szerint a *naphosszat* egybeírandó, az *órak* *hosszat* külön. BM ez utóbbit is egy szónak tartotta: *órakhosszat* (62). Ma

különírandó a névutószzerű *módra*. A Hf_{PN}-ben ez kötőjeles: *szarka-módra* (24).

d. Ma inkább összetett szónak számít a *kislány*, *kisfiú*, *öregúr*. Ezek írása a Hf_{PN}-ben következetlen. *Kis lány* (51), *kis lányok* (40), *kis lányom* (2), *kis lányait* (40), *kislány* (18, 42, 56), *kislánynak* (18), *kislányokat* (uo.), *kislánya* (17), *kislányainál* (21), *kislányos* (12), *kislánykorában* (60), *kis fiukat* (1), *kis fia* (5), *kis fiát* (63), *kisfiú* (8, 51), *kisfiára* (62), *öreg ur* (15 [2×], 16, 22), *öreg urban* (6, 15), *öreg ural* (22), *öregur* (15, 23).

e. Néhány szókapcsolat írása is némi ingadozást mutat: *senki sem* (8×), *senki se* (2×), *senkisé* (3×), *senkise* (1×) változat egyaránt jelentkezik. Ha az előfordulások számait megnézzük, nyilvánvaló, hogy messzemenő következtetésekre nem jogosít a négyféle variáns előfordulása, már csak azért sem, mert a *semmise* (2×) és a *semmi sem* (9×) mellett *semmi se* és *semmisem* írás-, illetőleg alakváltozat nem is fordul elő. Ennél érdekesebb és valódi ingadozást tükröz a *dehát* és a *de hát* ortográfikus variánsok 5:6 előfordulási aránya.

Itt lehet kitérni arra, hogy az *a hogy* (5) és az *a milyen* (23) egy-egy esetben megjelenik különírva is, de ezek a példák lehetnek sajtóhibák is.

f. A többelemű földrajzi nevek helyesírása a magyar helyesírás történetében sosem tartozott az egyszerű kérdések közé, sőt Fábrián Pál megállapítása szerint 1954-ig „helyesírásunknak egyik legrendezetlenebb kérdése volt”. (FÁBIÁN 1955:82) Az írásmód legrészletesebb szabályozását *A magyar helyesírás szabályaiban* csak 1912-ben, illetőleg ezt követően 1915-ben kezdik meg (vö. SZEMERE 1974:202). A szabályozatlan írásmód hosszan tartó gyakorlata még sokáig érezteti hatását. Többelemű földrajzi név a Hf_{PN}-ben alig van. A *Bartina-hegy* (9) és a *Csörgető* (38, 39, *Csörgetőhöz* 21, *Csörgetóra* uo., *csörgetői* 38, 39) helyesírása egymásnak ellentmond, de a korabeli gyakorlatnak nem.

Utcanév ebben a szövegben csak egyszer fordul elő (*Petrezselyemutca* 25) a korabeli helyesírási szabályoknak megfelelően nagy kezdőbetűvel és kötőjellel írva. (Vö. Helyesírás 1915:201.)

6. BM lírai és epikus műveinek elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy egyéni helyesírásának jellegzetes vonása a nagy kezdőbetűk sajátos használata (vö. J. SOLTÉSZ 1965:317, BABITS 1997:597, BABITS 2001:291). Ugyanúgy, mint Ady a köznevek nagybetűs kezdésével az egy szóval, esetleg többtagú szókapcsolattal kifejezett dolog vagy fogalom jelentőségét, szimbolikus elmélyítettségét hangsúlyozza. A Hf_{PN}-ben ez az írásmód

különösen gyakran fordul elő, a számtalan jellegzetes példa közül itt csak néhányat sorolunk fel. „Laci térdein azonban reszketett a fölnyitott Album s úgy ült ott, tengereket és Palazzókat ringatva ölében” (12); „ez volt az a korszak, szürke, de gazdag következményekben, amit a Magyar Állam Üzleti Megalapozásának lehetne címezni; Miska még nem tudta, mit jelent ez. Miska és a hozzája hasonlók úgy vélték, hogy a Pénz az Állam szolgálja” (24); „a tegnapelőtti beszélgetés borzongott föl benne, a Bűn és Szerelem regényes kapcsai” (31); „Az Unalom szent Posványában élt ő, s ebből a posványból nem volt menekülés:” (32); „Te, Miska, az Állam embere vagy. Te a Fizetés embere vagy, a Kimértség embere, a Törvényeké. A te életed nyugodt élet, az Előléptetés elszakadhatatlan zsinórán. Az én életem a Szabadságé.” (35); „a Család képében, vagy a Társadalmi Kötelesség erejénél fogva” (36); „az egész világ megingott előtte, mint egyetlen nagy hajó a Semmi tengerén” (40); „Szerette ezt a különös állapotot: míg a Hír el nem érte, fantáziája röpködött, szabadon, mint a madár; ha egyszer eléri, a Valóság korlátai lesznek megint körülötte; mentül később!” (54); „Ez tünődésre csábitott, mint a Csönd zenéje este az ágyban, elalvás előtt” (57); „Igen, minden úgy volt, ahogyan az Élet szörnyű álma hozta: és ő most itt van a Sötét Szobában.” (60).

A dolgok, fogalmak nagybetűs írása sokszor jelent megszemélyesítést. J. Soltész Katalin erről ezt írja: „A Halálfiái bizarr stílusának egyik jellegzetes eleme az olyasfajta megszemélyesítés, amely az elvont fogalmak nevét nagybetűvel írja és emberi tulajdonságokkal ruhazza fel, mint a középkori misztériumok allegorikus szereplőit” (i. m. 119). Az igen sok példa közül ismét csak néhányat mutatunk be. „A francia könyvek ott heverték a ritkán fölnyitott zongorán, mozdulatlan tenyérrel takarta őket a lomha Halasztás. A *Dictionnaire* örökké hátráló Holnap kezében volt” (2); „a Jövő Dicsőség hintájának zaja” (10); „Ő maga is Apolló leánya: meg tudta érteni a Kitalálás csábitásait.” (12); „Az Okosság, mely ébren hü fegyvertársa a szürke Megszokásnak, most szokatlan dolgokra biztatott. / – Bolond volna, ha el nem tenné! – mondta az Okosság, s szavainak ize a Bor izére hasonlított. / – Jobb helyen lesz nálad, mint énnálam – izmosodtak meg apró gondolatok, Teljesülés asszony türelmetlen és kíváncsi apródjai. / – Rajta! – kiáltott a Kaland, mint vad kártyás, kinyujtott kezekkel.” (27); „Detektivregények bonyodalmaira nem kell gondolni; a Sanda Gyanu alapos vagy alaptalan vádjaira!” (37); „A Rajongás idegen volt Sóton s nem is oly megbecsült, mint Schiller «idegen leánya»: inkább kissé lenézték,

mint valami érzelgős német bonne-t.” (39); „A Bevégzett Tény szeszélyes rabtartó, kinek udvarában, mint régi királyokéban, a bolondok aránylagos szabadságot élveznek, erősek leborulnak és gyöngék megtörnek.” (53).

7. BM írásképének sarkalatos pontja az ún. központosáz.

a. Mondandójának sajátos tagolására, a fokozott érzelmek okozta belső ritmus, valamint a gondolati többlet kifejezésére gyakran használ mondatzáró írásjeleket (!., ?, ...) tagmondatok között egy mondaton belül. Gyakoriak a három ponttal, pontosvesszővel, kettősponttal vagy gondolatjellel elválasztott tagmondatok. A mondatokat gyakran zárja kérdőjel és három pont vagy kérdő- és felkiáltójel kombinációval.

A különböző variációk egy-egy szövegegységen belül olyan sokféleképpen fordulhatnak elő, hogy a következő szemléltető példákat minden különösebb csoportosítás nélkül soroljuk fel. „Adósságokat kellett rendezni, kis fiukat illőn kiiskoláztatni, miből? semmiből! koldus penzióból. A ház nem jövedelmezett, a szőlő pedig, inkább csak ürügy a nagy szüretekre, alig termett több bort, mint amennyit Józsi bácsi maga megivott a vendégeivel... Irtsad ki az erdőt, vess buzát helyébe, süss kenyeret lisztjéből reggelre!...” (1); „A rokonok fejüket csóválták; Döme is azt mondta, adja el a szőlőt. Bolond ez a Cenci: mert hogy tudna egy gyámoltalan özvegy, akinek a négy gyermekével is elég baja van, mindennek utánanézni, a parasztokkal veszekedni, a vincellért glédában tartani?...” (uo.); „hogy tudná pontosan, hogy mikor?... bizonyos, hogy már régebben benne élt a bűnben.” (3); „– Mit szól ehhez Beccaria? nyisd fel a füledet, barátom! Várlak már és elhagyom érted Itáliát: a kérdés megoldva! Fellebezhetetlen! gordiusi csomó!” (12); „maga a Donna, én pedig valami kóbor s nem egészen tisztességes lovag: – tudja mit? megszőktetem! hagyjuk itt Miskát, jó?” (14); „Kerekek voltak, gondolkodás nélkül: mi szükség volt arra? a felhuzott masina magában járt már” (19); „Nehéz lenne megmondani, vajjon gondolt-e ekkor már a vasárnap történendőkre? voltak-e tervei, határozott céljai? vagy minden, aminek történnie kellett, csak halmozott véletlen és a pillanat ihlete volt? Gyulánál ezt sohase lehetett tudni.” (25); „Igen, majd lesz ötvenéves korára táblabíró, mit ér az már akkor? mire vén szamár lesz... addig meg csak így nézhet mindent ablakon keresztül.” (26); „Juli néni? akinek minden kérdésről megvolt a maga jól megalapozott véleménye; mert igazán, ki is tudhatta, hogy Laci éppen ez éjjelen gazdag ember?” (29); „– Szabad?! És ha Nellike... én nem tételezem föl, de elvégre, *per possibilitatem*, ugyebár?... ha Nellike vágyai, álmai egy új élet felé...

tegyük föl, mondom, hogy éppen Nellike... gondolj csak multkori beszélgetésünkre... Nelli szabad?...” (44); „mért ne, ha kívánja? fizetem a büntetést is... de figyelmeztetem, hogy a botrány...” (49); „Szinte... Szinte jobban akarta volna el sem kísélni, mint szembekerülni a döbrentő kérdésekkel...

...üzenjen?

...lépjen föl ő is az utolsó pillanatban a kocsi lépcsőjére, mint ahogy – óh istenem! – föllépett egyszer egy kocsi lépcsőjére, nem arra, amelyikre kellett volna?...” (60); „– Ugy kell neki... Miért nem vigyázott magára? megmondtam...” (62).

b. BM általános írásgyakorlatához híven e művében is sajátosan alkalmazza a tagoló vesszőt, sokszor nem a helyesírásnak megfelelően, hanem úgy, ahogyan éppen az adott gondolatot, gondolatsort tagolni akarja, vagyis aszerint, ahogy az olvasónak azt hallania kell. „Kezében a kövér préházkulcs és a cekker, amiben gyümölcsöt vitt haza, vagy borsót, zöldbabot.” (1); „És Cenci hordta a bor árát a bankba, törleszteni a Józsi bácsi adósságait s azt is, amit maga vett fel a szőlőre.” (uo); „Mindezeket szolid estéin, petróleumlámpás lángja mellett, egy-egy nagy könyvbe írta bele Miska s melléje írta, mit mond Kant a jogrendről s Macaulay a tulzott szellemi szabadságról.” (uo.); „az almárjomhoz szaladt, selyemkendőt hozni” (4); „s hangja mint a tüzes ecset, rajzolta betűit a szónak” (uo.); „A kertet néha zápor öntötte el, úgy hogy átmenni se lehetett rajta” (8); „A szőlőlevelek szinte megrezzentek, nagy szelidségükben, a méhek féltékenyen röpdösték körül a mézes zümmögés emberét. Miska azonban nyugodtan ült ott, a láthatatlan talár szigoruságában, mint a férfias Várakozás szobra.” (34); „Imruska nagy műveletekbe kezdett, minők: egy homokvár elkészítése, egy képeskönyv kifestetése.” (55)

A *mint* előtt mindig vessző található, akkor is ha nem hasonlító értelmű kötőszóként, hanem a *-ként* toldalék helyett áll: „Vénus, mint Bacchus, új zavar volt neki.” (27); „Csodálatos, hogy nem akadt még festő, aki az Unalmat, mint a Muzsák vezetőjét ábrázolta volna” (56).

c. E műben is gyakori az idézőjel alkalmazása. Az író így jelöli a tényleges idézeteket, az elbeszélő részekben valakinek a korábban elhangzott szavait, egy-egy szereplő ki nem mondott gondolatát. „Másutt azt kérdezték: »Mikor érkeztek?« »Hogy tetszik nektek Sót?« »Hogy vagytok megelégedve a lakással?«” (3); „Erzsike jött virággal, hogy a »Gyula küldte!« és nevettek!” (4); „Imruskának az az érzése volt, ami minden este, mikor vacsorázni és ágyba szolitották: »Én még nem játszottam eleget!«” (16);

„S Erzsí, mint igazi nő s mégis vagy épp azért, született riporter, részleteket halmozott; »rablógyilkosságnak esett áldozatul«” (28); „Nellinek úgy tűnt fel, hogy »szemei gonosz tűzben fénylenek« – ahogy ezt a regényekben mondják” (30); „S egyszerre némi megdöbbenéssel s zavart kíváncsisággal kérdezte magától, mint a regényekben szokták: »Ez hát a szerelem?«”. (31); „Ismerte a férfiak esztét, s nem sokra tartotta. »Te is csak olyan férfi vagy!« – gondolta magában.” (58).

Az idézőjel lehet egy-egy szó, szókapcsolat kiemelésének eszköze is, amikor BM az adott fogalom jelentőségét akarja hangsúlyozni. „az »örök barátságról« irt panegiriszt hajdan” (2); „Egy »nem« nehezebb szó volt ajakának, mint gyenge báránynak a fogvicsoritás” (7); „Miska ezuttal az »uriember«, a »magyareMBER« lovagja volt: ám Gyula romantikus történeteket idézett, urakat a »betyárok nemzetéből«” (30); „és a »saját« verse kegyeggett föl megint szíve fölött.” (14); „közel voltak a mezőhöz s a »szabad természet« érzései emelték keblüket” (39); vagy a kiemelt szó emblematiszus jellegét nyomatékosítja: „Egyetlen nagy asztal egyesítette a »társaságot«; s bár a vendéglő nyilvános volt s a széles terrász is szabad mindenkinek, ezt az egy »tabut« nagyon respektálták.” (22); „Cenci pedig kemény volt és férfiasan pattogott a »haszontalan« Gyula ellen.” (63)

Esetenként idézőjelbe kerül az a szó is, amelyet az író az eredeti jelentésétől eltérő, esetleg azzal ellentétes értelemben vagy gúnyosan használ. „Laci egyszerre Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra [...], egy orfeumelőadásra, amit egyszer átutazó »művészektől« látott... keblekre, combokra...” (27); „Sót éjeinek »magas óráit« nem adatott az istenek társaságában töltenie” (40); „Az ő »elintézései« teljesen egyoldalúak voltak: nagyhangu levelek, melyeket Sótra irt, s melyekre nem kapott és nem is várt választ, meg se hagyta címét.” (54); „Az ő maga vizitkártyájára, amit Gyula csináltatott csak néhány nappal a »menekülés« előtt.” (62)

d. A fejezetcímek után rendszerszerűen kitett pontról már volt szó a Hf_{PN} Pesti Naplóban megjelent változata és a jelen kritikai kiadás *Mellékletében* közölt regény szövegegtéréseinek tárgyalásakor: tehát a napilapban a fejezetcímek után elmaradt pont sajtóhiba.

8. Az írásképz sajátosságaihoz hozzátartoznak a különböző tipográfiai megoldások (kiemelések) a szövegen belül. A Hf_{PN} kapcsán is foglalkozni kell ezzel a kérdéssel, hiszen BM szívesen nyúlt ezekhez. A Pesti Naplóban megjelent szöveg esetében a napilap nyomdatechnikai lehetőségei, illetőleg nyomtatási képe miatt több ponton is eltérés mutatkozik a későbbi

könyv alakban való megjelenéshez képest. Az összevetést majd a Hf₁ bemutatása során végezzük el. Itt most a Pesti Naplóban megjelent szöveg sajátosságait mutatjuk be.

a. Erős kiemelést jelent folyó szövegben, a csupa nagybetűs írás. A Hf_{PN}-ben erre is van példa. „Becsületes régi diákszive a DERÉK EMBER ideálját rajzolgatta” (1); „hogy tudna ő szenvedni és meghalni a HAZÁÉRT, mint a szabadsághősök, akiről Döme bácsi mesélt” (56). „A MAGYARORSZÁG SORSA!” (1) előtt és után egy-egy sor kimaradt, maga a szókapcsolat a sor közepére került. Ez a tipográfiai megoldás hivatott kifejezni, hogy a 19. század végén mennyire fontos és központi jellegű a kérdés Rácz Józsi és társai számára. A *Magyarország* szó csupa nagybetűs kiemelése a szövegből a kis Imrus gondolatvilágában betöltött helyét hivatott érzékeltetni: „S nagy ragyogással ragyogott e világban a

MAGYARORSZÁG

neve, mert ez az a nagy darab föld, amit a csodálatos ábra ábrázolt s ezért Döme bácsi hajdan puskával csatázott” (8).

b. Fontos szerep jut a szövegen belüli dőlt betűs kiemelésnek is. Így írja a műcímeiket: „*Dictionnaire*” (2, 4, 5, 46), „*Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*” (12), a cégnevet: „*Schapringer és fiai*” (6), vala-

mint a szállóigéket és az idézeteket is: „*Derék ember elől térj ki, Emberséggel köszönj neki!*: nem tudod a Hármas Kis Tükörből?” (10), „*ars longa, vita brevis*” (55); „*Sie stand am Fenster und lachte...*” (13); „Nellike tudja, hogy mit mond Reviczky: »*A világ csak hangulat!*«” (42).

Mindennél lényegesebb, hogy azok a szavak, esetleg tagmondatok is kurzívák, amelyeknek az író szándéka szerint különös hangsúlyt kellett kapniuk. „Azért kell nekik a *biztos*. Nem vagyon: hivatal.” (1); „Mert *szeretem!*” (4); „És micsoda ősi, vad tigris, oroszlán, róka, párduc, sakál nem töri át a rácsot, ha szöges bottal hajtja a *szerelem!*” (13); „De Miska, mint derék lovag, *sans peur et sans reproche*, ingerülten s még kissé viszkető lándzsával, sikraszállt a nemért, melyhez anyja és neje tartozott.” (14); „a Pénz az Állam szolgája; s bár becsüléssel, mert becsülni kell a legkisebb kereket is, de *lefelé* tekintettek reá.” (24); „Nem! mennék Itáliába, menekülnék – óh, hogy kellene nekem *éppen most* pénz!” (uo.); „A valamósom egyszerűen és röviden így hangzik: *én Nellit szeretem!*” (34); „Kettő: ez a szám szabadságot és szeretetet jelent; hangzásában van valami a kéjből és az aszkétizmusból is; a *kettő* nem az udvarlás zsurban és bá-

lokon, nem a házaselet cseléddel s gyerekekkel, nem a cimboraság korcsmában s cigánnyal. A *kettő* mondanivalót jelent, a tárgyak bőségét, a kiszakadás és egyedülmaradás biztonságát, szellemet, elégedettséget és zavartalanságot.” (36); „Gyula központ volt újra, föl villanyozva, mint aki igazán *élt* ezen a délután.” (uo.); „Én *tudom*, hogy nem így van;” (42), „Bocsáss meg, de én azt hiszem, hogy éppen *előttetek* kell ezt elmondani.” (uo.); „És szimbolikus neve az volt: *Sót*.” (52)

A kiemelést fokozandó még külön sorba is van írva Kovács Laci nagy problémája: „*hogyan szólítsa a bárót?*” (26). Az író Gyula beszédstílusát gúnyoló közbevetésén belül kurzív a furcsa szó: „(Igy mondta: *miszerint*.)” (36)

c. A fejezetek tagolásáról, a fejezetcímek írásmódjáról a Pesti Naplóban megjelent szövegváltozat írásképeinek bemutatásakor már volt szó.

9. A különböző hangtani, helyesírási, nyomásképi kérdések után áttérhetünk a szűkebb értelemben vett grammatikai jellemzők vizsgálatára. A nyelv felépítését, illetőleg a nyelvtani hagyományokat követve áttekintésünket a morfológiai problémák bemutatásával kezdjük.

a. Először nézzük azokat a példákat, amelyek a paradigmával összefüggő töváltkozást mutatnak. Közülük most csak a mai normától eltérő példákat vesszük számba. Ilyen a *szőle-* töváltozat, hiszen ma már a *szőlő* az egyalakú tövek közé tartozik, de BM nyelvhasználatában még az eredetibb hangszínváltó *tő* jelentkezik a birtokos személyjel előtt: *szőleje* (19, 58 [2×]), *szőlejét* (58), *szőlejük* (uo.), *szőlejébe* (19). Hasonlóan *ő-t* e-vel váltó *tő* jelentkezik a *hintájának* (10) és a *bölcséjénél* (64) adatban is. A *szülő* főnév ma már csak a birtokos személyjelek előtt a többes számú alakokban mutatja a *szüle-* töváltozatot, de a Hf_{PN}-ben az *-i* melléknévképző előtt is ez jelentkezik: *szülei házba* (2).

Az *ajak* főnév a hangzóvesztő tőtípusba tartozik, tehát a paradigma megfelelő helyein *ajk-* tövet mutat. Ezekben a helyeken a teljes *tő* ma már archaikusabb, költőibb. *ajak* (65 [2×]), *ajakának* (7), *ajakáról* (11), de *ajka* (12, 22, 29), *ajkak* (52[2×]), 60), *ajkat* (12), *ajkát* (6, 12, 16, 62), *ajkakat* (52), *ajkról* (49), *ajkához* (46, 48), *ajkára* (54), *ajkáról* (10), *ajkai* (17, 32), *ajkait* (49), *ajkain* (4, 23), *ajkairól* (34).

A *tő* változtatásával ellentétben egyes *v-s* tövű főnevek esetenként egyalakúként viselkednek, ez mai nyelvünkben egyre gyakoribb, de már a Hf_{PN}-ben is előfordul a *szók* a szokványos *szavak* mellett, igaz, csak egyszer. „Szók és csókok következtek”. (52) Ez a rövidebb és a *csókra* rímelő vál-

tozat jobban érzékelteti a felfokozott érzelmeket, mint a szabályos *szavak*.

Az igék közül az egyes *v-s* tövűek régiesebb, nyelvjárásiabb töváltozata is megjelenik. Jellemző, hogy ezek szótári alakjukban, illetve a főnévi igenév képzője előtt magánhangzós tövet mutatnak. Ilyen példák a Hf_{PN}-ben rendszeres *jön* helyett a *jő* (19), *eljő* (6), illetve az *elbújni* helyett az *elbuni* (60) és a *hívták* helyett a *hitták* (21).

Többször találkozhatunk a hosszabb vagy ún. teljes tő alkalmazásával főleg igék múlt idejénél, illetőleg igenévi alakoknál. Pl. *állott* (5, 15, 38 [2×], 64 [2×]), *beállott* (1, 13), *állott be* (41), *főállott* (44), *megállott* (9), *megérezett* (52), *mondotta* (24), *szólott* (44), *állani* (11), *kiállani* (52), *szállani* (50), *megszállani* (37). A szövegben alapvetően jellemzőbb a mai normával egybehangzó rövid *állt*, *mondta*, *szólt*, *állni*, *szállni* használata mind igekötővel, mind pedig igekötő nélkül.

A ma *sz-et d*-vel váltakoztató tövűnek ismert *tolakszik* ige *v-s* tövel jelenik meg: *előretolakvó* (46).

Végül itt említendő a *megyek* nyelvjárási módosulata, amely tulajdonképpen a *mé-* töváltozatnak az E/1. paradigmatis helyen való jelentkezése: *mék* (19).

b. Nem ritkák azok az esetek sem, amikor a képző szokatlan. Pl. *megoldott* 'megoldódott' értelemben (Vö. *megoldott a beszélőkéje* 65), *kérdeni* (57, 60), *kérdé* (23 [2×]), *kérdetlenül* (55), *képleges* 'képletes' (41, 42), *tulságával* 'túlzásával' (34), *képzolegni* 'képződni' (64), *settengett* 'settenkedett' (14), *meg-megrángtak* 'rándultak' (41), *alucskáztak* 'alukáltak' (28). Érdekesekek azok az *-s* képzős melléknevek, amelyeket ma a 'valamire méltó' szókapcsolattal értelmezhetünk: *tiszteletes helyre* (1), *imádatosan fiatal és szép asszony* (35).

Az, hogy a képző kötőhangzóval vagy anélkül kapcsolódik a tőhöz, szintén okozhat stiláris különbséget. Itt is a hosszabb és egyben ritkább alak a választékosabb, költőibb: *halovány* (60, 61), de *halvány* (7, 12, 15, 17, 57), *halványan* (54), *halványabbak* (2). Az, hogy a fosztóképző *-talan/-tlen*, illetőleg *-talan/-telen* alakváltozatok közül az egyes szavakhoz melyik kapcsolható, általában meg van kötve. Magánhangzóra végződő szavakhoz a rövidebb variáns illeszkedik. Ugyancsak költőibb hangzású az ilyen szavak mellett a *-talan/-telen* megjelenése. A Hf_{PN}-ben mindkét forma megtalálható: *szótalan* (32, 57), *szótalanságba* (50), de: *szóttalan* (1, 22, 61).

Itt említhetők a sajátos, BM anyanyelvjárásából származó becéző formák: *api*, *anyi*, *Imriske*. Vö. *api* (17 [2×], 55 [2], 61), *apika* 56, *anyi* (17,

28, 61), *anyit* (17), *anyika* (50 [3×]), *anyikához* (8), *anyikára* (21), *anyikával* (57), *anyikája* (17), *anyikáját* (50), *nagyanyi* (20), *Imriskét* (6).

A képzők között említendők a különböző szokatlan, illetve régies használatú igenévképzők (*kihajtandó* 4, *nősülendő* 23, *történendőkre* 25, *besötétedvén* 16, *elhalván* 2, *igérvén* 61, *ismervén* 30, *jövén* 2, *jutván* 13, *kerekedvén* 1, *kimaradván* 2, *lévén* 7, 11, 13, 32, 40 [2×], *megérkezvén* 12, *szaladván* 39, *tudván* 12, *ülvén* 17, *költő-voltához* 22, *urvoltának* 1, *utaztában* 7), amelyek a korabeli beszélt nyelvi normához képest is meglehetősen gyakoriak a Hf_{PN}-ben, különösen a mellékmondatot kiváltó határozói igeneves szerkezetek. E kérdésre még a mondattani szempontú elemzésnél visszatérünk.

c. Ma már régiesnek hat, de a regény keletkezésének idején szabályos választékos forma volt, ha a birtokos személyjel *-a/-e* változata kapcsolódott egyes zárhangú mássalhangzóra, illetve *-r*-re végződő tőhöz a mai normatív *-ja/-je*-vel szemben: pl. *hályogát* (36), *fürtein* (40), *divata* (58), *zsinórán* (10 [2×], 34). Ezekkel ellentétben előfordul az is, hogy az *-e* helyett *-je* található: *gépje* (3).

d. Az igeidők használatának tekintetében alig van eltérés a mai normához képest. BM korában már nem volt használatos az elbeszélő múlt. E kérdésről maga az író 1935 februárjában így vallott némi büntudattal: „[...] a félmúlt kiveszése amely szinte szemünk előtt ment végbe, szegényebbé tette a magyart igeidők dolgában mint a legtöbb nyugati nyelv, például akár a francia, akár a német, amelyekkel pedig azelőtt egyenlő gazdag volt. Ez a szegényedés az irodalom bűne. Mikor én olvasni kezdtem, gyermekkoromon és ifjúságomon át, a félmúlt még teljesen eleven volt az irodalomban, s Jókai nyelve mely tele félmultakkal, a legmodernebbül és legelőbbben hatott. A félmúltat mi írók öltük meg; az én generációm még segített ebben a gyilkosságban. Az irodalmi nyelv azonosulni akart a beszélt nyelvvel: a naturalizmus kora volt ez. A félmúlt kiveszte azonban megnehezítette és megcsunyított a magyar stílust.” (*Könyvről könyvre: Nyelvfejlődés „in pejus”* = NY 1935/2, 148)

Ennek megfelelően alig fordul elő a vizsgált szövegben elbeszélő vagy – BM szóhasználatával – félmúlt. Sajátságos kivételt jelent a *kérdé* (23 [2×]).

Hasonlóan kivételesnek számít a már BM korában is régies összetett befejezett múlt alkalmazása, amely jellemzően ugyancsak Gyula modoros, fellengős stílusát jellemzi: *mondtunk volt* (41).

e. A névszóragok vizsgálatakor azt tapasztaljuk, hogy BM nyelvhasználatában – nemcsak prózai műveiben, de verseiben verstanilag nem indokolt helyzetben is – (vö. J. SOLTÉSZ 1965:139) még gyakran előfordult a *-ról/-ről* rag eredetibb zártabb, ekkorra már nyelvjárási változata. A Hf_{PN}-ben is van néhány ilyen példa: *évrül-évre* (68), *mirül* (23), *meszszirül* (39). A *miből* mellett előfordul a *mibül* is, igaz csak kétszer és ugyanabban a részben, Várkonyi tanító beszédében. „– Hát mondjátok meg, urak, miből él az? – Fontoskodó rosszakarat nyomult közelebb a tanító bajsza alatt. És áthozta a pincérrel borát. – Mibül él az?” (23); „Mibül dobálja a pénzt?” (uo.)

A *-tul/-tül* változat használatára nincs példa a Hf_{PN}-ben.

A *-nként* toldalék is megtalálható zártabb formában a korábban már említett *lassankint* (18, 41, 58), valamint a *helyenkint* (39) határozószóiban. A *főlibe* (21) szóalaknál ugyancsak a raghasználat az, ami nem felel meg a köznyelvi normának, a szabályos latívuszi *-é* helyett egy zárt birtokos személyjelhez járuló *-be* határozórag jelentkezik. Hasonló felépítésű az *elibe* (9) és a személyragozott *elibük* (11, 24). Természetesen ezek a formák sem kizárólagosak, megtaláljuk köznyelvi változatukat is: *lassanként* (47, 64), *hónaponként* (66), *naponként* (1), *péntekenként* (3), *elébe* (8 [3×], 13, 19 [2×]), *elébük* (3, 14).

Lehet szokatlan a tárgyrag kapcsolódása is, pl. *csöndöt* (17), *fonált* (31), *amilyent* (8, 10, 12), illetve a már említett *ilyent* (22, 30, 51). Az első példánál a kötőhang minősége, a másodiknál a szótári hosszú magánhangzós *tő* jelentkezése a tárgyrag előtt, a harmadiknál és a negyediknél a *tő* teljes volta tér el a mai normatív változattól. A *Másat* jelentése 'másfélét': „Tisztelték ezt a Másat, ezt az előkelő Vendéget” (59), egyébként a főnévi értelmű *más* tárgyesete mindig előhangzó nélküli (*mást* 16, 29, 50 [2×], 53 [2×]), tehát az eltérésnek szófaj-megkülömböztető szerepe van, ami nyelvünkben gyakori, vö. *jelest* fn ~ *jeleset* mn. (*Jelest* kapott ~ *Jeleset* alkotott.)

Előfordul a szabályos *-ban/-ben* helyett a pongyolán használt *-ba/-be* rag is. „Az öreg nem volt pertuba senkivel.” (24); „megfogózott a fürdőház egyik faoszlopába.” (40). A *-ban/-ben* helyett használt *-ba/-be* alkalmas lehet az egyszerű, tanulatlan szereplő (itt Püspök, a kocsis) beszédmódjának jellemzésére is: „No, ebbe sincs ám sok” (19).

Jellemző a korban divatos *-lag/-leg* használata sokszor a mai nyelvhasználat számára szokatlanul az *-an/-en* vagy a *-va/-ve* helyett: pl. *atyailag*

(57), *egyoldalulag* (5), *emberileg* (55), *fölvillanyozólag* (39), *hangulatilag* (29), *kitérőleg* (38), *korholólag* (43), *ösztonszerűleg* (49), *polgárilag* (14), *rosszalólag* (6), *szemelláthatólag* (10), *szinleg* (8), *tüntetőleg* (13).

A határozói toldalék esetenkénti elhagyása a mód-, illetőleg állapotahatározó mellől sajátos feszültséget kölcsönöz az adott mondatnak. „Feszés viziteken elfogulva beszélt; gyér bálokon fölhevülve táncolt és hallgatag.” (2); „Gyula fáradhatatlan interpellált” (21); „És goromba szavak fojtogaták a torkát [...] s csak úgy buggyantak ki a zokogás árjában, felismerhetetlen és rögtön szétpattanva” (49).

f. Az igeragozás tekintetében is találunk sajátos vonásokat. Már ekkor is inkább csak a választékos nyelvhasználatban fordult elő az *unnók* az *unnánk* helyett, a feltételes mód alanyi és tárgyas ragozása ezen a ponton már nem mutatott különbséget. BM Gyula tudálékoskodását érzékelteti e szóalaknak a használatával. „– Nélkületek? Nem, nem. Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. – S közben nyelvészeti megjegyzést tett: – Igy. Nem *unnánk*, hanem *unnók*. Éppen most beszélünk erről Gombos Cirill tudós professzorral.” (21)

BM korában még a választékos nyelvhasználatban – bár már inkább a „fentebb stíl” jegyében – a múlt idő jele egyes esetekben kötőhangzó nélkül kapcsolódott a tőhöz, erre példa: az *ajánlt* (7, 17).

A regényben az ige ikessége a ható képző mellett is érvényesül, ezt a mai nyelvhasználat kerüli. A *Nyelvművelő kézikönyv*ben a következőket olvashatjuk a ható igékkel kapcsolatban: „Ragozása az alapigéhez igazodik, az ikes igék ható alakja azonban a mai köznyelvben már többnyire iktelen [...] Ikes ragozású ható igealakokkal inkább a régibb nyelvhasználat és az irodalom él. Pl.: Király nem *alhatik* (Arany: A walesi bárdok).” (GRÉTSY–KOVALOVSKY 1980:841.) Hasonló példákat olvashatunk a Hf_{PN}-ben is: *álmodhatik* (57), *késhetik* (55), *történhetik* (47, 57), *változhatik* (43).

Szabályos, de – ahogy ezt a *Magyar ragozási szótár* is dokumentálja – a mai nyelvérzéknek szintén szokatlan az ikes ragozás a *hazudom* (49) szóalakban. (Vö. ELEKFI 1994:45.)

Mai nyelvünkben a *lekésik* ige mellett mindig áll tárgy vagy *-ról/-ről* ragos határozó, de BM korában még használták vonzat nélkül, találunk erre példát a Hf_{PN}-ben is. „– Majdnem lekéstünk! – kiáltott Gyula és izgatottan sietett előre.” (48)

A *vetkőzik* viszont szabályosan tárgyatlan ige, a regény szövegében mégis előfordul tárgyasan. „Egy másik képen habléány vetkezte halruháját a királyfi előtt” (12).

g. A magyar grammatikai gyakorlatnak megfelelően leginkább az alaktan problémakörén belül tárgyalandók a külön említést érdemlő szokatlan igeekötős igék, pl.: *megcsinosítja* 'kicsinosítja' (1), *kiiskoláztatni* 'iskoláztatni' (uo.), *megkerítették* 'előkerítették' (uo.), *megborzad* 'összeborzad' (4), *tünt fel* (3, 16, 28, 29, 30, 34), *tüntek fel* (18) ~ *tünt föl* (18, 19, 31 [2×], 40, 53) 'tünt, látszott'. Ebben az értelemben BM sose használta igeekötő nélkül a *tűnik* igét, csak az igeekötős változatot tartotta helyesnek. E kérdésről így írt: „Nemkevésbé kérdéses értékű a *tűnik* szó divatos jelentésváltozása is. Ez eredetileg költői lelemény volt, s nem szegényíteni, hanem gazdagítani látszott a nyelvet. *Tűnik a föltűnik* helyett («csodálatosnak tűnik», «gyönyörűnek tűnik») villanóbb, képiesebb, impresszionisztikusabb hatása... Valóban az irodalmi impresszionizmus terméke, s a *Nyugat* első korszakában született, olyan költők tollán, mint Tóth Árpád, akik a tűnő, villogó, hangulatot idéző kifejezést keresték. Náluk helyén is van mint költői kép mely ujdonságával, tömörségével s merészségével hat. De mi lesz a költői képből, ha prózai szólammá válik, aprópénzzé kopik, elveszti költőiségét, de megtart valami szenvelgő és irodalmi színárnyalatot viszont kiszorítja a régi, természetes kifejezést, mely a komoly, prózai stílusban szép és helyénvaló volt? Mindkét kifejezés egyformán vesz evvel a cserével, s a prózai nyelvbe, egyelőre legalább (míg el nem mosódik) egy kellemetlen, idegen íz kerül.” (*Könyvről könyvre: Nyelvfejlődés „in pejus”* = NY 1935/2, 149)

Van olyan eset is, amikor mai nyelvérzékünk hiányolja az igeekötőt: „S a két öreg ott ült, élő fiaikat parentálva” (3); „talán évekig takarított összegecske a takaréktárból” (9); „a gyerekek kissé szeppenve dugdosták az erszényt összebonyolódott zsinórán” (10); „ebédközt komolyan parentálta Lacit” (29); „szétfolytak a vadult hullámok” (35); „Hol szálljon ebben az idegen városban?” (65).

10. Már egyértelműen a szintagmaszint kérdései közé tartozik a vonatkozások és a sajátos jelentésű szókapcsolatok problémaköre, valamint idevehető a nyelvhelyességi szempontból kifogásolható egyeztetési hibák is.

a. Először olyan szokatlan szószerkezeteket, szófordulatokat mutatunk be példaként, amelyekben a vonzathasználat sajátossága érdemel figyelmet: „papokat kilincselni” (1); „anyjuk előtt bujva, sisteregve, mint a hideg

viztől” (uo.); „védekezhet e szerep elől?” (3), „örült ezen” (uo.); „a vacsora iránt intézkedni” (16); „szerelme a naphoz” (33); „a holnapról biztos legyek” (35); „tartozik irántam” (45).

b. A régies vagy nyelvjárási szókapcsolatok közül kiemelhető a köznyelvben is ismert, de más változatban használt „kordára fogta” ’szigorúan nevelte, kordában tartotta’ (1); „meg kell rágni a pénzt” ’takarékoskodni kell, meg kell fogni a pénzt’(uo.); „glédában tartani” ’szemmel tartani, felügyelni, fegyelemre szorítani’ (uo.); „könnybe folyt a szeme” (15), „Tudnak is a cigányok álszakállhoz!” ’értenek’ (29), „nem is szólnék veled” ’beszelnék veled, szólnék neked’ (33), „sikos nyelvek” ’csípős, éles v. fullánkossá nyelvek; rosszindulatú, szenzációéhes pletykálkodók’ (37, 38). Ezek stílusértéke éppen az eltérés és azonosság különös keverékében rejlik.

c. „A télre szállt az idő” (22) fordulat lírai hangulatát a *száll* ige szokatlan használata okozza, hiszen a köznyelvben ismert *télre fordul az idő* is meglehetősen választékos.

d. A BM korabeli nyelvtanok szerint is nyelvhelyességi hibának minősült a *többi* után használt többes számú főnév. A vizsgált szövegben a *többi* jelzős szószerkezetben csak háromszor fordul elő, kétszer többes számú főnévvel: „többi [...] dolognak” (2), „többi asztalok” (22), „többi halottak” (66). Ezekhez hasonlóan a többes szám jelölése miatt archaikus, sőt némileg balladás hangulatú a „rengeteg termeken” (53) és a „minden érzek mögött” (66) szókapcsolat is.

11. A mondat szint kérdései közül terjedelmi okok miatt csak néhány sajátossággal foglalkozunk részletesebben.

a. Nem térünk ki az egyszerű és összetett mondatok előfordulási arányának számszerű vizsgálatára már csak azért sem, mert a Hf₁-től kezdve a korpusz méretei jelen tanulmány keretei között ezt nem teszik lehetővé. Ugyanebből az okból nem vesszük számba az előforduló mondat szerkezet-típusokat sem. A szöveget olvasva nyilvánvaló, hogy különösen a narratív részekben jellemzőek és az elbeszélés folyamatát jól érzékeltetik a hosszú, gyakran bekezdésnyi többszörösen összetett, bonyolult szerkezetű mondatok. Az ilyenek például: „Mint indus teaházak, melyek az éj előrehaladtával adott jelre egyszerre változnak át sötét ópiumszívó barlangokká: egy varázsütésre más szint kap a levegő, az agyak elborulnak, pipák és különös tárgyak, furcsa szavak és álmok kerülnek elő, sárga füst és pára gözölög föl: úgy ennek a helyiségnek is két arca és állapota volt, melyek egy varázspillanatban váltották föl egymást.” (25); „Miska az elpattant

szappanbuborék ízét érezte a levegőben; nem volt tisztában Gyulával és ez bosszantotta; alig tudta megállani, hogy a vendégek előtt ne folytassa az előbbi diskurzust.” (37); „S este, mikor hazamentek, a völgy teknőjében a borus ég alatt, elül a munkások, vállukra vetve szerszámaikat, föloldódott és vidám beszédben, s mögöttük talán tiz lépésre Nelli, szótlan és egyedül, mert mi köze neki mindezekhez?” (61).

Ezekkel szemben a rövid mondatokra tagolt részek szaggatottá, zaklattá teszik az elbeszélést. Ezt szolgálja a sajátos központozás is, amelyről még külön lesz szó. „Gida báró a pénzdobálás hőse volt, az áradó aranyfolyamoké. Gőzsy Pepi a Duhajság hőse. De uri duhajságé. Dúhe és kedvességei egy középkori lovagot idéztek. Egy-egy muri három napig tartott. Méltó versenytársak akadtak. A bor-harcok szellemét büvölte, melyek nem is voltak nagyon ártatlanok. Különös párbajok estek, falusi bicskázások uri testvérei. Egyszer hordágyon vittek ki egy pajtást. Gőzsy Pepi mellette bokázott, végig a hajnalodó utcán, s kínálgatta borral. Féltoltan is ivott. »Azért pajtások vagyunk! Magyarok!« Achilles és Hektor csókolgatták egymást. Furcsa fogadkozások történtek. Gőzsy Pepi egyszer a bajszát vesztette. Ez híres eset volt. Vitáztak valamin. »Ne mondd ezt kétszer, mert isten uccse levágom a bajszod!« »De bizony mondom!« Egy zsebolló nyisszant, s megtörtént a csufság. Meg is verekedtek.”(25); „Nelli tétován megborzongott. Mit tegyen? Hova menjen? Hol szálljon ebben az idegen városban? A kocsit elküldte a kapunál. Még néhány lépést is nehéz megtennie. Ugy jött, bizva s az adresszt szorongatva, mint asszony, aki a férjéhez jön.” (65); „Rángatni a kötelet, és kapálózni a mező felé? Óh, ezek nem volnának nemes mozdulatok. Talán eltépni s elrohanni, elhagyni a taposómalmot; de egyúttal az abrakos jászlat is! Bolondos, vad, s kevésbé nemes származású lovak megteszik ezt. Messze vadonba vesznek ezek, ahol számon kívül maradnak, s megveszi őket a tél hidege. Nincsen me nekvés!

Nelli látta az egész életet – és nemcsak a maga életét.

Talán még a jövőbe is látott. Mi lesz ebből?” (66)

b. Gyakoriak a záró- vagy gondolatjelek közé tett közbevetések mondaton belül is. Az utóbbiak a szöveg egészében előfordulnak, a zárójelek inkább csak az első felében. „A fiuk így – különben is Sótra menve oskolába – hamar elvadultak az anyai háztól” (1); „De ez az est – és annyi más est még – a Gyula estje lett.” (6); „Volt Döme bácsinak – a sóti Dömének – egy régi nagy háza” (7); „Az erszény – régi, kopottas bőrrőszág –

lapulva várta a járókelőket.” (9); „Hiszen talán erősebbnek kellett volna lennie – talán több szeretet kellett volna – óh Istenem! több szeretet!” (62); „A ködmönös bácsi ijedten rántotta vissza kezét, utána meredt egy percre a kincsnak, amerre keskeny, söprött nyoma maradt a poron, hogy ne lehessen álomnak gondolni; aztán újra körülnézett (borzasztóan szégyenlette volna, ha valaki látja), végül egy tompát káromkodott.” (9); „– Szellemes játék s egészen eredeti – reszketett a Kováts Laci hangja (kamaszkezében elvetélt pofonok bizsegtek), mert sulyos néha a társadalmi simaság szerepe.” (11); „Fölkelt, s vállára fektette nagy plaidjét (mert a pin-cébe készült); majd gyertyát keresett.” (15); „Reggel (péntek volt, szürke és borus hangulat) Erzsí szaladt át Nellihez.” (28)

c. A mondat szerkesztés szempontjából jellegzetesek és gyakran sajátosan archaikus hangulatúak az igeneves szerkezetek, különösen áll ez az alárendelő mellékmondatot helyettesítő beálló melléknévi igenév, valamint határozói igenév használatára. „Igy füledt napok csöndje a kis élet elé, aki kihajtandó még a szomorú ágból biztos karójánál.” (4); „Gruber Franci jött be, törvényszéki bíró, s az asztaltársaság rendes tagja: vén fiatalember, örök nőszülendő, kétségbeesett mamák végső szalmaszála, leányzsurok madárijesztője.” (23). „S azon az estén, eső kerekedvén, beszorultak a tanya kis földes szobájába.” (1); „Hintáss Gyula – késő éjjel jöven valami muriból, Miskát alva érte s nyitva az asztalon a könyvet, melyben a jogrendről volt szó és Macaulayról, és Nellikéről.” (2); „de este, Gyula megint kimaradván, sokáig görnyedt a könyv fölött” (uo.); „S itt lévén újra a tél, gyakran ragyogott ez a halvány szem gyöngy, szép fiatal arcok egész gyöngysorában:” (7); „s megérkezvén immár Sátordi ur is, a szépasszony férje, kártyás tréfával sürgette az urakat komolyabb munkára:” (12); „Közben a Hintássék nagy szobája egészen besötétedvén, a társaság a kertbe vonult ki.” (16); „De Gyula fölényben volt, ismervén «az emberi lélek mélységeit»: pesszimizmusa schopenhaueri magaslatokat ért:” (30); „És szinte örült szegény Nelli, mikor fiát már a vasúthoz kellett kísérenie, amint a szomszéd faluig ment, onnan igérvén egy ismerős, hogy maga alkalmatosságán elviszi apjához.” (60)

Alárendelő mellékmondatot kiváltó igenév-ige, illetőleg főnévi igenév is található. „Most megérkezett Gleichenbergbe utaztában; s nem tudott ellenállni a vágyának, hogy fel ne keresse régi diadalai helyeit, mielőtt tovább menne.” (7), illetőleg „Ám Gyula Gitát reklamáta, engesztelésül verset mondani” (11); „De a nap hosszú volt, mindig gondolkodni.” (55)

d. A *Nyelvművelő kézikönyv*ben olvashatjuk, hogy bár Jókait még nagyon megrótták érte, ma már nem számít súlyos nyelvhelyességi vétségnek, hiszen mind a köznyelvben, mind pedig a szépirodalmi művekben egyre gyakoribbá válik az a jelenség, hogy mellékmondat kapcsolására a főnévre vonatkozó *amely* névmás helyébe az *ami* lép. Ez ugyanis eredeti szerepének megfelelően elsősorban a főnévvel meg nem nevezett dologra, fogalomra vonatkozik. (Vö. GRÉTSY–KOVALOVSKY 1980:206). A Hf_{PN}-ben ez a „hiba” rendszeresen előfordul. „Feltétlenül hiszem, hogy vannak titkos erők, amikről a mai tudomány nem is álmodik!” (4); „A tizennyolc falépcső, ami az emeletre vezetett, kitűnő tornatér volt” (8); „A nélkülözhetetlen teendők, amiket a reggel egy nagy lakásban magával hoz” (18); „De ezek a moralista széljegyzetei, amik nem tartoznak a történethez.” (19); „Ezek az éjek voltak azok, amikről Sót évek múlva is legendákat beszélt.” (25); „Ehhez idomultak hirei, amiket délire hazahozott” (29); „Barátok közt lehet nagy bizalom, de vannak dolgok, amikről egy igazi férfi senkinek sem beszél.” (34); „Minden szó, amit mondunk, valami régebbi szavainkra vonatkozik, amiket külön-külön mondtunk volt egymásnak.” (41); „szongította a gyöngye kis lélek fájásait, amik fölött csak akarat lehet úr.” (50).

e. A határozott névelő elhagyása vagy fölösleges kitétele is helyet kaphat a mondatszerkesztés sajátosságai között. Érdekes, hogy a névelő hiánya lehet nyelvhelyességi, esetleg sajtóhiba: „A *Dictionnaire* örökké hátráló Holnap kezében volt” (2); de egy fajta emelkedettséget, ünnepélyességet is közvetíthet: „S otthon csak munka, gond. Kivel beszélhetett volna egyébről? Anyjával? Oly kevésbé, mint cseléd urnőjével.” (2); „Ehhez idomultak hirei” (29). A nem jelzős szerkezetben, csupán a puszta keresztnév előtt kitett névelő viszont a bizalmas társalgási stílus sajátja. „Látod, látod: a Gyula nem is volna képes ilyesmire.” (4); „Hazafias verset a Döme bácsinak!” (11); „A Cenci meg amerikaiat ültet” (59)

12. Az egyes grammatikai szintek jellemzői után a regény szókészletének sajátosságait próbáljuk meg feltárni. BM szókincsének gazdagsága és sokrétűsége a Hf első megfogalmazásában is nagyszerűen megmutatkozik. J. Soltész Katalinnak a BM összes versét feldolgozó szókincsvizsgálatának szempontjai (1965:76–100) jó kiindulási alapot jelentenek számunkra.

a. A szókincs szerkezetét, arányait feltáró statisztikai elemzést itt sem végzünk elsősorban azért, mert a Hf későbbi változatainak óriási anyagmennyisége külön számítógépes apparátust igényel, amire most nincs le-

hetőség, másodsorban pedig azért, mert azt gondoljuk, hogy a szókincs jellegzetességeit a már jórészt kidolgozott szempontrendszer szerint összeállított példákkal érzékletesebben be lehet mutatni.

Annyit érdemes megemlíteni, hogy a BM költői nyelvére oly jellemző *bús* melléknévnek viszonylag gyakori és sajátos szerepben való előfordulása a Hf_{PN} prózai szövegében is megfigyelhető: *bus szüret* (1), *bus tamariskjára* (7), *bus fakapu* (9), *a falak bus fehérsége* (uo.), *bus magyarként* (25), *a mi bus karóink* (42), *bus csárda* (57), *egysoros bus adressen kívül* (64), *bus jövevény* (66). Ugyancsak megtalálható a köznyelvben ritka, jellemzően babitsi *zord* melléknév is: *zord politizálók* (1), *zordan viszonzta* (22), *kimért és zord legyen* (23). Ugyancsak sajátos a *vak* melléknév használata: *hideg, vak fényben* (27) *vak szemmel tébolygott* (31), *vak roppanás állította el hangját* (45), *tompa és már vak tűz* (60).

J. Soltész Katalin szerint (i. m. 77) BM „kedvenc” szavai között előkelő helyet foglal el a *lélek*. A HF_{PN}-ben ez a szó, valamint különböző ragos alakjai és származékai – megszemélyesítésként nagy kezdőbetűvel is – (*lélek, lelket, léleknek, Léleknek, lelkek, lelkeket, lelkekbe, lelkekben, lelkeken, lelke, lelkét, lelkében, lelkéhez, lelkének, lelkével, lelkünkre, lelkeinkre, lelki, lelkileg, lelkes, lelkesedést, lelkesedésből, lelkesedéssel, lelkesítette, lelkesedett, lelkendezett, lélekbemarkolóbb, lélektan, lélektani, lelkiállapotban, lelkiismeret, Lelkiismeret, lelkiismerettel, lelkiismeretét, lelkiismeretes*) összesen 84 adattal szerepelnek.

BM nyelvében nagyon gyakori, tehát ún. kulcsszónak számít még a *bor*, a *vér* és az *un* ige. A Hf_{PN}-beli előfordulásuk ezt igazolni látszik. *A bor, Bor, bort, borba, borból, bortól, borral, borok, borát, borukat, boros, borosnak, borosan, borgőz, borizü, bortócsás, borospohár, borosüveg, édesboros* 54, *a vér, vért, vérbe, vérben, vértől, vérré, vére, véreben, véreből, vérenek, véruknek, véres, véresen, vérü, vérfertőző, vértanu, véresfogú* 24; *az unnánk, unnók, unott, untak* mn-i igenév, *unottan, unatkozom, unalom, Unalom, Unalmat, unalmát, unalmas, unatkozott, unatkozni* 23 adattal.

b. A szókincs egészének jellegzetes volta az egyes szavak stílusértékéből és sajátos jelentésstruktúrájából tevődik össze.

Jellemzőek és meghatározóak azok a választékos szavak, amelyek egyfajta „fentebb stíl”-t képviselnek: *elalélt* (55), *környezte* ’körölvette, környékezte’ (21), *settengett* ’settenkedett’ (14), *tébolygott* ’zavart bizonytalansággal bolyongott’ (31), *nemtő* ’védangyal’ (7), *tulsággal* ’túlzással’ (33),

kifejlés 'kibontakozás' (*kifejlesztéseket* 36, *kifejlése* 44), *légvonattól* 'huzattól' (46), *aránylagos* 'viszonylagos' (53), *bámész* (61), *gondtele* 'gondtelt' (53), *méla* (~*gondolás* 12, ~*vetéseken* 39, ~*fájdalom* 63), *sanda* (~*gyanuk* 13, ~*és foltos indiai gnóm* 26, *Sanda Gyanu* 37), *villó* (~*fény* 45).

Ide tartoznak a ritka vagy egyedi szóalkotások is: *balladás* („Ezek a szavak, mint Ibikusz darvai, sokáig maradtak balladásak Sóton” 38); *örökudvarias* (45), *reményszín* 'zöld' (10), *tekintetnélküli* 'tapintatlan' (13). Mai nyelvünkben hiányzik, illetve csak továbbképzett alakjában (*mozzanatos*) van meg a gyakorító képzős *mozog* pillanatnyi mozzanatos képzővel alkotott *mozzan* párja. A Hf_{PN}-ben megtaláljuk: „S ügyvédek ős dialektikája mozzant benne:” (11).

A bizalmas használatú familiáris szavak nemcsak a párbeszédet teszik hitelesebbé, hanem a meghittség hangulatát teremtik meg: *cekker* (1), *firkász* (44), *csitri* (~*fejeket* 2), *csitrilánynak* (uo.), *csücsült* (1), *éhenkórász* (1), *fölpityergett* (3), *koffer* (19), *vászoncipka* (8), *zsémb* 'zsörtölődés, veszekedés' (10), *csacsi* (32), *spájz* (~ 20, *spájzba* 17, *spájzban* 17), *szunyókázó* (52).

Szintén a bizalmas társalgási nyelv jelentéssűrítő, szemléletes kifejezése volt a 'kávészás közben pletykálkodó idősebb hölgy'-ekre vonatkozó *kávénénike*, illetőleg *kávénénis* szó.

A *ludbörzés* 'kellemesen izgató borzongás' értelmű kifejezés, a Hf jellegzetes szava, amely már a Hf_{PN}-ben is előfordul. Először a *kávénénikék* kapcsán BM ifjúkori emlékeiből bukkan elő, egykori környezete használta ezt a bizalmas társalgási szót. Miska elveti a „kávénénikék ludbörzéseit”-t, (vö. 37) a „kávénénis ludbörzések”-et (uo.), de Gyulától mindez nem idegen, bár vele kapcsolatban kissé groteszk árnyalatot kap: „De aki Gyulát ismerte, könnyen el tudta hinni, hogy mindez tőle csak olyasmi volt, amit Sóton »ludbörzésnek« volt szokás nevezni; s hogy egy perccel a vasuti kocsiban kiejtett nevezetes szavak előtt még maga sem vette ezt a ludbörzést komolyan.” (51)

A korabeli bizalmas társalgási nyelv jellegzetes eufémisztikus kifejezése volt a *széplányok* 'prostituáltak' (2).

A korabeli szalonok világának hangulatát teremti meg a társalgási nyelvnek a jórészt idegen – főleg német és francia – elemekből építkező szókészlete, amely egyrészt a műveltségre utaló, választékos, másrészt finomkodó, olykor modoros, sznob nyelvhasználatot tükröz: *agilis* (2), *apropos*

'apropó' (53), *arranzsőr* itt: 'szervezés, lebonyolítás' (21)*, *attitüd* (53), *banális* (15), *bonne* 'nevelőnő' (21), *exámen* 'vizsga', *exotikus*, (6, 18, 45), *éra* 'kor, korszak' (1), *fátum* 'végzet, sors' (3, 66), *gig* 'könnyű kétkerekű egylovas kocsi' (3), *gracióz* 'kecses, bájos' (21), *hipnotizált* 'megbűvölt' (4), *incendium* 'tűzvész, itt: érzelemkitörés, szenvedély' (52), *invenció* 'találékonyosság, lelemény' (36), *irizált* 'színt játszott, a szívdarvány színeiben játszott' (53), *krantich* 'bágyadt, nyűgös' (37), *lakonikus* 'tömör, velős' (42), *lakonikusan* (46), *lorgnon* 'nyeles szemüveg' (10), *mondain* 'nagyvilági, előkelő' (17), *naiv* (12×), *panacea* 'varázsszer, mindent gyógyító csodaszer' (33), *pikantéria* 'sikamlósság, kétértelműség' (39), *plaid* 'takaró, pléd' (15), *rezignáció* 'beletörődés' (1 [3×], 52, 57), *sampányer* 'pezsgő' (11, 26), *snoobság* (59), *souvenir* (62). Nemcsak egyszerű szavak, hanem hosszabb-rövidebb idegen nyelvű szókapcsolatok sem ritkák, amelyek főleg a narratív szövegrészekben fordulnak elő. „Ekkor Gyula az *enfin seul!* [!]* ['végre egyedül'] mozdulatával Nelli mellé omlott.” (52); „De Miska, mint derék lovag, *sans peur et sans reproche* ['félelem és gáncs nélkül'], ingerületlen s még kissé viszkető lándzsával, sikraszállt a nemért, melyhez anyja és neje tartozott.” (13); *dramatis Personae* (15).

A választékos nyelvhasználathoz hozzátartoztak a görög–római, illetőleg a keresztény kultúrkör szavai: *menád* 'bacchánsnő, őrzőnő nő' (4), *olympusi* (12), *mithológia* (3), *mithológiai* (39), *glorifikálja* (13), valamint a különböző művészetek szókinccse: *renaissance* (6), *stukkatur-disz* (53), *aranyvoluták* (uo.), *rembrandti* (45), *panegirisz* 'dicsőítő ének, dicsőimnusz' (2), *szordinó* 'halkan, a hangot tompítva' (43), *deklamál* 'szónokol, szaval' (35).

A kártyának központi szerepe volt a társasági életben, a szövegben többször is előfordul különböző kártyajátékok neve: *skiz*, *pagát*, *tarokk*, *ferbli* (*skiz- és pagát-körmök* 14, *tarokkista* 16, *ferbliben* uo., *tarokkpárti* 3).

A műben megjelennek a korabeli technika szavai is: *röpülőgép* (24), *lokomotiv* (uo.).

Ennél nem sokkal nagyobb arányban van képviselve a különféle tudományágak szókinccse. A jogi szavak és kifejezések átittatták a korabeli magyar társadalmi élet nyelvét, a művelt társaságbeli férfiak nagy része

* A szó jelentése valójában 'szervező, lebonyolító'. Gyula tévesen használja. Vö. a főszöveghez közölt jegyzetekkel (II, 454).

* Ez is téves szóhasználat. Vö. II, 477.

jogvégzett volt, így sok jogi szó társalgási szóvá vált. Erre példákat a Hf_{PN} szövegében is találunk: *amnesztia*, *interpellál*, *protestált*. „A részleges amnesztia valamely különös tényéről volt szó” (57); „Gyula fáradhatatlan interpellált: – Hát nem megyünk holnap?” (21); „De Hintáss, báró, gróf, herceg, fejedelem, a protestálás szószékére lépett” (26), „Laci csatlakozott a protestálókhoz, bár zsebe fájt belé.” (uo.)

Kimondottan szakszót csak egyet találunk. Az *alany* ’telepítendő szőlővessző’ a szőlőtermesztés nyelvében. E kifejezés használata Cenci néni szakértelmét bizonyítja. „Neki nem volt természetében a sok beszéd. Számitott. S már másnap irt Sótra, alanyokért.” (58)

Érdekesek és meghatározóak a J. Soltész Katalintól környezetfelidéző szavaknak nevezett szócsoport elemei, amelyek e műben elsősorban az olasz múltat, illetőleg Velence hangulatát idézik, majd a velencei út leírását élénkítik. „Macchiavellista! ugy van! Macchiavelli nagy ember volt! S a *renaissance* olaszát idézte, törrel és méreggel, *bravót*, *sicariust*.” (6); „Velence ringott, holdas *laguna*, az első oldalon, méla *gondolás* suhant el boltos márványhid macskaháta alatt.” (12); „ült ott, tengereket és *Palazzókat* ringatva ölében” (uo.); „*Itália*, *lazaróni*, *krampampuli*, *makaróni* – összegezte a báró vidám felkiáltójellel az ő saját külön kis Itáliáját” (uo.); „– Dehogy hagyom magát: még megszökik! – s Gyula fejére széleskarimájú kalap ugrott s kész *cicerone* állt ott, szép asszony ciceronéja, alkonyi kerten át. [...] – *Itália!* – kiáltott Hintáss Gyula, s mutatta a *ciprust*, *tamariszkot*. A szép asszony mély lélekzetet vett s önkénytelen megállt; könnyü és zavart lett egyszerre a lelke, mint a léghajó, melyből váratlan kidobják a terhet: meginogva szökkent a Hold felé. – Lássá, most ugy képzelem, – szólt Gyula – hogy maga a *Donna* [...] látta az öregur a tréfás alkonyi jelenetet: *donna s cicerone*, bolond bajusz és gyenge, csiklandós nyak, *dramatis Personae*” (14); „Egy *gondolán* lebegett, sötét este, és ijedezett ingásától; köröskörül *palazzók* sötét tarkasága” (53); „Óh! Gyula magyarázott, kifogyhatatlanul, szerelmes *cicerone!*...” (uo.), Laci emlékeiben felidéződik az olaszos este: „Hogy ült Hintáss, nagyuri *grandezzával!*” (23)

Az ezeregyéjszaka meséjeként jelenik meg Kováts Laci és a Kincs álomszerű története, BM a kellő hangulatot szintén környezetfelidéző szavakkal teremti meg: *nagyvezér* (27), *ezeregyéj* (26 [2×], *ezeregyéjjel* (28), *ezeregyéjszakai éj* (38), *indus teaházak* (25).

J. Soltész Katalin a már többször idézett monográfiájában megállapítja, hogy „Babits, aki hangrendszerében is sok nyelvjárási sajátosságot örökölt meg [...], elég nagy számban használja anyanyelvjárása tájszavait”. (J. SOLTÉSZ 1965:81–82) A Hf BM szülőföldjén játszódik, így még természetesebb, hogy elbeszélésébe, illetőleg egyes szereplőinek beszédébe saját nyelvjárásának szavait is beleszővi.

A regényben a tájszavak minden fajtáját megtalálhatjuk.

Az alaki tájszavak csak hangzásukban térnek el normatív köznyelvi változatuktól. Ilyenek például: *bizsegtek* (11), *bugyborgó* (1), *fölbugyborgott* (9), *bugyborgásból* (20), *danolt* (18), *félszer* (64), *föllebb*, *föntebb*, *föcsködött* (32), *fűcsutás* (58), *gyűn* (19), *ifiur* (57), *jere* (21), *künn*, *men-nél*, *mentül*, *oskolába* (1), *üng*, *üngujjas* (25), *vetkezte* (12).

Az itt előforduló jelentésbeli tájszavak azok, amelyek BM nyelvjárásában mást jelentenek, mint a köznyelvben: *tanya* 'présház' (1 [2×], 58 [2×], 61), *kicsiség* 'kisbaba, csöppség' (63), *összebonyolódott* 'összegubancolódott' (10), *hintázta* 'ringatta' (5), *sikos* (íz) 'savanykás, csípős' (15)

Végül a legjellegzetesebbek a valódi tájszavak, amelyek a köznyelvből hiányoznak, pl. *cikákol* 'köhécsel, krárog' (40), *csántér* 'hordótaró gerenda, ászok' (61 [2×]), *félbeli* 'félíg telt' (33), *meneteles* 'lejtős' (38), *szelekótya* 'bolond, kelekótya, félnotás' (59).

A régies, elavult szavak tulajdonképpen két csoportra oszthatók. Vannak köztük olyanok, amelyek már BM korában is elavulóban voltak, a regény cselekményéhez illeszkedő korfestő elemként alkalmazta őket az író, pl. *stipendium* 'ösztöndíj' (1), *együgyü* (*ember*) 'egyszerű' (52), *popont* 'ket-tőspont' (21).

Esetenként BM az adott szó használatával is jellemezte hőseit. A *nője* 'felesége', amely Jókainál még a választékos nyelvhasználathoz tartozott, ma viszont inkább pejoratív értelmű, és nem a törvényes hitvest, hanem a szeretőt jelenti, már BM korában is régies, kissé finomkodó árnyalatú szó volt. Gyula túlzásokkal teli modoros beszédstílusához jól illett. „Óh bűn, óh gazság, óh átka a Sorsnak: az én Miskám nője nekem idegen hölgy!” (2)

A borosüvegek szállítására való *pincetok* (19) és a ruha áztatására, mosására való fákád, a *szapuló* (63) a korabeli vidéken hozzátartoztak a mindennapi élethez.

A regény írásának idején a következő szavak az idézett jelentésben még éltek, bár már ritkának számítottak: *feszés* 'kimért, feszélyezett' „Feszés viziteken elfogulva beszélt.” (2), Még a barátnői is feszések, köz-

nyösek...(uo.); *unott* 'unalmas' „e naiv, unott és céltalan életből, mely Erzszi körül erjedt” (19), „Miért élünk itt, kisvárosi pletykák bénító hálóiiban, unott és tespedt életet?” (43), „nézni ki az unott, lankás tájra” (63); *könnyű* 'könnyed' „Agilis és könnyű természetével” (2), Miska, aki nem volt a társadalmi könnyűség embere, mint Gyula” (46); *jóltevő* 'jótékony hatású' „Sötétség volt ez. / De jóltevő sötétség.” (60); *nagyzol* 'elnagyol' „A regényíró nagyzol, pontokat köt össze, melyek a valóságban külön állanak; s elhanyagolja a pontokat, melyek rajzába nem illenek.” (24); *számít* 'számol, kalkulál' „Cenci nem felelt semmit, számított.” (58); *bevonta (fejceskéjét)* 'behúzta' „Imruska, apja fia ebben, különös szegyenkezéssel huzódzott: leguggolt és bevonta fejceskéjét, mint erőszakos és érthetetlen varázslat elől.” (22)

Ma már egyszerűen régies a *villanyos* szóalak, de a regény írásának idején köznyelvi szó volt, a *villanyos erő* 'energia, mozgatóerő, tettvágy' kifejezés azonban nem váltható ki mai megfelelőivel (vö. *villamos, elektromos*). „A mese királyfija kétségbeesett. Cenci villanyos erőt nyert, mint a matematikus, nehéz problémák tornáján.” (1)

Sajátos szint képviselnek a régies-népies rétegbe tartozó patriarkális hangulatú népies idegen szavak *elprédál* 'elpocsékol' (19), *parentál* (4, 29), *almárjom* 'főökös szekrény' (4), *bestia* 'vadállat' (28), *bugyelláris* 'erszény' (9), *cukkedli* (10), *fenszterpromenád* 'ablak alatti sétálgatás udvarlás céljából' (16), *flaskó* 'palack, flaska' (12), *hektika* 'tüdőbaj' (3) *klepetus* 'bő köpeny, ruha' (17), *kvaterka* 'étkezés utáni csendes beszélgetés izogató, kül. férfitársaságban' (18), *mappa* 'térkép' (8), *ókuláré* 'szemüveg' (5, 14), *pernahajder* (17), *sifón* 'fehérműs szekrény' (9), *spagát* 'zsinór, spárpa' (9), *svihák* 'szélhámos' (15), *talentum* 'tehetség, adottság' (5).

c. Figyelemreméltó BM szinonimahasználata. Mivel ez a kérdéskör jóval túlmutat az egyszerű nyelvi elemzésen, itt most csak néhány jellegzetes szinonimapárt, illetőleg -sört hozunk példának. A köznyelvi szavakat gyakran váltja fel a szituációhoz illő – esetenként a szereplőket jellemző – régies, népies (*erszény* ~ *bugyelláris*, *olasz* ~ *talján*, *latin* ~ *deák*, *indiai* ~ *indus*, *zsinór* ~ *spagát*, *ügyvéd* ~ *fiskális* ~ *prókátor*, *pezsgő* ~ *pezsgőbor* ~ *sampányer* ~ *durrogós bor*, *társaság* ~ *kompanyia*) vagy erősen választékos megfelelője (*feleség* ~ *hitves* ~ *nő*, *részeg* ~ *boros* ~ *mámoros*, *zöld* ~ *reményszín*, *tapintatlan* ~ *tekintetnélküli*).

d. A Hf_{PN} nyelvezetének is jellegzetes vonása a tulajdonnevek használata. J. Soltész Katalin vizsgálatai szerint (J. SOLTÉSZ 1965:91–96) BM

írásműveiben, különösen fiatalkori verseiben nagy szerep jut a mitológiai neveknek, a görög–római mondák isteneinek, hőseinek és helyszíneinek. Az ó- és újtestamentumi nevek inkább későbbi költeményeiben jellemzők. A magyar és a világtörténelem személyiségeinek nevei is gyakran előfordulnak nála. Erős környezetfelidézõ hatásuk a hozzájuk fûzõdõ meghatározott tudattartalomban és ismeretanyagban rejlik.

A Hf_{PN}-ben több példát találunk annak igazolására, hogy a történelmi személyiségek nevei alkalmasak az adott kor ábrázolására, azéra, amelyikben a cselekmény játszódik: „S a Tisza Kálmán érája volt ez” (1); „S feltűnt a fukar és vigyorgó öreg, feketekeretes pápaszemével, rossz szivarával, lengõ fehér kísértet-szakállával: Tisza Kálmán!” (6) illetõleg azéra, amelyikrõl a szereplõk beszélnek. „Macchiavelli nagy ember volt! S a renaissance olaszát idézte” (6); „Az élet tragikus – kezdte – és nemcsak Josephinet kell sajnálnotok, hanem Napoleont is.” (42)

A bibliai, mitológiai, valamint történelmi személy- és helynevek metaforikus használata nemcsak BM verseiben jelenik meg, hanem jellemzõ ebben a regényben is: „ez volt a kor legjobb eszménye: egy Deák Ferenc, egyszerű szabad bölcs, igazi férfi” (1); „A két asszony együtt járt mindennütt, szinte megszokták elválhatatlannak tudni õket: Rákhel és Lia, Márta és Mária.” (5); „Kit nevezzen? Vénus, mint Bacchus, új zavar volt neki. De az ezeregyj még csak most kezdõdött. Guci, a primás, lépett Harun al Rasid elé, sanda és foltos indiai gnóm.” (26); „ki volt õ, harcolni Eros és Thalia ellen?”(4); „Igen, vannak másféle Napoleonok is, akik nem az ész emberei. Ők egy *érzés* Napoleonjai,” (42); „S csakugyan szimbólikusan (mint minden gesztus az almát kínáló Éváétól kezdve, mint minden csók, Judásé vagy Kleopátráé), a nagy bajusz a kis homlokra nyomódott.” (22); „Cenci néni megjött és tipegett, agg Szibilla, egyforma könnyel bölcsõk és koporsók közt.” (4); „lévén Salamon a városka leguribb üzlete, Ceres és Hébé bõségszaruja, kissé megerõltetett bõségzaru”(11); „És zenével, mint Samszeddin nagyvezér, tér a varázsuton nyugóhelye felé...” (27); „Vilámai a sértett házigazda villámai voltak, de Jupiter Tonans kissé szégyelte magát Jupiter Hospitalis elõtt.” (35); „S Miskának minden férfifõlényére szüksége volt, kivillogtatni Olympusát a felhõk közül, amint a bárót üdvözölte:

– No, megkocsikáztattad a feleségemet?

A báró ujjai epedtek a kártyák simasága után, de más következett. A Vezuveteje sem elég magas hely, hogy a jogtárgyak s jogalanyok ködbe boruljanak oly éles jogi szem előtt, mint a Gyuláé volt.” (12)

„Csak Miska kellett, s régi vita robbant fiskális-szívéből, diadalmas szavak:

– Mit szól ehhez Beccaria? nyisd fel a füledet, barátom!” (12);

„S Gyula kathedrára ült: egy tudós Cicero” (12)

13. A mai köznyelvi normától eltérő szóalakváltozatok sajátos stilisztikai szerepet töltenek be.

a. Néhány melléknév és főnév esetében a köznyelvi rövidebb alakok mellett megtalálhatóak a már BM idejében is archaikusabbnak, költőibbnek számító hosszabb formák is: Érdekes a sajátos stílusértékű *esteli* (17 [2×]) változatása a 7-szer előforduló normatív *esti* variánsal.

A régies *férfiu* (*férfiu* 3, *férfiui* 16, 33 [3×], *férfiu-szívében* 4, *államférfiu* 5) alakváltozat ünnepélyesebb, mint a hétköznapi *férfi*, ami a különböző ragos alakokat is beszámítva 36 adattal szerepel a Hf_{PN}-ben.

A *miért* 32-szer fordul elő a szövegben, de nem kizárólagos a kérdő névmásnak ez a választékosabb változata. A rövidebb és pongyolább *mért* 6-szor is szerepel, annyit érdemes megjegyezni, hogy csak párbeszédés szövegrészben.

b. A hosszabb alakok mellett a rövidebb szóalakok használatára is találunk példákat, főleg olyan esetekben, amikor e változatok számítanak irodalmiasabbnak: *ily* (12×) ~ *ilyen* (35×), *oly* (66×) ~ *olyan* (53×), *mily* (11×) ~ *milyen* (15×), *tán* (11×) ~ *talán* (65×). A teljességhez hozzátartozik, hogy toldalékos formában csak a hosszabb alakok találhatók meg, mindössze egy esetben jelentkezik *ilyet* (59) változat a következetesen használt *ilyent* (22, 30, 51), *olyant* (30, 56) stb. mellett.

Különösen jellemző a *mely* dominanciája az *amely*-lyel szemben. (Itt most nem térek ki a *mely* és a *melyik*, illetőleg az *amely* és *amelyik* használatára.) Tehát a különböző paradigmaticus alakokban a *mely* névmás (*mely* 72×, *melyet* 26×, *melybe* 1×, *melyben* 7×, *melyből* 4×, *melyhez* 1×, *melyen* 2×, *melynek* 11×, *melyre* 2×, *melyről* 1×, *melyek* 39×, *melyeket* 10×, *melyekben* 1×, *melyeken* 1×, *melyekhez* 1×, *melyeknek* 2×, *melyekre* 3×, *melyektől* 1×, *melyekkel* 1×) összesen 186-szor fordul elő, míg az *amely* (*amely* 27×, *amelyet* 2×, *amelyben* 3×, *amelyből* 2×, *amelyhez* 1×, *amelynek* 3×, *amelyre* 3×, *amelyről* 1×, *amelyek* 1×, *amelyeket* 2×, *amelyeken* 1×, *amelyekről* 1×) csak 47-szer.

A *tán* és a *talán* előfordulási aránya 10:72, ez azt jelenti, hogy a prózai szövegben a költőibb rövidebb alak eléggé háttérbe szorul.

Jellegzetes az *épp* ~ *éppen* és a *-képp* ~ *-képpen* utótagú határozószók előfordulásának megoszlása is: *épp* (17×) ~ *éppen* (24×), *tulajdonképp* (2×) ~ *tulajdonképpen* (5×), *mindenképp* (2×) ~ *mindenképpen* (1×), *valamiképpen* (1×), *legfőképp* (1×), *másképp* (6×), *semmiképp* (1×), *szükségképp* (1×), *végképp* (3×), *voltaképp* (2×) (megjegyzendő, hogy van egy *ép* (9) alak is, de ez akár elírás is lehet.)

Költőibb az *éj*, *éji*, *éjek*, *éjet*, *éjben* (összesen 11×) használata az *éjszaka* (4×) és az *éjjel* (25×) megfelelően toldalékkolt alakjaival szemben. Prózai műről lévén szó, minden esetben csak a stílárís, hangulati hatás, illetőleg az ezt fokozó belső ritmus kedvéért választotta az író a rövidebb alakokat. Különleges, a hangulatteremtést jól szolgálja az *ezeregyéjszakai éj* (38) szókapcsolat, és természetesen mást jelent, mint a 2-szer is előforduló *ezeregyéj* (26 [2×]), illetve az *ezeregyéjjel* (28).

Az *este* főnévi értékben toldalék nélkül mindössze egyetlenegyszer szerepel. („A tegnapelőtti este volt egyre előtte” 29), egyébként az *est* változat található (6 [2×], 23, 37, 66). Határozószóként az *este* 12-szer fordul elő, ezeken kívül az *este* főnév megfelelő toldalékos alakjai jelentkeznek *esték* (1), *estét* (29), *estében* (5), *estén* (1, 2), *estére* (15), *estéért* (39), *estéken* (5). Az *est* toldalékkal egyáltalán nem kapcsolódik.

A *manapság* helyett a korabeli nyelvhasználatban előforduló *manap* (11) áll. Jellegzetes a *naplementre* (20) szóalak is a *naplementére* helyett.

c. Régiesek, illetőleg nyelvjárásiak, bár nem jellemzőek az olyan hangzókiejtéses formák, mint *gazdasszony* (55), *ifiur* (57). Ez utóbbi a kocsis, Püspök beszédét jellemzi, egyébként van *gazdaasszony* (3) változat is.

d. Az eszköz-, illetve társhatározó-ragos mutató névmás megjelenési formájára jellemző az *evvel* (5×) és *avval* (9×), valamint a köznyelvi *ezzel* (5×) és *azzal* (4×) váltakoztatása.

e. Alakváltozatként értékelhető a *barátnő* 18, 19 (*barátnőt* 21, *barátnők* 6, 21, *barátnője* 17, 21, 47, *barátnőjét* 6, *barátnőjébe* 11, *barátnőjének* 19, *barátnői* 2, 18) mellett a régiesebb *barátné* (*barátnéját* 6, 21, *barátnéjárt* 19, *barátnéjával* 4). Mint az adatokból leolvasható, ez utóbbi előfordulása jóval ritkább, az arányszám 13:4).

14. Bár számos ponton szétfeszíti a tisztán nyelvészeti elemzés kereteit, egy epikus mű nyelvi eszközeinek bemutatásához hozzátartozik az írói névadás kérdésköre is. A Hf_{PN} szereplőinek és helyszíneinek elnevezése –

ismerve BM alkotói tudatosságát – minden bizonnyal komoly mérlegelés eredménye. Ez kiderül mind a cédulaelözményekből is, amelyekben még esetenként más neveket találunk, mind a Hf_{PN}-hez képest erősen átdolgozott Hf_I-ből, ahol a névrendszer sem maradt teljesen változatlanul, bár alapvető módosítások nem történtek. Erre a kérdésre a Hf_I elemzésekor természetesen még visszatérünk. Önéletrajzi ihletésű regényről lévén szó, a szokásosnál nagyobb hangsúlyt kap a háttérben húzódó valóságalap. Az összefüggésekkel Némediné Kiss Adrien foglalkozik az *Élet és irodalom* című fejezetben (II, 366–424), így erre itt most csak jelzésszerűen, illetőleg a nyilvánvaló névadási indítékok szempontjából térek ki.

A regény helyszíneinek és szereplőinek neve aszerint vizsgálható, hogy valós vagy kitalált neveket emelt-e át művébe a szerző.

Ha a cselekmény szempontjából legfontosabb földrajzi neveket vesszük sorra, akkor azt látjuk, hogy az önéletrajzi azonosításra alkalmas neveket BM átköltötte, így lett a híres borváros, Szekszárd neve a regényben *Gádoros*, amely név egyértelmű utalás a borospincékre. *Gádor* 'különálló pince, verem boltozott bejárata, előtere' (vö. ÉKsz 2003:432). Maga a Gádoros településnév nem kitalált, ilyen nevű falu ma valóban létezik Oroszába közelében.

Sót, amely az író életében szintén fontos Pécs regénybeli megfelelője, fiktív névnek számít. Az író valószínűleg a Pécshez hasonlóan rövid, és településnévként hihetően hangzó nevet keresett, és mivel a magyar településnevek között van *Solt* is, *Fót* is, sőt *Sótony* is, a BM alkotta városnév jól illeszkedik a térképen is megtalálható magyar településnevek közé.

Budapest és Velence neve egyaránt létező név, e városok nagysága miatt már nem volt szükség az „inkognitóra”, sőt ezek a valós nevek a mű hitelességét növelik.

Érdekes a regénybeli Csörge-tó (következésképpen *Csörgetónak* írott) neve, hiszen ez a földrajzi név szintén valóságos, csak a tó nem Sót-Pécs mellett, hanem Szekszárd közelében található még ma is (II, 372). Létezik *Nagyhajmás* is, természetesen BM ezt is kicsit áthelyezte, hiszen a valóságban ez a település Dombóvár közelében fekszik.

A szereplők nevei is nagyrészt valós személyek nevei, bár nem minden esetben tartja meg az író az eredeti modell keresztnévét sem ugyanúgy, ahogy a valósághoz képest a szereplők rokonsági kapcsolatait is kissé átalakítja. A főbb szereplőknél minden esetben megváltoztatja a családne-

veket, és mindig határozottan magyaros csengésű neveket választ nekik még akkor is, ha eredeti nevük idegen eredetű.

Cenci néninek a modellje BM anyai nagymamája volt, akit a család valószínűleg is Cencinek nevezett, tehát a névadás indítéka nyilvánvaló. Név és személy annyira összeforrt, hogy még az írói fantázia sem tudta szétválasztani.

A már említett *Élet és irodalomból* az is kiderül, hogy a *Döme* nevet sem kellett kitalálni, hiszen Babits nagyapjának meghitt barátja volt Döme János (vö. II, 376), akinek ugyan a családnéve volt Döme és nem a keresztnéve, de a név hangzása alapján könnyen feltételezhető, hogy az író figurája egyéniségéhez illőnek találta ezt a kissé mogorva hangulatú férfinévet. Egyébként a feltehető modell egy másik rokon, Kelemen Mihály volt, akinek a keresztnéve a névazonosság miatt nem lett volna szerencsés választás, hiszen Sátorfy Miska is *Mihály*, aki ezt a nevet életbeli előképéről, BM édesapjáról, idősebb Babits Mihályról kapta. (Vö. II, 382–385.) A *Sátorfy* családnév viszont írói telitalálat. Az ősi *-d* helységnévképző a magyar településneveken igen gyakori, vö. *Diósd, Karácsond, Mezőkövesd, Sásd, Farkasd, Cegléd, Szekszárd* stb. A családnévek településnévből *-i* képzővel alakult csoportja szintén jellegzetes eleme a magyar névkincsnek. Így hangzása alapján a *Sátorfy* családnévként teljesen hiteles. A mély magánhangzók és a *sátor* szó oltalmat, védelmet asszociáló többszörös jelentése alapján Miska családnévének megválasztását erősen motiválnak tartjuk.

Hintáss Gyula neve is hasonlóan összetett motívumok alapján jött létre. A figura legfontosabb modellje Geiger Gyula (II, 386–388), akinek BM a keresztnévét is áttemelte a regényébe. A *Hintáss* családnévként szintén nem mutatható ki a magyar névanyagból. A név beszélő volta azonban vitathatatlan, és talán nem túlzás a *hintás* 'szélhámos(kodó) ember' jelentést beleérezni, már csak azért sem, mert ez a BM korabeli argóban is ismert volt. A hosszú *ss*-es írásmód nemesi nevet sejtet, bár tudjuk, hogy Gyula nem nemesi származék, hanem egy molnár fia. Így ebben a névalakban rejtett gúnyt is felfedezhetünk.

Gyula felesége a regényben *Erzsi*, Geiger Gyula felesége az életben is Erzsébet volt, tehát az író itt sem akart eltérni a valóságtól.

A Geiger-házaspár két leánya a Vali és az Edit neveket viselte. A Hintáss-házaspár idősebbik lányának, *Gitának* (Gitta 4×) a modellje valóban Geiger Valéria volt, az ő keresztnévét azonban megváltoztatta az író.

A Gita feltehetőleg a Margit becéző formája, amely a korban divatos, modern névalaknak számított, és a már kislányként is emancipált nőalakhoz jól illik. A másik Hintáss-lány BM-től a Jókai alkotta *Noémi* nevet kapta. Nevének választását valószínűleg a név hangzása, különlegessége indokolhatja, de nem zárható ki az sem, hogy BM ismerte a név 'gyönyörűség' jelentését, és ez is belejátszhatott a szereplő elnevezésébe. Az, hogy Hintássék szokatlan, „extra” nevet adtak lányuknak, szintén jól illik a jellemrajzukhoz.

Cenci gyermekei a valóságban Ákos, Imre, Auróra és Ilona voltak, férje Kelemen József. A regényben *Ákos* nevű fia Dömének van, Kelemen Ákos viszont a regényben korán meghalt *Imre* modellje, és a valóságos Kelemen Imre pedig *Józso* alakjához szolgált mintául. *Kelemen Ilona* keresztnévét BM a Hf_{PN}-ben megtartotta, de e név használata bizonyos távolságtartást fejez ki, mivel az író nagynénjének a bizalmasan családias Nenne volt a neve. Kelemen Auróra a regényben *Rácz Nelliként* szerepel. (Vö. II, 377–382) Az, hogy édesanyja nevét megváltoztatta, teljesen érthető, de hogy miért éppen Nellire, az nem világos. A név lány hangzása ugyan jól illik a hősnőhöz, és az is tudható, hogy a regény cselekményének, illetve megírásának idején ez a név mint a Kornélia becéző formája nem volt túl gyakori, de jól ismerték és főként a városi, illetőleg a polgárosodó kismemesi körökben fordult elő (HAJDÚ 2003:550). A *Rácz* családnévre talán az egyszerűsége miatt esett az író választása. A nagypapa, *Rácz Józsi* modellje valóban az író anyai nagypapja, Kelemen József volt, így az ő keresztnéve is adottnak tekinthető.

A családhoz nem tartozó mellékszereplők közül *Gózszy Pepi* és *Kovács (Kováts 4×) Laci* is valós alakok voltak Szekszárdon, bár életútjuk természetesen nem azonos regénybeli sorsukkal.

Wintersberg báró mintája a költekező életmódjáról a szekszárdiak körében jól ismert Wimmersperg volt. Annak oka, hogy nevét BM idegen hangzásúnak hagyta, igen egyszerű, ez a szereplő – ahogy azt a regényben is olvashatjuk – osztrák származású.

Bábi, Döme gazdasszonya nevét Babitsék egykori szekszárdi alkalmazottjáról kapta, sőt, Zsón, a vizsla is valós szereplője volt BM gyermekkorának, mivel a család kutyája viselte ezt a nevet, amely egyébként a francia *jaune* 'sárga' szóra vezethető vissza.

Végül érdemes foglalkozni BM regénybeli alteregójának, *Imrusnak* a nevével. Az Imre név BM névrendszerében egyértelműen a pozitív ne-

vek közé tartozik. Sajátos, hogy az író családjában éppen az a nagybátyja viselte, akivel nem volt jó kapcsolata. A regénybeli Imre nagybácsi tragikusan fiatalon halt meg, pedig a család szép reményeket fűzött hozzá. Nevét az új jövevény, Nelli kislány öröklí meg részben kegyeletből, részben azért, hogy majd ő vigye sokra. Ez a névadási motiváció a valóságban sem szokatlan, az elmúlás és az új élet ilyen módon való összekapcsolása azonban gyakran okoz gyfajta baljós előérzetet.

A regény névrendszerét áttekintve világosan kirajzolódik BM írói szándéka: a valóságot és a fikciót oly mértékben ötvözni, hogy a hús-vér alakok az irodalom magasabb régióiba emelkedve a regény belső törvényei szerint keljenek új életre és váljanak halhatatlanná a halál fiaiként is.

*

A Hf_{PN}-nek ismerjük egy könyv alakban megjelentetett változatát is. Ugyanis az 1981-ben a Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola és a Zrínyi Nyomda BM-sorozatának 6. köteteként 12×10 cm-es ún. midikönyv formátumban kiadott, könyvtárosi forgalomba nem került könyvecskéje a Pesti Naplóban megjelent első variáció szövegén alapul. A kiadást szerkesztette és sajtó alá rendezte Téglás János, az utószót Gál István írta.

Ha összevetjük a Pesti Napló-beli szöveget ennek a kiadásnak a szövegével, feltűnik, hogy több helyesírási változtatást is végrehajtottak e kiadás során. A szerkesztő szándéka szerint elsősorban a sajtóhibának tartható alakokat, illetőleg a nyomdatechnikai okokból helytelenül, azaz BM feltehető írói szándékától eltérően megjelent változatokat javították. Már az első sorokat olvasva is feltűnik így néhány szembeötlő különbség a PN-hez képest. Az *ú*-kat, *ű*-ket, ahol BM eredetileg ezt írhatta, jelölték: pl. *bús* (5), *sűrű* (6). Külön szóban olvasható a *must festette* (5), egybeírva az *öregúrban* (70). A példák további sorolása nélkül azt a megjegyzést elengedhetetlennek tartjuk, hogy éppen a *mustfestette* szókapcsolat a BM életében megjelent kiadások mindegyikében (Hf₁, Hf₂, Hf₃) egy szóba írva olvasható, az *öreg úr/öregúr* és a hozzá hasonló jelzős szókapcsolatok/szóösszetételek (vö. 5.d) egybe- vagy különírása egyik Hf változatban sem mutat olyan következetességet, aminek alapján indokolt lehetne a Pesti Napló-beli írásváltozat kijavítása. Még a felső nyelvválású magánhangzók (*i – í, u – ú, ü – ű*) hosszúságának jelölése miatt is felmerülhetnek kételemek, hiszen BM nemcsak a Pesti Naplóban, hanem a későbbiekben sem törekedett egyseges és következetes írásmódra ezzel kapcsolatban (sem).

A könyvecskében a szerkesztő és munkatársai szövegkritikai szempontokat igyekeznek érvényesíteni akkor is, amikor dőlten emelik ki azokat a szavakat, mondatokat, szövegrészeket, amelyeket a későbbiekben (tehát a Hf₁-ben) Babits másképp fogalmazott meg vagy kihagyott, vagyis a két kiadásban különböznek. Ugyancsak dőlten szedték azokat a részeket, amelyeket a Hf₁-beli átdolgozás során BM máshova helyezett. Azokra a részekre, amelyek hiányoznak a Hf_{PN}-ből, de a Hf₁-ben már szerepelnek [...] -lel hívják fel a figyelmet. Ez a jel szerepel azokon a helyeken is, ahova később a regény más részéről hozott át egy-egy részletet az író.

Míndezen alapján megállapítható, hogy az 1–68 oldal között alig van változtatás néhány stiláris finomítástól eltekintve, a 68–73 oldal közötti módosítások, átfogalmazások, betoldások és kihagyások már szembevetőbbek. A csörge-tói kirándulásról szóló részben elsősorban szerkezeti változtatások, felcserélések figyelhetők meg.

Csupán tipográfiai eltérés, hogy az újságban dőlt betűvel szedett szavakat e kiadásban álló ritkított betűkkel jelölték.

E kiadás érdeme, hogy szemléletesen mutatja be a Hf_{PN} és Hf₁ közötti eltéréseket anélkül, hogy a Pesti Naplón alapuló szöveg egységét megbontaná. Az már más kérdés, hogy a változtatások típusa a tipográfiai jelölés többszörös egybeesése miatt kissé nehezen azonosítható, valamint sok esetben megkérdőjelezhető a helyesírási jellegű „rekonstrukciók” jogossága.

Hf₁

Az 1927 áprilisában az Athenaeumnál könyv alakban, egy kötetben megjelent Hf₁ szövegformálásában, terjedelmében, szerkezetében alapvetően különbözik a Hf_{PN}-től. A Prágai Magyar Hírlap 1927. január 1-i számában maga BM erről így nyilatkozott Jakobovits Sándornak: „Még csak egy-két hét s befejezem legnagyobb munkám, melyen évek óta dolgozom. A regény címe *Halálfiái*, és negyven ívnyi (640 oldal) terjedelemben jelenik meg. [...] A hatalmas munka magva évekkal ezelőtt a Pesti Naplóban jelent meg, s éveken át dolgoztam fel legnagyobb regényemmé.” (SIPOS 1999 2:47.)

Valójában egy új mű áll előttünk, hiszen a szerző nemcsak továbbírta a történetet, hanem a már meglévő részt is jelentősen átdolgozta mind az

alakok rajzát, mind a szövegszervezést illetően. A Hf₁ és a Hf₂ között a legszembetűnőbb a mennyiségi különbség. Az eredetileg hozzávetőleg 303 000 n terjedelmű szöveg az új megfogalmazásban az eredeti történet végéig (a dióverésig) 474 000, továbbírva a teljesen új fejezetekkel együtt pedig összesen 1 256 000 n terjedelmű lett, vagyis 695 oldal, azaz több, mint 43 nyomdai ív. Az új mű az eredeti 6 fejezettel szemben 16 fejezetből és az *Epilogból* áll. A PN-beli fejezetekbe nemcsak új szövegrészek kerültek, hanem az író számos bekezdést, kisebb szövegegységet, sőt fejezetrészt többé-kevésbé átfogalmazva vagy esetleg átfogalmazás nélkül máshová helyezett át. A szöveg bővítése, illetőleg a szerkesztési változtatások következtében a regény magvát képező, 6 fejezetben elbeszélte történetet BM 8 fejezetté dolgozta át.

Az első és második fejezet címe (*Évek, Napok*) ugyan megegyezik, de BM a Hf₁-ben a másodikba beleolvastja az eredeti harmadikat úgy, hogy a fejezetet két részre tagolja, az első az *Egyik nap*, a második a *Másik nap* címet kapja. A Hf₁ kettéválasztja a Hf_{PN} *Napok* című fejezetének 7. részét (a 8. fejezetrész „Nellike repült a konyhába [...]” mondattal kezdődik), így a PN-beli 8. részből a Hf₁-ben 9. lesz.

A *Napok* című fejezet első részében csupán a kisebb, stiláris változtatások szaporodnak, a második felében azonban már jelentősebb kiegészítéseket, elhagyásokat is találunk.

A harmadik fejezet címe a Hf_{PN}-ben *Folytatás*, a Hf₁-ben *Ópium-éj*. A Pesti Naplóbeli harmadik fejezet 4. része – mint már említettük – tévesen nem kapott sorszámot. Ez a „Hajnalban végre megjött az eső” mondatlal kezdődik, amely a Hf₁-ben már a *Gyilkosság és szerelem* című negyedik fejezet kezdőmondata. Tartalmilag a *Folytatás* utolsó részeiből építkezik a Hf₁ ötödik, *A vonat letér a sínről* című fejezete is. Érthető tehát, hogy a Hf_{PN}-hoz képest ezeknek a fejezeteknek a szövegében, az egyes részletek elrendezésében jelentős módosulások vannak.

A következő párhuzamos fejezetekben (Hf_{PN}: *Ismét hónapok telnek el...* – Hf₁: *A rettenetes nászút*) még több és lényegbevágóbb eltéréssel találkozunk. Ezt szembetűnően mutatja a terjedelmi különbség is. A Hf_{PN} negyedik fejezetében 4 rész van (1–5.-ig számozódik, mert kimaradt a 3. szám!); a Hf₁ ennek tartalmilag megfelelő hatodik fejezetében 12. Az *Ismét hónapok telnek el...* című fejezet 2. részének az eleje – erősen megváltoztatva és jelentősen kibővítve – alkotja a Hf₁-beli *A rettenetes nászút* című fejezet 2. részét. A 6 [5.] rész még a Hf_{PN} negyedik fejezetének 4. részével azonos módon kezdődik („És ismét hónapok teltek el...”), s tart

a „Majd múzeumokon [...]” kezdetű mondatig, ahol is a Hf₁-ben az író új részt nyit, előtte azonban az előző részt több bekezdésnyi új szöveggel toldja meg. A következő fejezetrészeknek (Hf₁ *Ismét hónapok telnek el...* 5. [4], illetve a Hf₁ *A rettenetes nászút.* 8. [7.]) az eleje még megegyezik a két változatban. Ettől kezdve azonban lényeges eltérések vannak. Egyrészt a korábbi változatból kihagyott részletek közül jó néhány a Hf₁ későbbi, újabb fejezeteibe kerül át új megfogalmazásban, másrészt a Hf₁-ben a 8. [7.] fejezetrészből – a Hf_{PN}-nel megegyező részek után – hosszú, új betoldás következik.

A Hf₁ hetedik, 15 részből álló *Miska* című fejezete majdnem teljesen új, csak néhány szövegrészlet található meg előzményként a Hf_{PN} különböző helyein.

A Hf₁ 18 különböző hosszúságú részből álló nyolcadik fejezete, amely *A gádorosi danaidák* címet kapta, a Hf_{PN} 8 fejezetrésze tagolt ötödik (*S évek suhannak el...*), és mindössze egyetlen részt tartalmazó hatodik (*Eszkendők utolja*) fejezetén alapul nyilvánvalóan igen sok szövegbetoldással, egyes részek átcsoportosításával, átírásával. Megjegyzendő, hogy a Pesti Napló-beli ötödik fejezet egyes részletei az átszerkesztés következtében előbbre kerültek, a már említett *Miska* című fejezetbe. Más mozzanatok viszont BM szerkezetileg hátrébb, a *Boldog gyermekkor* című kilencedik fejezet szövegébe olvasztott bele.

A többi fejezetet tekintve az 1927-ben elkészült Hf₁ teljesen új, a Hf_{PN}-ben nincs előzménye.

A Hf₁-ben az egyes fejezetek nincsenek sorszámozva. A fejezetcím mindig félkövér álló betűkkel és ponttal lezárva áll az oldal közepén (**Évek., Napok., ópium-éj.** stb.), amelyet sorkihagyással követ az első fejezetrészt jelölő 1. szám. Ez után következik sorkihagyással a szöveg. Ehhez igazodik az *Epilog* is, amely tulajdonképpen a regény 17. fejezetének tekinthető. Megjegyzendő, hogy az *Óh vidám kamaszkor!* pont helyett felkiáltójellel záródik. A *Napok* című fejezet két részének alcíme kurzívan szerepel, szintén ponttal lezárva. (*Egyik nap., Másik nap.*)

A Hf₁ nyelvi elemzésekor a szöveget nem a Hf_{PN} változatának kell tekintenünk, hanem olyan önálló szövegegesznek, amelynek előzményei megtalálhatók az 1921-es Hf-kiadásban.

A Hf_{PN} esetében egyes hangtani, helyesírási példák bemutatásakor mód volt az összes előfordulás közlésére, illetőleg számbavételére a számítógéppel feldolgozott kritikai szöveg alapján. A Hf₁ nyelvi elemzésekor

ugyanazokat a szempontokat érvényesítettük, mint a Hf_{PN}-nél. Az anyag gyűjtésekor azonban elsősorban az 1927-es kiadás nyomtatott szövegére hagyatkoztunk, tehát kézi módszerekkel dolgoztunk, hagyományos cédu-lázással. A jellemző példák közlésekor egyáltalán nem törekedtünk a tel-jességre, csupán a szemléltetésre. A két regényváltozatban egymásnak meg-feleltethető szövegrészek vizsgálatakor azt tapasztaltuk, hogy az írásképbén esetenként eltérés mutatkozik. A rendszeres összehasonlítás eredményei-nek közlésére azonban nem vállalkozhatunk, csak egy-egy szemléletes példán mutatjuk be a változtatásokat a megfelelő elemzési pontokban. Mi-vel a Hf₁ nyelvi sajátosságai szempontjából új információt nem tartalmaz-nak, általában nem közöljük újra azokat az adatokat, amelyeket a Hf_{PN} nyelvi jellemzésekor már szerepeltettünk. Nem soroljuk fel külön a sajtó-hibákat sem, legfeljebb esetenként kitérünk arra, ha az eltérés nyomtatási hibára vezethető vissza. A Hf₁-beli sajtóhibák és számozási tévedések a Hf₂-vel való összevetésnél érdekesekek, ott lesz még róluk szó.

A szöveg nyelvállapotának bemutatását a fonémaszinttől kezdjük, és elsősorban a mai köznyelvi normától való eltéréseket emeljük ki, mint ahogy azt a Hf_{PN}-nál is tettük, és csak másodsorban utalunk a Hf_{PN}-től va-ló eltérésekre, természetesen csak akkor, ha van értelmezhető előzmény.

1. A hosszú és rövid magánhangzók a Hf₁-ben.

a. Mint erről a Hf_{PN} nyelvi elemzésekor már szó volt, BM dunántúli nyelvjárásának egyik jellemző sajátossága éppen az, hogy bizonyos sza-vakban a felső nyelvállású *í, ú, ű* hangok helyett azok rövid párját, azaz az *i, u, ü* hangokat használja, és ez az ejtémódot gyakran írásban is jelöli. A Hf_{PN}-nel szemben az 1927-ben könyv alakban kiadott Hf₁-ben ez a he-lyesírási jellegzetesség jól megfigyelhető, és számos példával szemléltet-hető. Fontos leszögezni, hogy egyáltalán nem beszélhetünk következetes-ségről egyetlen érintett szó vagy szócsalád írásmódjával kapcsolatban sem. Többé-kevésbé érvényesülő tendenciáról van szó, és semmi esetre sincs szó valamilyen szabályszerűségről. Egyébként az, hogy szinte minden példa mellett találunk ellenpélda(k) is, a regény egész hangjelölési rendszerére jellemző. Ez tükrözheti az író kiejtésének és helyesírásának ingadozó vol-tát, de azt is, hogy a kinyomtatott szövegben nem kizárólagosan BM nyelv-állapota jelenik meg, esetenként – akarva vagy akaratlanul – beleválhatottak a nyomdászok is, és a szerző nem mindig figyelt az ilyen jellegű kisebb-nagyobb módosításokra. A továbbiakban mindezek figyelembe vételével próbálunk képet adni a kérdéses jelenségről.

A köznyelvi *i* helyén rövid *i*-t elég gyakran találunk például az *-íció*, *-ízió*, *-ízis*, *-ília*, *-ír*, *-ív* stb. végződésű idegen szavak esetében: *expedició* (47), *tradíció* 385, *tradícióit* 84, *ambíció*t (291), *ambíciója* (437), *patri-cius-sarjakhhoz* (78), *pozícióban* (407), *revíziójával* (283), *hipokrizistól* (553), *relatív* (517), *agresszív* (552), *elixirt* (264), *martir* (526), *mártir* (480), *mártir-arcot* (655), *transzirozni* (92), *zsenirozottság* (470), *szicíliai* (518). Ez az írásmód nem mondható következetesnek, hiszen jócskán akad *i*-s írásváltozat is: *ambíció* (316, 319), *ambíciókat* (381), *ambícióját* (291), *relatív* (564), *agresszív* (346, 594, 598, 598), *aggresszív* (633), *mártirja* (150), *mártiromság* (692). A viszonylag gyakran előforduló *familia* esetében viszont csak elvértve fordul elő ellenpélda: *familia/Familia* (191, 342, 342, 442, 472, 473, 648), *familiát* (411, 492, 613), *familiában* (359), *familiához* (602), *familiának* (369), *familiástól* (475), *familiával* (470), *familiád* (512), *familiája* (571, 573, 602), *familiánk* (434), *familiámmal* (602), *familiájának* (571), (de: *Hintáss-familia* 392). Idegen szó a *mímel* is, ezt megtaláljuk *i*-vel és *i*-vel is: *mímelve* (391), *mímelt* (621).

Az *ír*, *bír*, *hív*, *szí(v)*, *nyíl(ik)*, *ígér*, *kísér*, *kíván* igék különböző paradigmikus alakjai, illetőleg származékai között is gyakran találunk rövid *i*-s változatot. A példák mellett közöljük az ellenpéldákat is: *iratják alá* (443), *aláírná* (536), *Irott* (194–5, de: *íródiákok* (226), *írni való* (225), *bi-rom* (621), *birta* (276), *bíró úr* (632), de: *birta* (365), *bíró* (632), *bírákhoz* (280), *Felhívás* (509), de: *felhívása* (520), *felhívást* (uo.), *kihívóbban* (384), *hívatta* (352), de: *hívatta* (235), *főlszitta* (230), de: *szítta* (54, 425), *kisírja* (61), *nyílt* (25, 60, 118, 146), *nyílt ki* (451, 641), *félignyílt* 597, *tágranyílt* (119), *nyíltan* (357, 583, 594), *nyíltság* (131, 352 [2×]), *nyíltságával* (391), *nyílt* (109, 430), *nyíltak* (184, 330), *megnyílt* (199), *nyíltság* (366, 460), *nyíltsággal* (388), *ígérte* (240, 335), *megígérte* (439, 509), *ígérve* (363, 684), *igérvén* (240), *igéret* (646), *igéretet* (125), *igérettel* (275), *igéretesen* (254), *kenyérigérete* (427), de: *ígér* (622), *megígérem* (605), *megígértem* (120 [2×]), *igéret* (284.), *kísérte* (286), *hazakisérte* (388), *kísérj* (632), de: *elkísér* (466), *kísértett* (202), *kísértették* (157), *kísértve* (326), *megkísértve* (629), *kísértetei* (352), *kísérteties* (230), de: *kísérték* (313, 316), *kísértet* (660), *kísértette* (583) *kísértették* (630), *kísértetek* (198), *kísértete* (393), *kísértéseitől* (563), *kívánod* (210), de: *kívánja* (695), *kívánt* (365 [2×]), *kívánta* (228), *kívánhatod* (213), *kívánatos* (634), *bekívánkozott* (425). Az *-ít* igeképző is előfordul néhányszor röviden: *bizonyítja* (429), *borítékot* (605),

áhitattal (183), de egyébként az érintett képzésekben szinte mindenütt hosszú *i*-t találunk.

A főnevek és a melléknévek közül a *csíra*, *híja*, *hír*, *szív*, *kín*, *íny*, *dívány/díván*, *hinár*, *papír*, *síkos*, *ínyenc*, *kíváncsi*, *szelíd*, *valószínű* szavak találhatóak meg *i*-vel is: *csiráit* (147), *csiráztak* (179), de *csíra* (449), *híjjában* (280), *hiján* (515), *híjján* (523), de: *hiján* (421, 445, 465, 588), *híjján* (398, 357), *Hirlap* (504), de: *újsághíreket* (393), *szivektől* (45), *szive* (113), *szivem* (210), *szivesen* (303), de: *szívek* (352), *szívem* (281), *szíve* (259, 429), *szívének* (376), *szívünket* (519), *kinszenvedés* (639), *kin* (668), *kínháló* (528), *ínyére* (427), *inycsiklandozóan* (446), de: *gyermek-ínye* (468), *dívánon* (377), *dívánra* (659), *plüssdíván* (380), de: *díványán* (376, 627), *díványon* (615), *dívánpárnákat* (563), *hinár* (98), *papírt* (413), de: *papírjait* (416), *ívpapírra* (429), *papírlapok* (uo.), *papírüzlet* (479), *síkos nyelvek* (114, 120), de: *síkos nyelvek* (115), *síkos íze* (48), *síkos teste* (66), *ínyenc* (124, 670), *kíváncsi* (199, 309, 347), *kíváncsiság* (346), *kíváncsiságból* (342), de: *kíváncsi* (383), *szelíd* (42), *szelidségükben* (103), de: *szelíd* (8, 593, 593), *szelídebb* (315), *szelíden* (25), *valószínűtlen* (453), de: *legvalószínűbbnek* (556), *valószínűleg* (540).

Nem jellemzően, következetlenül és szinte véletlenszerűen hosszú *i* helyett rövid *i*-vel írva más szófajú szavak is vannak: *ime* (92, 395), *im* (398), *kivülről* (575), *többbizben* (433), *Igy* (613), *mig* (344) stb.

Sajátos, hogy ennek a nyelvi jelenségnek az ellenkezőjét is tapasztaljuk, vagyis jó néhány esetben szinte rendszerszerűen találunk *i*-t a köznyelvi *i* helyén: *síma* (30, 117, 118, 351, 359, 637), *símák* (359), *símára* (351), *símán* (58), *símaság* (37, 373, 201, 362), *elsímul* (639), *símultak* (595), *belesímuló* (119), *irigy* (75, 591), *irigyen* (342), *irigység* (35, 352), *irigységét* (628), *irigységgel* (54, 486, 685), *irigylem* (170), *irigyellek* (345, 628), *irigyelt* (40), *irigyelte* (277, 302, 591), *irigylésreméltó* (618), de: *irigység* (93), *vígasztalja* (58), *vígasztaljon* (59, 334), *megvígasztal* (191), *vígasztaló* (364), de: *vígaszt* (83), *sívár* (338, 364, 426, 519), *sívárság* (467), *sívárságba* (648), de: *sívár* (509), *sívárabb* (587), *sívársága* (509), *sívárlott* (297), *vidám* (117, 289, 322), *életvidám* (253), de: *vidám* (165), *életvidám* (274), *dicséret* (285), *dicsérete* (346), *dicsérte* (452), *dicsértesség* (414), *dicséretét* (500), *ízzását* (226), *leízzott* (227), *irtózik* (660), *irtózatosan* (544).

Érdekes, hogy idesorolható az idegen szavak közül a szövegben viszonylag gyakran előforduló *naiv* és *szolid* is: *naiv* (8, 19, 21, 38, 59, 470,

536, 544, 602, 649, 652, 686), *naívu*l (312, 568, 683), *naívsága* (390), de: *naív* (357, 362, 399, 418, 472, 565, 679), *naívabb* (396), *naívu*l (435), *naívság* (393), *naívsága* (uo.), szolid 403, 541, 573, 593, 595, 598, 600, 625, *szolid*ság 671, *szolid* (409 [2×], 576), *szolid*ságot (672). Ezeknél az *-ív* végű melléknevek, illetőleg a hasonló hangzású *szelíd* analogikus hatásával is számolnunk kell.

A *zseni* szóvégi magánhangzója az eredeti idegen ejtésmódban hosszú, ezt tükrözik a következő adatok, amelyek mellett szintén találunk rövid *i*-s írásváltozatot is. *zsení* (174, 301, 583), *zsenik* (301), *zsenít* (306), *zseníre* (301), *zsenihez* (389), *zsenijét* (254), de: *zseni* (361), *zsenit* (475), *zseninek* (263), *zseniből* (361). Előfordul a *parti* is *i*-vel: *kártyapartúra* (670), bár egyébként csak *i*-vel írt és többségükben á-zó adatokat találunk mind 'játzsma', mind 'házasság, házasság' értelemben: *parti* (75), *párti* (52, 658), *pártinak* (340, 682), *tarokkpártik* (14).

Ezekon kívül még felsorolunk néhány esetlegesebb példát is, amely jól szemlélteti az *i* – *i* hangpár ingadozó jelölését: *vizített* (304), de: *vizitteken* (10), *viziteket* (421), *vizitekre* (uo.), *intím* (285, 475), *intímebb* (297), *ambíciózus* (297), *ambíciózusabb* (686), de: *ambíciózus* 362[2×]), *ambíciózusan* (349), *íróniára* (657).

Az egyéb csak 1-2 példával jelentkező adatoknál a rövid *i*-s írásmód tendenciaként nem értékelhető: *színte* (508, 509), *nyilván* (324), *csínos* (683), *beíratások* (537), *folyóirat* (468), *hidakat* (305), *őrizzen* (479), *biztatta* (663), *sikoltott* (131), *víjjogott* (252), *kíváló* (692), főleg akkor, ha egyébként a számtalan előfordulás esetében mindig a szabályos alakot olvashatjuk, mint a *színte* esetében.

A köznyelvi *ú* helyén ugyancsak gyakran találunk *u*-t. A hangzórövidülés egyaránt előfordul hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetekben, igékben és névszókban, idegen és ősi magyar szavak tövében és képzőjében. Jellemzően idesorolhatóak a *gyűjt*, *nyűjt*, *sűjt*, *bűjlik*, *gyűl*, *fűl*, *nyűlik*, *műlik*, *húz* igék, a *gyanú*, *tanú*, *odú*, *bosszú*, *csúnya*, *új* névszók szócsaládjának ma *ú*-val írandó tagjai, valamint még jó néhány egyéb, a mai normatív helyesírási szabályok szerint *ú*-t tartalmazó szó. Természetesen legtöbbszörüknek a Hf₁-ben előfordul a szabályos és a normától eltérő írásváltozata is. *nyujtott* (153, 250), *kinyujtott* (86), *nyujtott be* (523), *nyujtotta* (157, 160, 495, 535), *kinyujtotta* (427, 548), *nyujtotta be* (598), *nyujtani* (346, 642), *nyujtózni* (9), *nyujtozás* (53), *nyujtózással* (100), de: *nyűjtotta* (112), *kinyűjtva* (130), *nyűjtözött* (467), *gyujtunk* (76), *kigyujtják* (591), *gyujtott* (305),

673), *fölgyujtott* (383), *gyujtottak* (671), *meggyujtotta* (48), *meggyujtsam* (513), *rágyujtani* (358), *gyujtva* (687), *kigyujtva* (215), *gyujtogatni* (444), *sujtsam* (641), *sujt le* (645), *sujtott* (313), *sujthatott* (202), *lesujtó* (388), *de: sújtott* (337), *bujjon* (172), *bujva* (7, 392), *elbujik* (304), *bujóskában* (653), *de: kibújik* (633), *elbújni* (263), *fölgyultak* (559), *de: gyúlnak* (228), *kigyúlt* (337), *kigyúltak* (672), *nyulnék* (660), *nyulni* (272), *nyulánk* (316), *de: nyúlt* (418), *nyúltak* (271), *elnyúlt* (656), *kinyúlt* (576), *elfuló* (644), *elfulva* (228), *de: elfúlt* (690), *belefúlt* 347, *elfúlva* (327,) *régmult fiatal-kora* (400), *de: régmúlt* (321), *régmult fiatal-sága* (393), *elmúlt* (224), *el-múltával* (407, 540), *multat* (243 [2×], 294, 297, 387), *multból* (294), *multba* (410), *multról* (355), *multja* (661), *multját* (153), *Multjában* (677), *multkor* (123, 663), *multkori* (60, 63, 130, 370), *mulva* (19, 81, 221, 379, 381, 506, 628, 638, 645, 650, 675), *mulván* (320), *de: múlt* (512, 531), *el-múlt* (425, 523, 529), *múltak* (670), *múlva* (453, 586), *múlását* (643), *huzódott* (380), *behuzódott* (233), *huzódhatott* (646), *lehuzogatta* (444), *gyanuba* (201), *gyanútól* (274), *gyanukat* (113), *gyanukkal* (470), *gyanus* (510), *leggyanusabb* (680), *gyanutlan* (113), *gyanutlanul* (287), *gyanusítva* (531), *de: gyanú* (94, 134, 642), *gyanúk* (686), *gyanus* (540), *gyanusíthassuk* (111), *tanunak* (201, 634), *tanuja* (524), *szentanuk* (203), *vértanu* (448), *Vértanuk* (300), *vértanuság* (448), *tanusítottam* (uo.), *de: szentanú* (95), *odujába* (510, 619), *odujától* (554), *bosszu* (182), *bosszuálló* (uo.), *de: bosszú* (uo.), *Bosszú* (191), *bosszúálló* (319), *bosszútállni* (534), *ágyuzás* (129), *viharágyu* (444), *de: ágvízott* (129), *ágyúk* (306), *viharágyú* (306, 435 [2×], 462–463, 466), *husába* (234), *husvétig* (606), *husvéti* (622, 643, 643), *utitervére* (620), *utitárs* (634), *vasuton* (582), *utbaigazítást* (422), *de: vasúti* (150), *hugát* (268), *hugomasszony* (328), *unokahugból* (247), *lehu-gomozta* (328), *de: unokahúgot* (339), *húgomasszony* (48 [2×]), *fiúcska* (300), *de: fiúcska* (49, 315), *fiúcskára* (329), *megujhodást* (575), *ujdon* (542), *ujság* (323), *ujságot* (16, 48), *ujságok* (168, 689), *ujságokat* (685), *ujságokkal* (94), *ujságlap* (298), *ujságíró* (452), *ujságírónak* (449, 459, 460 [2×], 464, 466), *ujságíróval* (458), *de: újságban* (431), *újságolta* (537), *újsághireket* (393), *csunya* (111, 113, 523), *csunyaságokról* (57), *de: csúnya* (190, 196, 231), *együttal* (125, 510, 658), *de: együttal* (587), *ezuttal* (95), *de: ezúttal* (531), *ügyis* (135, 515), *de: ügyis* (135), *busuláznál* (613), *furva* (667), *kicsufolt* (383), *zugolódott* (332), *rövidujjut* (373), *bluza-sely-me* (262).

Jellemző, hogy például a *búcsú*- négyféleképpen is le van írva: *bucsu- zásul* (112), *bucszúzásnak* (126), *búcsuzunk* (109), de: *búcsúest* (305). (A felsorolt egy-egy adatos előfordulásoknál néhány esetben a sajtóhiba lehetősége sincs kizárva, természetesen ez a megjegyzés az egész műben tapasztalható következetlenségek miatt nemcsak az *u-ú* jelölésével, hanem más helyesírási megoldásokkal kapcsolatban is érvényes.)

Gyakori az *ú>u* hangváltás különböző idegen szavak és nevek írásában is: *abszolút* (99), *cugos* (616), *furiákat* (205), *Illuzió* (260), *illuzió* (393, 563), *illuzióját* (392), *Illuziórontó* (uo.), de: *illúziójába* (663), *Judás* (114), *konturokban* (359), *konturjaikkal* (359), *kultura* (470, 471), *kultúránkat* (471), de: *kultúra* (500, 503, 514, 553), *kultúremler* (515), *kultúr-ambíciója* (595), *kuriai* (281), de: *kúriai* (326), *lagunák* (156), *maturát* (373), *Muzsa* (113), *Muzsák* (479), *Múza* (293, 445), *puderes* (260), *torturán* (264), *Meduzát* (373), *csitri Meduza* (uo.), *zsuroknak* (203), de *leány-szúrok* (75).

Lényegesebben ritkábban ugyan, de a Hf₁-ben előfordul az *u>ú* váltás is. Az *un* és a *huny* igék minden paradigmatis helyén *ú*-t találunk a fő belsejében: *únja* (168), *únta* (291, 301), *únt* (318, 364), *únott* (179, 258, 355), *únottan* (291), *megúnva* (579, 594), *beleúnva* (uo.), sőt: *mindúntalan* (268), *behúnyja* (694), *lehúnyja* (265), *húnyt* (627), *behúnyta* (49, 288), *lehúnyta* (251), *elhúnyta* (335), *elhúnyt* (5, 377), *elhúnytról* (396, 365, 405).

Jellemzőnek látszik még az *u* nyújtása az *utál* igében: *útálja* (654), *útálta* (274), de: *utálok* (553), *utálta* (571), a *rugó* főnévben: *rúgó* (685), *rúgóról* (uo.), *rúgója* (uo.), de: *rugó* (616), az *ugye* és *ugyebár* kérdőszócskában, *úgy-e* (378, 380, 469, 469, 554, 62, [2×]), de: *ugy-e* (385), *ügyebár* (431, 439, 516, 535, 471).

Gyakori, de nem kizárólagos a *kultúra* továbbképzett alakjaiban a második *ú* megnyúlása, *kultúrális* (219, 453, 563), *kultúrálatlanságnak* (562), de: *kulturális* (368, 449, 601), és néhányszor jelentkezik az *-ül* alakváltozat az általában *-ul* formában írt határozószó- és igeképző esetében is: *rosszúl* (103, 163 [2×], 173, 182), *rosszúllétét* (162), *megújúlása* (569), *megettisztúlva* (334), *avúlt* (341). Ezekon kívül akad még néhány sajátos, talán esetlegesnek is mondható példa a szóban forgó hangváltozás szemléltetésére: *árúházban* (517), *túrkálhat* (569), *úra* (340,) de: *ura* (uo. [2×]), *útat* (14), *vasútat* (59), *szappanbuborék* (110), *szappanbuborék* (111), *túst húzott* (86), *szúrdik* (435), de: *szurdik* (303), *szurdikok* (240),

súgár (341, 342), *napsúgárba* (333), de: *sugár* (48, 99, 146 [2×]), *sugárnak* (238), *fénysugár* (321), *holdsugár* (46).

Az *ű>ü* hangváltás legalább annyira jellemző BM nyelvhasználatára, mint a fentebb már bemutatott *ú>u*. A regényben előforduló példák alapján könnyen megállapítható, hogy leginkább az egy szótagos igék és névszók, vagyis a *tűnik, szűnik, gyűjt, gyűl(ik), dűl, hűl, szűr, túr, űr, szűk, tűz* szavak szótári és ragos alakjainak, valamint különböző származékainak a köznyelvi normától eltérő írásmódjában érzékelhető ez a jelenség. Találunk *-ű* képzős, illetőleg egyéb *-ű* végű szavakat is *ü*-vel írva, annak ellenére, hogy az *-ú/-ű* melléknévképzőt általában BM is a szabályos, hosszú változatban írja. Természetesen bőven akad ellenpélda is: *eltűnik* (120), *eltűntek* (uo., 192), *eltűnt* (146, 179, 217, 221, 225, 235, 247, 305), *el nem tűnt* (62), *tűnt el* (120), *tűnt fel* (52, 91, 95), *tűnt föl* (89, 105, 162, 273, 286, 608), *kitűnt* (528), *tűnődött* (97, 317, 370, 409), *feltűnő* (161, 226), *tűnő* (514), *feltűnően* (329), *föltűnő* (162), *kitűnő* (178, 295, 564, 598, 605), *kitűnően* (631), *eltűnés* (234), *eltűnődött* (10, 45, 159), *tűnődni* (94, 268), *tűnődve* (279, 477), *tűnődés* (232, 322), *tűnődések* (322, 354, 361), de: *eltűnök* (562), *tűnik-el* (419), *tűnt* (155, 427), *eltűnt* (10, 32, 235, 294, 307, 392, 413, 542, 632, 634), *eltűntek* (683, 695), *tűnt el* (234, 653), *tűnt elő* (622), *tűnt fel* (13, 248), *tűnt föl* (149, 328, 614, 614, 618, 665), *föltűnt* (368, 433), *tűntek föl* (406, 684), *eltűnnék* (636, 642), *feltűnő*, (372, 632), *feltűnőbb* (558), *feltűnés* (106), *tűnhetik* (635), *kitűnni* (589), *tűnődve* (145, 240), *feltűntére* (609), *eltűntre* (288), *tűnődött* (409, 556), *beletűnődött* (193), *tűnődését* (322), *megszűnik* (127), *megszűnt* (142), de: *szűnt*: (300), *gyűjtöm* (255), *gyűjti* (284, 352), *gyűjtötte* (53, 273, 274, 635), *összegyűjtötték* (370), *bélyeggyűjtés* (619), *gyűjteményem* (122), *botgyűjteményéből* (692), de: *gyűjts* (270), *gyűl* (660), *meggyűlt* (48), *gyűlni* (479), de: *fölgyűlt* (374), *gyűlés* (453), *kihűl* (54), *nem hűlt meg* (124), *hűljek* (333 [2×]), *hűlő* (65), *meghűlhet* (331), *ledűlni* (645), *agyagdűlőn* (676), *tűrve* (153), de: *tűrt* (155), *megtűrve* (303), *tűrhetetlen* (394), *szűrődött* (228), *űr* (73), *űrbe* (627), *űrben* (648), *űrje* (73), *űrét* (608), *Toricelli-üre* (239), de: *űrt* (392), *szűkre* (222), de: *szűkiben* (44), *tűzön-vizen* (682), *betűk* (88), *mákszebütüs* (428), *öregbetüs* (414), *átbetűzte* (193), de: *betűk* (179, 181), *kezdőbetűi* (88), *nagy betűvel* (543), *együgyü* (153, 194), *könnyü* (248), de: *könnyűségért* (550), *könnyűségeik* (291), *fehérneműje* (351), de: *fehérneműs* (611), *örökérvényűnek* (126), *jóhiszeműleg* (309–310).

További példák az *ű* helyett álló *ü*-re: *szegfűszeggel* (133), *fűszerezette* (133), de: *fűszeres* (134), *gyűlölethez* (uo.), de: *gyűlöljük* (161), *gyűlölet* (142), *gyűlölettel* (135, 159, 228), *gyűlöletét* (135), *fűrészes* (468), *fűrészelést* (627), valamint jellemző még az *ű*>*ü* váltás néhány idegen szóban: *attitűdöt* (462), *attitűdje* (236, 579, 580), *attitűdjét* (74, 201), *attitűdjével* (152), *manikűrözni* (564), *manikűröztetik* (uo.), *prűd* (474).

Nem túl jellemző, de azért kimutatható a köznyelvi *ü* helyett írt (és valószínűleg ejtett) *ű* a következő esetekben: *fűlsűzek* (379), *szűnidőre* (433), *szűnidők* (538), *rendkívűli* (443), *nyűzsgő* (682) de: *nyűzsgő* (363), *nyűzsgötek* (684). Megtaláljuk az *-űl* képzőt is hosszú *ű*-vel: *fűlépűlt* (332), *enyhűlés* (509).

b. A Hf_{PN} írásképeinek elemzésekor már rámutattunk az *a*>*á* váltás sajátosságaira, amely tulajdonképpen a korabeli választékos irodalmi nyelv ejtémódját rögzíti. A Hf_I-beli adatok alapján is elmondható, hogy az *á*-s alakváltozat elsősorban bizonyos idegen szavak esetében főleg az *-izmus*, *-izál*, *-ista*, *-ikus* képzők előtti szótagban jellemző. Fontos megemlíteni, hogy e szövegváltozatban is rendszeresen találunk a mai ejtémódot tükröző adatokat: *gimnázista* (289, 541), *gimnázista-gőgőt* (290), *ideálistizmus* (312), *ideálistizmusával* (312, 433), *ideálistizmusuk* (451), de: *idealizmus* (595), *ideálista* (593), de: *idealista* (60), *liberalizmus* (307), *liberalizmusban* (312), *materiálistizmus* (452), de: *materializmus* (uo.), *militáristizmus* (400), *militáristizmust* (uo.), *poláristizálódtak* (572), *szociálistizmus* (399 [2×], 403), *szociálistizmusról* (403), *szociálistizmusok* (178), *szociálista* (432 (2×), 438, 505), *szociálisták* (436), *szociálistáknak* (465), de: *szocialista* (654, 680), *szocialisták* (505, 596), *telepátikus* (100).

Jellegetes az egyéb idegen szavakban is az *á*-s ejtés rögzítése: *ánziskártya* (624), *Ávizáltad* (446), de: *avizáljuk* (539), *galántériát* (36), de: *galántériának* (624), *grimászt* (379), *matrácok* (57), *pájeszos* (437), *párti* (52, 658), *pártinak* (340, 682), *tarokkpártik* (14), de: *parti* (75), *kártyapártira* (670), *pátrónusa* (328), *szeminárista* (330, 656, 624) *terrász* (71, 76, 81), *terrászon* (168), *Testámentum* (186).

Az *a*>*á* váltakozás már megfigyelhető volt a Hf_{PN}-ben is, de a példák ott sem mutattak következetességet.

A jó néhányszor előforduló *ad* és *hagy* forma mellett az *ád* (5, 587) és *háy* (54) változat megjelenik a Hf_I-ben is, de mindössze csak a felsorolt adatokban. Ha ugyanezeket a szóalakokat megnézzük a Hf_{PN}-ben, ott is csak egy *ád* és egy *háy* szerepel.

A mai norma szerint a *fiáker á*-val és rövid *k*-val ejtendő és írandó. Míg a Hf_{PN}-ben csak egy *fiakker* adatunk van, a Hf_I-ben ez a szó többször is előfordul, de általában a maitól eltérő változatban: *fiakker* (227, 694), *fiakkerosnak* (395), *fiakkeros-vállalkozó* (525), *fiakkert* (532), *fiakkernek* (549), *fiakkerban* (585), *fiákker* (226), *fiákkerok* (212), de: *fiákert* (613). A példák részben a műre egyébként nem jellemző *á>a* hangváltást mutatnak, részben a később tárgyalandó hangzóközi mássalhangzó-kettőzést.

Az egyedi *betyarakat* (326) szóalak használatát a szabályos *betyárok*at helyett BM megindokolja, tehát semmiképpen sem tekinthető az író egyéni nyelvhasználatára jellemző variánsnak. Az elszigetelten jelentkező *galáns* (219) szó előfordulása alapján sem lehet komoly következtetéseket levonni.

Ugyanúgy, ahogy a Hf_{PN}-ben, a Hf_I-ben is elsősorban az idegen szavakat és neveket érinti az *o>ó* hangváltás, különösen az *-on* végződésűeket, illetőleg az *-ikus* képzősöket: *exotikus* (469), de: *exotikus* (16, 24, 56, 125, 183, 183), *filozófikus* (453), *filozófikusabb* (432), *filozófikumáig* (465), *kómikusnak* (413), de: *komikus* (72, 358, 569, 609), *maóri* (624), *maórinál* (644), *melankólikus* (541), 629), *ókulárét* (620), *ókuláréját* (434), *ókuláréján* (608), *perrónon* (143), de: *perront* (135), *plafón* (20, 51), *plafónon* (28), *plafónról* (uo.), *plafónt* (297), de: *plafón* (242), *plafonba* (444), *plafonra* (4), *plafonról* (468), *póstára* (440, 529), *póstástól* (441), de: *postára* (605), *postáról* (532), *postát* (531), *rapszódikusan* (420), *sablónos* (607), *sifónok* (371), *sifónjaiban* (229), *sifónajtók* (230), *sifonjaiban* (179), *szalónban* (344), *szalónasztal* (629), *szalónasztalon* (385), *szalóngarnitúráját* (331), *szalónhölgyek* (183) *szalónkabátjában* (324, 590), *szalónkabátos* (326), *vadász-szezónt* (352), *szezónja* (488), *szezónjára* (468), de: *szezon* (304), *szimbólikusan* (55), de: *szimbólikus* (621), *Szónya* (628, 637), *telefonon* (170), *telefonüzenet* (200), *Tókióból* (431) A *nyolcnál* helyett *nyócnál* (532) alakot az író Bábi beszédmódjának érzékeltetésére használja. A *tartótván* (664) 'tartozván' nyilvánvalóan sajtóhiba, csupán a *tólt* (157) lehet jó példa arra, hogy az *o* megnyúlhat nem idegen szavakban is.

Ha a Hf_{PN}-beli adatokkal összevetjük a fenti példákat, megállapítható néhány érdekes eltérés: az *anekdota*, a *komikum* a Hf_I-ben csak rövid *o*-val fordul elő, a *szalón* viszont csak hosszú *ó*-val, és az egyébként egyező szövegrészekben is nem egyszer találunk változtatást az egyes szavak írásmódjában természetesen nem csak az *o>ó* hangváltást illetően. (Mivel a Hf_{PN} és a Hf_I nyelvi elemzésének szempontjai azonosak, az egyes jellemzők könnyen összehasonlíthatóak külön lapszám-hivatkozások nélkül is.)

A magánhangzókat érintő kvantitatív jelenségek között meg kell még említeni az *ó* helyén megjelenő *o* eseteit: *birkózónak* (66), de: *birkózó* (12–13), *Epilog* (668), *nyújtózás* (53), de *nyújtózással* (110), *pedagógus* (386), de: *pedagóg* (407), *szimboluma* (261), de: *szimbólum* (462), *szimbóluma* (310), *szimbólumára* (296), *Szokratészként* (533), *zárkozott* (623, 681), *zsinorán* (107), de: *zsinórján* (50), *baljos* (252). Ez utóbbi adat sajátóhiba is lehet, hiszen a Hf₂-ben már *baljós* (232) található a megfelelő helyen. Azt, hogy a *zsinorán* elírás-e, már nehezebb eldönteni, mivel a Hf_{PN}-ben az azonos szövegrészben *zsinórán*-t olvashatunk (34), de a Hf₂-ben ugyancsak *zsinorán* (99) szerepel.

Az *ő* > *ö* hangváltozásra szinte nincs példa, a *Bűnhődés* (153) előfordul ugyan, de közvetlenül mellette megtaláljuk a *bűnhődés* (uo.) írásváltozatot is.

Megemlítendő az ugyancsak ritka *ö* > *ő* hangváltás is: *megrökönyödött* (480), *bőjtjét* (238) *bőjtölni* (424), de: *bőjtről* (647). A *kibőjtölné* (631) nem a szótóban, hanem a képzőben mutat hangzónyújtást.

Nagyon elszórtan vannak példák az *é* helyén jelentkező *e*-re, *hiszterikus* (614, 617), *kolleganői* (486), de: *kollégáé* (685), *bölcsész-kollégájához* (692). Mint korabeli ejtéssajátosság, illetőleg ejtésváltozat ez a jelenség a Hf₁-ben csak néhány idegen szónál figyelhető meg ugyanúgy, mint a fordítottja: *éposz* (669), *époszt* (uo.), *époszi* (424, 492, 544), de: *eposz* (355, 398 [2×]), *eposzt* (355), *eposzként* (398), *patétikus* (364, 681). de: *patetikus* (131), *pathetikus* (274).

c. A kvalitatív jellegű magánhangzó-változások között a nyílt-zárt viszony vonatkozásában az *e*, illetve az *é* helyén jelentkező *i* eseteit vizsgálhatjuk. Idetartozik a nyelvjárási *girizd* (499), *szurdik* (303), *szurdikok* (240), *szúrdik* (435), valamint a *messzibb* (676). Az *enyém* helyett várható *enyim* csak egyszer jelentkezik: *enyimben* (103), egyébként a köznyelvi változat szerepel a szövegben. Rendszeresen, de nem kizárólagosan *i* áll az *é* helyett a *-ként* ragban, valamint E/3. birtokos személyjeles, illetőleg személyragos szóalakokban. Mivel ez a kérdés a toldalékváltozatokat is érinti, és a Hf_{PN} elemzésekor is a morfológiai részben foglalkoztunk vele, részletesebben ott lesz róla szó.

A nyílt-zárt váltáshoz tartozik az *o* > *u*, illetőleg az *ö* > *ü* hangváltás. Itt tulajdonképpen csak *elül* említhető meg, amely állhat az *elől* (243, 428, 678), valamint az *elől* határozószó helyett (427) is. A *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* ragok zártabb, rövid magánhangzós alakváltozataira az alaktani példák között térünk majd ki.

Az *a* zártabb ejtése nem jellemző BM nyelvhasználatára, de azért erre is akad példa: *sálokba* (136).

d. A Hf_{PN}-hez hasonlóan a Hf₁-ben sem jellemző az *e>i* hangváltakozás fordítottja, vagyis a zárt *i* helyén álló *e*. Kivételt képez a *minél* (522, 583) helyett a legtöbb esetben (kb. 10–15×) található nyelvjárásias *mennél*.

I helyett *é* is állhat, de ez a jelenség csak egy archaizáló hangulatú szóban mutatkozik: *téntaízt* (333). Egyébként a *tinta* többször is előfordul, de mindig a maival megegyező alakban: *tinta* (262), *tintafolt* (263), *tintatartó* (480), *tintatartóba* (570), *tintalevesbe* (uo.).

Nyíltabb ejtémódra utalva néhány esetben nyelvjárásias alakként találunk az *u* helyén egy fokkal nyíltabb magánhangzót, vagyis *o*-t. Pl. *almáriomba* (337, 660), *almáriomhoz* (17), *almáriomok* (181), *almáriomában* (674), *ozsonnát* (337), *ozsonnák* (269), *ozsonnáját* (391), *ozsonnázik* (337), *ozsonnázni* (681), *mandola-szemeket* (348). A köznyelvi ejtést mutató alakok is előfordulnak: *almáriumától* (355), *uzsonnát* (66, 67). Az utóbbi két adat a Hf_{PN}-ből változatlanul került át a Hf₁-be.

Ű helyett *ö* csak a főnévi igenév T/1. személyragos alakjában található, de ott következetesen, tehát a mai zártabb forma nem jelentkezik egyáltalán: *elfelejteniök* (669), *jönniök* (194), *küzdeniök* (275), *szöknöik* (165), *térniök* (158).

Nem túl gyakran, de találunk az *o* helyén nyíltabb hangot, vagyis *a*-t: *álmadoztak* (365), *halavány* (327, 668), *halaványnak* (uo.), de: *halovány* (241), *haloványan* (660), *kananok* (327 [3×]), de: *kanonok-bácsira* (5), *nyugasztva* (234), *pattagott* (372).

e. Jellegzetes labialitás szerinti eltérés az *i* helyetti *ü*. A Hf_{PN}-hoz hasonlóan a Hf₁-ben is a *künn* a domináns. Körülbelül 40-szer fordul elő. A Hf_{PN}-nel szemben *e* műben találunk *kinn* alakváltozatot is, bár csak 4-5 adattal: 340, 508, 584, 631, valamint *idekinn* (671). *Kint* variáns nem található a szövegben. A szintén nyelvjárásias ejtémódot tükröző *üng* a köznyelvi *ing*-gel váltakozva fordul elő: *üngöt* (289, 323), *üngben* (323), *üngös* (684), *lógós-üngű* (678), *árny-üng* (289), *ing* (288 [2×], 679), *ingujiban* (288).

E műben is kimutatható az író nyelvjárásának megfelelő enyhe *ö-zés* (*ē>ö*), ami azt jelenti, hogy a köznyelvben kétféleképpen meglévő alakok közül gyakrabban választja az *ö*-s variánst. A Hf_{PN} elemzésekor minden erre vonatkozó adatot számba vehettünk, aminek alapján megállapíthattuk, hogy BM ugyan bizonyos fokig megtartotta nyelvjárása *ö-ző* jellegét, de

összességében – feltehetően esztétikai okokból – törekedett az ö-ző és e-ző alakok váltakoztatására. Ha a Hf₁ szövegét vizsgáljuk az ö-zés szempontjából, ugyanerre az eredményre juthatunk, bár lehet, hogy az adatok teljes statisztikai feldolgozása egy kissé az e-ző alakváltozatok javára billentené a mérleget, legalábbis az előző szövegváltozatban mutatkozó arányokhoz képest. Erre vall, hogy a *csönd* mellett többször is megjelenik a *csend*; a *följebb* és *föllebb* mellett a *feljebb*, sőt a *fölött* mellett még a *felett* is előfordul egyszer (92) szemben azzal, hogy a Hf_{PN}-ben csak az ö-ző alakok jelentkeztek. Lényegesen, kb tízszer gyakoribb, a *kelt* ige, mint *költ* változata. A korábban nem szereplő *zsemlye* is kb. négyszer annyiszor fordul elő, mint *zsömlye* párja. A szó szerint összevethető szövegrészekben is találunk az e-zés felé mutató cseréket: „föltalálnám a röpülőgépet” (Hf_{PN} 24) – „föltalálnám a repülőgépet” (Hf₁ 69); „egy rozzant gitárt pöngetett kezében” (Hf_{PN} 17) – „egy rozzant gitárt pengetett kezében” (Hf₁ 53).

Az egyéb vizsgált szópárok közül (*pör* ~ *per*, *röp-* ~ *rep-*, *csöpp* ~ *csepp*) továbbra is az ö-ző alakok dominanciáját mutatja A *gyöngye* ~ *gyenge*, *a fölösleges* ~ *felesleges* és a *föl* ~ *fel* igeekötő pedig a változatok használatának viszonylagos kiegyenlítetttségét. Mindössze egy olyan variánsra bukkanunk, amelyet mai köznyelvünk nem tart számon: *fölfödözte* (291). (Egyébként a szöveg más helyein – viszonylag gyakran – BM a *fedez* formát írja.)

A labialitás kérdéskörébe tartozik az *ü>i* hangváltás, illetőleg az ö-zéssel szemben mutatkozó e-zés. Az előbbire példák: *izentem* (514), *izenetével* (200), *siketülve* (563). Természetesen előfordulnak, sőt gyakoribbak az *ü-s* alakok: *üzenteti* (92, 93), *süket* (315, 523), *süketítőn* (129).

A *vödör* szó előfordul *e-ző* alakban is: *vederrel* (194), *vedreket* (uo. [2×]), *vedrével* (uo.), de: *vödöröt* (251). A *vetkőzik* ige képzőjében váltakozik az *ő* és az *e*: *vetkezik* (168), *vetkezés* (288), *vetkezni*valója (560), *vetkőzéssel* (554), *vetkőzik* (168), *vetkőznek* (555), *vetkőzött* (288, 555), *vetkőzőnének* (288), *vetkőzése* (365), *rejtezett* (643), a *rejtőzik* nem található, csak *rejtezett* (653) és *rejtező* (643).

2. A hosszú és rövid mássalhangzók

a. Bár lényegesen kisebb előfordulás mellett, de a Hf_{PN} egységesebb képet mutat az *-ll* képzős igék írásmódját illetően, hiszen nyilvánvaló a rövid *-l*-es változat dominanciája. Ugyan a Hf₁-ben is gyakoriak a normatív helyesírástól eltérő, a rövid *-l*-es kiejtést rögzítő variánsok, viszont közel azonos arányban jelentkeznek a hosszú *-ll*-es formák is, és a legtöbb

idetartozó szó mindkét változatban szerepel, kivétel ez alól a többször is előforduló *rosszal*, hiszen *rosszall*-t nem találunk: *átalta* (487), *átalva* (643), de: *átallanak* (367), *átallt* (500), *átallta* (594), *korállotta* (340), *szétmállnak* (633), *nyilalt* (559), *nyilaló* (640), *nyilalásokat* (559), *nyilallt* (508), *restelt* (372), *restelte* (321, 378), *restelném* (399), *restelnivaló* (393), de: *restell* (655), *restellnek* (212), *restelli* (259, 337), *restellte* (469), *restellje* (359), *restellném* (212, 360), *restellné* (362), *restellt* (355), *restellte* (361), *elrestellkedő* (505), *rosszalta* (71, 295), *rosszalva* (4, 15, 146), *rosszalólag* (24, 116), *sarkalván* (591), *szégyelt* (265, 466), *szégyeltem* (383), *szégyelte magát* (300, 499 [2×]), *elszégyelte* (405), *megszégyelte magát* (293, 462, 313, 337), *szégyeld* (667), *szégyelheted* (uo.), *szégyelni* (343), *szégyelnie* (265, 400), *szégyelnivaló* (468), de: *szégyellem magam* (667 [2×]), *szégyellve* (521), *megszégyellve* (531).

b. A köznyelvi normatív kiejtéssel szemben a BM kiejtéséhez közelebb álló rövid mássalhangzó jelölésével a Hf₁-ben is találkozhatunk: *bizonyal* (220, 546), *boszú* (638), *mameluk-bölcsesség* (393), *fentartás* (561), *fentartom* (213), de: *fennmaradásával* (562), *fennhangon* (570), *foradalomnak* (518) (kijavítva a Hf₃-ban), *galy* (629), *lehult* (453), *modellt* (74), de: *modellt* (695), *unokaöcs* (664), de: *öccs* (662), *plüsdíván* (380), *plüsfotelben* (344), *plüstáblás* (457), *toaletben* (53), de: *toaletten* (261), *visza* (541) (kijavítva a Hf₃-ban), *viszahőkölve* (554). (A sajtóhiba lehetősége a fenti példákkal kapcsolatban is felmerülhet.)

Ennek a szövegváltozatnak az alapján nem állíthatjuk biztosan, hogy BM egyértelműen az *ahoz*, illetőleg az *ehez* ejtészváltozatot akarta rögzíteni, hiszen itt most jóval többször (hozzávetőlegesen kétszer annyiszor) található *ahhoz*, illetőleg *ehhez*. Természetesen azt is észre kell venni, hogy van olyan változtatás is, amikor a Hf_{PN}-beli *ehhez* a Hf₁-ben rövid *h*-val íródik. „Mit szól ehhez Beccaria?” (Hf_{PN} 12) – „Mit szól ehhez Beccaria?” (Hf₁ 41).

A Hf_{PN}-ben még nem jelentkezett határozottan az *ép*, *-kép* ~ *épp(en)*, *-képp(en)* ejtés- és írásvariánsok váltakozása, a Hf₁-ben azonban szembeötlő: *ép* (455, 456 [2×], 458, 459, 460), *épanyira* (291), *épezért* (513), *époly* (7, 363, 388, 525, 565, 675, 680), *épolyan* (362, 503, 504), *épués* (448, 522), *legfőképp* (325), *ilyenképen* (555), *másképp* (402), *mindenképp* (269), *tulajdonképp* (525), *tulajdonképen* (583), *valamiképp* (541), *végképp* (453), *végképen* (393 [2×]), *voltaképp* (608, 626) ~ *épp* (311, 609, 654, 656, 661, 663, 675), *éppily* (625), *éppoly* (614, 625), *éppen* (548, 646, 657, 674),

éppenúgy (3, 634), legfőképpen (449), ilyenképpen (375), voltaképpen (552).

c. A Hf_I-ben sokkal szélesebb körben jelentkezik a hangzóközi más-salhangzók geminálódása, mint a Hf_{PN}-ben. A regény teljes változatában is találunk az idegen szavak között olyan jellegzetes példákat, amelyekben a mai rövid mássalhangzós formával szemben hosszú mássalhangzó van, ezek közül jó néhány már a Hf_{PN}-ben is szerepelt: *abonnálok* (491), *abonnálnék* (491), *appellált* (340), *fiakker* (227, 694, Hf_{PN} 25), *fiakkert* (532), *fiakkerban* (585), *fiakkernek* (549), *fiakkerosnak* (395), *fiakkeros-vállalkozó* (525), *fiakker* (226), *fiakkerok* (212), de: *fiákert* (613), *pakkol* (506), *pakkolta* (236), *pakkolva* (331), *öszepakkoljuk* (649), *összepakoltam* (654), *perrónon* (143, Hf_{PN} – rövid o-val – 50), *perront* (135, Hf_{PN} 47), *porcellánok* (396), *porcellántányérra* (64, Hf_{PN} 20), *megpuccolni* (616), *raffinéria* (577), *kistaffirozta* (474), *stukkatúr-díszű* (328), *stukkatúr-dísz* (157), *tenniszezni* (71, Hf_{PN} 22), *tennisz-dresszén* (71–72, Hf_{PN} 22), *terrász* (71, 76, 81, Hf_{PN} 22, 23, 25), *terrászon* (168, *eltussolása* (147). Érdekes, hogy a Hf_{PN}-beli *macskagummi* (10) az új megfogalmazásban *macskagumi* ra változik (31).

A mai olvasó számára meglepő a történelmi kávéház nevében a kettőzött *-ll-* *Pillvax* (544), *Pillvaxot* (537), de a *Petőfi-szótár*ból kiderül, hogy ezt a nevet Petőfi is jobbra így használta; maga a nevezetes kávéház-tulajdonos ugyanis még valóban így írta a nevét (vö. II, 576).

Nem a korabeli általános ejtésmód, hanem egyértelműen BM anyanyelvjárása az oka annak, hogy a fenti példákon kívül nemegyszer előfordul a szóbelseji *-l-* megnyúlása nem idegen szavakban is: *lehellő* (420), *lehellete* (253), *szavallatát* (364), *tellik* (78 [2×]), *kitellik* (557, 601), *tellett* (271), *betellett* (174), *megtellett* (269), *tellhetett* (117), *üllepedésen* (264), *üllepedett* (341). A legszembeötlőbb azonban ebben a szövegváltozatban a *szöllő* alakváltozat megjelenése a *szőlő* mellett, hiszen a Hf_{PN}-ben csak a maival egyező, rövid *-l-*es forma van meg: *szöllő* (306, 340, 348, 553), *szöllőt* (370, 376), *szöllőbe* (369, 612), *szöllőben* (391), *szöllőhöz* (340, 348), *szöllön* (613), *szöllőnek* (369), *szöllővel* (340), *szöllők* (340, 408), *szölleje* (609), *szöllejében* (408), *szöllőfürtöket* (348), *szöllőfürtöké* (472), *szöllőhegy* (371), *szöllőhegyek* (342, 472, 368), *szöllőszemnek* (521), *szöllőszobában* (392), de: *szőlő* (414, 675), *szőlőt* (654, 670, 675 [2×]), *szőlőbe* (613, 653, 654, 655, 670, 673), *szőlőben* (655), *szőlőhöz* (660), *szőlőre* (695), *szőlővel* (659), *szőlők* (675), *szölleje* (245), *szöllejét* (248), *szöllejüket*

(245), *szőlőjáró* (694), *szőlőmunkásokat* (414), *szőlőrészemet* (660), *szőlőtők* (673), *szőlőbejárás* (244).

d. A mai ortográfiától eltérően bizonyos szavak esetében az eredeti idegen írásmódhoz közelebb áll a szóvégi hosszú mássalhangzó jelölése. Ez BM korában szabályosnak számított. Ennek megfelelően írta a *flanell-takarót* (137), *programm-pontja* (535), *programm-vers* (471) szavakat, de természetesen vannak ellenpéldák is: *programban* (166), *programjához* (284). Figyelemre méltó, hogy a Hf_{PN}-ben még *-mm*-mel írt alakokat a H₁-ben – a megfelelő szövegrészben – már megrövidült *-m*-mel találjuk: *programmja* (Hf_{PN} 22) – *programja* (Hf₁ 71), *programmszerű* (Hf_{PN} 39) – *programszerű* (Hf₁ 117).

e. Nyelvjárási eredetű nyelvhasználatára visszavezethetően BM más műveiben is gyakran előfordul a tővégi mássalhangzónyúlás kötőhangzós, illetőleg magánhangzóval kezdődő toldalék előtt. Erre a Hf_{PN}-ben tulajdonképpen csak egyetlen példa van: *tussokban* (Hf_{PN} 47 – Hf₁ 135), de a Hf₁-ben több is akad: *gézengúzsa* (694), *Ganymedes sassa* (150), de: *sasa* (357), *kalamussa* (430), *szíjja* [a bugyellárisé] (222, 223), *híjján* (357), *híjjában* (280), *híjján* (523), de: *híjján* (421, 445, 588), *híjján* (515), *vizitteken* (10), *vizített* (304), de: *vizitet*, *viziteket* (421), *vizitekre* (uo.).

f. Helyesírási szempontból jellegzetes a *kevésbbé*, amely a tárgyalt szövegben is felbukkan a szabályos és jóval gyakoribb *kevésbé* mellett: *kevésbbé* (397, 653), *legkevésbbé* (339, 341), *mégkevésbbé* (364).

3. A Hf₁ helyesírási gyakorlatát vizsgálva is külön kell említeni azokat a köznyelvi helyesírástól és /vagy kiejtéstől eltérő eseteket, amelyek az eddig tárgyalt csoportok egyikébe sem illeszthetők.

a. Ha követjük a Hf_{PN} tárgyalásmódját, már az első pontban érdekes kettősséget tapasztalunk. BM a Hf_{PN}-ben a ma érvényben levő kiejtés szerinti írásmóddal szemben az etimologikus elvet érvényesítette mind a *lélegzik*, mind a *kesztyű* szavaknál. A Hf₁-ben a szóban forgó igét és származékait továbbra is kivétel nélkül *k*-val írja: *föllélekzett* (575), *lélekzete* (306, 630), *lélekzetét* (589), *lélekzettől* (432); a *kesztyű* alak viszont csak véletlenül fordul elő: *kesztyűjét* (34), egyébként mindenütt *kesztyű-t* olvashatunk: *kesztyűt* (35), *kesztyűért* (595), *kesztyűjét* (36), *kesztyűs* (33).

Etimologikus helyesírási megoldás a ma a kiejtés szerint írt *küszködik* igének és származékainak kizárólagos *z-s* írásmódja: *küzködök* (265, 266), *küzködik* (252), *küzködés* (661).

A Hf_{PN}-ben még csak a normatív *mindjárt* írásváltozat fordult elő, a Hf_I-ben megvan ez is: (176, 395, 417), de többször megjelenik ennek a kiejtés szerint írt *mingyárt* variánsa: (263, 406, 615, 620).

E kiadásban ritkán ugyan, de találkozhatunk a többségében a szóelemző elv szerint szabályosan írt *külömben* mellett a kiejtés szerinti *külömben* formával (656), *külömbenis* (471).

A kiejtés szerint íródott az *egyességre* (189), de mivel hasonló példákat nem találunk a regény szövegében, nem értékelhetjük tendenciaként a teljes hasonulás jelölését.

Poggyász szavunk eredete ismeretlen, bár feltehetőleg a nyelvújítók terjesztették el, és már a legkorábbi adatokban is felváltva fordul elő *podgyász*, valamint *poggyász* formában. (Vö. TESz) A Hf_I-ben ugyanezt az ingadozást találjuk: *poggyász* (259), *poggyászra* (226), *poggyásza* (259), *poggyászához* (uo.), *poggyászával* (266), *podgyász* (221, 259). (A Hf_{PN}-ben ez a szó egyáltalán nem fordul elő.)

Utca szavunkat tévesen tekintették az *út* kicsinyítő képzős származéknak, e tévedés következménye a *-tc-s* helyesírás. BM korában elfogadható volt a kiejtés szerinti *ucca* és a ma is normatív *utca* forma, bár a korabeli hivatalos akadémiai helyesírási szabályzatban csak az utóbbi szerepel (Vö. SZEMERE 1974:119). A Hf_{PN} ehhez igazodik, a Hf_I-ben viszont gyakoribb az *ucca* írásmód, sőt a Hf_{PN}-ból a Hf_I-be átvett egyes szövegrészekben – pl. a *Napok* című fejezet erszényes jelenetében – is azt tapasztaljuk, hogy az *utca* *uccá*-ra cserélődik. A teljességet nélkülöző felsorolás lapszámaiból egyértelműen látszik, hogy e szó helyesírásában sincs szó következetességről: *ucca* (31, 33, 62, 524, 559, 603), *uccában* (585), *uccán* (34, 42, 78, 87, 210, 368, 402, 467, 521, 557, 586, 653, 678), *uccára* (210, 368, 550), 578), *uccáról* (403), *uccák* (375), *uccákat* (20, 475), *uccája* (370), *uccái* (362), *uccáin* (594), *uccai* (11, 28, 47, 467), *uccasatornákban* (402), *uccasarkok* (563), *uccarengetegben* (614), *zsákuccában* (550), *Kánya uccában* (263), *Bástya-uccában* (412), *Garay uccai* (522), *utcában* (221, 252), *utcán* (258, 313, 342), *utcának* (317), *utcára* (258, 638), *utcák* (258, 426), *utcai* (257), *utcaít* (189), *utcaín* (638), *Kánya-utcai* (220), *Stáció-utcai* (uo.).

A *hisz* ige felszólító módú alakjaiban mai helyesírási szabályaink szerint hosszú *ggy-t* kell írni. Ehelyett BM – a *gy* végű igék analógiájára – szinte következetesen *-gyj-t* ír: *higyj* (482, 560), *higyje* (465, 553), *higyjék*

518). A *higy-gyen* (610) sor végén elválasztva ugyan, de kivételképpen a *gy* kettőzését mutatja.

b. Egyes szavakban a palatális hangok ejtése és írása váltakozva fordult elő BM nyelvhasználatában, bár nyelvjárására jellemzőbb a palatalizáció.

Az *önként* ~ *önként*, *önként* ~ *önkéntes*, *önkéntelen* ~ *önkéntelen* szóalakpárok esetében BM e regényváltozatban határozottan előnyben részesítette az *ny*-es formát a köznyelvi *n*-es alakkal szemben, mely utóbbi csak alig háromszor fordul elő: *önkéntes* (506, 565), *önkéntelenül* (125). Figyelemre méltó, hogy a regény korábbi változatában még *n*-nel írt adatok közül is nem egy az új megfogalmazásban már *ny*-nyel szerepel. A Hf_{PN}-beli *önkéntelen ujjainak* (50), *önkéntelen megrettenéssel* (52), *önkéntelenül jött* (64), *önkéntelenségével* (uo.) helyett a Hf_I-ben *önkéntelen ujjainak* (141), *önkéntelen megrettenéssel* (152), *önkéntelenül jött* (257), *önkéntelenségével* (uo.) olvasható.

Csak *ny*-nyel fordul elő: *szelony* (627), *szelonyom* (627). Csak *ly*-lyel használja: *zsemlye* (351, 352, 602), *zsemlyét* (350, 351 [2×]), *zsemlyében* (uo.), *zsömlye* (337), *zsömlyét* (uo.).

A köznyelvi *ny* mellett gyakori a depalatalizált *n*: *divánon* (377), *divánra* (659), *plüsdíván* (380), de: *díványán* (376, 627), *díványon* (615), *dívánpárnákat* (563).

Elszigetelt példaként depalatalizált ejtésmódot követ a *viszolgott* (544) írásképe.

c. A Hf_{PN}-nel ellentétben, nem a régies *korcsmárosné*-t (47), hanem a mai szóhasználatnak megfelelő *kocsmárosné*-t olvashatjuk (137), viszont a *korcsmában* megmaradt (Hf_{PN} 7 – Hf_I 110). A szintén régies *villanyos* megvan még a Hf_I-ben is, de az új fejezetekben már majdnem mindig *villamos* található, igaz már a közlekedési eszközt is jelölve. Változatlan maradt a *villanyos erőt* (Hf_{PN} 1 – Hf_I 5), *villanyos lámpa* (Hf_{PN} 27 – Hf_I 87), *villamos áramot* (Hf_{PN} 26 – Hf_I 84) is. A *villanyos regenerátor* (Hf_{PN} 24) viszont *villamos-regenerátor* (Hf_I 69) lett az átírás során. Új példaként e jelentéshez sorolható a *villamos ütés* (240). A járművet jelentő adatok között csupán egy régies hangzású van: *villanyosokra* (421), a többi megfelel a mai szóhasználatnak: *villamos* (396, 468), *villamos*t (467), *villamoson* (563), *villamosok* (559, 631, 638), *villamosokra* (411), *villamospénzt* (423), *villamos-síneken* (477).

d. A Hf_I-ben az *egynéhány* csak a köznyelvi változatban fordul elő.

4. Az idegen szavak és nevek írásmódját illetően a Hf₁-ben is ugyanazt tapasztaljuk, mint a Hf_{PN}-ben, tehát a korabeli szabályozatlan és egységesnek aligha nevezhető helyesírási gyakorlatnak és BM sajátos helyesírási fel fogásának az ötvözetét.

a. Az eredeti írásmódot, illetőleg a görög szavak esetében a klasszikus átírást követi magyar toldalékkal kiegészítve vagy anélkül, pl. *Aetnája* (495), *appartement-ban* (470), *A rivederci* (642), *bravour* (322), *circulus vitiosus* (472), *cousin-jét* (397), *crème-je* (93), *déserteur* (460), *enfant terrible* (498, 499, 500), *gentryk* (433), *gourmand* (310), *gutgesinnt-ség* (681), *handicap* (589), *hochstabernek* (598), *inexpressible* (379), *Katzenjammer* (628), *kleiderstock* (271), *Kurhaus* (276), *lunch-ön* (68), *l'art pour l'art* (460), *mademoiselle-től* (345), *mensa* (463), *Olympusán* (319), *praematurus* (355), *provocateur* (312), *Psyché* (305), *régime-je* (526), *semester* (482), *stereotip* (374), *staccatókkal* (469), *strychint* (671), *Tantalus* (249), *übermensch-ek* (465), *Venezia* (167), *Wiennel* (170).

b. A kiejtés szerint íródott pl.: *adressz* (220 [3×]), *adresszt* (510), *cupringer* (534), *flörtök* (352), *garszon-vívőrhöz* (298), *hisztrió* (312), *madlént* (679), *manuskriptumokat* (471), *Merkúrjuk* (526), *randevúm* (586), *revű* (460), *stószokban* (218), *überciher* (690), *zsén nélkül* (372).

c. A Hf₁-ben sem ritkák a kevert helyesírású alakok, amelyekben a kiejtés szerinti és az idegen írásmód egyszerre érvényesül: *Epikuros* (435), *európeér* (515), *prakszisomat* (450), *rhapszódok* (361), *schöne Schikse* (381).

Megfigyelhető a görög-latin eredetű szavak th-s írásmódja is: *entuziazmust* (446), *katholikusok* (395, 415), *katholikusokhoz* (415), *kothurnusos* (589), *mithoszi* (287), *mythológia* (385), *orthodox* (575), *páthosszal* (570), *páthoszából* (343), *pathetikus* (271). Minthogy teljes következetes ségről most sincs szó, az ellenpéldák nem maradhatnak el: *katolikus* (281, 487, 492), *mitológiai* (289, 486), *patetikus* (131), *patétikus* (364, 681).

A mai -gz- helyett viszont mindig -x-et találunk a következő szavakban: *exotikus* (16, 24, 56, 125, 183, 183), *exótikus* (469), *exaltáltan* (131), *exáment* (588).

d. A fentiekén kívül e műben nem egy példa van arra, hogy ugyanazt a szót az író többféleképpen is leírta, hol az eredeti helyesírás, hol a kiejtés szerint, hol pedig a kettőt ötvözve: pl.: *dandy* (629), *jogász-dendi* (625), *filoxera* (302), *filoxéra* (303), *filoxérát* (302), *filokszéra* (435, 675), *flóbertodat* (380), *flóbertgolyóval* (656), *flóbert* (tárgyest 390), *flóberének* (657), *flóberével* (653), *flóber-puskát* (416), *Flóber* (275), *Flóber-*

puskát (275), *incognito* (287), *inkognitóját* (628), *Irist* (45), *Irisz* (51, 163), *migraine-em* (502), *migrénes* (343), *piccolo* (445), *pikkoló* (461), *plaiddel* (294), *plédéken* (391), *plédet* (532), *Sokrates* (635 [2×]), *Szokratesz* (534 [3×]), *staffierung* (248), *staffirungjának* (411), *Vénus* (83), *Vénusz* (161).

e. A Hf_{PN}-ben jelentkező *Newyork* írásmódot ez a kiadás is megőrzi (116).

5. Az egybeírás, különírás, kötőjelezés kérdésköre BM helyesírási gyakorlatát tekintve e mű vonatkozásában is lexikai jellegű probléma, BM a kötőjellel (a „lazább szóösszetétel” jelölőjével – Vö. Helyesírás 1922:263.) vagy egybeírással a szószerkezetek egy fogalommal válásának mértékét jelezte a legtöbb esetben, éppen ezért nem is érdemes ezzel kapcsolatban azt vizsgálni, hogy a korabeli helyesírási szabályok hogy rendelkeztek ezekben az esetekben.

a. A költői nyelvhasználatnak megfelelő metaforás alkalmi összetételek ugyancsak jellemzőek a Hf₁-re. Csak néhányat említünk: *selyemförfögeteg*, *petróleum-orgiákat*, *holdfény-orgiák*, *papiros-korban*, *cupringer-hercegnő*, *villanycsillagok*, *pillangólélekkel*: „egyszerre egy tünemény jelent meg, föllibegve a lépcsőház felől, noha elég súlyos libegés volt, mert piaci kosár terhével jött, mint egy luftballon homokzsákokkal. Különös súly, egy nagy tők képében: egyébként luftballon, pille, pipacsszirmok, egy megterhelt selyemförfögeteg.” (259); „Imrus olvasódühe szenvedély volt, olesőbb, mintha kártyázna vagy inna. Cenci alapjában meg volt elégedve s csak a látszatért zsörtölődött; s így Imrus akadálytalanul folytatta a petróleum-orgiákat, melyek egyúttal holdfény-orgiák is voltak, mert a meszelt diákszoba a holdfényes udvarra nyílott, hol Imrus órákig sétált lefekvés előtt föl és alá, hangosan szavalva kedves verseit.” (377); „Imrus író volt, azaz harcos: mert e papiros-korban hol várhatott még harc és dicsőség, ha nem a papiroson? Imrus várat és csatateret kívánt, több papirost! sáncot a Jövő harcaihoz, s mint igazi katona, kész volt egy sánc megnyeréséért magát vetni áldozatul.” (568); „A nyomozás azonban megakadt: mert a cupringer-hercegnő nem bírt fogózt adni.” (634); „Imrus zordan kiment a présház-udvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig, dacos képzelgés közt, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok” (672); „Biztos, hogy Imre megint élni kezdett, egészen naívnul és öntudatlan, mintegy első halál után, pillangólélekkel, e mosolyok melegében” (683).

b. Hasonló összetétel felé hajló jelentéssűrítő szókapcsolatok bőven akadnak, pl.: *muszáj-íze* (80), *csikó-türelmetlenségében* (398), *őszintén gyil-*

kos (517), *sötét-magába* (422), *zord-lámpás* (666), *Éva-leány* (382), *vigasz-fölény* (515), *világ-élményét* (518).

Gyakran írja kötőjellel a minőségjelzős: puskaporos-torony (364), ház-as-csigát (368), lógós-üngű (678), madaras-szoba (350), piros-matrózb-lú-zos 346, üres-zsebű (542), vásáros-szekerek (683), kanonok-barátjával (395), szabó-rokon (491), rabbi-ösöktől (516), a birtokos jelzős: bluza-selyme (262), sors-keze (216), város-csúfjává (553), villamos-síneken (477), a különféle határozós: nagyon-felejtethetlen (451), nagyon-benső (uo.), dachb-fült (234), világba-vezetőnek (134), félig-értett (361), padláson-fekvéstől (193), piacon-állástól (58), csúzának-hasznos (395), mellének-kedves (uo.), Salamonnak-mondandókat (38), mindenre-vágyás (516), Sótira-húzó (304), Sóton-maradásra (395), valamint azokat a figura etymologica jellegű szókapcsolatokat, amelyeket mai helyesírásunk különírat: kapva-kapott (422), évről-évre (673), hétről-hétre (415), hotelről-hotelre (158), kézről-kézre (440), könyvről-könyvre (428), napról-napra (352, 522, 551, 621, 685), óráról-órára (428), szóról-szóra (523), zombékról-zombékra (428). Az antonimikus vagy szinonimikus, esetleg fokozó értelmű mellérendelő szó-szerkezetek kötőjelezése is megtalálható: apja-nagyapja (359), kapu-zsalu (32), ajtón-ablakon át (679). Kötőjelet találunk még néhány idegen szókapcsolatban: garszon-vívórhöz (298), clair-obscurban (513), five-o'clock-ján (629).

A *bácsi*, *néni* kötőjellel kapcsolása nem jellemző, de előfordul. *Jolán-néni* (371), *kanononok-bácsira* (5). Előfordul kötőjelesen az utótag intézménynévben: *Kisfaludy-Társaság* (389), *Biztosító-Társaság* (539), de: *Biztosító Társaság* (630), *Siena-kávéházig* (444), annak ellenére, hogy már 1915-től a helyesírási szabályok szerint el kell hagyni a kötőjelet. (Helyesírás 1915:227)

A tagadószó is kapcsolódhat kötőjellel: *nem-rendesnek* (550), *nem-sejtett* (451).

Az igenév igei alaptagú szerkezeteket is sokszor írta BM kötőjellel: *emberek-gyártotta* (571), *vén-szemek-látta* (623), *felhő-voltát* (534), *nyelve-szötte* (344), *úr-voltának* (4). (Ez utóbbi a Hf_{PN}-ben még egy szóba van írva: *urvoltának* 1. A *mustfestette* mindkét változatban egy szó: Hf_{PN} 1 – Hf₁ 3).

Jellemző, de nem kizárólagos az utótag jellegű képzők kötőjeles írása: *bűn-féle* (516), *dada-féle* (234), *fess-félét* (345), *filozopter-félét* (390), *ta-*

nács-félét (507), *penitencia-szerű* (154), *sors-szerűséggel:* (115), *de: aszszonyféle* (495), *álomszerűségére* (120).

Gyakori az is, amikor a ma egyértelműen összetételnek tekintett szókapcsolatokat írja az író kötőjellel (is): *varázs-szó* (142), *de: varázsuton* (88), *őz-agancs* (396), *fizika-jegyzet* (364), *vizsga-anyag* (588), *konyakos-üveggel* (366), *de: konyakosüveget* (367), *lakás-cimbe* (258), *lakás-címet* (uo.), *de: lakáscím* (uo.), *ágyás-szegélyekből* (650), *mandola-szemeket* (348), *flanell-takarót* (137), *honfi-célt* (518), *honfiú-vitát* (297), *nász-szoba* (176), *mameluk-lélek* (325), *petróleum-lámpa* (271), *rabitz-falon* (422), *jutta-függöny* (408), *de: juttafüggönnyt* (402), *irka-firkáit* (359), *nehéz-hallású* (280), *pajta-színkör* (797), *társ-kiadó* (218), *hánya-veti* (256), *piros-pozsgás* (495), *vadász-szezónt* (352), *vadász-zsákmánya* (396), *de: vadásztársaival* (294), *utó-dühvel* (498), *diplomata-flörtök* (352), *gyerek-köhögése* (511), *ópium-pipa* (80), *jäger-ingért* (595), *zongora-lábaival* (382) *dísz-kulacsa* (396), *dísz-lóhere* (650), *ál-szemérem* (516), *láz-ágy* (658), *finn-ugor* (479).

Régies írásmóddal szinte minden esetben kötőjeles az *ügy-e* (378, 380, 469, 621 stb.), bár ráakadhatunk egybeírva is: *ügye* (465).

c. BM gyakran a mai normával szemben egybeírta a különböző jelzős, tárgyias, határozós szószerkezeteket, esetenként ez által többletjelentést is sugallva, de általában csak a szókapcsolat szoros összetartozását éreztetve: *Árpádkörképről* (286), *azidőben* (275, 392, 580, 688), *ezidőben* (323, 380, 450, 669), *ilymódon* (377), *fülledtszagú* (132), *lányosmamák* (684), *párnásajó* (572), *régmúlt 'régen elmúlt'* (321, 400), *rendeséletű* (590), *rövid-álmú* 227, *sárgavizslának* (351), *sűrűmintás* (359), *újtalálmányú* (537), *semmiesetre sem* (432) *ezerakkorát* (314), *tegnapeste* (148), *péntekesti* (673), *izükvesztve* (355), *bosszútállni* (534), *egymástszelő* (467), *erejétvesztett* (141), *mindentfelejtő* (304), *kezébeakadt* (441), *könyvekbeszűrt* (588), *méregbejött* (525), *távolbatágult* (602), *zavarbahozva* (218), *zöldbeborult* (292), *magasbanjáró* (440), *házhozjáró* (534), *korhozkötött* (575), *haláligrémült* (505), *árvánmaradt* (230, 233), *jobbanérzi magát* (671), *szoknyánülő* (671), *egymásrahatásában* (677), *fehérremesztelt* (119), *kockáraszabott* (649), *lelkéncsapta* (169), *orvultamadó* (576), *messiásraváró* (432), *mosolyrakeltő* (643), *partrahúzni* (661), *lovaggáütése* (399), *ujjalmutatott* (152), *kétszerolyan* (417), *kétszerannyit* (569), *tízszerannyit* (570), *valahaélt* (318).

A jeles napok, ünnepek megnevezése – ha egyébként több szóból áll – mindig összetett szó: *mindszentektől* (213), *Kisasszonynapi* (417), *Szent-mihály* (213), *szentistvánkor* (314), *Szentgyörgyre* (21).

A névutók és a névutó-melléknevek gyakran összetételei utótagként szerepelnek, ugyanúgy, mint a *való*: *annakelőtte* (308, 316), *azalól* (137), *attólfogva* (529), *egymásután* (523), *ezekután* (177), *időelőtt* (598), *járás-közben* (653), *könyv nélkül* (318), *mindenekfölött* (571), *szó szerint* (221, 459), *állomelleni* [!] (314), *örömnélküli* (659), *szó szerinti* (231), *vihareelőtti* (125, 679), *kalap- és felöltőnélküli* (478), *mirevaló* (266), *üvegbőlvaló* (396), *nekivaló* (381), *vetkeznivalója* (560), de: *rejteni valót* (494).

Több összetételei szempont együtt is érvényesülhet, így akár többszörös összetételek is létrejöhetnek: *ezidőszerint* (212), *ezidőtájt* (475, 533, 612).

Gyakran az előtte álló szóhoz tapad az *is* és a *se(m)*: *akárhogvis* (623), *különbenis* (387), *külömben* (471), *nagyonis* (391, 473), *csöppetse* (526), *senkitse* (397), *sehogysem* (551), *senkisem* (550, 695), *semmitsem* (576, 624, 641), *senkise* (621).

A *jó*, a *még*, a *túl* és a *mind* is szinte rendszerszerűen összeolvad a követő szóval: *jóbarát* (577), *jókésőre* (627), *jókorán* (671), *mégkevesebbé* (364), *mégegyszer* (410), *túlkomoly* (234), *túlkorán* (194), *mindcsupa* (399), *mindnagyobb* (554), *mindakét* (502), *mindaketten* (274, 340), de: *mind a ketten* (521, 695 [2×]). Megjegyzendő, hogy a *túl* kötőjellel is kapcsolódhat: *túl-okosnak* (677).

d. Előfordul, hogy a várható egy szóba írással szemben különírva találunk néhány szót, pl.: *kávés csésézék* (396), *teás ibrikék* (uo.), *úgy is* (605), *kis kutya* (230), *kis leány* (424). Az ilyen jellegű ingadozásokkal az adatok sokfélesége és nagy száma miatt nem foglalkozunk, csak jelezzük, hogy e vonatkozásban sem tapasztalhatunk következetességet.

e. BM szinte mondatzószerűen használja, ezért gyakran egybeírja a következőket: *Kéremalássan* (540), *ügylehet* (593), *üglátszik* (115), *dehát* (601, 612, 636, 668), *nohiszen* (370), *csakazértis*, (603), *minélinkább* (583). Jellemző az *aminthogy* (322, 339, 694) mintájára *mintahogy* (307, 308, 315) egybeírása is.

f. A többelemű földrajzi nevek helyesírásának gyakorlata a Hf₁-ben nem sokban tér el a Hf_{PN}-étől. Ott a *Bartina-hegy* (9) kötőjellel, a *Csörgető* alapalakban és toldalékolva is mindig egy szóba írva szerepel. Ez itt is így van: *Bartina-hegy* (31), *Csörgető* (169 [3×]), *csörgetői* (116, 434 stb.), kivéve egy esetet: *Csörge-tó* (116).

Utcanév – főleg az új fejezetekben – már jóval többször fordul elő, mint a regény első, Pesti Napló-beli megfogalmazásában. Ott ugyanis csak a *Petrezselyem-utca* (25) van meg. Arról már volt szó, hogy magát az *utca*

szót gyakran találjuk *ucca* változatban, de ezen kívül is nagyon tarka helyesírási kép tárul elénk az egybeírás, különírás, kötőjelezés, sőt a kis- és nagy kezdőbetűk tekintetében is, annak ellenére, hogy a Hf_{PN} kapcsán már idézett szabályok a nagy kezdőbetűt és a kötőjelet tartották helyesnek. Ennek felel meg: *Petrezselyem-utca* (77), *Kánya-utcában* (221, 252), *Kánya-utcai* (220), *Stáció-utcai* (uo.), *Bástya-uccában* (412), *Üllői-út* (604), *Szent Márk-téren* (156, 165). Ezekon kívül találunk utcaneveket nagybetűvel kezdve és különírva: *Kánya uccában* (263), *Garay uccában* (510), *Andrássy úton* (466), *Rákóczi úton* (551), *Váci körútnak* (477), kisbetűvel kezdve és külön szóban: *üllői úton* (419), *kecskeméti uccai* (482), valamint kisbetűvel és egybeírva: *dobuccai* (381), *üllőiúti* (508). A *Margithíd* (622), *Margithídnál* (623) az egybeírt változatot mutatja.

6. Az egy szóval vagy többtagú szókapcsolattal kifejezett dolog vagy fogalom jelentőségét, szimbolikus elmélyítettségét hangsúlyozó nagy kezdőbetűs írás a regény új megfogalmazására is jellemző. Természetesen most is csak néhány példával illusztráljuk BM e sajátos helyesírási gyakorlatát: „Ki jobb nevelő az Elvek emberénél?” (308); „Imrus a pogány életöröm felé hajlott, melynek oly kevés szellője hatolt be a Szomorú Asszonyok Házába, hol most otthona volt.” (392); „S vette felöltőjét, jól lehúzgálva az alsókabátot, mert Dodó már gavallér volt, s a Bélyegesfiók és Futballpálya mellett élete harmadik csillaga az Esti Korzón gyúlt ki.” (619); „Imrus körül meleg erők áramoltak, eltűnt életének hullámmomán; Család és Barátság, vérbeli és eszmei közösség összetartása, mint széthúzó szálak, egy pillanatra egybekapcsolódva, egymást erősítve, a nagy szociális Hálóban.” (633); „Imrus egyenest az Ucca Lányának karjaiból menekült a fák és felhők varázsába” (636); „– Persze: eszmékben éltem; mert másban ugyan nem! Micsoda pótkávél! Így éli az Emberiség életét, aki a magáét nem tudja. Mindent a képzelettől vártam... az Irodalomtól. Tudja, mi ez az Irodalom? önfertőzés.” (640); „Mégis oly pont ez, amit átvalva szövünk a Regénybe: mert mely írónak volna kedve hősét ily nevetségesen leszállítani a Tragédia piederstáljáról?” (643); „Az Élet a Mikroszkóp Alatt megint elfakul, elfolyik, jelentéktelenné vál: mert mi másról van már szó, mint egy naív gyermek penitenciájáról? Noha Jozsó például sokkal kevésbé naív-e, mint Imrus? s kinek a hibája, ha felnőtt, komoly ifjak, sőt »tanárjelöltek«, a Század minden kultúrájával agyukban, naív gyermekké lesznek az Élet legkisebb érintésére?” (649); „Hasznos ember! – vonta vállát az Ifjú Keserűség.” (669).

A megszemélyesített dolgok, fogalmak nagybetűs írása a kiteljesedett regénynek, a Hf₁-nek is sajátja: „de a zsarnok Szöllő szólította újra” (250); „A Szellem hordára vagyok, a Muzsák kifutója” (479); „De azért a Könyv mégis győzni fog és ha a Butaság belepukkad is!” (493); „Óh! megint az Intelligencia gögje beszél belőlem.” (639); „A Pletyka az örömök sarkában viczorog” (344).

7. A központozás a Hf₁-ben is rendkívül jellegzetes.

a. A mondatzáró írásjelek mondaton belüli használatára számtalan példát találunk. Bármelyiket választjuk is, a mondandó sajátos tagolását, az érzelmi felfokozottságot, a gondolati ritmus lüktetését jól érzékelhetjük az írásjelek gazdag kombinációjának révén: „Ez nagyon tetszett öminenciájának s valódi jóindulattal érdeklődött Miska egyetlen maradéka felől: hányadikba jár? hogy tanul? stb.” (329); „Imrus úgy tért haza e heroikus regényfejezetből, mint egy puritán hős! ki még a püspöknek is kereken mondja szemébe amit mondani kell; bátor és nyílt magyar fiú módjára s méltóan apja szabad szelleméhez! noha e gyermeki antiklerikalizmus mögött sötét, babonás érzések is bujtak – óh! pap lenni! örökre védve az ellenséges Női Principium félelmes léghörétől! de pap lenni kárhozott szívvel, bűnösen: soha! – s Imrus megvonult dacos kárhozottságában hitetlen apja emlékével: mert a hitetlen különb ember lehet ezer papnál...” (330); „– Egészen a tiéd akarok lenni! most mingyárt! hogy visszavonhatatlan a menyasszonyod legyen! hogy érezd, hogy nem szaladhatsz el tőlem! hogy férfiúi becsületedre legyenek bízva!” (406); „Tudomány! filozófia! Gitta, ha tőle függ, az irodalomnak csak szerény teret enged ezek mellett, akár a művészetnek.” (455); „De a lét és lényeg problémái, a metafizika és erkölcs kérdései – honnan jöttünk? hova megyünk? mivégre vagyunk a földön? – ki az, akit ez nem érdekelne?” (456); „Inkább én teszek vizitet tenálad! úgy futtában! Hol van a kvártélyod? Óh! a RácZ Jozsóéknál! hogyan ismerném? porban játszott még, mikor én ismertem! Hogy nincsenek itthon? Gádoson vannak? magad vagy az egész lakásban? Nem tesz semmit! annál jobb! tehát holnap délben! amikor Phoebus az ég közepére hajtotta szekerét. Rendtelenség! Ugyan! tudom én, milyen egy költő szállása!” (464); „Nelli végsőkig feszült idegekkel tartotta kezében ezt az újabb titkot: egyetlen magyarzatnak érezve, hogy Imrusnak itt kellene lenni, hogy Imrus talán hazajön; dehát hogyan, miért? ilyenkor java iskolaidőben! S míg tünődött: utánaküldeni? vagy várni, várni, balga reménnyel? lassanként tudatra ébredt benne a boríték nyomtatott címkeje is: ez is bankboríték, a Schapringner

bankházától!” (612); „Szociológia... zsidók... kultúra... Európa... óh Istenem!” (670)

b. Mint minden művében, BM itt is sajátosan alkalmazza a tagoló vesszőt, nem elsősorban a helyesírásnak, hanem a mondanivalójának megfelelően. Ezt mutatják a következő kiragadott példák: „Erzsi vadul csomagolt, könnyelműen adott el bútort, holmit, kivált a Gyula emlékeiből, hősi gesztussal, mint aki hidakat éget föl, egy új élet előtt.” (305); „A nemzet öntudatra látszott ébredni, mint akkor, megúnva az évtizedekig túrt idegen igát; a függetlenségi párt óriási lelkesedéssel diadalra jutott, s a darabontfőispánt Sóton is záptojással és hagymával fogadták, Döme lázban égett.” (393–394); „Nemsokára azonban visszaérkezett Noémi, poggyász nélkül, egy szál ruhában, ahogy Gyula a vasútra tette, egyenesen Abbaziában, hol nyakára hágott minden pénzének, egy ismeretlen nőszemély segítségével, kit ekkortáiban a »feleségének« nevezett.” (474); „Az eső vert, vert mindent, mérföldeken és mérföldeken át, s a legsötétebb kis száraz fényszigetben a városka többi fényszigetei közt, ez a három szegény szellemidéző, mint különös párkák, moirák, vagy normák, ültek összébúva és összegörnyedve, nagy keszkenők alatt, s remegve minden zajtól a kis asztal mellett.” (629); „Jozsó szigorúan eltökélte magát, kizárólag a Család érdekeit tartani szem előtt, s egy szemrehányó szót sem ejteni fölöslegesen; a fő, hogy botrány ne legyen.” (632)

Néhányszor előfordul, hogy hiányzik a vessző, pl. a hasonlító *mint* vagy esetleg a *hogy* kötőszó előtt, de ezeknek az eseteknek némelyike akár sajtóhiba is lehet: „Csak emellett a csöppség mellett, aki talán olyan lesz mint Gyula...” (252), „Anyja szavai inkább őt érték mint Gyulát.” (uo.); „úgy tűnt föl neki mint egy tarka diadalkapu” (285); „Nelli szigorú volt és félénk mint egy apáca.” (289); „Miska inkább kerülte mint kereste” (294); „Apja szavai fölrázták őt, jobban mint mutatta” (321); „A főnök vörös lett mint a pipacs és szó nélkül bement a lakásba” (383); „Nelli most órák hosszat nézte a gyermeket, kényszerítve magát hogy szeresse.” (251)

c. Mielőtt az idézés különböző eseteire rátérnénk, meg kell jegyezni, hogy a regény 1927-es kiadásában az idézésre a ma inkább belső idézőjelként használt » « jelpár használatos. A műben gyakran találunk idézőjelet egyrészt a tényleges (irodalmi stb.) idézetek kiemelésére: „Imrus bekanyarodott a Margithidnál, melynek égben és vízben fürdő íveihez egy Aranyballada füzte diákos fantáziáját: »Szólt a fiú: Kettő vagy semmi!«...” (623), másrészt a korábban elhangzott vagy leírt szavak felidézésére, a ki nem

mondott gondolatok kifejezésére. „És most egyetlen gondolata volt: menni anyja elé, mint a bűnbánó gyermek, vezekelve; menni, mint a Sorshoz, s lesni ajkairól a büntetést; hallgatni korholó szavai záporát s alázatosan és lélektelen várni a szünetet két szó közt, amikor megkérdezheti ítéletét: »Nem beteg Imruska?«” (176); „Így hangzott a levél, a végén még egy hosszú posztkriptummal az Erzsi kezétől, aki a gyászhoz özvegyet reklamált: »Írok Nellinek Gádorosra és talán a nyáron meg is látogatom: szegény, kétszeresen sújtott asszony!« Döme dörmögött: »Hagyná békében azt a szegény Nellit!«; de Imrus kigyúlt a kilátástól, a Gitta sorai égtek a kezében: óh, ha ő is így tudna levelet írni!” (337); „Ez a társaság a konyhán keresztül jött, »Dicsértessék!«-kel vagy »Istennek ajánlom!«-mal köszönt s mindig szétozlott akkora, mire az úri vizitek ideje kezdődött.” (414); „– Távirat érkezett Sátordy Imre úrnak! / Imrus kiugrott a hidegbe, s már tépte és olvasta »*Délben érkezem, vonatnál várj, Döme!*« Imrus első gondolata villámgyors számítás volt s váratlan öröm, hogy így alig félórát tölthet Gyulánál; csak azután ért rá elcsodálkozni: mi történhetett Döme bácsival?” (523)

BM használ idézőjelet akkor is, amikor egy szó vagy szószerkezet jelentőségét akarja hangsúlyozni. „»Felfüggeszteni az ítéletet«: ha olyan könnyű volna! Micsoda elixír volna e szabály, megtartva; talán minden férfias nyugalomnak titka; s amellet igazság is: mert valóban, lehet-e itélni a drámáról, míg le nem ment a függöny, s nem az-e az igazi bölcs, ki Solon módjára mindhalálig »felfüggeszti ítéletét?« Az ember azonban »ítélő állat«, s a gondolatot visszatartani nehezebb, mint a lélekzetet.” (145); „Az iskolában minden napja egy izgalom volt; az óráközti szünetek szívszorult »drukkokban« teltek el; órákon remegve figyelte a rettenetes »noteszt«, csak úgy mint az utolsó szekundás; és a reggeli diákmiséken egyetlen imádságba feszült lelke a bosszúálló és szeszélyes Istenhez.” (319); „S talán ezek az emlékek okozták, hogy Imrus az érettségi bankett után nem tartott társaival, kik egy közismert vidám ház felé tolongtak, hanem büszkén s az »álmok lovagjaként« vonult el közülük, egyelőre inkább a Baudelaire-versekben s távoli szellők szimataiban próbálva, mint szagláló nemes eb, »kiélni« fiatal életét.” (361–362)

Idézőjelbe teszi sokszor azt a szót is, amelyik furcsa vagy szokatlan, vagy amit nem eredeti értelmében vagy csak gúnyosan használ: „Gyula úgy írt, mint az »elveszett és megkerült lovag«; diadalmasan közölte a címét és nagy frázisok kíséretében; ezek a frázisok Nelli bocsánatáért esde-

keltek” (255); „Imrus képes volt egész nap egy »filozopterkipli« mellett böjtölni” (424); „Imrus az »erotikus« novelláról kezdett beszélni, amit Rosenberg a nyáron elküldött neki Gádorosra, s aminek a szerzője ép a jelenlevő »ujságíró« volt.” (460); „A kulcs a zárban volt, s Imrusék bejutottak »Vanderbilt odujába«, mely alkalmas volt hangsúlyozni a paradoxont, ha Gyula valóban Vanderbilt.” (510); „– Már ne nézegessen engem, édes öcsém, mint a vágóborjút! – hunyorgott Döme Imrus felé, mint aki túljár a »huncut német« eszén: noha a szegény Zsinkó unokaöccse nem is volt német.” (539)

Sajátságos, hogy egyes névtelen mellékszereplőket BM valamely jellemzőjük – foglalkozásuk, világnézetük – idézőjelbe tételével azonosít, „nevez meg”, ezeket az idézőjeles jelzőket mint névhelyettesítőt értékelhetjük: »ujságíró« (482, 453, 454, 461, 482, 523), »tolsztojánus« (453, 454, 461, 466, 461, 466, 482, 575), »tolsztoj« (575). A mű névadási jellemzőinek elemzése kapcsán e kérdésre még röviden kitérünk.

d. Ahogy erről már szó volt, BM a fejezetcímeket mindig ponttal, illetőleg mondatzáró írásjellel zárta le, ez nincs másképp a Hf₁-ben sem.

8. A különféle tipográfiai megoldásokkal (kiemelésekkel) BM gyakran élt. A Hf könyv alakban való megjelentetése nagyobb teret nyújtott ezek megvalósításához. Találunk néhány változtatást a PN-beli nyomtatási képhez képest, de alapvetően ugyanaz a tendencia érvényesül: csupa nagybetűvel vagy kurziválással, esetleg idézőjelbe téve kap egy-egy szó vagy gondolat külön hangsúlyt. A példákban az is látható, hogy nem egyszer ötvöződnék az eszközök: a nagybetűs vagy idézőjelbe tett szó, mondat egyúttal dőlt is lehet.

a. A csupa nagybetűs kiemeléssel – a szöveg egészét tekintve – BM csak ritkán él, éppen ezért ez az írásmód nagyon erős hangsúlyt kölcsönöz az adott szónak vagy szavaknak, talán nem mindig jogosan. A Hf₁-ben nagybetűssé is válik, bár a Hf_{PN}-ben még csak dőlten van szedve a *báró* (17) a következő szöveggörnyezetben: „– Nelli nem segített? – kérdezte Juli néni s a zavar angyala röpiült át; de lehet-e sokáig zavar ott, ahol egy *BÁRÓ* van?” (53). Más esetekben a nagybetűk nem kurzivak: „Bizonyal egyetlen módszer volt: egész napra elmenni hazulról, nehogy Jozsóék felfedezék a titkot, melyet bajos lett volna végletekig tagadni: hogy *FÁZIK!*” (427); „ha mindenben a legszűkebb takarékoság jelszava uralkodott is Cenciéknél, takarékoságról szó sem lehetett az *EVÉSBEN!*” (495); „– De ezt *NEM BÍROM TOVÁBB!* – tette hozzá, mintha valami összefüggés lenne a két dolog között; – nem és nem és nem, ezt az értelmetlenséget, ezt az

örök szekírozást, ezt az egész levegőt! Ezt a butaságot! Nem bírom és nem bírom és nem bírom!” (505); „Gádoroson nagy tekintélye volt a FÉRFINAK.” (615)

A regény második részében kiemelt szerepet kap a tervezett folyóirat, a felmerülő címek a fontosságnak megfelelően nemcsak csupa nagybetűvel vannak írva, hanem sorkihagyással középen ugranak ki a folyó szövegből: Egy egész délutánt vitatkoztak a címről, késő estig. Az egyik ezt indítványozta:

A TŰZ!

a másik ezt:

JÖVŐ” (439)

b. A dőlt betűs kiemelés nagyon gyakori. A címeken és idézeteken kívül sokszor kurzívák az idegen szavak: „– Olyasvalami kéne, mint a német *Neue Rundschau*, vagy a francia *Mercure de France*, – mondta Imrus, valamennyi közt legtájékozottabb. S mivel Gyula »nem emlékezett tisztán« az illető revük külalakjára, megmagyarázta, hogy könyvformátum, amilyen például a *Budapesti Szemle* is, a Magyar Akadémia folyóirata.” (454); „Étlapot!... *Carte de vin!*... Mi méltó ajkadra?” (161); „– *Mens sana in corpore sano*. Szaladj, ugrálj, mint a többi gyerekek! Én a te korodban első voltam a langamétában.” (273); „az ellenzék megtagadta a költéséget meg szavazását, s kiütött az *ex-lex*, a törvényen kívüli állapot!” (306); „Gyula filozóf volt, a *non olet* elvének alapján.” (534)

Ebben a műben is sokszor szedik dőlt betűvel azokat a szavakat, mondatokat, amelyek az író szándéka szerint külön hangsúlyozandók vagy sajátosan értelmezendők. „Nem, nem, sohse tudta volna *Hintássnének* nevezni magát!” (265); „– Add, Uram, hogy még csak *ma az egyszer ne* feleljek!” (319); „– Nem értelek, – szolt Jozsó. – Hányan vannak az egyetemen, valóságos *mezei hadak*, akik még az indexüket is mással iratják alá: te meg akkor is ott akarsz lenni, mikor nem muszáj.” (443); „Noémi javíthatatlanul összekeverte édes, természetes, símulós macskaösztöneit harmadkézből vett irodalmi reminiscenciákkal: de most ösztönt és reminiscenciát egy kétségbeesett Cél vezetett, végső asszonyi *raffinéria*. Mindenesetre, Noémi érezte, hogy most nagyon *modern*: ami úgy is illet egy modern

költő előtt. / – Igen, egészen meztelenen: akarod? Testben és lélekben: hogy ne legyen titkunk egymás előtt!... / Hogyan könnyebb a vetkezés: testben, vagy lélekben? valódi vagy átvitt értelemben? Noéminek a *lélek* csak szó volt, mint Mohamed asszonyainak: ő nem ismerte az átvitt *értelmet*.” (577)

Az *Évek* című fejezetben a Hf_{PN}-ben többször is találkozunk csupa nagybetűs kiemeléssel, ezek a Hf₁-ben kurzívák lesznek. A „*Magyarország sorsa!*” (3) és a „*Magyarország*” (29) e változatban is sorkihagyással középen helyezkednek el, mint csupa nagybetűs előzményeik (Vö. Hf_{PN} 1 és 8). A „*derék ember*” (7) szókapcsolatot csak a betűk kurzíválása emeli ki a folyamatos szövegből, a Hf_{PN}-ben ugyanígy folyó szövegben szerepelt (1), csak csupa nagybetűvel.

c. Nagyon egyedi megoldás – legalábbis epikus műben – a szöveg két hasábra szedése. Babits ezt választja, amikor Jolán és Emma néma, gondolati párbeszédének párhuzamosságát akarja érzékeltetni: (659)

„Mert otthon dolog volt, mert a szőlővel kellett törődni, mert Jolánka el se tudta képzelni az életet mama nélkül, mert mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha társaságban voltak, Jolánka mindig oly rosszkedvű és szótalan volt, hogy elriasztotta a fiatalembereket; mert mikor egyszer mégis komoly szándékkal közeledett egy kérő, Jolánka elhitette magával, hogy már késő, Jolánka arra gondolt, mit mond rá a világ, Jolánka félt, hogy kinevetik, Jolánka megijedt, hogy nem tudja azt, amit egy asszonynak tudnia kell...

Mert mama akarta, mert Jozsó alkalmas párti volt, mert nem szabad elszalasztani a kínálkozó lehetőséget, mert vénlánynak maradni rosszabb, mert tükör, nénik és naptár intettek, mert minden nap kevesebb kilátás, s mit szól a világ, ha nem megy férjhez, mert maga is már szabadulni akart ettől a feszélyezett piacon-állástól, az izgatott örömnélküli bálóktól, ahol sohasem táncolhatott avval, akivel jólesett, minden szót, minden tekintetet ki kellett számítani a mama utasításai szerint, mert egyedül ő gyámoltalan volt, mert egyedül ő megélni úgyse tudott volna, mert pénztelen lánynak örülni kell, ha viszik...”

9. A grammatikai jellemzők vizsgálatát most is a morfológiai problémák bemutatásával kezdjük.

a. A mai normától eltérően jelentkező paradigmatis tóváltozatok közül elsőként azokat nézzük, amelyek a Hf₁-ben az eredetibb hangsínt és

időtartamot váltó formát mutatják a birtokos személyjellel kapcsolódva: *hintaja* (226), *kettejük* (580), *lépcsejére* (241), *ollaja* (233), *szőleje* (245), *szőlleje* (609), *szőlejét* (249), *szőllejébe* (187), *szőllejében* (408), *szőllejére* (187), *szőlejüket* (245). Érdekes, hogy a Hf_{PN} *bölcsőjénél* (64) szava a megfelelő szövegben a Hf₁-ben *bölcsőjénél*-re változott. (257)

A *v*-s tövű főnevek közül megemlítendő, hogy bár a *szó* többes száma-ként általában a *szavak* szerepel, de többször megjelenik a *szók* (152, 153, 171, 361), *szókat* (156) *szókra* (210), sőt előfordul a *tövek* helyett a *tők* is: *szőlőtők*. (673)

Ezzel szemben *v*-s tövel is jelentkezik a ma már kizárólagosan egyalakú *bú*: *búvában* (306). Itt említendő az archaikus *hív* 'hú' (239) melléknév is.

Az igék közül a ma már egyalakú, de korábban *v*-s tövűek régies, nyelv-járási változatainak a használata a legszembetűnőbb: *aluvó* (623), *kialu-szod* (287), *búvik* (163, 310), *bútt* (232), *visszabútt* (516), *összebúváásra* (392), *fúttá* (242), *kifúttá* (652), *fúvott* (529), *kifúva* (460), *híva* (294), *szítta* (54, 425), *fölszitta* (230), *fölszíva* (582), *tolakvó* (648).

Bár a mai normával egyező rövidebb tőalakok gyakoribbak a Hf₁ szö-vegében is, többször találkozhatunk a hosszabb vagy teljes tövel néhány ige múlt idejénél, illetve igenévi származékánál: *fohlyott* (162, 375), *végig-fohlyott* (397), *lázadott* (122), *szólott* (203), *szólani* (184), *remélett* (193), *beállott* (262), *kezdette* (27), *sápadott* (232), *tellett* (271), *betellett* (174), *megtellett* (269), *megnyilott* (3), *leszállott* (368), *szégyenleni* (485), *szé-gyenelve* (283).

Néhány esetben egyes igék a mai általános nyelvhasználattal szemben hangzóvesztő tőváltozatot mutatnak: *méltánylója* (527), *szegződnek* (306), *jajveszékő* (264), *jajveszékés* (390).

b. A „halálfiú stílus”-nak elengedhetetlen kellékei a szokatlan képzésű szavak. A Hf₁ szóanyagának óriási mennyisége miatt csak néhány jelleg-zetes példát van módunk kiragadni. Azonban igyekeztünk az adatokat úgy összeválogatni, hogy a főbb jellemzők képviselve legyenek.

Régebbi nyelvünkben gyakoribb volt a visszaható *-ul/-ül* képző hasz-nálata, ma sok esetben az *-odik/-edik/-ödik* áll helyettük, ilyenek a Hf₁-ben: *kanyarult* (365), *polgárosult* (292), *sűrűsült-e* (570). Előfordul, hogy mai megfelelőjét nem ismerjük: *aggult* 'megöregedett, megvénült' (530).

Más régies, esetenként nyelvjárási képzőket, képzésmódokat is jócs-kán találunk: *ellenkedéssel* (372), *erősbödött* (135), *látományt* (647), *lég-*

huzamánál (277), *leggyentve* (524), *nyugasztva* (234), *szörnyűködő* (493), *térdepelni* (608), *térdepelve* (292), *vacsorál* (422).

A szokatlanság – és ezzel együtt a sajátos stílusérték – legtöbbször abból adódik, hogy az adott jelentésű szót más szinonim, esetleg antonim képzővel ismerjük, pl. gyakorító *-g* állhat az ugyancsak gyakorító *-l*: *kóborgott* (536), *csahogva* (50), a gyakorító *-ng*: *fellegző* (599), *bolygia* (363), *megborzogató* (184), *borzogatta* (230), de: *borzongás* (312), *végigborzongott* (607), *megborzongatóan* (234), a gyakorító értelmű *-kodik/-kedik*: *leselgő* (420), a visszaható *-odik/-ődik*: *képzeltet* (530), sőt a mozzanatos *-an/-en* helyett is: *megcsillogtak* (451), *fölcsillog* (510).

A molykodó (279), *kicsinykedés* (269), *túlságig* (327), *egyedülség* (538), *egyedülsége* (422), *meghomályzott* (447) azért sajátos, mert a képző közvetlenül az alapszóhoz járul, és e szavakhoz nem szoktuk pusztán kapcsolni az adott képzőket. (Vö. mai *kicsinyeskedés*, *túlságos* stb.)

Egyéni, költői megoldás, amikor szókapcsolatot szokatlanul képzéssel helyettesít: *korállotta* 'korainak tartotta' (269), *sivárlott* 'sivár képet mutatott' (297), *ballagdálni* 'lassan ballagni' (369), *avultas* 'avult hatású' (230), *fájatva* 'fájdalmat okozva' (281), *miskai* 'Miskára jellemző' (177).

Mai nyelvérzékünk számára a következő példákban is hiányzik egy képzőelem, de már Gyöngyösi óta kerülnek költőink a túlképzettnek érzett szavakat: *kitáruhasson* 'kítárukozhasson' (512), *tudákos* 'tudálékos' (512, 681), *megrázkódás* 'megrázkódtatás' (609), *szellőzhette* 'szellőztethette' (323), *kihallott* 'kihallatszott' (381), *túrtetni magát* 'túrtöztetni magát' (490), *tájékozási* 'tájékozódási' (576), *berendezve* 'berendezkedve' (635), *feszélytelenül* 'feszélyezetlenül' (683), *hősen* 'hősiesen' (449), *kisértetes* (184), *kisértetesen* (162, 261), de: *kisérteties* (230).

Elsősorban melléknévképzők között találunk példát arra, hogy BM egy-egy képzőt a mai használathoz képest felcserél, pl: *szerelmi* 'szerelmes' (*szerelmi regények* 297, *szerelmi versek* 301), *stukkatúr-díszű* 'stukkatúr-díszes' (328), *fehérszakállú* 'fehér szakállas' (29, 663).

A fosztóképző hosszabb alakjának használata a hangzókijéjtéssel szemben, illetőleg az *-atlan/-etlen* változat megjelenése a *-talan/-telen* helyett a Hf₁-ben nem igazán jellemző, de előfordul: *hűtelen* (209, 325, 347, 558), *szeplőtelen* (672), *szótalán* (659), *érdemetlen* (307).

A Hf_{PN}-ben megfigyelhető nyelvjárási családai becéző formák (*anyi*, *api*, *nagyanyi*, *Imris*) a Hf₁-re is jellemzőek, a regényszöveg egészében számtalan példát találunk rájuk.

Gyakoriak az igenevek, különösen a mellékmondatot kiváltó *-ván/-vén* képzős határozói igenév szerepel sokszor. Az idevonatkozó példákat a mondat szint elemzésekor idézzük.

c. A 3. személyű birtokos személyjelek hangalakja is gyakran eltér a mai normatív formáktól. Tudjuk, hogy bizonyos, zárhangra vagy *r*-re végződő szavakhoz kapcsolva ma már régies, de a regény írásának idején szabályos, választékos változat volt az *-a/-e* használata az újabb keletű *-ja/-je* helyett. Ugyanúgy, mint a $H_{f_{PN}}$ -ben erre több példát is találunk a H_{f_1} -ben: *divata* (244), *fürteivel* (184), *gallérában* (509), *iszapában* (199), *sötétében* (152), *szalagait* (148), *tányérát* (504, 505), *zsinorán* (107), *utait* (695), *utaiból* (82). A meglepő inkább az, hogy ezzel ellentétes megoldások is fellelhetők. Kevésbé választékos az *-a/-e* helyett álló *-ja/-je*: *beszédje* (478), *állapotján* (593), *keresztényjei* (436).

Nehéz eldönteni, hogy szándékos vagy véletlen a Gyula kissé fellengzős gondolatmenetét leíró szövegben olvasható modorosán archaikus *maradványi* (481).

A rag előtti *-é* helyett esetenként, de nem kizárólagosan jelentkező zárt *-i* nyelvjárási ejtést tükröz: *kezibe* (335), *azon melegiben* (513), *szűkiben* (449), *végin* (573). Ezzel mutatnak párhuzamot az *elibük* (363, 393), *köziük* (187, 381) személynézők határozószók.

d. A mai normatív igeidő-használattól való eltérést alig találunk. A $H_{f_{PN}}$ -ben is föllelhető adatokat már idéztük a megfelelő helyen, BM-nak az elbeszélő múltéhoz, „a félmúlt”-hoz való viszonyáról is volt már szó a $H_{f_{PN}}$ nyelvi elemzése kapcsán. A H_{f_1} -ben is csak mutatóban van elbeszélő múltú igealak: *kérdé* (490, 637). Felbukkan a hivatalos stílust idéző *levélileg bizta volt meg* (177) szerkezetben az összetett befejezett múlt. A régies, morfológiai jellel kifejezett jövő időre is alig van példa: *leendett* (371).

e. A névszóragok H_{f_1} -beli vizsgálatakor is tapasztalhatjuk, hogy egyszerű-egyszer előfordul zártabb, nyelvjárási raghasználat általában az élőbeszédet érzékeltetve: *miből* (341), *pumpolásból* (uo.), *mátul* (591).

Gyakoribb a *-nként* helyett variánsként jelentkező *-nkint*: *egyenkint* (231), *kortyonkint* (231), *lassankint* (164, 221, 249), *szüretenkint* (223), *vasárnaponkint* (250). Ellenpéldát is találunk bőven: *helyenként* (164), *lassanként* (280, 316, 550, 593, 612, 672).

Ugyanúgy, ahogy a $H_{f_{PN}}$ -ben, a regény első teljes változatában is általános, hogy az *ilyen*, *olyan* névmáshoz kapcsolódik a tárgyrag (*ilyent*, *olyant*), és nem a rövidebb *ily*, *oly*-hoz *ilyet*, *olyat* formában.

Ugyancsak előfordul a pongyolább *-ba/-be* a választékos *-ban/-ben* helyett. „Cenci jóba volt a papokkal” (327).

Nem ritka a korabeli divatos *-lag/-leg* ragos határozók használata sem: *családilag* (676), *jóhiszeműleg* (310, 380, 436), *illetőleg* (574), *levélileg* (177), *támadólag* (500, 552), *ösztönszerűleg* (368, 602, 663), *tüntetőleg* (554), *szemelláthatólag* (195, 359).

Megfigyelhető még, hogy néha az *-ul/-ül* helyett az *-an/-en* határozórag szerepel: *meztelenen* (577), *pazarabban* (212), sőt a határozói igenév helyett is állhat ilyen ragos határozó: *szürcsölően* (477).

Nyelvjárási a személyragos határozószók ragos formája: *elénkbe* (212), *nálamnál* (560).

Sajátos a régies, erősen korlátozott használatú *-nta/-nte* időhatározórag megjelenése: *ifjonta* (434), *régente* (519).

BM a Hf₁-ben is gyakran él a mód-, illetőleg állapothatározó ragjának elhagyásával, ezzel adva feszültséget a mondandójának: „egy kérdés repestt szüntelen ajakán” (175); „A szegény Nelli tanácstalan nézett körül ezek között az izgalmak között” (250); „lehet-e nem hinned a pénznek, mely váratlan és letagadhatatlan erszényedben csörög?” (482)

f. A mai normatív nyelvhasználattal szemben mutatkozó igeragozási eltérések számbavételekor az eddigiekhez hasonlóan részben a Hf_{PN}-nel kapcsolatban leírtakat erősítjük meg újabb adatokkal, részben néhány kiegészítő megjegyzést fűzünk hozzájuk.

Úgy látszik, BM a Hf₁ írásának idején már nem érezte furcsának a *nók/-nők*-öt, hiszen nemcsak Gyula modoros beszédstílusában fordul elő (a korábban már idézett *unnók*-on kívül) a *tudnók* (80), hanem Imrus és Jolán is használja ezt a ragozási formát: *megbánnók* (406), *vállalnók* (466), *kiadnók* (498), sőt az író narratív szövegében is felbukkan minden különösebb kommentár nélkül: *mondhatnók* (286).

Az igejelek előtti kötőhangzó hiány a korabeli választékos nyelvhasználatot jellemezte: *ajánlt* (25), *felajánlta* (327), *fölgengedt* (319), *szétröpítné* (624).

Az ikes ragozás majdnem teljes következetességgel megjelenik a ható képző után: *alhatik* (191), *eshetik* (565), *keveredhetik*, *következetik* (449), *lakhatik* (319), *látszhatik* (315, 545), *ragaszkodhatik* (647), *történhetik* (406), *tűnhetik* (635), de: *tűnhet* (510).

Felbukkan az ikes paradigmára jellemző felszólító mód is: *ne csuklódjék át* (263).

E mellett ikes igék kevésbé választékos, iktelen ragozására is akad példa: *ábrándozok* (403), *megalszok* (615). Ezek azonban nem az író, hanem a szereplők (itt Noémi, illetőleg Cenci) beszédmódját jellemzik.

A *folyik* többször is előfordul, de megtalálható iktelenül is: *foly* (93), ugyanígy iktelen a *nyil* 'nyílik' (337) és a *gyül* (I, 661).

Régies, nyelvjárásias ragozása, archaikus a *lemégy* (624), a *teszel* helyett a *téssz* (510), a *tettettem* helyett a *tétettem* (496), valamint a *vigyél el* helyett a rövidebb *vigy el* (363).

Tárgyatlan ige költőies tárgyhasználatára is akad példa: *rettegte* (343), *feküdte* „sorompó feküdte keresztbe az utat” (238).

Az 1800-as évek második felének sajtónyelvében kezdett terjedni, majd behatolt az irodalmi szövegekbe is, és a Hf₁-ben is adatolható a *szabad* feltételes módja: *szabadna* (135, 204), pedig az igényes nyelvhasználat jegyében ma is kerülni illik e melléknév igei toldalékolását. (Vö. GRÉTSY–KOVALOVSKY 1980:729–730)

g. A Hf₁ nyelvezetének vizsgálatakor is külön említést érdemelnek a szókatlan igeikötők: *beletűnődött* (193), *kiruházkodásra* (555), *letiltotta* „durván letiltotta Erzsit, aki el akarta kísérni” (692), *megszégyelte* (*magát*) (293, 313, 337), *megszégyellve* (531), *visszahiggadt* (222).

Természetesen BM e műben sem használta soha a *tűnik* 'látszik' igét a *fel* vagy *föl* igeikötő nélkül, viszont itt is bőven találkozunk olyan esettel, amikor mai nyelvérzékünk hiányolja az igeikötőt: *bonthatatlan kapcsolat* (473), *eleinte úgy igazta* (453), *hökkenve* (240), *hökkentő* (535), *hökkent Miskától* (216), *hökkenteni* (434), *képzeltető* (431, 635), *képzeltetők* (635), *nyilvánul* (271), *taposva* „Miska már látta gyöngé virágszálát tépetten, a part iszapában, és taposva.” (199), *Gyuláról tett kérdést* (162), *sem szokta válogatni szavait* (616), *változtatta* (633).

10. A szintagmaszint vizsgálatát a jelen nyelvi elemzésben is a vonzatok, a sajátos jelentésű szókapcsolatok és az egyeztetési hibák kérdéseire szűkítjük.

a. Először nézzünk néhány olyan szószerkezetet, amelyben a vonzat eltér a mai nyelvhasználatától, illetőleg, amely pl. képzett szó helyett áll: *tanú lehetsz róla* 'tanúsíthatod' (55), *miről vádolják?* (196), *mi köze Gyulával* (260), de: *mi közöd neked ahhoz* (519), *apja által kapott* (321), *mehetett a napban* (323), *Zsón* [a vizsla] *csalhatatlan ösztönrel állta meg a vadat* (355–356), *nem mindig igazodik a polgári ízlés és tapintat után* (360), *magától értetni* (385), *kosztban van* (474), *mindenki abban a vélemény-*

ben van (249), *eltitkolnak tőle* (546), *semmiről sem vállalhatok felelősséget* (606).

b. Külön lehet említeni azokat a szófordulatokat, amelyek régies vagy nyelvjárási szóhasználatuk révén térnek el a ma általánosan ismert és használt változatuktól: *tegye csak komóttá magát* (262), *disputába állt* (296), *ruinálod magad* (340), *jussot tarthat* (uo.); *olyan szent, akinek maga felé görbe a marka* (348), *zsen nélkül 'fesztelenül'* (372), *megcövekelte magát* (654), *pletykába hozni* (688).

c. BM e műben is következetesen többes számot használ a többi név után: *többi diákok* (303), *többi fiatalok* (382), *többi gyerekek* (274), *többi kisasszonyok* (382), *többi tanárok* (680).

11. A mondat szint kérdései közül most is csak néhány sajátossággal foglalkozunk.

Hosszú, bekezdésnyi mondatok.

a. Néhány példát hozunk a Hf₁-ből is mind a hosszú, egy-egy bekezdésen át tartó, az elbeszélés áradását jól szemléltető mondatokra, mind pedig a rövid mondatokból álló, szaggatott, az érzelmi felfokozottságot érzékeltető szövegrészekre.

A példasort kezdjük a hosszú mondatokkal: „Az üzenet, amit Noémi hozott, a délutáni kirándulásra vonatkozott, mert Cenciék a szállóban adták vissza a Juli néni oszonnáját, s itt már a két szerelmes a vidéki naiv szerelmek obligát receptje szerint teljes rendszerességgel cserélgette poharait, együtt lemásztak létrán a padlásról az óriás kád félhomályába, hogy egy csókot csenhessenek, s este, mikor az egész társaság plédeken leheveredett a présház előtti fűben, a tücsökszóban és csillaghullásban gyönyörködni, egymás mellé dőltek, szorosan, szorosan, a fénymorzás sötétségben, úgyhogy Jolán félig tréfálva, félig irigyen jegyezte meg:

– Ti nagyonis közel vagytok nekem!

– Ugyan, Jolán néni, hisz testvérek vagyunk! – nyelvelt vissza Noémi.” (391); „Mint magasságot és mélységet a szédülő, úgy érezte Imrus a nagy, önzetlen, tiszta célok büszkeségét, amivel messze állt familiájának régi kártyásai és lumpjai fölött: s egyúttal valami szörnyű szenzációját is a bukásnak: mindez szédülés volt és nem gondolat, s belefért egyetlen pillanatba.” (571); „Amint Manó úr kiejtette az első szót Imrus váltójáról, Noémi kérdetlenül is beszélni kezdett, ahogy szokott, mikor zavarban volt; hadarni, csevegni, ok nélkül, tartalom nélkül, elháríthatatlanul, elhárítóan, elfogulatlanul, elfogultan, végtelen kedvesen, csacsin, szemtelen, sze-

pegve, pirosan, élénken, s mintha félne, hogy Manó úr közbeszól, mintha nem akarná soha szóhoz jutni hagyni, mintha védekezne valami ellen, mintha minden pillanatban várná a vádat, amely ellen apró szavakból mozgó falat emel.” (603); „Este, a véget nem érő esteken, míg Jolán levelet írt, vagy háztartási számvetéseket, Cenci a *Komáromi Kalendárium* jövő évi jóslatait tanulmányozta ókularéján át, a lámpabél, melyet a leány mindig rosszul nyírt le, cakkos volt és kormot harmatozott s Dodó, miközben a leckét tanulta, folyton veszekedett, hogy még nem vezettették be a drága villanyt: az ilyen esteken Nelli imádságoskönyvét lapozta babonásan, mint valami varázskönyvet a végveszélyben.” (608).

Néhány példa a rövid mondatokra tagolt szakaszok közül: „S ki értesítette Gyulát, hogy fia van? Különben, tán meg se találta volna őt a levél. Vajjon ott lakik-e még a Kánya-utcában? Nelli alig hitte, hogy sokáig egy helyben maradjon.” (252); „– Viharagyú! Ágyú az Isten ellen! Hisz ez nagyszerű! – kiáltott Gyula elragadtatva. – Tudják, hogy ez hatalmas szimbólum? Ez még a Fekete Zongoránál is külön! Bravó, Imre barátom! Ez lesz a folyóirat címe! – S újból rajzolni kezdte a címlapot. – *Viharagyú!*, szerkeszti Sátordy Imre.” (462–463). „– Látod: *ecce homo!* Gyónásaink és önmegalázásunk kellős közepén fölemeli fejét a hiúság ördöge, mint a kígyó, ha farkára lépnek! Vissza, kígyó! Semmi gőg, semmi mentesség! Porban kell fetrengenem előtted, teljesen meztlenül. Aljas vagyok, s gőgöm is aljasság. Tudod, miből adtam nektek pénzt a honoráriumokra? Abból, amit a lányom kapott Schapringertől, a szeretőjétől! Meg kell tudnod mindent; semmit sem titkolok előtted! Egy apa, aki eladja leányát: van ennél aljasabb? Köpj le, mondom! Átkozott pénz volt az: a női becsület vérdíja!” (559).

b. A mondaton belüli közbevetésekre is bőven találunk példát: „Nyáron Cencinek írt: tartsa mentül tovább Gádoroson; sőt még karácsonykor is hazaküldte volna, ha – amiről sok szó esett mostanában – kiépült volna már a sót-gádorosi vasútvonat.” (294); Talán már akkor is anyira gondolt – mint később mindig, ha ez a mutatvány eszébe jutott – szép anyikájára, – nem arra, akit most látott nyaranként, Gádoroson, a megtört asszonyra, hanem a régire, az eltűntre, az álmódottra – s kis szívét leírhatatlan undor és döbbenetes borzadás járta át arra a hirtelen s egyszerre bizonyossággá váló sejtelemre, hogy anyi is úgy vetkőzött a Gyula bácsi előtt.” (288); „Egy új »ellenreformáció« – ezúttal nem a protestánsok ellen – kezdődött e lélektelenné vált liberális Magyarországon, régi jezsuita módszer szerint

most is az ifjúságnál, melynek márciusi jelszavai szintén ép eléggé lélektele-
lenek voltak” (436). „A »tolsztojánus« ugyan már régen elment – Schmitt
Jenőt hallgatni, egy másik kávéházba –; s már vacsoraidő volt; a szomszéd-
ban lágytojást és imbiszt fogyasztottak, a kasszirosnét fölváltották,
s a pikkoló a vizeket cserélte.” (461); „Az unoka az ablaknak fordult, és
nézte a tájat, mely jelentéktelen dombjaival, fátlan mezőivel, kockárasza-
bott szántóföldjeivel – se nem Alföld, se nem hegy – éppoly unalmas és
szürke volt, mint lakóinak élete.” (649).

c. Az alárendelő mondatokat kiváltó igeneves szerkezetek a Hf₁ egé-
szében rendszeresen előfordulnak: „De Gyula fölényben volt, ismervén
»az emberi lélek mélységeit« pesszimizmusa schopenhaueri magaslatokat
ért.” (96); „Imruskát vasúton kellett a szomszéd faluig kísérni: onnan igér-
vén valami ismerős, hogy maga alkalmatosságán elviszi apjához.” (240);
„Nelli pedig – a Jolán új kétségbeesésére, mert hisz szövetségesegek voltak,
Nelli része is a Jolán konyhájába menvén – Nelli meghátrált a vita elől”
(270); „De nyár közeledtén, Imrus kedvéért is, kaszinó helyett megint a Csör-
getóra ment, gyalog sétálva ki a poros országúton, s e hosszú sétákon vá-
ratlan új tárgyra akadtak, ami összehozta őket; oly pontra, hol (szellemileg
értve) erősebb volt az ár, mint a gát.” (309); mit és mennyit remélhet
megfelelni emberi gondolat?” (456); „hazamenet Sónak fordulván a beteg
látogatására, egyúttal magukkal vitték a fiúcskát is.” (279); „A karácso-
nyai vita újból és újból megismétlődött: mert Miska, nem akarván fiacská-
ját zavarni a tanulásban, maga is unatkozott.” (298); „Nagyobb baj volt,
hogy az összeg egy-kettőre elfolyt, nagyrészt még aznap délután Imrus
zsebébe vándorolván: mert ebből teltek a *Viharágúyú* első honoráriumai.”
(486); „Imrus nem szólt semmit, még a pénzt is tisztelettel zsebregyűrte,
feszültsége megenyhülvén a kitörésben” (507).

d. Az *amely* helyett használt *ami* BM nyelvhasználatának sajátja, ter-
mészetesen az író a Hf₁-ben is gyakran elköveti ezt a nyelvhelyességi vét-
séget: „ugyanazzal a névvel, amivel valamikor egy régi magyar költő meg-
nevezte” (500); „a fölvakult fényben néhány különös képet szedett elő
zsebéből, amiket tán egy éji kávéházban vásárolt dugva, s amik most hi-
vatva voltak a teljes nemi szabadságot jelképezni az ifjak előtt” (516).

e. A névelő elhagyása gyakran ünnepegyessé, emelkedetté teszi a szö-
veget, ezzel szemben a névelő kitétele például a puszta név előtt a kevésbé
igényes nyelvhasználat, a bizalmas társalgási nyelv sajátja. Már a Hf_{pN}-ben is

bőven találhattunk példát mindkét esetre, ez a nyelvi kettősség a Hf₁ egészére is jellemző.

12. A Hf₁ kb. 185 000, tehát több mint négyszer annyi szót tartalmaz, mint a regény első megfogalmazása. A Hf_{PN} szókincsének elemzéséhez hasonló áttekintésre egyelőre nem vállalkozhatunk, így most csak kiegészítjük – természetesen a teljesség minden igénye nélkül – az ott leírtakat.

a. Ahogy a regény cselekménye, úgy a jellemző szavak köre is kibővül a Hf₁-ben, sőt e vonatkozásban bizonyos hangsúlyeltolódások is érzékelhetők. A Hf_{PN}-beli kulcsszavak, a *lélek* és az *unalom* mellé felzárkózik a *szőlő* (*szőlő*), valamint a *familia* (*család*), a *rejtelmes* és a *titok*. A *bor* és a *vér* a regény egészét tekintve már nem olyan gyakori.

b. Amennyire következetlen volt BM az egyes szavak helyesírását illetően, annyira alaposan választotta meg mindig a megfelelő szót mondanójának kifejezésére. A Hf₁ szókincse is nagyon széles körből táplálkozik. A különböző stílusértékű szavak sajátosságos vegyülete adja a babitsi szöveg senki másra nem jellemző egyediségét.

A „fentebb stíl”-hez tartozó, választékos és a bizalmas, familiáris használatú szavak köre képezi a regény szókincsének alapját. A Hf_{PN}-ból felhozott példák sora hosszan folytatható, de most inkább az új regényváltozatban újdonságként jelentkező szókincselemekre térünk ki.

Továbbra is meghatározóak a környezetfelidező szavak. Fontosak a kávéházi jelenetekben: „már vacsoraidő volt; a szomszédban lágytojást és *imbiszt* fogyasztottak, a *kasszirosnét* fölvaltották, s a *pikkoló* a vizet cserélte. A *biliárdozók* is hazamentek” (462). A regény végén megjelenő teljesen új (erdélyi) táj és vidék ábrázolásában is nagy szerepet kapnak az adott környezetre jellemző szavak: *csobán* (679), *halinás román* (684), *kékbeli székelyek* (uo.), *katrincás fátákkal* (688), *Cine Mintyét* (680).

A Hf_{PN}-hez képest jócskán bővül a regényben fellelhető nyelvjárási szavak köre is.

Alaki tájszavakat elsősorban a szereplők párbeszédébe sző bele az író: *ahun* (656), *ittend* (506), *megől* (358 [2×]), *mindenik* (625), *lapdázok* (372), *oláj* (367), *olyik* (334).

A jelentésbeli tájszavak közül többek között az *olvasta* ’számolta’ (242), *téréseket* ’fordulókat’ (uo.), *bimbó-fővel* ’fiatalon, gyermekfővel’ (449), *őregbetűs* ’nagybetűs’ (414), *kizárta* ’kinyitotta’ (531), *kizsarolt* ’kikönyörgött, kirimánkodott’ (371) keltik fel a figyelmet.

Természetesen valódi tájszavakat is találunk: *tejbőrt* (337), *risz* (230), *rítt* (225), *rijj* (506), *hébérből* 'lopó a bor leszívására' (231), *kékbeli* 'kék ruhát viselő' (684), *tóttikék* 'tölcsérek' (251).

A régies, elavult szavak sora is hosszúra nyúlik: *pakktáskájába* (259), *történettanár* (319), *firmát* 'céget' (525), *indóház* (532), *górcsó* (202), *banknóták* (161), *bankótárcát* (541), *mozgókép* 'mozi, film' (287), *mozgó* 'ua.' (288), *tanodák* (317), *policáj* (613), *penna* (335), *prezentet* (339), *kalamusa* (430), *vizitszobájába* (339), *percentje* (370), *ordrét* (620), *tesztálni* (530), *disputába* (672), *megaprehendálva* (507), *álorcáját* (113), *vizsla beszélgetés* 'vallatás' (261), *lob* 'gyulladás' (83), *kettesek*, *kettes* 'jó érdemjegy' (316).

Új szókincsbeli rétegeként jelentkeznek a korabeli szleng – elsősorban diák- és ifjúsági nyelvi, valamint a városi argó – szavai: *cécó* 'multság' (627), *bagózott be* 'elégtelent kapott' (318), *szekundát* 'elégtelent' (225), *drukkokban* 'izgalomban' (319), *gólyától* 'elsőévestől' (427), *stiklije* (664), *svindlijei* (420), *pubi* 'fiú' (422), *dohányt* 'pénzt' (482), *rüfkék* 'rossz erkölcsű nők' (381 [2×]). Ezek lehetnek gúnyos értelműek is: *cucilista* 'szocialista' (505), *Mucsában* 'elmaradott helyen, vidéken' (388), *princi* 'principális, főnök' (382), *tanfűtülőtől* 'tanfelügyelőtől' (530).

A mai jelentéstől eltérően, sajátosan használt szavak közül most csak egygel foglalkozunk. Az *elfogult* (240, 328, 348), *elfogultabb* (273), *elfogulttá* (307), *elfogultan* (269, 572) elsősorban 'elfogódott, elfogódottan' értelemben fordul elő: bár megtaláljuk mai jelentésével is (409): „Imruska elfogult volt, nem tudta, mit mondjon, s úgy oldotta meg a problémát, hogy nem mondott egy szót sem.” (238). Meg kell jegyezni, hogy mindezek mellett van *elfogódva* 'elfogódottan' (481) is.

c. A regény szókincsének rendkívüli gazdagsága együtt jár a szinonimitás nagyfokú kihasználásával is. Elég e vonatkozásban csak néhány szósort felhozni példaként arra, hogy milyen széles körből merít szóhasználatában az író: *macskajaj* ~ *Katzenjammer* ~ *másnaposság*, *gallok* ~ *franciák*, *tanya* ~ *présház* ~ *szöllőszoba*, *policáj* ~ *rendőr*, *lúdbörzés* ~ *viszketés*.

d. A tulajdonnevek használata e művön belül rendkívül szerteágazó. Továbbra is nagyon fontosak a görög–római istenek és hősök, valamint helyszínek nevei. Ezek állandó használatával az egész regény is egyfajta mitikus értelmet nyer, amit sajátosan egészítenek ki a mű cselekményének korára utaló történelmi és irodalmi személyiségek nevei, valamint a kultúrtörténet – és főleg a magyar – történelem egészét felvonultató tényleges

és irodalmi tulajdonnév-anyag: „nyápic meztelenségeivel klasszikus szobrok pózait próbálgatta a nedves törölköző alatt, perverz kis Narcisszus! Az ördög, aki sohasem alszik, régi szövetségben áll a pogány istennel, s talán ő is vonzotta és várta Sóton Imruskát, körme közt a képes mythológiával, melynek meztelen Ámorja, s Psychéje már régen elfoglalták a kisfiú fantáziájában a hajdan látott cirkuszi gyerekek szerepét.” (304); „Gyula azonban Lear királlyá változott: holott tán még Goriot apa is magas szerep lett volna őneki” (486); „S talán ily pillanatban szólalt meg Faust husvétii harangja, ily pillanatban lépett Peer Gynt elé a Gomböntő. Imrus leste a szembejövők arcát, leste a fellegek formáját a hegyen, leste az alkonyfény apokaliptikus jelenéseit. Konstantin keresztje nem tűnt elő, s egyelőre a Gomböntő sem jelentkezett. De női alakok lengtek el, s minden női sziluett sorsokat ígér, míg az ember fiatal. Imrus bátran nézett a kalapjuk alá, mintegy e lehetséges sorsokat kutatva; s szabadabban mint valaha: mert egyáltalán, a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés. A túlvilágra jutott lélek érzése lehet ilyen, ellengő angyalok közt, s levette már az élet nyűgét. Mi köthette őt még? túl volt minden felelősségen is. Milyen különös szabadság! Például most költekezhetett, ahogyan csak akart; mert mit számít még egypár korona őneki? és mit számít a holnap? Könyvek jutottak eszébe – megvehetné, mondjuk, az Oscar Wilde összes műveit, abban a szép új kiadásban – dekadens író illik ma őhöz – de minek? Olvasnivalónak, oda – ahol talán ő is misztikus megújuláson, különös lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine! Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, boldog leborulás a Kereszt előtt, egek táruhá egy kopár cellában!” (622)

13. A szóalakváltozatok számszerű vizsgálatával a regény terjedelme miatt nem tudunk foglalkozni. Összességében elég nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a Hf_{PN} szóanyaga alapján felvázolt tendenciák folytatódnak legalábbis annyiban, hogy az érintett szóalakokat a költő továbbra is váltakozva használja, tehát a költőibb és a köznyelvibb variánsok egyaránt előfordulnak. (Vö. *férfiú ~ férfi, ily ~ ilyen, oly ~ olyan, mily ~ milyen, tán ~ talán, mely ~ amely, éj ~ éjszaka, est ~ este, esteli ~ esti.*)

Az előfordulási adatok statisztikai felsorolása ugyancsak túlmutat ennek az elemzésnek a keretein, de a pontos szám adatok megadása nélkül is nyilvánvaló, hogy BM jobban kedvelte az *evvel*, *avval* változatot, mint a ma általánosabban használt *ezzel*, *azzal*-t.

Egy kiegészítés erejéig érdemes megjegyezni, hogy a Hf₁-ben elég sokszor találkozhatunk olyan régies hangulatú, a korban erősen választékos stílusértékű szóalakokkal, amelyek – többnyire csak változatként – egyes ma -us végződéssel használatos latin eredetű vagy latinositott szavak mellett vagy helyett állnak: *dialógok* (296), *dialógra* (uo.), *Epilog* (668), *stíl* (535), *filológ* (588, 591), *labirintja* (206), *pedagóg* (381, 384, 386, 407).

A mai nyelvérték számára ugyancsak régiesnek, a korabeli „fentebb stíl” körébe tartozónak hatnak a többségükben a nyelvújítás korában elterjedt megrövidített szóalakok: *bizton* (255, 229, 318), *csáb* (215), *zsémb* (215), *morcan* ’morcosan’(410), *parányt* (695), *szemer* (360), *kapcsot* ’kapcsolatot’ (302), *látkörű* (476), *osztályfő* (318), de: *osztályfőnök* (uo.).

14. A főbb helyszínek és a szereplők nevééről, az írói névadás kinyomozható indítékairól már részletesen szoltunk a regény Pesti Napló-beli változata kapcsán. A teljes regényszöveg, a kibővült cselekmény, az új alakok megjelenése, valamint a helyszínek számának megnövekedése néhány kiegészítést indokoltta tesz.

A Hf_{PN} tárgyalásmódját követve nézzük először az új földrajzi neveket. A regény új fejezeteinek egyik fő helyszíne a főváros, Budapest. Az utcanévek mind valóságok, tehát az írói névadásnak itt nincs szerepe. Erősen működött azonban az írói fantázia, amikor az *Erdővár* nevet kitalálta. *Erdő-* előtagú helységnevek találhatók a magyar településnevek között csakúgy, mint *-vár* utótagúak. Biztosak lehetünk abban, hogy BM szándékosan alkotott olyan helynevet, amely hangalakjában egyáltalán nem emlékeztet az író életrajzából jól ismert Fogarasra. Az sem lehet véletlen, hogy számos *Erdő-* (*Erdődámos*, *Erdőfalva*, *Erdőszáda*, *Erdőszakál*, *Erdőszengyel*, *Erdőszentgyörgy* stb.) ma Romániában található. Összességében az *Erdővár* településnév is jól illeszkedik a magyar helységnevek sorába, jelentésével utal a környezetre is, de hangzása nem idézi fel a valós helyszínt.

Szintén az *Epilogban* olvashatunk *Bethlen* faluról (következétesen th-val írva). Ez község ma is létezik Fogaras közvetlen szomszédságában.

Felbukkan még többek között a *Szokolca* településnév is. Ez is létező helység neve, Szlovákia területén ma is megtalálható.

Mielőtt rátérnénk a regényben újonnan megjelenő személynevekre, érdemes rámutatnunk arra, hogy az írók mennyire foglalkoztatták a nevek. Azt, hogy BM korában mennyire más volt egy-egy névnek a hangulata, jól érzékeltetik Imrusnak a Hf-beli Schapringer-lány nevével kapcsolatos gondolatai: „Manó úr kislányát Zsuzsának hívták, s Imrusra különös pikanté-

riával hatott ez a népies név. Zsuzsa, aki leeresztve hordta a haját s első találkozásukon, a kocsinál, még pukedlival üdvözölte őt, most Ady-verseket szavalt neki, amikről Imrus sohase hitte volna, hogy ilyen kislányok is olvasnák.” (Hf₁ 476).

BM számára fontos volt a nevek helyesírása is. Azzal kapcsolatban, hogy a regény szövegében – bizonyára elírásként – egyszer-egyszer előfordul a *Sátordi* és még a *Gőzsi* írásváltozat is, érdemes idézni magából a műből: „– Mért van itt mindenhol *i*-vel írva a neved? – kérdezte Cenci, ókularéját igazgatva, amint a fiú indexét s más egyetemi írásait megbámulták. / – A keresztlevelemet véletlenül úgy állította ki valami buta pap, és a többi okmányt mind az után írták. / – De hát mért nem kértél új keresztlevelet? Azonnal küldtünk volna... / – Már késő lett volna. De különben is: nem mindegy az, *i* vagy *y*? Okos ember nem ad arra semmit! Jókai is lemondott az *y*-ről... / Cenci helytelenítően csóválta a fejét. / – Apád nevé meg kell becsülnöd. Hasznodra is lehet az életben, ha becsületes, úri magyar neved van. / – Á, api sem sokat törődött ilyenekkel. Sőt mindig arra tanított, hogy nem szabad ilyenekkel törődni. Az ember a maga erejéből legyen valami, ne az apja érdeméből! Api nagyon felvilágosodott gondolkodású volt. / – De ha *i*-vel írod a neved, azt fogják hinni, hogy valami zsidó vagy, – szolt közbe most Jolán.” (434)

A regényben előforduló személynevekkel kapcsolatos kiegészítések sorát azzal kell kezdeni, hogy BM egy, a Hf_{PN}-ben is szereplő alakjának a nevét időközben megváltoztatta: Nelli húga, Ráczi Ilonka az új műben *Jolán* lett. A névváltoztatás okairól az *Élet és irodalomban* (II, 390) is olvashatunk. A Jolán név ma nem divatos, de BM korában kellemes hangzásúnak számított és ha nem gyakori is, de eléggé kedvelt volt, ugyanúgy, mint az *Emma*, amely néven BM Jozsó feleségét nevezi. Az Emma név egyébként BM számára kellemes emlékeket idézett (vö. II, 421).

A Hf₁-ben már a korábban csak cégük nevében megjelenő *Schapringer*-család tagjai is fontos szereplővé válnak. E nevet sem BM találta ki, Pécssett volt egy ilyen nevű bankárcsalád, bár a regénybeli zsidó kereskedőcsalád tagjainak modellül szolgáló személyek nem ezt, hanem hasonlóan idegen hangzású neve(ke)t viseltek a valóságban. (Vö. II, 394–395). A Schapringer-fiók *Manó* és *Adolf* neve szintén a korra jellemző, általában zsidóktól viselt nevek voltak. (HAJDÚ 2003:549)

Nelli Hintáss Gyulától született fiát a műben csak *Dodó*ként ismerjük. Ez a becenév a József név becéző formája. Ma is ismeretes, de BM korában gyakoribb használatú volt.

A regény háttéréül szolgáló önéletrajzi elemek a szereplőknek adott nevekben újra meg újra felbukkannak. *Várkonyi* tanító valós személy volt Szekszárdon, hogy fia a regényben (és a valóságban?) a *Béla* nevet kapta, az is a kor keresztnévdivatját tükrözi.

Az eleinte *Hardits*, majd *Tardits* néven emlegetett doktor mintája is létezett a valóságban: *Dragits* doktor szekszárdi járási orvos volt (II, 394).

Vivi dada BM más műveiben (*Gólyakalifa*) is felbukkan. Modellje, Wittmanné Babitséknál szolgált, és a *Vivi dada* nevet azért kapta, mert a kis BM nem tudta kimondani az asszony rendes nevét.

BM a nevekkal közvetve is jellemez. Különösen igaz ez Gyulára, aki egyszer sznob módon a *Gyula* francia megfelelőjének tartott *Zsül* névvel írja alá a sürgönyt „javíthatatlan bolondsággal” (146), majd később hivataloskodóan és fellengzősen – és minden bizonnyal alap nélkül – „a sohse hallott prédikátumú” *Sóvölgyi Hintáss Gyula* (642–643) névalírással zárja levelét. Gyula erkölcsi érzékének hiányát mutatja az is, hogy saját házasságon kívül született fiát nem áttolja a megcsalt barát emlékére *Misinek* elnevezni.

Imrus barátjának BM tipikus zsidó családnevet választott, amikor *Rosenbergnek* nevezte el. A figura modelljei nem ezt a nevet viselték a valóságban, de az író ismerősei között volt, akit így hívtak. A korban szokásos volt, hogy a művészek idegenes hangzású nevüket magyaros jellegűre cserélték. Rosenberg is – Gyula tanácsára – íróként nevet változtat. A kor íróinév-divatjára a választott *Rónai* nagyon jellemző. „Rosenberg csakugyan Rónai lett. [...] ő nem az az ember, aki a névhez ragaszkodik. / – Különben Rosenberg sem olyan név, amihez az ember ragaszkodna, – tette hozzá heinei öngúnyal.” (485).

Találkozunk a regényben egy utcalánnyal, aki valójában névtelen epizód szereplő, de BM Dosztojevszkij hősnőjére utalva „Szónya” néven emlegeti, ezzel mutatva be, hogy Imrus az életnek még a legközönségesebb vonatkozásait is az irodalom sajátos szemszögéből látja.

Végezetül még egy megjegyzést kell tennünk a regény névrendszerével kapcsolatban. Az idézőjelek használatának bemutatásakor már volt szó a névhelyettesítő nevekről. Az „újságíró” és a „tolsztojánus” ugyancsak sajátos és egyben jellegzetes szereplői a műnek. Azáltal, hogy nem kapnak

nevet, még inkább alkalmasak arra, hogy egy jellegzetes típust jelenítsenek meg a regényben.

*

Ha a Hf_{PN} és a Hf₁ nyelvi elemzését pontról pontra összevetjük, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az eltérések legfőbb oka a területi különbségben rejlik. Ahogy a cselekmény, az alakok rajza kiteljesedik az új megfogalmazásban, úgy válnak még határozottabbá a nyelvi, stiláris sajátosságok is, úgy bontakozik ki még erőteljesebben a „halálfiái stílus”, ami legvégső formáját majd az 1938-as kiadás során éri el.

Hf₂

1935-ben az év megjelölése nélkül, „Propagandakiadás” minősítéssel adta ki az Athenaeum a Hf₂-t. Ez a kiadás gyakorlatilag megegyezik a Hf₁-gyel, minden bizonnyal annak újranyomása. Ezt a feltevést támasztja alá a nyomási kép, vagyis a tükrök, a lapszámozás és a sajtóhibák egyezése.

1. A teljesség igénye nélkül álljanak itt a Hf₁-ben és a Hf₂-ben megegyező nyilvánvaló nyomtatási elírások. Zárójelben a javított alakot közöljük, ha van ilyen, akkor a Hf₃-ra hivatkozva: „csináljon ami tud” Hf₁, Hf₂ 15 („amit” Hf₃ I. 12); „a cseléd szépen megtakarít, ebéd után leszedi az asztalt” Hf₁, Hf₂ 58 (Helyesen: „megterít” vö. Hf_{PN} 18, de a Hf₃ nem javítja, vö. I. 28); „menedékházak” 67, („menedék-házak” [sor végén elválasztva] Hf₃ I. 62); „Úri ösztönei megvetették a pénzt” Hf₁, Hf₂ 69 (Helyesen: „öztöneik” vö. Hf_{PN} 24, de a Hf₃ nem javítja, vö. I. 34); „Zsupon lódusz vissza” Hf₁, Hf₂ 79 („lódulsz” Hf₃ I. 74); „érzéke volt” Hf₁, Hf₂ 94 („érzése volt” Hf₃ I. 88); „józasággal” Hf₁, Hf₂ 95 („józansággal” Hf₃ I. 89); „hissé hirtelenebben” Hf₁, Hf₂ 100 („kissé” Hf₃ I. 93); „az ez adott körülmények között” Hf₁, Hf₂ 106 (Helyesen: „ez az”, de a Hf₃ nem javítja, vö. I. 98); „a feleséged boldogságról” Hf₁, Hf₂ 108 („boldogságáról” Hf₃ I. 100); „kacagások feccsenték szét” Hf₁, Hf₂ 117 („feccsentek” Hf₃ I. 110); „szégyene megedzett” Hf₁, Hf₂ 175 (Helyesen: „megegdzette”, de a Hf₃ nem javítja, vö. I. 165.); „tempomba” Hf₁, Hf₂ 194 (templomba Hf₃ I. 182); „kapta el a fejét darócruhas” Hf₁, Hf₂ 196 (Helyesen: „el fejté a”, de a Hf₃ nem javítja, vö. I. 184); „szomitó” Hf₁, Hf₂ 249 („szomorító” Hf₃ I. 235); „baljos” Hf₁, Hf₂ 252 (Helyesen: baljós, de a Hf₃ nem javítja, vö. I.

238); „megányosságra” Hf₁, Hf₂ 270 („magányosságra” Hf₃ I. 256); „nert nehezen” Hf₁, Hf₂ 271 („mert nehezen” Hf₃ I. 257); „látványosság” Hf₁, Hf₂ 286 („látványosság” Hf₃ I. 271); „épanyira” Hf₁, Hf₂ 291 („épannyira” Hf₃ I. 275); „kisértiesen” Hf₁, Hf₂ 297 („kisértetiesen” Hf₃ I. 281); „verszenylovakat” Hf₁, Hf₂ 298 („versenylovakat” Hf₃ I. 282); „állomelleni” Hf₁, Hf₂ 314 („álmelleni” Hf₃ I. 299); „legjob” Hf₁, Hf₂ 317 („legjobb” Hf₃ I. 301); „sokal” Hf₁, Hf₂ 334 („sokkal” Hf₃ I. 317); „Gyulárol” Hf₁, Hf₂ 342 („Gyuláról” Hf₃ I. 324); „ankronizmusnak” Hf₁, Hf₂ 343 („anakronizmusnak” Hf₃ I. 325); „dictionnaire-re” Hf₁, Hf₂ 345 (Helyesen: „Dictionnaire-re”, de a Hf₃ nem javítja, vö. I. 327); „folt foglalva” Hf₁, Hf₂ 378 („volt” Hf₃ II. 23); „bobonás” Hf₁, Hf₂ 416 („babonás” Hf₃ II. 59); „vártanuság” Hf₁, Hf₂ 448 („vértanuság” Hf₃ II. 90); „fölkapot” Hf₁, Hf₂ 471 („fölkapott” Hf₃ II. 112); „bene” Hf₁, Hf₂ 480 („benne” Hf₃ II. 120); „Nagy Aszál” Hf₁, Hf₂ 493 („Aszta” Hf₃ II. 134); „ez az örök szekírozást” Hf₁, Hf₂ 505 (Helyesen: „ezt az”, de a Hf₃ nem javítja, vö. II. 144.); „gárdosi” Hf₁, Hf₂ 508 („gádorosi” Hf₃ II. 148); „könyvárak” Hf₁, Hf₂ 509 („könyvtárak” Hf₃ II. 148); „függői női ruhadarabokra” Hf₁, Hf₂ 509 („függő” Hf₃ II. 149); „labirontusban” Hf₁, Hf₂ 510 („labirintusban” Hf₃ II. 150); „gazdak” Hf₁, Hf₂ 517 („gazdag” Hf₃ II. 156); „foradalomnak” Hf₁, Hf₂ 518 („forradalomnak” Hf₃ II. 157); „kit történettudósnak is tekintetek” 524 („tekintettek” Hf₃ II. 163); „Zsinkó bácsi, a kanonok” Hf₁, Hf₂ 524 („bácsi, a kanonok” Hf₃ II. 163); „takorodót” Hf₁, Hf₂ 529 („takarodót” Hf₃ II. 167); „születik meg. pillanatról-pillanatra” Hf₁, Hf₂ 534 („meg, pillanatról-pillanatra” Hf₃ II. 173); „szánember” Hf₁, Hf₂ 539 („számember” Hf₃ II. 177); „visza” Hf₁, Hf₂ 541 („vissza” Hf₃ II. 179); „megjelenhesen” Hf₁, Hf₂ 547 („megjelenhessen” Hf₃ II. 185); „aki egy felnőtt vezet” Hf₁, Hf₂ 549 („akit” Hf₃ II. 186); „nyommasztóbbá” Hf₁, Hf₂ 551 („nyomasztóbbá” Hf₃ II. 188); „pézzavarban” Hf₁, Hf₂ 557 („pénzzavarban” Hf₃ II. 194); „véres gyöngyüket vert a villamosok csengője” Hf₁, Hf₂ 559 („gyöngyöket” Hf₃ II. 196); „mulasztásomat” Hf₁, Hf₂ 561 („mulasztásomat” Hf₃ II. 198); „legokosbab” Hf₁, Hf₂ 590 („legokosabb” Hf₃ II. 226); „szizifuszi” Hf₁, Hf₂ 613 (Helyesen: sziszifuszi, de a Hf₃ nem javítja, vö. II. 247); „normális Újjászületés” Hf₁, Hf₂ 623 („morális Újjászületés” Hf₃ II. 257); „nem tartózáva a haragtartó természetek közé” Hf₁, Hf₂ 664 („nem tartózáva” Hf₃ II. 295); „Sziget a sátorban” Hf₁, Hf₂ 683 („sártóban” Hf₃ II. 313); „es *Nyugat* volt a címe” Hf₁, Hf₂ 685 („és *Nyugat*” Hf₃ II. 315); „ismeri” Hf₁, Hf₂ 691 („ismeri” Hf₃ II. 320).

A Hf₁-ben található számozási hibák a Hf₂-ben pontosan megismétlődnek, vagyis mindkét kiadásban *A rettenetes nászút* fejezetrészeinél kimarad a 4, tehát a 3. után az 5. következik és így tovább, az utolsó fejezetrészt a 10. helyett a 11. sorszámot kapja. *A gádorosi danaidák* fejezetrészeinek számozásakor a 12. marad ki, tehát a 11. után a 13. következik, és mivel ezt a hibát végigvizik, az utolsó, 16. fejezetrészt 17. sorszámmal szerepel. *A Gyula újból a színre lép* fejezetrészeinek számozása is hibás, az 1.-t a 9., majd a 10. és a 11. követi, az 5. viszont már a helyére került, és innen végig rendben következnek a sorszámmok.

2. A két kiadás egyezései ellenére az *Epilogban* több eltérést is találunk: az 1935-ben – BM tervezett erdélyi útja előtt – a Hf₂-ből már kimaradt a sortűzzel végződött képviselő-választás kapcsán írt, a Hf₁ 688. lapjának alján még olvasható lábjegyzet (vö. I, 636–637).

A kihagyás következtében a fejezetrészt utolsó szakasza átkerül a 689. lapról a 688.-ra, ennek helye üresen marad, így a 10. fejezetrészt nem folytatólagosan – két sor kihagyásával – következik, hanem a lap tetejétől 8–10 sornyira.

A Hf₂ *Epilogjában* még néhány szócsere is található. Ezek is a magyar–román viszony átértékeléséből erednek. Elsősorban a pejoratívnak tartott *oláh* szót és származékait cserélte ki BM *románra*, esetleg még neutrálisabb szóra: „délután már valami oláh gyűlésen” (Hf₁ 680) – „délután már valami román gyűlésen” (Hf₂ uo.) „az üngös, halinás oláh tengerben” (Hf₁ 684) – „román tengerben” (Hf₂ uo.); „az erdővári oláh jámbor és engedelmes anyag” (Hf₁ 687) – „erdővári román” (Hf₂ uo.); „eloláhosodott kuruc vér” (Hf₁ 687) – „elrománosodott” (Hf₂ uo.); „egynémely oláh suhancok” (Hf₁ 688) – „román suhancok” (Hf₂ uo.), „nem tudtak oláhu” (Hf₁ 688) – „románul” (Hf₂ uo.); „Emberélet, ha csak rosszszagú oláhé is” (Hf₁ 689) – „rosszszagú paraszté” (Hf₂ 688); „De az ablak alatt oláh szekerek jártak el, katricás fátákkal.” (Hf₁ 689) – „román szekerek” (Hf₂ uo.).

Hf₃

Az 1938-ban megjelent Hf₃ az író életében kiadott utolsó, általa jóváhagyott, szövegkritikai szempontból is végakarátának tekinthető szöveg. A BM összegyűjtött munkái sorozat 4. és 5. tagjaként 2 kötetben adta ki az Athenaeum. Az 1927-ben rögzített Hf₁, illetőleg az 1935-ben nagyrészt újranomott Hf₂ szövegét BM a többi regényéhez hasonlóan módosította,

ezáltal kialakította a véglegesnek szánt Hf-változatot. Ez a Hf₃, a jelen kritikai kiadás főszövege.

1. A Hf₃ szerkezete, a fejezetek tagolása megegyezik a Hf_{1, 2}-vel olyanmire, hogy a már említett számozási hibák is megmaradtak mind *A rettenetes nászút*, mind *A gádorosi danaidák* fejezetrészeit illetően, viszont a *Gyula újból a színre lép* című fejezetben már korrigálták őket.

A II. kötet az *Élet és irodalom* (ÉLET ÉS IRODALOM.) című fejezettel kezdődik, ezt a tagolást a későbbi kétkötetes Hf-kiadások is követik.

2. A nyomási kép a teljes szöveg újratördeléséből, illetőleg nagyobb részben újraszédéséből következően megváltozott. Változtattak a tipográfián is. A fejezetcímeket ebben a kiadásban csupa nagybetűvel szedték, de továbbra is ponttal zárták le (ÉVEK., NAPOK., ÓPIUM ÉJ. stb.). Az *Egyik nap.* és a *Másik nap.* alcímek továbbra is dőlt betűvel szerepelnek, természetesen ponttal lezárva. A Hf_{1, 2}-ben (253) Nelinek keretben közölt névjegye már csak sorkihagyással és középen dőlt betűvel jelenik meg (I. 239):

dr. Hintáss Gyuláné

3. Az előző kiadások sajtóhibáit a Hf₃-ban nagyrészt kijavították, ezeket a Hf₂ bemutatásakor felsoroltuk. Az új és az „örökölt” sajtóhibákat a jelen kritikai kiadás szómagyarázó jegyzeteiben tárgyaljuk, így itt most nem térünk ki rájuk.

4. A Hf_{1, 2} és a Hf₃ szövegét összehasonlítva – mielőtt néhány részletkérdésről szólnánk – összegzőképpen elmondhatjuk, hogy BM inkább csak csiszolta művét, nagy változtatásokat nem hajtott végre, de egy-egy szót, szókapcsolatot, esetleg mondatot átalakított, kicserélt, beillesztett vagy kihagyott. Előfordult, hogy túl hosszú bekezdéseket megbontott. Esetenként változtatott a szavak helyesírásán vagy a központoszáson. A Hf₃ nyelvéllapota, a szöveg jellemzői alapján nem térnek el a Hf₁-étől, tehát az ott leírtak általában érvényesnek tekinthetők. A helyesírási változtatások ellenére a Hf₃ helyesírása ugyanúgy következtelen, mint a megelőző kiadásoké, de megfigyelhető, hogy sok esetben a Hf₃ helyesírása még kevésbé szabálykövető, mint a korábbi szövegváltozatoké, beleértve a Hf_{PN}-t is, vagyis BM „javításai” az író saját normájához, nem pedig a korban érvényes szabályrendszerhez igazodnak. Ennek egyik ékes példája, hogy a Hf_{1, 2}-ben még túlnyomórészt a *kevésbé* írásmód érvényesül, a Hf₃-ban már jóval több *kevésbé* írásváltozat szerepel.

5. A következőkben bemutatunk néhány helyesírási változtatást. A példából kiderül, hogy egyértelmű tendencia most sem rajzolódik ki belőlük.

a. Változtatások a magánhangzók hosszúságát illetően.

Hosszú *i*-t *i*-re cserélt a szabályos formával szemben, pl.: *ígérgetve* (I. 126) – *ígérgetve* (Hf_{1,2} 134); *Igy* (I. 67) – *Így* (Hf_{1,2} 72); *sivárrá, sivár* (II. 139) – *sivárrá, sivár* (Hf_{1,2} 499); illetőleg a szabályoknak megfelelően, pl.: *kéziratokat* (II. 10) – *kéziratokat* (Hf_{1,2} 522); *csinos* (II. 313) – *csinos* (Hf_{1,2} 683).

Rövid *i*-t *i*-re cserélt a szabályos formával szemben, pl.: *zsenijében* (I. 108) – *zsenijében* (Hf_{1,2} 115); *zsenijének* (II. 111) – *zsenijének* (Hf_{1,2} 470); *zsenik* (II. 119) – *zsenik* (Hf_{1,2} 478), illetőleg a szabályoknak megfelelően, pl.: *ígértem* (I. 96) – *ígértem* (Hf_{1,2} 103); *biránkká* (I. 126) – *biránkká* (Hf_{1,2} 135).

Hosszú *ú*-t *u*-ra cserélt a szabályos formával szemben, pl.: *Úrfelmutatást* (I. 118) – *Úrfelmutatást* (Hf_{1,2} 126), illetőleg a szabályoknak megfelelően, pl.: *Rosszul* (I. 96) – *Rosszul* (Hf_{1,2} 103).

Rövid *u*-t *ú*-ra cserélt a szabályos formával szemben, pl.: *rúgó* [fn] (II. 250) – *rugó* (Hf_{1,2} 616), illetőleg a szabályoknak megfelelően, pl.: *búcsúzásnak* (I. 118) – *búcsúzásnak* (Hf_{1,2} 126); *ügyis* (II. 26) – *ügyis* (Hf_{1,2} 135).

Rövid *ü*-t *ű*-re cserélt a szabályos formával szemben, pl.: *fűzek* (I. 19) – *fűzek* (Hf_{1,2} 116), illetőleg a szabályoknak megfelelően, pl.: *gyűlölethez* (I. 125) – *gyűlölethez* (Hf_{1,2} 134); *örökérvényűnek* (I. 18) – *örökérvényűnek* (Hf_{1,2} 126); *tűnt fel* (I. 85, 89) – *tűnt fel* (Hf_{1,2} 91, 95); *feltűnő* (I. 88) – *feltűnő* (Hf_{1,2} 94); *fűrész* (II. 110) – *fűrész* (Hf_{1,2} 468); *fűrészeléset* (II. 260) – *fűrészeléset* (Hf_{1,2} 627).

A hosszú *ó* helyett a szabályoknak megfelelően *o*-t írt, pl.: *postára* (II. 168) – *póstára* (Hf_{1,2} 529).

b. Változtatások a mássalhangzók hosszúságára vonatkozóan.

Hosszú mássalhangzót vált rövidre a mai normának megfelelően, pl.: *megpucolni* (II. 250) – *megpucolni* (Hf_{1,2} 616), ezzel szemben a szabályos rövid helyett ír hosszút: *szőlővesszőügyben* (I. 222) – *szőlővesszőügyben* (Hf_{1,2} 242); *szőlő* (II. 314) – *szőlő* (Hf_{1,2} 685); *unokaöccs* (I. 320) – *unokaöcs* (Hf_{1,2} 338).

c. A korábban egybeírt szót szabályosan, illetőleg a szabálytól eltérve külön írta, pl.: *senki sem* (I. 12) – *senkisé* (Hf_{1,2} 128); *be-be ment* (II. 2)

– *be-bement* (Hf_{1,2} 356); *rá-rá szólt* (II. 321) – *rá-rászólt* (Hf_{1,2} 692); ugyanakkor a korábban szabályosan külön írt szavakat „szabálytalanul” egybeírta, pl.: *mégegyszer* (II. 144) – *még egyszer* (Hf_{1,2} 505); *párperces* (II. 221) – *pár perces* (Hf_{1,2} 586). Kötőjeles szóból elhagyta a kötőjelet, pl.: *Ópium éj* (I. 66) – *Ópium-éj* (Hf_{1,2} 71).

d. Idegen szó írásának átalakítására is van példa: *Bacchylides* (II. 113) – *Bacchilides* (Hf_{1,2} 472).

e. Az egyéb kategóriába sorolható helyesírási változtatások között meg kell említeni a depalatalizált ejtést rögzítő írásváltozatot az *ny*-es formával szemben, pl.: *dívánán* (II. 21) – *díványán* (Hf_{1,2} 376), valamint a *higgye* (II. 105) – *higyje* (Hf_{1,2} 465); *higyjen* (II. 244) – *higy-gyen* [sor végén elválasztva] (Hf_{1,2} 610) cseréket.

2. Néhány esetben BM megváltoztatta a szóalakot, pl.: „képei közt” (I. 149) – „képei között” (Hf_{1,2} 158); „longamétára” (I. 275) – „langamétára” (Hf_{1,2} 291); „a testi alsóbbrendűség dogmája” (I. 276) – „a testi alsóbbrendűségnek dogmája” (Hf_{1,2} 291); „a magyar dolgozaton kívül” (I. 302) – „a magyar dolgozaton kívül” (Hf_{1,2} 318); „okvetlenkedő” (I. 329) – „okvetlenkedő” (Hf_{1,2} 348); „kultúrelenes” (II. 310) – „kultúraellenes” (Hf_{1,2} 680).

3. Előfordult változtatás a központosáson, illetve a mondathatáron, pl.: „szókimondását. De tiszteletreméltó őszinteséget” (I. 296) – „szókimondását, – de tiszteletreméltó őszinteséget” (Hf_{1,2} 312); „kikereste a legvaskosabb botot. Püspöknek üzent” (II. 321) – „kikereste a legvaskosabb botot, Püspöknek üzent” (Hf_{1,2} 692); „Imre nélkül! Új hősök” (II. 315) – „Imre nélkül! új hősök” (Hf_{1,2} 685).

4. Következesebbé tette az idézetek, címek kurziválását, pl.: „– *Derék ember elől térj ki, Emberséggel köszönj néki! Nem tudod a Hármaskis Tükörből?*” (Hf₃ I. 33) – „– *Derék ember elől térj ki, Emberséggel köszönj néki! Nem tudod a Hármaskis Tükörből?*” (Hf_{1,2} 36); „*Semper aliquid haeret*” (Hf₃ I. 113) – „*Semper aliquid haeret*” (Hf_{1,2} 121); „a *schöne Schickse*” (Hf₃ II. 25) – „a *schöne Schickse*” (Hf_{1,2} 381); „a *Komáromi Kalendárium*” (Hf₃ II. 130) – „a *Komáromi Kalendárium*” (Hf_{1,2} 489); „*Böcklin Pietájának*” (Hf₃ II. 130) – „*Böcklin Pietájának*” (Hf_{1,2} 489).

5. A szöveg módosítása szempontjából érdekes változtatások többféle lehetnek.

a. Viszonylag gyakoriak a szócserek, szóváltoztatások, pl.: „méltóság-teljesen járt.” (I. 30) – „méltóságosan járt” (Hf_{1,2} 33); „az erszény említésére” (I. 39) – „az erszény nevére” (Hf_{1,2} 34); „szaladt a kocsi mellett”

(57) – „szaladt a kocsis mellett” (Hf_{1,2} 61); „kikapván a postás kezéből” (I. 63) – „kivéven a postás kezéből” (Hf_{1,2} 68); „az okos Gitta kis nyelvecskéje” (I. 114) – „az okos kis Gitta nyelvecskéje” (Hf_{1,2} 122); „– Véreszajú...!” (I. 121) – „– Véresen...!” (Hf_{1,2} 129); „Igen, rendkívül gyorsan történt mindez” (I. 123) – „Ismétlem, nagyon gyorsan történt mindez” (Hf_{1,2} 131); „Abban az első órában azonban” (I. 145) – „De abban az első órában” (Hf_{1,2} 154); „a mindig friss Cencivel” (I. 147) – „a mindig koránkelő Cencivel” (Hf_{1,2} 507); „Ám ahogy ők jártak” (I. 149) – „De ahogy ők jártak” (Hf_{1,2} 158); „Máskor viszont félt” (I. 149) – „De máskor meg félt” (Hf_{1,2} 158); „emlékek lestek rá ott” (I. 224) – „emlékek lestek ott rá” (Hf_{1,2} 237); „sápadt lett és rosszkedvű” (I. 227) – „sápadt volt és rosszkedvű” (Hf_{1,2} 240); „egy kissé szinte lenézték a tornát” (I. 276) – „egy kissé inkább lenézték a tornát” (Hf_{1,2} 291); „azok semmiképp sem teljesedtek” (I. 280) – „azok legkevésbé sem teljesedtek” (Hf_{1,2} 296); „a nép akaratát” (I. 280–281) – „a nemzet akaratát” (Hf_{1,2} 296); „összehányva” (II. 4) – „telehányva” (Hf_{1,2} 359); „Ám addig” (II. 8) – „De addig” (Hf_{1,2} 362); „kerülte a fia jelenlétét” (II. 21) – „kerülte a fia tekintetét” (Hf_{1,2} 376); „amikor Gyulát keresni ment Pestre” (II. 40) – „amikor Gyulát keresni Pestre ment” (Hf_{1,2} 396); „*A bűnök útvesztője.*” (II. 95) – „*A bűnök labirintusa.*” (Hf_{1,2} 453); „ha birkózásról van szó” (II. 130) – „ha ökölről van szó” (Hf_{1,2} 489); „karácsonyi fényűzése” (II. 130) – „karácsonyi ajándéka” (Hf_{1,2} 489); „A fantázia vitte: azaz az irodalom tulkönnnyű papírvitorlája.” (II. 157) – „A fantázia vitte: azaz az irodalom, egyenetlen papírvitorlája.” (Hf_{1,2} 518); „a Kultúra véghelyén” (II. 308) – „a Kultúra végvárán” (Hf_{1,2} 678); „oly magasságban” (II. 314) – „oly messzeségben” (Hf_{1,2} 684).

b. Előfordul egy-egy szó betoldása is, pl.: „Erzsi jobban bántotta lelkiismeretét; de hisz Erzsi is mondta, maga mondta” (I. 150) – „Óh! Erzsi jobban bántotta lelkiismeretét; de hisz Erzsi is mondta, mondta” (Hf_{1,2} 159); „a művészet nem épcsak a természetet” (II. 100) – „a művészet nemcsak a természetet (Hf_{1,2} 459); „*Újat, újat, újat!* ez Gyulának is” (II. 100) – „*Újat, újat, újat!*: Gyulának is” (Hf_{1,2} 459); „De hogy tagadhatja meg az életet aki élő ember?” (II. 107) – „De hogy tagadhatja meg az életet élő ember?” (Hf_{1,2} 466).

c. Nem ritka valamely szókapcsolat vagy tagmondat átfogalmazása sem, pl.: „Ő tiszta, mint egy angyal, s ezt fentartom az egész világ ellen.” (I. 200) – „Ő tiszta, mint egy angyal, s mindent megtisztít maga körül.”

(Hf_{1,2} 213); „sóti fiskálisok nesztora volt ő, minden tekintetre méltó” (I. 178) – „sóti fiskálisok nesztora volt ő, minden kíméletet megérdemelt” (Hf_{1,2} 189); „elfogult és zavart volt anyjával szemben” (I. 227) – „elfogultnak érezte magát anyjával szemben” (Hf_{1,2} 240); „annál inkább, mert az volt a benyomása” (II. 28) – „annál inkább, mert néha úgy képzelte” (Hf_{1,2} 383); „a »kolléga urak« elriasztották fölényükkel” (II. 63) – „a »kolléga urak« inkább imponáltak neki” (Hf_{1,2} 420).

d. Találkozhatunk új szakasz betoldásával is: „Sátordy Imre barátunknak egy epedő szerelmes versét... / Imrus azonban fölszisszent a szóra. Imrus nem írt szerelmes verseket: Makai Emil és Reviczky Gyula írtak szerelmes verseket! Farkas Imre ír szerelmes verseket! Imrus megvetette ezeket a »nyögdiicséléseket«, akárcsak Gitta: a modern idők egészen mást várnak a költőtől! A verses udvarisságok [!] és sablónos érzelmeskedések kora lejárt. Nő és férfi harcos ellenfélként állnak egymással, mindenik a maga életét akarván kiélni! / Imrus az irodalom nyomán beszélt: mert ő még legfeljebb Noémivel állt szemben »harcos ellenfélként.«” (II. 99) – „Sátordy Imre barátunknak egy epedő szerelmes versét... / Imrus az irodalom nyomán beszélt: mert ő még legfeljebb Noémivel állt szemben »harcos ellenfélként.«” (Hf_{1,2} 457).

e. Néhányszor megfigyelhetjük, hogy BM valamely mondatot, szakaszt átírt: „amije volt, azt is elosztotta a szegények között, ebédjéből nekik spórolta a legjobb falatot. S a lánykorából vagy első asszonyéiból származó holmikát lassanként mind elajándékozta a rokonságban vagy a szegénységben, rendesen Cenci s még inkább Jolán tudtán kívül” (II. 128) – „amije volt, azt is elosztotta a szegények között, ebédjéből megspórolt ételmaradékokat, s a lánykorából vagy első asszonykorából származó holmikát lassanként mind elajándékozta, rendesen Cenci s még inkább Jolán tudtán kívül” (Hf_{1,2} 488).

f. Vannak esetek, amikor átírás helyett a mondandó tömörítése érdekében egyes tagmodatokat, mondatokat kihagyva BM megrövidít egy-egy bekezdést, pl.: „egyszerre fölbugyborgott utána, a nagy zöld kapu mögött, a szomszéd ház halk zsalui mögül, mely az imént oly kihaltnak látszott.” (I. 29) – „egyszerre fölbugyborgott utána, a nagy, zöld kapu mögül, a szomszéd ház halk zsalui mögül, a falak bús fehérsége mögül, mely az imént még oly kihaltnak látszott.” (Hf_{1,2} 32); „ki az, akit ez nem érdekelne? Evvel pedig [...] De a népszerűsítő remeg az elmélettől: nem csoda, ha senkit sem érdekel!” (II. 98) – „ki az, akit ez nem érdekelne? ki az, aki nem akar-

ná megtudni, mit és mennyit tud ebből helyesen kérdezni, mit és mennyit remélhet megfelelni emberi gondolat? Evvel pedig [...] De a népszerűsítő remeg az elmélettől, és kikap valami úgynevezett „közérdekű” technikai részletet, amit magában meg sem érteni: nem csoda, ha senkit sem érdekel” (Hf_{1,2} 456); „régí terve volt ilyesmi: ő kifogatná őket” (II. 291) – „régí terve volt ilyesmi: ő kifizetné a szegény lányokat... ő kifogatná őket” (Hf_{1,2} 660).

5. Az *Epilog* Hf₂-beli változtatásai (a lábjegyzet elhagyása, az *oláh* szó következetes kicserélése) a Hf₃-ban is megmaradnak.

Hf₄

Babits halála után először az Európa Könyvkiadó és a Szépirodalmi Könyvkiadó közös kiadásában 1959-ben jelent meg a Hf. Ez a kétkötetes változat a Hf₄. A művet a Babits Mihály Művei sorozatban tették közzé, az utószót Ungvári Tamás írta.

1. A Hf₄ szerkezete, felépítése megegyezik az előző kiadásokéval. A II. kötet az *Élet és irodalom* című fejezettel kezdődik. A fejezetek címe és sorszámja után az 1954-es helyesírási szabályzatnak megfelelően már nem találunk pontot. Az egyetlen kivétel *A gádorosi danaidák* című fejezetben található „belső fejezetcím”, a „NELLI A SÖTÉT SZOBÁBAN.” (I. 209), amely után a Hf₄ is meghagyta ezt a Babits által következetesen használt írásjelet.

2. A Hf₄ szövegének alapjául elsősorban a Hf₁, illetőleg a Hf₂ szolgált.

a. Tehát a Hf₃-beli szó-, szóalak és szövegváltoztatásokat ez a variáns általában figyelmen kívül hagyja. Így például a Hf_{1,2}-höz képest változatlan a „képei között” (I. 147), „telehányva” (II. 8), „amikor Gyulát keresni Pestre ment” (II. 44), „karácsonyi ajándéka” (II. 127), „a Kultúra végvárán” (II. 296) stb., valamint a „sóti fiskálisok nesztora volt ő, minden kíméletet megérdemelt” (I. 175) és az „amije volt, azt is elosztotta a szegények között, ebédjéből megspórolt ételmaradékokat, s a lánykorából vagy első asszonykorából származó holmikak lassanként mind elajándékozta, rendesen Cenci s még inkább Jolán tudtán kívül” (II. 125) mondat, illetőleg szakasz, de az „Imrus azonban fölszisszent a szóra.” kezdetű új bekezdést (II. 97) átveszi a Hf₃-ból, és a Hf₃-mal megegyezően találjuk a „- Véres-

szájú...!”-t (I. 12) is a Hf_{1,2}-beli „– Véresen...” helyett, valamint *kultúrel-
lenes* (II. 297, Hf₃ II. 310) áll a *kultúraellenes* (Hf_{1,2} 680) helyén.

b. Azokat a javításokat, amelyeket BM a végleges szöveg (Hf₃) kialakítása során végzett, rendszerint nem vették figyelembe, vagyis ugyanúgy, mint a szövegátalakítás többségének esetében, a Hf₄ a Hf_{1,2} – esetleg hibás – variációját közli: „Stanci, akivel húsz évig vártak egymásra, s aki aztán beteges asszony lett és meghalt; s az ő fia Ákos, akit a nők tettek tönkre!... és egyedül maradt öregségében, mint a leszedett ág” (Hf₄ I. 175, Hf_{1,2} 188). Mivel az *és* után következő mondat nem Ákosra, hanem a során töprengő Dömére vonatkozik, BM nagybetűre javítja e mondat kezdetét: „az ő fia Ákos, akit a nők tettek tönkre!... És egyedül maradt öregségében, mint a leszedett ág” (Hf₃ I. 177). Egy nagyon hosszú mondat tagmondatainak sorát BM a végleges szöveg kialakításakor megszakította, új mondatként jelölve ki. Az 1959-es kiadás itt is az első változathoz tér vissza: „Imrus még inkább kritikus volt, s mi minden jött össze, hogy ez estén különös hőfokkal forrjon ki kritikája! a megnyílt szabadság s ébredő műveltsége [...] és Cenci gondjai, de talán méginkább a fölzaklatott izgalom [...]” (Hf₄ II. 23, Hf_{1,2} 375) – „és Cenci gondjai. De talán” (II. 19)

A Hf_{1,2} örökségeként a Hf₄-ben újra felbukkannak a „Sziget a sátorban” (II. 300) és a „normális Újjászületés” (II. 247) elírások is, amelyeket pedig a Hf₃-ban BM kijavított – vö. „sártóban” (II. 313), ill. „morális” (II. 257).

c. Nem kerültek be a Hf₄-be a Hf₃ sajtóhibái. Kivételt jelent az „Úri ösztönei” (Hf₃ 64 – Hf₄ uo.), amely már a Hf_{1,2}-ben (69) is megvolt. (Helyesen: „ösztöneik” vö. Hf_{PN} 24).

d. A Hf₄ kiadása során a szerkesztők kijavították a fejezetrészeknek a Hf₁-től kezdve jelentkező számozási hibáit mind *A rettenetes nászút*, mind *A gádorosi danaidák* című fejezetekben.

A *Hardits* névalakot mindenütt *Tardits*-ra igazították. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy BM csak megfélemedezett arról, hogy az orvost a regény korábbi fejezeteiben *Hardits*-nak nevezte, hiszen később – és a Hf „pótlékában”, a *Harc az angyalal* című novellában is – már következetesen *Tardits*-ot írt. Vö.: „De *Hardits* is sétákat rendelt” (Hf_{1,2} 241, Hf₃ I. 228) – „De *Tardits* is sétákat rendelt” (Hf₄ I. 222), illetőleg „mint *Tardits* ajánlotta idegesség ellen” (Hf_{1,2} 349, Hf₃ I. 330, Hf₄ I. 318).

3. A Hf₄ szövegét vizsgálva külön kell szólni azokról az eltérésekről, amelyeknek nincs előzményük a mű egyik korábbi kiadásában sem, és javításként sem értékelhetők.

a. A Hf₄-beli nyilvánvaló és előzmény nélküli sajtóhibák, pl. „fürdőző” (I. 109), „főszabadulás” (I. 109), „egéniség” (I. 120), „ismerős” (I. 142), „egy molett nőtt” (II. 31), „jólillett” (II. 55), „fehérpapírlap” (II. 156) könnyen korrigálhatók, a szöveg megértését nem zavarják.

b. Nagyobb figyelmet igényelnek a szöveg értelmezését zavaró, sajtóhibának minősíthető elírások és kihagyások. Ezek ugyan feltehetően szintén egyszerű figyelmetlenségből erednek, de már csak szövegkritikai módszerekkel küszöbölhető ki, pl.: „Óh, már úgylis minden mindegy! / Nelli ott ült...” (I. 125) – Helyesen: „Óh, már úgylis minden mindegy! / És a vonatfütty hallatszott a zivataron át. / Nelli ott ült...” (vö. Hf_{1,2} 135, Hf₃ 126); „pár összeaszott szőlő” (I. 223) – „pár fűrt összeaszott szőlő” (vö. Hf_{1,2} 242, Hf₃ 229); „örök ellenzéke volt Cencinek, mióta Miska kezére járt” (I. 228) – Helyesen: „örök ellenzéke volt Cencinek, mióta Nelli megint ott ült a gádorosi házban; s az a tény, hogy Miska kezére járt” (vö. Hf_{1,2} 248, Hf₃ I. 234); „Gyula [...] mindenféle hálókba bonyolódott [...]: egy nő hálójába, melyek elég hazárdaknak, de kevésé tisztességeseknek bizonyultak.” (I. 233) – Helyesen: „Gyula [...] mindenféle hálókba bonyolódott [...]: egy nő hálójába, aki nem volt nagyon előkelő, s üzletek hálóiba, melyek elég hazárdaknak, de kevésé tisztességeseknek bizonyultak.” (vö. Hf_{1,2} 254, Hf₃ I. 240); „Nelli nem tud mit beszélni vele! Nelli alig mer belenézni” (II. 24) – Helyesen: „Nelli nem tud mit beszélni vele! Nelli nem is mer beszélni vele! Nelli alig mer belenézni” (vö. Hf_{1,2} 376, Hf₃ II. 21); „elhunyt költőkkel társalgott éjszaka, szinte félt” (II. 25) – Helyesen: „elhunyt költőkkel társalgott éjszaka, s szinte félt” (vö. Hf_{1,2} 378, II. 22); „Döme inkább a Katolikus Körbe menván garibaldista létére is” (II. 41) – Helyesen: „Döme inkább a Katolikus Körbe ment, vén garibaldista létére is” (vö. Hf_{1,2} 395, Hf₃ II. 39); „a játékszabályhoz” (II. 104) – Helyesen: „a játékszabályokhoz” (vö. Hf_{1,2} 464, Hf₃ II. 106); „az a cél” (II. 128) – Helyesen: „az volt a cél” (vö. Hf_{1,2} 490, Hf₃ II. 131).

c. A figyelmetlenség sem menti az olyan szó- vagy szóalak-változtatásokat, kihagyásokat vagy betoldásokat, amelyek önkényesen eltérnek a BM által rögzítettektől, pl.: „fiatalabb” (II. 5–6) – Helyesen: „ifjabb” (vö. Hf_{1,2} 356, Hf₃ II. 2); „a hegyi utcára néző ablakokat, melyeket” (II. 47) „a hegyi uccára néző ablakot, melyet” (vö. Hf_{1,2} 403, Hf₃ II. 48); „Alig is aludt; ritkán fölriadt” (295) – Helyesen: „Alig is aludt; fölriadt” (vö. Hf_{1,2} 322, Hf₃ I. 305).

d. Az *Epilog* szövegében a Hf₂-höz képest is történtek változtatások, elsősorban a *román* szó kihagyásával: „délután már valami [román] gyűlésen” (II. 297), „az üngös, halinás [román] tengerben”(II. 301), „az erdővári [román] jámbor és engedelmes” (II. 304) „egynemely [román] suhancok” (uo.), „De az ablak alatt [román] szekerek jártak el, katrincás fátákkal” (II. 306), „Emberélet[, ha csak rosszszagú paraszté is,] mindenesetre szent volt még azidőben” (II. 305).

4. Az önkényes változtatások közé tartozik a mondathatárok, valamint a bekezdések tagolásának átalakítása is.

a. Találunk példát a mondathatár megváltoztatására is: „ez ártatlan hallgató előtt. Most már szinte” (I. 177) – Helyesen: „ez ártatlan hallgató előtt: most már szinte” (vö Hf_{1,2} 188, Hf₃ I. 175).

b. Esetenként előfordul egybetartozó bekezdések indokolatlan megbonthatása, pl.:

„fénye tompán megcsillogott az óriás lábokban.

Erzsi közelebb tartotta az arcát.” (I. 58) – Helyesen:

„fénye tompán megcsillogott az óriás lábokban. Erzsi közelebb tartotta az arcát.” (vö Hf_{1,2} 62, Hf₃ I. 58);

„a játékszabályhoz.

Rosenberg egyébként el volt ragadtatva Gyulától.” (II. 104) – Helyesen: „a játékszabályokhoz. Rosenberg egyébként el volt ragadtatva Gyulától.” (vö. Hf_{1,2} 464, Hf₃ II. 106);

„szótlán és idegen másnap is.

És másnap történt a szerencsétlenség.” (II. 271) – Helyesen:

„szótlán és idegen másnap is. És másnap történt a szerencsétlenség.” (vö. Hf_{1,2} 651, Hf₃ II. 283)

c. Vannak példák a különálló bekezdések indokolatlan egybeolvasztására is:

„Mintha egy béka ülne ott a gyalogjáró kövén. A kis utca itt a patak után ment.” (I. 30) – Helyesen:

„Mintha egy béka ülne ott a gyalogjáró kövén.

A kis utca itt a patak után ment.” (vö Hf_{1,2} 31, Hf₃ I. 28);

„mint egy lassan csukódó szájnak a nyílása. És már-már elérte...” (I. 31)

– Helyesen:

„mint egy lassan csukódó szájnak a nyílása.

És már-már elérte...” (vö. Hf_{1,2} 32, Hf₃ I. 29);

„tette hozzá a hatásos végszót: – Elválnék egymástól.”(I. 118) – Helyesen:

„tette hozzá a hatásos végszót:

– Elválnék egymástól.”(vö. Hf_{1,2} 127, Hf₃ I. 119);

„Miskát ingerelte a nyápic felelete. – Valami oka csak van, hogy idejutott.” (I. 181) – Helyesen:

„Miskát ingerelte a nyápic felelete.

– Valami oka csak van, hogy idejutott.” (vö. Hf_{1,2} 195, Hf₃ I. 184);

„annál nyugodtabban érezte magát. S nyugodt is lehetett” (I. 187) – Helyesen:

„annál nyugodtabban érezte magát.

S nyugodt is lehetett” (vö. Hf_{1,2} 202, Hf₃ I. 190);

„Titkon remélte, hogy a tábla megváltoztatja az ítéletet. Miskának ez volt az első halálos ítélete.” (I. 189) – Helyesen:

„Titkon remélte, hogy a tábla megváltoztatja az ítéletet.

Miskának ez volt az első halálos ítélete.” (vö. Hf_{1,2} 204, Hf₃ I. 192);

„az örökké élénk fekete szempárral. Gyula zsakettben jött” (I. 193) – Helyesen:

„az örökké élénk fekete szempárral.

Gyula zsakettben jött” (vö. Hf_{1,2} 209, Hf₃ I. 197);

„fölvilágosodott korunk szellemében. S mégis, nyugodtan whistezett-e Miska?” (I. 258) – Helyesen:

„fölvilágosodott korunk szellemében.

S mégis, nyugodtan whistezett-e Miska? (vö. Hf_{1,2} 281, Hf₃ I. 267);

„de Gitta nagy biztatására. – Amint meglátott engem” (II. 28) – Helyesen:

„de Gitta nagy biztatására.

– Amint meglátott engem” (vö. Hf_{1,2}, Hf₃ II. 26);

„ezer képét. Ez mégis az Élet szava volt.” (II. 66) – Helyesen:

„ezer képét.

Ez mégis az Élet szava volt.” (vö. Hf_{1,2} 423, Hf₃ II. 66);

„költeményét: a *Viharágyút*. – Viharágyú! Ágyú az Isten ellen!” (II. 102) – Helyesen:

„költeményét: a *Viharágyút*.

– Viharágyú! Ágyú az Isten ellen!” (vö. Hf_{1,2} 462, Hf₃ II. 104);

„visszamenni Juli nénihez. Labdázok Dodókával” (II. 20) – Helyesen:

„visszamenni Juli nénihez.

– Labdázok Dodókával” (vö. Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17).

5. A szöveg megjelenítését, a nyomásképet meghatározzák a tipográfiai eltérések.

a. A Pesti Napló-beli változat kivételével a BM életében megjelent Hf-kiadásokban idézőjelként mindig a » « jelpárt találjuk. A Hf₄-ben ugyan mind a kétféle idézőjel megvan, de a „ „ az általánosabb, a leggyakrabban ez szerepel: „Mikor érkeztetek?” (I. 14), „kolléga urak” (II. 64), „A bűnök labirintusa” (II. 94) stb., a » « jel használatára alig akad példa: »Alászolga-ja!« (I. 64), »Méltóztatik parancsolni!« (uo.).

b. A Hf₄ a kiemelendő szavak, mondatok, valamint a címek, idézetek dőlt vagy álló betűvel való szedésében is általában a Hf_{1,2} írásképet követi. A Hf₃-mal szemben így nem kurzívák a következők sem: „– Derék ember elől térj ki, Emberséggel köszönj néki! Nem tudod a Hármás Kis Tükörből?” (I. 34), „Semper aliquid haeret”(I. 113), „a schöne Schickse” (II. 28), „a Komáromi Kalendárium” (II. 127), „Böcklin Pietájának” (uo.). Előfordul azonban, hogy akkor is álló betűt használ, amikor az 1927-es kiadás dőlt betűt alkalmaz, pl.: „A bűnök labirintusa” (II. 94) – „*A bűnök labirintusa*” (Hf_{1,2} 453).

6. Mivel BM műveinek fontos jellemzője az író egyéni helyesírása, ki kell térnünk arra is, hogy a posztumusz kiadásokban ez hogyan érvényesült.

A Hf₄ ebből a szempontból nagyon sajátos képet mutat, mivel keverten és következetlenül alkalmazza az 1954-ben egységesített helyesírást, illetve BM egyéni írásmódját. Számos esetben meghagyja a szabállyal ellenkező alakokat, pl.: *ahoz* (I. 5), *Ganymedes sassa* (I. 140), *mythológiát* (I. 95), *Csörgető* (I. 109, 157), *szezón* (I. 135), *szükre* (I. 205), *voltakép* (I. 249), *méginkább* (II. 23), *husvéti* (II. 264), *Epilog* (II. 287), *vígasztaló* (II. 309). Más esetekben a „hibát” kijavítja, pl.: *még egyszer* (I. 106) – *mégegyszer* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17); *múltkor* (I. 114) – *multkor* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17); *fenntartotta* (I. 188) – *fentartotta* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17); *Labdázok* (II. 20) – *Lapdázok* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17); *gyűjtő* (II. 23) – *gyujtó* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17); *sivár* (II. 68) – *sívár* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17); *újságok* (II. 306) – *ujságok* (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17). A példaként felhozott javítások gyakran csak esetlegesek, de a Hf₄ néhány ingadozó helyesírású szót a szabályzatnak megfelelő változatban egységes írásmóddal közöl. Ezek közé tartozik a sokszor előforduló *utca*, *szőlő*, *família* és *mindjárt* is.

Végeredményben a Hf₄ ortográfiai szempontból nem tükrözi sem BM írásgyakorlatát, sem az 1959-es helyesírási normát. A korszak elhibázott

kiadói gyakorlata következtében – ugyanúgy, mint más Babits-művek esetében (vö. BABITS 2001:325) – megkezdődött a Hf szövegromlása.

Hf₅

A bukaresti Irodalmi Kiadónál jelent meg 1969-ben egy kötetben a Hf₅. A könyvet Kerekes György szerkesztette, az utószót Kántor Lajos írta.

A mű közreadói előrebocsátják: „Könyvünk a regény alábbi kiadásai alapján készült: Babits Mihály, Halálfiái, az Athenaeum kiadása, Budapest, é. n., Babits Mihály, Halálfiái, Európa Könyvkiadó, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959. »Babits Mihály művei« sorozat © Babits Mihály, 1959”.

Elsősorban az 1959-es változatot, vagyis a Hf₄-et tekinthetjük a Hf₅ alapjának – ezt néhány hiba átvétele is alátámasztja –, de számos kisebb-nagyobb különbségre fel kell hívni a figyelmet. A kiadás készítői minden bizonnyal felhasználták az 1935-ös Hf₂-t is, főleg az *Epilog* szövegének kialakításakor. (Erre még visszatérünk.)

A fejezetcímek félkövér álló nagybetűkkel állnak a mindig új oldalon kezdett fejezetek élén. A fejezetrészek sorszámai sincsenek kurziválva, és szintén félkövérek. Szövegen belüli kurziválással nem találkozunk.

A helyesírás tekintetében gyakran találunk jelentős eltéréseket. A Hf₅ az érvényes helyesírási szabályzathoz igazítja egyes szavak írásképét, ezzel sokszor a kiejtést is felülbírálvá, vagyis a régies helyesírású és/vagy ejtésű szavakat „modernizálja”. Például *vajjon* helyett *vajon*, *dehát* helyett *de hát*, *fiakker* helyett *fiáker*, *naiv* helyett *naív*, *ujság* helyett *újság* szerepel mindenütt, de többek közt az *Epilog* írásmódját megőrzi (503). Esetlegesen különírja a kötőjellel írt szavakat, pl.: *lógós üngű* (511) – *lógós-üngű* (Hf₄ II. 296); *halottas szobában* (522) – *halottas-szobában* (Hf₄ II. 309), de: *semmi-terméshez* (509), *egy-sínen* (513).

Tendenciaszerűen megfigyelhető, hogy a mondatzáró írásjelek utáni kisbetűs írásmódot kerüli, igyekszik mindenütt nagybetűre váltani, vagy az írásjelet kicserélni. A kettőspontot is gyakran helyettesíti vesszővel vagy gondolatjellel, pl.: „Vajon igaz-e, hogy Don Quijote nem éhes? Nem inkább úgy van-e, hogy Sancho Panza is Don Quijote éhségét érzi ezúttal, noha egyszerűbb és durvább éhségei is vannak?” (513) – „Vajjon igaz-e, hogy Don Quichotte nem éhes? Nem inkább úgy van-e, hogy Sancho Panza

is Don Quichotte éhségét érzi ezúttal? noha egyszerűbb és durvább éhségei is vannak?” (Hf₁,₂ 682, Hf₄ II. 299), „a regények Erdélyéről? De ez más Erdély volt.” (511) – „a regények Erdélyéről? de ez más Erdély volt.” (Hf₄ II. 296); „– Kár ezeket kiművelni! Igazgatókat nevelsz!” (512) – „– Kár ezeket kiművelni! igazgatókat nevelsz!” (Hf₄ II. 297); „hívták, de” (513) – „hívták: de” (Hf₄ II. 299). Az is előfordul – főleg a kihagyások miatt átalakított szövegrészekben –, hogy az eredetileg új mondatot hozzáveszik az előzőhöz: „a vad provincián, egy kicsit” (511) – „a vad provincián. Egy kicsit” (Hf₄ II. 296).

Néhányszor indokolatlan szóalak-változtatást is észrevehetünk, pl. *mi-kor*, *mely* áll vonatkozó névmásként az eredeti *amikor*, *amely* helyett.

Nem egy feltehetőleg figyelmetlenségből adódó elírást is találunk, de ezek felsorolásától most eltekintünk.

Az eddig tárgyalt eltéréseknél lényegesebbek a tartalmi különbségek. Az *Epilogban* a Hf₄-hez képest további kihagyásokat fedezhetünk fel, amelyeket a szerkesztő nem is jelöl. „Akkor azonban még Erdővár volt, [magyar] mezőváros” (510); „Lógós üngű [vad] parasztok idegen nyelven köszöntöttek” (511); „Melyik [magyar] diák ne álmodna a regények Erdélyéről?” (uo.); „Imre a küldetés[es magyarság] pionírja volt” (uo.); „új, [apró] Ovidius” (511); „Vagy csak [árva magyar] hazája” (511); „s [a leggyanúsabb] román tanulót kényszeríteni” (512); „aki [a kis félvadaknak] megtiltotta, hogy egymás közt románul beszéljenek, holott nem is tudtak [még] más-hogyan!” (uo.); „leszakadt [magyar] lélek” (513); „a főtéri [szász] cukrászdában” (514); „Mert ide kellett jönnie, [az Ország és Kultúra legvégső határára,] hogy feszélytelenül összemosolyoghasson egy naiv szempárral” (uo.); „a Szellem Szüretének ideje volt ez! S a harci zaj betöltötte az újságokat, sőt onnan is kiáradt, visszhangzott s a szomorú, lusta, ellenkező magyar szellemet még egyszer fölrázta” (516) – „a Szellem Szüretének ideje volt ez! s a harci zaj betöltötte az újságokat, sőt onnan is kiáradt, visszhangzott Kárpátoktól Adriáig, s a szomorú, lusta, ellenkező magyar szellemet még egyszer fölrázta” (Hf₄ II. 302); „a fölényes [és szelíd] hatalom mosolyogva nézte” (517).

A nagyobb szövegelhagyásokat azonban általában jelölik. Ahol a kihagyásra utaló három pontot szögletes zárójelbe is teszük, ott egyértelmű a dolog. A szimpla három pont viszont zavaró, hiszen ezzel a központozással BM is sokszor élt.

A 6 fejezet rész a kihagyások következtében a kétharmadára csökken, hiszen nemcsak mondatok, hanem ezeken kívül még egy egész szakasz is hiányzik. Az érintett szövegrészből már egy-egy példát idéztünk, de érdemes az átalakítást a maga egészében összevetni az alapjául szolgáló textussal: „Melyik diák ne álmodna a regények Erdélyéről? De ez más Erdély volt. Imre zord fenségben sétált görög költőivel és német filozófusaival, sanda bivalyok és nagy szakállú pópák közt ... római polgár a vad provincián, egy kicsit száműzött, s Tomit idézte ő is magában, mint annyi magyar költő ez idő tájt; új Ovidius, nagy melankóliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. Ez a magány fájdalmas volt s edző. Zord egzaltáció mindenesetre kínálkozott itt, de komoly munka is [...] Róma száműzöttje küldetését hordozott, s Imre a küldetés pionírja volt [...] Imre teljes szívvel” (511) – „Melyik magyar diák ne álmodna a regények Erdélyéről? de ez más Erdély volt. Imre zord fenségben sétált görög költőivel és német filozófusaival, sanda bivalyok és nagy szakállú pópák közt, valóban a Kultúra végvárán: és pedig a Magyar Kultúráén! A Magyar Kultúra, mely Pesten szegénynek és elmaradottnak tűnt föl, itt már erőt és nemességet jelentett: Bethlen Gábor és Kemény Zsigmond földje volt ez, s Imre római polgár a vad provincián. Egy kicsit száműzött; s talán Tomit idézte ő is magában, mint annyi magyar költő ezidőtájt; új, apró Ovidius, nagy melankóliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. Ez a magány fájdalmas volt, s edző. Zord exaltáció mindenesetre kínálkozott itt; de komoly munka is: a Balkán felvidjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni. Róma száműzöttje küldetését hordozott; s Imre a küldetéses magyarság pionírja volt, noha nem fogta föl feladatát a nemzeti politika feladatául. A Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével: mint évszázak előtt, mikor mindkét csillag a Hunyadiak kardjahegyén táncolt.

Imre önzetlenül iparkodott kincsül adni Arany János nagyszerű nyelvért – mint egy aranykulcsot szellemi élestárak kapuihoz, ahova a kis felvidaknak is joguk van belépni. Bocskor, kilógó ing, s alig néhány magyar szó a fejben: így állítottak be Imre tanítványai szeptember elején az új iskolaépületbe, mely csak az évben emelte föl zászlóit, mint egy elindult és megállíthatatlan államszervezet kultúrpalotája.

– Az öregapja medve volt még, – mondták az ilyenekről Erdővárott. – Az apja csobán, a gyermek már ügyvéd lesz – Imre teljes szívvel” (Hf₄ II. 296). A 7. fejezet részben [...] jelzi, hogy kimaradt egy történet: „de esetekkel jöttek ellene [...] Imre fölényes volt” (512) – „de esetekkel jöttek el-

lene: tavaly például Negrea Demeter, a legjobb tanuló, alighogy leérettsgizett, délelőtt a Szózatot szavalta a záróünnepélyen: délután már valami* gyűlésen dalolta a Cine Mintyét.” (Hf₄ II. 297). A 8. fejezet rész sem teljes: „akiket fegyelmi okokból feledtek itt [...]. Milyen álláspontot” (516) – „akiket fegyelmi okokból feledtek itt – s a kis félvadaknak elég volt annyi a magyar kultúrából, amennyit ilyen emberek tudtak adni. Milyen álláspontot” (Hf₄ 303). A 9. fejezet részben a következő eltéréseket találjuk: „Beszédét úgysem értették volna meg, de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották [...]” (517) – „Beszédét úgysem értették volna meg: de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották a bocskorok.” (Hf₄ II. 304); „mert az egész kerület, a kezes faluk mind [...] minden jegyzői terror s csendőri asszisztencia dacára” (518) – „mert az egész kerület, a kezes faluk mind, e »sunyi ravasz nép«, minden jegyzői terror s csendőri asszisztencia dacára” (Hf₄ II. 305). A pápa és hívei fanatizmusával kapcsolatos gondolatokat is mellőzik: „A pápa égett ott... a tűz önmagában” (517) – „A pápa égett ott, idegen tüzellel, mint olcsó s kissé rosszszagú fáklya, melyet idegen kéz tart; – olcsó lelkeket gyűjtve maga körül. Vad, balkáni fanatizmus lobogott a sötét faluban: talán más faj lakta, mint a többi: elrománosodott kuruc vér, lázadó! Oktalan lázadás! S mely római törődött valaha a barbárság berzenkedésével az Impérium ellen? A tűz önmagában” (Hf₄ II. 304).

Érdekes, hogy néhány esetben Hf₅ visszatér a Hf₂-höz, és így visszakerülnek a szövegbe a Hf₄-ből kihagyott szavak, szókapcsolatok: „az üngös, halinás *román* tengerben” (515), „egynémely *román* suhancok” (518), „Emberélet, *ha csak rossz szagú paraszté is*, mindenestre szent volt még az időben” (518), „De az ablak alatt *román* szekerek jártak el katrincás fátákkal.” (519).

Hf₆

A Szépirodalmi Könyvkiadó *Magyar elbeszélők* sorozatában 1972-ben újra megjelent a Hf. Ez az egykötetes könyv a Hf₆, amelynek szövegét Belia György gondozta.

* Vö. „Délelőtt a Szózatot szavalta a záróünnepélyen, délután már valami román gyűlésen dalolta a Cine Mintyét. (Hf₃ II. 310)

Az első, ami szembeötlik, a helyesírás teljes „modernizálása”. Ez azonban nemcsak a szavak írásmódját érinti, hanem BM szövegeinek esetében az írásban rögzített kiejtést is. (Érdekes „elírás”-ra bukkanhatunk Pók Lajos kísérő tanulmányának szövegében, ahol ő az eredeti helyesírásnak megfelelően kötőjeles változatban említi az „Ópium-éj”-t, vö. 752.)

A helyesírási korrekciónak sok esetben áldozatul esnek a mondathatárok is. A szöveg „gondozója” ugyanis gyakran kiküszöböli a mondaton belüli mondatzáró írásjeleket.

A fejezetcímeknek csak az első betűjük nagybetű, a fejezetrészek számai szintén állóak és a szöveg betűivel megegyező nagyságúak.

Egyéb vonatkozásokban a szövegekölés alapjának a Hf₄ tekinthető.

Hf₇

A Szépirodalmi Könyvkiadó 1976-ban is kiadta a Hf-t a *Magyar remekírók* című sorozat gyűjteményes Babits Mihály-kötetében. A szöveget gondozta, valamint a jegyzeteket és az utószót Belia György írta.

A *Halálfi* cím után az 1927 szerepel mint a mű keletkezésének évszáma. Ez azt sugallhatja, hogy a szövegekölésben ezt a kiadást követi a sajtó alá rendező Belia György. Természetesen nem erről van szó, a Hf₇ a Hf₆ alapján készült, némi tipográfiai változtatással.

A fejezetcímek ebben a kiadásban is csupa nagybetűvel állnak, a fejezetek nem új oldalon kezdve, hanem folytatólagosan követik egymást.

Hf₈

A Szépirodalmi Könyvkiadó 1984-ben is kiadta – újra önálló kötetként – a Hf-t a *Babits Mihály művei* című sorozatban. A szöveggondozás Belia György munkája. Az egykötetes kiadás a Hf₈, amelynek a szövege megegyezik a Hf₇-ével. Az *Utószót* és a *Jegyzeteket*, vagyis a Hf-ra vonatkozó részeket is, pontosan átvették az előző kiadásból.

Hf₉

A bukaresti Kriterion Könyvkiadó 1985-ben jelentette meg a Hf₉-et. Az egykötetes könyv kiadásának alapjául a Hf₇ szolgált. Ettől azonban az *Epilog* szövegének közlésében a szerkesztő több helyen is eltért. A Hf₉-ből a 7. és 9. fejezetrészt teljes egészében kihagyta. A Hf₅-tel szemben a kihagyásokat ez a változat mindenütt jelöli. Az érintett szövegrészek többségét már idéztük a Hf₅ elemzésekor, így itt most az előzményekre általában nem utalunk vissza. „Akkor azonban még Erdővár volt, [...] mezőváros” (620), „aki [...] megtiltotta, hogy egymás között románul beszéljenek, holott nem is tudtak még máshogyan” (621), „s a [...] román tanulóat kényszeríteni” (621). „Toldi egy sorát juttatta az ifjú tanár eszébe [...]”^{*} a felvég nyüzsgő cigánytelepe mellett” (623), mert ide kellett jönnie [...] hogy feszélytelenül és egészségesen összemosolyogasson egy naív szempárral” (624), „sőt onnan is kiáradt, visszhangzott [...] s a szomorú, lusta, ellenkező magyar szellemet” (626), „vagyis akiket fegyelmi okokból feledtek itt [...]. Milyen álláspontot” (626).

Hf₁₀

A *magyar próza klasszikusai* című sorozat 44. és 45. köteteként jelentette meg 1997-ben az Unikornis Kiadó a Hf₁₀-et Fenyő István utószávvá.

Az *Utószó* utolsó bekezdése arról szól, hogy a Hf₁₀ kiadói minek alapján és milyen módon adják közre a regény szövegét. A félreértések elkerülése végett szó szerint idézzük az érintett szakaszt. „Kiadásunkban a regénynek 1984-ben a Szépirodalmi Kiadónál közzétett edícióját (szerk. Belia György) követjük. Egyes esetekben a szöveget az 1927-ben megjelent első kiadás alapján javítottuk. Babits a századelő szecessziós divatjának megfelelően gyakran folytatja mondatzáró központosítás után a szöveget kisbetűvel, használnál vessző helyett kérdőjelet vagy felkiáltójelet, él nagybetűs egyéni szimbólumokkal ott is, ahol azoknak helye nincsen. Mi-

^{*} A kihagyott rész: „a régi Fejedelem omló vára felé, mert itt Erdővár volt még a leszakadt magyar lélek is visszakapaszkodhatott a Történelemben;” (vö. Hf₃ II. 312, Hf₈ 567).

vel e sajátosságok a mai olvasó számára modorosan hatnak s az érvényes helyesírási szabályoknak is ellentmondanak, igyekeztünk azokat lehetőleg kiküszöbölni. A mű eredetileg egy kötetben, önálló egységként jelent meg, kiadásunk a sorozat terjedelmi adottságai miatt választja szét a szöveget két kötetre. Lapalji jegyzeteinkben alkalomszerűen felhasználtuk az 1984-es kiadás értelmezéseit.”

A mondatzáró írásjelek utáni kisbetűket valóban „sikeresen” kiirtották a Hf₁₀-ből. Az egyéb „javítások” indokoltságával kapcsolatban is joggal lehetnek kétségeink, hiszen már a fejezetcímek végigolvasásakor szembeötlik, hogy *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* rejtélyes módon kibővült, és *A Döme bácsi eltűnt nyolcszáz forintja* lett belőle, *A gádorosi danaidák* pedig *A gádorosi Danaidák*-ra változott (I. 191) annak ellenére, hogy a Hf_{1, 2} is kisbetűvel írja a címben a *danaidák* szót mind a szövegben (222), mind pedig a tartalomjegyzékben.

Anélkül, hogy az egyéb figyelmetlenségből vagy más okból adódó hibákat is felsorolnánk, összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a Hf₁₀-ben közölt szöveg – eltekintve a romániai kiadások kihagyásaitól – minden egyéb posztumusz Hf-változatnál messzebb került nemcsak az írói végakarathoz tekinthető Hf₃-tól – amit egyáltalán nem is vettek figyelembe –, hanem az azt megelőző variánsoktól, a Hf₁-től és a Hf₂-től is.

ÉLET ÉS IRODALOM

Babits életének színterei, környezetének alakmái a regényben

Az élet és az alkotás kapcsolata, a művész által megélt és megformált valóság viszonya mind elméleti, mind gyakorlati szempontból meglehetősen bonyolult kérdés, de a családragényhez közelítő műfajok, illetve a BM-hoz hasonló írók esetében aligha tudjuk megkerülni ezt a problémát.

Már a legkorábbi regény, *A gólyakalifa* is tárgya lehet effajta vizsgálódásnak. A később kiadott művek – a *Timár Virgil fia* és a Hf – szintén alkalmat adtak ilyen megközelítésre, ami a sajtópolémia révén az irodalmi köztudatba is bekerült.

A *Timár Virgil fia* körül támadt ún. *Indiszkreció*-vitában (BÁRDOS 1998:185–191), amely az Ignotus–Vitányi alakmegfelelés kérdése körül robbant ki, Babits igyekezett elválasztani a kulcsregények szerzőit a „magasabb irodalom” alkotójától. Ez utóbbinak, írja BM *Indiszkreció? Válasz Ignotusnak* című cikkében a NY-ban 1927. március 1-jén, „nagyobb céljai vannak, s korra és személyre igazában nem is lehet tekintettel másképp, mint korlátlanul fölhasználva azt eszköz és anyag gyanánt”. *Indiszkreció az irodalomban* című, 1927. március 16-i írásában azt is szóvá tette, hogy az „indiszkret” kritikától való félelmében némely író már a publikálásról is lemondana, mivel attól tart, hogy „nem alkotást” látnak majd a művében, hanem „dokumentumot”. (BABITS 1978 2:167)

Az író itt nyilván önmagára és hosszú vajúdás után megszületett nagyregényére, a Hf-ra gondolt, amelynek végére bizonyára nem véletlenül, hanem az újabb viharokat elhárítandó illesztette oda *Az író megjegyzését*: „Ez a regény csupa költemény, képzelt szereplőkkel, s az író kifejezetten biztosítva kívánja magát érezni minden olyan föltevés ellen, mintha bármely alakjában vagy történetében az esetleges valóságot akarta volna ábrázolni. [...]” (I, 644)

A regényt záró írói figyelmeztetés utolsó mondatában szó szerint viszatér egy olyan részlet, amely már a márc. 16-i cikkben is szerepelt, s amelyet az író ott részletesen megmagyarázott: „az igazi Regény [...] nem pamflet, sem nem történetírás vagy életrajz, hacsak nem oly életrajz, mely teremt az életet, amelyet lerajzol: mint ama Teremtő, ki megformálta Ádám agyagsobrát, s evvel már megalkotta magát Ádámot is – s Akiből minden művész, még a legkisebb is, érez magában egy parányt. Ám a művész, még a legnagyobb is, nem a semmiből teremt, mint Amaz, s örökkévalóságnak szánt alakjait az Idő gyermekeiről mintázza – innen egy vonást, onnan egy színt amonnan egy formát, – válogatva és összerakva, s minden mozdulat külön ellesve [...]” (BABITS 1978 2:167)

A Hf helyszíneit s főként alakjait vizsgálva ennek az alkotói felfogásnak a gyakorlatával és eredményével szembesülünk. Az olvasás során gyakran támad olyan érzésünk, hogy egy-egy regényalak nagyon is felismerhető modellt követ. Így gondolta ezt Babits néhány rokona is, aki az írói figyelmeztetés ellenére magára ismert a Hf egy-egy szereplőjében, és a szerző tudomására is hozta rosszállását. (CSÁNYI 1972:291) Csányi László az ötvenes években megkereste a még fellelhető kortársakat, és eként összegezte tapasztalatait: „[...] mindenki úgy emlékezett vissza, hogy

a regény a régi Szekszárd rajza, szereplői közül többet név szerint is megneveztek, s arra is emlékeztek, hogy megjelenésekor felzúdulást épp úgy keltett, mint kárörömet, mert alig volt úricsalád, amelyet valamilyen formában ne érintett volna.” (I. m. 158–159)

A viharok elcsitultával ma nem tehetünk mást, mint hogy megkeressük azt a néhány „vonást, szint és formát”, amelyek a Babits említette „Időhöz” és annak „gyermekeihez” kapcsolódnak, azaz sorra vesszük azokat az elemeket, amelyek az írói életrajzból származó helyszínek és emberek képeiként jelennek meg a regényben.

*

Babits művészetének meghatározó forrásvidéke a szülőföld, a gyermekkor világa. „Az író valahogy gyermekkorának és első ifjúságának benyomásait írja egész életében, minden idegszálával abban a világban él, amelyet akkor látott maga körül” – mondja Babits egyik nyilatkozatában. (TÉGLÁS 1997:101) E megállapítását tán épp a Hf-val lehet a legszemléletesebben igazolni.

A „gyermekkori éden” (BABITS 1997²:145) legfontosabb emlékképei a műben Cenci néni kis tanyáját és az onnan feltáruló látványt idézik. Babits, ha Szekszárdról szól, máskor is mindig a szőlőt emlegeti: „A szőlő, a nagy présházudvar ősi diófáival, ahonnan Kalocsáig látni, az óriási kád a présházban, a pince előtt veszteglő hordók vagy a szőlő közt virágzó mandulafák: oly képek, melyek elnyomhatatlan ki-kitörnek fantáziám-ból, ha másképpen nem, hasonlatok gyanánt.” (TÉGLÁS 1997:116)

A tanya előtti malomkőasztalon, ahol délben a kapások ebédeltek (I, 226), a költő olykor verset fogalmazott, és 1921 nyarától kezdve a Hf több részét is itt írta meg – „egy vén fotőjben ülve”, s a környező „drága dombokat” nézegetve. (SIPOS 1999 2:85) (Cenci néni öreg fotele ma a Babits-emlékházban látható.) A szőlő a színhelye a cselekmény kezdetének, „RácZ Józsi halálos szüreté”-nek, de ide jár „kampós bot”-jával a regény Cenci nénije is, aki épp úgy küszködik a szőlővel, mint az alakját ihlető RaácZ Innocencia, vagyis Babits nagyanyja.

Könnyen ráismer az olvasó a tanya részleteire a házat körülvevő növényzet leírásában, a présház berendezésének, a szőlőművelés kellékeinek felsorolásában, valamint a nevezetes préskád bemutatásában, amelynek oldalán krétával írt évszámok és vonalak jelzik az az évi termés nagyságát. (I, 10).

Babits érzékletesen mutatja be a filoxéra dúlta szőlőt, az „emlékezetes” 1893-as évet, amikor az egész kontinensen végigvonuló veszedelem a Szekszárd vidéki szőlőket is elérte. Pontosan felidézi a szőlőtulajdonosok reagálását, a védekezés próbálkozásait, a kisembereket sújtó szociális következményeket. (SZEKSZÁRD 1990:271–272) Valóságos alapja van a pusztulás utáni újjáéledés leírásának is: 1898-ban Cenci néni is amerikai alanyba oltott kadarkavesszőket telepített a szőlejébe, s később ezekről a megerősödött tőkéről szüretelt szekszárdi vörössel kedveskedett a család a Pesten vagy Esztergomban tartózkodó Babitséknak.

Az Imrus szociális érzékenységét felborzoló borhamisítás ügye, az utcai lefolyóba öntött bort szürcsölő munkások látványa (I, 348–349) a 19–20. század fordulójának leghírhedtebb borhamisítási botrányához kapcsolódik, amely a kormányzati körökkel és a hadsereggel jó kapcsolatokat fenntartó pécsi Engel József-cég machinációit vette alapul. (PÁLVÖLGYI Balázs, *A fuchsintól a tamarindig. Borhamisítás a békeidőkben*, Rubicon, 2003/1–2)

Természetesen a szőlőtermést fenyegető jégverés és az ellene bevetett viharágyú sem egyszerűen Babits fantáziájának szüleménye. (I, 286) Csányi László beszámol róla, hogy „már 1903-ban 21 viharágyút szereltek fel jégverés ellen, és a hegyközség újabb viharágyúk beszerzésére biztatta a gazdákat.” (CSÁNYI 1990:20) Ezt az ég ellen fordított, a műben fontos szimbolikus szerepet játszó „fegyvert” már Ady Endre is jelképes értelemmel ruházta fel egy korai publicisztikai írásában: „[...] Harcol, ahogy tud. Kezeli a viharágyút a butaság, sötétség ránk tornyosuló felhői ellen.” (ADY 1977:132)

BM számára a szekszárdi szőlő „a sorompóig és a keresztig” tartott. (BABITS 1997²:147) A kereszt, amelyet a Hf-ban Cenci „halottainak emlékére állíttatott földje határán” (I, 379), s „melyet a költő többször említ írásaiban, ma is áll a szőlő szélén. Jóval korábbi eredetű azonban, mint a költő gondolta. [...] tövén az alábbi felirat olvasható: »Építette nemes Angyal János 1827.« A löszbe vájódott út neve, mely a szőlőhöz vezet, ma is Angyal szurdik”. (VENDEL–MOHAY 1983:33)

Ezeknek a szőlővel kapcsolatos reáliáknak a jó részét Török Sophie *Első szekszárdi utamról* c. írása is tartalmazza: „Másnap délelőtt Mihály megindult velem, hogy gyermek- és diákkora legnagyobb boldogságának színhelyére, a szőlőhegyre vezessen. [...] A híres szekszárdi szőlőhegy [...] félóra járásnyira van Mihályék házától [...]. Olyan csavaros út ez, hogy

egy idő múlva Mihályék házának háta mögé is kerültünk, s mulatva néztünk *le* az udvarba, mert a kocsiszín és pince háztetői *fölfött* vezetett el az út, minthogy a ház vége már beleolvadt a szekszárdi dombokba. Lassan ritkuló házak után hirtelen megnyílt a táj [...]. Az út most lejtőnek futott, s beértünk a szurdikba [...]. A szurdik végén már látszott Mihályék szőlője, sarkán a nagy kő Krisztussal, Cenci néni állította a szőlő bejáratához [...]. Az alvó tökéek mellett keskeny úton még folyton fölfelé mentünk – itt a kút! ezt is Cenci [...] fúratta! [...]. Felértünk a prэшház elé, kicsi fennsíkra, ahonnan a körben álló öreg diófák közül leláthattunk a messze nyújtózó városra.” (TÖRÖK 2000:71–73)

A szőlőbe vezető útról is látható szülöház, „az öreg Kelemen-ház” az egykori Szent László – ma Babits Mihály – utca jelenleg 13. számot viselő épülete, amely valamikor 1700 és 1800 között épülhetett. A ház 1952-ben került a család tulajdonából állami kezelésbe; 1967-ben emlékmúzeumot nyitottak meg benne. „Építője igen szép pontot választott: ahol az út áthidalja a Sédet, középső szakaszának kiszélesedő kanyarulatában, áll a ház, a copf-stílus egyszerű, kései jegyeit viseli. Az épület, mint a régi, vidéki házak L-alakú, udvarra nyúló hosszabbik szárnya földszintes. Ez a legrégebbi rész, még a 18. századból való, az emeletes, utcai részt eléje építették. [...] Babits nagyapja, Kelemen József [...] 1852-ben Szekszárdon telepedett le. A családi adatok alapján ekkor vásárolta a házat Schmidt Jenő Jakab szekszárdi lakostól.” (VENDEL–MOHAY 1983:4) Ezen a helyen született a költő édesanyja, majd 1883-ban maga a költő is, aki gyermekkorának első hat évét töltötte el ebben a házban.

A zöld ablakos épületnek szinte minden eleme jól felismerhető a regényben, hol a gádorosi, hol a sóti környezetbe helyezve. A ház kertjét, a kutat, a „félszer”-t ifjú feleségének is megmutatta a költő, és megénekelte őket *A régi kert* c. versében is:

Ház, pince, istálló, félszer, körülötted régi kert.

Elül a mi házunk, emeletes, de mégis fehérre meszelt
zöld ablakokkal, [...]

Kert mögött az udvar, a régi félszer ott áll az udvaron
négy vályogoszlopon, benn mosókemence, mángorló, ócska lom.

A vályogról hull a mész. Az istálló is ott van, rég üres, törött az ablaka

Cenci néni Dömét abban a szobában fogadja, amelyben a nyitott „pohárszék” állott, benne Imre „üvegből való lapos dísz-kulacsa, régi porcelánok, kávé csészek és teás ibrikek közt, melyek mindannyiszor megrezegték, finom csengéseket adva, amikor egy-egy kocsi ment el az ablak alatt”. (I, 368) BM az *Örökségem* c. versében is felidézi a „vén pohárszék”-et, mely „harangjátékba kezd, ha belépsz”. A tárgyak egy része, ha nem is az eredeti pohárszékekkel együtt, napjainkban is látható a szekszárdi Emlékházban.

Babits egykori szekszárdi diákszobájára ismerünk a Gádoroson tartózkodó Imrus csillagnéző szobájában: „[...] ez a szoba, mely hajdan kamra volt, a konyha és mosókonyha között, távol esett a lakószobáktól [...]” (I, 351) „Imrus szobájának két ablaka volt, egyik az udvarra, másik a hátsó uccára, hol csak a szállókból közlekedtek [...]” (I, 374) – az utóbbin másszik be Noémi. Ebben a szobában olvasott hajnalig a petróleumlámpa mellett a gyermek BM. Az asztali lámpa, mely tanúja volt hajdani „petróleum orgiáinak”, ma is megvan a múzeumnak berendezett szülőházban. A regényben és a valóságban egyaránt évekig kellett a villany bevezetésére várni. „Szekszárdon már 1898-ban kigyulladt a villany, a takarékos Cenci néni azonban még évekig nem vezettette be az öreg házba [...]”. (VENDEL–MOHAY 1983:23)

A regényben említett városi közintézmények már a költő gyermekkorában is léteztek. A Hf-ban azt olvassuk, hogy a frissen érettségizett Imrus fogadására gyalog megy ki Cenci, illetve Dodó, „aki már maga is gimnazista volt, első növendékei közt a gádorosi középiskolának, melyet most kezdtek fokozatosan fejleszteni”. (I, 343) Az 1896-ban hosszú vajúdas után létrejött gimnáziumban végül 1897-ben indult meg a tanítás. (SZEKSZÁRD 1990:337) A kaszinó, a pénzügyintézetek olyan intézmények, amelyek Szekszárdon és Pécsen is működtek. Szekszárdon 1846-ban részvénytársaságként alakult meg a szekszárdi Takarékpénztár, a nagybirtok hitelgondját enyhítendő. A szekszárdi nemesbirtokosok közül a választmány tagja volt többek között Babits Mihály, a költő apja, majd özvegy édesanyja is. (I. m. 274) A regénybeli Döme Sóton volt „igazgatósági tagja a Schapringer-féle banknak”. (I, 332) (Pécsen valóban volt egy ilyen nevű bankárcsalád.)

Az utazás körülményeiről szóló beszámolók szintén hitelesek. A regény szereplői legtöbbször Gádoros, azaz Szekszárd és Sót, azaz Pécs között utazgatnak. Babits gyermekkorának közlekedési viszonyait rögzíti,

amikor azt írja, hogy „a vonat óriási kerülővel ment Gádorosra”. (I, 339) Valóban, Pécsről Sárbogárd felé kellett kerülni, ahonnan 1883. november végén (Babits születése után két nappal) érkezett meg az első vonat Szekszárdra. 1897-ben nyílt meg a Szekszárd–Bátaszék vaspálya, s ezután Pécsről Dombóváron át – rövidebb úton, de még mindig elég nagy kerülővel – lehetett eljutni Szekszárdra. (CSÁNYI 1990:159–160) A regényhősök eleinte ezért szívesebben utaznak szekérrel, bár az évek előrehaladtával általában a vonathoz pártolnak át.

A legtöbb helyszín, bármilyen összefüggésben jelenjék is meg, félreérthetetlenül Szekszárdra utal, esetenként olyan pontosan, hogy „Babits szavait akár térképre is lehetne rajzolni”. (I. m. 160) Az író hűségesen festi az apró részleteket, de a valóságanyagot az alkotói szándéknak megfelelően, modellként használja. A tárgyi, az emberi világ motívumainak kiválasztását, helyüket és jelentőségüket egészében a regény autochton világa határozza meg. Ebből adódik, hogy a helyszínek gyakran egymásra rajzolódnak, vagyis a pécsi illetőségű sóti tablókön is gyakran szekszárdi vonások jelennek meg.

A regény Sótot mezővárosnak mondja. Ez is inkább a falusias Szekszárdra illik. „A város, mint egy álmos eb, / hever domb alatt, sik felett / kis város: nagy falu” – mutatja be szülővárosát Babits *Szekszárd, 1915 nyarán* c. versében. „Szekszárd 1905-ben lesz az egykori mezővárosból, későbbi nagyközségből rendezett tanácsú város.” (TÖTTÖS 1985:41) Kosztolányi az 1904. aug. 24-i, Szabadkáról „Szegszárd”-ra címzett levelét azon a napon írja, „melyen Szegszárdot ’óriási lelkesedés’-sel, epochális felkiáltással rendezett tanácsú várossá kiáltották ki”. A levélíró néhány ironikus megjegyzést is fűz e hírhez. Könnye csordult nevéttében – írja, mikor elképzelte, hogy barátja, „a nietzschei poéta feszülő szívvel hallgatta a városi bizottság jelentését s titokban büszkén feszített végig Szegszárd kövezetlen útjain [...]”. (BABITS 1998:101)

A regénybeli Sót tágabb környezete szintén Szekszárd környékét idézi. Például a változatlan néven szereplő Csörge-tó is a költő szülővárosa mellett található. Ezt a Szekszárd melletti kis tavat a város másik író szülötte, a Hf-ban többször emlegetett Garay János is megverselte (*Viszontlátás Szegszárdon, Csörgetó*), s szót ejt róla a szintén szekszárdi születésű Mészöly Miklós is a város római kori elődjét, Aliscát bemutató írásában. (*Térkép Aliscáról* – MÉSZÖLY 2002:53–58) Ez a tavacska a regény egyik fordulópontjának a helyszíne, innen – pontosabban „a Sóttal szom-

szédos apró állomás”-ról – szökteti meg Hintáss Gyula Nellit. Csányi feltevézése szerint „a Csörge-tó közelségéből csak a tolna-mőzsi vasútállomásra lehet gondolni”, bár innen még meglehetősen hosszú az út az éjszakai várakozás színhelyeként megjelölt Nagyhajmásig – azaz Sárbogárdig –, ahol Hintáss és Nelli a fiumei gyorsra szállnak át. (CSÁNYI 1990:160–161)

A Sótira kerülő Sátordy-házaspár Döme bácsinál berendezett otthona ugyancsak szekszárdi helyszínt, nevezetesen a költő szülőházát mintázza. Ennek környékére ismerünk rá a regény eleji erszényjáték helyének leírásában is: „A kis ucca itt a patak után ment, mindaddig, míg a patak egy hirtelen kanyarulattal elibe nem feküdt és kényszerítette átvágni egy széles kőhídon [...]. A házak fölött tömzsi barokktorony bámult ide nagy vaksi óraszemeivel. [...] messze a Bartina-hegy három kökeresztjével rajzolódott az égbe [...]” (I. 32–33) A regényben Hintássék háza elé kerül a szülői ház „zöldre mázolt, bús fakapu”-ja (I, 32), amelyet *A régi kert*-ben is megénekelt a költő. („Szemközt nagy bálvány fakapu néz ki az utcára, zöld rácsos, szép. / S künn a ház előtt évről évre eszi az utcát az akácós Séd.”)

Hintássék a regényben Sátordyék tőszomszédságába költöznek: „Döme bácsi házának kertjéből át lehetett látni az ő kertjük bús tamariszkjára, s a Hintássék jegenyekácának hosszú, egyenes árnyéka gyakran esett a kútra, melyből Nelli cselédje öntözte az árvácskákat”. (I, 23) Török Sophie emlékezése és *A régi kert* tanúsága szerint Babitsék kertjében is volt tamariszk („melynek bőre ráncos és durva mint a vén emberé / s mégis oly virágos gyengeszép ágakat nyújt az ég felé!”). Ez utóbbi versében szól a költő a „vén köhögős” kútról is, meg a különféle virágokról: „Itt csak egyszerű virágok vannak: árvácskavirág / petúnia, muskátli, dália és georginák, / és rózsa, rózsa!”

Geigerékkel, Hintássék modelljeivel Babitsék a valóságban is kertszomszédok voltak, bár a házaik valószínűleg nem közvetlenül egymás mellett álltak. Töttös Gábor szerint Geigerék háza a mai Babits utca 17. lehetett. A szekszárdi kutató a Hintáss Gitta mintájával szolgáló Dienes Valéria – leánykori nevén Geiger Valéria – írásai alapján jut erre a következtetésre. Gondolatmenete nagyjából a következő. A regénybeli erszényjátékra csak is a Séd partján levő utca páratlan oldalán kerülhetett sor, mert csak onnan látható „a Bartina-hegy három kökeresztjével”, s az általánosan használt gyalogjáró is ezen az oldalon húzódik. Az itt található négy ház – a 11., a 13., a 15. és a 17. – közül a 11. és a 13. számú, vagyis a Schwartzkopf- és

a Babits-ház természetesen nem jöhet számításba, s ezért a fennmaradó kettő – a szomszédos 15., illetve a második szomszéd 17. – helyszínét kell egybevetni a filozófusnő későbbi leírásaival. Dienes Valéria ezekben „gondozott kert”-jük „árnyas útai”-ra emlékezik, ami Tóttós szerint kizárja a 15. házat, annak ugyanis „kicsiny és hosszú a kertje”, s ott „több út számára nincs hely.” Közvetlen szomszédságról már csak azért sem lehetett szó, mert azt Dienes Valéria feltétlenül említette volna, így hát minden bizonnyal „a mai Babits utca 17.” volt Geigerék portája. (TÓTTÓS 1985:63)

Sátordyék lakásában számos apró mozzanat – így a felfelé vezető fafépcső, az emeletet tartó barna faoszlop, illetve a fent húzódó korlát is – a szekszárdi szülőháza emlékeztet. A régi polgári otthon jellegzetes darabja, a regényben említett „piros plüs szalongarnitúra” is máig megtalálható a szülőházban berendezett Emlékmúzeumban.

A regénybeli Sóton kap helyet egy nevezetes szekszárdi középület, az 1890-ben épült Törvényszéki Palota, a hozzá tartozó börtönnel együtt, valamint az ún. „libapromenád”, a rajta álló szivárványos kúttal, illetve az Elemi Iskolával. (I, 182) Szekszárdon, a mai Béla téren a századfordulón még valóban libák sétálgattak. Az 1820 körül épült iskolát „az 1970-es években bontották le [...], s az akkori közkút helyén ma ivókút található”. (TÓTTÓS 1985:45)

Néhány sóti helyszín természetesen a valóságos pécsi városképhez tartozik: a ciszterciek gimnáziuma, a püspöki rezidencia, a kispap emlékére állított „féhér kereszt”, „a kilátó”, „a sok gyár” és még sok minden. A Pécsi Napló munkatársának arról vall Babits, hogy ez a város mély nyomot hagyott munkásságában: „Életemből eltörölhetetlen Pécs. [...] A *Halálfi*-ban sok pécsi emlékemet felhasználtam, de a *Timár Virgil fiá*-ban és több költeményemben is találhatók pécsi vonatkozások.” Mindkét regényben szerepel a városvégi Petrezselyem utca, illetve Pécs középkori emléke, a temető melletti „puskaporos torony”. (TÉGLÁS 1997:342)

Mint említettük, Pécset idézi a püspöki rezidencia (ahol Miska halála után Cenci látogatást tesz a gimnazista Imruskával a püspöktől megszerzhető ösztöndíj reményében – I, 306). A sóti gimnázium modellje a Zirc-Ciszterci Rend Pécsi Római Katolikus Főgimnáziuma (a mai Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma), amelynek Babits is növendéke volt 1893 és 1901 között. „Pécsett, a ciszterciták régi gimnáziumát jártam, s ültem abban a padban, ahol hajdan az apám ült és még előbb Garay János” – mondja az író a Magyarország c. lap újságírójának 1923 decemberében. (I. m. 116)

A nagy múltú pécsi gimnáziumot (Széchenyi tér 11.) Széchenyi György esztergomi érsek alapította 1694-ben, s a jezsuita rendet bízta meg benne az oktatással. A rend feloszlata után, 1773-ban az iskola helytartósági főnhatóság alá került, 1813-tól pedig a ciszterciek vették át. A gimnáziumnak jó híre volt. Pécsi és Pécs környéki, katolikus és nem katolikus diákok egyaránt látogatták a más vallásúakkal is toleráns intézményt, amelybe az értelmiségi és dzsentrícsaládoktól a törekvő parasztokon és iparosokon át a zsidó földbirtokos Leopold Samuig vagy a zsidó bankár Schapringerig mindenki szívesen adta fiait a papok keze alá. (BELIA 1983:75, 80)

Babits ebben a környezetben szívta magába azt a katolikus kultúrát, amely oly lényeges jegye életművének. A zirciek sóti intézménye a *Timár Virgil fia* c. regényben a cselekmény legfontosabb, szinte egyetlen helyszíne, a Hf-ban azonban csak mint Imruska szellemi, világnézeti fejlődésének egyik komponense játszik szerepet. A Hf néhány részlete a *Timár Virgil fiában* megjelenő, többé-kevésbé harmonikus légkörrel szemben a regény világának megfelelően színezi a gimnázium szellemét. A „lélekigázó Iskola” paptanárainak kezében itt „minden lelki fegyver: kulcs, háló és horgony”. A gimnázium légkörét a „túlfeszített ambíció” jellemezi. „Itt még régi jezsuita tanodák szelleme élt. A jeles diákot *tanították*; a többit csak *nevelték*; azaz fegyelmezték. Holt tömeg volt, s szívesen engedték át az állami reálnak.” (I, 296)

A regény helyszíneire hasonló módon kapcsol össze eredetileg össze nem tartozó mozzanatokot BM a regényvilág szereplőiben is.

A Hf legtöbb szereplője az anyai ágából kerül ki. Nem véletlenül, hisz Babits életében – apjához való ragaszkodása ellenére – a Kelemen-család játszott meghatározó szerepet.

A regény cselekménye a nagyapa, Rác Józsi halálával kezdődik. Az ő alakját a legendás hírű Kelemen Józsefről, anyai nagyapjáról mintázta a szerző, bár magát a Rác vezetéknevet a család másik ágából kölcsönözte. Kelemen József honvéd főhadnagyként vett részt a szabadságharcban, neve megtalálható a menlevelet kapott komáromi tisztek névsorában. A szabadságharc után ügyvédi diplomát szerzett, majd 1852-ben letelepedett Szekszárdon, ahol törvényszéki bíró lett belőle. 1854-ben vette feleségül Raác Innocenciát (Vincenciát). A halála után kialakult helyzetet Babits így vázolja Szabó Lőrincnek: „Valamikor volt vagyon, kivált anyai ágról, amit azonban a nagyapám, aki igen vendégszerető főszolgabíró volt,

elvendégeskedett. Mikor az öreg, anyám apja, meghalt, akkor meglehetősen rossz anyagi helyzetben maradt az öreganyám, gyermekeivel, akik félig-meddig felneveletlen gyermekek voltak. Maradt egy szőlő meg egy ház.” (TÉGLÁS 1997:57–58)

BM nagyanyját a valóságban is Cenci néninek nevezték, akárcsak a regényben. A családjáért meg-megújuló lendülettel küzdő, eposzi magaslathoz emelt asszony valóságos alakját (az előbb idézett helyen) ekként jellemzi az író: „Öreganyám rendkívül érdekes asszony volt, nagy akaraterejű. Először is adósságokat vett fel, hogy a szőlőt művelhesse, és abból valahogy megélhessen, mert a nyugdíj, amit kapott, úgyszólván semmi se volt, mert nagyapámnak roppant csekély szolgálati ideje volt a vármegyénél. [...] Szóval hát beültette adósságból, műveltette, és már éppen kezdte meghozni a fáradság gyümölcseit, mikor egyszerre jött egy óriási csapás, a filoxéra, és neki még azután is iszonyú ambícióval újra kellett kezdeni az életét.” Cenci „öreg, töpörödött asszony volt – mondta Babits Szabó Lőrincnek –, nem járt úri ruhába, hanem mint az öreg parasztasszonyok szoktak. Tudniillik mindig a szőlőmunkásokkal érintkezett, s így egészen a földnek gyermeke volt; ósaszonyszerű módon járt ki, botra támaszkodva”. Hasonlóképpen jelent meg a regényben is. (I, 10)

Döme bácsi figuráját a Kelemen-család közelebbi és távolabbi tagjainak jellemvonásaiból és életeményeiből alkotta meg az író. (Csányi szerint magát a Döme nevet nem kellett kitalálnia, ugyanis ezt a nevet viselte nagyapjának meghitt barátja, a szekszárdi ügyész, Döme János, aki szekszárdi házuk emeleti részén bérelt szobát.) (CSÁNYI 1990:46, 164)

Döme bácsi legfontosabb modellje Kelemen Mihály, Babits Mihály anyai nagybátyja és keresztapja. Pécsi diákévei idején a költő nála lakott a Hunyadi u. 25. szám alatt. Kelemen Mihály honvéd főtörzsorvos volt Pécsen, de korán nyugdíjaztatta magát, és attól kezdve csupán könyvtárának és népdalgyjűteményének gyarapításával törődött. Csaknem 30 évig volt választott tagja Pécs szabad királyi város törvényhatósági bizottságának.

Babits így mesél róla Szabó Lőrincnek: „Az öreg egy külön agglegény volt, és könyveket gyűjtött. Csak magyar könyveket. De mindent megvett, ami magyarul megjelent. Ezt tette fiatal korától fogva, mert gazdag volt. Óriási könyvtára volt, de legnagyobbbrészt szemét. [...] Büszke volt, hogy a teljes Jókai és Jósika első kiadásban megvolt neki. [...] Külön könyvtárszobája volt, körös-körül könyvek, közepén egy kör alakú, piros plüsske-

revet, középen egy plü móval. Külön egy asztalon a könyvek jegyzéke, ropant elegánsan. [...]

Volt neki egy félig földalatti pinchelyisége, és abban madarakat tartott, a legfurcsábbakat. Egy kis erdő volt berendezve karácsonyfákból. Ti. az egész rokonság karácsonyfáit használat után elküldték neki, és ő leültette, és szabadon szállongtak a verebek, kanárik és papagájok stb. [...] Ennél az embernél laktam. Volt egy kis kertje is, leghátul egy kis házikóval, amelyben csak egy szoba volt [...]. Ebben a hátsó lakásban laktam unokabátyámmal, Buday Dezsővel [...].” (TÉGLÁS 1997:77–78) Imruska egy anyjának írt levelében is bemutatja Döme bácsi „érdekes” szobáját, amely „úgy néz ki, mint egy fenyőerdő”, tele madarakkal. (I, 311)

Döme alakját Cenci néni nővérének a férje, Ujfalusy Imre is gazdagította, akivel Kelemen Mihály jó barátságban volt, lévén mind a ketten ellenzékiek. Őt így jellemzi Babits: „Ez az Imre bácsi – így hívták az ügyvédet – negyvennyolcban kapitány volt és Perczel Móric tábornok hadsegéde. [...] Ez valóságos mintája volt a szónokembernek, Kossuth hatása alatt állt. A házát kisajátították, és hozzánk költöztek és jól ismertek. Szoktam is neki felolvasni. Egész életében egy fő gondolat töltötte be: a független magyar haza. Az osztrákokat gyűlölte, és mindig ebben a gondolatkörben mozgott. Tőle kaptam mindig ilyen könyveket: *Aradi vértanúk albuma*, *Forradalom negyvennyolcban* stb. [...] érdekes, romantikus szerelmet élt át a felségével. [...] Volt egy fiuk, aki tüdővészben halt meg, egy szerencsétlen, agyonlumpolt ember. Mikor Magyaróváron gazdaságot tanult, külön fogatot tartott, és bejárt Bécsbe rajta, és az öregnek minden pénzét elverte...” (TÉGLÁS 1997:64)

Ujfalusy Imre portréját kiegészíthetjük Babits testvérének, Babits Istvánnak a leírásából is: „A függetlenségi mozgalmakban élénken részt vett, s elnöke volt a Tolna megyei 48-as függetlenségi pártnak. A megyei közéletnek kiemelkedő alakja volt, megválasztották megyebizottsági tagnak, s részt vett a Szekszárdi Takarékpénztár igazgatásában. Jómódú ember volt [...]. Több gyermeke kiskorában elhalt, csak Imre fia nőtt fel, aki férfiszépség volt; a fiatal szolgabíró könnyelmű életet élt, atyjának vagyonát nagyrészt elpazarolta. Mulatozásai közben tüdőbajba esett, s hiába volt atyjának minden áldozatkészsége (külföldi üdülőhelyekre és Afrikába küldte), meggyógyulni nem tudott, és fiatal korában hunyt el.” (BELIA 1983:33–34)

Az itt kiemelt élettényeket és személyiségvonásokat megtaláljuk a regénybeli szabadsághős, a gyerekeknek örökösen „szónoklatokat” tartó Döme bácsi alakjában is, akit a Hf_{PN}-beli patetikusabb formájához képest a Hf_I-ben kissé ironikusabb nézőpontból láttat az elbeszélő. Ujfalusy Imre hasonló fiának életeseményeit, életmódját sem nehéz felismernünk Döme fiának, Ákosnak a megformálásában. A valóságban azonban Ákos névre Kelemen József és Raác Cenci elsőszülött fia hallgatott. (Egy kéziratos feljegyzésen még mindkét fiú a maga életbeli „modelljének” nevét viseli, az író csak később cseréli meg a neveiket.)

Cenci néninek az életben is négy gyereke született, akárcsak a regényben: Auróra 1855-ben, Ákos 1856-ban, Ilona 1860-ban, Imre pedig 1870-ben látta meg a napvilágot. A Hf Nellijét Babits édesanyjáról, Kelemen Auróráról mintázta, akit a testvérei Hajnalkának vagy – a francia Aurore név nyomán – Orornak neveztek, s aki Babits István szerint „fiatal korában ünnepelt szépség volt, kedves, szellemes társalgó”. Babits hasonlóan vélekedett az anyjáról: „Piros arca van, és nagyon szép lány lehetett”; „Anyám [...] még ma is szép asszony, fehér hajával és fiatal arcával.” (TÉGLÁS 1997:61, 116)

Auróra és Ilona a szekszárdi Mayer-Arlow magániskolába jártak, és az ott megtanultakon kívül mindketten „jól zongoráztak és szépen énekeltek, csinosan rajzoltak meg kézimunkáztak; tudtak úszni meg korcsolyázni, szerettek táncolni és megtanultak németül és franciául”. (BUDA 1996:31) BM édesanyja szerette és ismerte a magyar irodalmat. Az író egy 1923-ban adott interjúban így vall róla: „Tőle örököltem a verskedvet: ő könyv nélkül tudta *Anyegin*-t, a *Toldi szerelmé*-t, a *délibábok hősé*-t [...]” (TÉGLÁS 1997:116) *A mai Vörösmarty* c. esszéjében azt is elmondja, hogy „magányos óráiban vagy gyermekei közt, ének helyett, sokszor szavalgatta a *Szép Ilonká*-t és *A merengőhöz* címzett ódát” (BABITS 1978 2:482), amelyeknek – tegyük hozzá – ugyanúgy egy beteljesületlen, boldogtalan szerelem a témája, mint az előttük említett, s úgymond „könyv nélkül” tudott alkotásoknak.

Egy szerelem nélküli házasságból való elvagyódás nem egyszer okoz olyan panaszokat és tüneteket, mint Babits anyja esetében. Ez a törekeny asszony egész életében betegeskedett, főfájások, migrének, idegbántalmak kínozták. („...kínok és álmok között...” 2004:36–41) *Anyám nevére* c. versében „kedélybeteg, árva nő”-nek nevezi a költő, és hasonlóképpen jellemzi őt Szabó Lőrincnek is: „Anyám rendkívül ideges asszony. Hisztériás,

azt mondhatnám. Mindig is az volt, mindig betegeskedett, amikor ismerem. Koronkint vannak hónapjai, hogy ma is – öreg kora dacára – majd kicsattan az egészségtől, és úgy néz ki, hogy ha teljesen fehér haját elfödte, azt lehetett hinni, hogy fiatal lány.” (TÉGLÁS 1997:61)

Az író állításait Csányi saját kutatásai is megerősítik: „Anyjáról azt mesélték, hogy házsártos természetű volt – akik bejártak a házukba, még rendetlennek is mondták –, kezelőorvosa szerint igazi hipochonder módjára mindig panaszkodott, pedig magas kort ért meg, három gyermekét is túlélte.” (CSÁNYI 1990:9) Babits gyermekkori barátja, Rédey Tivadar írja le, hogy egy alkalommal Babitsék az édesanya nélkül érkeztek hozzájuk látogatóba, és a távolmaradásra vonatkozó kérdésre az apa így válaszolt: „Auróranak *migrénje* van... mint mindig.” (BEml. 1941:208) A családi levelekben, amelyeket a kis gimnazista, az egyetemi hallgató, majd a tanár Babits kapott, visszatérő téma az édesanya rossz testi-lelki állapota.

Nelli történetében, alakjában szintén felismerhetőek ezek a problémák. Az elhagyott Imruska „sápadt, migrénes asszony”-nak látja az anyját (I, 319), és a visszautasított Hintáss az egyik velencei jelenetben ugyancsak a migrénekről és ezek tágabb összefüggéseiről háborog: „Óh asszonyok, asszonyok, mily művészettel tudjátok elvenni a kedvünket! Óh szent hisztéria, *migraine*, *vapeur*-ök, feminin nyavalyák! Az ellenkezés nőstényördöge szült benneteket.” (I, 154) Lehet, hogy a felnőtt író valamiféle frusztrációját is sejtetik az idézett sorok (KOHÁRY 1973:139), de az alább idézendő mondatok a magára hagyott gyermekben elfojtott fájdalomra is utalhatnak, amelyek egy kölcsönös tartózkodást és idegenséget panaszló vád formájában törnek fel írás közben: „édes anyját alig ismerte, és szinte már félt tőle; önkénytelenül félt előtte minden szokatlan szótól” stb. (I, 313–314)

A Hf című regényben megjelenő anya–fiú kapcsolatot először Csányi László kísérelte meg mélyebben elemezni. Csányi szerint Nelli eredendő bűne az örömtelenség, a szeretetre képtelenség, így a maga boldogtalanságával boldogtalanná tesz mindenkit, ez a tragédiája. „Babits mesteri leleménye, hogy a hűtlenséget nem egy [...] érzelmi fellángolással indokolja: Nelli még erre is képtelen, [...] mert nincsenek vágyai, szeretni nem tud, s Velencében éppúgy alkalmatlan az öröme és örömszerzésre, mint Sótón vagy Gádoroson.” Nelli minden szeretetből kivette, árnyékként él a családban, s hiánya sem tűnik fel senkinek. Fia pedig közönnyel nézi ezt az értelmetlen életet, elfogadva, hogy a Sors bünteti azt, aki az élethez lett hűtlen, s később halálában is a Gondviselés ítéletét látja. (CSÁNYI 1990:174–176)

Hajnalka–Nelli nemcsak öröklődően érzékeny, de bűnös is. S Babits, a fiú és az író büntet. A Hintáss–Nelli epizód ugyan nem a családi krónikából való, de az írónak szüksége van erre a történetre, hogy a gazdag jelentésstruktúrájú mű szerves részeként hordozza annak átláthatóbb és rejtettebb üzeneteit. Csányi szerint a húszas évek elején, amikor Babits a Hf írásához hozzáfog, „a szeretetlenséggel, családi viszályokkal terhelt anya–fiú kapcsolatnak egy romantikus, látványos hűtlenségre van szüksége, hogy igazolja a Szabó Lőrincnek mondott szavakat. [...] a mitikussá vált apa halálát valakin számon kellett kérnie. [...] a behelyettesített anyának kell viselnie a bűn minden következményét”. BM a regényben „könyörtelentül eltemette a mitikus apához hűtlen Nellit, s ezzel mintha jóvá is tette volna azt, ami sorsszerű volt saját életében”. (I. m. 177–178)

Az anya–fiú kapcsolat rejtélyeit más oldalról igyekszik megvilágítani Buda Attila a családi levelek alapján, melyek Kelemen Auróra és Kelemen Ilona mentális reakcióinak egy részét örökölt és kulturális jellegűnek mutatják: „Ugyanis már anyjuk birtokában volt az intések, óvások és magánbetegségek némelyikének, amiket férje korai halála csak felerősített.” Az özvegynek egy nehéz anyagi helyzetbe került családról, négy különböző korú, de még nyitott életű gyerekről kellett gondoskodnia. Ettől fogva a szülő lett élete középpontja, és még leányai életét is az ezzel kapcsolatos munkáknak rendelte alá. A későn kezdett nehéz fizikai munka a lelki bajok mellé a fizikaiakat is meghozta, „szívóssága és eltökéltsége ugyan győzedelmeskedett felettük, de nem az említésükön”. (Cenci nénit a regényben sosem látjuk gyöngének vagy elesettnek, az elbeszélő csak utal a köszvényére, amit harkányi utazások is sejtetnek.) „Lányai ebben a környezetben felnöve, akaratlanul is átvették és elsajátították anyjuknak a világgal szembeni állásfoglalását, mely az ő életükben jelentkező konfliktusok hatására még élesebb megfogalmazást nyert.”

A konfliktusos élethelyzetek feloldása azonban Babits édesanyjánál nem vonta maga után a környezethez való alkalmazkodás képességének kialakulását. (BUDA 1996:32–35)

Nemes Livia a pszichoanalitikus elemzés módszerével közelíti meg a Babits regényeiben megrajzolt anya–fiú, illetve apa–fiú viszonyt. Az elemző elfogadja a pszichoanalízisnek azt a koncepcióját, miszerint a kreativitás kibontakozásának egyik alapfeltétele a traumafeldolgozás képessége, ami más szavakkal annyit tesz, hogy „az alkotás a gyászmunka egy változata”. (NEMES 1994:40) Babits tizenöt évesen éli meg apja halálát. A serdülő

fiú azonban nem tudja meggyászolni apját, nem tudja feldolgozni a veszteséget, magára marad a kamaszkor minden testi-lelki-érzelmi zűrzavarával. Nemes e belső válság feloldásaként, illetve a műalkotásban megnyilvánuló objektivációjaként értelmezi BM regényeit.

Babits kreativitásának kialakulását – szerinte – a szavak indulatelhárító szerepe motiválja. „A szavak a magányból való kitörés eszközei lesznek az ifjúkorban, de a kifejezhetetlen érzelmek szintjén a büntudat, a szégyen és a csábíthatóság húzódnak meg a felnövő kamasz lelkében.” E motívumok variációiból alakulnak ki Babits regényeinek nőalakjai, köztük Nellié is. A Babits-regények ábrázolásából kialakuló anyakép az író „saját belső küzdelmeinek tükre”. „Az apa halálának gyászát akadályozza az anya birtoklásának vágya. Projektív identifikációval a tiltott, bűnös csábítást az anyának (illetve minden asszonynak) tulajdonítja.” Nemes szerint az „aszeksualizált apaképpel szemben” Babits minden nőalakjában „az anyaképbe befurakodó szekszualitás jelenik meg”.

A regények – így a Hf – anyaképre az idealizált és a megvetett nő kettőssége jellemző. A Hf-ban mind az apai, mind az anyai szeretetnek legfőbb vonása a Babits által megvetett gyengeség, ami az anya sorsában a csábíthatóságot is jelenti. A Hf-ban „a szülői gyengeséget az író közelebb engedi magához, sőt az anyjának tulajdonított csábíthatóságot önmagában is felismeri”.

A csábítás, a házasságtörés a szecesszió divatos témája. A bűn és a hűség kettőssége ott van már Babits korai költészetében is. A Hf-ban azonban mind Hintáss harsogó megnyilvánulásaiából, mind Nelli elcsábulásából hiányzik a szerelmi csábítás indítéka. Nemes szerint a csábítás motívumát csupán Imruska szempontjából lehet megérteni. Mikor elhagyja őt az anyja, „az elhagyottság, egyedül maradás legkeservesebb traumáját éli át anyika elvesztésével”, s ezért magánya a csábítás okozta egyedül maradás traumája. Freud tudvalevőleg minden gyermek életében rekonstruál ilyen tipikus helyzetet, amit „ősjelenetnek” nevez. Az „ősjelenetben” az anya apa által történő birtoklását a gyermek egyedül maradásként éli meg, az ő szemszögéből az apa az első csábító. Az anyával szimbiózisban élő kisgyermek féltékenysége tehát először az apára irányul. Ez a helyzet valamilyen „regresszió folytán kaphat jelentőséget olyan esetben [...], amikor a serdülőkori szekszualis érés idején éri a felnövő gyereket valamilyen trauma”. (Babitsot például az édesapa halála.) „Az anya – a serdülő fantáziájában – minden férfi csábításának ki van téve”, s ez a féltékeny gyermek-

ben olyan szorongásokat és rémálmokat idéz elő, amelyek magát Babitsot, illetve hőseit is nyugtalanítják.

E szorongások mintha Nelli alakjában is tükröződnének, hisz ő is olyan, mint egy magára maradt, rémült kisgyermek az idegen világban. Nemes Livia szerint az író ebben az Imruska–Nelli, illetve Nelli–Imruska alakban „egy szimbiotikus anya-gyermek kapcsolatot, az anyáról soha teljesen le nem váló és tőle független egyéni életsorsot át nem élő kettős alakot, duáluniót teremt”.

„A közös árvaság éppúgy, mint a csábításnak kitettség a duálunió mindkét tagját, Nellit és Imruskát egyaránt érinti.” A csábító is ugyanaz, Hintáss. (Az anyával azonosító rejtett homoerotikus vonzalom is megjelenik a csábítás ábrázolásában. Ahogy Imrus az anya csábítójához vonzódik, úgy vonzódnak az apafigurák – Miska, Döme, Gyula – a fiúhoz, titkos szerelmet táplálva az anya iránt.) (I. m. 56–57)

Imrusnak az új társadalmi s kulturális eszmékhez való csatlakozásáért éppúgy bűnhődnie kell, mint Nellinek a szerelmi elcsábulásért. Anya és fia tükörképei egymás sorsának; a regény szerint megtérő bűnös mind a kettő: „Nelli óhatatlanul egy régebbi penitenciára gondolt Imre megérkezésénél, ahol ő volt a megtérő bűnös.” (I, 601)

„Imrus öngyilkossági kísérleteibe [!] végül Nelli hal bele – a fiú sorsába az anya, ahogy miután az anya elhagyja, a kisfiú semmisül meg a regény kezdetén. Az átélt ifjúkori krízisnek az író úgy tud véget vetni, hogy leválik a szimbiotikus duálról. A szimbiózist (ebben a regényben) elidegenítéssel oldja fel az író a regény végén: Imre anyjának »egy szavára, egy tekintetére nem tud visszaemlékezni.«”

„És ahogy az anya ábrázolásából sohasem tudtuk teljesen kivonni a duáluniót átélő gyermeki fantáziákat, Sátorfy Imre ábrázolása szintén ilyen kettős egységet alkot teremtőjével, Babits Mihállyal” – vonja le a tanulságot a tanulmány írója. Babits regényei nem a külső realitásnak, nem a történebeli igazságnak felelnek meg – az író olyan világot teremt, „amelyben a saját belső világa tükröződik”. Valóban „magasabb parancsra” alkotja meg regényét. „Belső parancsnak is mondhatnánk azt a szenvedésnyomást, amely a neurotikust betegségbelátáshoz, a gyógyulás vágyához, titkainak megosztásához vezet. A magasabb parancs a művész számára úgy szól, hogy szenvedéseit önmaga dolgozza fel, titkait az alkotásba rejtse, de ossza meg az egész világgal. [...] a szó, a beszéd, a közlés

mintegy objektiválja, a külvilág objektív részévé teszi a titokhoz fűződő időtlen indulatot.” (NEMES 1994:36–63)

Az önfeltárukozásnak a Hf-ban tapasztalható mélysége később mindenképpen fájdalmasnak bizonyult Babits számára. Török Sophie szerint „Mihály [...] megbánta a Halálfiait. Főként az édesanyja alakja okozott neki később sok fájdalmat”. (KOHÁRY 1973:178)

Imruska apját, Miskát az író elsősorban apjáról, idősebb Babits Mihályról mintázta, aki „Pécsett érettségizett [...]. A pesti egyetemen szerzett jogi diplomát, majd tb. megyei aljegyző lett Szekszárdon. [...] 1876-ban már törvényszéki bíró, 1888-ban a budapesti királyi ítélőtáblához nevezték ki, s a bíróságok átszervezése során 1891-ben került Pécsre. 1898. május 12-én halt meg, váratlanul, egy gyors lefolyású tüdőgyulladásban, mint a *Halálfi*ai Sátorczya”. (CSÁNYI 1990:44)

A regény Miskája, a gádorosi úri fiú szintén Pesten végzi a jogot, de ő rögtön az állam szolgálatába szegődik: előbb a sóti törvényszékhez kerül, majd a királyi tábla decentralizációjával nevezik ki ebbe a városba táblabírónak.

A regénybeli Miska tudományát (akárcsak BM édesapjának elméleti érdeklődését) bámulják a városban, hisz jogászi érdeklődése különös irányba terelődött. „Újabb könyvek kerültek az Észjog mellé, még német könyvek is [...]: Lombroso új híre érdekelte, zavarbaejtő modern teóriák. Születik-e a bűnös? vagy a társadalom teszi azzá, ami? s van-e jogunk egyáltalán bűnösnek tekinteni?” (I, 193)

Lombroso olvasása az életben és a regényben is összekapcsolódik egy halálos ítélettel, illetve az azon való töprengéssel. „Sok szó esett nálunk a halálbüntetésről – mondja Babits. – Apám ugyanis, mint bíró, Pécsett ítéletet hozott egy pincér ügyében, aki a gazdáját előre eltökélt szándékkal megölte, és a pincért fel is kötötték [...]. Az apámat ez a dolog rendkívül megrendítette. Valósággal idegessé tette. Olyan rendkívül jó ember volt, [...] valósággal mániája lett később a halálbüntetés elleni beszéd. Egy egész csomó könyvet szerzett, amiket én láttam nála, amik a halálbüntetés jogosságáról szóltak. Szegény öreg sokat tépelődhetett.” (TÉGLÁS 1997:60)

A regény Sátorczy Miskájának szenvedő lelkében szintén „jó talajt lelt az emberi szenvedés”: „különös, s szinte tűrhetetlen kényelmetlen érzés szorította össze keblét, amint a halálra ítélt pincérre emlékezett. [...] S ama pincér vajon gyilkosnak született? Ki tudhatja, micsoda bűnök szunnyad-

nak benne, amiket az első alkalom kiválthat? S kinek lehet joga ítélni másokon?” (I, 185, 191–193)

Babits apja és Sátorczy Miska közös könyvei között nemcsak a Lombroso kapott helyet, hanem többek között az *Észjog*, egy Tacitus („amelynek első lapjára még valamely dédapja írta be fia születésének évét”) és ifjúkori naplójuk is. (I, 181) Ez utóbbiról, meg a benne folytatott levelezésről a költő Szabó Lőrincnek is beszámol: „majd megmutatom az apám naplóját, amit joghallgató korában írt Pesten. [...] Volt egy jó barátja, akivel egészen olyan módon voltak jó barátságban, ahogy ma már nem is divat. Ez nem egyéb volt, mint Horváth Károly (Jászai-Horváth Elemér apja), együtt laktak. [...] Abban a naplóban van levelezés köztük, ti. összeharagudtak, és a naplóban írták egymásnak az üzenetet. A naplóba a barát beírta a dolgait, és az apám felelt neki, úgy látszik, hogy nem beszéltek egymással.” (TÉGLÁS 1997:60)

Az anya nélkül maradt gyermek és a feleség nélkül maradt apa közös életének meghatározó élményei a regényben az együtt megtett séták és az ott folytatott beszélgetések. Mind a valóságban, mind a műben emlékezetes témája e beszélgetéseknek Zola, valamint a Dreyfus-ügy. Miska, a liberális szellemben nevelő apa, „a makulátlan demokrata”, fia számára aggályosnak találja ugyan a Zola-regények „korlátlan szókimondását”, de „tiszteletre méltó őszinteséget és bátorságot” érez a szókimondásban, melyet számára a *J'accuse* póza interpretál, s ilyen értelemben beszél is róla Imruskának. (I, 290, 291)

BM Szabó Lőrincnek elmondott életrajzi vallomásában kétszer is kitér apjának Zoláról, illetve a Dreyfus-ügyről alkotott véleményére, s mindkét esetben kiemeli apja Tisza-pártiságával is összefüggésbe hozott „szenvédélyes” liberalizmusát. „Azt tanította, hogy minden ember egyenlő, a zsidó is olyan, mint mi [...] Pécssett akkor kezdték a katolikus mozgalmakat. Ő nemcsak hogy nem vett részt bennük, hanem őt mindig egy kicsit ellenségnek tartották, holott bírótársai nagyon részt vettek benne.” Apja „rajongott” Zoláért, „a Dreyfus-ügyben a Zola pártján állt”, és „imponált neki Zola erkölcsi bátorsága”. A fiának még nem engedte olvasni a regényeit, „de sokaknak a tartalmát elmondta”, s azok annyira hatottak a negyedikes gimnazista Babitsra, hogy a hatásuk alatt maga is elkezdett egy „zolai naturalista regényt”, *Az őrülte*k címmel. (TÉGLÁS 1997:61, 75) Később, „1903 tavaszán verset is ír Zoláról, ’az igazság tollas bajnokáról’, mely-

ben apja liberális eszméire ismerünk, de azt is tudjuk, hogy ebben az időben olvasta és szerette Zolát”. (CSÁNYI 1990:54–55)

BM apját már fiatal korában is jellemezte ez a liberális szemlélet. Jó példa erre egy keresztény leány és egy zsidó katona-főorvos eljegyzéséről szóló beszámolója, amelyet így kommentál egy 1869 decemberéből származó levelében: „Általánosan csodálkoznak, hogy miként mehetett e lányka egy izraelitához? Furcsának találják a türelmetlenség sötétjéhez szokott szemek a vallási türelem világosságát!” (BUDA 1996:63)

Babits nagy elismeréssel és meleg szeretettel összegezi apjáról alkotott véleményét: „Ma is úgy áll előttem, hogy nagyon kiváló embernek kell lennie. [...] Mindenki úgy beszél ma is róla, mint a becsületes, nyílt magyar ember mintaképéről; rendkívül megnyerő, becsületes arca volt, és egész világnézetéből csak úgy dőlt a hamisítatlan nyíltság. De intelligencia tekintetében is kitűnő kellett, hogy legyen [...]”. (TÉGLÁS 1997:59)

Imruskának a regényben olvasható feltevése – „Talán ha az apám élve marad – minden másképp történt volna!” (I, 592) – Babitsnak is gyakran visszatérő gondolata lehetett, amit Szabó Lőrincnek tett életrajzi vallomása is megerősít: „Nagyon okosan nevelt volna, ha életben maradt volna.” (TÉGLÁS 1997:61)

A korai, hirtelen halál, a gyors lefolyású tüdőgyulladás a valóságból kerül át a regény lapjaira. Az apa korai elvesztése – és a szekszárdi ház ridegsége – nyilván hozzájárult ahhoz, hogy alakja mind a regényben, mind az író emlékezetében néha eszményi magasságba nő. Már utaltunk rá azonban, hogy a családtagok képe Babitsnál nem mindenütt egyformán idealizált. Nemes Livia joggal állapítja meg Babitsról: „Önéletrajzi műveiben apját műveltnek, határozottnak írja le, aki mind pályáján, mind családi életében helyállt, s megbecsült tagja volt a társadalomnak és elhivatott képviselője bírói munkájának. [...] De az a Miska, aki a *Halálfa*iban még a leánykérést is csak halogatja, aki feleségének a csábítóval szemben nem tud megálljt parancsolni, aki képtelen akár csak egy békülő gesztust tenni, akinek műveltsége korlátozott és fiában is inkább fogódzót keres, annak erkölcsi normái és szigorú lelkiismerete is inkább tétováságát, gyengeségét és nem életrevalóságát tükrözi. Liberalizmusa maga a meghasonlás, az elmélet és a gyakorlat meg nem egyezése.” (NEMES 1994:42)

A regénybeli Sátorfy Miskának az az ügyvéd és újságíró Hintáss Gyula az ellenpontja, aki e hangsúlyozottan „úri” emberrel szemben egy „falu-si molnárnak a fia”. Az ő alakját nem lehet csupán egyetlen modellhez

kötni. Hiába tudjuk például, hogy a mű elején említett, naplóbeli levelezéshez (I, 11–12) a joghallgató Babits Mihály és Horváth Károly hasonló jellegű üzenetváltásai adták az ötletet, ebből még nem következik, hogy Hintáss és Horváth Károly karakterének bármiféle közük lenne egymáshoz. Hintáss néhány életrajzi ténye, szóbeli megnyilatkozása, bizonyos gesztusai és allűrjei Ady Endrét is az olvasó emlékezetébe idézhetik, nevezetesen azt az Adyt, akiben egyes kortársai nem a költői életmű „kincses lényegét”, hanem annak pózait látták, s akik „primadonna-kultuszt” üztek alakjával. (BABITS Mihály, *Könyvről könyvre. Utolsó Ady könyv*, Nyugat, 1923/4) Hintáss nem egyszer beszél Ady írásainak jellegzetes vagy kevésbé ismert témáiról: a bűnről, az italról, a pénzről, a nőről, az „új” iránti lelkesedésről. Ez történik például *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* c. fejezet 4. részében, ahol az ifjak előtt szónokló Hintáss témái nemcsak Ady életének és verseinek fontos motívumait, hanem az *Új vizeken járok* c. költeményt, illetve annak „Én nem leszek a szürkék hegedőse” sorát is emlékezetünkbe idézik: „[...] mert nem volt-e ép ő az, aki nem hajolt meg a szürke kor szürke isteneinek? Aki fölrugott mindent, kiélt mindent, s meghódított mindent!” (I, 480) Az Ady–Hintáss párhuzam szempontjából akkor válik még érdekesebbé a dolog, amikor egy korábbi nyersfogalmazványban mindezt Hintáss *saját* szavaiként látjuk viszont: „– Óh én éltem! Én nem vethetek magam szemére semmit! Én nem hajoltam meg a szürke kor szürke isteneinek!” (I, 862). Hintáss, akit a regénybeli fiatalok „nietzschei karakter”-nek és „zseniális ember”-nek tartanak (I, 411), BM regényében „minden feudális és grófi szellem maradványi [!] ellen” háborog, „fantasztikus próbálkozásaiban bizonyára több szerencséje” van „a zsidókkal”, s mellesleg az „új Magyarország ifjú csapatainak vezére”-ként határozza meg önmagát. (I, 446) Alakjának kétségtelenül vannak bizonyos metszéspontjai a Szekfű Gyula *Három nemzedékében* rajzolt Ady-portréval, továbbá a babitsi lélek ama kevésbé ismert vagy kevésbé hangsúlyozott oldalaival is, amelyek az író néhány 1920 előtti megnyilvánulását jellemezték (Nietzsche iránti vonzódás, a Petőfi-szereppel való próbálkozás az őszirózsás forradalom idején stb. – Ez utóbbiról l. SIPOS 1976:26–28; SIPOS 2003:80–81).

A legtöbb külsődleges életrajzi vonást Hintáss alakjához kétségtelenül Geiger Gyula, az akkortájt közismert szekszárdi ügyvéd és liberális lapszerkesztő szolgáltatta, aki 1881-ben indította meg újságját, a Szekszárd Vidékét. Csányi szerint Babits jól ismerte Geiger dagályos frázisoktól

hemzsegő stílusát, és egy eredeti Geiger-vezércikk idézetei alapján joggal vonja le a következtetést: a szekszárdi újságíró „egy-egy írásából mintha a regénybeli Hintásst hallanánk”. (CSÁNYI 1990:167–168)

A Babits család meglehetősen közeli kapcsolatban állt Geigerékkal: egyrészt, mert egymás közelében laktak, másrészt, mert rokonai voltak egymásnak. A szomszédsági és a rokonsági viszony a regényben is fennáll: Hintáss Gyula Miskát, Noémi pedig Imrust emlékezteti arra, hogy Döme bácsi révén rokonok. (I, 15, 358) A valóságban szintén Döme bácsi egyik modellje, a fentebb említett Ujfalusy Imre kapcsolja egymáshoz a két családot: az ő leánytestvére ment férjhez ahhoz a Benczelits Ignáchoz, aki Geiger Gyula feleségének – leánykori nevén Benczelits Erzsébetnek – az apja volt. (Az „Erzsi” keresztnévet Babits is meghagyja a regényben.) Benczelits Erzsébet fiatalkorában barátnője volt Kelemen Auróranak és Kelemen Ilonának (a „Nennének”). Babits anyjával még a harmincas években is váltottak levelet egymással.

Babits édesanyjának megmaradt egy 1921 májusából származó, fentebb már idézett levele, amelyben – valószínűleg a fia kérésére – röviden elmeséli „Geigerék tragédiáját”. (II, 32)

Ez a kortársak szemében és vidéki méretekben talán tehetséges ember valójában állhatatlan és a szélhámosságig könnyelmű volt. A századfordulóra minden vállalkozásába belebukott, s a Tolnamegyei Közlöny 1903. február 26-án már ezt jelentette róla: „Geiger Gyula szekszárdi ügyvéd ellen felosztható vagyon hiányában megszüntette a csődöt a szekszárdi törvényszék.” (CSÁNYI 1990:169)

Mikor Geiger Gyula 1918-ban teljesen elszegényedve meghalt, a Tolnavármegye és a Közérdek című hetilap így búcsúztatta: „Geiger Gyula ügyvéd, volt szekszárdi lapszerkesztő, az elmúlt héten meghalt Budapesten. Fényes eszű, kiváló tollú ember volt, aki egy időben nagy szerepet játszott Szekszárd társadalmi életében is.... Elhunytát nagyszámú rokonsága gyászolja, köztük lánya: a kiváló filozófus és író Dienesné Geiger Valéria.” (Idézi: CSÁNYI 1990:169)

Hintáss Gyula alakját a Hf-val foglalkozó írások általában a mű egyik legizgalmasabb figurájaként tartják számon, de a személyébe foglalt sokféle életanyag ellenére sem a társadalmi vonatkozásai a legérdekesebbek, hanem az a műben betöltött mitikus funkciója, amely őt a bűnre készítéseszközzé és a „csábítás ördögévé” teszi. (NÉMEDINÉ 1990) A regény előfoglalmányjaiból sokszor még hiányoznak azok a mitopoétikus ele-

mek és irodalmi reminiscenciák, („légy”, bibliai motívumok, Dante- és Faust-alluziók stb.), amelyekkel az író később egyre tudatosabban formálja meg e szereplő ördögi renoméját. A *Viharagyú* 5. részének előfoglalmazványában például még ezt olvassuk Imrusról: „mintha egy láthatatlan vádló ellen védte volna Hintáss Gyulát és önmagát is aki Hintással szövetkezett.” (I, 859) A végleges változat ennél jóval egyértelműbben fogalmaz: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget.” (I, 432)

Hintáss mint a csábítás ördöge nem valami hagyományos lélektani típust képvisel, hanem az összetett, kettős emberi-babitsi „én” egyik rétegét. Már Halász Gábor elindult egy effajta értelmezés irányába, amikor Imre alakját a babitsi lélekalkat freudista ihletésű szempontjából kezdte vizsgálni. Szerinte Imre is a babitsi lélekalkat „alapén”-jét, a jól nevelt és riadt, ítélkezésre hajló s egyben kíváncsi úri fiút testesíti meg, akárcsak a Babits-regények többi főszereplője. Ez a kíváncsi úri fiú „egy örök pszichológiai törvény ereje folytán [...] vonzódik mindahhoz, ami idegesíti, lefokozza”, vonzódik a másalkatú lélekhez. Ezért lesz például Sátorczy Miska is barátja Hintáss Gyulának. „A nagyon becsületes embert lenge szélhámósokkal veri össze a sors, mert kicsit szélhámós maga is, csak [...] lelkiismeretfurdalással, tehetségtelentül az. Becsületét úgy hordozza, mint az igát, míg a másiknak gyeplőt dob a becstelenség [...] ketten végzetesen összetartoznak [...], csak együtt teljesek.” (BEml. 1941:16–21)

Halász nem viszi el gondolatmenetét a freudi végkövetkeztetésig, bár általánosságban utal annak lehetőségére. Ha következtetések vagyunk ehhez a gondolathoz, nyilván Hintáss alakját is értelmezhetjük az imreibabitsi „alapén” kiegészítéseként, a tudattalan „én” csábításaként, a jóval szembenálló rosszként, olyanformán, ahogy ezt a maga brutálisan cinikus módján maga Hintáss is megfogalmazza: „E szép polgári máz alatt talán mind vadak és gyilkosok vagyunk.” (I, 476)

Hintáss első lányát, Hintáss Gittát a fiatal Geiger Valériáról mintázta az író, és e portré hasonlatosságát maga az érdekelt is elismerte, amikor „borzasztó valóságkönyv”-nek nevezte Babits alkotását. (SIPOS 1999 2:137) Geiger Valéria 1879-ben született Szekszárdon, tehát ugyanúgy négy év korkülönbség választotta el a nála fiatalabb Babitstól, mint Gittát Imrustól. A pécsi gimnázium elvégzése után matematika-tanítónői képesítést kapott a budapesti Erzsébet Nőiskolában, majd – Babitscsal részben egy időben – a budapesti bölcsészkart látogatta, ahol filozófiából, mate-

matikából és esztétikából szerzett doktorátust az 1905-ös esztendőben. 1909 után Párizsban is tanult, ahol tanítványa lett Henri Bergsonnak. A költő bizonyára az ő ösztönzésére írta meg a neves francia filozófus gondolatrendszerét bemutató tanulmányát, amelyről maga Bergson is nagy elismeréssel nyilatkozott. A fiatal filozófusnő valószínűleg 1909-ben kötött házasságot Dienes Pál matematikussal, aki Szabó Ervin tanítványának, Dienes László szociológusnak volt a bátyja. Babits főleg Dienesék révén került kapcsolatba a 10-es évek baloldali politikai mozgalmával. Az őszirózsás forradalom idején Dienes Pállal és Komjáthy Aladárral együtt résztvett a budapesti utcákon zajló eseményekben, ahol királyságellenes beszédet is mondott, sőt az *Akasszátok fel a királyokat* c. Petőfi-verset is elszavalta. (SIPOS 2003:80–81) Dienes Pált a Kommün idején a budapesti egyetem politikai biztosává nevezték ki, és ezen a poszton Babits „fia”, vagyis Komjáthy Aladár lett a titkára. Egyrészt ezek a körülmények, másrészt a Huszadik Században, az Athenaeumban és a Galilei Körben tevékenykedő filozófusnő „haladó” és „emancipált” nézetei indokolták, hogy regénybeli alakmása az ördög *szellemi* csábításainak megtestesítőjévé váljék a regényben.

A Tanácsköztársaság bukása után Dienesék elhagyták Magyarországot, ahova 1923-ban már csak Dienes Valéria tért haza. Az ezt követő időszakban az általa *orkesztikának* nevezett mozdulatművészeti rendszer oktatásával, valamint Henri Bergson műveinek magyarra fordításával foglalkozott. Ez utóbbiért 1934-ben Baumgarten-jutalomban részesült. A Nyugat Babits munkásságának szentelt, 1924. évi 7. számában tanulmányt publikált Babits költészetének filozófiai vonatkozásairól (*A filozófus*), és a költő halála után több írásban tette közzé vele kapcsolatos emlékeit. (DIENES 1966:243–260)

Ákárcsak Hintásséknak, Geiger Gyulának és Benczelits Erzsébetnek is volt egy másik lánya, Edit, aki 1911-től leánygimnáziumi torna- és énektanárnőként dolgozott Győrött. Az ő alakját azonban aligha állíthatjuk olyan szoros párhuzamba a regénybeli Noémivel, mint ahogy ezt Vali és Gitta esetében tettük. A költő ifjúkori zsenjei között mindenestre van egy 1902-ben írt, *Szüret idején* c. vers, amelynek egy részét egybe lehet kapcsolni Imrus és Noémi szőlőbeli „szekszuális játékaival” (I, 364), de azt sajnos nem tudjuk, hogy ki lehetett e nagyon is életszerű jelenet másik szereplője: „S kérdeztél: ’Nem fázol? Nagy a kendő, / Felét, ha kell, néked adhatom.’ / [...] Így a kendőt szépen elfeleztük, / Ép átérte kettőnket körül

– / És hogy le ne csússzon, átkötöttük / Szűk csomóra két végét elül.”
(BELIA 1983:201)

Az a Noémi, aki kitartatja magát a fiatalabb Schapringgerrel, s aki váltohamisításba csábítja Imrust, már olyan történések szereplője, amelyeket – mint a regény bizonyos jelentésrétegének kifejezőeszközeit – a fantázia, illetve Babits ellen- és rokonszenvei keltettek életre.

Cenci néni másik lánya, azaz a költő nagynénje, a Babits által kiskorától „Nennének” becézett Kelemen Ilona volt, aki Auróra nővérével ellentétben soha nem ment férjhez. Egy családi emlékkönyv, illetve egy levél arra enged következtetni, hogy az ő nagy szerelme Ujfalusy Imre, a híresen szép férfi lehetett, akinek korai halála után a fiatalabbik Kelemen lány mindörökké pártában maradt. Mint Buda Attila írja, „érzelmeit és energiáit szublimálta: érdeklődése és gondoskodása fokozottan fordult rokonai és családtagjai felé: egyszerre volt ebben választás és csendes elfogadás”. (BUDA 1996:26) A művelt, művészetek iránt érdeklődő nagynéni jelentős hatással volt a serdülőkorhoz érkezett, érzékeny unokaöcs lelki fejlődésére, aki a betegségébe visszahúzódó anya helyett inkább nála keresett gondoskodást és szeretetet.

Az ifjú házaspár Babits később így jellemzi őt feleségének: „csak a Nenne volt bizalmasom [...] a Nenne fiatal korában nagyon művelt volt, sokat olvasott még franciául is [...] és szerette a verseket. Első drámámat, amit Hunyadiáról írtam, neki ajánlottam.” (TÖRÖK 2000:69) Valódi szeretet, illetve a gyermek és a játék komolyan vétele sugárzik abból a levélből is, amelyben a nagynéni „készséggel” elfogadja a tízéves gyermek meghívását, és „munkatársa” lesz az általa tervezett „Szépirodalmi Lapok”-nak. (BABITS 1998:16) Franciául írt levelére a gyermek is franciául válaszol, és neki számol be azokról a fontos gondolatokról, amelyekre az apja által járatott *Le Progrès* című francia újságban bukkan rá. (I m. 19, 22–24, 26–28) *A gólyakalifa* Tábornok Elemérjének álarcában így vall a róla is mintázott alakról a költő: „Minden emberi lény közül talán őt szerettem a legjobban. [...] nem ment soha férjhez és ott lakott nálunk. Nekem úgy tűnt fel mindig, mintha ezüstből volna. [...] De a legezüstösebb a lelke volt és a hangja a lelke csengése, mosolya lelke fénye.” (BABITS 1997¹:11)

A Hf Imrusának nagynénje már meglehetősen távol áll az első regénynek ettől a Nennéjétől. A családiasan becéző név helyett a Hf_{PN}-ben már csupán az eredeti – és a korábbihoz képest távolságtartó – „Ilona” nevet viseli, a Hf_I-ben pedig az előkelő komolyságot árasztó, de ma már szinte

vénkisasszonyosnak ható „Jolán”-t. A nagynénik karakterében végbement változás nemcsak avval magyarázható, hogy miként Zsoldos Sándor feltételezi, „a rajongásig szeretett Nenne sem tud egy idő után már társa lenni” az írónak (BABITS 1998:359), hanem azzal is, hogy magatartásában a szeretet, az aggódás mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a mindenről való lemondás megmásíthatatlannak tűnő érzése, valamint a sorssal, a családban ráosztott szereppel való elégedetlenség. A szeretettől az irigységig, az önfeláldozó szolgálattól a váratlanul kirobbanó gyűlöletig terjedő érzelmek sajátos ambivalenciát kölcsönöznek „a száműzött hercegnő” megnyilvánulásainak, s ezért az író itt nem a gyermekkorából ismert Nenne vonásait rajzolja meg Jolán alakjában, hanem azét – vagy elsősorban azét – a személyét, akinek a 20-as évek elején, a regény írásakor látja őt, amikor saját maga is éles konfliktusba kerül családjával.

A regényben hol nyíltabban, hol burkoltabban sejtetett feszültség valós okaira a családi levelezést tanulmányozó Buda Attila világít rá. Ő figyelmeztet arra, hogy „Kelemen Ilona későbbi, századforduló utáni leveleiben a szeretet arcot váltott”, és a féltés vált uralkodóvá magatartásában. „Mivel élete értelmét a szülővel és a családja szűkebb körével való törődés töltötte ki, anyja halála után [1912] ismét szűkült számára a lét. Megmaradtak ugyan a nővére gyermekei, de ők már lassan a saját életüket élték. Ráadásul a veszített háború következtében beállott életszínvonal-romlás tetézte még a két lánytestvér hosszabb ideig tartó nézeteltérése öccsükkel és annak családjával, akivel nem tudtak egyezsége jutni abban, hogy az anyagi terheket milyen arányban osszák meg egymás között.” (BUDA 1996:27) Súlyosbította a helyzetet, hogy a korábbi életét a családtagok szolgálatába állító Kelemen Ilonának a családi szőlőn kívül nemigen volt egyéb megélhetési forrása, hisz semmiféle polgári foglalkozással sem rendelkezett. A családtagok közti súrlódások attól is gyakoribbá váltak, hogy Kelemen Imre és családja 1922 őszén végleg hazaköltözött Budapestről Szekszárdra.

A Hf Jozsóját Babits erről az anyai nagybátyjáról mintázta. Cenci néni az életben is két fia volt: a korán meghalt Ákos, illetve Imre. Az első az „Imre” nevet kapja a műben (ahol ő is korán meghal), míg az igazi Imre Jozsónak lesz a modellje. E második fiú a Hf_{PN}-ben éppen csak szóba kerül (I, 794), a Hf₁-ben viszont fontos, de nem túl rokonszenves szerepet játszik, amit többek között az a konfliktusokkal terhes viszony is

magyarázhat, amely Kelemen Imrét nővéreihez, illetve nagyobbik unokaöccséhez, a leendő költőhöz fűzte.

BM szülei már pesti joghallgató és pécsi joggyakornok korában szálást adtak neki otthonukban, amit a „kicsinyesnek és fukarnak” ismert Kelemen Imre (BELIA 1983:132) később azzal viszonzott, hogy egy cseléd-szobát bocsátott lakásában a Pesten tanuló Babits rendelkezésére. Az igazságügyi ranglétrán egyre följebb emelkedve 1922-ben megkapta a szekszárdi törvényszék elnöki tisztét, s ekkor döntött úgy, hogy a családjával hazaköltözik szülővárosába.

1921 karácsonyán ő utasította vissza a *Laodameia* neki dedikált, aján-dékba küldött példányát. A visszaküldés körül megújuló konfliktust a mély-ségesen megbántott költő így kommentálta anyjának írt, 1922. jan. 24-i levelében: „Ebből az következik, hogy én soha többet Szekszárdra nem megyek és minden érintkezést a rokonsággal megszakítok.” (Idézi: CSÁNYI 1990:183)

Végleges szakításra azonban nem került sor. Török Sophie naplói legalább öt találkozást rögzítenek a 20-as évek folyamán a Babits-házaspár és Kelemen Imréék között. (BUDA 1996:60) Arra azonban nincs magyarázat, hogy a könyv-visszaküldés gesztusa után 1921-ben BM miért az anyjának jelenti be a *rokonsággal* való szakítás szándékát, illetve hogy ennek jeleként miért éppen *Szekszárdra* nem hajlandó többé leutazni... A könyvet visszaküldő Kelemen Imre ekkor ugyanis még Budapesten lakik!...

A választ minden bizonnyal Török Sophie Kelemen Ilonáról szóló visszaemlékezése tartalmazza: „Eszerint 1921 nyarán, amikor fiatal házasokként meglátogatták a szülői házat Szekszárdon, Kelemen (I) Imre lánya tiszteletlen megjegyzést tett az újdonsült feleségre, amit Babits (IV) Mihály egy pofonnal torolt volna meg.” (I. m. 60.) Véleményünk szerint e „könynyű testi sértés” kontextusában nyilván „a diplomáciai kapcsolatok felfüg-gesztéseként” értelmezendő a költő nagybátyjának gesztusa, aki egy 23 éves hölgy – az ő Lici lánya! – arcul csapását bizonyára nem egy karácsonyi könyvedikációval vélte „lerendezhetőnek”. Szekszárdi rokonságról azért ír a költő, mert a nagybátyja lányával támadt viszályban Nenne – az ő *szekszárdi rokona* – egyértelműen Lici pártjára állt, és még nagyhírű unokaöccsét is hajlandó lett volna felpofozni az úriemberhez méltatlan viselkedésért... Török Sophie 22 évvel később írt emlékezéséből máig süt a történeteket felelevenítő indulat, valamint az a büszkeség, amelyet a védelmére kelt BM tette láttán érzett: „Én a gyönyörűségtől ujjongva néztem

azt a jelenetet, mely [...] látnom engedte a kisdíák Babits Misit, amint ijedt és sötét lázadásával szembeszáll a család fegyelmező akaratával. [...] Nenne azért akarta Mihályt megütni (ha elérte volna), mert Mihály megütötte Licit, aki szemtelen volt velem [...] a fekete bajuszos, megnőtt Misike ijedten és dermedten állt előtte [...] Ijedt kisfiú volt, aki megrémült oltalmazó tündéreinek hangjától – megrémült az édes légkör hirtelen komor villámaintól, s legszívesebben sírt volna, bocsánatot esdve – de míg szeme elmondta félelmeit, feketét lobbanva elmondta azt is, hogy mennél jobban fél, annál inkább és annál dacosabban fog csakazértis szembeszállni ezekkel a villámokkal.” (TÖRÖK 2000:89)

A Kelemen-rokonságban akadt még egy olyan ember, aki valóban létezett személyként és ennek regénybeli másaként is képes volt a Cenci-unokák – mármint Mihály és Imrus – tanítását támogatni. „Vén papokat kilincselni s tudni a nyelvükön, bókolva lila övnek és arany gyűrűnek, hivatkozni elhunyt kanonok-bácsira: ez kálváriája a stipendiumnak [...]” (I, 9) – olvashatjuk a regényben, ahol az „elhunyt kanonok bácsi”-ra vonatkozó szavakat BM nagyapjának testvérével, Kelemen József (1790–1868) pécsi kanonokkal, illetve nagypréposttal lehet kapcsolatba hozni: az ő 1863-ban létrehozott alapítványából részesült maga Babits Mihály is. „Csinált egy alapítványt – mesélte róla a költő Szabó Lőrincnek –, hogy a családnak egy derék és szorgalmas tanulóját mindig részesítsék. Ezt élvezték az összes Buday fiúk, és élveztem én is. Még egyetemi hallgató koromban is.” (TÉGLÁS 1997:78) A tágabb Kelemen–Buday családból olykor csak nevet, becenevet vesz át Babits: I. Jolán – BUDA 1996:17; Gitta – BABITS 2005¹:151; Dodó – Dudó formában – BABITS 2005²:165.

Van a regénynek néhány olyan szereplője is, akiket a családhoz általában közelálló (többnyire szekszárdi) személyekről mintázott az író.

Vivi dada modellje a Budapestre költözött család életéhez tartozó „Wittmanné” volt. A Vivi elnevezés eredetéről Babits ezt mondta Szabó Lőrincnek: „Azért hívták így, mert Wittmann asszony volt, valószínűleg német, és én nem tudtam kimondani a nevét. Ez azelőtt a Károlyi grófnéknál volt, akik kivitték Osztdébe, és mesélt a tengerről. Szerettem a meséit hallgatni és imponált nekem. Nagyon hatott rám. Az osztrigákról is beszélt.” (TÉGLÁS 1997:68) A *Timár Virgil fia* c. regényben Wittmanné még az eredeti nevén szerepel (ő a Vágner Lina mellett lakó öregasszony), a Hf-ban azonban Winterné lesz belőle, s ugyanitt egy harmadik Babits-

mű hőseivel, *A gólyakalifa* Tábornok Elemérével is kapcsolatba kerül: „polgári nevén Winterné volt, öreg sváb asszony, de bizonytal tudott úrficskákkal bánni, mert azelőtt Tábornoknál szolgált, kik nagyon gazdagok, s külföldi nyaralásokra is magukkal vitték: a kis Tábornok Elemér nevezte őt el Vivi dadának.” (I, 170)

Bábi, vagyis Döme gazdasszonya a valóságban is a Babits család alkalmazottja volt. Kelemen Ilona egy Babits Mihályné Kelemen Aurórának küldött, 1892. május 10-i levelében említi őt, ahol a „Bábi nevű cselédnek a pécsi háztartáshoz való szegődéséről” esik szó. (BUDA 1996:497)

Wintersberg báró modellje Wimmersperg Nándor néven szerepel az egykorú iratokban. „Valamikor a 41. zászlóalj főhadnagya volt, a *Halálfiái* idején már csak léha mulatozó úr, aki két kézzel szórta a pénzt, míg teljesen el nem szegényedett.” (CSÁNYI 1990:165)

Valóságos személy volt Kovács Laci is, bár ő másfajta „gyilkosság” áldozata lett: 1818-ban a fronton halt meg. Haláláról a Tolnavármegye és Közérdek (1918. nov. 28. 48. sz. 1.) tudósít: „Szomorú hír jött a feloszlott frontról. Dr. Kovács László, Kovács Dávid polgári iskolai tanár és Kovácsné Nagy Lujza polgári leányiskolai igazgató nagyreményű fia életével fizetett a hazának, vagy talán a háború iszonyatos Molochjának. [...] Határozottan írói tehetség volt s valósággal készült erre a pályára. [...] Nem zaklatta dolgozataival a szerkesztőségeket. Még a vele baráti viszonyt tartó Babics [!] Mihály biztatására sem akart nyilvánosság elé lépni, csak mint kiforrott kész ember. [...]” (TÖTTÖS 1983:82) Kovács Laci a Babits-fiúk barátja volt, Babits Angyal pedig mint tornatanár annak a szekszárdi polgári leányiskolának a rendes tanára, amelyben Kovács Laci édesanyja volt az igazgatónő. (BUDA 1996:36)

Borzák kálvinista tiszteletessel, akit egész Szekszárdon jól ismertek, Babits többször is találkozhatott, hisz 1909-ben halt meg. „Italos ember volt, hangoskodó, miként a regényben, ahol szenilitásba hajló öregként is viszontlátjuk. Verseket is írt, elménckedő klapanciákat, s a szekszárdi újságban jókedvűen azzal kérkedett, hogy nem a híres Borgia családból származik, neve tősgyökeres magyar név, ő ugyanis bor-zsák.” (CSÁNYI 1990:165)

A regénybeli Tardits doktor modellje Belia György szerint Dragits Imre, szekszárdi járási orvos volt (BABITS 1976:1037), aki – főleg Babits édesanyjával összefüggésben – fontos helyet foglal el a család levelezésében. Ő a *Harc az angyallal* c. novella orvos szereplőjének modellje is.

A szerző életében megjelent Hf-kiadások kezdeti fejezeteiben még „Hardits” alakban olvasható a neve (vö. II, 499).

Csányi László szerint Gőzsy Pepi mintája a Klapka táborában szolgált Gőzsy Ferenc, a helyi Honvédegylet tagja volt, aki a korabeli Szekszárd ismert, s talán az író által is látott alakjai közé tartozott. (CSÁNYI 1990:165) Az idővel szabadon bánó írói fantáziát tekintve mindez lehetséges, bár a szabadságharc óta eltelt fél évszázadra gondolva az is elképzelhető, hogy a regényben mulatozó és a darabont kormány ellen tüntető Gőzsy Pepi inkább a fia lehetett már Klapka egykori főhadnagyának. Valóságos szekszárdi személy volt a műben szereplő Várkonyi tanító is.

A földrajzi helyekhez hasonlóan az író olykor a szekszárdi személyeket is sóti környezetbe helyezi át.

„A regénybeli Schapringerekhez a Pirmitzer és a Leopold család tagjai álltak modellt. A Pirmitzer-áruház évtizedeken át fogalom volt Szekszárdon, s a »Schapringer és Fiai nagykereskedés« mindig szolgálatkész öreg gazdája Pirmitzer Józsefet, az áruház alapítóját sejteti. Pirmitzerék üzlete és Leopoldék bankháza egybefolyik a regényben, mert ebben az időben csak a Leopold család tagjai foglalkoztak pénzügyletekkel, ők alapították a Tolnamegyei Takaréék és Hitelbankot.” (I. m. 166) A szociológiai cikket író Schapringer alakja mögött a Jászi Oszkár és Szabó Ervin baráti köréhez tartozó szekszárdi Leopold Lajos (1879–1948) néhány vonását feltételezhetjük. Leopold Lajosnak a szocialista mozgalom pszichológiájával és irányzataival, a mezőgazdasági népesség politikai magatartásával, illetve a vállás társadalmi szerepével foglalkozó írásai 1903-tól jelentek meg, főműve, *A presztízs* 1912-ben. Ady – aki 1910-ben az ő meghívására vendégeskedett néhány napig Szekszárdon – így jellemezte őt: „az én nagyszerű Leopold Lajosom, a gazdaember, költő és gondolkozó.” (idézi: CSÁNYI 1990:166) A Schapringer név sem légből kapott. Pécs szabad királyi város 1896-ból származó térképét tanulmányozva a Báthori utcától északra, a víztartály mellett láthatunk egy Schapringer névvel – valószínűleg a tulajdonos nevével – jelzett szőlőbirtokot. (BABITS 2001: 3. fénykép) Belia György egy „bankárfüű Schaparinger”-t is talált a pécsi ciszterciek diákjai sorában. (BELIA 1983:80) A pécsi megyei könyvtár helytörténeti osztályának a megye nevezetesebb szülőiteit számon tartó regisztrációja tud egy Schapringer Joachimról (1809–1896) is, aki gabonakereskedő és bankár volt, valamint a kereskedelmi és iparkamara elnöke.

Gombos Cirill, a sóti ciszterci tanár modellje Szekszárd nagyhirű apát-lébánosa, Wosinsky Mór, az ismert régész volt, aki nyilván Babitsék házában is megfordult; ő egyébként a *Timár Virgil fia* c. regényben is szerepel. (CSÁNYI 1990:166)

A Hf néhány jellegzetes tanárfigurájában – akik többnyire az előbbi műben is megjelennek – Babits gimnáziumi tanáira, illetve bajai és fogarasi kollégáira ismerünk.

A sóti gimnázium tudatlanságával kérkedő, hazafias németnyelv-tanára Babits *Beszélgetőfüzete*iben is felbukkan: „A pécsi cisztercita gimnáziumban némettanárom, Zalai Mihály, fülünk hallatára azt mondta egy iskola-látogatónak: – Én nem sokat tudok németül, de a tanítványaim még kevesebbet. – (Büszkén.)” (BABITS 1980 2:133) Belia György lehetségesnek tartja, hogy a két diplomával rendelkező tanár szavaiban nem kis adag önironikus túlzás rejlik. (BELIA 1983:103)

A „függetlenségi és kossuthista” paptanár, Lesinszky Ipoly neve erősen emlékeztet Babits tudós bajai kollégájának, Ledniczky Ipolynak a nevére, akinek szintén „legendás [volt] Habsburg-ellenessége” és „kurucos indulatossága”. (SIPOS 2001:339) A Hf történelemtanára közelebb áll modelljéhez, mint a *Timár Virgil fia* c. regényben – az eredetihez jobban hasonló néven – szereplő, de Timár Virgil ellenpontjaként ellenszenvesnek bemutatott falánk, ostoba történettanár.

A lelkes tanulásba kezdő Erzsi „jámbor ozsonnait” – több más paptanárral együtt – a *Timár Virgil fiából* is ismert, „szentéletű” dr. Horváth Vince is látogatja. Dr. Horvát Vince a Ciszterci Rend Bajai Katolikus Főgimnáziumának házfőnöke volt, a tanárnak készülő Babits nála töltötte bajai gyakorlóévet. (BABITS 2001:338)

A sóti gimnáziumban azonban nemcsak paptanárok tanítanak, hanem világiak is. Őket, a rajztanárt és a tornatanárt, a professzorok „bár rangban kissé alacsonyabban állóknak” tartják, mégis befogadják a kaszinó törzsasztalához. Akárcsak a bajai gimnázium négy világi tanárát, akik közül Gáspár János a rajzot, Vágó Rezső pedig a testnevelést tanította.

Gádosor és Sót után Nelli és Hintáss kalandos útja Velencébe vezet, abba a városba, amelynek helyszíneit – a Rivát, a Merceriát, a Szent Márk teret, a Lidót – BM is jól ismerte, hisz 1908-tól 1913-ig csaknem minden szünidőben elutazott Olaszországba.

A velencei nászút után Nelli és Hintáss Pestre mennek, ahol később a regény szinte valamennyi szereplője megfordul. A főváros első minősítése a műben Kovács Laci álmaihoz kapcsolódik: „Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra, [...] a nagyvilági, fényes éjszakákra, kivilágított vonatokra, színpadokra, nőkre, egy orfeumelőadásra”... (I, 84) Utóbb hasonló minősítés jelenik meg a fiáért aggódó Nelli félelmeiben (I, 386) és magának Imruskának a történetében is.

Budapest akkor lesz először a cselekmény színhelye, amikor a magányos Miska fiával együtt meglátogatja az ezredévi kiállítást. A magyar Millennium Imrusnak és Babitsnak is fontos gyermekkori élménye volt, amit Szabó Lőrincnek is megemlíti a költő. (TÉGLÁS 1997:74) Az 1986 májusában megnyílt kiállítás helyszínei közül csak a Városliget kerül a mű látókörébe, de ott sem a kiállítási pavilonok, hanem a gyermek képzeletét jobban megragadó, szórakoztató látványosságok (pl. a Plasztikon, az Ős-Budavára stb.). Az évfordulóra készült művészeti alkotásokat – a Feszty-körképet, Munkácsy *Ecce homóját* – a tanárok hozzák szóba a regényben.

A főváros társadalmi miliőjét a szereplők lakásviszonyainak bemutatásával is jellemzi az író.

A váratlanul Sótira érkező Gyula közléséből és fellengzős névjegykártyájából tudjuk meg, hogy Nellivel közös lakásuk címe: „7. rue de Kánya, Budapest.” A „babonás hetes szám”-nak s „a végzet kányáit idéző utcanev”-nek (I, 206) itt nem a valóságos helyszíne, hanem a művészi jelentése, vagyis az előre utaló funkciója a fontos. A 19. század végén tényleg volt ilyen utca a fővárosban, de azt nem a pesti oldalon elterülő Józsefvárosban, „a legsivárabb Stáció-utcai környéken” (I, 206), hanem a budai Tabánban lehetett megtalálni. (A mai Kánya utca szintén Budán, a Hármashatár-hegy közelében található.) A Stáció utca környéke BM gyermekkori lakóhelye volt: *A gólyakalifában* is említi (BABITS 1997:18), Szabó Lőrincnek is beszél róla (TÉGLÁS 1997:67), s még a *Beszélgetőfüzeteiben* is szóba hozza: „Gyerekkoromban (2 évig laktunk Pesten, 6-7 éves voltam) a Baross utca 40. alatt laktunk. Kívülünk Szilágyi Dezső lakott a házban. Kis ház, egyemeletes. Ma is megvan. Nagyon szép. Ma klinikai helyiségek vannak benne. Akkor még Stáció utca volt.” (BABITS 1980 2:146) A kis házat később így mutatja be Belia: „A józsefvárosi, a Múzeum körút és a József körút közé eső Baross utcai egyemeletes ház eredetileg földszintesnek épült, klasszicista stílusban, 1843-ban Hild József terve szerint, s 1861-ben építették rá az emeletet, immár romantikus stílusban: homlok-

zatát az emeleti íves ablakok fölött gondosan faragott kő virágfüzerek tesz mozgalmassá. Homlokzata ma is olyan, amilyennek 1861-ben épült. A ház földszintjén most az orvostudományi egyetem egyik raktára, emeletén az egyetem gazdasági hivatala van.” (BELIA 1983:66–67)

Gyula másik lakását, ahol a „külföldi növel” él, ilyen szavakkal írja le a szerző: piszkos házmesterlakás, különös szagok, sivár lépcsők, sötét gang, szennyesüvegű ajtó, piszkos függöny, kicsi konyha, hideg sparthert. (I, 241–244) A hely valószínűleg azonos azzal a lakással, ahol Imrus és egyetemista társai akadnak rá az eltűnt Gyulára, s amely a Garay utcában – vagyis a Keleti pályaudvar környékén, az Erzsébetvárosban – található. Ezt a Thököly úttal párhuzamos utcát jól ismerte a fiatal Babits, hiszen közel volt ahhoz a bérházhoz, ahol nagybátyjánál, Kelemen Imrénél lakott az Aréna úton (ma: Dózsa György út). Tőle tudjuk, hogy ezen a „csúnya, forgalmas utcán” sétálva írta egyetemi hallgató korában az *Éhszomj* c. versét. (idézi: RÁBA 1981:16) (Ebben az utcában lakott az egyetemi hallgató Hegedüs-Bite Gyula, a Tűz szerkesztője is.)

Hasonló környéken, hasonló lakásokban élnek a regény szegény zsidó családjai is – például az a família, akiknél Imrus szobát bérel. Ez a cseléd-szobának épített, poloskás, udvari odú egy „sivár szagokat lehelő” Üllői úti épület negyedik emeletén található. („*Sátordy Imre úrnak, [...] Üllői-út 10/a, IV. emelet*”. I, 559). Az efféle józsefvárosi, Üllői úti lakások nem lehettek ismeretlenek Babits számára, hiszen barátai, Kosztolányi és Zalai is ezen a környéken laktak. 1904. jún. 7-én Zalai Béla egyenesen az Üllői út 11. számú ház IV. emeletére invitálja megbeszélésre Babitsot. (BABITS 1998:73)

Imrus egy ideig Jozsóéknál is lakik, és ez alkalmat ad az írónak az előbbiektől nem sokban eltérő „kispolgári lakás” bemutatására, amely „éppen olyan volt, mint eddigi szobája a zsidóknál, ti. konyhából nyíló cselédszoba s a bútorzat se különb”; ráadásul ez is poloskás és fűthetetlen. (I, 394) Az egyetlen dolog, ami mégis megkülönbözteti, az a kispolgári lakást jellemző naftalinszag. Gyula szerint a „vászonvédőbe burkolt bútorok”-kal együtt mindez „illatos jelképe a polgári rendnek és pedantériának”. (I, 436) Jozsó az „olcsóbb külvárosban”, a „sivár proletárnegyedben” lakik, az egyetemtől félórányira. Körülbelül ekkora távolságra volt a bölcsészkartól Kelemen Imre lakása is (Aréna út [ma: Dózsa György út] 11. II. em. 18.) „A második emeleti kétszobás összkomfortos lakásból egy üres telekre néző személyzeti szobát” kapott nagybátyjától az egyetemi

hallgató Babits. Az ablakon „kitekintve vigasztalan tűzfalat, gazos telket láthatott [...]. Így írta meg a sivár látványt utolsó egyetemi évének telén először *Lichthof*, később *A világoosság udvara* címet viselő versében.” (BELIA 1983:135)

Budapest a regény cselekményének idején gyorsan növekvő, zsúfolt nagyváros volt, ahol a szegény emberek – a hatodik, a hetedik, a nyolcadik, a kilencedik kerületben – penészszagú, zsúfolt tömegszállásokon húzták meg magukat. A Teréz- és az Erzsébetváros lakossága mintegy harmad-részben zsidókból állt. A legzsúfoltabb az Erzsébetváros volt. A szegényebb zsidó családok többnyire a Károly és az Erzsébet körút közötti, gettószerű utcákban laktak, a Dob és a Dohány utca környékén. Egy „bűzös dobuccai ház”-ban lakott Rosenberg az édesanyjával. (I, 471)

A másféle városrészekben, másféle körülmények között élő úrgazdagok, a zsidó vállalkozó tőke világát Schapringerék révén mutatja be a regény. A gádorosi kereskedő Schapringer fiai a fővárosban is alapítanak banküzletet. „Külön háztartást vittek Pesten, nagy lakásban, a banküzlet épületében, mely saját házuk volt. Az asztalnál inas szolgált föl, s minden nagyon előkelően ment.” (I, 442) Manó úrnak gazdag képgyűjteménye is van, klasszikus és modern festményekkel. Imrus váltóhamisítás utáni bolyongásának útvonala alapján, amely „a finnyás City zárkózott csöndjében, a Pénz hideg palotái között” a Schapringer-bankházat is érinti, nagyjából a Váczi körút (a mai Bajcsy-Zsilinszy út) és a Lipót körút (a mai Szent István körút) határolta városrészben lokalizálhatjuk Schapringerék lakóhelyét, vagyis abban a Lipótvárosban, ahol hivatali, minisztériumi és banképületek mellett számos kávéház és az új polgárság lakóházai is emelkedtek.

Az imént említett kerületeken, illetve a Lipótvároson kívül néha a Belvárosba is áthelyeződik a cselekmény színhelye, főleg oda, ahol a regény fiataljai megfordulnak – az Egyetemre és környékére, az egyetemi könyvtárba, a „kecskeméti ucai tejszarnokba” stb. Ezek kizárólag pesti helyszínek; a budai hegyek csak Imrus bujdosásakor kerülnek szóba egy rövid időre.

A főváros egyéb jellemző képei is felvillannak a regény lapjain – így az Imrust elbűvölő „utópisztikus” villamoskocsik (I, 521), amelyek 1887-ben indultak első útjukra Budapesten, valamint az 1893-ban bevezetett elektromos közvilágítás fényei, amelyekről BM verseiben is szó esik (*Haza a telepre, Esti megérkezés*).

A századforduló modern Budapestjének fontos színterei voltak a szállodák, a kávéházak. Az előbbiek közül például a legrégebbi a Rákóczi út elején álló, 1868-ban megnyílt Pannónia, ahol Döme is megszáll. (I, 497) A fiatalok és Gyula találkozásának helyet adó Siena kávéház leírásakor Babits a mai Károlyi Mihály utcában álló, 1887-ben megnyílt Centrál kávéházat veszi alapul (I, 415), amely már a 90-es években fontos szellemi központ volt Budapesten. Kiss József szerkesztő kerekasztala körül itt működött A Hét főhadiszállása; és az első világháború után a Centrál lett a NY íróinak törzshelye is. (ERKI 1996:8–12) Hintáss Gyula az Oktogonon álló Abbaziába is meghívja Imrust. (I, 594) Ennek a fényezéséről és szellemiségéről híres kávéháznak a közönségét így jellemzi Krúdy egy 1894-es írásában: „az ebéd utáni, Abbazia kávéházban lehörpintett fekete-kávé azt mutatja, hogy a polgárnak városfelforgatási tervei vannak, hajlamos a szabadabb gondolatok felé, nyugtalankodik valamilyen okból, [...]. Mindennel elégedetlen fiatal emberek török itt a fejüket a kilencvenes években mindenféle demokratikus eszméken. Ügyvédek, orvosok, tudósok és áltudósok verdesik az asztalt a lapok hírei felett.” Vázsonyi Vilmos képviselő felesége *Az én uram* c. könyvében két asztaltársaságot emel ki a kávéház vendégei közül. Az egyik „az Eötvös-asztal volt, a tükörfal előtti nagy, kerek asztal”; itt vitatkozik esténként Eötvös Károly és Vázsonyi. A kávéház másik végében „egy másik nevezetes asztal volt, amelyik körül híres írók, művészek s a hírlapírás jelességei ültek”: Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Kabos Ede. (ERKI 1996:42–46) A regényben az Otthon-kört is Gyula emlegeti dicsekedve. (I, 431) Az „Otthon Írók és Hírlapírók Köre” a főváros egyik legélénkebb életet élő társasköre volt. „Az írók, hírlapírók és művészek társaséletének előmozdítására, művészeti és irodalmi előadások, társas összejövetelek rendezésére, különböző alapítványokból származó pályadíjak kiírására és odaítélésére, a művészek és írók tevékenységének segítésére, klubélet lehetőségeinek a megteremtésére alapították 1891-ben” – olvasható róla az 1993-ban megjelent *Budapest lexikonban*. Előbb a Fiume Szállóban, Budán, majd a Múzeum körúton működött, 1898-tól pedig a Dohány utca 76. alatt, egy átalakított bérházban kapott helyet. A kávéházaktól eltérően a klubokban (az Otthonban, a Fészekben) szerencsejátékokat is lehetett játszani.

A regény tablójáról a „Modern Nagyváros Bünei” – az orfeum, a lokálok, a prostituáltak – sem maradnak el. Gyula, amint zsebében érzi az Imrustól kicsalt pénzt, egy lokálba viszi őt.

A gádorosiak hiába óvják Imrust, a modern főváros, „a modern Babel” az ő álmaiban az Új Élettel, a Szabadsággal azonosul, s a regényhős e modern Babelben minden jó szándéka ellenére elbukik. Pokolba vezető úttját, amelyen ördögi kísértői, Hintáss és leányai vezetik, a motívumok szintjén a városhoz társul – vagy eleve negatív értéktartalmú, vagy átértelmezett – mitopoétikus képek jelzik („Pokol”, „Babel”, „a Város kötengere”). A bibliai eredetű Pokol- és a Babel-kép régóta ismert jelölése a kicsapongó életű, bűnös nagyvárosoknak. „Már a múlt század irodalmában divatossá vált, hogy az [...] európai fővárosokat: Rómát, Párizst, Londont – Babilon elnevezéssel illették. [...] Különös módon a hazai szóhasználatban Budapestre vonatkoztatva, konzervatív, puritánkodó, sőt reakciós mellézköngével szivárgott be a Babilon csúfnév, utóbb kellemetlenül összerímelve Horthy Miklós 1919. november 16-i bevonulásakor elhangzott fenyegető kijelentéseivel a *bűnös Budapest*ről.” (BÉKÉS 1977:56) Az 1921-ben rendezett Dante-kiállítás alkalmával Krúdy Gyula is a Pokollal azonosítja a modern életet, illetve Budapestet: „[...] itt az alvilágnak mind a kilenc köre, valamennyi gyűrűje [...] látható. Budapesten soha ily nyíltan, titoktalanul nem mutatkoztak a pokol tornácai, mint ebben a korszakban.” (NÉMEDINÉ 1990)

Imruska pesti egyetemi környezetének legjelentősebb szereplője „a vörshajú zsidófiú”, Rosenberg. (I, 399) Az ő alakjának megformálásához nem annyira az egykori egyetemi társak, hanem inkább néhány későbbi barát vonásait használta fel az író. (Maga a név ezúttal is előfordul ismeretségi körében: bizalmas barátjának, Szilasi Vilmosnak az anyósa, Nina von Rosenberg szintén ezt a családnevet viselte.)

Babits két olyan korszakot is megjelölt, amikor zsidó ismerősei ösztönzőleg hatottak rá. 1926-ban Komlós Aladárnak azt mondta, hogy az egyetemen került először zsidókkal közelebbi barátságba: „S mivel ugyanekkor eszméltem rá először a magyar állapotok kulturálatlanságára is, egy időben egyenesen a magyar művelődés mentsvárának kezdtem tartani a zsidóságot. Mert nagyon megszerettem néhány zsidó ismerősömet. Csak hálával gondolhatok rájuk: az ösztönzésekre, amelyeket tőlük kaptam, s arra, hogy hittek bennem, ők először. Egyiküket meg is nevezem: boldogult Kún József, szegedi tanárt, Kiss József keresztfiát, a jeles költőt és főleg kiváló embert, feledhetetlen barátomat...” (TÉGLÁS 1997:179) A költő, műfordító, mérnök és ipariskolai tanárral, Kún Józseffel (1873–1912) Szegeden 1906 decemberében ismerkedett meg BM a Tisza-kávéház tanári asztalá-

nál. Ez a tanár- és költőtársa hamarosan legközelebb szegedi barátja lett; kapcsolatukat Kún korai haláláig fenntartották. (ÉDER 1966:28) A jó barátot búcsúztató rövid nekrológban így emlékezik rá: „Jó és szelid ember volt: a kultüemberek azon fajából, melyet ma még inkább csak az utópisták regényeiben találunk leírva. Minden durvaság, minden szigorúság idegen volt neki. [...] Szerető lélek volt és szerettem ezt a lelket.” (NY, 1912/13) Ezek a személyiségjegyek bizonyára befolyásolták a Hf Rosenbergjének figuráját, aki szintén olyan lélek, „mint a meleg fény”, „csupa őszinteség és rajongás, judaikus jóság”. (I, 585)

A fiatal Babitsra felfigyelő egyetemi kollégák közül – egy-egy esemény vagy életrajzi vonás erejéig – valószínűleg Mohácsi Jenő (1886–1944) és Zalai Béla (1882–1915) kínálhatott a szerzőnek mintát a Hf Rosenbergie, illetve a vele kapcsolatos történések megformálásában. Mohácsi például szintén az egyik szerkesztője volt annak a Tűz című, fiatalok által alapított folyóiratnak, amelynek a létrehozásáról a Hf-ban is sok szó esik, s amelynek az eredeti elnevezését Babits előbb változatlanul átveszi, később azonban megváltoztatja a regényben. A nehéz anyagi helyzetében leckeadásra kényszerülő és a lipcsei egyetemen Wundtot tanulmányozó Zalai életének egy-egy mozzanata szintén eszünkbe juttatja azt a Rosenberget, aki „robotolt; leckéket adott, pénzt keresett, s aztán éjjel, szórakozás és titkos orgia gyánánt, még Wundtot olvasta”. (I, 435)

Egy másik, korábbi nyilatkozatában BM az életút egy későbbi szakaszához köti a zsidó ismerőseitől kapott megértést és támogatást: „Az én fajom fájdalmasan félreértett engem, s meg kell mondani, hogy első igazi megértőim zsidók voltak, akiket mintha azért rendelt volna a sors ide miközénk, hogy legyen, aki értékeink tudatára keltsen bennünket. Ezzel az igazsággal tartoztam nekik. Ők hívtak, hoztak, kényszerítettek fel a fővárosba [...]” (TÉGLÁS 1997:118) Az író Budapestre kerüléséért munkálkodó, majd itteni áthelyezését segítő Osvát, Ignótus és Hatvány mellett ott találjuk Dienes Pált és Szabó Ervint is, akik szintén kínálhattak egy-egy vonást Rosenberg alakjának megrajzolásához.

A matematikus és fizikus Dienes Pál Babitscsal nagyjából egy időben járt a budapesti bölcsészkaron egyetemre (akkor még ezek a szakok is a bölcsészkarhoz tartoztak), de személyesen csak 1912-ben, Geiger (a házasságkötés után: Dienes) Valéria révén ismerték meg egymást. Ignótusszal és Hatványval együtt ő is egyengette Babits útját Újpestről a tisztviselőlepi nyolcosztályos főgimnáziumba, ahol matematikán kívül filozófiát és

francia nyelvet tanított. Babits és Dienesék a gimnáziumtól nem messze, egymás közelében laktak, és a gimnáziumból hozott ebédet közösen – többnyire Dieneséknél – fogyasztották el. A két férfi gyakran töltötte együtt a délutánt „a szám és rend titkainak kikémlésé”-vel (Dienesék lev. 1982:24); Babits ebben az időben élénken érdeklődött a matematika bizonyos területei – így a differenciál- és integrálszámítás – iránt. A Hf Imrusa – „Rosenberg hatása alatt, aki rajongott a természettudományos műveltségért” – szintén „matematikai és fizikai tanulmányokba fogott”. (I, 406) Dienes fentebb már említett, 1918 utáni politikai szereplése szintén párhuzamba állítható azzal az írói elképzeléssel, miszerint „Rosenberg szocialista vezér lesz”. (II, 104)

Babits Dienesék baráti körében került személyes kapcsolatba olyan, a kor szellemi életét meghatározó gondolkodókkal, mint Jászi Oszkár és Szabó Ervin.

Szabó Ervin, a szindikalizmushoz közel álló szocialista gondolkodó 1903-tól kezdve ki akart törni a mozgalmi karanténból, s egy szélesebb értelmiségi réteghez utat találni. Ezt szolgálta az 1903 szeptemberében *A diákokhoz* intézett névtelen röpirata is (LITVÁN 1993:114), amelyből Babits is őrzött egy – a szekszárdi Emlékházban ma is megtalálható – példányt. (VENDEL–MOHAY 1983:43) Kiszélesedett Szabó Ervin baráti köre: a szocialisták mellett megjelentek az új barátok, köztük Jászi kifejezésével a „szociológus reformerek”, a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság köre: a polgári radikális Jászi Oszkár, a szociológiával foglalkozó, szekszárdi Leopold Lajos, a matematikus-filozófus Dienes Pál és filozófus felesége, Dienes Valéria; lazábban kapcsolódott a körhöz Ignotus. Szabó működésének súlypontját áttette a mozgalmi szférából az egészében kifejezetten nem szocialista értelmiségi körbe, ahova vissza is vonult olyan mértékben, ahogy a konformizmusra, szellemi és morális megalkuvásra képtelen ember elidegenedett a szervezett munkásmozgalomtól. (LITVÁN 1993:91, 95) A szociológusok mellett kapcsolatban állott Schmitt Jenő filozófiai köréhez tartozó gondolkodókkal, akik nagyra értékelték Tolsztojt.

Akár ismerték egymást személyesen a háború előtt (ahogyan azt Rába feltételezi [RÁBA 1981:489]), akár nem, bizonyos, hogy 1916 után, mivel Szabó Ervin és Babits egyaránt gyűlölték a háborút, a háborúellenesség alapján, a béke jegyében szoros kapcsolat alakult ki köztük, amely idővel igazi barátsággá mélyült.

A kortársak annak idején őszinte csodálattal emlegették Szabó Ervin erkölcsi tisztaságát, igényességét, édesanyja iránti odaadó szeretetét. (LITVÁN 1993:20) A politika és a magánélet kérdéseit hasonló szemszögből megítélő Rosenberg ugyanilyen „szerzetesen tiszta lélek volt”, s bár nem a tételes polgári erkölcs híve, mégis „csupa erkölcs, valahol belülről”. (I, 587)

BM hőse és Szabó Ervin számára egyaránt fontosak voltak az eszmék, de lényegesnek tartották a gyakorlati munkát is, amelyben nagy szerep jutott a szocialista gondolat és az általános műveltség terjesztésének. Szabó Ervin, illetve az általa tanított és szervezett fiatalok munkásegyletekben és szakszervezeti helyiségekben tartottak előadásokat, akárcsak a „Fehérműtisztítók Szakszervezetében” Ruskinról beszélő Imrus, akit a regényben természetesen a Darwinról előadó Rosenberg beszél rá erre a fellépésre. (I, 407)

A Hf-t író Babits a húszas években eltávolodott már Szabó Ervin – általa korábban sem teljesen osztott – politikai radikalizmusától, alkotó emlékezetében azonban fel-feltűnhetett az egykori barát emléke, amikor a regény Rosenbergjének alakját megrajzolta. A Szabó Ervin haláláról szóló lapkivágást élete végéig megőrizte, és 1933-ban Tolnai Gábornak is azt mondta, hogy „[...] a magyar gondolkozók közül [...] a nagy műveltségű Szabó Ervin volt inspiráló hatással reá”. (SIPOS 1976:23, 24)

A regény utolsó helyszíne Erdővár. Ide, a „havasok alá” kerül Imre helyettes tanárnak, de a regény előfogalmazványaitól eltérően (I, 912) nem cisztercita, hanem állami gimnáziumba. Erdővárban nem nehéz felismerni Fogarast, miként a cselekmény egyes mozzanataiban is megjelennek Babits itteni tartózkodásának eseményei és motívumai.

Babitsot 1908 júliusában, Szekszárdon érte a váratlan hír, hogy Szegedről áthelyezték Fogarasra. A Szeged és Vidéke júl. 24-i számában Juhász Gyula adja hírül a „nagy veszteséget”, amit Babits áthelyezése jelent Szeged kulturális életében. Juhász Gyulának küldött leveleiben Babits így értékeli a helyzetét: „Úgy érzem magamat, mint Ovidius, mikor Tomiba készült”; „Úgy érzem, hogy sötétségbe megyek – és ez keserű érzés.” (SIPOS 1999 1:118, 119) Erdőváron Sátorfy Imre is „kicsit száműzött”-nek tekinti magát, „s talán Tomit idézte ő is magában”. (I, 627) Babits 1908. augusztus 27-én érkezik meg Fogarasra. Idegenkedve, nem szívesen, mégis bizonyos hivatástudattal. A „száműzetésben” eltöltött három év végül is igen termékeny és fontos állomás lesz az életében.

A költő fogarasi időszakának a helyi születésű – az új gimnáziumban tanul és az ott tanító Babitsot távolról ismerő – Bisztray Gyula volt az első kutatója. Bisztray nemcsak személyes emlékeit használta fel tanulmányjaiban, hanem azoknak a beszélgetéseknek az anyagát is, amelyeket 1928-ban és később folytatott Babitscsal, illetve Török Sophie-val. Munkájában feldolgozta Ambrózy Páltól és Babits más fogarasi tanártársaitól szerzett értesüléseit, valamint a költő levelezéséből, a gimnáziumi Értesítőkből és a Fogaras és Vidéke c. lap írásaiból származó adatokat is. Megállapításai szerint „*A gólyakalifa* (1913) még frissen őrzi a helyi színeket, szereplői egyéni alakok. A *Halálfiái* (1927) *Epilog*jában már több a reflexió és az emlékezés, mint a tájidező és alakmintázó hajlam. Végül a *Fogaras* című cikk (1937) jórészt a *Halálfiái*-ban elmondottak összefoglaló ismétlése, néhány részlet kibővítésével”. (BISZTRAY 1976:468) A kutató pontosnak találja a regények topográfiáját, e „leírások és utalások segítségével bárki idegen olyan otthonosan járhat az 1910 körüli kisvárosban, mintha Bedekert tartana kezében!” (I. m. 478). Nagyonbár mi is az ő kalauzolásával veszszük számba a Hf-ban felismerhető fogarasi helyszíneket, épületeket, embereket, illetve életrajzi vonatkozásokat.

A regény az *Epilog* c. fejezet 5. részében mutatja be a havasok lábánál fekvő, és az író által Erdővárnak nevezett magyar mezővárost, amely „hat-ezer lakossal, járásbíróssággal, állami ménteleppel és főgimnáziummal” rendelkezik. Valamivel később, a 7. részben szó esik a város fő nevezetességéről, „a régi Fejedelem omló várát”-ról is. (I, 626, 630)

Fogaras lakossága a 20. század elején valóban közel 6000 lelket számlált. Tényleg volt járásbíróssága és egy lipicai lovakat tartó híres méntelepe is, amely a közeli Alsószombatfalván működött. Még híresebb váráról Babits *Fogaras* c. visszaemlékezésében is olvashatunk: „A tündérből már csak a vár volt meg, a régi magyar vár, az Apafiak vára. Öreg maradék – ahogy bekönyökölt az árba patriarchális könyökeivel, a saroktornyokkal. Nem valami magas felleget ez, lenn csücsül a földön, kövéren s kedélyesen, a város közepén, mely mindenestül lapályon terül el, az óriások lábainál.” (BABITS 1978 2:556)

Az öreg vár mellett a város másik nevezetessége az új gimnázium impozáns, kétemeletes épülete volt, amely nem kis részben Mikszáth Kálmánnak, a város 1892 és 1910 közötti képviselőjének köszönhető létrejöttét. „A fogarasi főgimnázium az 1900-as évek iskolaépítészetének egyik figyelemre méltó alkotása. A kétemeletes modern iskolaépület Alpár Ignác tervei

szerint készült. A homlokzat könnyedén ívelő oromparkánya és a manzárdtető barokkos jelleget kölcsönöz az egyébként nyugodt hatású, arányosan tagolt, tizenhat tantermes épületnek. [...] Az új gimnázium építési, berendezési munkálatai csak 1909 nyarán készültek el; modern felszerelésű termeiben az 1909–10. tanévvel kezdődött meg a tanítás. Addig a Bethlen utca elején, a volt polgári iskola egyemeletes öreg épületében (az egykori Bartók Ábel-féle kúriában) működött a gimnázium.” (BISZTRAY 1976:485–486)

A regényben a főtérről is „térképszerűen hű, pontos leírást kapunk”. „Északi során a Chyba-féle elegáns kis cukrászda, Babits egyik legkedvesebb tartózkodási helye, melyről a *Halálfi*ban annyiszor szól [...]”. (I. m. 480) Itt – „a nagy, kátyús főtér” kicsi, aszfaltozott sarkán, amely „sziget a sártóban”, s ahol „a cukrászda asztalai késő októberig nem kerültek be az aszfaltról” – fonódik a cukrászleány és Imrus közti „félénk falusi idill”. (I, 631–632) A keleti sarok közelében található „a mozi-, illetve színházi előadások terme: a ’Transszilvánia nagyterme’ (a *Halálfi*-ban: az Erdővár-szálló nagyterme), ahol maga Babits is tartott bevezetést két színházi előadáshoz...” (BISZTRAY 1976:480) A regénybeli Erdővár-szállót azonban inkább a szobaasszony kedvéért látogatják a város aranyifjai.

A főtér négyszögének északnyugati sarkán torkollik be a Bethlen utca, a város főutcája. Itt állott *A gólyakalifa* asztalosműhelye és a gimnázium régi, egyemeletes épülete, melynek falai között egy évig Babits is tanított. „A Bethlen utcában volt a hagyományos empire ízlésű megyeháza, (a ’tűlbuzgó’ főispán rezidenciája), átellenben a járásbíróház, melyet az író szintén megemlít, amikor ’Erdővár’ nevezetességeit felsorolja.” (I. m. 481)

A főutca végén, a kórházat elhagyva már csak a Bethlen község felé vezető országutat találjuk. „Ez az egyenes országút volt Babits egyik legkedvesebb sétaútja, amikor vasárnaponként kissé kiszellőztette magát. Török Sophie följegyzése szerint a költő néhány verse is a bethleni sétákon született... Ezt az útvonalat alighanem a közelsége kedveltette meg: Babits ugyanis az első évben a Bethlen utca egyik mellékutcájában lakott [...] annyira magának élő, otthon ülő természet volt, hogy még ebben a nem nagy kiterjedésű városkában is a gimnázium közelében keresett lakást.” (I. m. 481, 486)

Az *Epilogban* nem esik szó Imre lakásairól. Fogarasi címeit maga Babits sem említette: első lakását bemutatja ugyan *Az én kísértethistóriám c.* novellájában, a helyéről azonban hallgat. Regényhőiséhez hasonlóan – és szegedi szokásával ellentétben – leveleit sem a lakására, hanem a gimnáziumra küldte.

ziumba címezti. „Babits első bérleménye özvegy Tamásnéál volt, a Lenkert utca 30. (ma 32.) számú házban. A szobát 1908. augusztus 28-án foglalja el, s itt lakik 1909 májusáig. Májustól [...] új szobát bérel a Lenkert utca másik felén, a 9. szám alatt, egy polgári jellegű, tágas, ápoltságban élő házban, az ugyancsak özvegy Ida Tomtschkónál.” (ILLÉS 1997:586)

Az új gimnázium utcájának, a Teleki utcának felső, nyugati végét, illetve a Bethlen utcát a cigánysor (Cigánia, Cigónia) köti össze. amelyről az Imrus megszokott sétaútját bemutató regényben az „egy darab puskinsi vadregényesség” jellemzést olvashatjuk. Fogarásról szóló visszaemlékezésében szintén megrajzolja ezt a környéket: „Nagy, magános sétákat tettem Bethlenbe, Galacba, a környékbeli román falvak barbárul kékre festett házai közé s még azokon is túl, az oláh cigányok füstös-kormos sátorvárosán át. Csupa puskinsi egzotikum; s a látvány mégsem valami fölhangoló sehol. Az ember mint rendesen, elrontotta a tájat. Micsoda nyomorba és szennybe került ez a regényesség! A házakon nem volt kémény. Ajtó-ablak résén s a tető szalmáján tódult ki a füst [...]” (BABITS 1993:35) Hasonló módon írja le az író Imre sétaútját, melyet szintén „egy darab puskinsi vadregényesség” jellemez (I, 631), s kis tanítványainak otthonát, a „füstös putrik”-at (I, 628). Cigániának s tarka népének emlékét őrzik a folklorisztikus ecsettel festett fogarasi versek, vagyis a *Vásár* és az 1911 tavaszán született *Cigánydal* zsánerképe is.

Babits fogarasi tanári működésének idején fontos politikai események zajlottak az országban: 1910 januárjában megbukott a függetlenségi koalíció, és ezt követően, az év nyarán parlamenti választásokat kellett tartani. A választásokat megelőző korteshadjáratokról a regényben és egy 1918-as nyilatkozatában is megemlékezett az író. Ez utóbbiból idézzük szavait: „Fogarás képviselője Mikszáth Kálmán volt. A város biztos kerülete volt a Munkapártnak, úgyannyira, hogy Mikszáth egyszer azt írta a *Pesti Hírlap*-ban, hogy legközelebb, ha a csizmáját küldi le Fogarasra, azt is megválasztják. Ekkor megharagudtak a fogarasiak, és Mikszáth adomájának rossz híre kerekedett. A Munkapárt nem is léptette föl Fogarason többet Mikszáthot; helyette újra írókat küldött a kerületbe: Werner Gyulát. Ekkor már akadt egy-két község, hol nemzetiségi jelöltet is állítottak. Egy túlbuzgó főispán akkor korteskedés alatt, nagyobb ok nélkül, beelövetett a népbe.” (TÉGLÁS 1997:37)

A csizmáról szóló adoma mind az elkészült regénybe, mind annak előfoglalmányába bekerült (I, 635, 918), de a hősét, Mikszáth Kálmánt

egyik helyen sem nevezi meg az író. Igaz, az utóbbiban elég egyértelműen utal rá: „A kerületnek ősidőktől hatvanhetes követe volt: a nagy magyar író, Jókai utóda, aki talán életében sem járt Erdőváron; sohasem tartott programbeszédet, s választásra se ment le; sőt legutóbb egyenest kiírta az újságba, hogy »ha a csizmáját küldi le, azt is megválasztják«. De erre már mégis fölfortyantak az erdőváriak, s új jelöltet léptettek föl.”

Bisztray részletesebb képet fest az 1910-es fogarasi választások előzményeiről. Elmondja, hogy „Fogaras megyének a századfordulón egy magyar és egy nemzetiségi képviselője volt. A felső kerület magyar, az alsó kerület román nemzetiségi képviselőt küldött a parlamentbe. 1892-től 1910-ig Mikszáth Kálmán volt Fogaras felső kerületének képviselője. Mikszáth közel két évtizeden át egyetértésben, barátságban működött együtt az alsó kerület román nemzetiségi képviselőjével, Serbán Miklóssal.” (BISZTRAY 1976:508) 1907-ben azonban a kormány egy huszonnyolc éves, „törtető, fiatal főispánt” nevezett ki a megye élére, aki a maga erőszakos karrierizmusával felborította a korábbi egyensúlyt. Szemérmetlen túlbuzgósága odáig terjedt, „hogy az 1910-es választásokon a tulajdon apját, a volt belügyi államtitkárt, Széll Kálmán miniszterelnök öccsét akarta felléptetni”, aki természetesen nem nyerte el a nemzetiségi lakosok támogatását. Széll Ignác kényszerű visszalépése után, a június 1-e és 10-e között tartandó választások előtt néhány nappal érkezett meg Budapestről az új jelölt, Werner Gyula regényíró, „Jókai gyöngye epigonja, akinek munkáit azonban [...] a századfordulón szívesen olvasták”. A fővárosból az utolsó percben leküldött Werner mint politikus teljesen ismeretlen volt, „a megyszerte föllángolt tüntetések” nyilván nem az ő személye ellen, hanem az erőszakos és cinikus politika ellen irányultak.

A Fogaras és Vidéke c. lap májusi számai beszámolnak Werner választási körútjáról, amely véres eseményekbe torkollott. A képviselőjelölt május 21-én indult el kíséretével, hogy bejárja a fogarasi választókerület községeit. Reusor és Illény diadalkapuin nem tudott bevonulni, mert útját állta a környék nemzetiségi lakossága. Ekkor még meg tudta akadályozni a csendőrség közbelépését, és kíséretével együtt visszatért a megyeszékhelyre. A harmadik községben, Marginenben azonban már összetűzésre került sor. „A csendőrök belelőttek a felizgatott tüntető tömegbe, és a sortűznek öt halálos áldozata lett. A lakosság most itt, a felső kerületben is – ezúttal először – román nemzetiségi képviselőt választott. A margineni véres eseménnyel a fővárosi sajtó is napokon át foglalkozott. A véres sortűz meg-

pecsételte az erőszak politikáját, s Fogaras földjén megszüntette a több évtizedes egyensúlyhelyzetet.” (BISZTRAY 1976:508–511)

A regénybeli történet több lényeges ponton megegyezik a Bisztray által rekonstruált változattal. Az erőszakos főispán új jelöltjének itt is diadalkapun kellene bevonulnia, hogy programbeszédét elmondhassa. (Babits elevenebbé és jelképileg hangsúlyosabbá teszi e jelenetet azzal, hogy a diadalkapu nemzeti színű szalagjait játékból vagy tüntetőleg letépdőső, és magyarul sajnos nem értő fiatalokat nála egy szakasz Alföldről jött, és románul éppúgy nem értő csendőrnek kellene megfékeznie.) A „főispáni ambíció és erély jegyében” a csendőröknek „elvi parancsuk” van a nemzeti sérelmek megtorlására, ami végzetes hatással van a halálos sortűz eldőrdülése után rendezett választások kimenetelére: a korábban „kezes faluk mind, e »sunyi, ravasz nép«, minden jegyzői terror s csendőri asszisztencia dacára, imponáló rendben s vészes fegyelmezettséggel” szavaz le a pápa jelöltjére. (I, 636) Az erőszak következményét az elbeszélő „kiszámíthatatlan idők vészjeleként” értékeli, és e kiszámíthatatlan idők elérkeztekor, a regény 1927-es megjelenése idején a „szegény elszakított magyarok” sorsát is felpanaszoló jegyzetet illeszt a regény iménti mondatához. (Uo.)

A történeti igazság rögzítése érdekében Bisztray leszögezi, hogy a sortűz helyszínének megválasztásában Babitsot a természetes alkotói szabadság vezérelte. A kutató emlékezete szerint „a Fogarashoz egészen közel fekvő Bethlen községben nem volt fegyveres beavatkozás”. Azt sem tartja valószínűnek, hogy Babits szemtanúja lett volna a nevezetes sortűznek. „Marginen község ugyanis nem Fogarashoz [vagyis az író szokásos sétaútjainak] irányában fekszik, hanem a várostól délre, mintegy tizenöt km távolságra. [...] Babits az egész Fogaras megyéből – a városon kívül – a közeli Bethlen községet ismerte legjobban; költői szabadsággal élve, ennek nevét örököltette meg tehát Marginen község helyett. Szemtanúja lehetett a bethleni diadalkapu megtépázásának, de a sortűz szemtanújává már önkényesen tette meg regénye hőst – önmagát.” (BISZTRAY 1976:510–511)

*

A Hf nemcsak nemzedékeket bemutató társadalmi regény, hanem valomásos-életrajzi mű is. Gyermekek- és iskoláskorának élményeiről, illetve traumáiról Szabó Lőrincnek is beszél Babits; és ezek az emlékei rendszeresen megjelennek a Hf-ban.

A kis Babits Misi női környezetben nevelkedett, s nemigen mehetett ki játszani az utcára a többi gyerek közé. Tornateret a ház tizennyolc falépcsője volt, felfedező útjainak színhelye a kert és a fészert. A Hf Imruskája szintén ebben a térben mozog. (I, 30)

Az író két kedves játékot mutat be Szabó Lőrincnek a gyermekkorából: a flóbertpuskát és a hajóépítést. (TÉGLÁS 1997:65) A gyerekek egykori közös játékát a regény Imruskája magányos „Robinson”-ként játssza. (I, 257)

A gyermek Babits félénkebb, szeszélyesebb fiú volt társainál. Rédey Tivadar (akinek anyja Kelemen Auróra gyermekkori barátnői közé tartozott), így emlékezik egykori önmagukra: „Mi mind a ketten úgynevezett ideges gyerekek voltunk, afféle kis fájvirágok.” (BEml. 1941:208) A leendő író folyamatosan gyötrő álmokképek zavarták, s ezek ellen úgy védekezett, mint Imrus a Hf-ban: „mélyen nyomta combjába az álomelleni gombostűt [...]” (I, 293)

Az ijesztő „mumusokká” vált fantáziaképek a későbbi művekbe is bekerültek. Jól példázza ezt a gyermek Babitsra „szörnyű hatást” gyakorló „kefebenke” képzet, amelyet egy kéményseprőre hasonlító prémés, páncélos vitéz ábrázolása keltett a félénk kisfiúban. Mint Szabó Lőrincnek mondja a felnőtt BM, „[...] elhittem magammal, hogy ez él, és nálunk lakik a kaminban. [...] Gyerekkoromban azzal rémítgettek, hogy majd bedugnak a kaminba. Később más képzeteim is kapcsolódtak hozzá.” (TÉGLÁS 1997:66) A sisakos-forgós, nagy bajuszú „kefebenke” a Hf-ban szintén megjelenik, s ott már egyenesen „gyermeket eszik” a tőle rettegett Imruska képzeletében. (I, 282)

Egy történelmi metszet, a *Dezső hősi önfeláldozása a királyért* szintén efféle halálos fenyegetéssel kapcsolódik egybe a költő visszaemlékezésében, de itt már hol az egyik, hol a másik szereplővel azonosítja magát a gyermek: „[...] este mindig arra gondoltam, hogy hogyan fogom majd én feláldozni magamat a királyért. Borzasztó rémképeket láttam. Máskor én voltam a király, és értem ölette meg más magát.” (TÉGLÁS 1997:65) A Hf-ban ez a metszet Cenci szobájában, a kanapé fölött függ (I, 223), de már *A golyakalifa* Tábornok Elemére is nézegeti gyerekkorában a tanyai szoba falán. (BABITS 1997:124)

Ezek a freudi Oedipus-komplexussal nyilván összefüggő „fantazmagóriák” fontos szerepet kapnak a regény képrendszerében, ahol nemcsak az anyjuk által késsel dobált cirkuszi gyerekek jelenetével (I, 218), illetve az

apai gőzfürdő gyermekeket „porrázúzó halálkamrájával” kapcsolódnak össze (I, 221), hanem e cirkuszi gyermekek helyébe lépő, „komoly” Noémi alakjával, valamint az egész életet hősivé avató, halálos önfeláldozás témájával is. (Az egész mű címe, ti. a „*Halál-fiai*” szintén beletartozik ebbe a problémaegyüttesbe.)

A ciszterciek nevelte Imruska a Hf-ban ugyanúgy aggódik szabadgondolkodó apja lelki üdvösségéért (I, 293), ahogy a kisdíák Babits is féltette apját az elkárhozástól. De nemcsak apja hitetlensége, hanem saját „bűnei” miatt is gyötrődik: a kibontakozó nemiség felfedezése szintén szorongást és büntudatot kelt benne. (I, 294) Ez is valóságos élménye volt Babitsnak, amelyről így beszélt fiatal költő barátjának: „IV. osztályba jártam, mikor először öntudatos nemi érzéseim voltak. [...] borzasztóan meg voltam rémülve. Szégyelltem magamat önmagam előtt, és nagy szellemi tragédia volt, főleg, mert nem mentem meggyónni, restelltem a paptól. Azt hittem, hogy csak nálam van így; egészen felvilágosítatlan fiú voltam. Ez nagy szerencsétlenség kezdete volt [...]” (TÉGLÁS 1997:74–75)

Magát a szépségélménnyel egybekapcsolódó erotikát és meztelenséget, a kis Imruskához hasonlóan, a gyermek Babits is egy karácsonyra kapott mitológiai könyv képei, illetve egy uszodai látogatás során tudatosítja magában. „Úgy fedeztem ezt fel egyszer – meséli Szabó Lőrincnek –, hogy magamat néztem. Ilyesmi... a folyóuszodában történt. Száritkozás közben láttam, hogy én is olyan formájú vagyok, mint a görög istenek. Minden nemi cselekedet nélkül.” (I. m. 72)

Az elemi iskolába került BM – egykori osztálytársainak beszámolója szerint – szokatlanul ügyetlen volt a tornában és a közösségi játékokban, például a métában. A testnevelésnek semmiféle eszköze sem fogott rajta, „pedig ép volt keze-lába, szervi betegség nem kínozta; ilyen fokú ügyetlenségre ép testtel nem lehet születni, erre csak nevelődni lehet. Az egészségesen kíméletlen iskolai társadalom talán ki is vetette volna magából, ha nem szerzett volna magának tekintélyt fölényes tudásával, szorgalmával”. (BELIA 1983:83) Ebben is hasonlít hozzá a Hf Imrusa, aki „öröklött intelligenciájával s úrigyerekhez illő műveltségével még iskolatársai előtt is fölényben érezte magát, pedig azok gimnázisták voltak”. (I, 271)

Akárcsak Imrus sorsában, az ő életében is súlyos megrázkódtatást jelentett az apa halála. Továbbra is Pécssett maradt, de már egyedül, hiszen Szekszárdon, ahová anyja az apa halála után visszaköltözött, akkor még

nem működött gimnázium. 1889 szeptemberétől nagybátyjánál, Kelemen Mihály honvéd főőrzsorvosnál kapott szállást (rokonával, Buday Dezsővel együtt) a Hunyadi – ma Mátyás király – utca 23. számú ház Zrínyi utcai részében. Ott történt az a bizonyos zsemlye-affér is, amelyről a Hf-ban is olvashatunk (I, 326), s amelyet később így idéz fel: „Minden reggel kaptam egy kávé; ezt az öreg maga hozta be, a reggelit, hét óraker, Dezsőnek meg nekem. [...] Én a zsemlyét nem szerettem, és ezért bedugtam a ruhaszekrénybe, ahová ő sose nézett be. Egyszer valahogy mégis megnézte, és irtózatoss baj lett. Dühbe gurult, és ennek következtében el kellett költöznöm.” (TÉGLÁS 1997:76–78)

A Hf Imruskája által kedvelt könyvek gyakran megegyeznek a gyermek és diák Babits kedvenc olvasmányjaival. A még olvasni sem tudó kis Sántordy Misi a *János vitéz* illusztrált kiadását, a „*bogaraskönyvet*” meg a „német népszerű természetrajzi albumot” lapozgatja; Döme bácsi a Losonczy István-féle *Hármas Kis Tükört* citálja az erszényjátékot játszó gyerekeknek. Az apja könyvei közt kutató gyermek a Lombroso-kötet és *Az Osztrák–Magyar Monarchia* illusztrációit nézegeti, de vannak saját könyvei is – Dömétől az *Aradi Vértanúk Albumát*, apjától a képes „mythológiá”-t kapta meg karácsonyra. A kis Babits Misit egykor Ujfalusy Imre ajándékozta meg az *Aradi Vértanúk Albumá*-val, és a szekszárdi Babits-emlékház könyvei közt ma is megtaláljuk a *Hármas Kis Tükört*, a *Bogaraskönyvet*, valamint az öreg *Mythológiát*. (VENDEL–MOHAY 1974:43, 48) Az Én Ujságomat, Schmidt Kristóf és Hoffmann Frigyes ifjúsági iratait, illetve Vernét és Jókait nemcsak Imruska kedvelte, hanem maga Babits is. (TÉGLÁS 1997:72, 74)

Az egyetemre kerülő fiú mindezek ellenére kevésnek érezte azt a szellemi muníciót, amit a szülői házban kapott. Az *Örökségem* című versében így ír erről: „A könyvespolcon is ujat sohase kaptál / kutatva mint gyerek; idei csak a naptár, / annak is régi vers zöld hátán zongorál, / vers fölött régi kép, erős Komárom, áll. / Van Honvédalbum ott, grammair és útinapló, / regény is: Paul de Cock s az Arkanzászi rabló. / Egy régi imakönyv – leválik a kereszt – / a belső oldalán áll: *Petrus natus est / anno millesimo...* A latin bibliákra / a padlás pora vár, patkányok foga rágja; / de megbecsülve áll a *Poésie*-kötet, / amelybe még anyám másolt be verseket.”

Az író és hőse egyaránt „jól” érettségiztek, és továbbtanulási útjuk is sok hasonlóságot mutat. A családi tradíció mindkettejüket jogi pályára szánta, de érdeklődésük más irányba vonzotta őket. Belia szerint Babits „tétovázásának nemigen lehettek belső okai, a külső körülmények tették

habozóvá: magas falat kellett áthágnia, a szekszárdi Kelemen-ház matriarchátusi hatalmával kellett megküzdenie [...]”. (BELIA 1983:134) Az író a Magyarország 1923. dec. 8-i számában mélyebb okait is megnevezi a jogi pályáról való „dezertálás”-ának: „Tanárnak készültem, hűtlenné válva az ősi jogászmesterséghez, mert magasabb törvények tudását szomjaztam, mint amiket emberek alkottak.” (TÉGLÁS 1997:117)

A bölcsészhallgató Babits – a Hf Imruskájához hasonlóan – pesti nagybácsijánál lakott, meglehetősen sivár környezetben. „Kosztot nem kapott anyja öccsénél: menzán vagy vendéglőben étkezett; a minden időben silány menzai ebéd pótlására és reggelijére meg vacsorájára Szekszárdról sűrűn érkeztek az élelmiszeres csomagok az Aréna úti diákszobába, valószínűleg a saját szükségletét is meghaladó mennyiségben. Imrusnak a *Halálfi*iban megírt éhezése mögött így aligha lehetett valóságos élmény. Annál valószínűbb volt az alapja Imrus fagyoskodásának, mert a fősvény és barátságtalan nagybácsi – a *Halálfi*ai Jozsója – sajnálta a drága szenet és fát unokaöccsétől. Babits ugyan külön pénzt kapott otthonról tüzelőre – a lakásért egyébként nem kellett bért fizetnie –, de ő fényűzésnek tekintette a diákszoba fűtését; ezt a pénzt – később mosolyogva beszélt róla mindig családi körben – könyvek vásárlására fordította.” (BELIA 1983:137)

Az egyetemista Imrus – miként annak idején az író is – szakít a korabeli és a családi hagyománnyal: magázódik a barátaival és *i*-vel írja a családnevét. A Sátordy névben szereplő *y* helyett írt *i* betű megfelel a bölcsész Babits által használt, „demokratikusabb” írásmódnak: egy ideig ő is *cs* betűt írt családnevében a hagyományos *ts* helyett. Az író 1939-ben elmesélte, hogy mindez egy véletlen elírással kezdődött: „Mikor az érettségi okmányaimba, valami tévedés folytán, hibásan került be a nevem [...] még csak ki sem akartam igazítani! Méltóságomon alulinak találtam, hogy evvel törődjek. – Ha Jókai írhatta *i*-vel a nevét, az ő *s* ipszilon helyett, hogy demokratikus érzületéről bizonyosságot tegyen: én is írhatom *cé-es-sel* a magamét – véltem büszkén. – Attól én nem leszek kevesebb! – Úgy is írtam azontúl, éveken át, az otthoniak nagy botránkozására (apám már nem élt ekkor). Helyesen tettem-e, más kérdés. Bizonyos, hogy később magam is gyermekesnek éreztem a *dacomat*, s némileg túlhaladottnak az eszmemenetet is, amely sugallta. A családi név kétféle írása sok apró zavart és kényelmetlenséget okozott; végül is magam kértem helyesbítését az összes fórumokon.” (BABITS 1978 2:687) Az első olyan (ismert) levél, amelyben Babits valamely családtagjának a nevét is *cs*-vel írta, a húgának, Angyal-

nak szól, 1902. június 11-i dátummal. Barátai hozzá írt leveleiben már 1901 őszétől hasonló címzést találunk. A legelső versei szintén „Babits” aláírással jelentek meg. (KELEVÉZ 1998:207) A „visszarendeződés” – nem egyenes vonalú – folyamata a bajai tanárkodás ideje alatt kezdődött meg: innen küldött leveleire már ismét „Babits” formában írta rá a nevét.

A családi hagyományoktól való távolodás az egyetemi évek során nemcsak külsőségekben zajlott, hanem az életről, a művészetről, a világról alkotott nézetek szintjén is. 1923-ban Babits így vallott erről: „Sok zavart álommal, kevés műveltséggel, még kevesebb életismerettel kerültem a pesti egyetemre. Katolicizmussal átítatott, de hitében hamar megtört lelkem kereste az új dogmát, melybe kapcsolódhat. Egy darabig rajongó szocialista voltam, majd a filozófiára vettem magamat. Akkor azt hittem, filozófus leszek [...]. A lázas tanulás kora volt ez. Egyszerre kinyílt szemem körül nézett az egész világban. Megdöbbenve ébredtem rá a magyar középosztály, az egész akkori magyar kultúra elmaradottságára. [...] Egy kis csapatunk verődött össze az egyetemen, melyből azóta az új magyar irodalom kitünőségei nőttek ki. Kosztolányi, Juhász Gyula és mások. Ez a csapat a fiatalság egészséges és szuverén megvetésével nézett a századvég epigon, népieskedő s jelentéktelen kedvességeket hajszólo irodalmára. – Vörösmartyig tért vissza ízlésével, vagy a külföldre nézett, nyugat felé, lehetőleg túl a németen, Párizsba, Albionba!... Ady, aki idősebb volt nálunk, vidéken hánykódott akkor, de már Párizsba vágyott!...” (TÉGLÁS 1997:117) Egy évvel a Hf₁ megjelenése után, 1928 nyarán így hasonlította össze a regény írásakor vallott felfogását az egyetemi évek szemléletével: „Világnézetileg is konzervatív lettem. Egyetemi hallgató koromban a világnézetem átment a kor összes divatos betegségen. Voltam szocialista, egyetértettem Tolsztojjal, lelkesedtem Nietzscheért, mindezt azonban hamar túléltem most.” (I. m. 229)

Ez a sokirányú tájékozódás nemcsak Babitsra volt jellemző, hanem a hozzá közelálló egyetemi társakra is. A nála fiatalabb Mohácsi Jenő például így mutatja be akkori önmagukat:

„Mi, akik az egyetemre jártunk vagy az egyetemet kerültük, túlműveltük magunkat. Főfigyeltünk minden külföldi hangra, több nyelven olvastunk. Kavargó lelkünk szózatát Babits írta meg, kéziratban ösmertük, de esküdtünk reá. [Mohácsi itt a „soha-meg-nem-elégedés”-ről írt sorokat idézi Babits *In Horatium* c. verséből.] E soha-meg-nem-elégedés vont ide-oda bennünket száz eszmeáramlat között. Egyik napon megrészegeedtünk Nietzsche Übermensch-étől, másik nap egy kávéház különszobájában a pró-

fétás arcú Schmitt Jenő ideálisan anarkisztikus, de egyúttal teozófus prédikációt [!] szittuk magunkba, vagy Alexander Bernát panteisztikus Spinoza-magyarázatait hallgattuk, Bodnár Zsigmond hullálméletét mosolyogtuk meg, de eltűnődtünk rajta ép úgy, mint Kant kategóriáin. Kosztolányival leveleztünk, aki bécsi önkéntes számkivetéséből beszámolt új lelki kalandjairól, vagy vitatkoztunk, amikor a következő iskolaévben már közöttünk nyugtalankodott. [...]

Itt voltak a szocializmus elméletének a köznapi életre kihatni kívánó kisugárzásai. Ide-oda rángattak bennünket a dekadencia és a megújhodás jelszavai. Babits Mihály ekkor már vidéken tanított, neki megadatott korán az önmegtisztulás, mint a folyamnak, mely medre fenekére ejti le az iszapot. [...]

Ady Endre akkoriban már megcsinálta azt, amiről mi álmodoztunk. Mi nem ösmertük magáraeszmélésének küzdelmes történetét, nem tudtunk nagyváradi kezdéseiről. Itt járt a mi városunkban ez az óriás, költészete királyi palástjában.” (MOHÁCSI 1937:280–286)

Az egyetemi hallgató BM ismeretségi körébe nagyon különböző szellemű és érdeklődésű ifjak tartoztak. A Négyesy-szeminárium résztvevőit például így festi le Kosztolányi: „Ezeken az irodalmi tornákon seregszemlére vonult föl az akkori ifjúság, teljes számban és teljes fegyverzetben. [...] Sok fiatalember volt itt, viselkedésében és taglejtésében zaklatott és izgatott, sok különc is [...]. Kürtőkalapos világfiak sétabottal, széplelkek *merészen öltözködő* leányok társaságában, tolsztojánusok, kik Krisztusszakállat, hátrafésült, nagy haját viselnek, és borsarujukból meztelen lábuk kandikál ki, piros nyakkendős szocialisták, akiknek a *Marseillaise* még forradalmi dal, szelid növényevők és teozófusok, akik esetenként az Akadémia-kávéházban Schmitt Jenőt hallgatják, komor és titokzatos materialisták, akik angol pipát szívznak, s Herbert Spencer nevét úgy ejtik ki [...], mint valami világfölgörgató jelszót. Hogy milyen könyvet rejtegetnek zsebükben, azt szinte látatlanban is ki lehet találni. Nietzsche vagy Stirnert, vagy Marxot, vagy Baudelaire-t. Költőink közül Komjáthy Jenőt vagy Vajda Jánost. [...] Itt van egy forradalmi csoport, mely baloldalon helyezkedik el, a legfelsőbb padokban, a *hegy párt*, s egyre hangosabb.” (KOSZTOLÁNYI 1958 2:310)

A Hf Imrusának környezetében szintén ott vannak ezek a fiatalok: „csupa kis szocialisták, anarchisták és nihilisták, nietzscheánusok és tolsztojánusok, vagy olyan kereszténység keresztényjei, amit egy vallás papja sem fo-

gadott volna el: hónaponként cserélve világnézetüket s kiélve azt végtelen vitákban; de valamennyit összekapcsolta ugyanaz a szomj, [...] ugyanaz a megvetés elernyed, szomorú környezetük ellen, ugyanaz a mohó vágy a modern Nyugat nagyszerű szellemi élményei felé.” (I, 405)

Az új nemzedék számára oly sokat jelentő Ady Endre verseit a regényben Rosenberg küldi el az egyetemista Imrusnak, tizenkét oldal kritika kíséretében, aki másik tizenkét oldalon válaszol neki, „megindítva egy irodalmi levelezést, mely, legalább terjedelemben, nem maradt a Kazinczyé mögött.” (I, 409) Ez a Kazinczy-párhuzam Babits egy 1923-as nyilatkozatában is előfordul, mégpedig Kosztolányival folytatott levelezésével kapcsolatban: „Kosztolányi [...] igen sűrűn írt, nagy levelezés fejlődött ki közöttünk. Kazinczyhoz hasonló hosszú és mindenre kiterjedő leveleket írtunk egymásnak.” (TÉGLÁS 1997:113)

Ady *Új versek* c. kötetét is tőle kapta meg Babits, de nem egyetemi hallgató korában, hanem már Baján, 1906 februárjában. Az „Ady új – hülye! – köteté”-ről hosszú kritikát író Kosztolányi Babits véleményére is kíváncsi volt, aki terjedelmes levélben válaszolt neki, s lényegében igazodott barátja véleményéhez. (BABITS 1998:189–193; 193–199) A Hf szerzője később másképp ítélte meg Adyt, nem csoda tehát, ha e tizenkét oldalnyi kritika tartalmára a regényben már nem tér ki. A Viharágú kiadását tervező fiatalok itt fontosnak tartják, hogy „Ady megígérte támogatását”, és Imrus is kiáll a költő mellett: „Adyról, mint költőről, lehetnek akármilyen véleményeink: de meg kell mondanunk, hogy mi vállaljuk mindazt, amit ez a név máris jelent!” (I, 425)

A Hf-ban Imrust az egyetem csak annyiban érdekli, hogy a vizsgáit időben letegye, és hogy a tandíjmentességhez szükséges jeleseketszerezze. A széles körű tájékozódás, az alkotó munka Babits számára is fontosabb volt az előadások látogatásánál. Az egyetemen Babits is azt értékelte, amit a Hf elbeszélője: vagyis azt, hogy időt és szabadságot engedett a tanulásra, „legalább a legjobbaknak, túl a vizsgai szabályzaton, amit a fiatal lélek éhsége megkívánt”. (I, 388)

Hogy ő maga mire volt „éhes”, azt egyetemi olvasmányairól szóló valómásából is megtudhatjuk: „Egyetemi hallgató koromban kezdtem idegen nyelven is olvasni. Németül Heinéből tanultam, kinek ez időben én is lefordítottam majdnem minden versét. Óriási hatással volt reám a Raszkolnyikov. Később filozófusokat kezdtem olvasni: Nietzschét (Zarathustra), James pszichológiáját, Schopenhauert, Spinozát. Ugyanezen idő kedves olvasmányai

voltak Baudelaire és Poe (főleg versei), aztán A. France. A teljesség kedvéért leírom még Ibsen, Tolsztoj, Flaubert neveit. [...] Vörösmartyt ez időben ismertem meg igazán; s egy fél évet jóformán kizárólag Arany-tanulmányokkal töltöttem. – A római költők közül [...] nagy-nagy élvezettel olvastam Vergiliust és Horatiust; az írók közül Tacitust.” (TÉGLÁS 1997:34)

Babits akkori szellemi érdeklődését mutatják a barátaival, főleg Kosztolányival váltott levelei is. Babits, aki Spinoza-kollégiumot is hallgatott, egyik levelében elküldi barátjának a *Spinóza-szobor* címmel írt versének első fogalmazványát, melynek első két sora így hangzik: „Jól esik látnom, nagy zsidó, remek / képedet, íróasztalom fölött”. (BABITS 1998:99, 106–107) (A vers később – *A Spinoza-szobor előtt* címmel – Kosztolányi közreműködésével jelent meg a Budapesti Naplóban.) Babits nem tudott róla, miként a Hf Imrusa is csodálkozva hallja egy kollégájától, hogy a Budapesti Naplóban megjelent egy verse. (BABITS 1998:248–249; I, 525) Egy levél tanúsága szerint az egyetemista Babitsot izgatta a zsidó-hellén világnézet heinei dilemmája is (BABITS 1998:98), amiről a Hf Imruskája még az egyetemi éveitől gondolkodik. (I, 364; vö. II, 540–541)

A fent említett alkotókról és olvasmányokról a Hf-ban igen változatos formában esik szó. Tolsztojjal és Nietzschével például Imrus gondolataiban és a kollégáival folytatott vitáiban találkozunk; Spinoza egy kép formájában jelenik meg szobája falán; Baudelaire-re egy szájába adott versidézettel utal; Vergilius egy találmányra felütött könyv kapcsán, Anatole France Schapringerné olvasmányélményeként kerül szóba (I, 432, 522, 338, 596, 442); s ezenkívül természetesen a narráció is rengeteg – többnyire név nélkül említett – Vörösmarty-, Arany-, Goethe-, Dosztojevszkij-, Baudelaire- és egyéb idézetet, illetve utalást tartalmaz. (Ezekről bővebben a szömagyarázó jegyzetekben lesz szó.)

Az egyetemen szervezkedő, irodalmi folyóiratot és irodalmi társaságot alapító fiatalok tevékenysége szintén helyet kap Babits regényében. A Hf hősnének és barátainak ez irányú tevékenységéhez többek közt az egyetlen számot megért Tűz c. folyóirat megjelenése (1905. ápr. 20.), illetve ennek következményei szolgáltattak alapot. Imrusék először szintén a Tűz címet akarják adni a maguk folyóiratának, de Gyula javaslatára végül Imre ide szánt verséről, a *Viharágúról* nevezik el a lapot.

A Tűz megalapítását Mohácsi Jenő a NY-ban megjelent, fentebb már említett cikke idézi fel. Mohácsi az 1904/1905-ös tanévben a budapesti tudományegyetem elsőéves jogásza volt, de már gimnazista kora óta költő.

Első verseskötetéről mentora, Szini Gyula írt kritikát a Figyelőbe, ami egyetemi ismerősei körében olyan tekintélyt kölcsönzött neki, hogy irodalmi folyóirat kiadására szánta el magát. „E folyóirat első, egyetlen száma 1905. április 15-én [!] jelent meg. Tűz volt a címe. Kétten szerkesztettük jogászok, ifj. Hegedüs Gyula és jómagam. Kétíves füzet, előkelő, drága nyomdában készült. Az eladott példányok leszámolása után fennmaradó ötven koronás adósságot édesapám fedezte. Igen szigorúak voltunk a szerkesztésben és a munkatársak megválogatásában, nemigen engedtük be magunkhoz a hivatalosan is elismert egyetemi írókat, az Egyetemi Lapok munkatársait. Ebben az egyetlen számban fedezte fel újból Juhász Gyula, akkor negyedéves bölcsészhallgató, a tíz éve halott Komjáthy Jenőt, ebben a számban jelent meg Budapesten először írása Babits Mihálynak és Kosztolányi Dezsőnek. Babits Mihályt jól ismertük a Négyesy-féle stílusgyakorlatokról [...] A Tűznek [...] fordítást adott: Friedrich Nietzsche *Gaya szienza*jából a *Délen* című verset. [...] Emlékszem arra, hogy néhány héttel a Tűz megjelenése után kirándultunk hárman a Zúgligetbe: Babits Mihály és György Oszkár negyedéves bölcsészek velem, elsőéves jogászszal. Letelepeltünk a zöld réten. Babits, fekete, égőszemű fiatalember, akit akkoriban fanatikusként tartottam, előszedte kérésünkre verseit, egymásután olvasott föl belőlük nyolcat-tízet. [...] Kiadni szerettem volna néhányukat a Tűz második számában, de a Tűz második száma soha meg nem jelent. Ezek az új tartalmú és új muzsikájú versek csak három év múlva láttak napvilágot, a Holnaposok első verseskötetében.” (MOHÁCSI 1937:280–286)

A megszünt Tűz szerkesztőiből és szerzőiből 1905. szept. 21-én alakult meg a Komjáthy Jenő Társaság, amelynek többek között Mohácsi Jenő, Hegedüs-Bite Gyula, Babics [!] Mihály, György Oszkár, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső lettek a tagjai. A Hf Imrusa Gittától hall először a „szentimentális” Reviczkyvel szembeállított Komjáthy Jenőről, a „filozófikus, pantheista” költőről, „akinek nevére már egy irodalmi társaságot is csináltak a pesti egyetemisták, ez nem olyan vén szamarakból áll, mint a Kisfaludy-Társaság”. (I, 361) Mohácsi Jenő visszaemlékezése szerint a társaság működése lényegében abból állt, hogy cégérük alatt kiadták az egyik társuk elbeszéléseit, ti. Hegedüs-Bite Gyula *Strófák három macskáról* c. novelláskötetét. (BABITS 1998:182)

*

Az egyetem után Babits távol került a barátaitól és Budapesttől. Mint egy 1923-as nyilatkozatában mondja: „A mi kulturális Sturm und Drangunkat is vidéki szétszóródás követte. Én végigjártam az egész országot mint tanár. Voltam Baján, Szegeden, Fogarason.” (TÉGLÁS 1997:116) A Hf-ban csak az utóbbinak megfelelő Erdővárig visz a fiatal tanár útja.

Ambrózy Pál közlése alapján Bisztray Gyula egy magát a „világ végén” érző, nagy visszavonultságban élő embert mutat be a Fogarasra került Babits személyében: „Csak egészen meghitt baráti körben engedett fel. Idegenek jelenléte rendkívül feszélyezte. [...] hűvös, tartózkodó, zárkózott ember volt, akire könnyen rámondják, hogy ’különc’. [...] Hétköznap ott-hon ült, tanult, olvasott, dolgozott. [...] Szüntelenül tanult és dolgozott. Ekkor már készült a Dante-fordítása. Görög ismereteit is itt kezdte elmélyíteni.” (BISZTRAY 1976:469–471) Tegyük hozzá: a Dante-tercinák sokasága mellett itt írta meg 1910-ben a *Bergson filozófiájáról* szóló tanulmányát is. Nem véletlen tehát, hogy a regény Imréje is Bergson tanával akarja igazolni „a hagyomány fontosságát a Kultúrában”. (I, 634) Imrus még Londonból is hozat magának könyveket (I, 632), ami nem áll messze attól a valóságos életrajzi ténytől, hogy Babits is egy angol nyelvű folyóiratra, a Studióra fizetett elő Fogarason. (BISZTRAY 1976:470)

A regény kissé sietős befejezésében talán Imre szemléletének élesebb kontúrú rajza kívánja meg, hogy itt ne essék szó valamilyen hozzá illő, szellemi társ személyéről. A Hf-nak nincsenek olyan egyénített tanárfigurái, mint *A gólyakalifa* Darvas tanár ura, akit Babits Ambrózy Pálról, legbizalmasabb fogarasi barátjáról mintázott. (Ambrózy alakja később a *Magántudósok* arcképcsarnokába is bekerült.) Pedig Fogarason is voltak neki társai. Legszűkebb baráti körét három nőtlen, klasszika-filológus kollégája – Ambrózy Pál, Fridrich András és László Béla – alkotta. 1909 és 1910 nyarán Ambrózyval, illetve Fridrichhel Itáliába is elutazott. Babitsot mélyen megrendítette latin–görög szakos, nála egy évvel fiatalabb kollégája, dr. László Béla váratlan öngyilkossága, amelynek maga is szemtanúja volt 1911. jan. 11-én. Ambrózy beszámolt róla Bisztraynak, hogy a jó barát „egy miniatűr, nevetséges kis pisztollyal lőtte mellbe magát”, mikor Babitscsal együtt hazakisérték, és még napokig szenvedett. A Fogaras és Vidéke 1911. jan. 22-én „egy ostoba revolverlövés”-nek tulajdonította ezt a „megmagyarázhatatlan baleset”-et, amely Bisztray szerint az író „mindkét fogarasi vonatkozású regényében helyet kapott, az elsőnek megírásához meg éppen ösztönzésül szolgált”. Az álmaitól befolyásolt László Béla alakja és halála

nyilván erős hatással lehetett Babitsra *A gólyakalifa* főhősének megrajzolásakor. Maga a baleset titokzatossága szintén előtérbe kerül mindkét „fogarasi” regényben, amelyek közül az utóbbi a végzetes fegyver „jelentéktelenségét” is hangsúlyozza. (Imrus egy flóberrel, azaz egy „gyermekpuskával” lövi mellbe magát.) (BISZTRAY 1976:496–499)

A Hf ránk maradt kéziratföredékeiben Imrus valamivel mozgalmasabb társasági életet él, mint az 1927-ben megjelent változat „szellemi és zárkózott életmódot” folytató főhőse: „Ha [...] névnapot ültek a rendházban, ami elég gyakran esett, vagy egyéb különös alkalmakon, Imrus is a cisztercitákhoz volt híva ebédre; s azonkívül is minden szombaton feketekávéra: ami estig tartó kártyázást jelentett. A rend, melyből volt tanárai kerültek ki, még mindig bizonyos áhítatos tiszteletet keltett Imrusban; a régi jó tanuló engedelmességével tanulta meg tőlük a férblit is, mely pedig nem volt anyagi eszközeihez mért játék. Egy nagyobb veszteség után panaszkodott is erről a rajztanárnak; aki bizonytalannal emlékezett a házfőnök előtt, mert nem sok idő múlva Imrus hivatalos levelet kapott, egyenesen Zircről, melyben értesítették hogy az apátur, külön kegyelme jeléül 200 azaz kétszáz korona lakkért juttat neki. E lakkér voltaképp kártyapénz volt: amiről még hosszú ideig élcelgettek az erdővári gimnázium tanárai. Imrus mindazáltal nem szívesen kártyázott: jobb szerette a sakkot, amit a rajztanárral üzött délutánonként, a többször idézett cukrászdában.” (I, 916) Ez valószínűleg a bajai tanár élménye lehetett, mivel itt tartottak a rendházban olyan tanári névnap összejöveteleket, amelyekre Werner Adolf házfőnök igazgató a fiatal BM-t is rendszeresen meghívta. (BABITS 1998:173, 176, 181, 185)

A költő a város „közművelődési mozgalmaiban” is részt vett. (BISZTRAY 1976:503) A tanártársa, Halmy Gyula által szerkesztett Fogaras és Vidéke mindig elismerően szól „a bámulatos intelligenciájú” költőről, filozófusról és tanárról, a gimnázium „élő lexikon”-járól, olykor szinte a regény Gyuláját idéző, szóvirágos stílusban. A lap 1910 novemberében folytatásokban közli Babitsnak a *Modern impresszionistákról* tartott, „szabad lyceumi” előadását, 1911. április 2-án pedig nagy elismeréssel méltatja Budapesten megjelent legújabb verseskötetét is. A regénybeli Imrus tanári tevékenysége ezzel szemben csupán az iskolához kötődik, és az is redukáltabb BM eredeti működéséhez képest. A Fogarason magyar irodalmat, történelmet, latint, görögöt tanító, osztályfőnöki és könyvtárosi feladatokat is ellátó Babits saját múltjából csak az osztályfőnöki munkát végző,

Aranyt tanító és „a dolgozatjavítás folyton megújuló danaida-munkájá”-val bibelődő magyartanár néhány vonását viszi át Imre alakjába. (I, 630) Ez a leszűkítés adódhat a rövidre szabott befejezésből, de lehetnek koncepcionális okai is: az író így talán nagyobb teret szentelhet Imre lelki-szellemi átalakulásának.

„A tanárság szívem szerint való pálya volt; a görög szellemből van bennem valami szókratészi is [...]” – vallotta magáról a költő. (TÉGLÁS 1997:118) Mind visszaemlékezésében, mind regénye főhősének álarcában szeretettel szól tanítványairól, bár nem hallgatja el némi idegenkedését sem. „Szerettem ezeket a fiúkat, noha volt bennük valami idegenszerű; szerettem különös csinosságukat, alattomos, szinte állati kedvességüket s az elhasználatlan népi energiát, amit bennük éreztem. Volt bennük valami idegenszerű, s mégis volt bennük valami mélyen ismerős is.” (BABITS 1997²: 38) A szeretet a regényben is fontos motívum Imre és „ős fényű szemű” tanítványai kapcsolatában: „Imrus szerette bennük a friss erőt, anyagot, szűz szomjat, s amint néha, hirtelen pillantással s a gyermeki bizalom kacérságával, belemosolyogtak az arcába, az ifjú tanáron különös érzés villant át: ami szinte bűnös érzésnek tűnt föl előtte, maga se tudta mért? Ó, ha lelkéből [...] e naiv és éhes lelkeket táplálhatná, ha árva testéhez szoríthatná ez idegen és sovány testeket!” (I, 628) E különös szeretet, az Imre kultúrmissziójába illeszkedő pedagógiai Erosz a regény egésze felől magasabb költői értelmet nyer mint a családi szeretethiány, illetve a Miska-és Hintáss-féle nevelés korszaka utáni lépcsőfok. (NÉMEDINÉ 1992²:43) Imre diákjai iskolába menet beköszönnek „s rámosolyognak ifjú tanárunkra”, aki így „a mosolyok sugárhálójában” ring. (I, 632) A tanítványoktól kapott levelek tanúsága szerint valóságban is sok szeretet áradhatott a „jó, de szigorú [...] a pedánságig lelkiismeretes” tanár felé. (BISZTRAY 1976:471, 506–507)

E „mosolyok sugárhálója” azonban nemcsak a tanítványok mosolyából szövődik, hanem a főtéri szász cukrászda „kis párdúc”-ának szemsugaraiból is. A fiatal tanár és az őt bivalytejes kávéval kiszolgáló cukrászlány „félénk falusi idill”-jének a Hf csupán a kezdetét örökíti meg (I, 631), ám Babits versei a folytatásról is tanúskodnak. (*Sugár, Örök dolgok közé legyen híred beszótt, Vonaton, O Lyric Love, Belovéd, ó belovéd* stb.) A Fogaras ciklus több verse „olyan lelki regényt alkot, melynek spirituális értelme távolba vesző, de valóságos végokát a cukrászlány jelenti”. (RÁBA 1981:346)

A „lelket lélekhez kötő” (I, 631) sugár spirituális értelme a Hf-ban is érvényesül.

Babits életében „a testi szerelem néven nevezhető és azonosítható első műzsája” (Rába) a fogarasi elegáns Chyba cukrászda párducra emlékeztető felszolgáló kisasszonya volt. A versekben a rejtőzködő én nem ad nevet e szép test gazdájának. A *Keretes elbeszélés* poétikusan Emmának nevezi, míg „Gál István, a tudós filológus, Róth Mici néven említi”. (CSÁNYI 1990:96) Erről a szerelemről Babits tanártársai sem tudtak, feleségén kívül senkinek sem beszélt róla. *Fogaras* című visszaemlékezésében is csupán a cukrászdát említi meg: „Ha meguntam magam, átmentem a cukrászdába, s bivalytejés kávé tuzonnáztam, melynek színén nagy zsirgyöngyök úsztak.” (BABITS 1978 2:558) Bisztray megkísérelte ennek a titkolt szerelmi regénynek a történetét is földeríteni. A kulcsot Török Sophie közlése adta a kezébe. Tőle hallotta ugyanis, hogy Babits titokzatos kedvese „egy fogarasi cukrász kisasszony volt, és a költő legszebb verse, a *Sugár* című, ennek a szerelemnek eksztázisában született”. (BISZTRAY 1976:512) Feltevézéseit megerősítette az író hagyatékából előkerült kézirat, amely *Keretes elbeszélés* címmel egy férfi és egy nő kölcsönös vallomását örökíti meg, de amelynek egyik felét Török Sophie megsemmisítette. A megmaradt rész a férfi vallomását tartalmazza:

„– Sosem szeretted senkit?

– Egy kis cukráslányt szerettem egyszer minden csepp véremmel. Régen volt az! Emmának hívták a lányt, hideg volt, ostoba és közömbös: de szép! Egy távoli kicsi városban voltam akkor, elzárva az egész világtól, ismeretlen, szegény árva fiú. Mindennap habos csokoládét ettem a cukrászdában, csakhogy őt láthassam. Éhes voltam az asszonyra, de nem mertem lopni magamnak, a fizetett csókot utáltam, ott vergődtem hát az illatos torták között, szemmel falva, mit kezem nem ért el. Vizenyős ideálokban is hittem, s Emma volt cukrozott álmaim királynője, a drága, az elérhetetlen. De egyszer rámmosolygott – mily egyszerűen történt mindez! – s másnap már eljött a lakásomra. Tüzes fiatal must folyt bennem vér helyett, majd megfojtottam veszett csókjaimmal, s oly könnyen megbocsátottam neki, hogy nem akart magasból imádott királynőm maradni. Szép teste mesebeli Eldorádó volt fiatal vágymnak, s csókjaimat maga Lucifer sugallta, hogy mindennap új öröm gonoszságával szórakoztassam kényes barátnőmet. Új, rafinált öleléseim megbotránkozatták, mintha ez új szüzesség letörését jelentené, s testének minden foltocskáját csak könyörögve tudtam idegen

örömök számára megnyerni. Csak túrt engem, dühítően közömbös, ostoba kis nő! Úgy utazott ismeretlen városba, hogy mégcsak nem is említette célját s búcsúcsók nélkül hagyott itt engem, magános, szomorú kis hónapos szobámban. Oly egyedül voltam – sírtam is utána! s verseket írtam sugár szépségéről.” (BISZTRAY 1976:515–516)

A magára maradt költő fájdalma és dühe először *A gólyakalifa* c. regényben egy kávéházban szolgáló „vörös kaszirosnő”, a szeretőket tartó román Silvia alakját formálja meg ebből az élményből, de húsz év múlva, a Hf létrehozása során az író „már kiengesztelődve: a kezdődő idill és a beteljesült boldogság derűjével jeleníti meg” a vonzó és mosolygó német lánykát. (I. m. 517)

A regény az „újjaszületett” Imre szemléletváltozását, újfajta küldetés-tudatát érzékelteti: „a vad provincián”, „a Kultúra véghelyén” a fiatal tanár a „művelődés gyertyájá”-nak, „a küldetéses magyarság pionirjá”-nak tekinti magát, akinek feladata „a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni”. (I, 627–628) Babits 1937-es visszaemlékezésben többször említődik a városka „balkáni” jellege (a regényben ezt a „vad” szó ismétlése fejezi ki): „Itt voltam, a világ végén. Túlnan már a Balkán kezdődött, az idegenség. Sőt ez is már egy kicsit Balkán volt. [...] Éreztem a Balkánt magam körül, mint barbár áradást. Éreztem, hogy növekszik az ár; iskola és hivatal csak reménytelen s elfúló védművek itt. Én úgy jöttem mint civilizátor; [...]” Tanítványai jövőjén tünődve gyakran megkérdi magától: „Kultúrát osztok-e vagy fegyvert? Én a magyarságban kultúrát láttam; de lehetetlen volt nem éreznem, hogy más nézőpontok is vannak. Az idő végzetes volt, valami készülődött [...]” (BABITS 1978 2:555, 556, 559)

E másfajta nézőpontokat a regényben a *Szózat* után a *Cine mintyét* éneklő tanítványok vagy a román diákok „kiművelése” ellen szónokló tanártársak képviselik, akikkel szemben a „felháborodott” és „vitába bocsátkozó” Imre egy „magasabb szempont”-ot követ: „ő a nemzetiséget nem a politikai kiáltozásokban, hanem éppen a Kultúrában” látja, és meg van győződve róla, „hogy erőszakkal nem megyünk semmire [...]”. (I, 629) Nem híve a minden áron való magyarosításnak, ő csupán „a szellemi élesztárak kapuihoz” kíván „aranykulcsot” nyújtani, és „Arany János nagyszerű nyelvét” adja kincsül tanítványainak. A regény mondandójának kiemelése érdekében a szerző valószínűleg itt is kielezettebben jeleníti meg az Imre és tanártársai közti ellentétet. Bisztray Gyula a saját tapasztalatairól is be-

szél, amikor elmondja, hogy nemcsak Babits nem tett különbséget magyar és román diákok között, de „általában a tanári testületben is egyformán kezelték őket, és egészen kivételes volt az az egy-két odaszármazott tanár, aki túlzott magyarkodásával többet ártott ezen nemzetiségi területen a magyarságnak, mintha tárgyilagos, emberséges módon azonos mértékét alkalmazott volna!” (BISZTRAY 1976:471–472)

Sátordy Imre és Babits egyaránt ellensége a diákokkal, a nemzetiségiel szemben alkalmazott erőszaknak. Az egész mű a Szekfü Gyula szellemében felfogott morál elsőbbségét hirdeti, ezt tekinti az egyéni és társadalmi megváltás alapjának. (NÉMEDINÉ 1990:127–132). A regény korai változatának átdolgozására készülő író egy fentebb már többször idézett, 1923-as nyilatkozatában szintén erről beszél: „Mondják, hogy a háború és következményei kevésbé jelennek meg az új irodalomban. Én azt hiszem, egy hatásuk mindenestre kell, hogy legyen, és ez: a morál emelkedése, a morál szükségének érzése, amely minden jobb és fiatalabb szellemet kezd áthatni...” (TÉGLÁS 1997:121)

Az egyetemi évei óta végbement szemléletváltásáról és a maga írói küldetéstudatáról ezeket mondja: „A magyarság aludt körülöttem, de én ébren voltam. Kis lámpásnak éreztem magamat, mely a sötétségben ég. Messze kultúrák világító olajait szívtam és égettem magamban. Szépségeket akartam teremteni, teljesen elvonatkoztatva az unt és vérszegény kortól; görögül olvastam s a görög tragédiák gyönyörűségéig akartam emelni poézisemet, hogy elvakuljon a magyar a saját nyelvének ragyogásától. Ekkor fogtam a Dante-fordításba is. Szívem mélyén klasszikusnak és konzervatívnak éreztem magamat: nagy reakciónak e modern kor ellen: visszatérésnek az ősi és örök költészet ragyogásához, s ekkor a hír szárnya vette a nevemet, mint hipermodern és forradalmár költőét. Valami visszás volt ebben, és én kényelmetlennek éreztem hírnevem, mely annyira ellenkezett klasszikus és konzervatív hajlamaimmal.” (I. m. 117–118)

A „hipermodern és forradalmár” költővé megtett Babits berzenkedése mind az életrajzi tényekkel, mind a regény szöveganyagával igazolható. Már 1908. szeptember 24-én nyíltan szóvá teszi ezt a kényelmetlen érzését Juhász Gyulának, a *Holnap* antológiában közreadott Babits-versek kiválogatójának: „a Holnapban megjelent verseim újra olvasva kellemetlenül hatottak rám”; „a pour épater les bourgeois elvei látszanak verseimen, amiket pedig nem vallok.” (SIPOS 1999 1:129) 1912-ben a *Világnak* is hasonló szellemben nyilatkozik: „Ezekben a kiválogatott versekben volt valami ri-

kító, [...] az, hogy épp ezeket a verseket adták le, az engem olyan színben tüntetett fel, amilyenben nem akartam feltűnni, és olyan hirtelen feltűnést keltett, amely nekem kellemetlen volt.” (TÉGLÁS 1997:18) A Hf *Epilog* c. fejezetének előfoglalószövegében Imre is „rosszkedvűen” löki a fiókba a Rosenberg által elküldött Nyugat első számát: „duzzogva, mint egy különös, távolesett testvér, el sem olvasta, látni sem akarta e lázongó, forradalmi írásokat [...] egészen új embernek érezte magát, akinek régi életéhez többé semmi köze.” (I, 917) A regény végleges szövege szintén hangsúlyozza a korábbi nézetektől való eltávolodást, ám az előbbihez képest egy – el nem hanyagolható – árnyalatnyi különbséggel: „[...] Imre hangja még visszacsuklott a régi Imruséba: de milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt ama lázadó világnézet: a szocialista, anarchista ifjú?” (I, 629) Imre itt először már nemcsak „rosszkedvűen”, hanem „szinte gyűlölettel” teszi fiókjába a Nyugat kékeszürke füzetét, de később „újból előkotorta és nézegette: a címe rokonszenves volt neki [...] mégis... ő már túl volt ezen, ő most már másképp képzelte az egészet”. (I, 633)

A Hf bizonyos szempontból nem egyéb, mint e „másképp gondolás” útjának a rögzítése: a műben felnövő Sátordy Imre ugyanolyan utat jár be a korábbi Sátordy Imrushoz képest, mint amilyet a „lázadó” Babits Mihály tett meg a Hf-t létrehozó Babits Mihályig.

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Mivel a Hf végleges változatának nem maradt ránk kézírata, az író életében megjelent utolsó kiadást, a Hf₃-at vettük a regény kritikai kiadásának alapjául.

A Hf₃-at mint *alapszöveget* lényegében változtatás nélkül, betűhíven közöljük, azaz megtartjuk annak ékezesi, mondattagolási, központoszási és szövegkiemelési sajátosságait. A szöveg reprodukálása során igyekszünk megőrizni a szerző jellegzetes helyesírási szokásait, amelyekbe néhány látszólagos és tényleges következtelenség is beletartozik. Ebben követjük a Babitsművek kritikai kiadására jellemző eddigi gyakorlatot, amely nemcsak a szerző korának helyesírási szokásait, hanem a művekben megnyilvánuló szerzői végakaratot is igyekszik tiszteletben tartani (vö. BABITS 1997¹:529–530, BABITS 2001:342–343).

Az író látszólagos következetlenségei közé tartozik olyan, párhuzamos alakváltozatok alkalmazása, amelyek közül az egyiket ma már hibásnak szoktuk tekinteni: *szőlő* – *szőlő*; *utca* – *ucca*; *poggyász* – *podgyász*; *mindjárt* – *mingyárt*; *különben* – *külömben*; *intim* – *intím*; *zseni* – *zseni* stb. Az ilyen alakpárokat sehol sem egységesítettük, vagyis nem „javítottuk” őket, mivel saját nyelvhasználatának és a korabeli szokásoknak megfelelően mindkét formájukat joggal használta a szerző.

Egységesítettük viszont az írói vagy nyomdászai figyelmetlenségből fakadó hibás névalakokat, s ezért mindenütt az írói szándékkal azonosítható névre helyesbítettük az attól különbözőt – tehát „Sátordy”-ra a „Sátordi”-t, „Kováts”-ra a „Kovács”-ot és „Tardits”-ra a „Hardits”-ot. Ha szándékosan használt Babits a maga korában is hibásnak számító névformát (pl. „Macchiavelli”, „Häckel”, „Filipino Lippi”), ezeket meghagytuk az alapszövegben, de a jegyzetekben a szokásos írásmódot is közöltük. A nyomdai betűkészlet hiányaiból származó helyesírási hibákat, amelyek főként az idegen szavakat érintik, minden esetben javítani igyekeztünk, tehát a „*nièce*”-t „*nièce*”-re, a „*Pietájának*”-ot „*Pietájának*”-ra igazítottuk. Hasonlóképpen jártunk el a magyar nagy „Í” betűt tartalmazó szavak esetében. Ez a karakter a Hf₁ és a Hf₂ betűkészletében még megvolt, Babits következetesen használta is, a Hf₃-ból azonban már hiányzott, s ezért az alapszövegben is helyesebbnek láttuk pótolni.

Az alapszöveget adó Hf₃ sajtóhibáit, szándékunk szerint, minden esetben javítottuk és jegyzeteltük. Ennek során közöltük a kétkötetes Hf₃-ban található tévesztés kötet és oldalszám szerinti lelőhelyét – pl. „a Hf₃-ban olvasható »uzsonára« (I. 102) – sajtóhiba” –, továbbá a javítás alapjául szolgáló szövegrész adatait – „A javítás alapja: Hf_{PN} (7), Hf_{1, 2} 110”. A Hf_{PN} után írt zárójeles arab számmal a Pesti Naplóban megjelent regényfolytatás sorszámát jelöltük: pl. „Hf_{PN} (7)”, az előzetes Hf jelölés nélküli római és arab számokkal pedig a mostani kiadás első vagy második kötetét, illetve a hozzájuk tartozó oldalszámokat: „Babits helyesírási különlegességei közé tartozik az egy *h*-val írt »ahoz« forma viszonylag gyakori használata (vö. I, 7, 184, 240, 268).”; „baljós békát – vö. a béka szimbolikájáról fentebb írott jegyzeteket: II, 435, 440, 469.” Néhány tartósnak bizonyult sajtóhiba esetén ezek későbbi „pályafutására” is kitértünk.

Nyelvi és tárgyi jegyzeteink fontos részét képezik a vallás- és kultúrtörténeti magyarázatok. A kultúrtörténeti utalások szerepét a regény kritikusai sokszor igen negatívan ítélték meg: „ínyenceknek állandó csemege, brutálisabb ízlésnek modorosság” (Németh László); „stílusművészeti telje-

sítmény társadalmi jelentőség nélkül” (Kassák Lajos); „holt vacak-raktár”, „nem fejez ki semmit” (Szabó Dezső). Az utóbbi esztendők kutatásai meggyőzően igazolták, hogy e műveltségi anyag indokoltságának kérdésében nem az elhamarkodott bírálóknak, hanem a regény motivált, dantei szövegépítkezését megvalósító írónak volt igaza, aki épp e kulturális vonatkozások révén tágitotta műve értelmét „egy harmadik, titkos és szimbolikus jelentés”-ig. (BABITS 1979:132) A sokáig kárhoytatott kulturális vonatkozások bemutatásával azt igyekeztünk igazolni, hogy „az irodalmi vagy műveltségi anyag nem csupán szerves, hanem valójában alapvető tényezője” a regénynek, amely nélkül az egyszerűen nem is érthető. (FRIED 1987:46)

Még egy utolsó megjegyzés. Az alábbi szómagyarázó cikkeket kezdő, dőlt betűs oldalszámok értelemszerűen a regényszöveget közlő első kötetre vonatkoznak.

7 szöllöt – a Hf₃ megjelenésének idején a „szöllő” és a „szőlő” forma egyaránt helyesnek számított. Babits a „szöllő” alakot gyakrabban használta (vö. I, 7, 9, 10, 208, 210, 217, 228, 229, 233, 234, 251, 285, 309, 316, 324 stb.), a „szőlő” forma jóval ritkábban jelenik meg művében (vö. I, 9, 210, 226, 368 stb.).

a tanyákban – „a *tanya*, ahogy ott nevezik” (Pesti Napló, 1927. ápr. 9.) – mondja Babits a *présház*ról, vagyis arról a szőlőben levő épületről, ahol a mustot préselik, a borászati eszközöket tartják, s ahonnan gyakran a pince is nyílik

kezdődött; – a Hf₃-ban eredetileg: „kezdődött ;” (I. 1). A Hf₁-től és a Hf₂-től eltérően, a Hf₃-ban mindenütt egy betűhely kihagyásával következik a szavak utáni pontosvessző, sőt a kettőspont és a felkiáltójel is. Az ilyen helykihagyást minden esetben megszüntettük, de csupán itt, az első alkalommal utalunk rá.

kába bor – a tárgy keltette hatás metonimikus „visszahelyezésének” hasonló példái Babitsnál: „gyilkoló kába liliummal” (*Naiv ballada*, 1911); „a kába tó fehéren izzott” (*Délszaki emlék*, 1935)

henye (vál) – lusta, tunya

vincellér (ném) – *Winzer*, a szőlő és a bor gondozásával, illetve a szőlőmunkások felügyeletével megbízott szakember

sulykolójával (nép, rég) – *sulyok*, *sulykoló*, döngölésre, zúzásra használt nyeles fabunkó

törkölyt (lat>ném) – *törköly*, a szőlőfürtök kisajtolása után visszamaradt szilárd rostanyag. Valószínűleg a német *Torkel* (szőlőprés) átvétele; a német szó forrása a latin *torquere* (csavar) igéből származó *torculum* (prés).

ahoz – Hf₃ I, 1; Babits helyesírási különlegességei közé tartozik az egy *h*-val írt „ahoz” forma viszonylag gyakori használata (vö. I, 7, 184, 240, 268), bár a szabályos „ahhoz” alak jóval gyakrabban fordul elő nála (vö. I, 234, 292, 384, 392, 422, 457, 461, 481, 507, 562).

8 Így halt meg – Hf₃ I. 2.: „Így”. A BM életében megjelent utolsó Hf-kiadás, a Hf₃ seholy sem használ nagy „Í” betűt, aminek főként nyomdatechnikai okai vannak. A Hf_{1, 2} alapján mindenütt pótoltuk a hosszú ékezetet, de ezt csak most, az első alkalommal jelezzük.

9 penzióból (lat>fr) – *penzió*, nyugdíj

irtsad ki az erdőt, vess búzát helyébe, süss kenyeret lisztjéből reggelre – már az antikvitásban megtalálható vándormese-motívum, amely többek között a *Rózsa és Ibolya* című magyar népmesében is szerepel; a mesehős hármas próbatétele, megoldhatatlannak látszó feladata

villanyos erőt – *villanyos*, 1. (rég v. nép) villamossággal kapcsolatos, elektromos; 2. (ritk. vál.) feszült, energikus. A 20. század első felében a *villamos* és a *villanyos* alakot egyaránt használták e kétféle jelentésben, eleinte a *villanyos*, később a *villamos* változat volt gyakoribb.

lila övnek és arany gyűrűnek – a katolikus egyház hagyományos szokásrendjében a papi és a püspöki méltóság szimbólumai. Liturgikus eseményeknél a püspök öltözéke is lila (vö. „püspöklila”). A gyűrű

az egyházzal kötött szövetség jelképe. Napjainkban, a II. vatikáni zsinatot követően, az egyházi méltóságok is egyszerű fémgyűrűt viselnek a korábbi arany és drágaköves gyűrű helyett.

kálváriája – *kálvária*, eredetileg a 'koponya' jelentésű héber-arámi 'gulgóleth' ill. 'gulgáta', (görögös formájában 'golgota') szó latin megfelelője ('*calvaria*'); s egyben annak a koponya alakú jeruzsálemi dombnak a neve, ahol Jézust keresztre feszítették. Átvitt értelemben: szenvedéssel teli életút, sok nehézséggel és megpróbáltatással terhes események sorozata.

stipendiumnak (lat) – *stipendium*, ösztöndíj

eminens (lat) – kitűnő, kiváló tanuló

érája (lat) – *éra*, időszak, korszak

a Tisza Kálmán érája volt ez, mikor a Hivatal, mint egy vasdéliab, kelt föl a magyar szemek előtt – Tisza Kálmán (1830–1902) magyar politikus, 1875-től 1890-ig volt miniszterelnök. Kormányzásának éveire esett az elszegényedő középnemesi rétegek látványos beáradása a megyei és az állami hivatalokba. *Vasdéliab*, modernnek látszó ábrándkép, korszerűnek illékező illúzió.

kordára fogta – szigorú fegyelemre szoktatta. A latin és olasz *corda* (kötél) szó többek közt a szerzetesek ruházatát összefogó övzsinórt is jelentette, és a szerzetesi fegyelmet szimbolizálta.

10 glédában tartani – itt: szigorúan ellenőrizni és irányítani. A német *Glied*, illetve a belőle származó magyar *gléda* a katonaságnál egyes, feszes sort és rendet jelentett.

elprédálhatják – *elprédál*, elpazarol, elherdál. *Préda* (lat): 1. hadizsákmány (rég); 2. mások által könnyen megszerezhető dolog vagy érték.

cekker (ném) – *Zöger*, szatyor, bevásárló táska

krajcár – a 19. századi Magyarország legkisebb értékű aprópénze. Az első krajcárokat Tirolban, a 13. században verték, s ezek a rajtuk kivert keresztről kapták nevüket (*Kreuzer*). A magyarországi krajcár a 18. század végétől 1858-ig a forint 1/60 részét, azután annak 1/100 részét érte. 1897-ben váltotta fel a fillér.

- 11 époly – Hf₃ I. 5.; Babits az „épp” szóban és származékaiban egyaránt használja az akkor lehetséges mindkét alakot: az „éppoly” mellett (vö. I, 274, 284, 288, 337, 568, 579 stb.) előfordul nála az „épolý” is (vö. I, 76, 165, 250, 260, 360, 381 stb.).

egy Deák Ferenc, [...] de nem oly ridegen, asszony nélkül – Deák Ferenc (1803–1876), a reformkor híres liberális politikusa, az osztrák–magyar kiegyezés (1867) előkészítője, egész életében agglégény maradt, és életrajzírói sem tudnak bizalmasabb nőkapcsolatáról.

Kant a jogrendről – Kant, Immanuel (1724–1804), német filozófus. Jogfilozófiája szerint a természeti állapotból az „eredeti szerződés” vezet ki. Csak az így létrejött állam garantálhatja az egyes polgárok jogát a csorbítatlan szabadságra. A jog kategorikus imperatívusza kimondja: „Cselekedj külsőleg úgy, hogy önkényed szabad gyakorlása valamennyi ember szabadságával együtt állhasson fenn egy általános törvény szerint.” A magánjog biztosítja a természetes intézményeket – a szerződési szabadságot, a házasságot és a tulajdont. A közjog minden polgárt a közös törvényhozás alá rendel. Kant felvilágosodott elődeitől átvette a republikánus alkotmány gondolatát, amely a hatalommegosztással, a népszuverenitással és az emberi jogokkal jellemezhető. A nemzetközi jognak szerinte a népek egymás közötti békéjét és szabadságát kell biztosítani. *Az örök béke* (1795) című – Babits fordította – művében ennek feltételeként az egyes államok republikánus alkotmányát, az államok föderalista békeszövetségét és a (korlátozott) világpolgárjogot jelöli meg.

Macaulay – Macaulay, Thomas Babington (1800–1859), brit liberális politikus, történész

az ős megyétől a mindent felfaló államig – a magyar történelmi múltban gyökerező vármegyerendszer a 17–20. század folyamán nem egyszer került éles ellentétbe a Habsburg uralom központosító törekvéseivel. Az abszolutizmus periódusaiban – így pl. az 1849 utáni Bach-korszakban – az államhatalom meg is szüntette a megyék önkormányzatát. A kiegyezés körüli években az ellenzéki politikusként induló Tisza Kálmán többnyire a megyei autonómiát védelmezte, miniszterelnökként azonban (1875–1890) inkább a közigazgatás központosításának és egységesítésének politikáját folytatta.

táblabíró – a királyi ítélőtábla, azaz a felsőfokú fellebbviteli bíróság bírója

- 12 fiskális-kacsARINGÓVAL – az ügyvédek kacsARINGÓSAN bonyolult, cikornyás aláírásával

Gádorost – *gádor*, különálló pince vagy verem boltozott bejárata, előtere. (L. pl. Petőfi Sándor *Meredek a pincegádor* c. versét /1844/). A regénybeli Gádoros, amelyben az író szülővárosának, Szekszárdnak számos vonását megörökítette, nem véletlenül visel ilyen, a borkultúrával kapcsolatos, „beszélő” nevet.

vicinális (lat) – *vicinális*, helyiérdekű vasút, illetve vonat

apelláta (lat) – föllebbezés, tiltakozás

- 13 vizitteken (fr>ném) – *vizit*, udvariassági látogatás

- 14 a Minos-bikának vetett szűz a labirintusban – *Minótauros*, bika fejű, ember testű szörny a görög mitológiában, aki Pasziphaének, Minosz kréai király feleségének és egy bikának a nászából született. Minosz a Daidalosz mester által épített útvesztő, a labirinthosz mélyére rejtette ezt a szűzekkel és ifjakkal táplálkozó szörnyeteget, akit végül Thészeusznak sikerült elpusztítania. Mind Minosznak, mind Minótaurosznak fontos alvilági vonatkozásai vannak: az előbbit holta után Zeusz az Alvilág bírójává nevezi ki, az utóbbit pedig Dante *Isteni színjátékában* lesz a Pokol hetedik körének őrzője.

Dictionnaire (fr) – szótár

uccai – a 20–30-as években egyaránt helyesnek számító „utcai” (vö. I, 239) és „uccai” írásmódból (vö. I, 27, 29, 46, 434, 484) ez utóbbi szerepel gyakrabban Babits regényében.

agilis (lat) – ügyes, tevékeny

panegiriszt (gör>lat) – *panegirisz*, a régi görögöknél és rómaiaknál ünnepnap szónoklat, később császárt, illetve szenteket magasztaló beszéd. A műfaj törvényeit meghatározta ifj. Pliniusnak Kr. u. 100-ban Traianushoz intézett *Panegyricusa*. Mai értelme: dicshimnusz, elragadtatott magasztalás.

15 Minden regénynek titkos szereplője az ördög – Babits regényében az „ördög” Hintáss Gyula alakjának következetesen visszatérő motívuma. (NÉMEDINÉ 1990, 1992¹, 1992²)

16 Curaçao – narancslikőr (a Kis-Antillák egyik szigetének, Curaçao-nak nevéből)

panama – nagyszabású csalás, magas rangú hivatalos személyek megvesztegetésével. A Panama-csatorna építése körül kirobbant korrupciós botrány nyomán (1890–1893) a szónak ez a jelentése számos más nyelvben, így az olaszban, a németben és az oroszban is meghonosodott.

nepotizmus – családtagok és rokonok előnyben részesítése különféle állások betöltésénél. A latin *nepos* (unoka) szóból. Eredetileg a VIII. Ince pápa (1484–1492) és utódai által követett kinevezési gyakorlat megjelölésére szolgált.

diszpenzációt (lat) – *diszpenzáció*, felmentés bizonyos (jog)szabályok alól; házassági engedély megadása kihirdetés nélkül

17 a horkoló férj régi szereplője az ördög bohózatainak – például Tolsztoj *Anna Karenina* c. regényében az ördög által megkísértett, Vronsz-

kijba beleszerető Anna arra vár, hogy az őt figyelmeztető férj este ismét szóba hozza Vronszkijhoz fűződő kapcsolatát, de csalódik: mikor nyugovóra térnek, férje hamarosan horkolni kezd (II. rész, 9. fejezet).

a jószándékkal kövezett utakat – vö. az ismert közmondással: „A pokol(ba vezető út is) jószándékkal van kikövezve”. Ez utóbbit James Boswell *The Life of Samuel Johnson* (1791) című életrajzában Samuel Johnson (1709–1784), a neves angol prózaíró mondásaként jegyezte fel: „Hell is paved with good intentions” (‘A pokol jó szándékkal van kikövezve’). A közmondást valójában már a 17. században is ismerték, és az eredete egészen Clairvaux-i Szent Bernátig (1090–1153) visszavezethető, aki szerint a pokol jó szándékkal és vágygal van tele.

Horácius a méhesben ma már nem stílszerű – Jókai Mór (1825–1904) *Az új földesúr* című regényében (1862) Garanvölgyi Ádám a méhesbe visszahúzódva olvasgatja a 18–19. századi latinos műveltségű magyarság kedves költőjének, Quintus Horatius Flaccusnak (Kr. e. 65–Kr. e. 8.) verseit. Magatartása nem egyszerű tétlenség, hanem a forradalmat követő Bach-rendszer elleni tiltakozás is. A kiegyezés után, a 19. század végén ez a passzív magatartás már nem igazán időszerű.

tarokkpártik – *tarokk* (arab>ol), különleges lapokkal játszott, rendszerint négyszemélyes kártyajáték, amely a 19. század második felében rendkívül népszerű volt Magyarországon

18 gigjén (ang) – *gig*, könnyű, kétkerekű, egyfogatú kocsi

kurrentáld (lat, rég) – *kurrentál*, köröz, nyomoz; mindenféle keres; itt: közhírré tesz, kihirdet

hektika (gör>lat) – sorvadás, tüdőbaj; erős köhögés

exámeneivel (lat) – *examen*, *egzámen*, vizsga, vizsgáztatás, vizsgálat

Szibillák – *Szibylla* (gör), *Sibylla* (lat), jósnő, Apollón papnője. A mitológia több Szibilláról tud, akik a hagyomány szerint százéves kort is jóval meghaladó, igen idős asszonyok voltak. Leghíresebb közülük a cumaei Szibilla, aki Vergilius *Aeneis*ében a holtak birodalmának kapujáig kíséri a főhőst.

parentálva (lat) – *elparentál*, halottat elsirat, elbúcsúztat

- 19 vendéglátó Jupiter – *Iuppiter hospitalis* (lat), Zeusz és Jupiter, a görög és a latin mitológia főistenei többek közt a vendégjog védelmezői is voltak; vö. Homérosz: *Íliász*, 13, 623–625; Vergilius: *Aeneis*, I. 732.

asztaltáncoltatásra – az asztaltáncoltatás a szellemidézésnek részben már az ókorban is ismert, s az újkorban az amerikai Fox-nővérek által kidolgozott módszere (1849), amely a 19. század második felétől Európában is nagyon divattá vált. Az asztalt körül ülő vagy álló személyek ujjukat az asztalra illesztik, s eközben kisujjaik érintkeznek egymással. Az ujjaknak az asztalra gyakorolt nyomása forgó vagy tovahaladó mozgásba hozza az asztalt, amely így „kopogni” kezd. A résztvevők kérdéseket intéznek a megidézett szellemhez, aki betűkben adja meg válaszát. Minden betűt annyi kopogás jelez, ahányadik helyen áll e betű az ábécében.

korállmunkája – a virág- vagy korallállatok (Anthozoa) növekedésének módja; ezek mézsvázás telepei a trópusi tengerekben eleinte víz alatti zátonyokat alkotnak, majd víz fölé emelkedő, gyakran kör alakú szigeteket (atollokat) hoznak létre

- 20 bajszerző istennő; ezerfülű és ezerszájú szellem – Erisz, a viszály istennője a görög mitológiában

a komikum sóját – a komikum egyik fajtája, az ún. „attikai só” olyan szellemességet, finom elmésséget jelentett, amely az egykori közfelfogás szerint az ókori Görögország Attika nevű tartományának lakosait jellemezte

almárium (lat, nép, rég) – *almárium*, alacsony méretű, fiókos és polcos szekrény

nippek (fr>ném) – *nipp*, apró dísz tárgy, csecsebecse

menádot (gör) – Dionüszosznak, a bor és a mámor görög istenének megrészegült női kísérői a *maniászok* – latinosan *maenades*, *menádok* (a. m. ’örjögők’) – voltak. Az isten „Bakkhosz” neve nyomán „bacchánsnők”-nek is nevezték őket. (L. Euripidész *Bakkhánsnők* c. tragédiáját.)

Eros – Erósz, a szerelem istene a görög mitológiában; eredetileg magától keletkezett, kozmogóniai őserő volt, amelynek hatására a káoszól rendezett világ lett, később Arész és Aphrodité fiát látták benne.

Thália (lat) – görögösen Thaleia, a görög–római mitológiában a kilenc Múza egyike, a komédia pártfogója és ihletője.

- 21 Anyagyilkos Néró! – Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (Kr. u. 37–68), római császár (Kr. u. 54–68); eredeti nevén: Lutius Domitius Ahenobarbus. Despotikus, zsarnok uralkodó, anyját, Agrippinát, majd feleségét Octaviát is megölette.

s hangja, mint a tüzes ecset, rajzolta betűit a szónak – a kép Heinrich Heine (1797–1856) *Vallomás* (Erklärung) című versének soraira utal: „és a norvég erdőből erőteli kézzel / kirántom a legmagasabb fenyőfát / és belemártom az Etna izzó torkába, és evvel a / tűzítatta, óriási tollal / írom rá a sötét mennyboltozatra: / »Ágnes, szeretlek!«” (Fodor József ford.).

– Mert *szeretem!* – a Hf₃ szövegében hiányzik a mondat végi felkiáltójel: „– Mert *szeretem!*” (I. 15). Javítva a Hf_{1, 2} 18 alapján. Az első kötetben a főszövegből (I, 21) a kurzíválás sajnos lemaradt.

Homérosz régi hasonlata szerint – vö. „Mint levelek születése, olyan csak az embereké is. / Földresodorja a lombot a szél, de helyébe az

erdő / mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra: / így van az emberi nemzet is: egy nő, más meg aláhull.” (HOMÉROSZ, *Íliász*, ford. DEVECSERI Gábor, 6, 146–149, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, I. 182–183)

Erzsi [...] ellenmondott a kis Imruska nevében az ördög incselkedésének – a keresztelendő gyermekhez intézett kérdésekre a keresztelőn a keresztszülőknek kell megfelelniük, és ők tesznek fogadalmat is a gyermek nevében.

- 22 Gimnáziumba járatom; miért ne? – Magyarország első leánygimnáziuma 1896. október 2-án nyílt meg Budapesten. A lányok addig vagy csak hétévnyomás felsőbb leányiskolába járhattak, amely nem adott érettségit, vagy pedig magántanulók lehettek a fiúgimnáziumokban, és ott tehettek érettségi vizsgát.

áll az Állam friss, új palotája – ez természetesen átvitt jelentésben értendő, a regényidő és az új Országház felépítésének ideje ugyanis nincs összhangban egymással. (A magyar országgyűlés az 1884. XIX. t. c.-ben rendelte el az új Országház megépítését, az első ülést 1896 nyarán tartották az addigra elkészült kupolacsarnokban, az egész építményt azonban csak 1902-ben adták át rendeltetésének.)

- 23 Mint a béka létráján szép időben – az egykorú időjós-lási hiedelem szerint ha az üvegedénybe tett leveli béka az ugyanoda helyezett létrán fölfelé indul, akkor szép idő lesz. Az itt hivatali aranylétrával egybekapcsolódó béka-motívum később a regény szimbolikus cselekménymenetében is fontos szerephez jut.

Szentgyörgyre – Szent György napjára, azaz április 24-ére. A római és a görög naptárhoz képest a magyar egy nappal később ünnepli ezt a keresztény vértanút. Április 23-át, III. Béla király halálának napját (1196) a magyar egyház ugyanis a Béla név ünnepévé tette. A folklórhagyomány gazdag mitológiai képzetkörrel – mindenekelőtt a Roszszal, a pogánysággal és a Sátánnal vívott harc motívumával – kapcsolta egybe a sárkányölő szent ünnepét. A regény szövegében Szent György említése révén így kimondatlanul is megjelenik a Sárkány

„árnyéka” – „Hintássék jegenyeakácának hosszú, egyenes árnyéka”, amely a Nelliék árvácskáit öntöző kútra esik, és így a keresztény szimbolikában „Szentháromság fűvének” nevezett szerény virágokra is „árnyat vet”.

tamariszkjára – *tamariszkusz*, (*Tamarix tetranda*), apró levelű dísz-cserje, jellegzetes temetői virág, amely az élet és a halál közti átmenetet jelképezi. Már az egyiptomi mitológiában is tamariszkuszfa zárja magába a megölt Ozirisz testét tartalmazó ládát; innen szabaddítja ki felesége, Ízisz, hogy később föltámassza. Babits *A régi kert* c. versében és a *Hatholdas rózsakert*ben is említi, (ez utóbbiban a vőlegénnyé tett, de az esküvő elől megszökő Franci „kényszerlakhelyének” leírásakor).

Rákhel és Lia, Márta és Mária – bibliai testvérpárok, akik vetélytársak is egyben. Rákhel Jákob kedvenc felesége, akiért 14 évet szolgál a lány apjánál, Lábánnál, mivel az a megígért 7 év után először a másik lányát, Liát csempészi az ágyába. A két feleség meg-megújuló küzdelmet folytat férje kegyeiért, illetve azért, hogy melyikük tudja öt több gyermekkel megajándékozni (1 Móz 29, 6–30). Az Újszövetségben szereplő Márta és Mária a betániai Lázár testvérei. Márta Jézus vendégül látásakor a házimunkában serénykedik, míg testvére vendégük lábához ülve hallgatja annak szavait. Jézus Mária magatartását ítéli helyesebbnek, mivel ő „a jobbik részt választotta, nem is veszti el soha” (Lk 10, 38–42). Az egyházi szimbolikában a fenti két testvérpár a *vita activát*, illetve a *vita contemplatívát* (vagyis a cselekvő és a szemlélődő életet) jelképezi.

méregbe jött ezen: – a Hf₃-ban szereplő „méregbe jött ezen;” pontossavesszője – sajtóhiba (I. 18). A javítás alapja: Hf_{1,2} 21.

24 ókulárén (lat>ném, rég, nép) – *okuláré*, szemüveg, pápaszem. (Vö. *oculus* (lat) – szem; *Okular* (ném) – szemlencse (nagyítón, távcsövön)

a két haza házasságában – az Ausztria és Magyarország közötti 1867-es kiegyezésben

Észak fürgetege – Oroszország, az Orosz Birodalom, amelyet a 18–19. században maguk az oroszok is „északi hatalomként” emlegettek

Sátordy elismerte – a Hf₃-ban olvasható „Sátordi” – nyilvánvaló következetlenség vagy szedési hiba (I. 19).

S feltűnt a fukar és vigyorgó öreg, feketekeretes pápaszemével, lengő, fehér kísértet-szakállával: Tisza Kálmán! – a korabeli élclapok karikatúráin Tiszát gyakran ábrázolták ördögi és kísérteties figuraként, pl. geszti vipera, az ördög kondérlját kavarázó szakács, boszorkánymester vagy szörnyűséges kísértet alakjában. (L. BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Bp., Corvina Kiadó, 1983, 91, 96, 101, 104)

ő kaput tárt minden erkölcstelenségnek a Párt és az Állam érdekében – Tisza feltétlen engedelmességet követelt párhíveitől a parlamentben, és ennek fejében szemet hunyt korrupciós ügyleteik felett. A jobb- és baloldali ellenzék egyaránt bírálta az uralma idején elharapózó közéleti erkölcstelenséget. Ő „maga becsületes, de másokat korrumpál” – írta róla a Pesti Napló (1879. okt. 2.), míg a baloldali lapok – pl. a függetlenségi Magyarország (1879–1881) – publicistái azoknak az ügyeknek a felderítésében jeleskedtek, amelyekbe többek közt a pénzügyminiszter sógora és a miniszterelnök bátyja is belekeveredett.

25 anatómát (gör) – *anatóma*, egyházi átok, kiközösítés

szolid (lat) – *szolid*, itt: szilárd, biztos

jezsuitizmust (lat) – *jezsuitizmus*, agyafúrt, képmutató ravaszság; a korabeli közfelfogás szerint a jezsuitákra, azaz a Jézus-társaság szerzetesekre jellemző elvek és módszerek összessége

macchiavellisták – *macchiavellista*, helyesebben: *machiavellista*, az erkölcsi elveket semmibe vevő, gátlástalan ember. Machiavelli, Niccolò

(1469–1527), itáliai államférfi, politikai gondolkodó és író nevéből, aki nevezetes államtudományi munkájában, *A fejedelemben* a fejedelmi abszolút hatalmat minden eszközzel megvalósító, erőskezű uralkodót állította műve középpontjába.

bravót (ol) – *bravo*, bérgyilkos (Olaszországban, a 17–18. században)

sicariust (lat) – *sicarius*, orgyilkos

27 nemtő – valaminek jelképes megszemélyesítője, védőszelleme

Terpszichoré – a kartánc Múzsája, Apollón kísérőinek, a Múzsák-nak egyike

bengáli fény – *bengáli tűz*, ázsiai eredetű, színes fénnel égő porkeverék, amelyet a villamosság elterjedése előtt színpadi fényforrásként, illetve nagyobb helyiségek intenzív megvilágítására használtak. Összetételétől függően fehér, vörös, sárga, zöld vagy ibolyaszínű fényt sugárzott.

Bacchus – a szőlő-, bor- és mámoristen Dionüszosz másik nevének, a „Bakkhosz”-nak latin névváltozata

palackjai adtak, így – a Hf₃-ban hiányzik a vessző: „palackjai adtak így” (I. 23). A javítás alapja: Hf_{1,2} 26.

28 Gleichenbergbe – *Bad Gleichenberg*, híres ausztriai, stájerországi fürdőhely, ahol többek között Mikszáth Kálmán is egy évtizeden át (1889–1909) gyógyíttatta gégehurutját.

kibicelt (ném) – *kibicel*, a német *kiebitzen* szóból, figyelemmel kísérni a kártyajátékot, de nem vesz részt benne

a Sors – a Hf₃-ban megjelent „a sors” – sajtóhiba (I. 24). A javítás alapja: Hf_{1,2} 27.

gnómjait (gör>lat) – *gnóm*, föld alatti törpe, manó, illetve törpeszerű, torz alak

- 29 Petőfi versét – Petőfi Sándor *Egy gondolat bánt engemet* c. költeményét

negóciúmaid (lat) – *negotium*, üzlet, ügylet; munkálkodás, ténykedés; a római klasszikusok munkáiban az *otium*nak – azaz a tétlenségnek, a pihenésnek, sőt az irodalommal való foglalkozásnak – az ellentéte

stikkelt (ném) – hímzett; *sticken*, hímez

- 30 cerberus – a görög és latin mitológiában *Kerberosz*, illetve *Cerberus*, az Alvilág bejáratát őrző kutya. Vérszomjas és érces hangú lény, akit gyakran több fejjel ábrázolnak. Manapság a zord és haragos örtréfás megjelölése.

anyikához – a gyermekkorában tanult, tájnyelvi „anyi”, „api” alakot Babits meggyőzőbbnek és családisabbnak érezte a köznyelvi „anya”, „apa” formánál. L. Gitta szóhasználatának későbbi elbeszélői értékelését: „Gitta nem *anyit* mondott, hanem *anyát*, előkelő és idegen módon.” (I, 89)

- 31 mappa (lat) – térkép

az az erős barnaszín – a Hf₃-ban olvasható „az a erős” – sajtóhiba (I. 26). Javítva a Hf_{1,2} 29 alapján.

az *ellenségek* ellen, akiket Imruska valami rettenetes, szoknyás és szárnyas lényeknek képzelt – az ördögi Hintáss alakjához Imruska gondolataiban rendszerint valamilyen szárnyas lény, illetve dolog –, légy, boszorkány, ruhaszárny stb. – kapcsolódik. (Vö. I, 174, 196, 201, 203 stb.)

kevésbé – a Hf₃-ban olvasható „kévésbé – sajtóhiba (I. 27). A javítás alapja: Hf_{1,2} 30.

- 32 Mintha egy béka ülne ott – a keresztény szimbolikában a béka az ördögök és a démonok megtestesítője, valamint a bűnök – többek közt a fősvénység – attribútuma. A *Jelenések könyvében* a Sátánt megszemélyesítő sárkány, illetve az Antikrisztus szájából béka formájában bújnak elő a tisztátalan lelkek (az ördögök) (Jel 16. 13). Gyakran szerepel béka a szentek megkísértésének ábrázolásain, valamint az ún. világ fejedelme és világúrnő képmásain (vö. strassbourgi dóm, 1280 k.). Ez utóbbiak szemből nézve csalóka szépséget árasztanak, de a hátoldalukat férges – köztük békák – falják fel. Az ilyen ábrázolásokon a béka halálszimbólum is.

Ki veszthette el? Ki fogja megtalálni? – A „talált erszény” motívuma a középkor legendáit összegyűjtő *Legenda aureában*, a Szent Ferencről szóló fejezetben is szerepel. A szent és társa itt egy pénztől dagadó erszényt találnak, amelyet Ferenc nem akar felemelni. Amikor a társa mégis felveszi, az erszényből hatalmas kígyó mászik elő. „A pénz Isten szolgáinak ördög és mérges kígyó” – vonja le a tanulságot Szent Ferenc.

- 33 ködmönnel – *ködmön*, gyapjas birkabőrből készült, rövidebb-hosszabb ujjas felsőkabát

ijedten – a Hf₃ „ijjedten” alakja – sajtóhiba (I. 29). Javítva a Hf_{1,2} 32 alapján.

aztán – a Hf₃-ban szereplő „aután” – sajtóhiba (I. 29). A javítás alapja: Hf_{1,2} 32.

dugta ki a fejét. – a Hf₃-ban olvasható, mondatvégi írásjel nélküli „dugta ki a fejét” – sajtóhiba (I. 29). Javítva a Hf_{1,2} alapján.

- 34 így ni! – a Hf₃ „ígyni” formája – nyilván sajtóhiba (I. 30). A javítás alapja: Hf_{1,2} 32.

spagátot (ném) – *Spagat*, zsineg, spárga

bugyelláris (lat, nép, rég) – pénztárca, erszény. (A latin „pugillares” szóból, amely „egymáshoz fűzött, viasszal borított írotáblácskákat” jelent. A szóátvétel oka a két tárgy formai hasonlósága.)

lorgnont (fr) – *lorgnon*, *lornyon*, összecsucskható, nyeles szemüveg (nők számára)

lélekzettel – a mai, kiejtés szerinti írásmóddal szemben Babits következetesen az etimologikus írásmódot alkalmazta ennek a szónak és származékainak az esetében: pl. „fellélekzése” (I, 95), „lélekzést” (I, 258), stb.

az úrnő kesztyűs tenyere letottyant a porba – a Hf₃-ban olvasható „lepottyant a porba” – sajtóhiba (I. 30). A javítás alapja: OSZK Kézirattár Fond III/1603/12, Hf_{PN} (10), Hf_{1,2} 33.

selyemruhás úrnő – a Hf₃-ban megjelent „seleymruhás” – sajtóhiba (I. 30). Javítva a Hf_{1,2} 33 alapján.

moralitás (lat) – középkori drámai műfaj, allegorikus szereplőket megjelenítő vallásos-didaktikus színjáték

35 sifőnjában (fr>ném, rég, nép) – *sifon*, *sifonér*, fehérműs és ruhás szekrény

vajjon – Babits a „vajjon” kérdőszót a Hf₃-ban csakis „vajjon” alakváltozatában használja.

obligát (lat) – kötelező, szokásos, elmaradhatatlan

Mammon – bálványként imádott pénz, gazdagság (a régi asszírok pénz- és bőségistenének nevéből)

36 Hopp, rándult a zsinór – a Hf₃-ban: „Hopp rándult” (I. 32). Javítva a Hf_{1,2} 35 alapján.

cukkedli (ném) – *Zuckerl*, cukorka, édesség

zsémbje – *zsémb*, szitok, veszekedés, *Schimpf* (ném), gúnyolódás, szidalom, (a mai magyar köznyelvben főleg igei és melléknévi változata használatos: vö. zsémbel/ödik/; zsémbes)

- 37 *Hármas Kis Tükörből – Hármas Kis Tükör*, Losonczy István (1709–1780) munkája, aki Utrechtben szerzett hittudományi doktori fokozatot, majd évtizedeken át a körösi főiskola igazgatójaként dolgozott. Ezt a művét – átdolgozott és bővített változatban – 1854-ig használták az iskolákban, alkotmánytani részei miatt azonban a Bach-rendszerben betiltották. A mű megvolt Babits könyvtárában is. (BABITS 1978 2:161)

reverenciával (lat) – *reverencia*, tisztelet, hódolat; tisztelgő meghajlás

galántériát (fr) – *galantéria*, könnyed udvariasság, finomság, előzékenység (főleg nők irányában); udvarlás

- 38 bizsegtek (táj) – *bizseg*, hemzseg, pezseg, bizserog

fenomén (gör) – rendkívüli képességű személy; különleges, ritka jelenség

impresszáriót (ol) – *impresszárió*, művészek, előadóművészek szerepléseit megszervező, a fellépéssel kapcsolatos ügyeiket intéző személy

Izsó Busuló Juhászának – Izsó Miklós (1831–1875), magyar romantikus szobrászművész egyik híres alkotása, a *Búsuló juhász* c. szobor

- 39 Champagne – észak-franciaországi bortermő vidék, amelyről a pezsgőt is elnevezték: vö. champagne (francia), sampányer (magyar), шампанское (orosz) stb.

filiszter (ném, pej) – nyárspolgár. A német diáknyelvből származó szó kezdetben olyan személyt jelölt, aki nem egyetemi tanuló, vagy pedig a diákság ellensége (a zsidókkal ellenséges ótestamentumi nép, a filiszteusok nevéből).

apoztrofálás (gör>lat, vál) – megszólítás, odafordulás, célzás

keszkenőt (nép, rég)– *keszkenő*, díszes női kendő

Ceres és Hébé bőségszaruja – itt: bőséges étel- és italforrása. *Ceres* – a gabonabőség archaikus itáliai istennője, akit igen korán a görög Déméterrel azonosítottak. *Hébé* – a görög mitológiában Zeusz és Héra leánya, aki gyermekkorában az istenek pohárnoka volt. A *bőségszarut*, amely mindig olyan étellel és itallal volt tele, amelyenre használója vágyott, a görög mitológia szerint eredetileg Zeusz készítette az őt csecsemőkorában tápláló Amaltheia kecske szarvából. A mitológiai ábrázolásokon a görög Tükhé és a latin Fortuna szerencseistennő jelvényeként szerepel, de Ceres istennőt, illetve a gyermek Dionüszoszt itató Inó királylányt is ábrázolták bőségszaruval.

ruináljátok (lat) – *ruinál*, romba, romlásba dönt, tönkretesz; a kifejezés a Babits-család levelezésében is előfordul, pl. BM anyjának fia feleségéhez írott 1921. máj. 26.-i levelében. (II, 32)

- 40 *Az Osztrák–magyar monarchia írásban és képben* – „1884-ben Rudolf királyfi [...] elhatározta, hogy egy nagy munkát létesít írásban és képben az ő leendő államairól, s erre nézve Jókaival tanácskozott elsősorban, mint olyannal, akit e feladathoz munkatársul kíván megnyerni. [...] Jókai a szerkesztés vezetésére csak abban az esetben vállalkozott, ha a »szűkebb hazát« nem teszik egy kalap alá Ausztriával, hanem külön szerkesztőség külön könyvekben ismerteti. [...] 1885-ben megindult a nagy munka, mely tizenhét évig tartott... Közben meghalt Rudolf trónörökös, s a patrónusságot özvegye, Stefánia vette át, s ettől kezdve [a munka] Jókait kevésbé érdekli. A könyv végül Széll Kálmán kormányának idején, 1901-ben végre elkészül.” (MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 308, 327–328, 357)

laguna (ol) – a tengernek turzások vagy homokszigetek által egészen vagy részben elzárt, sekély vizű, partmenti öble

plüssstáblás – *plüss*, gyapjúból, pamutból készült bársonyszerű szövet

fiskális (lat, rég, biz) – ügyvéd

Riván – *Riva degli Schiavoni*, Velencében, a Dózse-palota mellett kezdődő széles rakpart; paloták, templomok, szállodák szegélyezik

tósztanban (fr>ang) – *tószta*, pohárköszöntő

múzsza csókja érte (szól, tréf) – költői, művészi tehetsége van. Ezt az újkori mitológemát az antikvitás még nem ismerte, a múzsák ott még nem csókkal ihlették dalra a költőket, hanem egyszerűen „az isteni hangot ültették el” bennük. (HÉSZIODOSZ, *Istenek születése. Munkák és napok*, ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, Magyar Helikon, 1976, 8) A csókoló múzsza képe valószínűleg a 15. század első felének újlatin irodalmában jelent meg először Giovanni Pontano (Jovianus Pontanus, 1426–1503) egyik versében, aki azt kívánta Panormita nevű költőbarátjának, hogy a komédiaköltészet pajkos múzsájától, Tháliától kapjon hatszáz, vagy inkább negyven milliő csókot. (WALTHER, Ludvig, *Der Ritt des Dichters auf dem Pegasus und der Kuss der Muse – zwei neuzeitliche Mythologeme*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch – historische Klasse, 1996/3)

palazzókat (ol) – *palazzo*, palota

41 pínia (lat) – *pínea*, mandulafenyő, kerek koronájú, alacsony fenyő a Földközi-tenger partvidékén

lazaróni (ol) – *lazzarone* (főleg többes száma – a *lazzaroni* – használatos), Nápolyban koldulásból, alkalmi munkából élő személy; csavargó, semmittevő

krampampuli (ném) – fűszerekkel kevert rumból vagy pálinkából készült szeszecsal, amelyet felszolgáláskor rövid időre meggyújtanak

olympusi (gör) – *Olümposz*, hegység Görögországban, ahol a régi görögök hite szerint az istenek – s köztük a Miskával fentebb már kapcsolatba hozott Zeusz is – éltek

- 42 Beccaria – marquis de Beccaria, Cesare Bonesana (1738–1794), itáliai felvilágosult jogtudós, a modern büntetőjog előfutára. Korszakalkotó műve a *Dei delitti e delle pene*, 1764, (magyarul: *Bűnökről és büntetésekről*, 1834), amelynek megírására az ártatlanul kerékbe tört Calas esete indította. Calas pörét csak Voltaire kitartó sürgetése nyomán tárgyalták újra, s csak akkor derítették ki ártatlanságát.

gordiusi csomó – a hagyomány szerint Nagy Sándor egyetlen kardcsapással vágta szét Kr. e. 334–333 telén azt a bonyolult csomót, amellyel a legendás Gordiosz király harci szekérének rúdját és igáját kötötték össze. Egy jóslat ugyanis annak ígérte az Ázsia feletti uralmat, aki e csomót meg tudja oldani. Mai értelemben: bonyolult, megoldhatatlannak látszó feladat, amelyet határozottan és egyszerűen kell megoldani.

experimentum (lat) – kísérlet

gallimathiás (fr) – *galimatiász*, zagyvaság, badarság

Cicero – Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106–Kr. e. 43), római író és államférfi; a latin próza egyik legkiválóbb mestere, a leghíresebb római szónok

»Ragadj, hattyú!« – a fenti címet viselő mesét Babits abban az *Előszóban* ismerteti, amelyet V. Buzáth Anna *Óceán* című, 1926-ban, Egerben megjelent verseskötete elé írt: „Egy hófehér hattyú megy az utcán egy kicsi suhanc őrizetében; oly tiszta, ragyogó, gyönyörű a tolla, hogy mindenki, aki látja, szinte odáig lesz a vágytól, hogy megsimogassa. De abban a pillanatban, amint ujja a hófehér tollhoz ér, a suhanc elkiáltja magát: Ragadj, hattyú! És a kíváncsi ujjak menthetelenül hozzáragadnak a hófehér tollhoz; s király, pap, pékinas, kéményseprő, hájas polgár hajadon lány s tisztos matróna, mint csodálatos menet, komikus emberfűrt, összetapadva s meggörbödve az

alázat pozitívumában, ennek együtt kényszerülten a különös hattyú után, a csúfolódó utca népe között, amerre a tréfás suhanc vezet; mit sem okulva az egymás kárán, elválhatatlan odaragadva a csodahattyúhoz!” Ugyanitt Babits a mese mélyebb értelmét is elmagyarázza: „Ez a gyönyörű csodálatos hattyú a Költészet; és ez a pajzán suhanc a Sors, a költő híres Sorsa...” (LISZTÓCZKY László, *Műhelyek tisztásain*, Bp., Hungavin – Kráter Kiadó, 1991, 101)

- 43 atavizmus (lat) – visszaütés; olyan sajátosságok megjelenése valamely egyedben, melyek a közvetlenül megelőző generációkban már hiányoztak, de az ősoknél még megvoltak
- 44 pulpituson (lat, rég) – *pulpitus*, fából készült polc, asztal, amely mögött a kiszolgáló áll

Sie stand am Fenster und lachte – szó szerint: Állt az ablaknál és nevetett; Szabó Lőrinc fordításában: „a nő csak nézte és kacagott”. Idézet Heinrich Heine *Egy nő (Ein Weib)* című verséből.

Gyula az örök asszonyit aposztrófálta, a mosolygó bestiát – az *Örök Asszonyi* mitológéma – németül: *Ewig Weibliche* – legismertebb változata Goethe *Faust*jának záró soraiban jelenik meg („Az Örök Asszonyi / Hív odafent”), de az ezt övező kulturális kontextushoz a platonista filozófia Pszükhéjéről és János Jelenéseinek Napba öltözött Asszonyától a schellingi és szolovjovi filozófia Világlelkéig, valamint az orosz szimbolizmus Örök Nőiségéig és a jungi lélektan animájáig számos fogalom és toposz hozzátartozik. Gyula ezeknek egy igencsak vulgarizált és profanizált változatára utal, amely távolról a nietzschei szöke bestiával rokonítható. (Vö. WALKÓ György, *Faust és Mefisztó*, Bp., Magvető Kiadó, 1982, 343–351; D. E. MAKSZIMOVI, *A mitopoétikus elem A. Blok lírájában*, Helikon, 1982/2–3, 300–316)

»Régi történet, és mindig új marad...« – az eredetiben: „Es ist eine alte Geschichte, / Doch bleibt sie immer neu”. Idézet Heine *Egy ifjú ég egy lányért (Ein Jüngling liebt ein Mädchen)* című költeményéből.

sans peur et sans reproche (fr) – félelem és gáncs nélküli (lovag). A legendás vitézségű Bayard lovag – azaz Pierre du Terrail, chevalier de Bayard (1473–75 k.–1524) – állandó díszítő jelzője a róla szóló énekekben. Manapság a megtámadhatatlan erkölcsű férfiak néha komolyan, néha ironikusan használt jellemzése.

glorifikálja (lat) – *glorifikál*, dicsőít, magasztal

45 skiz (fr>ném) – *skíz*, a tarokkban a legerősebb ütőkártya

pagát (ol) – a tarokk legkisebb ütőerejű kártyája

skiz és pagát körmök közt táncoló fantomjai – vagyis az ördögök; vö. a közismert szólás értelmével: „A kártya – az ördög Bibliája”.

junói – *Juno*, ősi itáliai istennő, Jupiter hitvese, a házasság és a család védelmezője. Rokon vonásaik folytán később a görög Hérával azonosították.

a tarkakendős Irist – *Irisz* (gör), *Iris* (lat), a görög–római mitológiában a szivárvány istennője, Thaumasz és Elektra lánya, a harpüiák (hárpiák) nővére. Mint az eget a földdel összekötő szivárvány úrnője, az égiek – így mindenekelőtt Héra (Juno) – hírnöke, de mint a harpüiák testvére, halálistennő is egyben. Különleges hivatala volt a haladokló nők mellé állva kiszabadítani testükből a lelket. Irisz halálistennői vonatkozásaira Babits is utal *Ballada Irisz fátyoláról* című költeményében.

46 cicerone (ol) – az olasz idegenvezetők elnevezése; Ciceróról, Róma legnagyobb szónokáról kapták a nevüket, egy tréfás nagyító képzővel megtoldva

A jegenyeakác, mint egy ciprus, hajlongott – a *ciprus* a görög mitológiában Aphrodité szent fájaként a születés és a gyász kettős értékű jelképe, kedvelt temetői fa. A magyar irodalmi hagyományban ez az utóbbi jelentése dominál (vö. Petőfi *Cipruslombok Etelke sírjá-*

ról). A jegenyeakác „árnyékvető” szerepéről l. fentebb: II, 436.

Donna (ol) – úrnő, asszony

plaiddel (gael>ang) – *plaid, pléd*, gyapjúból vagy pamutból készült takaró

- 47 más idők tanúja – „Nagy idők tanúi” – így nevezte Vasskó Elemér (1867–1907) hírlapíró, a Budapesti Hírlap munkatársa lapjában az 1848–1849-es szabadságharc hőseit. A számyra kapott kifejezés legtávolabbi gyökere a Cicerótól származó „idők tanúja” formula. Serkentette létrejöttét Vas Gereben (1823–1868) 1856-ban, Bécsben kiadott regényének címe: *Nagy idők, nagy emberek* és Lonkay Antal (1827–1888) 1860-ban indított lapja, az *Idők tanúja* is. (BÉKÉS 1977:670)

pamutkráglit – *krágli*, ném.: *Kragen*, gallér; nyak(örv); keret

- 48 *dramatis personae* (lat) – a dráma szereplői

Miska a 67-es ujságot olvassa – a két szóba jöhető korabeli napilap: 1) a kiegyezés előkészítésében fontos és tevékeny szerepet vállaló Pesti Napló (megj. 1850–1939), amely 1867 után is igyekezett őrizni a lap irányvonalát megalapozó Deák Ferenc-i és Kemény Zsigmond-i örökséget. (Főbb munkatársai a 80–90-es években: ifj. Ábrányi Kornél, Acsády Ignác, Fenyvessy Adolf, Kaas Ivor, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Ágai Adolf stb.) Ennek valószínűségét azonban csökkenti a lap éles Tisza-ellenessége, amitől a regénybeli Miska – és annak prototípusa, BM édesapja – meglehetősen távol állt; 2) a másik, az előbbinél valószínűbb megoldás az 1882 és 1899 között megjelenő kormánypárti lap, a *Nemzet*, amely szintén az 1867-es kiegyezés alapján állt, de Tisza Kálmánt természetesen támogatta. (Ennek főbb munkatársai: Jókai Mór, Gajári Ödön, Beksics Gusztáv, Berzeviczy Albert, Csernátorny Lajos, Hegedűs Lóránt, Mikszáth Kálmán stb.)

prókátor (lat) – ügyvéd, védőügyvéd (gyakran rosszalló értelemben)

persuasióra (lat) – *persuasio*, rábeszélés, rábírás, meggyőzés

egy nagy függetlenségi lepedőt – ez a függetlenség párti, 1848-as alapokon álló újság alighanem az 1874 és 1913 között megjelenő, ekkortájt 16 ezres példányszámú Egyetértés lehetett. (A Pesti Napló példányszáma ennek kb. a fele, 8 400 volt.) A lapot Csávolszky Lajos alapította, ismertebb munkatársai közé tartozott Eötvös Károly és Kossuth Ferenc is. Az újság 1875. március 31-től vette föl a regényben is említett, „lepedő méretű” alakját.

- 49 interferencia – két hullámmozgásnak vagy rezgésnek egymást erősítő vagy gyengítő kölcsönhatása

pozitúrában (lat) – *pozitura*, különleges, furcsa, nem egyszer torz testhelyzet

Aktor (lat) – *actor*, színész, szereplő

Elizeus medvéit – Elizeus ószövetségi próféta, Illés tanítványa, megátkozta az őt kicsúfoló bételi fiúgyerekeket, akik közül negyvenketőt az erdőből kijövő nősténymedvék téptek szét (2 Kir 2, 23–24)

szcéna (gör>lat) – itt: feltűnő, botrányos jelenet

Nestor – *Nesztor*, a Tróját ostromló hadak legidősebb és legbölcsebb vezére, a homéroszi eposzok fontos szereplője

szónoki bottal – az archaikus görög korban a népgyűlésen szónoki botot ragadó ember isteni védelem alatt állott és sérthetetlennek számított, a szólás jogát senki sem tagadhatta meg tőle. (FINLEY, Moses I., *Odüsszeusz világa*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1985, 112)

minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs – idézet Berzsenyi *A magyarokhoz (Romlásnak indult...)* c. ódájából

- 50 Zsón, a sárga vizsla – a francia „jaune” szó „sárgát” jelent

Démos (görög) – *démosz*, az ókori görög városállamokban a köznép

rétor (gör) – szónok; az antikvitásban: az ékesszólás tanítója

Xantippék – *Xanthippé*, Szókratész, görög filozófus felesége, a sokat fecsegő, házsártos, összeférhetetlen feleség jelképe

beleszól a komédiába, mint Mefisztó – a középkori misztériumjátékokból – pl. Arnoul Gréban *Le Mystère de la Passion* (1452) c. művéből – ered a teremtéstörténetnek az a mozzanata, amelyben az Úrtól elpártolt angyalok ócsárolni kezdik Isten alkotását. Az efféle „beleszólás” legismertebb példája a magyar irodalomban Madáchnál, *Az ember tragédiájának* első színében található: vö. „Lucifer: S mi tessék rajta? [...] Méltó-e ilyen aggastyánhoz e / Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?” stb.

fenszterpromenáda (ném, rég) – *Fenster*, ablak; *Promenade*, séta; ablak alatti, főként az imádott nő ablaka alatti sétálás

51 ferbliben (ném) – *ferbli*, magyar kártyával játszott, nagy kockázatot igénylő kártyajáték

52 carbonari (ol) – *karbonárik*, az olasz nemzeti egység megteremtéséért küzdő titkos mozgalom tagjai a 19. század elején (a. m. ’szénégetők’)

carbonari-köpeny – *carbonaro* (ol) a carbonari mozgalom idejében divatos, ujj nélküli, kerek köpönyeg (általában élénk vörös színű béléssel és hajtókával)

Io mi sono poveretto / Senza casa, senza letto (ol) – egy ismert nápolyi dal kezdő sorai (a. m. ’Szegény vagyok, / Sem házam, sem ágyam’)

klepetus (rég, tréf) – régimódi, bő, galléros köpönyeg; ócska ruhadarab

charme (fr) – báj, kedvesség, szeretetre méltóság

- 53 pernahajdert (ném) – *pernahajder*, semmirekellő, haszontalan személy, gazfickó; a német *Bärenhäuter* (naplopó) régi és tájnyelvi *Perenheuter* alakjának átvétele
- 54 Rákhel és Lia – vö. II, 436
- kvaterkához (lat>lengy) – *kvaterka*, általában kiadós étkezést követő, férfitársaságban folyó iddoggálás és beszélgetés
- mondain (fr) – *mondén*, előkelő, nagyvilági, nagystílű
- 56 anakronisztikusan (gör>lat) – időt tévesztően, oda nem illően
- semmi se érdekelte többet – a Hf₃-ban szereplő „többét” – sajtóhiba (I. 53). A javítás alapja: Hf_{1,2} 57.
- el-elborzadva – a Hf₃-ban olvasható „elelborzadva” – sajtóhiba (I. 53). Javítva a Hf_{1,2} 57 alapján.
- misztériumairól (gör>lat) – *misztérium*, titok, rejtély
- 57 a cseléd szépen megterít, ebéd után leszedi az asztalt – a Hf₃-ban olvasható „megtakarít” (I. 54) olyan sajtóhiba, amely már a Hf₁ 58. oldalán megjelenik, s amely azóta minden Hf-kiadásban ismétlődik. A javítás alapja: Hf_{PN} (18), l. még I, 700.
- 58 perverz (lat) – visszás, fonák, természetellenes
- céltalanul szaladgáltak, mint az üstökösök a naprendszerben – az üstökösök mozgásának látszólagos szabálytalanságait, rendszeres időszakosságot nem mutató, „váratlan” megjelenéseit a csillagászok még a 19. század végén sem tudták megnyugtatóan magyarázni.
- 59 mingyárt – a Hf₃ megjelenésének idején a „mindjárt” mellett (vö. I, 111, 120, 121, 123, 125, 163, 165, 222, 225, 317, 367, 369, 388, 392) elfogadott volt a „mingyárt” szóalak is, amelyet Babits az előb-

bivel azonos gyakorisággal alkalmazott (vö. I, 62, 66, 75, 104, 121, 246, 344, 350, 352, 377, 569, 574).

az ürben – a mai köznyelvben hosszú magánhangzós „ür” szót és származékait Babits minden alkalommal rövid *ü*-vel írja: „nagy ür” (I, 70), „az ürt” (I, 365), „Torricelli-üre” (I, 223) stb.

sárkányt ereszt (szólás, tréf) – feleségét, anyósát utazni küldi, útra bocsátja

megregulázni – megleckéztetni, ráncba szedni; vö. *regula* (lat), szabályzat, ügyrend, szerzetesi alaptörvény

pincetokot (rég) – *pincetok*, útra vitt borosüvegeknek való rekeszes láda vagy kosár

Athénbe baglyot vinni – a „bagolyszemű” (glaukopólisz) melléknevet viselő Pallasz Athéné kedvelt városában, Athénben rengeteg bagoly élt, mivel e madár az istennő szent állatának számított. A szólás eredete Arisztophanész *A madarak* c. komédiájának egyik soráig vezethető vissza: „Ki hozna »baglyot Athenaebe?»” A fordító, Arany János magyarázó jegyzete a sorhoz: „Azaz: mint tengerbe vizet.” (ARISZTOPHANÉSZ, *Összes vígjátékai*, Bp., Franklin Társulat, é. n., 374)

flaskót (lat>ném) – *flaskó*, palack

repetáld meg (lat) – *repetál*, ismétél

61 Dante poklában a szurok – Dante *Isteni színjátékában*, a *Pokol* 21–22. énekének csalói szurokban főnek bűneikért

szerelmi fetisizmus – a nemi vágnak a megkívánt személy tárgyaira való áthelyeződése, kiterjedése

63 gimnáziumba járni, mint a zsidókisasszonyok! – a nők művelődési jogainak és lehetőségeinek biztosítása Magyarországon lassabban

haladt előre, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban: 1896-tól, az első leánygimnázium megnyitásától 1912-ig összesen három ilyen intézményt hoztak létre az országban. A tágabb értelmű emancipációban eleve érdekelt zsidóság természetesen ezen a téren is igyekezett élni az egyenjogúsodás lehetőségével.

Iphigénia – *Íphigeneia*, a görög mitológiában Agamemnón és Klütaimnéztra leánya, Oresztész és Élektra testvére, akit a görögök Trója felé hajózva, Auliszban akartak feláldozni Artemisz istennő kiengesztelésére. Az áldozati szertartás közben az istennő elragadta őt az oltárról, és Tauriszba vitte, ahol megtette templomának papnőjévé.

koturnusán (gör) – *koturnus*, lat.: *cothurnus*, eredetileg: a tragikus szerepet játszó görög színészek vastag talpú, magas sarkú cipője, amelyhez képest a komédiát játszóké cipője, a *soccus* alacsonyabb volt. Átvitt értelemben: feszes, mesterkélt ünnepélyesség, dagály.

64 hallgatni, elfutni – a Hf₃-ban szereplő „hallgatni elfutni” – sajtóhiba (I. 60). A javítás alapja: Hf_{1,2} 65.

65 gracióz (lat>fr) – kecses, bájos

kisztihand (ném, biz) – eredetileg: *küss' die Hand* (ném), kezeit csókolom (köszönési forma)

66 *unnók* – az „un” ige tárgyas ragozása, feltételes módú, többes szám első személyű alakja, amely már Babits korában is régiesnek, s kissé modorosnak számított

lunch-ön (ang) – *lunch*, villásreggeli, az angoloknál déltájban fogyasztott kisebb étkezés

popont – Bugát Pál (1793–1865) sikertelen, a kortársak által gyakran gúnyolt javaslata a kettőspont elnevezésére

budget (ang>fr) – költségvetés

nervus rerum (lat) – a. m. 'a dolgok idege, mozgatója', vagyis a pénz. Állítólag V. Henrik német császár nevezte a pénzt *nervus rerum gerendarum*-nak, azaz a véghezviendő dolgok mozgatójának.

- 67 Úri ösztöneik megvetették a pénzt – a Hf₃-ban közölt „Úri ösztönei” (I. 64) a Hf-kiadások rendszeresen ismétlődő hibái közé tartozik, bár mind a mondat logikai összefüggése, mind a Hf_{PN} (24) szövege az „Úri ösztöneik” alakot igazolja. L. I, 716.

Rothschild – a napóleoni háborúk idején meggazdagodott bankárcsalád, alapítója Mayer Amschel Rotschild (1744–1812). A nagy európai városokban alapítottak bankokat, és így jelentős befolyásuk volt az európai gazdasági, politikai életre.

főltalánám a repülőgépet – az első működőképes repülőgép, az amerikai Wright-testvérek biplánja a regény kezdetének idejénél mintegy két évtizeddel később, 1903. október 3-án emelkedett a levegőbe.

- 68 spártai – az ókori görög Spárta városának nevelési és erkölcsi elveire jellemző, szilárd és aszkétikus magatartás

arranzsört (fr) – *arranzsör*, szervező, intézkedő, elrendező. (Az idegen szavakat nem egyszer pontatlanul használó Gyulának itt inkább a „szervezés”-t (arrangement), nem pedig a „szervező”-t (arrangeur) kellene magára vállalni...)

Dámonom – *Damón*, Periklész zenetanára és tanácsadója Athénben, a Kr. e. 5. század első felében. A hangsorokat és ritmusokat azok éthoszi értéke szerint vizsgálta, és az ifjúság politikai nevelésének szolgálatába állította.

Pyldeszem – *Püladész*, a görög mitológiában Oresztész hűséges barátja és kísérője

csók, Judásé – Júdás, Jézus tanítványa és árulója; a Jézusnak adott csókkal jelezte a katonáknak, hogy kit kell elfogniuk

Kleopátráé – *Kleopátra*, Egyiptom uralkodónője (Kr. e. 69–Kr. e. 30), az ókor híres szépsége, Caesar szeretője, majd Antonius felesége. Politikai céljait gyakran női vonzerejével igyekezett elérni, de ez az őt foglyul ejtő Octavianus – a későbbi Augustus császár – esetében nem járt sikerrel.

öregebbek voltak egy nappal – a Hf₃-ban szereplő „öregebben” – sajtóhiba (I. 65). A javítás alapja: Hf_{1,2} 71.

- 69 ópium (gör–lat) – 1. éretlen mákféjek bemetszésével nyert és megszártított tejnedv; fájdalomcsillapító-, altató- és kábítószer 2. mákony; szellemi kábítószer. A gyilkossághoz és anarchizmushoz vezető szellemi „ópium” babitsi jelentéséhez l. *Az európai irodalom történetének* következő sorait: „[...] »az ópiumevő« de Quincey [...] híres esszéjének a címe például: *A gyilkosság mint szépművészet*. Ez úgy hangzik, mint valami rettenetes paródiája a reálistikus *l'art pour l'art*-nak [...] Az ópiumevő igazi szándéka mélyebb és komplikáltabb a paródiánál. Ha a fantázia birodalma elzárult: mért ne lehetne magát a valóságot mint fantáziát tekinteni? [...] S amelyet az egyén, ha nem fél a haláltól, bizonytal teljesen szabadon alakít. Örvényes gondolat, mely a morál modern történetében egyenes úton vezet André Gide-ig. Születése csak kevéssel előzi meg a modern anarchizmus keletkezését.” (BABITS 1979:381)

tabu (polinéziai>ang) – eredetileg: valamely tárgy vagy személy megnevezésére, érintésére vonatkozó szigorú vallási tilalom a természeti népeknél, illetve ilyen tilalom alá eső tárgy vagy személy; átvitt értelemben: szent és sérthetetlen dolog

vigécek (ném) – *vigéc*, utazó ügynök, üzletszerző

szeladonhoz (fr, rég, irod) – *Céladon*, eredetileg Honoré d'Urfé (1568–1625) *Astrée* c. pásztorregényének hőse, epekedő szerelmes ifjú. A szó idővel „szoknyavadász” jelentést is kapott.

70 purgatóriumotjárt – *purgatórium*, tisztítótűz, a katolikus vallás túlvilági elképzelése szerint a bocsánatos bűnökkel terhelt lelkek megtisztító szenvedésének helye

71 professzorok (lat) – *professor*, az I. világháború előtt nemcsak egyetemi, hanem gimnáziumi tanár is

ciszterciáknál – *cisztercita*, archaizáló forma; mai hivatalos alakjában: *ciszterci*, oktatással foglalkozó katolikus szerzetesrend, amely első kolostora helyének, a franciaországi Citeaux – latinul: Cistercium – városának nevét őrzi elnevezésében. Magyarországra II. Géza hívott be cisztercieket, s végül III. Béla telepítette le őket a 12. században. A rend itthoni központja a III. Béla által alapított Zirc lett, ezért is nevezik zirci papoknak a fehér reverendát fekete skapulárával (vállruhával) hordó szerzeteseket.

72 grandezzával (sp) – *grandezza*, méltóságteljes, büszke magatartás; nagyvonalúság

Gruber Franci – mint ez Babits regényalakjaival nem egyszer megtörténik, Gruber Franci is szerephez – sőt egyenesen főszerephez – jut az író egy másik művében, az 1936-ban megjelent *Hatholdas rózsakert* c. kisregényben. Erre az összekapcsolódásra a kisregény elbeszélője is utal: vö. „Gruber Franciról akarok beszélni, akiről pár szót már szoltam egy regény közepén”, ő „kollégája annak a nagyszerű és végletekig korrekt Miskának, akiről nagyon hosszan meséltem ugyanabban a regényben” stb. (BABITS 1976:803)

73 Tessék maradni, legyen szerencsénk. – a Hf₃-ban szereplő „maradni legyen” – szedési hiba (I. 70). A javítás alapja: Hf_{1,2} 75.

grandseigneur (fr) – nagyúr, főúr; bőkezű, nagystílu férfi

74 ignorálni (lat) – szándékosan mellőzni, figyelmen kívül hagyni

tulajdonkép – a Hf₃-ban a hosszú mássalhangzós változat mellett előfordul ez az egykor ugyancsak szabályosnak számító, rövid más-

salhangzós forma is. A kétféle alak Babitsnál lényegében azonos gyakorisággal szerepel: vö. „tulajdonkép”: I, 90, 93, 180, 325, 326, 365, 487, 549, 552; „tulajdonképen”: I, 540; „tulajdonképpen”: I, 118, 129, 133, 135, 236, 408, 416, 510, 523, 553.

ellúdbőrözte – a „libabőrös” és a „lúdbőrözik” szavak származékait feltehetően a tájnyelv gazdagította azzal a sajátos jelentéstöbblettel, amellyel Babits műveiben szerepelnek. A „lúdbőrözik” szó leggyakoribb értelme a Hf-ban: „borzongó vagy borzongató érzést keltve valami különöset, titokzatosat mond”.

Petrezselyem-utca – megjelenik a *Timár Virgil fia* c. Babits-regényben is: „A Petrezselyem utca nem tartozott a legjobb híré helyek közé. A város végén volt, ahol már csak a vásártér következett, a temető és a régi puskaporos torony.” (vö. BABITS 2001:16–17, 334–335)

Stirling-ház – a *Timár Virgil fia* c. regényben e házban lakik Vágner Lina. „Ez a ház [...] valóságos lerakodóhelye a legalsó nyomorrétegnek. Valaha a város büszkesége volt, az első nagyszabású bérház-építmény, emeletes [...] a szenny és rendetlenség úgy gyűlt föl évről évre a sívár hodályban, mint folyóban az iszap [...] tisztességes ember nem ment többé lakni a Stirling-házba. Az első részben még volt egy bérkocsis...” (vö. BABITS 2001:17, 335)

fiakker (fi>ném) – *fiaker*, kétlovas bérkocsi. Az elnevezés Szent Fiacriussal, a kertészek védőszentjével áll kapcsolatban, mivel a bérkocsi feltalálójának, Nicolas Sauvage-nak a házán, a 17. század végi Párizs St-Martin utcájában, egy Szent Fiacriust ábrázoló cégér függött.

76 kiknek egyetlen reményük – a Hf₃-ban olvasható „kiket” – sajtóhiba (I. 73). Javítva a Hf_{1,2} 78 alapján.

novae tabulae (lat) – a. m. ’új adóskönyvek’, ill. ’új törvénykönyvek’. A római köztársaság idején bizonyos helyzetekben – pl. pénzügyi helyzet esetén – új adóskönyvekben rögzítették a módosított régi adósságokat. A Catilina-összeesküvés során (Kr. e. 63) a „*novae tabulae*” jelszó már az összes adósság eltörlését jelentette: „A tékozló nemes

ifjak »új törvénytáblákat« követeltek, vagyis az adósságok eltörlését, de főtörekvésük mégis a forradalom volt, hogy egymás közt oszthassák föl az állami hivatalokat.” (MARCZALI Henrik, *Nagy képes világtörténet* (1898–1905), 3. köt. III. rész. XX. fej.) Gaius Sallustius Crispus római történetírónak (Kr. e. 86–36) a Catilina-összeesküvésről szóló könyve (*De coniuratione Catilinae*) Babits ifjúkorának kedvelt olvasmánya volt: „...sűrű egymásutánban olvastam a latin auctorokat; legtöbbet és legszívesebben ez időben Sallustiussal foglalkozván.” (TÉGLÁS 1997:9)

impertinenciát (lat) – *impertinencia*, szemtelenség, arcátlanság, pimaszság

zsupon lódulsz vissza – *Schub* (ném), toloncolás; *zsuppol*, *zsupon elvysz*, toloncol, azaz hatósági úton bekísértet és felügyelet alá helyeztet valamilyen közrendet veszélyeztető személyt

- 77 dzsinnek (arab) – *dzsinn*, (gyakran rossz szándékú) szellem, démon az arab és perzsa mesékben. A muzulmán hagyományban légiés vagy tüzes lényeknek képelték őket, akik szabadon változtatják alakjukat, és bármilyen parancsot képesek teljesíteni.

zsidó lányt veszünk el [...] oly témát pendítve, mely azon években államférfiak témája volt – Magyarországon Szent László uralkodása (1077–1095) óta törvény tiltotta a keresztények és zsidók közti házasságkötést. E középkori tilalom feloldására csak 1848-ban készült törvényjavaslat, de ebből akkor nem lett törvény. 1881-től szintén tárgyalta az országgyűlés a két vallás hívei közti házasság engedélyezését és a külföldön kötött effajta házasságok törvényesítését. A képviselőház ezt már megszavazta, a főrendiház azonban két alkalommal is elutasította. Csupán a polgári házasságról elfogadott 1894. XXXI. tc. mondta ki végre egyértelműen, hogy a Magyarországon megkötendő házasságoknak nem lehet akadálya a házasulandó felek közti vallási különbség.

...a szerelem mindent / Pótol, a szerelmet nem pótolja semmi. – Petőfi *A csillagos ég* (1847) c. versének szállóigévé lett befejezése.

A verssorok szövege és regénybeli tördelése pontatlan. Helyesen: „A szerelem mindent pótol, s a szerelmet / Nem pótolja semmi.” (PETŐFI Sándor, *Ősszes versei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 747)

kufár (ném) – nyereszkedő, haszonleső; régen: kereskedő, szatócs. Az irodalmi német *kaufen* (vásárol) családjába tartozó középfelnémet *kauf* (vásárló, adó-vevő, kereskedő) szó magyarosult alakja.

exet ittak – poharukat egy hajtásra fenéig ürítették. (A latin *ex-* ige-kötő (praeverbium) jelentése a szóösszetételekben: ’ki-’, ’egészen’, ’végig’, ’teljesen’; vö. *exbibō* 3, kiissza.)

colhárfa (ném, rég) – széltől megszólaltatott hárfaszerű hangszer

78 heroszi (gör) – hősi; félisteni

Achilles és Hektor csókolgatták egymást – a szemben álló görög és trójai sereg legnagyobb hősei, egymás ádáz ellenfelei

79 *l'art pour l'art* – a. m. ’művészet a művészetért’. A 19. század második felében kialakult, a művészet öncélúságát valló, és annak társadalmi szerepét tagadó esztétikai felfogás, amelyet Victor Cousin (1792–1867) írásai említenek e néven először. Fő teoretikusa: Théophil Gautier. Az egyetemi hallgató Babits *L'art pour l'art* című, Bodnár Zsigmondnak készített dolgozatában írja: „[...] a Szép alázatos szolgálóleánya volt a Jónak és Igaznak, pedig maga is uralkodásra és hercegnőségre van teremtve – így gondolták ezt [...] egy átmeneti korban [...] századunk nyolcvanas éveiben – akkor történt a Művészet ezen emancipációja.” (BELIA 1983:170–171)

renegát (lat) – hazájától elpártolt, ellenséghez áttért

Sobri – Sobri (vagy Zsubri) Jóska (? – 1837), híres magyar betyár. 1835 májusában hajtotta végre első rajtaütését cinkostársaival, akikkel hamarosan szinte az egész Dunántúl közbiztonságát fenyegették. „Az urakat rabolják, de az szegényt nem bántják” – mondta róluk az

egykorú nóta. Sobri nagylelkűségének és gavallérságának nemsokára a művelt körökben is híre ment, ahol rebesgetni kezdték, hogy ő valójában a kalandjairól híres Vay József gróf, a máramarosi főispán fia. Más hírek szerint a gazdag becsehelyi Csúzy család egyik elzúllott fia lett volna, aki tíz évig csikóskodott a Bácskában. 1837 febr. 16-án, mikor a lápafői erdőben tűzharcba keveredett és a zsandárok bekerítették, Sobri a bitófa helyett inkább az öngyilkosságot választotta, és agyonlőtte magát. Kiléteére Eötvös Károly derített fényt a Budapesti Hírlap 1887. októberi tárcasorozatában – ezek szerint a legenda betyárt eredetileg Pap Józsefnek hívták, és a vas megyei Endréd község kovácsmesterének fia volt.

zöld asztaltól – *zöld asztal*, a kártyaasztal

- 80 nem fogyott el ezeregyéjszakája – Hf_{1,2} 83 és Hf₃ I. 77: „ezeregy éjszakája”, ami sajtóhiba, mivel a különírás csökkenti a kifejezés metaforikus értelmét. (A hiba nyilván onnan ered, hogy a Hf_{1,2}-ben a sor végére került „ezeregy” után elfelejtették kitenni a kötőjelet. Az „ezeregyéj” szó a Hf₃-ban mindenütt egybeírva szerepel.) *Ezeregyéjszaka*, az arab irodalom sokféle forrásból táplálkozó, több évszázadon át formálódó híres mesegyűjteménye, amely mai alakját a 16–17. századi Egyiptomban kapta meg. A Babits regényében megjelenő „ezeregyéj”-motívum szintén rendelkezik azzal a jelentéssel, amelyet Szerb Antal az egész mesegyűjteményről megállapít: „Alaphangulata az egzisztenciális bizonytalanság. Oly mértékű bizonytalanság, hogy már irreális formákat ölt [...] Valamennyi történet példázat a sors minden képzeletet felülmúló hatalmáról. Az emberi akarat arra való, hogy minden ellenkezőképpen történjék, mint ahogy akarjuk.” (SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1962, 154–155)

salamoni ítélőtrónra ült – utalás a bibliai Salamon király ítélkezéseire, aki bonyolult ügyekre is bölcs és talpraesett megoldásokat talált

anima vilis (lat) – hitvány lélek

Harun al Rasid – pontosabban: Harún ar-Rasíd, bagdadi kalifa, uralkodott Kr. u. 786–809; az *Ezeregyéjszaka* meséiben a tökéletes uralkodó mintaképe

indiai gnóm – utalás a torz alakú muzsikus meseszerűségére és cigány származására

- 81 tettekre nem vágyott – az író életében megjelent kiadásokban mindenütt „tettekre nem vágott” szerepel, ami nyilvánvaló sajtóhiba (vö. Hf₁,₂ 84, Hf₃ I. 78). A „vágott” szót értelemszerűen „vágott”-ra javítottuk.

elektromos gomb – az ún. elektroszkóp – az elektromos feszültség kimutatására szolgáló eszköz – tetején található gömb, amely az elektromos töltés összegyűjtésére szolgál

- 82 virtusok (lat) – *virtus*, erény, hősiesség; pejoratív értelemben: hősködés

kékhasú [...] angyalos papírok – Magyarországon az 1892-ig érvényben lévő, nagyobb címletű bankjegyek közül a 100 és az 50 forintosnak volt kék a színe, ezeken szerepeltek olyan gyermek angyalkák, amelyek különféle jelképes tárgyakat – sarlót, könyvet, horgonyt, körzöt és kalapácsot – tartottak a kezükben. A legkisebb értékű papírpénz, az 1 forintos, fehér és kék is lehetett; az előbbin Ferenc József arcképe, az utóbbin egy pálmaággat tartó, szárnyas kis angyal volt látható. (Vö. RÁDÓCZY Gyula, TASNÁDI Gyula, *Magyar papírpénzek 1848–1992*, Bp., Danubius Kódex Kiadói Kft, 1992)

- 83 a Kígyó [...] az első ügyvéd volt – vagyis: a bibliai kígyó rábeszélő, igazságot megmásító tehetsége az ügyvédek képességeihez hasonlatos

Peithó istenasszony – a görög mitológiában a rábeszélés istennője

- 84 vizesnyolcasok – a járda locsolása nyomán keletkező 8-as alakú rajzolatok. A nyolcas szám szimbolikus jelentése igen összetett; töb-

bek között a megmásíthatatlan végzet szimbóluma. Az európai misztikus gondolkodásban a nyolcadik bolygószféra a halálnak, a végzet bolygójának szinonímája. A holdfényes aszfalton megjelenő vizes-nyolcasok ilyenformán Kováts Laci tragikus sorsát vetítik előre.

Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra – a 19. század irodalmában „divatossá vált, hogy az európai fővárosokat: Rómát, Párizst, Londont – Babilon elnevezéssel illették [...] a hazai szóhasználatban Budapestre vonatkoztatva, konzervatív, puritánkodó, sőt reakciós mellékszövegével szivárgott be a Babilon csúfnév, utóbb kellemetlenül összerímelve Horthy Miklós 1919. november 16-i bevonulásakor elhangzott fenyegető kijelentéseivel a bűnös Budapestről.” Ennek „éle az idők múltával megkopott, s később inkább macskakörmök között, fanyar gúnnyal idézgették”. (BÉKÉS 1977:56, 353)

orfeum-előadásra (ném) – *orfeum*, varietéműsort adó zenés szórakozóhely, mulató, amelynek nézőterén az asztaloknál ülő vendégek ételleket és italokat fogyaszthatnak (a csodás görög mitológiai dalnok, Orpheusz nevéből)

Samszeddin nagyvezér – az *Ezeregyéjszaka* egyik meséjében, *A szép Badr ed-Dín történetében* Samsz ed-Dín vezír azt tervezi, hogy az ő születendő leánya, valamint öccse születendő fia majdan egybekelnek, ami sok-sok véletlen és számtalan bonyodalom után végül is megvalósul. Az író által említett mese mai kiadása: *Ezeregyéjszaka 1–3, 1. kötet*, Bp., Auktor–Dunakönyv Kiadó, 149–201.

macskák – Európában a macskát elsősorban lusta, élösködő és hízelkedő állatnak tekintik. Lehet a nemi vágy szimbóluma, és sok helyütt a pokol szolgájaként is számon tartják. A magyar néphit a boszorkány hatását, szolgáját és egyik leggyakoribb megjelenési formáját látja benne.

majmok – a majomnak a keresztény kultúrkör szimbolikájában kizárólag negatív jelentése van. Ebben az emberhez hasonlító lényben sokáig csak az ember torzképét, az ördög kísértéseinek jelképét látták, s magát az Antikrisztust is „Krisztus majmának” nevezték.

valami vastag bőgése egy nagyon szőrös és erős és ügyetlen és szomorú bestiának – azaz Lucifernek. Lucifert Dante az *Isteni színjáték*ban, a *Pokol* 33. énekében olyan „szőrös csípőjű”, „tömött szőrű” szörnyetegnek írja le, aki „hat szemmel sír örökké, s három állon / csöpög le folyton könnye”. (Babits Mihály ford.)

lajtorja (rég) – *Leiter* (ném), létra, lajtorja. Ez az eszköz minden kultúrkörben az ég és a föld kapcsolatát jelképezi, és összekötő szerepénél fogva a szellemi felemelkedés és a tökéletesedés szimbóluma is. Az ószövetségi Jákob álmában megjelenő lajtorja – „Jákob lajtorjája” – szintén a rajta le-föl járó angyalokat, valamint Isten házáat és a mennyek kapujának helyét mutatja az álmodónak. (Ter 28, 12–19.)

- 89 lobbót vetett (vál, ritk) – *lobbot vet*, 1. (gyúlékony anyag) hirtelen lángolni kezd; 2. (érzelem) hevesen kitör
- 90 yankeeé (ang) – *yankee*, mai írásmóddal: *jenki*, angolszász eredetű észak-amerikaiak gúnyneve
- 91 Pitavalban – *Pitaval*, bűnesetgyűjtemény; nevét François Gayot de Pitaval (1673–1743) francia jogtudósról kapta, aki 1734-től 20 kötetben jelentette meg Párizsban a leghíresebb bűnügyek leírását (*Causes célèbres et intéressantes*). A gyűjtemény legérdekesebb eseteit 2 kötetben magyar nyelven is kiadták (*Pitaval, azaz világhírű bűnesetek tára*, Pest, 1869).

Fatia Negra – Jókai Mór *Szegény gazdagok* c. regényének központi figurája (vö. II, 489)

Cartouche – Louis Dominique Bourguignon (Cartouche), híres francia bandita (1693–1721). Kalandjait már halálra ítéltése előtt színpadra vitték, s utána a francia ponyvairodalom kedvelt hősévé vált.

- 92 pesszimizmusa schopenhaueri magaslatokat ért – Schopenhauer, Arthur (1788–1860), német filozófus. Antihegelianus nézetei sze-

rint a világ lényege a vak, irracionális akarat. Pesszimista filozófiája Leibniz túlzott optimizmusa ellen is irányul: szerinte ez a világ nem a legjobbika, hanem a legrosszabbika a lehetséges világoknak. Vö. Babits jellemzését Schopenhauerről *Az európai irodalom történetében*: „Schopenhauer kimeríthetetlen a világ fájdalmanak és nyomorúságának ecsetelésében, a természet egész síkján át, az emberi élet és történet világáig.” (BABITS 1979:312)

93 »anyagylkos Nero« – vö. II, 434

94 tébolygott (rég, irod) – *tébolyog*, zavart bizonytalansággal bolyong

Hélios – *Héliosz*, a nap és a napisten neve a görög mitológiában

Kamara – Ügyvédi Kamara, az ügyvédek érdekvédelmi testülete, amelyet Magyarországon az 1874. XXXIV. tc. alapján hoztak létre. Feladatai közé tartozott az ügyvédek jogainak megvédése, az ügyvédi kar erkölcsi tekintélyének megóvása, a jogszolgáltatás munkájának javítását célzó javaslatok kidolgozása, illetve a kamara tagjai fölött fegyelmi hatóság gyakorlása.

suskusa (biz, pejor) – *suskus*, nem tiszta, szabálytalan ügy, ravaszság

95 a bűn is csak az erő megnyilvánulása – Friedrich Nietzsche (1844–1900) nézeteit jellemző gondolat

97 félbeli (táj) – félig töltött, félig telt

Sátordy – a Hf₃-ban olvasható „Sátordi” – elírás vagy sajtóhiba (I. 95).

a házasságvédő Juno – vö. II, 447

kolloquium (lat) – itt: szűk körben folyó beszélgetés, tanácskozás

apológiát (gör) – *apológia*, védőbeszéd, valamely tan dicsőítése

az ékesszólás tüzes nyelvei ereszkedtek le az ügyvédre – a Szentlélek pünkösdi eljövételének parodisztikus átfogalmazása. Vö.: „Egyszerre olyan zúgás támadt az égből, mintha csak heves szélvész közeledett volna, és egészen betöltötte a házat, ahol egybegyűltek. Majd lángnyelvek lobbantak és szétoszolva leereszkedtek mindegyükre. Mindannyiukat eltöltötte a Szentlélek, és különböző nyelveken kezdtek beszélni, úgy ahogy a Lélek szólásra indította őket.” (ApCsel 2, 15)

Pyladesem – vö. II, 454

panaceának (gör) – *panacea*, varázsszer, minden bajban használó csodaszer

- 98 van itt szó. – a Hf₃-ban hiányzik a mondatvégi pont (I. 96). A javítás alapja: Hf_{1,2} 103.

Facundia istenasszony – az ékesszólás istenasszonya a görög mitológiában

méze ömlött ajkairól – a héber nyelvben a „méh” és a „lélek” egyaránt a döngicsélést érzékeltető *dbr*, ’szó’, jelentésű szóra megy vissza. Ebből származik az a máig használatos metafora, mely az ékesszólásukról nevezetes személyeket „mézesajkúaknak” hívja. Az antikvitásban Pindarosról és Platónról mesélték, hogy ékesszólásukat a méhnek köszönhetik, mely a bölcsőben az ajkukra szállt. Ezt a legendát a keresztények Milánói Szent Ambrusra (attribútuma a méhkas), Aranyszájú Szent Jánosra és Clairvaux-i Szent Bernátra vonatkoztatták. Ezért lett a méh Apollón napisten kísérőinek, a Múzsáknak is szent állata, mint ami az isteni Intelligencia részecskéjét, az „Ígét” (Jn 1,1) hordozza. Ilyen értelemben beszélt az egyház Krisztusról mint Mária-méhkas mézéről. (HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Bp., Helikon Kiadó, 1999, 155)

- 99 *én Nellit szeretem!* – a Hf₃-ban hiányzik a mondat végi felkiáltójel (I. 97). A javítás alapja: Hf_{1,2} 104.

100 amint csak az az adott körülmények között – a Hf_{1, 2, 3}-ban egyaránt hibásan: „amint csak az ez...” (Hf_{1, 2} 106, Hf₃ I. 98). A javítás alapja: Hf_{PN} (34). L. még I, 739.

102 deklamálsz (lat) – *deklamál*, szaval, szónokol, nagy hangon beszél

Tonans – Jupiternek, a latin mitológia főistenének, a mennydörgés és a villámlás istenének egyik díszítő jelzője; a. m. ’mennydörgő’.

103 Hospitalis – Jupiter egy másik díszítő jelzője, a. m. ’vendégszerető’. Vö.: „Juppiter, azt mondják, hogy a vendégjogra te örködsz” (P. VERGILIUS Maro, *Aeneis*, ford. LAKATOS István, I, 732., Európa Könyvkiadó, 1962, 23).

feddhetetlenségében – Hf_{1, 2} 109 és Hf₃ I. 101: „feddhetlenségében”, ami nyilván sajtóhiba. A Hf_{PN} megfelelő helyén (36) ugyanis kettős mássalhangzó áll, és a Hf₃-at követő alapszövegünk többi előfordulásában is „fedd-” tő szerepel: „feddhetetlen” (I, 45, 179, 465, 506), „feddhetetlenségem” (I, 199).

csalán és ügyvéd [...] nem fogékony a mennyei nyilak iránt – egyéni változata az ismert közmondásnak: „csalánba nem üt a mennykő” (azaz hitvány emberrel nem szokott nagy szerencsétlenség történni).

104 híve vagyok a nőemancipációnak – a nőemancipációért, vagyis a nők egyenjogúsításáért folyó küzdelem az észak-amerikai kontinensen már a függetlenségi háborút (1775–1783) követően megkezdődött. Később a rabszolgapfelszabadítás 19. századi sikere adott újabb lendületet ennek a hamarosan Európára is áttérjedő mozgalomnak. A női egyenjogúsítás lépései Magyarországon általában lassabban követték egymást, mint Nyugat- és Észak-Európában, mivel a hazai általános felfogás szerint a „női sajátosságok” („gyengébb testi felépítés”, „alacsonyabb foknál megállapodó testi és lelki fejlődés”, „ingerlékeny kedély”, „az elvont, analitikus vizsgálatoktól való idegenkedés”) ha kivételes esetekben nem is, de társadalmi méretekben aggályossá tennék „a két nem erőszakos és mesterséges nivellálását”. A magyarországi egyetemek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti karai

1895-ben nyíltak meg a nők előtt, (a francia egyetemek már 1863-ban), de a németországi nők ekkor például még nem járhattak egyetemre. A magyarországi férjes asszonyok vagyonukkal és jövedelmekkel a törvény értelmében szabadon rendelkezettek, (a francia és a német asszonyok ezt nem teheték), politikai választójoguk azonban se nekik, se a többi európai és amerikai nőnek nem volt.

uzsonnára – a Hf₃-ban megjelent „uzsonára” (I. 102) – sajtóhiba. A javítás alapja: Hf_{PN} (7), Hf_{1,2} 110.

105 eminens pont – az a kiemelkedő pont, ahol az elektromos töltések összegyűlnek

106 lúdbörzésein – vö. II, 457

fölkeltették – a Hf₃-ban szereplő „fölkeltötték” – sajtóhiba (I. 104). A javítás alapja: Hf_{1,2} 112.

krantich (ném) – bágyadt, nyűgös, vö.: „Ez a gyerek olyan *krantich* lett egyszerre.” (BABITS 1997: 47)

107 mégegyszer – a Hf₃-ban ez az egybeírt forma 7-szer fordul elő, a napjainkban egyedül helyesnek számító „még egyszer” – 19 alkalommal.

a Múzsza csókját – a Hf₃-ban itt szereplő „Muzsa” nyilván sajtóhiba (I. 106); a szó többi négy előfordulása mind hosszú ékezetes (vö. I, 27, 40, 107, 414).

108 Ibikusz darvai – Ibükosz (Kr. e. 6. sz.), görög költő. A hagyomány szerint rablók gyilkolták meg, s csak egy égen szálló darucsapat látta megölését. Az egyik gyilkos később a fölöttük elszálló darucsapatra mutatva – „Ezek Ibükosz darvai!” – önkéntelenül is elárulta önmagát és gaztettüket. A történetet Schiller is feldolgozta *Die Kraniche des Ibykos* (*Ibykos darvai*) c. balladájában.

krugatásuk – *krúgatás*, a darvak sajátosan mély, túlkölésszerű hangja

apokaliptikus – végítéletszerű, szörnyűségekkel teli; látomásos. (Az újszövetségi *Jelenések könyvének* – görög nevén az *Apokalipszisnek* – nevéből, amely a világ végéről és annak szörnyűségeiről szóló jövendöléseket tartalmaz.)

A vasárnap, mint egy nagy apokaliptikus *Sabbath* állt előtte – Szent Ágoston *De civitate Dei* című munkájában a bibliai teremtéstörténet hét napjának mintájára a világtörténelmet is hét korszakra osztotta fel. Mivel e párhuzamba állításban az első történelmi korszak a zsidó hét első napjának, a vasárnapnak felel meg, a világ vége itt egy apokaliptikus Szombattal – héberül Sabbathtal – fog egybeesni, míg a hétfőtől vasárnapig terjedő keresztény hétbeosztásokban a vasárnap lesz a világvégi „hetedik nap”.

109 kocolt (táj) – *kocol*, (ajtón, ablakon) kopogtat. A szó előfordul az író korábbi műveiben is, így a *Budapesti történet* c. ifjúkori novellában: „...kocolt az ablakomon.” (*Babits Mihály ifjúkori írásai*, összeáll. és jegyz. TÉGLÁS János, Bp., 1984, 136), illetve *A gólyakalifa* c. regényben is: „A cselédszoba ablakán kocoltam.” (BABITS 1997¹:23)

110 meneteles (rég, táj) – enyhén emelkedő

medici Venus – Praxitelész *Knidoszi Aphrodité*-szobrának egyik változata után (Kr. e. 3. sz. eleje) Kleomenész Kr. e. 1. sz.-i athéni szobrásztól készített másolat. Korábban a római Villa Mediciben volt, ma a firenzei Uffiziben őrzik. (Vö. II, 580)

Newyork – Hf_{PN} (39), Hf_{1, 2} 116, Hf₃ I. 109: ugyanígy. Egyéni, de a korban megengedett írásváltozata a ma „New York” formában írt amerikai nagyvárosnak.

Pán istennel – *Pán*, a görög mitológiában az erdők, ligetek, nyájak kecskelábú, kecskeszarvú pásztoristene

Schiller »idegen leánya« – utalás Friedrich Schiller (1759–1805) *Az idegen leány* (*Das Mädchen aus der Fremde*) c. versének hősnőjére, aki minden tavasszal áldást és boldogságot hoz a völgyben lakó pásztorok népére.

bonne-t (fr) – *bonne*, gyermek mellé fogadott lány, nevelőnő

- 111 derült volt – a Hf₃-ban olvasható „derült” – valószínűleg sajtóhiba (I. 110). A szó máshol csak rövid *ü*-vel szerepel: vö. I, 16, 111, 499.

fürdőkosztümöt – a Hf₃-ban olvasható „fürdőkosztümöt” nyilván sajtóhiba (I. 111). A szó másik előfordulása rövid ékezetes: „kosztümöket” (I. 52). A Hf_{1,2}-ben szintén rövid ékezet szerepel: „fürdőkosztümöt” (118).

lófarkakat (tört) – *lófark*; a török pasák és a szultán rangjának jelvénye egy arany félholdas rúdra függesztett lófarak (lófark) volt

- 112 kosárban – *kosár*, az úszni nem tudók részére vesszőfonattal elhatárolt terület

mint apró szent Péterek lépkedtek a víz [...] felületén – utalás Péter apostol vízen járására: „És Péter kiszállván a hajóból, jár vala a vizeken, hogy Jézushoz menjen” (Mt 14, 29)

- 113 s előre, előre lüktetve – Hf₃ I. 112: „s előre lüktetve”; Hf_{PN} (40), Hf_{1,2} 119: „s előre, előre lüktetve”. A korábbi kiadások szóismétléséhez való visszatérést nemcsak ezek következetessége, hanem az a narrációs párhuzam is indokolja, amely a bizonytalanba „előre, előre” úszó, s ráadásul „vízi isten”-nek nevezett Gyula, illetve a végtelen felé „táguló, egyre táguló” vizgyűrűket indító béka között létesül. L. a béka szimbolikájáról írott korábbi jegyzetet: II, 440.

lelke elúszott a tavon, a nádon, a felhőkön – Vajda János (1827–1897) *Nádas tavon* c. versének parafrázisa

cikákolva (táj) – *cikákol*, a légsőbe jutott italtól, ételtől fuldokolva köhög

- 114 csutora (nép, rég) – kulacs (folyadéktartásra szolgáló, esztergált edény, amelyet általában a juharfa törzséből készítettek)

Semper aliquid haeret (lat) – a. m. 'valamennyi mindig megtapad'. Egy ókori szállóige második fele, amelynek teljes alakja ekként hangzik: „Audacter calumniare, semper aliquid haeret” ('Merészen kell rágalmazni, valamennyi mindig megtapad'). A szólás görög változatát már Plutarkhosz feljegyezte mint Nagy Sándor egyik udvaroncának, Médiosznak „életbölcességét”. Az első kötetben a főszövegből a kurzíválás sajnos lemaradt.

- 115 Napoleon Szent Ilona szigetén – a legyőzött Napóleont a Szent Szövetség hatalmai 1815-ben az Atlanti-óceán távoli és magányos szigetére, Szent Ilonára küldték örökös száműzetésbe. A testi és lelki bajokkal küzdő egykori uralkodó itt írta meg emlékiratait, és itt is halt meg 1821-ben.

Beauharnais Joséphinét – Joséphine Beauharnais, eredeti nevén: Joséphine Tascher de la Pagerie (1763–1814), a Robespierre által kivégeztetett Alexandre Beauharnais tábornok özvegye, Napóleon első felesége (1796 és 1809 között). A dinasztiaalapításra törekvő uralkodónak nem tudott gyermeket szülni, ezért az elvált tőle, s I. Ferenc lányát, Mária Lujzát vette feleségül.

Egy olyan embernek minden szabad – ez a gondolat és Napoleon mint ideál Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* c. regényének hőstét, a szintén Napóleonra hivatkozó Raszkolnyikovot idézi, és éles ellentétben van Erzsi „emancipáltságával”.

vörös, végérhetetlen hahotát – a „vörös hahotát” szókapcsolat Leonyid Andrejev (1871–1919) nálunk is zajos sikert aratott elbeszélésének címéből, az orosz–japán háború kísérteties szörnyűségeit festő *A vörös kacaj*ból származik. Andrejevet, a 20. század első éveinek „legújabb szenzációját” a fiatal Babits is olvasta és nagyra értékelte (l. FRÁTER Zoltán, *Babits kallódó értekezése*, It, 1982/3, 656–660).

- 117 aszkéta (gör>lat) – kemény, önmegtartóztató életet élő ember
- 118 Bocsáss meg, Miskám – a Hf₃-ban közölt „Bocsáss, meg, ”– szedési hiba (I. 117). A javítás alapja: Hf_{1,2} 125.

»A világ csak hangulat!« – Reviczky Gyula (1855–1889) *Magamról* c. versének szállóigévé lett utolsó sora.

- 119 catói – Marcus Porcius Cato Censorius (Kr. e 234–149) római államférfi, a régi római erkölcsi szigor és egyszerűség védelmezője. Személyes becsületessége, bátorsága és megvesztegethetetlensége legendássá tették alakját.

De a bölcs szavak nem is hallatszottak a nagy, sárga fényben – a magyar színhagyományban a sárga szín általában rossz és negatív képzeteket ébreszt (betegség, halál). Az Újszövetség apokaliptikus lovasainak egyike szintén a sárgához közeli, fakó színű lovon ül (Jel 6, 1–8).

Úrfelmutatást – a Hf₃-ban szereplő „Úrfelmutatást” (I. 118) valószínűleg sajtóhiba. A javítás alapja: Hf_{1,2} 126.

szordinó (ol) – hangfogó, hangtompító, azaz olyan eszköz, melynek segítségével a vonós vagy a fúvós hangszerek hangja az eredetitől eltérő – halkabb és fátyolozottabb – színezetet nyer.

- 121 s a hasadékon – a Hf₃-ban szereplő „s hasadékon” – sajtóhiba (I. 118). Javítva a Hf_{1,2} 128 alapján.

Az ember akarata – a Hf₃-ban nyomtatási hibával: „embe r” (I. 120). Javítva a Hf_{1,2} 129 alapján.

Weltanschauung (ném) – világnézet

Az emberi egyéniség mentül szabadabb, mentül korlátatlanabb kifejtése – a korlátatlan individualizmus egyik első hirdetője a 19. századi gondolkodásban Max Stirner (1806–1858) volt, akiről Ba-

bits a következőket jegyzi fel *Az európai irodalom történetében*: „Íme, itt van már Max Stirner hírhedt könyve: *Az egyén és ami az övé*. Minden az övé! De gyilkolnia és hálnia kell, ha jogait érvényesíteni próbálja a valóság modern rendjének e szigorú világában.” (BABITS 1979:381)

- 122 de az Állam – a Hf₃-ban olvasható kisbetűs írásmód – „az állam” – sajtóhiba (I. 121). Javítva a Hf_{1, 2} 129 alapján.

Ma már minden gondolkozó ember anarchista – *anarkhia* (gör), a. m. uralom nélküiség. Az anarchizmus a 19. sz. 40-es éveiben született ideológiai és politikai irányzat, amely mindenféle államhatalom és tekintélyuralom felszámolását tűzte maga elé. Főbb képviselői: M. Stirner (1806–1858), P. J. Proudhon (1809–1865), M. A. Bakunyin (1814–1876) és P. A. Kropotkin (1842–1921). Az anarchisták a 19. sz. második felében egyre inkább a „direkt akciók” taktikájára tértek át, így ettől fogva az „anarchista” szó hétköznapi értelme mindinkább a „politikai merénylő” jelentésével azonosult.

A nő és a munkás – Hintáss pontatlanul idézi Ferdinand August Bebel (1840–1913) *A nő és a szocializmus* c. könyvének (1883) címét.

- 123 *per possibilitatem* (lat) – van rá lehetőség, előfordulhat

hogysis kerülhetett – Hf₃ I. 123; a Hf_{1, 2}-ben szintén „hogysis” alak szerepel (131). A regény további részeiben mind az egybeírt, mind a különírt szóalak megjelenik: vö. „Hogysis adhatta” (I, 505), „Hogy is mondja” (I, 449).

- 124 új özönvíz – a korábbi, bibliai özönvizet Isten az emberek gonoszsága miatt bocsátotta a földre: „Elhatároztam, hogy elpusztítok minden lényt a földön, mivel a föld az emberek miatt megtelt gonoszúsággal [...] Vízözönt bocsátok a földre” (Ter 7, 13, 17).

- 125 rembrandti gőzében – Rembrandt van Rijn (1606–1669), holland festő, az európai művészet kiemelkedő mestere. Árnyékba borult, sötétbarna tónusú képein a váratlan fényhatások a jelenet drámaisá-

gának fokozását és az alakok elmélyült pszichológiai jellemzését szolgálják.

Jordaens – Jacob Jordaens (1593–1678), flamand festő, grafikus, a flamand barokk jelentős alakja. Főként a népeletből vett humoros jelenetek ábrázolásával lett híressé. Gyakran megfestett témái közé tartozott a paraszt és a szatír története; (egy-egy ilyen festményét Münchenben, Casselben, Brüsszelben, Szentpéterváron és Budapesten is őrzik). Mindez a Babits művét belengő „ördögiség” szempontjából bír jelentőséggel: az ókori mitológia szatírjának külső jellegzetességeit – a szarvat, a farkat és a patát – ugyanis a középkortól kezdve a keresztény vallás ördögére ruházták át.

Csak Gyula szeme csillogott, [...] mint két ideesett csillag, két szentjánosbogárka a sárban, – mert nem közönséges szemek voltak ezek – a gazdag kultúrtörténeti összefüggéseket rejtő hasonlatok ezúttal is Gyula ördögiségére utalnak. Az égből lehulló fényes csillagot Izajás könyve eredetileg a babilóniai király bukására vonatkoztatta: „Hogy is hullottál le az égből, te fényes csillag, hajnalnak fia? [...] Azt gondoltad magadban: én az égbe megyek föl [...] És lám! Az alvilágba zuhantál alá, a mélységes szakadékba.” (Iz 14, 12–15.) Az ószövegségi textusban szereplő „fényes csillag”-ot Szent Jeromos *Vulgátafordítása* a „fényárasztó”, „hajnalcsillag” jelentésű „lucifer” szóval adta vissza – „Quomodo cecidisti de caelo lucifer” (Isa 14. 12.) –, amit Origenésztől kezdve az ókeresztény egyházatyák az égből letaszított lázadó angyal, azaz a Sátán egyik nevéként értelmeztek (többek között Jézusnak a Lukács-evangéliumban idézett szavai alapján: „Láttam a Sátánt: mint a villám, úgy bukott le az égből.” – Lk 10, 18) A regényszövegben említett két, sárba hullott „szentjánosbogárkát” azonban nemcsak a „zuhanás” kapcsolja egybe az ördögigé züllés folyamatával, hanem a világító bogarakban gyakran ördögi, *lidércfényt* látó néphiedelem is. (Vö. a „lidérc” meghatározását Melius Juhász Péternél: „fáklyák vagy lidércek, aki alá esik az égből mint egy csillag!” – *A Szent Jánosnak tett jelenésnek magyarázása prédikáció szerint*, 1568.) A világító rovarok szervezetében található fénykibocsátó anyagot a vegytanban egyébként „luciferin”-nek nevezik.

- 126 glosszát (lat<gör) – *glossza*, szómagyarázat, szövegbe írt jegyzet
- 127 perront (fr) – mai írásmóddal: *peron*, vasúti vágányok mellett kiépített, föl- és leszállásra szolgáló terület
- 129 Itt az idő, most vagy soha! – Petőfi *Nemzeti dal* c. költeményének sora ezúttal is egy nagy jelentőségű, mindent eldöntő cselekvés szituációjára utal.

Ideges villanások futkostak az állomás táján [...] egyet-egyedobant valamely tolatott lokomotív [...] ijesztően zengett a megütött kerék – Anna és Vronszkij sorsdöntő találkozásának körülményeit idéző mozzanatok Tolsztoj *Anna Karenina* c. regénye alapján (I. a regény első részének 30. fejezetét).

- 130 A kocsi régimódi volt – a régimódi, ún. angol típusú vasúti kocsi belseje a 19. században olyan fülkékre volt osztva, amelyek ajtajai a kocsi oldalán nyíltak, s alattuk lépcsődeszkák futottak végig. Menet közben a kocsi elejéből annak végébe jutni csak e külső lépcsődeszkákon lehetett. A későbbi, ún. amerikai típusnak már egységes belső tere volt; itt a kocsi közepén, az ülések között lehetett közlekedni. A két típus előnyeinek egyesítését (fülkék és előttük futó, belső oldalfolyosó) német mérnökök oldották meg az 1860–1870-es években.
- 133 Az egész test egyetlen erejétvesztett, tengődő, elomló hullámlás lett, könnyű prédául Gyula könnyű és önkénytelen ujjainak – a mondat megegyezik a Hf₁ és a Hf₂ párhuzamos helyeivel (Hf_{1,2} 141), de eltér a Hf_{PN}-től, ahol Babits valamivel merészebben és erotikusabban fogalmaz: „Az egész test egyetlen erejétvesztett, útedgödő, elomló hullámlás lett, könnyű prédául Gyula könnyű és önkéntelen ujjainak.” (49) L. I, 772.

arkangyalok – a *Biblia* az angyalok fejedelmének nevezi az Úr trónja körül álló hét *arkangyalt* (gör. arch – angelosz – ’fő – hírvivő’), de csak hármat – Gábritelt, Rafáelt és Mihályt – említ közülük név szerint. A hét főangyal között Mihály az égi seregek fővezére (archisztra-

tegosz), aki a démonok elűzőjeként az Apokalipszis tüzes sárkányát is legyőzi: „Levetették a nagy sárkányt, az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki tévútra vezet az egész világot.” (Jel 12, 9). Vö. mindezt a kardot tartó vagy emelő Mihály arkangyal hagyományos ábrázolásával, illetve Miska leírásával a regény 2. fejezetében: „Miska kezei láthatatlan kardokat emeltek [...], hogy [...] lesújtsanak velük” (I, 66).

134 A lélektan tudománya gyenge kinyomozni – a Hf_{1, 2, 3}-ban szereplő „gyenge, kinyomozni,” – sajtóhiba (Hf_{1, 2} 143; Hf₃ I. 134). A javítás alapja: Hf_{PN} (50); l. még I, 773.

136 eltörött a [...] mécsescserép (táj, rég, biz) – elpityeredett

137 elixir (arab) – *elixir*, csodaszer, életet meghosszabbító varázsital

ki Solon módjára [...] »felfüggeszti ítéletét« – egy régi anekdota szerint a híres athéni törvényalkotó, Szolón (Kr. e. 640 k.–560 k.) igazságtalannak tartott volna egy saját törvényei alapján meghozandó ítéletet, s ezért „felfüggesztette” azt.

Éjszakája összefogott ököl s beharapott ajkak éjjele volt; reggel a Pontosság és Munka istenéhez fordult – a Hf₃ tagmondatok közti kettőspontját – „éjjele volt: reggel” (I. 137) a Hf₁ és a Hf₂ alapján pontosveszzőre javítottuk (vö. Hf_{1, 2} 145).

lakonizmusát (gör>lat) – *lakonizmus*, tömörség, szűkszavúság, (amely a régi spártaiak – vagyis a lakoniaiak – beszédmódját jellemezte

telegrammé (gör) – *telegramm*, távirat

Zsül – a magyar Gyula névnek megfeleltetett francia *Jules* fonetikus átírása

hierogliféken (gör) – *hieroglif(a)*, eredetileg: óegyiptomi képirásí jegy; átvitt értelemben: titokzatos, olvashatatlan írás. (A sokáig érthetetlennek tartott egyiptomi írás titkait csak a 19. század első felében

fejtették meg a tudósok, s ebben kiemelkedő érdemei voltak Jean François Champollion (1790–1832) francia kutatónak.)

138 reggelre kelve kertjéből a legszebb gyümölcszem hiányzik – a gosnosz erő által megdézsmált gyümölcsfa ismert mesemotívumának, illetve magának a gyümölcszedésnek alig rejtett erotikus jelentése van.

139 *pueris debenda reverentiáról* (lat) – *pueris debenda reverentia*, a gyerekeknek kijáró tisztelet

140 kulináris (lat) – étkezéssel kapcsolatos; (a latin *culina* – ’konyha’, ’étel’ – szóból)

pipatórium (lat) – pipatartó állvány

Polichinelle, Pierrot, Colombine – a *commedia dell’arte* hagyományos figurái

Pulcinello (ol), *Polichinelle* (fr) – a régi olasz és francia komédiákban a „józan paraszti ész” képviselő szolga. A 17. században tűnt fel a nápolyi színpadokon. Fehér ruhát hord széles kézelővel, a fején hosszúkás kalapot és hosszú orrú, fekete félálarcot visel.

Pedrolino (ol), *Pierrot* (fr) – ő a melankolikus, szomorú bohóc, aki mindig pórul jár. A kosztümje bő, fehér ruha, nagy gombokkal.

Colombine – eszes, ravasz és csalfá teremtés, a későbbi vígjátékok cserfes szobalányának őse. Rendszerint tarka ruhában és mindig félálarccal játszották.

141 Beatricéje – *Beatrice Portinari* (? – 1290) Dante életének nagy szerelme és számos művének – köztük az *Isteni színjáték*nak – fontos ihletője

142 Ganymedes – *Ganümedész*, különleges szépségű dardániai királyfi a görög mitológiában, akit Zeusz sas képében ragadott magával az

Olümposzra, és ott fiúszerezőjévé, illetve az istenek pohárnokává tette

sassa – a Hf_{1, 2}-ben ugyanígy (150). A szóvégi *s* megnyújtása olyan nyelvjárási sajátosság, amely más esetekben is előfordul Babitsnál. Vö. kalamussa (I, 399).

don Juanjához – *don Juan*, hétköznapi értelemben: nőhódító, szoknyavadász. (Eredetileg egy 14. századi spanyol monda hőse, kalandjait később Molière, Mozart, Puskin és Kierkegaard is feldolgozta, filozofikus mélységekig tágítva a gátlástalan nőcsábító történetét.)

143 attitűdjével (fr) – *attitűd*, itt: modor, szerep(játszás), póz

enfin seul! (fr) – a. m. 'végre egyedül!' Ebben a formában nem valamilyen „édes kettesre”, hanem csupán magányos egyedüllétre vonatkozik. A Gyula által hibásan idézett *Enfin seuls!* szállóige tulajdonképpen a kor egy zajos közönségsikert aratott művére, Knut Ekwall svéd festőművész képére utal. A festmény egy végre egyedül maradt fiatal házaspárt ábrázol, akik a lakodalom után egymás karjaiba borulnak szobájukban.

144 incendium (lat) – fellobbanás, égő szenvedély; veszély, romlás, pusztulás

fait accompli (fr) – befejezett, megmásíthatatlan tény

145 penitenciaszerű – *penitencia*, vezeklés, bűnbánat, bűnhődés

146 4. – a Hf_{1, 2, 3}-ban ennél a fejezetrésznél téves – „5.” – jelölés szerepel, ami az egész fejezeten tovagyűrűző számozási hibasorozatot indít el.

5. – a Hf_{1, 2, 3}-ban ennél a fejezetrésznél is hibás – „6.” – számjelölés szerepel.

pièce touchée (fr) – megérintett sakkfigura, (amellyel a játékosnak most már lépnie kell)

kaleidoszkóp – optikai játékszer, amelyben mindig újabb és újabb képpé állnak össze a benne elhelyezett, színes üvegdarabok. Átvitt értelemben: színesen kavargó változások egymásutánja.

- 147 környezet, amit – a Hf₃-ban szedési hibával: „a mit” (I. 146). Javítva a Hf_{1,2} 156 alapján.

irizált (fr) – *irizál*, színt játszik, a szivárvány színeiben tündököl

a velencei szálló, ahogy legelőször látta – a Hf₃-ban olvasható „hogyan legelőször látta” – sajtóhiba (I. 146). A javítás alapja: Hf_{1,2} 146.

groom (ang) – inas, küldönc

Zwei...due (ném, ill. ol) – kettő

a Mercerián – *Merceria*, Velence üzleti központja; ahol a szűk üzletsorok között reggeltől estig hömpölyög a látogatók soknemzetiségű áradata. *Merceria* című (1913) versével kapcsolatban Babits így jellemezte: „Velencében írtam. Ott van egy utca, olyan díszes, elegáns és szűk, kirakatos utca, mint nálunk a Váci utca; ott szoktam sétálni.” (GÁL István, *Babits egyes verseinek keletkezéséről*, It, 1975/2, 445)

- 148 rőfös (rég) – méteráru-kereskedő, aki a textilanyagokat méterenkénti egységáron kínálja

6. – a Hf_{1,2,3}-ban e fejezet rész hibás – „7.” – számjelölést visel.

stukatúr-dísz (ol>ném) – *stukatúr(a)*, gipszből mintázott díszítmény a falon vagy a mennyezeten

aranyvoluták – *voluta* (lat), a jón oszlopfő csiga alakú díszítése

150 7. – a Hf_{1,2,3}-ban e fejezet rész téves – „8.” – számjelölést kapott.

a vitus-táncon – *vitustánc*, az arc és a törzs rendszerint gyermekkorban előforduló kóros rángatózása; (az ilyen betegségben szenvedők védőszentjének, Szent Vitusnak a nevéből)

151 apropos-kkal (fr) – *apropos, apropó*, alkalom

talizmánját (arab>gör) – *talizmán*, bajtól megóvó, szerencsét hozó tárgy

a bűvös számárbórt, mely folyton kisebbedik – irodalmi vándormotívum, a hős kívánságainak teljesevével egyre zsugorodó, varázslatos bőrdarab. Többek közt E. T. A. Hoffmann és Balzac műveiben is szerepel.

Florián – a velencei Szent Márk tér földszinti árkádsora alatt található híres kávéház

Helenát elraboltuk – *Helena* vagy *Helené*, a görög monda szerint Menelaosz spártai király világszép felesége, akit a náluk vendégeskedő Parisz, trójai királyfi, a vendégjoggal durván visszaélve megsöktetett. Az ő elrablása miatt tört ki a trójai háború.

152 disputált rá – a véle ellenkezővel vitatkozva, rábeszélte; *disputál* (lat), vitatkozik, összeszólalkozik

Carte de vin! (fr) – Itallapot (kérek)!

chiantit (ol) – *chianti*, könnyű olasz vörösbor (Chianti, toscanai dombvidék nevééről)

Beauté oblige! (fr) – a. m. „A szépség kötelez!” A *Noblesse oblige* (‘A nemesség kötelez’) szállóige átalakítása. Ez utóbbi Lévis hercegtől, azaz Pierre Marc Gaston, Duc de Lévis (1764–1830) francia politikustól és írótól származik, és a nemesi múltból eredő kötelezettségekre figyelmezteti az efféle előjogok birtokosait.

Bordeaux – francia város, híres bortermő vidék; a környékén termelt fűszeres ízű bor a bordói

szédült és émelygett – a Hf₃-ban hibásan: „szédült és a émelygett” (I. 152). Javítva a Hf_{1,2} 162 alapján.

- 153 mellék-*rióból* (ol) – *rio*, eredetileg: folyó; Velencében: házsorokat elválasztó, azokhoz vezető kisebb csatorna, amelyen csónakok és gondolák közlekednek

triumfusban (lat) – *triumfus*, diadalmenet, siker, ünneplés; az ókori Rómában a győztes hadvezér diadalmenete, ünnepi bevonulása a városba

- 154 semmi baja – a Hf₃-ban szedési hibával: „baj a” (I. 153). Javítva a Hf_{1,2} 163 alapján.

kétségbeesetten és összerázkódva – a Hf₃-ban szereplő „kétségbeesettek” – sajtóhiba (I. 154). A javítás alapja: Hf_{1,2} 164.

migraine (fr) – *migrén*, rohamszerűen fellépő, émelygéssel és gyengeséggel járó görcsös fejfájás

vapeur-ök (fr) – *vapeur*, eredetileg: gőz; mámor; gúnyos értelemben: idegesség

feminin (lat) – nőies, női

- 155 a *Corriere*-t (ol) – *Corriere*, több olasz napilap elnevezésében is szereplő szó, l. *Corriere della Sera*, *Corriere di Napoli* stb., a. m. ’futár’, ’kurír’, ’napi posta’

8. – a Hf_{1,2,3}-ban ez a fejezetrész is hibás – „9.” – számjelölést visel.

precedenssé (lat) – *precedens*, jogalappá vált eset, amely a későbbiekben rendszeresen megismétlődhet

sans gêne (fr) – fesztelenül, könnyedén

156 kontó (ol) – tartozás, adósság, számla

a conto (ol) – előlegképpen, előlegül

a Lidóig – Lido di Venezia, „Venece fővenypartja”, keskeny homoksziget Venece közelében, előkelő nemzetközi fürdőhely

vaporetto (ol) – személyszállító kisebb gőzhajó

siklusok (héb) – *siklus* vagy *sékel*, ókori zsidó pénz- és súlyegység

157 hozsannát (héb>lat) – *hoszanna*, *hoszána*, dicsőítő, ujjongó ének; üdvörlég

izmaeliták (gör>lat) – *izmaelita*, az Árpád-kori Magyarország déli részein letelepedett mohamedán népcsoportok többnyire kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkozó tagja. II. András idején (1205–1235) a királyi pénzügyeket zsidó és izmaelita kamarabérlők kezelték, ami országos felzúdulást váltott ki ellenük.

comptoir (fr) – pult

158 Venezia – Venece városának olasz elnevezése

Kalypsóé – *Kalüpszó*, egy kies szigeten – Ogügién – élő nimfa a görög mitológiában. Beleszeret a Trójából hazatérő Odüsszeuszba, és hét évig magánál tartja őt. (L. Homérosz: *Odüsszeia*, V. ének)

feledi Ithakát – a Kalüpszó fogságában időző Odüsszeusz látszólag elfelejti hazáját, de amikor Homérosz eposzában találkozunk vele, már a tengerparton sírva vágyakozik szülőföldje és szerettei után.

blazirtat (fr>ném) – *blazirt*, fásult, unott, egykedvű

159 Szodomában – *Szodoma*, bibliai város, amelyet Isten Gomorrával együtt elpusztít lakóiknak erkölcstelen és kicsapongó életmódja miatt (Ter 19, 1–29).

9. – a Hf_{1,2,3}-ban szereplő „10.” számjelölés – hibás.

160 a nagy Szem – a *Biblia* gyakran említi Isten szemét, amint éberen figyel a jókat és a rosszakat. Ábrázolni csak a 17. században kezdtek, egy minden irányban sugárzó, háromszög alakú szem formájában, amely a Szentháromságot jelképezi.

»ő a jobbik részt választotta, mely el nem vétetik« – vö. II, 436.

ditirambust (gör) – *ditürambosz*, dicsőhimnusz, lelkes hangú magasztalás. Eredetileg: Dionüszosz isten dicsőítésére írott, elragadtató hangulatú mű, amelyet zenével és mozdulatokkal kísérve adtak elő az istenség ünnepein.

Ostendében – *Ostende*, híres belga fürdőhely

a Rivierán (ol) – *Riviera*, a Földközi-tenger francia-olasz partvidéke, híres üdülőhely

161 ne higyje – a Hf₃-ban a „hisz” ige felszólító módú alakjaiban rendszeresen „higyj”- tő szerepel: „higyj”, „higyje”, „higyjen”, „higyjék” stb. Csupán egy alkalommal jelenik meg a ma szabályosnak tekintett „higgye” írásmód (II. 106), de a Hf_{1,2}-ben még itt is „higyje” alak olvasható (465).

Siena – műemlékeiről híres itáliai város Toscanában

Assisi – itáliai város Umbriában, Assisi Szent Ferenc szülőhelye

praerafaelita – *preraffaeliták*, 1848–1851 között működő angol művész-csoport (D. G. Rossetti, W. H. Hunt, E. Burne-Jones stb.); művészi eszményük a Raffaello korát megelőző itáliai művészet; misztikus,

vallásos, mitologikus művészetük elméleti megalapozója J. Ruskin és W. Morris.

Tantalus (lat) – *Tantalosz*, a görög mitológiában Zeusz és Omphalé fia. Hogy próbára tegye az istenek mindentudását, lakomán tálalta fel nekik saját fiát, mire az istenek büntetésül örök szomjazásra és éhezésre ítélték. Ha enni vagy inni akart az alvilágban, az étel és az ital is elhúzódott előle. Innen ered a „tantaluszi kín” kifejezés, amely a vágyainkat csigázó, de teljesíthetetlen kívánságok miatti fájdalmat jelöli.

Trouville – *Trouville-sur-Mer*, híres fürdőhely a normandiai tengerparton

Cameriere! (ol) – Pincér!

Raffael – *Raffaello di Giovanni Santi* (1483–1520), itáliai festő, építész, az itáliai reneszánsz kiemelkedő képviselője.

Tizián – *Tiziano, Vecellio* (1488/90–1576), a velencei érett reneszánsz legnagyobb mestere, 1533-tól V. Károly császár udvari festője

10. – a fejezetrész Hf_{1,2,3}-ban szereplő „11.” számjelölése hibás.

- 162 Montecuccoli mondása – Montecuccoli, Raimondo herceg (1609–1680), olasz származású osztrák hadvezér és hadtudományi író. Híres mondása szerint: „A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz.”

Mars – eredetileg itáliai termékenységisten, majd a görög hadisten, Arész megfelelője a római mitológiában

gójok (jiddis) – *gój*, nem zsidó, keresztény ember

- 163 *Nur die Lumpen sind bescheiden* – „Csak a csibészek szerények?”; Goethe *Rechenschaft* (Számvetés) című versének szállóigévé vált sora

Gyilkosság? Betörés? Mindent el tudok képzelni! – a Hf₃-ban, az előző két kiadáshoz hasonlóan (vö. Hf_{1, 2} 174), egy kérdőjellel végződő „Mindent el tudok képzelni?” mondat olvasható (I. 163), ami kétségtelenül hibás. A Hf₄-től kezdve valamennyi kiadás – jogosan – felkiáltójelet tesz e mondat végére.

- 164 11. – az adott fejezetrésznek a Hf_{1, 2, 3}-ban látható „12.” számjelölése – sajtóhiba.

emfatikusan (gör>lat) – érzelmileg színezetten; nagy hévvel és indulattal előadva

- 165 *zabajonét* (ol) – *zabaione*, pudingszerű édesség (cukorral felvert tojássárgája, likőrrel hígítva és gőzben megfőzve)

soldóktól (ol) – *soldo*, régi olasz pénzerme, értéke öt centesimo, azaz a líra egy huszad része

ő is bátrabb lett; szégyene megedzette – a BM életében megjelent kiadások „megedzett” szóalakja kétségtelenül hibás (vö. Hf_{1, 2} 175, Hf₃ I. 165), amit minden későbbi kiadás „megedzette” alakra javít.

- 166 *autodafé* (port) – 1) az inkvizíció elítélte eretnekek nyilvános elégetése; 2) könyvégetés

ferrovia (ol) – vasút

Baedeker (ném) – *bédekker*, Karl Baedeker lipcsei könyvkiadó nevéből köznevesült szó; jelentése: útikönyv, útikalauz

canalettókon (ol) – *canaletto*, keskeny csatorna

Florianhoz (ol) – vö. II, 479

- 167 diszpenzációt (lat) – vö. II, 432

országok házassága – vö. II, 437

március idusán – március 15.-én; *idus* (lat), az ókori római naptárban március, május, július és október 15., illetve a többi hónap 13. napja

- 168 Szocializmusnak még híre se volt; hacsak nem könyvekben – a szocialisztikus eszmék hazai megjelenésének kezdeti időszakáról I. PÁNDI Pál, „*Kísértetjárás*” *Magyarországon*, 1–2. Bp., Gondolat Kiadó, 1972.

bizonynal – a Hf₃-ban szereplő „bizonyal” – sajtóhiba (I. 168). A javítás alapja: Hf_{1,2} 178.

Pató Pál – Petőfi Sándor *Pató Pál úr* (1847) című versének mindent halogató és hanyagoló hőse. Vö. *A magyar jellemről* c. tanulmány erre vonatkozó sorait: „...a jellegzetes magyar típushoz mindig hozzátartozott valami ügyismindegy filozófia. [...] Petőfi is úgy látja a magyart, Pató Pálnak, ha ostorozza is. Hisz már Vörösmarty is ostorozza ezt. Nem is említve Széchenyit s a politikusokat. Viszont a Berzsenyi-féle horatiusi ideál legmélyén mégis ennek a patópálságnak egy magasabb és nemesebb formája lappang. Meglepő eszmény egy tüzes költőben!” (BABITS 1978 2:650)

levendulaágyán forr az ecet – a levendulaecet előállításánál a levendulával elkevert, hordóba töltött fáforgács volt az ecetágy, amelyben a rajta átfolytatott szesz, ecet, illetve sör- és maláta kivonat a levegővel elkeveredve végül ecetsavvá alakult. Az így nyert édeskés levendulaecetet kozmetikai célokra és ételízesítésre is felhasználták.

- 169 restanciát (lat) – *restancia*, felgyülemlett, el nem végzett munka

bőbutykos petróleumlámpa – *butykos* (nép), szűk nyakú, alul kiöblösödő üvegedény; itt a lámpa világításához szükséges petróleumot tárolják benne. A szövegben említett „bőbutykos petróleumlámpa” mintája a szekszárdi Babits-múzeumban ma is megtalálható.

Vivi dada – *A gólyakalifa* c. Babits-regényben is szereplő regényalak

170 magához veszi Gádorosra – a Hf₃-ban – hibásan – „Gárdosra” szerepel (I. 170).

Tábory Elemér – *A gólyakalifa* c. regény főszereplője

hieroglif-fejtő – titkos, nehezen olvasható írás megfejtője; vö. II, 485

experimentáló (lat) – kísérletező

171 rosszul esett – Hf₃ I. 171; a Hf_{1,2}-ben ugyanígy (182). A dunántúli nyelvjárásra jellemző az *-ul* határozószóképző *u*-jának megnyújtása összesen három alkalommal fordul elő a Hf₃ szövegében, a többi – tizenhat – esetben a szabályos „rosszul” forma szerepel.

kékharisnyáknak – *kékharisnya*, ang. *blue stockings*, olyan nők gúnyneve, akik intellektuális hajlamaik kedvéért házi teendőiket elhanyagolják, és művészetük, tudásuk fitogtatásában tetszelegnek. Az elnevezés eredete: 1781-ben néhány angol hölgy olyan esti társaságot szervezett, amelyben nem kártyázással, hanem szellemi kiválóságok vezette társalgással múltatták az időt. A vezető szerepet körükben egy Stillingfleet nevű természettudós vitte, aki okos társalgó volt, de az öltözékét nagyon elhanyagolta: mindig térdig érő, kék harisnyában jelent meg az összejöveteleken. Róla nevezték el ezt a tudós társaságot „kékharisnya klubnak”. (Vö. SZÉCSI Ferenc, *Szállóigék*, Bp., Universum Kiadó, 1936, 204)

görögtüzében – *görögtűz*, eredetileg: tűzijátékhoz, ünnepi kivilágításhoz használt, lassan égő vegyszer fénye; átvitt értelemben: tartalmatlan, üres csillogás

ripsz-foteleket – *ripsz* (ang>ném), bordázott anyagú szövet

Gombos Cirill, Lesinszky Ipoly, Szoboszlai Timót, dr. Horváth Vince – ciszterci paptanárok, akik a *Timár Virgil fia* c. Babits-regényben is szerepelnek.

172 *Apollo Musagetesen – Apollón Muszagetész*, Apollón egyik mellékneve, „a Múzsákat vezető Apollón”. A költészet, az ének és a zene istene egyben a Múzsák karát is vezette az Olümposzon.

talár (lat>ol>ném) – papok, bírák, ügyvédek által viselt bő palást

Circée (lat) – *Kirké* (gör), a görög mitológiában Hélios és Perszé lánya. Csábító szépségű, veszélyes varázslónő; Odüsszeusz társait disznókká változtatta.

protectrice (fr) – női pártfogó, protektor

173 *experimentum* (lat) – kísérlet

maskarákat (arab>ol) – *maskara*, ol. *maschera*, 1. álarc; jelmez; 2. a szóban forgó személyhez nem illő, furcsa öltözet

174 *Agamemnon* – Mükéné mondai királya, a trójai háborúban a görög sereg fővezére

Menelaos – *Menelaosz*, spártai király, Agamemnon testvére. Az ő felesége, vagyis Helené elrablása miatt tört ki a trójai háború.

Paris – *Parisz*, trójai királyfi, Helené megszőktetője

kolerikusan (gör>lat) – kitartó szenvedélyességgel. *Kolerikus*, lobbanékony, de érzelmileg állhatatos magatartás. Az ókori orvostudományban a négy vérmérséklet (temperamentum) egyike, amelyet alapvetően a *chole*, azaz a vörös epe túlsúlya határoz meg.

a negyvennyolcas lapot – vagyis az Egyetértést. (Vö. II, 449)

Szégyen-gyalázat – a Hf₃-ban sajtóhibával: „Szégyengyalázat” (I. 175). Átigazítva a Hf₁, 2 186 alapján. Mai helyesírással: „Szégyen, gyalázat”.

175 *Testamentum* (lat) – testamentum, végrendelet

Döme-nap már szeptemberre esett; alig néhányval Szentmihály előtt – a Döme név a Demeterrel, a Dömötörrel és a Domokossal is kapcsolatba hozható, ezek ünnepei azonban nem szeptemberre, hanem októberre és augusztusra esnek. Babits regényhősének neve nem ezekből, hanem az egyik gyógyító szentnek, Demjénnek a nevéből, illetve e név Dömjén alakváltozatából ered, akiről társával, Kozmával együtt szeptember 27-én emlékeznek meg a régi naptárak. Ez az időpont valóban két nappal előzi meg Szentmihályt, azaz Mihály arkangyal ünnepét.

csántéreiken (táj) – *csántér*, pincében a hordók alá helyezett fataplazat

kereplők – *kereplő*, szél forgatta falapjaival csattogó hangot adó, nyélre vagy karóra szerelhető eszköz, amelyet a vetésben és a gyümölcsösben a madarak elriasztására használnak

176 *Árpád emeltetése* – pontosabban: *Árpád pajzsra emeltetése*, Kovács Lajos (1818–1892) 1854-ben készített festménye. L. *A magyarországi művészet története. Képkötet*, Bp., Corvina Kiadó, 1970, 298.

Batthyány kivégzése – Louis Noeli litográfiája (készült Kovács Lajos rajza nyomán). L. RÓZSA György–SPIRA György, *Negyvennyolc a kortárs szemével*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1973.

tarsoly (ném, rég) – vállra vethető, lapos bőrtáska

rekvizitumokkal (lat) – *rekvizitum*, kellék, tartozék

provincia (lat) – tartomány

177 *nesztora volt* – *nesztor*, valamilyen testület vagy csoport legidősebb tagja (Nesztornak, a Homérosz eposzaiban szereplő tapasztalt és bölcs királynak a nevéből); vö. II, 449

ama kékhasú bankók [...] fehérekké váltak – száz- és ötvenforintosokból egyforintosakká változtak (vö. II, 461)

Brutust idézte – Brutus, Marcus Iunius (Kr. e. 85–42), római köztársaságpárti politikus, a Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője. A hagyományos felfogás szerint feddhetetlen erkölcsű férfiú, a római szabadságjogok egyik utolsó bajnoka.

„támasza, talpköve” – idézet Berzsenyi *A magyarokhoz* c. ódájából (vö. II, 450)

filippikákat (gör) – *filippika*, szenvedélyes hangú, a visszaéléseket kíméletlenül leleplező szónoklat; (eredetileg Démoszthenész, ókori görög szónok Makedóniai Fülöp királyt támadó beszédeit nevezték így)

- 178 Drákonért – *Drakón*, szigorú törvényeiről híres, arisztokrata származású athéni törvényhozó; Kr. e. 621-ben foglalta írásba a szokásjogot, s így korlátozta az igazságszolgáltatás önkényességét.

lűsterkabátját – *lűster* (fr>ném), sodrott gyapjúszáלבól készült, fényes felületű, vékony szövet

Nopcsa-báró – Nopcsa László, Hunyad megye reformkori főispánja (1833–1848) állítólag kettős életet élt, és azonos volt a fekete arcú (Fatia Negra) rablóvezérrel. Már a történész Horváth Mihály megírta, hogy a beavatottak szerint Nopcsa László „...rablótársulatokkal állott összeköttetésben, azoknak titkos fővezére, orgazdája volt”. Jókai erdélyi útja során (1858), Hátszeg vidékén hallott a fekete arcú rablóvezéréről, s róla mintázta a *Szegény gazdagok* c. regényének kettős életű (báró – zshivány) hősét (Hátszegi Lénárd – Fatia Negra). Ezt az azonosságot bizarr dicsekvéssel emlegette a főnemesi család utolsó férfitagja, a tudós Nopcsa Ferenc (1877–1933) paleontológus és geológus.

Justitia – a római mitológiában az igazság istennője, az igazságszolgáltatás szimbóluma

179 adverzításban – *adversum, adversa* (lat) szerencsétlenség, baj, balsors

Iustum ac tenacem propositi virum – Horatius: *Ódák, III. könyv*, 3. versének kezdősora. A költemény bevezető része a bajban is állhatatos, szilárd emberről szól: „Igazszavú és célratörő merész / férfit nem ingat meg sem a cselszövés, / sem bösz tirannus zordon arca, [...] Arcizma sem rebben, ha Ég s Föld / összeszakadva fejére omlik.” (HORATIUS, *Legszebb ódái*, ford. SZEPESY Gyula, Bp., 1984, 105)

180 családot: s – a Hf₃-ban szedési hibával: „családot :s” (I. 180). A javítás alapja: Hf_{1,2} 191.

181 konstruálni (lat) – szerkeszteni; itt: a szabad szórendű latin költemények értelmileg egybetartozó részeit összeszedni, és logikus rendbe állítani

Tacitus – Tacitus, Publius Cornelius (Kr. u. 55 k.–120 k.) római történetíró. Tömör és szenvedélyes stílusú műveiben, az *Évkönyvekben* (*Annales*) és a *Történetekben* (*Historiae*) az Augustus halála utáni évektől a maga koráig dolgozta fel a római birodalom történetét.

Natus Michael 779 (lat) – Mihály született 779; Babits *Az én könyvtáram* c. írásában elmondja, hogy a családi könyvtárunkban őriztek egy amszterdami kiadású Tacitust, amelynek „elején a következő szavak olvashatók: Natus Petrus 1749”. (BABITS 1978 2:162)

Grammatica Ungaro-latina, – pontosabban: *Grammatica Hungaro-latina, Magyar–latin nyelvtan*, Sylvester János (1504 k.–1552 k.) 1539-ben megjelent munkája, amelyet Kazinczy Ferenc a Magyar ritkaságok sorozatban újra kiadott. Ez utóbbi is megvolt Babitsék családi könyvtárában. (BABITS 1978 2:160)

a Fényes-féle Magyarország statisztikájánál – Fényes Elek (1807–1876), a reformkor neves statisztikusa. Főbb művei: Magyarország-nak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota, statisztikai

és geographiai tekintetben 1–6, Pest, 1836–1840; Magyarország statisztikája, Pest, 1841; Magyarország statisztikája 1–3, Pest, 1842–1843.

észjog – *észjog, természetjog vagy bölcséleti jog*, azoknak a jogtételeknek az összessége, amelyek nem a törvényekben lefektetett, a törvényhatóságok által alkalmazott, érvényes jogon, hanem az ész parancsán, az emberi természetről alkotott elképzeléseken alapulnak. Ilyen észjogi rendszereket dolgozott ki pl. Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau, Kant, Schelling és Hegel. A Hf-ban emlegetett *Észjog elemei* c. könyv Babitsék családi könyvtárában is megvolt. A két részből álló, egybekötött mű adatai: „*Egyetemes természet vagy észjog elemei*. T. VIROZSIL Antal eredeti latin munkája után magyarul előadva MÁRKI József által. *I. főrész: Magán-természetjog*. Pest, 1861. *Egyetemes természet vagy észjog elemei*. T. VIROZSIL Antal eredeti latin munkája után magyarul előadva HOFFMANN Lajos Pál által. *II. főrész: Természetes nyilván v. közjog*.” (Lovas Csilla szíves közlése alapján)

csibuk – kupak nélküli, zömök, hosszú szárú pipa

182 »libapromenádon« – *proménád* (fr>ném), sétány, sétahely

gerendabítóján – *bitó* (rég), oszlop, cölöp

patriárkálisan (gör>lat) – *patriarchálisan*, egyszerűen és családiasan

Rózsa Sándor régen vasban ült már – Rózsa Sándor (1813–1878), a híres alföldi betyárvezér Szamosújvárott raboskodott. 1848-ban összegyűjtött betyárjai – kiket ő a nemzeti kormánytól kegyelmet kérve, hadi szolgálatra ajánlott fel – a szabadságharc bukása után elszéledtek, aztán ismét találkoztak, és tovább folytatták a megszórt portyázó s martalócmesterséget. Rózsát 1856-ban fogták el, börtönbe csukták, de az 1867-es kiegyezés alkalmával kegyelmet kapott. Egy évre rá megtámadott egy vonatot Szeged mellett, s ekkor, mint visszaeső bűnöst, életfogytiglani börtönre ítélték.

Abszolutum (lat) – *Abszolútum*, filozófiai fogalom: önmagában és önmagától létező, örök, tökéletes és változatlan valóság; a keresztény vallásban ez a transzcendens valóság maga az Isten.

a kétszerkettőt is döngetik már egynémely német elmék – Babits valószínűleg egykori középiskolai kollégájától, Dienes Páltól, a később Bécsben, majd Londonban élő kiváló matematikustól hallhatott azokról a modern elméletekről, vitákról, amelyekben előtérbe került a geometriai axiómarendszerek ellentmondás-mentességének kérdése, a halmazelméletben jelentkező ellentmondások problémája, valamint az aritmetika megalapozásának, a végtelenre vonatkozó paradoxonok megszüntetésének kérdésköre (G. Frege, 1848–1925; D. Hilbert, 1862–1943).

- 183 herkules – rendkívül erős ember; *Héraklész*nek, illetve *Hercules*nek a görög–latin mitológia rendkívüli erejű félistenének a nevéből köznevesült szó

malefaktor (rég) – *malefactor* (lat), gonosztevő

kapta el fejét a darócruhás – a BM életében megjelent kiadásokban mindenütt szócsérés sajtóhibával: „kapta el a fejét darócruhás” (vö. Hf_{1,2} 196, Hf₃ I. 184).

- 185 aequivalentiáján (lat) – *ekvivalencia*, egyenértékűség, kölcsönös megfelelés

toloncra – *tolonc*, hatósági felügyelet alá helyezett személy

- 187 Sabbath – vö. II, 468

korrespondencia (lat) – kapcsolat, kölcsönviszony, megfelelés

- 188 gondolában (ol) – *gondola*, egyetlen evezővel hajtott, hosszú alakú velencei csónak, amelyet hattyúnyakszerűen görbült, díszesen faragott orral készítenek

tamariszk – vö. II, 436

ciprus – vö. II, 448

hajlongott a szélben – a Hf₃-ban olvasható „hajlogott” – sajtóhiba (I. 189). Javítva a Hf_{1,2} 200 alapján.

188 renoméja (fr) – *renomé*, hírnév, dicsőség, tekintély

189 Themisre – *Themis*, a görög mitológiában Uranosz és Gaia leánya, a törvényesség és a jogrend istennője; Zeustól született leányai a moirák, az emberi sors, a végzet istennői

fátumok (lat) – *fátum*, végzet, megmásíthatatlan sors

Ibikusz – vö. II, 467

sine ira (lat) – harag nélkül; teljesebb formájában: *Sine ira et studio*, harag és részrehajlás nélkül (Tacitus, Publius Cornelius történetírói munkásságának alapelve; vö. II, 490)

górcső (rég) – mikroszkóp. Nyelvújítás korabeli szó a tájnyelvi „gór” (hosszú) és a „cső” szavak összetételéből.

ira és *studium* (lat) – harag és részrehajlás

190 nem lehetett adni semmit – a Hf₃-ban sajtóhibával: „nem lehetett adni, semmit” (I. 191). A javítás alapja: Hf_{1,2} 202.

fenntartotta – Hf₃ I. 191; Hf_{1,2} 203: ugyanígy. Babits által többször használt, kiejtés szerinti írásforma, l. még: fenntartom (I, 199), önfenntartás (I, 519); ugyanakkor: fenntartás (I, 266), fenntartotta (I, 302).

191 kunkorgott (táj) – *kunkorog*, tekeredik, kunkorodik

Pitaval – vö. II, 463

192 furiákat (lat) – *fúriák*, a bosszúállás istennői a római mitológiában, a görög *erinnüszök* megfelelői. Az alvilágból járnak fel a földre; a rokonyilkosságot, a vérontást és a jogtalan erőszakot büntetik.

a Bábu-sakkozó mögött – Kempelen Farkas (1734–1804) „sakkautomatájának” belsejében a sakkozó török figurája mögött egy ember rejtőzött, valójában ő játszott a bábu helyett.

193 »*Tue la!*« (fr) – Öld meg őt, (a házasságtörő asszonyt)! Ifj. Alexandre Dumas-tól (1824–1895) származó szállóige.

arabeszkék (ol>fr) – *arabeszk*, arab stílusú, stilizált levelekből, virágokból, növényi indákból álló díszítőelem

labirintja – vö. II, 430

Lombroso – Lombroso, Cesare (1835–1909), olasz orvos, kriminológus. A kriminálantropológiai irányzat egyik megalapítója. Tanítása szerint a bűnözés öröklődő hajlam, az ún. született bűnözők testi rendellenességeik – stigmáik – alapján felismerhetők. Nevezetes munkája, a *Lángész és örület* magyarul 1906-ban jelent meg.

194 homeopata (gör) – hasonszenvi gyógymóddal gyógyító orvos, (aki a betegséget olyan gyógyszerek minimális adagjaival kezeli, amelyek nagyobb mennyiségben a gyógyítandó betegséghez hasonló jelenséget hoznának létre az egészséges szervezetben)

ki-kitör – a Hf₃-ban szereplő „ki kitör” – sajtóhiba (I. 195). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 207.

efemér (fr) – *efemer*, átmeneti, gyorsan elmúló

litografált (gör) – könyomatú, kézzel sokszorosított

mens sana (lat) – ép lélek. A szállóige teljesebb formája: *Sit mens sana in corpore sano*, Ép testben legyen ép a lélek. (Juvenalis, Decimus Junius: *Szatírák*, X, 356)

nil nimium (lat) – pontosabban: *Ne quid nimis*. Terentius Afer, Publius (Kr. e. 200 k.–160 k.) *Az androsi lány* c. komédiájából eredő szállóige. Kárpáty Csilla műfordításában: „Az élet üdvös elve: *mit se szerfelett!*”

- 195 kalligráfija (gör) – *kalligráfia*, művészien megformált, különlegesen szép írás

diszkvalifikálni (lat) – itt: kizárni egy testület tagjainak sorából

- 196 zsakettben (fr) – *zsakett*, ünnepélyes alkalmakkor hordott, nappali viselet: elöl rövid, hátul hosszú fekete kabát, ill. ilyen kabátból, mellényből és fekete-szürke csíkos nadrágból álló öltöny

ferencjóska – *ferencjóska*, 18–19. századi viselet: majdnem térdig érő, fekete színű, egyenes vonalú férfikabát (más néven: szalonkabát)

önkéntes – a Hf₃-at követő jelenlegi szövegünkben az „önként-” töből képzett szavak összesen huszonöttször – vö. „önként” (I, 103, 496), „önkéntes” (I, 196, 226), „önkéntelen” (I, 34, 46, 49, 63, 133, 143, 243, 244, 396, 515, 519), „önkéntelenül” (I, 100, 114, 157, 240, 307, 314, 338, 506), „önkéntelenség” (I, 255), „önkéntelenségével” (I, 240), míg az „önként-” töből képzett alakok csupán három alkalommal fordulnak elő: l. „önkéntes” (I, 469, 524), „önkéntelenül” (I, 119).

- 199 *tram* (ol) – villamos

vaporetto – vö. II, 481

frugális (lat) – mértékletes, szerény (étkezés)

- 200 enerzsiánkat (fr) – az *énergie* (energia) szóban a franciák ejtenek zs hangot. A franciás ejtés Gyula modoros beszédstílusát érzékelteti.

Cerberus szájába a koncot – az Alvilág bejáratát őrző Cerberust (vö. II, 439) le kellett kenyerezni, mert a holtak országába érkező lelkeket is megmarta. Ezért az eltemetett holtak mellé mézeskalácsot helyeztek a szigorú kapuőr megszelídítése céljából.

201 blank váltót – kitöltetlen, üres váltót; *blank* (ném), kitöltetlen, tiszta, üres

dodonai szigorról – a dodonai híres görög jóshely egy szentnek tekintett tölgyfa körül alakult ki, amelyet Zeusz lakóhelyének tudtak, és lombjának susogásából jósoltak. E jövendölések gyakran igen kétértelműek voltak. Miska szigorának „dodonai” jelzője szintén a férfi magatartásában rejlő kétértelműségre, a szigorúnak mutatkozó, de Nellinek segíteni akaró férfi titkolt öröme utal.

203 Pár szóval – a Hf₃-ban szedési hibával: „Pár sz val” (I. 204). A kiigazítás alapja: Hf_{1,2} 217.

zsakettszárnyaival – a Hf₃-ban szedési hibával: „zsakettszárnyai al” (I. 204). Javítva a Hf_{1,2} 217 alapján.

megmaradt. S noha – a Hf₃-ban szedési hibával: „meg- maradtS” (I. 204). Javítva a Hf_{1,2} 217 alapján.

Gyulát szoknyás és röpködő lénynek látta, mint ama boszorkányokat [...], akikről általában az *ellenséget* elképzelte – vö. II, 439

rejtelmes – a Hf₃-ban sajtóhibával: „rj telmes” (I. 204). A javítás alapja: Hf_{1,2} 217.

204 mob (ang) – csöcselék, söpredék, tömeg

globetrotter (ang) – világgáró, világutazó

stószokban (ném) – *stósz*, rakás, halmaz, csomó

205 adresszálvá (fr>ném) – címezve

heroina (lat) – hősnő

tartozásával. Megvetni – A Hf₃-ban a mondatvégi pont helyett vesz-
ző szerepel: „tartozásával, Megvetni” (I. 206). A javítás alapja:
Hf_{1,2} 219.

Giulio de Hintáss, 7. rue de Kánya, Budapest – számos nyelvi hibát
tartalmazó, olasz és francia szavakat keverő címzés

- 206 babonás hetes szám – a „végzet kányáival” összekapcsolódó hetes
szám itt a „7” szimbolikájának negatív jelentésével – a hét fő bűn-
nel, Mária hét fájdalmával, az apokaliptikus hetedik nappal (vö. II,
468), az Apokalipszis hét pecsétjével és hétfejű sárkányával asszo-
ciálódhat.

Stáció-utcai – *stáció*, a Golgotára tartó Krisztus keresztútjának egy-
egy állomása. Az egykori Stáció utca ma a Baross utca nevet viseli
Budapest VIII. kerületében.

- 207 podgyász – *poggyász*, utazáshoz becsomagolt holmik összessége.
A nyelvújítás korában irodalmi szintre emelkedett, ismeretlen eredetű
szó, amely a *Nyelvújítás szótárában* is „podgyász” formában sze-
repel. Babits a szó mindkét írásváltozatát használja: a „podgyász” és
ragozott formái ötször, a „poggyász” és ragozott alakjai pedig hét-
szer fordulnak elő a Hf₃-ban.

danaidák – *danaidák, Danaidák*, a görög mitológiában Danaosz,
argoszi király lányai. Az ötven lány közül negyvenkilencen apjuk
parancsára megölték nászéjszakájukon az őket erőszakkal feleségül
vevő Aigüptosz király fiait. A férjgyilkosokat az istenek azzal bü-
ntették, hogy egy feneketlen korsóba hordattak vizet velük az alvi-
lágban. (L. BM *A Danaidák* c. versét.)

- 209 pásztákban – *pászta*, földcsík, földsáv

- 211 szekundát (lat, rég, isk) – *szekunda*, elégtelen osztályzat

mintahogy – a Hf_{1, 2}-ben ugyanígy (214). A Hf₃-ban összesen háromszor fordul elő ez az egybeírt forma, míg a külön írt „mint ahogy” alak huszonnégy alkalommal jelenik meg.

izzását, leizzott – a BM életében megjelent Hf-kiadások „izzását” és „leizzott” formái valószínűleg hibásak (Hf₃ I. 214; Hf_{1, 2} 226). Az *i* sajátos megnyújtására e szótó esetében nincsen több példánk, a Hf₃-ban máshol csak rövid *i*-s alakok szerepelnek: „izzadt”, „kiizzottak”, „izzadva”, „fölizott” stb., összesen tíz alkalommal.

212 a misztikus Anyák, kikről Goethe beszél – a *Faust* II. részében Faust nem mehet le az Alvilágba Helenéért, hiszen Mefisztónak nincs hatalma az Alvilág fölött. Egy megoldás marad: fel kell hozni Helent és Paris „képét” az „Anyák” birodalmából. Az Anyák itt az újplatonista filozófiára emlékeztetően minden dolgok eszméjének, ideájának az őrzői.

213 opálosan – tompa csillogással; *opál* (óind>gör>lat), áttetsző kovaféle ásvány, illetve az ebből készült színjátszó drágakő

zsolozsma (szláv) – szerzetesek és papok számára előírt, naponként elmondandó vagy elénekelendő közös ima

214 a *rem*ből – *rem*, sütő; a német *Röhre* tájnyelvi változata

sublótok – *sublót*, alacsony, fiókos szekrény

216 litániára ment – *litánia* (gör>lat), délutáni vagy esti ájtatosság, amelyen a pap és a hívek a megszólításból és könyörgésből álló imádságot felváltva énekelik illetve mondják

egyetlenegyszer – Hf₃ I. 218; a Hf_{1, 2}-ben ugyancsak egybeírva (231). Az egybeírt alakra a Hf₃-ban még további két példa található, míg a különírt „egyetlen egyszer” forma egy alkalommal fordul elő.

kurtabekecses – *bekecs*, bélelt prémes, derékba szabott, rövid télikabát (Bekes Gáspár 16. századi hadvezér nevéből)

a hébérből (táj) – *hébéér*, lopó (vagyis a bort a hordóból kiszívó eszköz)

- 217 halott gyöngy – a Hf₃-ban sajtóhiba: „gyögy” (I. 220). Javítva a Hf_{1,2} 232 alapján.

mondta Tardits, az öreg orvos; Tarditssal tanácskozott – a Hf₃-ban az I. kötet 330. oldaláig a „Hardits” név szerepel az onnan kezdve használt „Tardits” helyett. A névalakot Babits a Hf_{1,2}-ben sem egységesítette, itt a 349. oldaltól kezdve váltotta fel az addig használt „Hardits” formát a végleges „Tardits” elnevezés. A „Tardits” forma melletti szerzői döntést igazolja többek között a *Harc az angyallal. Pótlék a Halálfiához* c. novella következetes „Tardits” névhasználata, illetve a regény szereplőiről 1939. július 30-a után készített névlista is: vö. „82. <H> Tardits, öreg gádorosi orvos” (OSZK Kéziratár Fond III/1603/149). A névalak egységesítését csak a Hf₄-tel kezdődő kiadások végezték el. Mi szintén az egységesítés mellett döntöttünk, de a Hf₃ szövegétől való eltérést minden alkalommal feltüntetjük a jegyzetekben.

- 218 a fűszerben (táj) – *fűszer*, félfedeles, kisebb gazdasági épület

Tarditssal – a Hf₃-ban: „Harditssal” (I. 220). Vö. a II, 217. oldal jegyzetét. (Mai helyesírás szerint: „Tarditscsal”.)

- 219 »a gyerek előtt« – eredetileg: „*nicht vor dem Kind*”, ne a gyerek előtt; német nyelvű figyelmeztetés arról, hogy a beszédtema nem gyermeknek való

- 220 sztoikus – a megpróbáltatásokat bölcs nyugalommal és következetes szilárdsággal fogadó magatartás; (a görög-római sztoikus filozófiai iskola nevéből)

attitűdje (lat>ol>fr) – *attitűd*, magatartás, viselkedés

- 221 szálában (ném>ol) – *szála*, terem

- 222 szegény strucc – az antik, félig mesés állattanok szerzői nyomán még Apácai Csere János is úgy tudta a maga *Magyar enciklopédiájában* (Utrecht, 1655), hogy a strucc „fejét és nyakát eldugván, mivel ő senkit sem láthat, azt gondolja, hogy őtet sem látják”. Egy közismert szólás máig őrzi ezt a hiedelmet: vö. „homokba dugja a fejét, (mint a strucc)”, azaz: úgy szeretné elkerülni a bajt, hogy nem vesz tudomást a közeledtéről.
- 223 köszvénye (fgr) – *köszvény*, anyagcsere zavarak következtében kialakuló, fájdalmas, izületi betegség (nem reumás eredetű)

Torricelli-üre – Torricelli, Evangelista (1608–1647), olasz fizikus és matematikus. 1643-ban végezte el róla elnevezett, híres kísérletét. Egy 1 m hosszú üvegcsövet megtöltött színültig higannyal, s ezt fejjel lefelé fordítva egy ugyancsak higanyt tartalmazó edénybe mártotta. A csőben elhelyezkedő higanyoszlop ekkor addig süllyedt lefelé, amíg a benne megmaradó higany súlya, illetve az edény higanyára nehezedő levegő súlya ki nem egyenlítették egymást. Torricelli ezzel létrehozta az első barométert, azaz légnyomásmérőt. A fenti kísérlet alapján nevezték el az üvegcsőben lesüllyedt higanyoszlop felső vége, illetve az üvegcső teteje közti légüres teret Torricelli-űrnék.

jägerit (ném) – *jégeralsó*, férfiak viselte meleg alsónadrág (G. Jäger bécsi orvostanár nevéből)

szirtek – a Hf₃-ban betűhibával: „szirtæk” (I. 226). A javítás alapja: Hf_{1,2} 239.

Dezső hősi önfeláldozása királyáért! – Dezső vitéz önfeláldozása, Molnár József (1821–1899) történelmi témájú festménye (l. *A magyarországi művészet története*, Bp., Corvina Kiadó, 1970, *Képkötet*, 299; *Szövegkötet*, 289). A kép Dezsőt, Dienes fiát ábrázolja, amint a Bazarád oláh vajda elleni hadjárat során (1330) Róbert Károly királlyal fegyvert és öltözetet cserél, és így önmaga feláldozása árán megmenti a király életét.

224 mángorló – mosott ruhanemű simítására, puhítására való, forgó hengerekből álló eszköz

szurdikok (táj) – *szurdik*, *szurdék* (táj), *szurdok*, víztől kivájt, meredek falú, keskeny és mély völgy

225 hazajövele óta, – a Hf₃-ben szedési hibával: „hazajövele óta...” (I. 227). A javítás alapja: Hf_{1,2} 241.

berbecs (táj) – ördögceréna, liláspiros virágú, rendszerint sövénynek ültetett cserje (*Lycium halimifolium*)

iszalag – fehér virágú, liánszerű erdei kúszónövény (*Clematis vitalba*)

Tardits – a Hf₃-ban: „Hardits” (I. 228). L. a II, 500. oldal jegyzetét.

226 bakháton – *bakhát*, a szőlőtőkék sorai között felkapált hosszú földhányás

fügebokrok – a Dunántúl déli részein, így a szekszárdi szőlőkben „a borház mellé szívesen ültettek fügét, ami ezen a vidéken rendszerint be is érik”. (CSÁNYI 1990:162)

krinolin (ol>fr) – *krinolin*, arbronsokra rádolgozott, hosszú, szélesen elálló szoknya, amely különösen a 18–19. században volt divatos

228 ekhói (gör>lat) – *echó*, visszhang

fűcsutás róna – itt: sáskák által lerágott fűvű síkság; *csuta* (táj), lelegelt, száraz fűcsomk

az egyiptomi hét csapástól – Mózes második könyve a *Bibliában* nem hét, hanem tíz egyiptomi csapást említ. Ezek a következők: a víz vérré változása; békák; szúnyogok; bögölyök; dögvész; fekély; jégeső; sáskajárás; sötétség; az elsőszülöttek halála (2 Móz 3, 14–34).

A számcsereét Babits részéről talán a hetes szám apokaliptikus jellege is befolyásolhatta (vö. II, 497).

filoxéra – szőlőtetű (*Phylloxera vastatrix*); Észak-Amerikából behurcolt növényi kártevő, amely az 1860-as évektől kezdve szinte egész Európa szőlőtermő vidékeit végigpusztította. Magyarországon 1875-ben jelentkezett először, és a 80–90-es évekre a régi szőlőültetvényeknek mintegy a felét megsemmisítette. A parányi kártevő a szőlő gyökereit támadta meg, és a gyökérzet megbetegítésével az egész növényt elpusztította. A károk következtében számos hazai termelő tönkrement, az ültetvényekben alapvető váltás következett be a filoxérának ellenálló amerikai fajták meghonosításával, és a hazai termesztés térképe is jelentősen átrajzolódott a szőlőtetvek számára járhatatlan homoki szőlők telepítésével.

vegyi agens – a vegyi folyamatokban hatást kiváltó tényező

szénkéneget – *szénkéneg*, szénből és kénből álló, oldó- és növényvédő szerként használt, könnyen illó folyadék (CS₂). Megpróbálták a filoxéra elleni védekezésben is felhasználni oly módon, hogy lánzsacsöves fecskendőkkel juttatták be a földbe a szőlőtöke körül, de a kártevőket elpusztító töménység illetve mennyiség ilyenkor gyakran a szőlőt is tönkretette.

229 kaputos embernek – hivatalt viselő, városi embernek, vagyis akik *kaputot* (fr>ném), a 18–19. századi városi polgárookra jellemző, hosszú felsőkabátot hordtak

alanyokért – *alany* (mezőg), szőlővessző, amelyre a nemes fajtát oltják

230 a snobság – a Hf₃-ban sajtóhibával: „s snobság” (I. 232). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 246.

»ha későn, ha csonkán, ha senkinek« – idézet Arany János *Csaba trilógiájának Előhangjából* (1855)

12.– a Hf_{1, 2, 3}-ban ettől kezdve hibás a fejezetrészek számozása: a „12.” szám kimarad, helyette „13.” szerepel. Az eggyel megbillent számozás végül két „17.” fejezetrésszel áll helyre.

- 231 komissziójából – *komisszió, komissió* (lat), megbízás; megbízásból végzett vásárlás

nièce (fr) – unokahúg. A Hf_{1, 2, 3}-ban a betűkészlet hiányából eredő betűhibával: „*nièce*”.

staffierung (ném) – stafirung, kelengye

gőrcsövi – mikroszkóppal látható (vö. II, 493)

- 232 szelekótyával (táj) – *szelekótya, szeleburdi*

mameluk (arab, biz, pejor) – Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején: a kormányfőt vak engedelmességgel támogató kormánypárti képviselő. Az elnevezés eredete: a mamelukok valójában az egyiptomi szultánok vásárolt rabszolgáiból kiképzett testőrök voltak. Napóleon az egyiptomi hadjárat idején (1798) megmentette egy ilyen mameluk apjának az életét, és a fiatalember ezután a tábornok odaadó híve és testőre lett. Császárrá koronázása után Napóleon egész testőrséget szervezett a hozzá hasonló harcosokból, és ezek után kezdték a hatalom feltétlen híveit mamelukoknak nevezni.

persze könnyű – a Hf₃-ban sajtóhibával: „könnyű” (I. 234). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 248.

13. – a fejezetrész Hf_{1, 2, 3}-ban szereplő „14.” számozása hibás.

Eris ajándékának – vizzály, veszekedés okozójának. Erisz a görög mitológiában a vizzálykodás istennője volt. Legnevezetesebb ajándéka „A legszebbnek!” felajánlott aranyalma volt, amelyet Parisz, trójai királyfi nem Pallasz Athénének és nem Hérának, hanem Aphroditének ítélt oda, s ezzel szülővárosát, Tróját is pusztulásba sodorta.

234 kádkolosszus – hatalmas méretű kád. *Kolosszosz* (gör), óriási mű, *colossus* (lat), óriási szobor. Az ókori világ hét csodájának egyike volt a rhodoszi kikötő bejáratánál felállított, mintegy 34 m magas „roduszi kolosszus” (a lindoszi Kharezs alkotása, Kr. e. 280), amely Hélios napistent ábrázolta.

töttikék (táj) – *tőtike*, mustnak vagy bornak a hordóba töltésére használt kisebb faedény

csántérokon – vö. II, 488

14. – a fejezetrész Hf_{1,2,3}-ban szereplő „15.” számozása hibás.

235 küzködik – Hf₃ I. 238; a Hf_{1,2}-ben ugyanígy (252). A ma szokásos „küszködik” helyett Babits következetesen ezt a szó etimológiáját tükröző helyesírási formát használja (vö. I, 248).

237 15. – a fejezetrész Hf_{1,2,3}-ban olvasható „16.” számjelölése hibás.

zenijét – Hf₃ I. 239; a Hf_{1,2}-ben ugyanígy (254). A szó hosszú *i*-t tartalmazó alakjainak mennyisége a regényben mintegy kétszerese a rövid *i*-s változatoknak (vö. I, 109, 164, 235, 281 [3×], 361, 436, 441, 444, 523, 540, illetve I, 95, 245, 285, 286, 288, 332, 335).

mint egy szeles, nagy légy – az „ördögi” Hintáss alakjához kapcsolt állatmotívumok közül a legbeszédesebb a „légy”. (Vö. NÉMEDINÉ 1990:17) A légy mitopoétikus elem. A zsidó „bibliai hagyomány a legyekhez hasonlítja az asszír vagy egyiptomi hadakat. A keresztény hagyomány átvette ezt a felfogást, s a gonosz, a döghalál és a vezeklést követelő vétkek megtestesülését látta benne [...] gyakran asszociálható megszemélyesített mitológiai lényekkel, amelyek többnyire az alvilág erőit képviselik. A léggel tart rokonságot számos olyan démon, gonosz és más szereplő, amely a fekete mágiában fordul elő”. (*Mitológiai enciklopédia*, 1988, I. köt. 165) Hieronymus, a *Biblia* fordítója és kommentátora (az ördögök fejedelmének tartott) Belzebub nevét a „filiszteusok *Ószövetségben* említett istenének, Baál-zebúbnak («a legyek ura») nevével hozta kapcsolatba, (vannak

legyet ábrázoló régészeti leletek, mely legyeket nyilván ennek az istennek szenteltek); ezt az istent Ekrón (Akkaron) városában tisztelték; Izrael királyát, Ahazját Jahve megbünteti, amiért az Baál-zebúb jóslatához folyamodik (2 Kir 1, 2–3). Hieronymus értelmezése egészen a legutóbbi időkig a filológia legfrissebb eredményének számított ebben kérdésben, amely kifejezésre talált a szépirodalomban is (vö. W. Golding regényének, *A legyek Urának* címével)”. (*Mitológiai enciklopédia*, II. köt., 333) Szerepel a motívum Goethe *Faustjában* is (amelynek több motívumára is utal Babits regénye). Jékely Zoltán (Bp., Európa Könyvkiadó, 1964, 53) „Légyisten”-nek, Márton László (Ikon Kiadó, 1996, 72) „Legyek Urá”-nak fordítja a goethei „der Fliegengott” megjelölést.

hegymester (táj) – a szőlőskertek felügyelője, a csőszök előljárója

- 238 esdekeltek – a Hf₃-ban olvasható „esedekelték” – sajtóhiba (I. 241). A javítás alapja: Hf_{1,2} 255.
- 239 szapulónál (nép) – *szapuló*, fakád, amelyben meleg, lúgos vízben áztatják és tisztítják – azaz szapulják – a ruhát
- 240 16. – a fejezetrész Hf_{1,2,3}-ban közölt „17.” számjelölése hibás.
- 241 nyugtalanság – a Hf₃-ban szereplő „nyutalanság” – sajtóhiba (I. 243). A javítás alapja: Hf_{1,2} 258.

lakáscímbe, lakáscímmel – a BM életében megjelent kiadásokban „lakás-címbe” és „lakás-címmel” szerepel (Hf_{1,2} 258, Hf₃ I. 244), de ugyanezek az oldalakon a „lakáscím” forma is megjelenik. A kavarodást valószínűleg olvasási, ill. szedési hiba okozta, azaz bizonyára a Hf_{PN} sorvégi elválasztását – vö. „lakás-címbe” (64) – őrizték meg sor közepén is a későbbi kiadásokban.

gangon (ném) – *gang*, bérházban szokásos nyitott függőfolyosó

- 242 pakktáskájára (ném, biz) – *pakktáska*, kisebb bőrönd, utazótáska

súlyag – nyelvújítási szóalkotás, korábban vegyészeti szakszóként használták, „sulyag” formában. Itteni jelentése: súly, nehezék, kolonc. Babits *Kosztolányi* c. cikkében is előfordul: „Őt könnyű vitorla vitte a gáncstalan művészet sima hullámán, az én hajómban pedig meggyűlt a szomorú súlyag, amelyről Esti Kornél oly megvetőleg beszél.” (BABITS 1978 2:523)

vizsla (rég) – melléknévként: fürkésző, kutató

243 nagysád – hölgyek udvarias, de kevésbé megtisztelő megszólítása

sparherten (ném) – *sparhert*, *sparhelt*, tűzhely

aprehenzív (lat>fr) – *aprehenzív*, sértődékeny

Tegye csak komóttá magát – helyezze kényelembe magát; *komót* (ném), kényelem

derogál (lat) – nincs inyére, méltóságon alulinak tartja

246 jajveszéklő – a Hf₃ I. 249. oldalán olvasható hangkivetéses forma nyelvileg indokolt; a két korábbi kiadásban is így szerepel (Hf₁,₂ 264). Később „jajveszéklés”, illetve „jajveszéklésével” alakokkal is találkozunk (I, 363, 517).

247 az Istent, az Óriást, akinek kezei között – I. BM *Isten kezében* c. versét (1914).

248 indóház (rég) – vasútállomás

250 abrakos jászlat (szláv) – *abrak*, szemes, nem szálas takarmány lovak szánmára; *jászol*, vályúszerű etető az istállóban

mindúntalan – Hf₃ I. 253: „mindúntalan”.

251 diót – *dió*, a BM által tisztelt és szeretett Szent Ágoston szerint a dió Krisztus jelképének fogható fel: zöld, keserű burka Krisztus földi

szenvedéseire, kemény csonthéja a kereszt fájára, a benne rejlő mag pedig Krisztus isteni, életet adó természetére utal. A zsidó hagyományban a dió bölcsesség-szimbólum is.

- 252 narcissizmus (gör) – itt: a saját tükörképben való gyönyörködés vágya. A görög–latin mitológiában említett szépséges ifjú, Narkisszosz (Narcissus) nevéből, aki olthatatlan szerelemre gyulladt a forrás vizében megpillantott tükörképe iránt.

»Létezik-e, amit senkisé nem lát?« – kérdezték olykor a filozófusok – a középkori nominalista gondolkodók (Roscellinus, Duns Scotus, Occam), valamint G. Berkeley (1685–1753) és D. Hume (1711–1776) műveire jellemző kérdésfeltevés.

- 253 fészély (ritk, elavult) – fessesség, fészélyezettség

mégjobban – ehhez az egybeírt szóformához képest (vö. I, 253, 350, 601) a „még jobban” írásmód háromszor gyakoribb (vö. I, 117, 207, 218, 252, 318, 365, 396, 501, 556).

vizitszobában – *vizitszoba*, vendégfogadó szoba

hámhoz törni a csikót (szól) – gyermeket rendre, fegyelemre szoktatni; *hám* (ném) – igásló befogására szolgáló szerszám

»*kleiderstock*« (ném) – álló ruhafogas

tajték (ásv) – fehér vagy sárgás színű, könnyen faragható ásvány; ebből készítik a tajtékpipát

- 255 életvidám – a Hf₃-ban olvasható „életvidám” forma (I. 259) a Hf_{1, 2}-ben is így szerepel (273). A „vidám” alak ezen kívül csupán egyszer fordul elő (vö. I. 157).

Mens sana in corpore sano (lat) – vö. II, 494

langamétában – *langaméta* < *longa meta* (lat), a. m. ’hosszú határ’, kedvelt, régi magyar labdajáték, amely főleg a diákok körében volt népszerű

mizogün (gör) – *mizogin*, nőgyűlölő

256 mind a ketten – Hf_{1, 2} 274, Hf₃ I. 260: „mindaketten”. Az összes többi esetben „mind a ketten” írásmód szerepel (vö. I, 257, 316, 482, 642).

257 bőrkamásnik – *kamásni*, *kamásli*, (arab>sp>fr>ném), lábszárvédő

provízió (lat, rég, ritk) – élelmiszerkészlet

Flóber-puskáját – *flóbert*, kis kaliberű vadászpuska (a francia feltaláló, N. Flobert nevééről)

258 *Kurhaus* (ném) – gyógyház, fürdőház

259 a *Felhő Klári-t* – *Felhő Klári*, Rátkai László jogász három felvonásos népszínműve; a Népszínházban 1886-ban bemutatott darab egyike volt azoknak, amelyek a Gyulai Pál által megjelölt hagyománnyal szemben új irányt képviseltek. A Népszínházban 1896-ig Blaha Lujza harmincszor játszotta ezt a szerepet (*Magyar színháztörténet*, Bp., 1999, 122, 295)

A *Náni-t* – Follinusz Aurélnak Budán, a Fővárosi Nyári Színház Horváth-kerti épületében 1891-ben bemutatott, néprajzi hitelességre törekvő népszínműve, amely egy Arad melletti sváb faluban, Glogován játszódik.

Döme, szívós öreg, – a Hf₃-ban vesszőhibával: „Döme szívós öreg” (I. 263). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 278.

260 *Az Én Újságomat* – *Az Én Újságom*, az első, s egyben leghosszabb életű és legnagyobb példányszámú képes irodalmi gyermeklap Magyarországon, amelyet a Singer és Wolfner Kiadó jelentetett meg

1889 és 1944 között. Alapító szerkesztői Benedek Elek és Pósa Lajos voltak.

Schmidt Kristóf és Hoffmann Frigyes ifjúsági iratai – Schmidt Kristóf ifjúsági műveiből 16 kötetet fordított le Füssy Tamás katolikus egyházi író; Hoffmann Frigyes 1891-ben jelentette meg a *Német írók iskolai tára* c. kiadványt. L. BM első olvasmányélményeiről szóló beszámolóját: „Verne előtt Schmidt Kristófot és Hoffmann Ferencet olvastam, német ifjúsági írókat. Az volt az első irodalmi megkülönböztetésem, hogy konstatáltam, hogy Hoffmann a jobb a kettő közül.” (TÉGLÁS 1997:74)

diák leveleket – latin nyelvű leveleket

konviktusba (lat) – *konviktus*, tanintézet mellett működő diákothon, amely bentlakást, étkezést és tanulmányi felügyeletet biztosít a benne lakók számára

Dilecte Fili mi Michael! (lat) – Kedves Fiam, Mihály!

Szécsi Dezső – a Károly Róbertért önmagát feláldozó Dezső vitéz (vö. II, 500). A hagyomány Dienes szörényi bánnak, a Széchy család ősének fiát látja benne.

- 261 ahol még az *a*-k után és az *s*-ek előtt hiányjelek voltak – az „*az*”-ból rövidült „*a*” névelő, illetve az „*és*”-ből rövidült „*s*” kötőszó kiesett hangjait és betűit a 19. századi írásmód még jó ideig hiányjellel érzékeltette: *a'*; *'s*. A hiányjelek alkalmazásának kötelezettsége a század 50-es éveitől szűnt meg.

Inter umbrosos licet ire saltus (lat) – a. m. 'árnyas erdőben lehet bolyongani'. E formáját tekintve tökéletes szapphói sornak a szerzőjét nem sikerült felkutatnunk. Elképzelhető, hogy BM maga alkotta, hisz mint *A férfi Vörösmarty* egyik jegyzetében megvallotta: „E sorok írója megpróbálkozott Vörösmarty költeményeinek latinra fordításával. Az olyanféle románcokat, mint a *Haldokló leány*, Tibullus versmértékében ültette át” stb. (BABITS 1978 1:229) Az

idézett sor mindenesetre emlékeztet a költő gyermekkorának kedves énekére, amelyről a *Dzsungel-idill* c. versében is ír: „Érzéssel fűjtam tanítóm csitri dallamát: / »Árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át!« A távolabbi asszociációk a dantei „sötét erdőbe jutottam” képig, illetve Szent Ágostonig is elvezetnek, aki szerint „veszedelmes kelepccével teljes sűrű erdő az élet!” (I. m. 480)

hogy rajta csüggjön, övé legyen – a Hf₃-ban a tagmondatok közti vessző kihagyásával: „hogy rajta csüggjön övé legyen” (I. 265). A javítás alapja: Hf_{1,2} 280.

- 262 a komolyabb *whist*-re, melynek már neve is csöndet jelent – *whist* (ang), a. m. ’csitt!’ Négy személyes angol kártyajáték, a mai bridzs őse. Első említése 1529-ből származik. Egy korai magyar ismertetése: *Whist vagyis csittjáték* (Pozsony, 1824).

pecsovics (gúny) – az elnevezés a Festetics grófok Petsovics István nevű szekszárdi tiszttartójának nevéből származik, aki választások idején a kormánypárti kortesek megvendéglését intézte. A reformkortól kezdve ezzel a névvel illették a Habsburgok hívét, illetve a szolgálalkú kormánypártit. 1867-től 1868-ig baloldali vicclap is jelent meg Pecsovics címmel.

nők dolgához és zsidók dolgához – a magyar politikai életben 1893 és 1895 között zajlottak a polgári házasságkötés bevezetéséről és a zsidó vallás egyenjogúsításáról szóló viták. E küzdelem főbb állomásai a következők voltak. 1893. ápr. 26-án, máj. 17-én, illetve dec. 2-án betérjesztik az állami anyakönyvezés bevezetéséről és az izraelita vallás egyenjogúsításáról, a vallás szabad gyakorlásáról, valamint a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatokat. 1893. szept. 2-án XIII. Leó pápa kiadja *Constanti Hungarorum...* kezdetű enciklikáját, amelyben a kötelező polgári házasság elleni tiltakozásra és fokozott katolikus szervezkedésre hívja fel a magyarországi papságot és a hívőket. 1894. jan. 16-án katolikus nagygyűlést szerveznek az egyházpolitikai törvényjavaslatok ellen, amelyet márc. 4-én a kormány javaslatait támogató szabadelvű ellentüntetés követ. 1894. dec. 9-én a király szentesíti a kötelező polgári házasságot és az ál-

lami anyakönyvezést bevezető törvénycikkeket (1894: XXXI., 1894: XXXIII.), majd 1895. okt. 16-án az izraelita vallást törvényesen bevett vallássá nyilvánító 1895: XLII. törvénycikket is aláírja.

Hymen láncai – *Hümén* vagy *Hümenaiosz* (gör), illetve *Hymen*, *Hymenaeus* (lat) a nász és a házasságkötés védőistene a görög-latin mitológiában

Debuisset pridem (lat) – régen kellett volna. A házasság láncainak lazulásával kapcsolatban említett latin mondás Szigligeti Ede legnépszerűbb vígjátékának, a *Liliomfi*nak kezdetét idézi, ahol a házárts feleségének elhunytát közlő Szilvai professzor a következő versikében adja hírül az őt ért gyász- illetve örömhírt: „Meghalt feleségem, / Satis tarde quidem [= Bizony elég későn], Oda reménységem, / Debuisset pridem [Régen kellett volna].” (Szigligeti anyja szintén Kelemen-lány volt, miként Babits anyja is, és így a költő – édesanyja révén – rokona volt a híres színműőrónak. L. BELIA 1983:29)

Wekerle kora volt ez – Wekerle Sándor (1848–1921) a 90-es évek magyarországi reformtörekvéseinek vezéregyénisége volt. Már mint a Szapáry-kormány (1890–1892) pénzügyminisztere megvalósította a Monarchia valutájának aranyalapra helyezését, majd az első polgári magyar miniszterelnökként (1892–1895) kitartó küzdelemben elérte a polgári házasságkötés, a polgári anyakönyvezés és a zsidó vallás egyenjogúsítását kimondó törvények elfogadását.

263 frekventálta (lat) – *frekventál*, gyakran látogat, eljár valahova

264 híres bírói tévedések [...] a Köteles Mihály esete [...] a Drakulits, a Korhammer eset – a *Magyar jogi lexikon* (szerk. Dr. MÁRKUS Dezső, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1909), amelynek adatait Babits valószínűleg felhasználta, csupán egy szakirodalmi utalás erejéig említi meg a Drakulits- és a Korhammer-esetet: „vö. Fayer: *Tanulmányok a büntetőjog és a bűnvádi eljárás köréből* 1877–87”, részletesebben ismerteti azonban Köteles Mihály ügyét, akit „nején elkövetett gyilkosság miatt életfogytig tartó

fogházra ítélték, s kinek ártatlanága csak 9 évvel a tett elkövetése után derült ki.” (IV. köt. 522) Az ügyre Kálosi József fiatal államügyész derített fényt, aki a m. kir. Kúriát is meggyőzte az elítélt ártatlanságáról, holott az korábban két ízben is elutasította az elítélt perújítási kérelmét.

lob (orv) – gyulladás

jóteköny – a Hf₃-ban olvasható „jétéköny” – sajtóhiba (I. 268). A javítás alapja: Hf_{1,2} 283.

Mulier Damnatrix (lat) – a. m. ’megátkozott asszony’. Az újkori egyházi latinban az emberiség ősanját, vagyis Évát jelölik „peccatrix” és „damnatrix” (bűnös és átkozott nő) szavakkal, a bűnbeesés utáni isteni büntetésre utalva. A keresztény tanítás szerint Éva egykor valóban a bünt hozta a világba, az új Éva, Mária azonban megváltást nyújt Krisztusban az emberiségnek. Luigi Maria Grignion de Montfort (1673–1716) *A Szent Rózsafüzér csodálatos titka (Il segreto ammirabile del Santo Rosario)* c. misztikus értekezésében immár a második Évára, azaz Máriára vonatkoztatja ezt a „damnatrix” megjelölést. Nála a Szent Domonkos által üzőbe vett ördögök szólítják meg így Máriát, mivel nagy-nagy bosszúságukra az Istenanya minden szentnél jobban védi és oltalmazza tőlük az embereket: „O inimica nostra, o nostra damnatrix [...] quare de caelo descendisti, ut nos hic ita torqueres?” (Ó, mi ellenségünk, ó, mi átkozott nőnk, [...] mért szálltal alá az égből, hogy így sanyargassál minket?). *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* c. fejezet végén, az ördögi Hintáss szintén a sátánra tapodó Szűz Máriával állítja párhuzamba Nelli alakját. (Vö. I, 521, II, 579)

skrupulus (lat) – kétség, aggály, habozás

265 a magyar Millenium – *millennium* (lat), ezeréves évforduló. A honfoglalás és a magyar államiság ezredik évfordulójának megünnepléséről a Baross Gábor által előterjesztett és a parlament mindkét háza által elfogadott 1892: II. tc. rendelkezett. Az 1896-ban megrendezett ünnepek során országszerte millenniumi emlékműveket avattak,

500 állami népiskolát állítottak föl, megnyitották a budapesti földalatti vasutat, a Vígyszínházat stb., a Városliget 548 500 m²-én pedig az ország múltját és jelenét bemutató nagyszabású kiállítást rendeztek, amelyet 1896. május 2-tól október 31-ig ötmillió-nyolcszázezer látogató keresett fel.

- 266 intím – BM e szónak mind a hosszú *i*-vel, mind a rövid *i*-vel írott változatát használta: vö. „intím” (I, 441), „intímebb” (I, 277, 589), „intímségben” (I, 589), illetve „intimitást” (I, 290, 292).

Plasztikon – a mai *panoptikum* régi elnevezése: híres személyek, történeti jelenetek és természeti furcsaságok viaszból készült másának gyűjteménye, kiállítása

az Árpádkörképről – *Árpádkörkép*, Feszty Árpádnak a millenniumra készült, *A magyarok bejövételét* ábrázoló panorámaképe, amelyet 1894 tavaszán, a mai Szépművészeti Múzeum helyén álló rotundában (körépületben) mutattak be. 1899 és 1996 között a festményt Londonban, Budapesten és Szegeden állították ki, majd a második világháborút követően hosszú évekig restaurálták. 1996 óta az ópusztaszeri Millenniumi Emlékparkban látható.

- 267 Munkácsy Krisztusát – Munkácsy Mihály (1844–1900) Krisztus-trilógiájának képei közül az *Ecce homo* (1895) szerepelt a milleniumi kiállításon, amely a képsorozat cselekménye szempontjából a trilógia középső, a keletkezés idejét tekintve pedig annak utolsó darabja. (A trilógia másik két alkotása: *Krisztus Pilátus előtt*, *Krisztus a Kálvárián*)

- 268 Ős-Budában – *Ősbudavár*, nagyszabású, 70 000 m²-es mulatókomplexum, amely az Állatkerttől a fővárosnak eladott telken épült fel. A középkort és a török időket idéző épületekből állt, amelyekben színházak, éttermek, mulatók és mutatványosok kaptak helyet. 1909-ben lebontották, helyét ma a Vidám Park és az Állatkert foglalja el.

skribler (ném, pejor) – illetéktelenül jogászai tevékenységet kifejtő személy; firkász, tehetségtelen író

Jambó – egy korabeli, de ma is ismert olasz dal refrénjének kezdőszava. A városligeti Óbudavár utcáin 1896-ban „időnként egy csapat gitáros olasz énekes vonul végig, a szép Luigi vezetésével, akik az akkor divatba jött *Funiculi – funiculát* éneklik, s a *Jambó* refrént velük dalolja az egész közönség”. (*Budapest enciklopédia*, Bp., 1972, 184) A dal címe a „felvonó” jelentésű „funicolare” olasz szó játékos átköltése. A szövegét Peppino Turco, a zenéjét Luigi Denza szerezte 1880-ban. Ekkor készült el ugyanis a Vezúv első felvonója, s ebből az alkalomból kérték fel P. Turco újságíróat, hogy írjon egy dalt a felvonó népszerűsítésére.

laterna magica (lat) – üveglapra festett képeket felnagyító és ernyőre vetítő készülék, a mai diavetítő őse. Athanasius Kircher jezsuita szerzetes találta fel 1650 körül.

269 *jupon* (fr) – alsószoknya

transzparensén át (lat>fr) – *transzparens*, 1. átlátszó, áttetsző felirat; 2. helyiségek ünnepi díszítésére kifeszített textilanyag

270 Leibniz *monasai* – G. W. Leibniz (1646–1716), német matematikus, fizikus és filozófus. Leibniz szerint a világ egyszerű, felbonthatatlan elemekből, *monaszokból* áll, amelyek mindannyian egy ősmonasznak, az istenségnek kivetülései. A monaszok szellemi természetűek, élő, belső tevékenységre képes tükrök, amelyek az univerzumot a saját nézőpontjukból ábrázolják. Mindegyikben az egész világ képe tükröződik, hatni azonban nem hatnak egymásra: mindegyik végigmegy a maga fejlődési és visszafejlődési fázisán. Hogy a világban mégis rend uralkodik, az annak köszönhető, hogy Isten a monaszokat előre megállapított, *prestabilált harmóniába* rendezte.

makrokozmosz (gör) – a. m. ’nagy világ’, a világegyetem, a világmindenség

Liliputjához – *Lilliput*, Jonathan Swift *Gulliver utazásai* c. regényének (1726) első helyszíne, ahol mindenki jóval kisebb a főszereplő-

höz képest, s ahol az öltözködés – pl. a magas vagy a lapos sarkú cipő viselése – fontos politikai kérdésnek számít.

de hol van az a leánygimnázium – vö. II, 435

271 vonalzójával – a Hf₃-ban sajtóhiba: „vonalzójával” (I. 275). Javítva a Hf_{1,2} 290 alapján.

272 szoldateszka (ol) – nyers és kíméletlen katonaság

Ovidius ritmusából zengett ki a *summa papavera – summa papavera* (lat), mákfejek. Ovidius *Római ünnepek (Fasti)* c. művének II. részében „a király futásának”, azaz Tarquinius Superbus elűzésének ünnepét Livius *A római nép története a város alapításától (Ab urbe condita)* c. munkája alapján meséli el, kisebb változtatásokkal. A mákfejek esete szintén e változtatások közé tartozik. Míg Liviusnál a király mákgubókat csapdos le a kertben fiának, Sextusnak követe előtt, és így üzeni neki, hogy a csellel hatalmába kerített város vezetőit ki kell végeztetnie, addig Ovidiusnál liliomfejekkel műveli ugyanezt: „Míg titkos követét itt meghallgatja Superbus, / sok liliom feje hull botja csapása alatt.” (*Római naptár*, GAÁL László ford. II. 705–706) A mákfejek (*summa papavera*) Ovidiusnak tulajdonítása tehát tévedés. Magával e történettel már a gimnázium alsóbb osztályaiban megismertették a latint tanuló diákokat.

273 »madárnyelv« – a szótagok *v* + *magánhangzó* megtoldásával történő „rejtjelezése”: pl. „Tuvudsz ivígy beveszévélñivi?”

ama sokat emlegetett sorsharag mögötte – „A költő és a sorsharag / Egy anyaméhből született.” (Utalás Petőfi Sándor: *Az utósó alamizsna* c. költeményének soraira.).

274 Jósika *Zöld Vadászát – A zöld vadász*, Jósika Miklós (1794–1865) regénye (megj. 1854)

kriszkindli (ném, biz) – *Christkindel*, *Christkindchen*, karácsonyfá, karácsonyi ajándék

- 275 a királyi tábla decentralizációjával – a királyi ítélőtábla 1868 előtt a királyi Kúria részeként, elsőfokú és fellebbviteli bíróságként is működött. 1868 után különválasztották a Kúriától, és kizárólag fellebbviteli bírósági feladatkörrel ruházták fel. Az 1890: XXV. tc. elrendelte az intézmény decentralizációját, azaz az eddig csupán Budapesten és Marosvásárhelyen tevékenykedő ítélőtábla helyett összesen 11 királyi ítélőtáblát állított fel, Budapest, Debrecen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Pécs, Nagyvárad, Pozsony, Szeged és Temesvár székhellyel. Ez utóbbiak 1891. május 1-én kezdték meg működésüket.
- 276 szörnyűködtek – a mai „szörnyűködik” igét BM minden alakjában / igeképző nélkül használta: vö. „szörnyűködött” (I, 380, 613), „szörnyűködő” (I, 403, 458), „szörnyűködve” (I, 492), „szörnyűködése” (I, 613). A regény kéziratredékeiben szintén ezt a szóalakot használta: vö. „szörnyűködött”, „szörnyűködése” (I, 906).

a Dreyfuss-ügyről – Alfred Dreyfus (1859–1935) francia katonatiszt kémkedési pere. A zsidó származású vezérkari századost 1894 decemberében lefokozásra és a hírhedt Ördög-szigetre való életfogytiglani deportálásra ítélték. A felmentéséért indult küzdelemben meghatározó szerepet játszott Émile Zola 1898-ban megjelent *J'accuse (Vádolom)* c. újságcikke, amelyben az író a köztársasági elnökig bezárólag a francia társadalom egész vezető rétegét felelőssé tette Dreyfus igazságtalan elítéléséért és a körülötte kavart antiszemita hecckampányért. 1899-ben Dreyfus ügyét újratárgyalták, büntetését 10 év fogságra mérsékeltek, büntetését azonban kegyelemből elengedték. Az ügy újabb revíziójára 1906-ban – már Zola halála után – került sor. Az elítéltet ekkor minden vádpont alól felmentették, őrnagyi ranggal visszavették a hadseregbe, és becsületrenddel tüntették ki. Babits édesapja rajongott Zola erkölcsi bátorságáért, a fiatal költő pedig verset írt *Zola* címmel (1903) „az igazság tollas bajnokáról”.

»*si fractus illabatur*« – az igaz és szándékában állhatatos férfira vonatkozó, szállóigévé lett Horatius-idézet teljesebb alakja: „*Si fractus illabatur orbis / Impavidum ferient ruinae*”; Bede Anna fordításában: „Rettenthetetlen, hogyha föld s ég / összergy is, s a romok le-sújtják” (*Ódák*, III/3).

ama *thébai aggok* – a thébai mondakört feldolgozó Szophoklész-drámákban – az *Antigonéban* és az *Oedipus királyban* – szereplő kórus

- 277 »*fiat iustitia, pereat mundus*« (lat) – legyen igazság, vesszen a világ! Már a 16–17. századi szentenciagyűjtemények is I. Ferdinánd (uralk. 1556–1564) mondásaként tartják számon: „Gyakorta használta ezt a kitételt is: Az igazságnak mennie kell a maga útján, még ha a világ bele is pusztul.” (J. W. ZINKGRAF, *Deutsche Apophtegmata*, Strasburg, 1626)

Bánffy kora volt ez, bajusz és ostor kora – a regényben később „macskabajszúnak” nevezett Bánffy Dezső (1843–1911) Szolnok-Doboka vármegye főispánjaként kezdte hivatali pályafutását. A kortársak „dobokai basának” is nevezték az ellenzék és a nemzetiségi mozgalmak ellen alkalmazott kíméletlen módszerei miatt. Szapáry Gyula miniszterelnöksége idején (1890–1892) a képviselőház elnöke, majd a Wekerle-kormány bukása (1895) után Magyarország miniszterelnöke lett. Kormányzati tevékenysége során a magyar politikai sovínizmust az uralkodó iránti hűséggel igyekezett egybekapcsolni, és Ferenc József várákozásainak megfelelően a függetlenségi párt visszaszorítására, a Kossuth-kultusz „kiirtására”, az erősödő agrár- és munkásmozgalom, valamint a nemzetiségi agitáció drasztikus megfékezésére törekedett. Mikor az 1896-os választásokat hatalmi terrorral és nyílt szavazatvásárlással a kormánypárt javára döntötte el, az ellenzék egyre szélesebb méreteket öltő harcot indított ellene. Ennek eredményeként a kormányozhatatlanná vált ország először jutott a törvényen kívüliség, az „ex-lex” állapotába, s ezért Bánffy 1899. febr. 26-án beadta lemondását.

az arany bulla nemzetéhez – a BM életében megjelent kiadásokban mindenütt „arany bulla” szerepel (Hf_{1,2} 297; Hf₃ I. 281). II. András 1222-ben adta ki nevezetes *Aranybulláját*. Ez a nemesek köz- és magánjogi egyenlőségét, személyi és vagyoni sérthetetlenségét, valamint a nagyúri és a királyi törvénytelenésgnek való ellenállás szabadságát megfogalmazó okmány évszázadokon át a magyar alkotmányos jogrend alapja és fejlettségének szimbóluma volt, amely alig

hét évvel később született meg a hasonló elveket megfogalmazó angliai Magna Chartánál.

Ohnet-féle szerelmi regények – Ohnet, Georges (1848–1918), a 19. század végének legolvasottabb francia regényírója. Szentimentális műveiben az erény mindig elnyeri méltó jutalmát. Művei nálunk is nagy közönségsikert arattak: az Egyetemes Regénytár az 1880-as évektől 24 regényét hirdette 53 kötetben.

278 garszon-vívórhöz (fr) – *garszonvivőr*, ifjú életművész

279 a *Budapesti Hírlapot* Miskának, [...] a *Magyarországot* Dömének – a Budapesti Hírlapra semmiképp sem illik Miska újságjának korábbi jellemzése, a „67-es újság” megjelölés (vö. II, 448), mivel ez a Rákosi Jenő (1842–1929) kiadásában és szerkesztésében 1881-től megjelenő napilap kifejezetten „a notórius kormánypárti hírlapírók” – azaz a Pesti Hírlap – ellenében alakult meg. A Budapesti Hírlap túlságosan liberálisnak és demokratikusnak tartotta a hazai parlamentarizmust, és sokszor bírálta Tisza Kálmánt is, mivel kezdettől fogva elégedetlen volt „a magyarságot nem eléggé előtérbe helyező” kiegyezés eredményeivel. Egy ilyen nézetrendszer nehezen egyeztethető össze a regénybeli Miska mintájául szolgáló idősebb Babits Mihály felfogásával, aki fia szerint „egészen az öreg Tisza-féle liberális gondolkörben élt” (TÉGLÁS 1997:61). Elképzelhető persze, hogy Miska – öt évvel Tisza Kálmán bukása után – egy másik lapra tért át, már csak azért is, mert a lapváltás ténye Döme esetében egészen bizonyosra vehető. A *Napok* c. fejezet eseményei idején, a 80-as évek közepe táján ő ugyanis semmiképp sem olvashatta az itt említett Magyarországot, hisz ez a függetlenségi napilap csak 1893-tól kezdve létezett, míg elődje – az egyébként nem függetlenségi, hanem mérsékelt ellenzéki – Magyarország már 1881-ben beszüntette megjelenését. (Vö. *A magyar sajtó története*, Bp., Akadémiai Kiadó, II/2, 1985, 351–357, 329; BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993, 94)

Bánffy-féle választás – vö. II, 517

Micsoda tíz szobor? [...] Hol van a Kossuthé? – II. Vilmos német császár 1897-es budapesti látogatása során állítólag elismerően nyilatkozott a magyar főváros szépségéről, de kevesellte a város szobrait. Ferenc József ezért tíz köztéri szobrot ajándékozott Budapestnek, amelyek a magyar történelem következő személyiségeit ábrázolták: Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István, gr. Pálffy János, Hunyadi János, Anonymus, Szent Gellért, Tinódi Lantos Sebestyén, Pázmány Péter, Werbőczy István. (PROHÁSZKA László, *Szoborsorsok*, Bp., Kornétás Kiadó, 1994, 28–36) Az ajándékozás során Kossuth-szoborról természetesen szó sem lehetett, hisz az uralkodó kívánságára Bánffy Dezső kormányának épp a Kossuth-kultusz megfűzésére kellett törekednie. (A kormányfő e tekintetben igen lojális volt, hisz – ellentétben a kormány több tagjával – már a képviselőház elnökeként sem ment el 1895-ben Kossuth temetési szertartására, mivel ezt a kormánytisztviselőknek szóló uralkodói utasítás nem engedélyezte.)

- 280 *Aradi Vértanúk Albuma* – 1890. október 6-án avatták fel Aradon Zala György emlékszobrát a kivégzett honvédtábornokok emlékére, s ugyanerre az alkalomra jelentették meg Aradon a fenti, Varga Ottó szerkesztette albumot is, amely a szabadságharc mártírjairól szóló ismertetéseket és rajzokat tartalmazott.

a Hugo Victor-regény, ugyane témáról – az 5. részben említett, *A halálraitélt utolsó napja* c. regény

hisz ez az egy – a Hf₃-ban szedési hibával: „hisz az ez egy”. Javítva a Hf_{1,2} 300 alapján.

- 284 *Ámorja, s Psychéje* – *Ámor és Psyche* (lat), *Erósz és Pszükhé* (gör), az antik mitológia híres szerelmespárja. Érzelmes történetük Apuleius *Aranyszamár* c. regényének betétdarabjaként maradt fenn, *Amor és Psyche* címen.

Szokolcára – Szokolca, a regény cselekményének idején „rendezett tanácsú város Nyitra vármegyében, 955 házzal és 4926 lakóval (közte 152 magyar, 336 német és 4359 tót)”. (*Pallas lexikon*)

285 reliefet (fr, földr) – *relief*, domborzat

éltek Sóton, pénz és vér folyt – a Hf₃-ban sajtóhibával: „Sóton. pénz”. A javítás alapja: Hf_{1, 2} 306.

a kataszternél (ol>ném) – *kataszter*, telekkönyvi hivatal

elbibircósította (táj) – *bibircsó* (fnév, táj), szemölcshez hasonló puha kinövés (idősebb) emberek bőrén, bibircsók; *elbibircósít* (ige, táj) – elborít ilyen kinövésekkel

286 viharágyú – a Hf írásával nagyjából egykorú ismertetés szerint: „különleges, mozsárszerű ágyú, amellyel az időjárást akarták befolyásolni. A viharágyú használata ama téves nézet alapján fejlődött ki, hogy az ágyú elsütésekor keletkező levegőhullámok a képződő viharfelhőre oszlatólag hatnak és így a pusztító jégeső képződését meg lehet velük akadályozni. A viharágyú iránti bizalmat az a körülmény keltette fel, hogy első alkalmazásuk helyén, Stájerország egyik kis helységében, hosszabb ideig nem volt jégeső. Később, általánosabb kísérletek folyamán, kiderült a viharágyú alkalmazásának teljes céltalansága, amit a beavatottak előre is vártak, mert a viharfelhőképződés energiámenyiségéhez a viharágyú által kifejtett energia az elenyészőnél is kevesebb.” (*Tolnai Világlexikon*, 18. köt. 49)

s kiűtött az *ex-lex* – a Hf₄-től kezdődő kiadások változatos „*exlex*”, „*ex lex*” és „*ex-lex*” alakjai helyett a Hf_{1, 2, 3}-ban BM következtetesen a kötőjeles „*ex-lex*” írásmódot használja (vö. Hf_{1, 2} 306, 309; Hf₃ I. 291, 294). *Ex-lex* – a latin nyelv elemeiből alkotott – nyelvtanilag helytelen – szóösszevonás a költségvetés meg nem szavazása folytán létrejött törvényen kívüli állapot jelölésére: vö. *ex*, -talan, -telen; *lex*, törvény. (Kiötlője Horánszky Nándor képviselő; helyes latinságú változata inkább „*ex lege*” lehetne.) Ilyen helyzetben a kormány arra sem kap felhatalmazást, hogy az államháztartást az előző évi költségvetés alapján vezesse, például hogy az állami bevételeket behajtsa és az állami kiadásokat teljesítse. 1914 előtt az ellenzék obstrukciója – azaz minden törvényes eszközt felhasználó parlamenti ellenállása – következtében négy alkalommal volt hasonló törvényen

kívüli állapot Magyarországon: az első Bánffy Dezső megbuktatása idején, 1899. jan. 1-től márc. 19-ig, a többi 1903. máj. 1-től 1904. márc. 30-ig, 1905. jan. 1-től 1906. jún. 9-ig, illetve 1910. jan. 1-től aug. 12-ig. A törvényeket ilyen helyzetben nem lehet maradéktalanul betartani, mert ez az államélet teljes megbénulásához vezetne, ezért az adók és az illetékek behajtását szüneteltetik, a halaszthatatlan állami kifizetések azonban teljesítik.

a macskabajszú kormányelnök – vagyis Bánffy Dezső (vö. II, 517)

tisztelet-kötelem – a Hf₃-ban a szó elválasztójellel jelenik meg a sor végén: „tisztelet-/kötelem” (I. 291), a Hf_{1, 2}-ben szintén sor végén szerepel, de mindenféle írásjel nélkül: „tisztelet/kötelem” (307). Az utóbbi helyesírási hiba is arra utal, hogy Babits e szót ikerszónak tekintette, ami indokoltá teszi a kötőjeles írásmódot.

287 büntetőtörvénykönyvvel – a Hf₃-ban betűkettőzések sajtóhiba: „büntetőtörvénykönyvvel” (I. 292). A Hf_{1, 2}-ben nincsen betűkettőzés, de az összetett szó részei külön kerülnek: „büntető törvénykönyvvel” (307).

289 felnöttebbnek – a Hf₃-ban olvasható „felnöttebnek” – sajtóhiba (I. 294). Javítva a Hf_{1, 2} 309 alapján.

Themisnek nem szabad visszahőkölnie Justitia elől – *Themisz* a görög mitológiában Uranosz és Gaia leánya, a törvényes világrend isteni védnöke, a jövő jósigéinek tudója. Római mitológiai megfelelője *Justitia*, az igazság és a törvényhozás istennője, akit az újkorban általában mérleggel a kezében és bekötött szemmel ábrázolnak. Themisz és Justitia babitsi megkülönböztetésére alighanem az ad lehetőséget, hogy a görög „themisz” szó „egyetemes rendet”, „istenitörvényt” is jelent, amihez képest a bírósági épületeken ábrázolt Justitia inkább az igazság földi alkalmazását állítja előtérbe. Themisz és Justitia kapcsolata ezért a korábban már említett észjog, illetve a törvényhatóságok által alkalmazott, érvényes jog viszonyával állítható párhuzamba (vö. II, 491).

gourmand (fr) – ingyenc

az Igazság, kerülve a »nagyok pitvarait«, gyakran a legváratlanabb helyeken búvik meg – utalás Arany János *Ghazel* c. költeményének soraira: „Kérdjétek a kalyibától: nem lappang-e ott egy bölcs, / Kit a nagyok pitvarától magához vont az erkölcs.”

- 290 Mintha nem őstől származnál... – Vörösmarty Mihály *Ősök* (1842)
c. epigrammájának szövege

disztikon (gör) – *disztichon*, egy hexameter és egy pentameter sorból álló, antik időmértékes versforma

hisztrió (lat) – hatásvadász, rossz színész: csepűragó, ripacs

- 291 profanált-e (lat) – *profanál*, megszenteltlenít

a *J'accuse*-cikk – vö. II, 516

provocateur (fr) – bujtogató, provokátor

titkos öröm dolgozott, a féltékeny apa kéjes fölénye – a Hf₃-ban vessző nélkül: „dolgozott a féltékeny” (I, 296). Javítva a Hf_{1, 2} 312 alapján.

gaudens tertius (lat) – a nevető harmadik, azaz aki mások viszálykodásából húz hasznot. Vö. a régi latin közmondással: „Inter duos litigantes tertius gaudet” (Két perlekedő között a harmadik örvendez).

koncedálta (lat) – *koncedál*, elismer

- 292 Álmai rettenetesek tudtak lenni – a Hf₃-ban szereplő „rettenetesen” – sajtóhiba (I. 298). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 313.

- 293 kulcs, háló és horgony – régi keresztény jelképek. A *kulcs* a *Jelenések könyvében* Jézus hatalmára utal: nála van „Dávid kulcsa”, és ha

ő „valamit kinyit, senki be nem zárja, s ha valamit bezár, senki ki nem nyitja” (Jel 3, 7). Az oldás és kötés e hatalmát Jézus Szent Péterre ruházza, mikor átadja neki a Mennyegek kapuinak kulcsait. A kulcsok ennél fogva Péter attribútumai. A Péter örökébe lépő pápák címerében szintén ott van az ezüst- és az aranykulcs. A *háló* régi alvilági és halál-jelkép, amely a kereszténységben a lelkek megmentésének eszközévé válik. Jézus már az apostolokat is „emberhalászokká” kívánja tenni: „Ne félj! Ezentúl emberhalász leszel!” (Lk 5, 10). Vagy mint Jeruzsálemi Szent Kőrillosz katekézise mondja: „Jézus kifog téged [...], nem azért, hogy megöljön, hanem azért, hogy a halál által életet adjon neked.” A *horgony* a Kr. u. 3. századtól a keresztények egyik titkos ismertetőjele, amely a keresztény hit és a feltámadásba vetett reménység bizonyosságát jelképezi. Már Szent Pál is a remény szimbólumaként említi: „Lelkünk biztos és szilárd horgonya ez, amely a függöny mögé ér, ahová elsőként lépett be értünk Jézus, a Melkizedek rendje szerint való főpap.” (Zsid 6, 19–20). (VANYÓ László, *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Bp., Szent István Társulat, 1988, 133–141; *A keresztény művészet lexikona*, Bp., Corvina Kiadó, Bp., 1986, 125, 198)

Dives Plato, pauper Cato, magnus Aristoteles, ceciderunt in profundum... (lat) – Az isteni Platón, a szegény Cato, a nagy Arisztotelész mind pokolra jutott...; a középkori *Carmina burana* c. versgyűjteményből származó idézet.

Renan, Rousseau, Voltaire, Diderot, d’Alambert és a többi istentelenek – Renan, Ernest (1823–1892), francia vallástörténész és orientalista. Papnövendék volt, de a német kritikai teológia megismerése után kilépett az egyházi rendből és keleti nyelvekkel kezdett foglalkozni. A Comte és H. Taine mellett a francia pozitívizmus legnagyobb hatású képviselője. Leghíresebb műve a számtalan kiadásban megjelent *Jézus élete* (Párizs, 1863), amelyben Jézus szerepére méltó és a korabeli pozitívizmus szempontjai alapján megrajzolt, emberi alakját az ország és a nép viszonyaiból, az akkori kultúrából és az egyén lélektani fejlődéséből igyekszik megmagyarázni. Rousseau, Jean Jacques (1712–1778), Voltaire, François-Marie Arouet (1694–1778), Diderot, Denis (1713–1784), Alambert, Jean-

Baptiste le Rond d' (1717–1783) a francia felvilágosodás filozófusai, a Francia Enciklopédia munkatársai. A valóban ateista Diderot-tól eltekintve korántsem mind „istentelenek”: Rousseau például az 1775-ös lisszaboni földrengés kapcsán kitaróan védelmezi az isteni gondviselést Voltaire-rel folytatott vitájában.

szentistvánkor – Szent István napján, azaz augusztus 20-án

A halál jöhet minden pillanatban; »az ablakon át« – mint Jeremiás mondja – a regényszövegben olvasható Jeremiás-idézet az ismeretebb magyar bibliafordításokban nem pontosan így szerepel. A legközelebbi változat: „ablakainkon át mászott be a halál” (*Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint KÁLDI György S. I. fordítása nyomán. A Szent István Társulat Szentírás Bizottsága, I. C. SERÉDI bevezetésével, 1934; Jer 9, 20*).

A Pascal *pari*-elmélete volt ez – Pascal, Blaise (1623–1662) francia filozófus és matematikus; *pari* (fr), fogadás. Pascal a kételkedőket és az ateistákat meggyőzendő azt mondja, hogy a valószínűség számítás alapján is ésszerűbb, ha hiszünk Isten léteben, mint ha tagadjuk azt. E kérdésben az Istenre fogadásnak nagyobb az esélye, mint a tagadásnak, mert a kettő viszonya a végtelen a semmihez. (Vö. PASCAL, Blaise, *Gondolatok*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1978, 97–100)

- 294 skapulárét – *skapuláré*, a ruha alatt, mellen és háton hordott szentkép
- 295 orákulum (lat, biz) – csalhatatlannak vélt szaktekintély
- 296 *sufficiens* (lat) – elégséges rendű

Holt tömeg volt, s szívesen engedték át az állami reálnak – a gimnáziumival párhuzamos reáliskolai oktatást az 1850-ben kiadott *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich* nemcsak Ausztriában, hanem Magyarországon is bevezette. A reáliskolák létrehozásának célja az oktatásnak a mindennapi élet követelményeihez való közelítése, a természettudományos képzés fejlesztése.

tése, az ipari foglalkozásokra és a technikai tanintézetekre való előkészítés volt. Bár az 1875. évi új tanterv a reáliskolát is nyolcosztályos, érettségivizsga-köteles tanintézménnyé változtatta, az ókori klasszikus nyelvek tanításán alapuló gimnázium hívei még sokáig bizonyos lenézéssel viseltettek az új iskolatípus iránt, és csak a hagyományos gimnáziumban látták a szellemi tehetségek kibontakoztatásának garanciáját.

diszciplinát (lat) – *disciplina*, rend, fegyelem

»bagózott be« – a korabeli diáknyelvben: rossz jegyeket kapott

- 297 Damoklesként – *Damoklész*, az idősebb szirakuzai Dionüsziosz (Kr. e. 405–367) hízelgő és a hatalmasokra irigykedő udvaronc, akit gazdája egy lószőrön függő kard alá ültetett, hogy ily módon emlékeztesse őt a hatalommal együtt járó folytonos veszedelmekre. *Damoklész kardja* (szólás), minden pillanatban fenyegető veszedelem.

klastromos (lat) – kolostorszerű; *klastrom*, kolostor

zircinek nézte – vagyis a Zirc központú, zirci-ciszterci szerzetesrend tagjának

Laudetur Jesus Christus! – Dicsértessék a Jézus Krisztus! (köszönés)

- 298 Kossuthista – a Hf_{1, 2}-ben szintén nagybetűvel (319). BM a személynévből *-ista* képzővel alkotott főneveket máshol is nagy kezdőbetűvel írta: vö. „Bollandista” (BABITS 2001:343).

el-elkószáló – Hf_{1, 2} 319; Hf₃ I. 303: „el-el kószáló”

- 299 megerősítették – a Hf₃-ban nyomtatási hibával: „megerősített ék” (I. 304). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 320.

- 300 *bravour* (fr) – helyesebben: *bravoure*, bátorság, vitézség, bravúr

rácítálja – itt: mint idézetet, szájába ad, neki tulajdonít; *citál* (lat),
idéz

304 *Mehr Licht* (ném) – Több fényt! (Goethe utolsó szavai halála előtt)

305 Tardits nagyon csóválta a fejét – a Hf_{1, 2, 3}-ban itt még szintén „Hardits” olvasható. (L. a II, 499. oldal jegyzetét.)

torokgyíkban (orv) – *torokgyík*, diftéria

309 zugalódott – a Hf₃-ban rövid *u*-val (I. 315), a Hf_{1, 2}-ben szintén (332). Vö. „zúgalódását” (Hf_{1, 2} 369; Hf₃ II. 15). A szó máshol nem fordul elő a regényben.

messziről szaladt – a Hf₃-ben sajtóhibával: „messziről” (I. 315). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 332.

napsugárban fölépült – az író életében megjelent kiadásokban itt mindenütt a „napsugárban fölépült” írásmód szerepel (Hf_{1, 2} 332, Hf₃ II. 315). A „sugár” szót és származékait BM – egyetlen további kivétellel (vö. I, 318) – következetesen rövid *u*-val írja a regényben, az „épült” igealaknak szintén csak rövid *ü*-vel írott formái szerepelnek.

312 kondoleáló (lat) – részvénytílvánító

313 posztskriptummal (lat) – *postscriptum*, utóirat

a tejbőrt sem szereti – a Hf₃-ben sajtóhibával: „a tejbőrt nem szereti” (I. 320). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 337.

315 unokaöccs – Hf₃ II. 320. Az író életében megjelent utolsó kiadás egy kivétellel ezt a kettőzött mássalhangzós formát használja (vö. I, 395, 613, ill. 585). A Hf_{1, 2}-ben fele-fele az arány: „unokaöcs” (338, 664), „öcs” (662), „unokaöccs” (425). A kéziratföredékekben csak az „öcs” és „unokaöcs” alak szerepel (I. I, 906, 908)

manu propria (lat) – sajátkezűleg

skandálni (lat) – a ritmus erőteljes kiemelésével mondani a verset

316 parainesis (gör) – erkölcsi intelem

prezentet (fr>ném) – *present, Präsent*, ajándék

peronospora (gör>lat, mezőg) – *peronoszpóra*, szőlőragya; többféle növényt is megtámadó, de közismerten a szőlőt károsító gombafajta, illetve az általa okozott betegség (*Plasmopara viticola*)

jussot tarthat – jogot igényelhet; *ius* (lat), jog

a másvallás iránt – a Hf₃-ban egybeírva: „másvallás” (I. 322). A Hf₁,₂-ben ugyanúgy (340).

317 Persze hogy írt! – a Hf₃-ban: „Perszehogy” (I. 323), a Hf₁,₂-ben ugyanígy (341). Az egybeírás itt lehetne a Cenci néni „nem irodalmi” beszédmódját jellemző írásforma, de e feltételezett szándéknak ellentmond a szintén nem akadémiai szabályossággal beszélő és író Noémi szavainak későbbi átadása: „Persze hogy kikezdett” (I, 355).

318 *Fővárosi Lapok* – népszerű irodalmi napilap (1864–1903), amely szépirodalmon kívül tudományos, ismeretterjesztő, művészeti és társadalmi témájú cikkeket is közölt, mind a férfi, mind a nőolvasók számára. Szerkesztői: 1864-től Tóth Kálmán, 1881-től Vadnay Károly, 1893-től Szana Tamás. Főbb munkatársai: Zilahy Károly, Tompa Mihály, Madách Imre, Arany János, Jósika Miklós, Szász Károly, Tolnai Lajos.

320 *salvus conductus* (lat) – menlevél

321 elkonverzál (fr) – eltársalog

Vraiment? Vous parlez francais? – Valóban? Ön beszél franciául?

Oui, un peu – Igen, egy keveset.

Il fait chaud – Meleg van.

Comment? – Hogyan?

322 arzenáljával (arab) – *arzenál*, 1. bőséges készlet; 2. fegyvertár

323 *Grammaire*-nek (fr) – *grammaire*, nyelvtan

verbes irréguliers (fr) – rendhagyó igék

324 okvetetlenkedő – a Hf₃-ban szereplő „okvetetlenkedő” (I. 329) – sajtóhiba. Javítva a Hf_{1,2} 348 alapján.

mint Tardits ajánlotta – a BM életében megjelent kiadásokban itt szerepel először az öreg orvos neve „Tardits” alakban (Hf_{1,2} 349, Hf₃ I. 330). L. a II, 499. oldal jegyzetét.

Új Idők – a középosztály és a hivatalnok réteg számára készült, rendkívül népszerű, szórakoztató jellegű szépirodalmi hetilap. Szerkesztette Herczeg Ferenc, kiadta a Singer és Wolfner Kiadóvállalat. Eredeti profiljával megjelent 1894-től 1944-ig.

Magyar Dekameron – Magyar Dekameron. Száz magyar író száz elbeszélése, 1–5. köt. (1891–1893). Összeállította: HEVESI József.

325 a *Gyurkovics lányokat* – *A Gyurkovics-leányok*, Herczeg Ferenc népszerű regénytrilógiájának első része (1893). Folytatásai: *A Gyurkovics-fiúk* (1895), *Gyurka és Sándor* (1899).

a *Dolovai nábob leányát* – *A dolovai nábob leánya*, Herczeg Ferenc színműve (1893–1894)

327 Döme nem tudta volna megmondani, mi van a hatvanhét száraz zsemlyében, ami őt ily rettenetes méregbe sodorja? – BM erről az önéletrajzi tényen alapuló eseményről beszámolva (TÉGLÁS 1997:78)

nem említi a nagybátyját, Kelemen Mihályt felbőszítő zsemlyék számát, a 67-et, ami a regényszövegben így a „negyvennyolcas” Dömével polemizáló Miska „hatvanhetességével” és a Dömétől egyre távolodó Imrus „apapártiságával” kapcsolódik egybe: vö. „Az apja mégcsak pecsovics volt, ez meg már a lelkében is német!” (I, 327)

mégcsak – Hf₃ I. 333, Hf_{1,2} 352. Az egybeírás további 3 példájával szemben máshol – 24 alkalommal – a szabályosabb „még csak” írásmóddal találkozunk.

328 *fin de siècle* – századvég, a 19. század utolsó, hanyatlást mutató évei. Eredetileg F. de Jouvenot és M. Micard vígjátékának szállóigévé lett címe volt, amellyel később e század alkonyának minden téren érezhető ideges feszültségét és hanyatlásérzetét kezdték jelölni. A Hf_{1,2,3}-ban a nyomdai betűkészlet hiányosságából eredő betűhibával: „*siécle*”.

329 »a hivatalnak packázásait« – Shakespeare, *Hamlet*, III. felv. 1. szín (Arany János ford.)

»mért szegezte az Örökkévaló ellene kánonát?« – pontosabban: »mért szegezte az Örökkévaló / Az öngyilkosság ellen kánonát?«, Shakespeare: *Hamlet*, I. felv. 2. szín, (Arany János ford.); *kánon* (gör>lat), a keresztény egyházakban érvényes jogszabályok és előírások jegyzéke

a modern holló még az oltári galambbal viaskodott benne – utalás a modern költészet egyik alapművére, E. A. Poe *Holló* c. versére, valamint a Szentlelket jelképező galambra. L. *Az európai irodalom történetében* adott jellemzést: „...a *Holló* talán a legtokéletesebb kifejezése a költészetben a túlvilág nélkül maradt ember lelkének. Igen, de nem az értelmével, az egyszerű novellaanyaggal, ami benne van. Hanem sokkal inkább a külső és belső muzsikájával, amely ezt kíséri, ennek felel. Éppen avval a kiszámított, tökéletes zeneiséggel, amely a kompozíciónál kezdődik, és a betűkig, hangokig terjed. Ez a muzsika maga látszik alkotni és jelenteni egy új túlvilágot, amely-

ben nem kevésbé szigorú rend és varázs uralkodik, mint emebben.”
(BABITS 1979:382)

»Lenni vagy nem lenni...« – Shakespeare, *Hamlet*, III. felv. 1. szín,
(Arany János ford.).

»nem gyónva, kenve, nem áldozva meg« – Shakespeare, *Hamlet*, I.
felv. 5. szín, (Arany János ford.).

s egy erős fogadás – a Hf_{1, 2, 3}-ban ezen a helyen „erősfogadás” olvasható. Ez nyilván sajtóhiba, mivel négy sorral lentebb már „erős fogadás” szerepel (vö. Hf_{1, 2} 354; Hf₃ I. 335). A kéziratföredékekben szintén „erős fogadás” található: I, 845.

- 330 »minden húsnak útja« – vagyis a halál; Anonymus (P. mester) *A magyarok cselekedeteiről* c. gesztájából vett kifejezés: vö. „Maga Zolta vezér pedig fia uralkodásának harmadik esztendejében a test börtönéből minden húsnak útjára költözött” (*A magyar középkor irodalma*, ford. PAIS Dezső, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 63).

óh, vidám kamaszkor! – a két kötetben kiadott Hf₃-ban itt, a fejezet végén egy „Vége az első kötetnek” zárómondat olvasható (Hf₃ I. 336).

Praematurus [...] bene maturus (lat) – jelesen érett [...] jól érett

- 331 állta meg a vadat – *megállja a vadat*, vadászkutya a vad közelében marad, amíg a vadász oda nem érkezik

zsombékokon – *zsombék*, mocsárból, lápból kiemelkedő tömör növénycsoport vagy elhalt növényi részekből ugyanott keletkezett kis halom

hitsorsosa (rég) – véle azonos vallási közösség tagja, azaz zsidó

a *Peleskei nótáriusból* – *A peleskei nótárius*, Gaál József (1811–1866) 1838-ban bemutatott boházata. Az idézett sorokat az 1. szakasz 6.

jelenetében Gazsi, a pesti korhely éneкли. A mű Gvadányi József (1725–1801) *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1790) c. elbeszélő költeményét dolgozza fel és bővíti új ötletekkel, hangsúlyozottan komikus értelmezésben.

Börne – Börne, Ludwig (1786–1837), német író, publicista, az Ifjú Németország mozgalomának ideológusa

Heine [...] német létére barátja a magyar függetlenségnek – vö. a költő *1849 októberében* c. versének sorait: „Ha e szót hallom, »magyarok«, / szűknek érzem német zekémet, / keblemben tenger kavarog, / és mintha trombiták köszöntének [...] Soha sorsot ily ismerőst, / zászlói bár büszkén dagadnak, / ősi szokás szerint a hőst / legázolják nyers, állati hatalmak.” (Kálnoky László ford.)

332 be-bement – a Hf₃-ben olvasható „be-be ment” – sajtóhiba (II. 2). A javítás alapja: Hf_{1,2} 356.

új babiloni lépcső – azaz újabb lépcsőfok az istenkísértő bábeli torony építésében vagy az arra való felemelkedésben (vö. Ter 11, 1–9).

Mentorává – Mentor, Homérosz eposzában Odüsszeusz fiának, Thélemakhosznak a nevelője; átvitt értelemben: idősebb tanácsadó, pártfogó

a Nimród-fiók lázadása – Nimródot az *Ószöveget* „nagy vadász”-ként említi (Ter 10, 9). Nevét a népetimológia a „fellázadni, ellenkezni” jelentéssel kapcsolta össze.

szent Hubertus – Lüttich püspöke (?655–727), a vadászok védőszentje

333 megől (nép, rég) – mögül

334 hornyolt – bevájt, mélyített

tagja a »Szentlélek lovagrendjének«, amelyről a német költő beszél – a keresztséget 1825-ben felvett Heine, mint Fejtő Ferenc írja, „gyermekkorában hitt az Atyaistenben, az ég és a föld alkotójában – később megértette a Fiút, akit a nép keresztre feszített az igazságért.” *Idill a hegyekben II. (Berg-Idylle II.)* c versében „úgy határozta meg magát, mint a Szent-Lélek lovagját, a szabadság és egyenlőség bajvívóját, a demokrácia küzdelmes egyházának tagját.” (FEJTŐ Ferenc, *Heine*, Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 1998, 135–136) Ady szintén többször említi Heinével kapcsolatban, hogy „ő szólt vala a szentlélek lovagjairól”. (ADY Endre, *Összes prózai művei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955–1968, II, 228; IV, 45) 1918-ban Babits, Jászi Oszkár és Szabó Ervin egy Európa Lovagjai nevű társaság kiáltványát is megfogalmazták, melynek befejező mondatai szintén a testvériségnek ezen a heinei felfogásán alapultak: „Utunkat a Szentlélek fogja világosítani. A Szentlélek erejével bátran küzdünk a babonák ellen, amelyek az Emberiséget gyűlölködő csoportokra osztják és tizedelik, ma úgy, mint a vallásháborúk korában. S a Szentlélek ereje győzni fog!” (A kiáltvány szövegét l. SIPOS 1976:18–21)

335 rhapszódok (gör) – *rapszódosz*, ókori görög epikus énekmondó

336 kaputrokkot (ném) – *kaputrokk*, hosszú férfi felsőkabát

az egész modern irodalom – Ibsen, Henrik (1828–1906) norvég drámaíró, költő; Nietzsche, Friedrich Wilhelm (1844–1900) német filozófus és költő; Wilde, Oscar (1854–1900) angol költő, író; Baudelaire, Charles (1821–1867) francia költő; Verlaine, Paul (1844–1896) francia költő

337 Walter Crane – Crane, Walter (1845–1915): angol festő, grafikus és esztéta. J. Ruskin és W. Morris eszméinek követője, s mellettük a preraffaelita mozgalom legfontosabb elméleti írója. Írásai segítettek a preraffaelitizmusból kinövő szecesszionizmus elterjedését. Illusztrátorként is a szecesszió korai képviselője.

Morris – Morris, William (1834–1896) angol festő, építész, iparművész és író; a preraffaeliták nagy hatású képviselője és elméletírója.

A szecesszió egyik előfutára. 1861-ben kézműves iparművészeti műhelyt alapított. Nagymértékben hatott a modern könyvművészetre.

herkulesi munka – a görög–római mitológia nagy erejű hősének Hé-
raklésznak (Herkulesnek) tizenkét nehéz és veszélyes feladatot kel-
lett teljesítenie; mindegyikkel sikeresen megbirkózott.

noblesse oblige! – a nemesség kötelez; vö. II, 479

- 338 *Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!* – Vágtass velem, vasút!
lebegj el, lenge gálya! (Tóth Árpád ford.); idézet Baudelaire *Moesta
et errabunda* c. verséből. A Hf1, 2, 3-ban a betűkészlet hiányosságá-
ból eredő betűhiba: „enléve”.

Circe (lat) – Kirké (gör), csábos erejű varázslónő az antik mitológi-
ában; Odüsszeusz embereit disznókká változtatta, s vezérüket is egy
esztendeig magánál tartotta.

efemér (gör>fr) – *efemer*, itt: gyorsan kialvó

spirituszon (lat) – *spiritusz(főző)*, szeszszel működő gyorsforraló

- 339 az Asszonyra gondolt, akinek öle a költő szerint is »vak éjjel, csil-
lagtalan éjjel« – Baudelaire *Egy arc ígéretei (Les promesses d' un
visage)* c. versének utolsó sora (Nuit sans étoiles, Nuit obscur) BM
fordításában.

- 340 poliglott (gör) – több nyelven írott

passzív rezisztenciába (lat) – *passzív rezisztencia*, az együttműködés
megtagadásával és a rendelkezések végrehajtásának elodázásával
tanúsított ellenállás

darabont főispán – a törvénytelen Fejérváry-kormány által kineve-
zett megyei vezető. A *darabont* szó hosszú fejlődés után kapta meg
a 20. század elején érvényes jelentését. A 16–17. században gyalog-
gos katonát jelölt, később főurak fegyveres szolgáját, illetve városi

vagy megyei hajdút. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a testőrség egy fajtáját nevezték így (vö. arcière, magyar, lovas, illetve darabont testőrség). Ez utóbbi magyar részlegét 1903-ban hozta létre az uralkodó, s élére az 1884-től 1903-ig honvédelmi miniszteri tisztet betöltő báró Fejérváry Gézát nevezte ki. Az 1904. nov. 18-i, Tisza István-féle házszabály-módosítás után a képviselőházba vezényelt és az ellenzéki képviselők által megvert és kihajigált teremőröket szintén darabontoknak csúfolták, és ugyanezt a jelzõt adták az 1905. jún. 18-án megalakított, a testőrkapitány Fejérváry Géza vezette kormány testületének és közegeinek is. Mivel e „darabontkormányt” a parlamentarizmus szabályait megszegve, a nemzeti koalíció választási győzelme ellenére nevezte ki a Monarchia felbomlásától tartó Ferenc József, országos ellenállás bontakozott ki ellene, mindenekelőtt vármegyei szinten.

fringiát (tör>délszláv) – *fringia*, széles pengéjű, nehéz szablya (a kuruc kor jellegzetes fegyvere); tréfásan: ósdi (dísz)kard

Gőzsy Pepi, kiben – a Hf₃-ben sajtóhibával: „Gőzsi” (II. 11). A Hf₁,₂ szintén ezt a hibás alakot hozza (366).

341 indzsellér (ném<fr, nép, rég) – mérnök

Kristóffy-félék – Kristóffy József (1857–1928) a Fejérváry-féle „darabontkormány” (1905–1906) belügyminisztere, aki az ellenzéki koalíciós pártok egységét az általános és titkos választójog meghirdetésével akarta megbontani, és a megyei ellenállás megtörésére az alkotmányos módszerek felfüggesztését javasolta a királynak.

Don Quichotte – Cervantes Saavedra (1547–1616) regényhősének neve francia átírásban. A *Don Quijote* számos magyar átültetése francia fordítások alapján készült, s ezekben az idézett névalak szerepelt. Mivel BM anyja és nagynénje franciás műveltséget kapott középiskolai tanulmányai során, a Babits-családban szintén ez a névváltozat honosodott meg. (Vö. BABITS 2002:579)

nem áttallanak a cucilistákkal parolázni – *cucilista* (rég, gúny), szocialista, szociáldemokrata; *parolázik* (nép), ígéret vagy egyezés jeleül a tenyerébe csap valakinek. A „darabontkormány” belügyminisztere, Kristóffy József megígérte a szociáldemokratáknak az általános titkos választójog bevezetését, amit a korábbi kormányok a nemzetiségektől való félelmükben addig nem adtak meg. A megkötött ún. Kristóffy–Garami paktumhoz csatlakoztak a polgári radi-

kálisok, és pártolta az ügyet Ady Endre is.

Smólen Tóniknak – *Smólen Tóni*, eredetileg Ferenc József inasának a neve, akit gyakran emlegettek a korabeli újságokban, különösen a *Smólen Tóni* c. operett bemutatása után. Ez a Dr. Gutí Soma és Barna Izsó által írt „hazafias daljáték” a Rákóczi indulóval kezdődik, illetve végződik, a közepén pedig a Kossuth-nótát éneklük benne. A magyarokkal felületesen rokonszenvező címszereplő egyik jellemző énekszámának szövege a darab 3. felvonásából: „Én megjártam Krná Turka, / Befütyült a Kossuth-nóta, / Mert hogy aztat énekeltem, / A Hofburgból kirepültem. / Mit tehetek most egyebet, / Ha ez lett a bérem, / Fölcsapok itt miniszternek, / Nincs igazam, kérem?” A darabot Ady Endre is említi *Halálharang* c. újságcikkében, amely a függetlenségi koalíció által ihletett irodalmat jellemzi: „*Smólen Tóni*, Pósa-versek és hazafias kuplék a legmagasabb Ararátok, meddig az ár fölhajtja a nemzetiszínű bárkát.” (Budapesti Napló, 1906. márc. 11.)

- 342 Körülhordozzuk a véres kardot! – a magyar középkorban országos veszedelem idején a királyi futárok által körbehordozott véres kardal hívták hadba a nemeseket.
- 343 perenoszporával (nép) – Hf₃ II. 14; Hf_{1,2} 369: ugyanígy. Pontosabb formában, mai helyesírással: „perenoszporával”.
- 344 »el nem vétetik tőle« – Lk 10, 42. (Vö. II, 446)
- 345 korrespondenciát (lat) – *korrespondencia*, itt: levelezés

félt, hogy feltűnő. – a Hf₃-ban hiányzik a mondat végi pont: „félt, hogy feltűnő” (II. 16). A javítás alapja: Hf_{1,2} 372.

346 lapdázok – Hf₃ II. 17; a Hf_{1,2}-ben ugyanígy (372).

pattogott Cenci – a BM életében megjelent kiadásokban: „pattagott” (Hf_{1,2} 372, Hf₃ II. 17). Javítottuk, mert Babits e szóalakat máshol mindenütt „pattogott” formában írja: vö. I, 36, 211, 219, 238, 300, 305, 346, 465.

zsen nélkül – *sans gêne* (fr), fesztelenül, bátran

konverzáció (lat) – társalgás

Meduzát – *Medúza, Medúza* (lat<gör), mitológiai szörny, a három gorgó egyike. Eredetileg szép, földi leány volt, de a szűz Athéné templomának buja megszejtetéséért miatt az istennő kígyóhajú szörnyeteggé változtatta. Pillantásától minden élőlény kővé dermedt.

347 Új Élet – *Vita nuova* (ol), Dantének harmincegy költeményből és ezek prózai kommentárjaiból álló műve, amely a költőnek Beatrice Portinari iránti szerelméről szól, s amelyet nem egy kutató – pl. Mario Ricciardi – Beatrice „hagiográfiájaként”, azaz szentet bemutató életrajzánaként jellemez. (MADARÁSZ Imre, *Az olasz irodalom története*, Bp., Eötvös József Kiadó, 1998, 27)

letettem a maturát – leérettségiztem; *matúra* (lat), érettségi vizsga

348 a Babelbe, melynek Pest a neve – vö. II, 462, 531

fukszinnal – *fukszin*, az anyagoknak ragyogó vörös színt kölcsönző textil- és bőrfesték

349 perhorreszkált (lat) – *perhorreszkál*, kárhoztat, elítél, irtózik tőle

»megrovási kaland« – a kor közismert dilettáns népköltője, Hazafi Verai János (1846?–1905) nevezte így a maga színes papírlapocskákra nyomtatott, utcán osztogatott versezeteit

lematurált – leérettségizett

- 350 magadfajta fiatalemberhez nem való – a Hf₃-ban hibásan: „magadfajta fiatalember nem való” (II. 21). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 376–377.

a *Vasárnapit* – Vasárnapi Újság (1854–1921), a nemzeti liberalizmus szellemében szerkesztett szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap, amely hosszú évtizedeken át széles rétegek világképét és tudásszintjét alakította. Legkiválóbb szerkesztője Nagy Miklós volt (1867–1905).

- 352 *inexpressible* (fr) – kimondhatatlan

- 354 *Félszűzek – Les demi-vierges* (fr), Prévost, Marcel (1862–1941) francia író világsikert aratott regénye (1894), amelynek 1896-ban egyszerre két magyar fordítása is megjelent.

Maupassant-kötetet – Maupassant, Guy de (1850–1893) francia író

- 354 egy könyvre hajolva, ami az olasz költő szerint különös veszedelem – utalás Paolo és Francesca bűnös szerelmének történetére (Dante, *Isteni színjáték, Pokol, V. ének*)

tête-à-tête-ekhez (fr) – *tête-à-tête*, bizalmas, négy szemközti együtt-lét

a könyv [...] a Galeotto szerepét töltötte itt be – vö. „Galeottónk lett a könyv” (Dante, *Pokol, V. ének, 137. sor*). Danténál a Paolo és Francesca által olvasott könyv hozza közel egymáshoz a szerelmeket, amely így ugyanazt a „kerítői” szerepet tölti be, mint a legendás Artur király udvarmestere, Galeotto, aki Lancelot lovag és Guinevra királynő egymásra találását segítette elő.

principálisának (lat) – *principális*, hivatalfőnök

dobuccai – mai helyesírással: Dob utcai

»a *schöne Schickse*« (ném, argó) – a szép (nem zsidó) nőci; a *Schickse* a jiddisben keresztény, a németben zsidó lányt jelentett. A BM életében megjelent kiadásokban a kiejtést tükröző helyesírási pontatlansággal: „*schöne*” (Hf_{1,2} 381; Hf₃ II. 25).

rüfkének (jiddis, pejor) – *rüfke*, könnyüvéru vagy kellemetlen, erőszakos fellépésű nő

355 bakafántos (biz) – akadémikuskodó, minden(ki)ben hibát találó

kandi (nép) – kíváncsiskodó, leskelődő

356 reflektálunk (lat) – *reflektál*, igényt tart valamire

357 Olympiák – *Olympia*, E. Manet (1832–1883) nagy botrányt kavaró aktképe (1863), amelyet kedvenc modelljéről, Victorine Meurendről festett

gyakran, ha Imrus – a Hf₃-ban olvasható „Imtis” – sajtóhiba (II, 29). A javítás alapja: Hf_{1,2} 384.

359 beamter (ném, rég) – hivatalnok, tisztviselő

jurista (lat) – jogász

Lucretiust – Lucretius Carus, Titus (Kr. e. 96–55), római filozófus, költő, *A természetről (De rerum natura)* c. filozófiai költemény szerzője

Lucretiust és Horácot olvasták a lugasban – vö. a II, 432. oldal jegyzetét.

kontemplatív (lat) – szemlélődő, elmélkedő

óciomot (lat) – *otium*, szabad idő, nyugalom; az irodalommal foglalkozás ideje; vö. a II, 439. oldal jegyzetét.

paedagogus (gör>lat) – pedagógus, eredetileg: gyermekre ügyelő rabszolga

- 361 Tinódi naivságait – Tinódi (Lantos) Sebestyén (1515 előtt–1556) költő, zeneszerző, énekmondó; a későbbi századokban főként egyhangú, archaikus rímélése keltette a kezdetlegesség és a naivítás hatását.

Ronsardot – Ronsard, Pierre de (1524–1585), francia költő, Babits szerint „a klasszicizmus tudós és tekintélyes köpenye alatt a modern érzelmesség veszedelmes ajándékát csempészte” az irodalomba (BA-BITS 1979:160).

Chaucert – Chaucer, Geoffrey (1344–1400), az angol középkor legjelentősebb költője, a *Canterbury mesék* szerzője

Reviczky – Reviczky Gyula (1855–1889), költő, író, esszéíró, az impresszionista, szimbolista költészet előkészítője, a későbbi NY körének kedvelt költője

Komjáthy Jenő [...], akinek nevééről már egy irodalmi társaságot is csináltak – Komjáthy Jenő (1858–1895), költő, a magyar szimbolista költészet előfutára. Munkásságát egy szűk művészcsoporthoz már a 19. század végén kultikus tisztelettel övezte. A Komjáthy Jenő Társaság 1905. szept. 21-én alakult meg Budapesten a következő tagokkal: Babits Mihály, Endrődi Béla, Göndör Ferenc, György Oszkár, Hegedüs-Bite Gyula, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Madai Gyula, Mohácsi Jenő, Oláh Gábor. (BELIA 1983:229–230)

Kisfaludy-Társaság – Kisfaludy Károly emlékére alapított irodalmi társaság (működött: 1836–1848; 1860–1952). A reformkorban és a 19. század második felében nemegyszer fontos és pozitív szerepet játszott a magyar irodalom életében, de a 19–20. század fordulójára

szembekerült a magyar irodalom megújulásával és a hivatalos akadémizmus képviselőjévé vált.

Schopenhauer s a Szerelem és a Halál metafizikája – Schopenhauer *A halálról (Über den Tod)* és *A nemi szerelem metafizikája (Metaphysik der Geschlechtslieb)* c. műveinek korabeli magyar kiadása a *Filozófiai írók tárának* 2. kötetében jelent meg Budapesten (1882-ben ill. 1892-ben), Bánóczi József fordításában.

362 monoklis (fr>ném) – *monokli*, fél szemre illeszthető, keret és szár nélküli szemüveg, amely ez idő tájt előkelőséget hangsúlyozó viseltek számított

fád (fr>ném) – kedvetlen, unalmas (ember)

filozopter-félét (gör, biz) – *filozopter*, bölcsészhallgató

364 pátens (lat, rég) – kiváltságlevél; az uralkodó által kibocsátott törvényerejű rendelet

André Chénier pogány elégiáit – Chénier, André-Marie (1762–1794), francia költő. BM szerint „pogány álmokba merült [...], az antik szabadságba vágyott vissza [...], s a klasszikusokból a modern Líra nosztalgikus ízeit szűrte ki, mint Ronsard.” (BABITS 1979:255, 254, 257)

a kereszténység és pogányság, a zsidó és hellén életnézet heinei dilemmáját [...], melyet azidőben Tolsztoj és Nietzsche újból fölvetettek – I. Babitsnak *Az európai irodalom történetében* adott jellemzését: „Nekünk akkor egész Európa szellemi élete úgy tűnt föl, mint egy hatalmas párbeszéd vagy dilemma a Tolsztoj és Nietzsche szelleme között. Ez voltaképp ugyanaz a két szellem volt, amit Heine mint zsidó és hellén szellemet állított szembe egymással: aki a kereszténységet is zsidó valaminek tekintette. Ha Tolsztoj az evangéliummal kezében üzent hadat a modern világnak: Nietzsche maga volt az Antikrisztus. Ő éppen azért fordult szembe korával, mert azt kereszténynek találta: azaz gyávának és hazúgnak.” (BABITS 1979:443)

Babits e témát már egy Kosztolányinak írt korai, 1904. aug. 20-i levelében is felveti: „ha [mint:] Zangwill és Gábor Andor állítják – Heine szerint a világtörténet a zsidók és görögök harca – Heinének igaza van!” Zangwill, angol-zsidó író (1864–1926) *A gettó álmódói* című, Gábor Andor fordította kötetének (Magyar könyvtár, 1903) *A matrác-sír* c. elbeszélésben Heine ti. ezt kérdezi: „Sohasem végződik ez a harc a görögök és a zsidók közt?” (BABITS 1998:98, 439) L. még Ady Endrének *A hétről* c. jegyzetét a Nagyváradi Napló 1902. jún. 22-i számában: „a lelkek még ma is a pogány-hellén és a keresztény-zsidó világ nagy harcának egyes, kicsinyke heroldjai.”

- 366 Világos után – a szabadságharc katonai főeroi Görgey Artúr vezetésével 1849. aug. 13-án tették le a fegyvert az orosz csapatok előtt. A fegyverletételt követő hazai megtorlások során 1849 és 1851 között kb. 100 embert végeztek ki, s legalább 1500 embert ítéltek hosszabb börtönre, illetve vagyonelkobzásra. A honvédsereg állományának mintegy 25–30 százalékát sorozták be a császári és királyi hadseregbe.

Kufsteinbe – Kufstein, várbörtönéről híres tiroli város, ahol a szabadságharc után sok magyar sínylődött. Korábban Kazinczy Ferenc is itt raboskodott.

degradálják (lat) – *degradál*, itt: lefokoz

a függetlenségi párt [...] diadalra jutott – az 1905. jan. 26. és febr. 4. között rendezett országgyűlési választásokon a Függetlenségi Párt vezette nemzeti koalíció az addig kormányzó Szabadelvű Párt 159 mandátumával szemben 235 mandátumhoz jutott, és megnyerte a választásokat. A Monarchia egységéért aggódó uralkodó ezek után bízta meg Fejérváry Gézát a parlamenten kívüli „darabontkormány” megalakításával (vö. II, 533–534).

a flegmatikus mamelukbölcesség – I. Bánffy Dezső miniszterelnöknek a regényben fentebb idézett szavait: „Valahogy csak lesz, mert úgy még sohase volt, hogy sehogyse lett volna” (I, 286); *mameluk*: II, 503.

tirádáit (fr) – *tiráda*, szóáradat; szóvirágokkal tűzdelt, szenvedélyes monológ

- 367 garibaldista – itt: szabadságharcos, szabadsághős. Az Itália egyesítéséért és függetlenségéért küzdő Giuseppe Garibaldi (1807–1882) seregében magyarok is harcoltak, az olasz szabadsághős nevét a magyar függetlenség hívei Kossuthéval együtt emlegették.

nem lehetne-e – a Hf₃-ban sajtóhibával: „nem lehetne e” (II. 39). A javítás alapja: Hf_{1,2} 395.

a lila öv fénye – a papság pompája és tekintélye (vö. II, 428)

- 368 nagyúr a Pénz – Hf₃ II. 40; a Hf_{1,2}-ben ugyanígy (396).

jól ereszt a szőlő (nép) – bőven terem

férőhely – a Hf₃ II. 40 megismétli a korábbi edíciók hibás „térőhely” alakját (vö. Hf_{1,2} 396), amelyet a Hf₄-tel kezdődő kiadások – helyesen – „férőhely” formában oldanak fel.

Tacitus színeivel – Tacitus, Publius Cornelius (Kr. u. 55–120) római történetíró; az Augustustól Neróig terjedő korszak eseményeiről szólva komor, tragikus hangon ír korának romlásáról és a kikerülhetetlen végzetről. Tömör stílusa, drámai erejű jellemrajzai nagy hatással voltak a későbbi korok történetíróira. (L. még II, 490)

- 369 *cousin*-jével (fr) – *cousin*, unokabáty, unokaöcs

res novae (lat) – forradalom

- 370 Spencer Herbertről – Spencer, Herbert (1820–1903) angol pozitívista filozófus, aki a fejlődés elvét a pszichológia és a szociológia területére is igyekezett kiterjeszteni.

Sorsdöntő Pillanata [...], melyben Assisi szent Ifja meztelenre vetkőzött atyja előtt – az ifjúkori bűnei után megtért Szent Ferencet

atyja „örültnek” nyilvánította és feljelentette a városi tanács és a püspök előtt, hogy visszaperelje tőle a pénzét. Ferenc a tárgyaláson mezeitelenre vetkőzött, s miután a püspök lába elé tette apjától kapott ruháit és erszényét, kijelentette: „Örömmel adom vissza atyámnak azt, ami az övé, nemcsak a pénzét, hanem a ruhákat is. Mostantól fogva nem azt akarom mondani: »atyám, Bernardone, hanem Miatyánk, ki vagy a mennyekben!«” Az apjától megváló és az Úr engedelmességére tért ifjút ezután a püspök vette oltalmába, s ennek jeléül palástját borította rá.

- 371 katonai copf és cafrang – a katonaságra jellemző maradiság és formalitás; *copf* (ném), hosszú, befont hajfonat, amelyet a 18. század katonái is viseltek parókájukon; átvitt értelemben: vaskalaposság, maradiság; *cafrang*, haszontalan cifraság, rojt, sallang; vö. *vállrojt*, mint a katonai díszegyenruhák rangjelzése

a nagy Kossuth fiából is a gyűlölt Habsburg-dinasztia minisztere válik – Kossuth Lajos fia, Kossuth Ferenc (1841–1914) az apai név varázsa folytán előbb a Függetlenségi Párt elnöke, majd a pártkoalíció győzelme után a kormány kereskedelmi minisztere lett. Apjával ellentétben kezdettől fogva a Habsburgokkal való megegyezésre törekedett, és Ferenc József hűségese alattvalója kívánt lenni.

- 372 Kizökkent az idő – Shakespeare, *Hamlet*, első felvonás, 5. szín (Arany János ford.)

Neve: szolgálj, és ne láss bért... – Vörösmarty Mihály *Országháza* c. versének sorai.

ordrét (fr>ném, biz) – *ordré*, parancs, rendelet, utasítás

bélyeges papírok – a váltók kitöltését szigorú rendelkezések szabályozták, s ezek értelmében aláírás előtt illetékbélyeggel kellett őket ellátni. A váltókiállítás szabályait az 1881. XXVI. tc. rögzítette.

- 373 járszalag (rég, sajtó) – póráz

mint Prometheus a sziklát, melyhez láncolva volt – az emberek pártját fogó s számukra az égi tüzet is ellopó Prométheuszt Zeus a Kaukázus sziklájához láncoltatta, ahonnan később Héraklész szabadította ki.

374 juttafüggönyt – *juta*, hársféle kelet-indiai növény (Corchorus), ill. az ennek rostjából szőtt vászon

376 heccesen – tréfásan bosszantva, ugratva

a bibliai József [...] Putifárné – Józsefet gazdájának, az egyiptomi testőrparancsnoknak felesége akarta elcsábítani (Ter 39, 1, 7–12).

makrancos kislánnyal – a Hf₃-ban sajtóhibával: „kislánnyal” (II. 49). A javítás alapja: Hf_{1,2} 405.

377 Archimedes [...] csillagos köreit – a szirakuzai görög matematikus és fizikus, Arkhimédész (Kr. e. 287–212) városuk elfoglalásának napján épp számításaiba mélyedt néhány porba rajzolt kör fölött, mikor egy ellenséges, római katona a házába rontott. „Ne zavarod a köreimet” (Noli tangere circulos meos) – mondta neki a munkájában megzavart tudós, mire a feldühödött katona megölte.

sírva fakadt, mint Ariadne Theseus előtt – a görög monda egyik változata szerint Thészeusz a segítségére siető Ariadnének megígérte, hogy a Minótauros megölése után magával viszi és feleségül veszi őt. A szörny elpusztítása után valóban együtt szálltak hajóra, de az álomba merült királylányt a férfi Naxosz szigetén magára hagyta. A felébredt Ariadné ekkor tényleg sírva fakadt, de már csak a távolodó Thészeusz hajói nyomába küldhette szenvedélyes átkait és szemrehányásait.

379 sem *pro*, sem *contra* (lat) – sem mellette, sem ellene

381 macskajajához (rég, tréf) – *macskajaj*, másnapos állapottal járó rossz közérzet

- 382 staffirungjának (ném, nép) – *Staffierung*, itt: elviendő dolog, az új helyre költözéshez szükséges ruha- és fehérnemű
- 385 orákulumszerűen (lat) – átszellemülten, kinyilatkoztatásszerűen
- 386 melyik templomot [...] a kereszteset vagy a csillagosat? – azaz: a katolikus vagy a református templomot? (A katolikus templom tornyát kereszt, a reformátusét csillag díszíti.)
- 387 főnix (gör>lat) – az egyiptomi és a görög–római mitológia csodás madara, amely minden ötszázadik évben elégeti magát, hogy hamvaiból aztán újjáéledjen. A halhatatlanság és a megújuló élet szimbóluma, amelyet a kereszténység Krisztus halálának és feltámadásának jelképeként értelmez.
- 388 Kisasszony napi – *Kisasszony nap*, szeptember 8., Mária születésének ünnepe
- 391 *Budapesti Szemle* – tudományos és irodalmi folyóirat, amelyet Gyulai Pál alapított 1873-ban. A MTA támogatásával jelent meg, és a Kisfaludy Társaság is saját közlönyének tekintette. Gyulai Pál idején a legtekintélyesebb irodalmi fórumok közé tartozott. 1909-től megszűnéséig, 1944-ig Voinovich Géza szerkesztette.
- 392 rabitz-falon – *rabiczfal*, dróthálóra vert, gipszes habarcsból készült, vékony válaszfal (K. Rabitz, német építőmester nevéből)
- zaklatottság – Hf_{1, 2} 422, Hf₃ II, 65: „zaklattság”, amit a későbbi Hf-kiadások is átvesznek, bár a nyelvileg indokolatlan hangkivetés itt egyszerű sajtóhiba következménye. A szó máshol nem fordul elő a regényben.
- 393 A Város tengere – vö. „Agáta, mondd, szived nem száll-e néha meszsze, / túl e vak tengeren, e szennyes városon, / más óceán felé, hol zengő fény övezne, / s hol ring a szűzi mély, kéken, sugáron?” (*Moesta et errabunda* = BAUDELAIRE, Charles, *Versei*, ford. TÓTH Árpád, Bp., Európa Könyvkiadó, 1973, 87)

394 salabaktereihez (ném, tréf) – *salabakter*, ócska, nagy méretű könyv

az apródi – a Hf₃-ban sajtóhibával: „ar apródi” (II. 67). A javítás alapja: Hf_{1,2} 425.

396 benfentes – Hf₃ II. 67; a Hf_{1,2}-ben ugyanúgy (427). A szó a regényben többször nem fordul elő.

How do you do, Mr. Horvát? (ang) – Üdvözlöm, Mr. Horváth!

398 peripatetikus (gör) – iskolás megkötöttségek nélküli – „sétáló” – tanulás; vö. *peripatei* (gör), sétálok. Az elnevezés onnan ered, hogy Arisztotelész, a híres görög filozófus, séta közben, tanítványaival beszélgetve oktatott, akiket e módszer alapján szintén *peripatetikusok*-ként emlegettek.

Apácai János – Apácai Csere János (1625–1659), filozófiai és pedagógiai író. A korabeli tudományosság magas szintjén álló ismereteit Hollandiában, a franekeri, a leideni és az utrechti egyetemen sajátította el.

famulusa (lat) – *famulus*, egy tudós kedvelt tanítványa, segédje

árkusokat (lat, rég) – *arkus*, lat. *arcus* a. m. ív, magyarban közönségesen a papírosra mondják

399 *princeps philologorum* (lat) – a. m. ’a filológusok fejedelme’ (a megnevezés és a „méltóságos” cím minden bizonnyal Gyulai Pálra utal)

kalamussa (lat, rég) – *kalamus*, író toll. A Hf_{1,2}-ben szintén kettőzött *s*-sel (430). L. még „Ganymedes sassa” (I, 142).

400 percent (lat) – százalék

Azt hiszik, ha [...] kiakasztanak egy keresztet, avval megmentik a hazát – 1901-ben az egyetem új épületének felavatása előtt a lépcsőházban található címerekről ismeretlen tettesek letördelték a ke-

resztek. A Nemzeti Párt erre nemcsak a kereszték visszaállítását követelte, hanem azt is, hogy minden tanteremben helyezzenek el keresztet, amit az egyetem vezetése – a világnézeti semlegességre hivatkozva – elutasított. Tiltakozásul a nemzeti tábor 102 aktivistája valamennyi tanteremben keresztet szerelt fel, amelyeket az egyetemi vezetés eltávolíttatott, és az akció résztvevőit dorgálásban részesítette.

- 401 *La vérité en marche* – pontosabb és teljesebb formában: *La vérité est en marche, rien ne peut plus l'arrêter*, Az igazság közeleg, semmi sem képes megállítani. Zola szavai a Dreyfus-ügyben írt cikkéből. (L. II, 516)

Pósa bácsik – Pósa Lajos (1850–1914), költő, újságíró, Az Én Újságom c. gyermeklap szerkesztője. Mind közkedvelt gyermekversei, mind felnőtteknek szánt költeményei problémátlannak és idillikusnak mutatják a világot.

Szabolcska Mihályok – Szabolcska Mihály (1861–1930), költő. A népi-nemzeti költészet konzervatív szemléletű, harmóniára és egyszerűsége törekvő költője. A verseiről készült Karinthy-paródiák ma már ismertebbek, mint saját költeményei.

a priori (lat) – itt: eleve

- 403 szünidőre – a Hf₃ II. 76. és a Hf_{1,2} 433. oldalán ez a hosszú *ű*-s szóalak szerepel, s van még „szünidők” forma is (vö. I, 498). Rövid magánhangzós alakok: „szünidőre” (I, 353), „szünidő” (I, 224), „szünidőt” (I, 338).

Jókai is lemondott az *y*-ről – 1846-ban, mikor a Tizek Társaságának tagja lett, Jókai az eredeti családnevében szereplő *y*-t *i*-re változtatta, hogy ezzel is kifejezze demokratikus meggyőződését.

filoszemitizmusát (gör) – *filoszemitizmus*, zsidópártiság, zsidóbarátság

- 404 Sokrates – Szókratész (Kr. e. 469–399), athéni görög filozófus. Véleménye szerint az erény a tudáson alapszik, a helyes cselekvés tudásán, s ezért az erkölcsök a belátás és a tudás által javíthatók.

Epikurusé – Epikurosz (Kr. e. 341–270), athéni görög filozófus. Legfontosabb etikai eszménye a derűs és rendíthetetlen lelkinyugalom, az *ataraxia*, amelynek legfőbb akadálya az istenektől, a haláltól és a túlvilágtól való félelem. E félelemtől csak akkor tudunk megszabadulni, ha belátjuk: 1) az istenek nem tudják az ember életét befolyásolni; 2) a halállal a lélek megszűnik létezni; 3) a szörnyű túlvilág csupán a költők meséje. A római filozófiában a legnevesebb Epikurosz-követő Titus Lucretius Carus volt, aki *A természetéről* c. tankölteményében foglalta össze az epikureizmus tanításait.

- 405 valami szabadkőműves testvériségben – az emberiség erkölcsi tökéletesedéséért munkálkodó szabadkőműves szervezetek tagjai vallási és politikai meggyőződéstől függetlenül testvérüknek tekintik valamennyi embertársukat. A magyar szabadkőművesség aranykora 1867 és 1918 közé esett, a 20. század elején a mintegy 100 magyarországi páholyban kb. 8000 „testvér” tevékenykedett, köztük Pulszky Ferenc, Andrássy Gyula, Vázsonyi Vilmos, Kunfi Zsigmond, Ady Endre, Jászi Oszkár és Kosztolányi Dezső.

- 406 Weiningerről – Weininger, Otto (1880–1903), német filozófus, a nem és a jellem összefüggéseit vizsgálta.

Strindbergéről – Strindberg, Johann August (1849–1912), svéd drámaíró. Műveiben a férfi és a nő kilátástalan és tragikus küzdelmét ábrázolta.

intellectuel-ekből (fr) – *intellectuel*, értelmiségi

Brutus ölt – az elvhűség példaként emlegetett Marcus Iunius Brutus (Kr. e. 85–42) résztvett az őt egyes források szerint fiának nevező Julius Caesar megölésében.

407 Ruskinról – Ruskin, John (1819–1900), angol esztéta, művészetkritikus. Munkásságának szociális vonatkozásait Babits így jellemezte: „Ruskin szelleme [...] elfordult a tökéletes és nagyszerűen felvirult Viktória-kortól, s visszasóhajtott a primitív középkorba, egy kicsit más alapon, mint a romantikusok. Mondhatnám, szociálista alapon. Műkritikusból hamarosan szónok és apostol lett; de nem szűnt meg írni lenni.” (BABITS 1979:378)

Darwinról – Darwin, Charles Robert (1809–1882), angol természettudós, az élővilág és az ember eredetének a bibliai teremtéstörténettel szembenálló, evolucionista szellemű kidolgozója

Häckelről – Haeckel, Ernst (1834–1919), német biológus, Darwin elméletének továbbfejlesztője és propagátora

A TŰZ – az egyetemi hallgatóknak valóban volt egy ilyen című, Mohácsi Jenő és Hegedüs-Bite Gyula szerkesztette lapjuk, amelynek csupán egyetlen száma látott napvilágot, 1905. ápr. 20-án. (MOHÁCSI Jenő, *Első megjelenése Budapesten. (Babits Mihály és a Tűz)*, BEml. 1941:160–161)

411 Gitta apja, Hintáss ügyvéd – a Hf₃-ben lemaradt a vessző: „Gitta apja Hintáss ügyvéd” (II. 84). A javítás alapja: Hf_{1,2} 442.

413 Bukovay Absentiusok – a „diákismereteket terjesztő” Bukovay Absentius – becenevén: Abszi – a Borsszem Jankó című élclap (1868–1938) legnépszerűbb figurája volt a 19. század 80-as éveiben. E cilandert viselő, kackiás bajszú, szivarozó fiatalember a névjegye szerint „Hétszilvási és bukovay Bukovay Absentius pénz- és nőtelen dzsentri”. Nevében a tanulmányaira utaló „bukik” és „hiányzik” jelentés rejlik: *absens* (lat), távollevő, hiányzó; *absentia* (lat), hiányzás. A regény előfoglalmozványaiban Imrus jogásszá lett iskolatársának, Várkonyi Bélának a megrajzolásához használja fel BM ezt a közismert vicclapi figurát: „[...] sóti iskolatársát ismerte föl, Várkonyi Bélát, az egykori legjobb tanulót, kissé megnyulva, s kunkor bajuszkával az orra alatt. Különös volt, mint egy kísértet, e környezetben, föltámasztva

cipőjét meghajlító sétapálcájával s füstkarikákat eregetve cigarettájából.” (I, 874)

piccolo (ol) – kis, kicsi

- 414 *raglan – raglán*, vállrészrel egybeszabott ujjú, bő kabát vagy felöltő (Lord Raglan 19. századi angol hadvezér nevééről)

lassan jött fölfelé a lépcsőn [...], szeme csillogott sötéten s vállain a [...] palást, lobogott a fölfelé törő mozgás szelében – Gyula színre lépése a pokol mélyéből fölemelkedő ördög megjelenésére emlékeztet. Nem sokkal később Bulgakov is hasonlóképpen festi le az „inkognitóban” Jeruzsálemben tartózkodó Sátán – vagyis az Afranius képét magára öltő Woland – megjelenését Pilátus előtt (vö. BULGAKOV, Mihail, *A Mester és Margarita*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1969, 365).

a Múzsza is megcsókolt – I. a múzsza csókjáról írott jegyzetet (II, 444)

filiáció – eredetileg az ún. őspróba részét alkotó leszármazási próba, amelynek során a közvetlen ősök nemesi eredetét kellett igazolni. (A próba letételének szabályait Mária Terézia 1766. máj. 21-i rendelete rögzítette.)

entuziazmust (gör>lat) – *entuziazmus*, elragadtatás, lelkesedés

Alma Mater (lat) – a. m. ’tápláló anya’; az iskola, főleg az egyetem régi, diákos elnevezése

avizáltad (ol>ném) – *avizál*, értesít, tudósít

quod corrumperet juventutem (lat) – hogy megrontja az ifjúságot

- 415 kért a pincértől – a Hf₃-ban szereplő „pincéröl” – sajtóhiba (II. 89). A javítás alapja: Hf_{1,2} 447.

kaucióhoz (lat) – *kaució*, óvadék, pénzbiztosíték

416 magisztrátusoktól (lat) – *magisztrátus*, eljáróság, városi hatóság

a Pósa-asztalnál – *Pósa-asztal*, Pósa Lajos (I. II, 547) írókból, szí-
nészekből, festőkből álló baráti asztaltársasága, amely a millenniumi
években élte fénykorát. Törzshelye a Rákóczi úti Orient szálló ét-
terme volt. Tagjai közé tartozott Bársony István, Bródy Sándor, Ambrus
Zoltán, Beöthy László, Kiss József, Herczeg Ferenc, Endrődy Sándor,
Rákosi Jenő, Heltai Jenő, Tömörkény István, Móra Ferenc, Feszty
Árpád, Csók István, Thorma János és még sokan mások. (LŐRINCZY
György, *A Pósa-asztal*, Bp. 1923)

Várady Antal iskolatársam volt Pécsen – Váradí (Weber) Antal
(1854–1923) a pécsi ciszterci gimnáziumban tanult. (Nevét nem y-nal,
hanem i-vel írta.) A pesti bölcsészkar elvégzése után főreáliskolai
tanár, majd 1896-tól a Színművészeti Akadémia igazgatója lett.
1893-tól főszerkesztőként színvonalas hetilappá fejlesztette az Or-
szág-Világot. *Iskariót* c. drámáját a Nemzeti Színház évtizedekig
játszotta. Négykötetnyi költeményét akadémikus hang és formakész-
ség jellemzi. A századvégen gyakran szavalták vallásos-misztikus
verseit. Ma már csak emlékezései számíthatnak az olvasók érdeklő-
désére.

417 *Gartenlaube* – *Die Gartenlaube*, képes német családi hetilap (1853–
1938); tanulságos tudósítások mellett könnyed olvasnivalókat közölt,
többek között Eugene Marlitt és Hedwig Courths-Mahler regényeit.

Osvát Ernő is szötte már szívós hálóit – Osvát Ernő (1876–1929),
a Nyugat későbbi szerkesztője, már a NY előtt is szervezett „ambí-
ciózus kísérleti folyóiratokat”, így a Magyar Génuszt (1902–1903)
és a Figyelőt (1905). A „szívós hálóit” kifejezés nemcsak ezekre,
hanem Osvát Ernő – BM számára nem kis gondot jelentő – szemé-
lyes tulajdonságaira is utal.

nervus rerum – I. a II, 454. oldal jegyzetét

tallért (szláv>ném) – *tallér*, eredetileg régi – Magyarországon a 16–
19. század között használt – ezüstpénz

da capo-jára (ol) – *da capo*, előlről, újra; az ismétlés jelzése a zeneművek kottáiban

418 *homme d'affaires* (fr) – üzletember

a »tél dere« – Petőfi Sándor *Szeptember végén* (1847) c. versének kifejezése; vö. „A tél dere már megüté fejemet”.

419 *Anch'io sono pittore* – Én is festő vagyok. Állítólag Corregio, a neves olasz festő kiáltott fel így, amikor meglátta Raffaello Szent Cecilia képét a bolognai San Giovanni templomban. Szavainak eredeti értelme: 'Addig nem nyugszom, amíg én is ilyen tökéleteset nem alkotok.' A kifejezés ma használatos jelentése: 'Én is szakmabeli vagyok, én is tudok, érek ennyit.' Az *Anch'io* írói álnevet Ignotus is használta cikkei szignálására, s ezt BM is tudhatta a Hf írása idején.

rúgó – Hf₃ II. 93; Hf_{1, 2} 451: ugyanígy. Babits szinte mindenütt hosszú *ú-t* ír ebben a szóban: „rúgó” (I, 571, 633), „rúgója”, „rúgóról” (I, 633). Kivétel: „rugócskái” (I, 105).

Nihil humani a me alienum (lat) – teljesebb és pontosabb formában: *Homo sum, nil humani a me alienum puto* – Ember vagyok, nem idegen tőlem semmi emberi. Idézet Terentius Afer, Publius (Kr. e 200 k.–160 k.) római vígjátékíró *Heautontimorumenos* (*Az önkínzó*) c. komédiájából, I felv. 1. jel. 77. sor.

abszintot (gör>ném) – *abszint*, ánizsmaggal ízesített, zölde színű ürmőspálinka, legalább 50 százalék alkoholtartalommal

420 *Übermensch* (ném) – ember fölötti ember; Nietzsche filozófiájában a hatalom akarásától eltöltött, erkölcsi gátlásoktól mentes, individualista ember

Meister Eckehardt – Meister Johannes Eckehart; Echardus (1260–1327/28): német misztikus, domonikánus szerzetes, a párizsi egyetem magisztere; latin skolasztikus művek, német prédikációk és trak-

tátusok szerzője. Gondolkodásában főként neoplatonista hagyományokat követ, de felismerhetők Avicenna és Averroës filozófiájának elemei is. 1326-ban az egyház inkvizíciós eljárást indított ellene, de a per végét már nem élte meg. 1329-ben néhány tételét eretnekségnek nyilvánították.

- 421 forsza (fr>ném) – nyitja, megoldása, erős oldala; *Forsche* (ném), *fort* (fr)

Illustration – 1843–1944 között megjelenő, egykor igen elterjedt párizsi képes hetilap, amelynek külföldön is számos olvasója volt.

Illustrated London News – London első, 1842-ben alapított képes hetilapja, amely az egész világról hozott tudósításokat és művészeti híreket is közölt. Mintájára hozták létre a párizsi *Illustration*t is.

- 422 *Neue Rundschau* – Berlinben megjelenő irodalmi és kulturális folyóirat. 1890-től *Freie Bühne*, 1894-től *Neue Deutsche Rundschau*, 1904-től pedig *Die Neue Rundschau* címen jelent meg. Első éveiben támogatta az irodalom és a művészet akkori újító törekvéseit, a 20. század újabb irányzataitól azonban távol maradt.

Mercure de France – francia irodalmi folyóirat. 1889-ben indult a szimbolisták orgánusaként, de később a francia irodalom szinte minden értékes alkotójának fórumot biztosított. Fénykora a 20. század első évtizedeire esett. A Párizsban tartózkodó Ady Endre is rendszeres olvasója volt.

- 423 involvált (lat) – *involvál*, takar, rejt magában

diszciplína (lat) – tudományág

- 424 Makai (Fischer) Emil (1870–1901); költő, újságíró. Rabbinak készült, majd otthagya a papi pályát, újságíró lett. 1892-ben a Pesti Napló munkatársa, 1894-től a Fővárosi Lapok, majd egy ideig (1897–1900) A Hét segédszerkesztője volt. Sok szindarabot fordított s néhányat maga is írt. A középkori héber költők első magyar fordítója.

A vallásos lírától később a világi felé fordult; lágy ritmusú, dallamos, de kissé banális verseiben a pesti szalonvilágba vitt romantikát.

Farkas Imre (1879–1976) költő, operettíró, zeneszerző. Érzelmes dalaival nagy közönségsikert aratott. Népszerűségét főleg az Ady-ellenes körök használták ki. Ismertebb művei: *Iglói diákok* (1909), *A nótás kapitány* (1924).

verses udvariasságok – a Hf₃-ban olvasható „udvarisságok” – sajtóhiba (II. 99) A javítás egyszerű következtetésen alapul, mert a Hf_{1,2}-ből – valószínűleg nyomdászai figyelmetlenség miatt – kimaradt az iménti szókapcsolatot tartalmazó bekezdés.

426 *déserteur* (fr) – (katona)szőkevény; korábban vallott nézeteit, elveit megtagadó személy

ezoterikus (gör>lat) – titkos, rejtett értelmű, csak a beavatottnak érthető

Oscar Wilde azt mondja, hogy a természet utánozza a művészetet – Wilde, Oscar (1854–1900) ír származású angol költő és író, az angol l’art pour l’art (aesthetic movement) legjelentősebb képviselője. A művészet és a természet viszonyára vonatkozó aforizmáját – „Az élet sokkal inkább utánozza a művészetet, mint a művészet az életet” – *A hazugság hanyatlása* c. tanulmánya tartalmazza: I. WILDE, Oscar, *A kritikus mint művész. Tanulmányok*, Bp., Franklin Társulat, é. n., 143.

Ding an sich (ném) – magánvaló, magában való dolog, a kanti filozófia egyik fontos fogalma. Immanuel Kant (1724–1804) *A tisztá és kritikája* c. művében kifejti, hogy nem érzéki szemléletünk igazodik a dolgokhoz, hanem érzéki szemléletünk tárgyai igazodnak szemlélőképességünkhöz. A szemléletben nem magukat a dolgokat (*Dinge an sich*) ismerjük meg, hanem azt, ahogy e dolgok számunkra megjelennek. A magánvaló dolgok megismerhetetlenek, nem térben és időben léteznek, általános fogalmakkal nem tudjuk leírni őket.

epokhájában (gör) – *epocha*, korszak, időszak

a Nagybetűs Élet költőjét vitte már, gyors vizeken, az Óceán felé – utalás Ady Endrére, illetve a költő *Új vizeken járok* és *Értől az Óceánig* c. verseire.

Újat, újat, újat! – az „új” Ady költészetének és különösen *Új versek* c. kötetének egyik vezérmotívuma, amely a latinus iskolázottságú költőnek és olvasóinak minden bizonnyal asszociálta a latin *res novae* szókapcsolat szó szerinti és átvitt jelentését is (‘új dolgok’ illetve ‘forradalom’).

a *Fekete zongorát* – *A fekete zongora*, Ady egyik korabeli „botrányverse” a *Vér és arany* c. kötetből.

Vak mestere tépi, cibálja... – idézet *A fekete zongora* c. versből.

micsoda ház ez az élet; amilyenben vak zenész szokta a zongorát verni – Gyula természetesen a bordélyházra utal.

427 Octave Mirbeau – Mirbeau, Octave (1850–1917), francia regényíró és színpadi szerző. Ötven évesen kezdett írni, és a politikai és a művészeti élet botrányhőseként a naturalizmus második hullámával érkezett az irodalomba. Nálunk a Pesti Naplóban, A Hétben jelentek meg írásai, és a színházaink is játszották néhány darabját.

428 badar (táj) – bodor, fodros, karikába hajló

Schmitt Jenőt – Schmitt Jenő (1851–1916) filozófus. Kezdetben Hegel követője volt, később kialakította újgnoszticista gondolatrendszerét, amelyben keleti teozófiai tanok, anarchista eszmék, Tolsztoj és Nietzsche gondolatai keveredtek. *Krisztus istensége a modern ember szellemében* (1896) és *A szellem vallása* c. művével az ideális anarchizmust igyekezett megalapozni; ennek terjesztésére Budapesten iskolát alapított és külföldön is híveket toborzott. Anarchista tanításai miatt többször perbe fogták, de mindig felmentették. Nézetei hatottak a 20. század elején fellépő írók egy részére, többek között

Juhász Gyulára is. Kosztolányi a Négyesy-szeminárium hallgatói között említ bizonyos „szelíd növényevőket és teozófosokat”, akik „esténként Schmitt Jenőt hallgatták.” (KOSZTOLÁNYI 1958 2:310)

imbiszt (ném) – *imbisz*, aszpikos hidegkonyhai készítmény; hidegtál

kasszirosnét (ném, rég) – *kaszírnő*, a pénztár körül elhelyezett rövid italokat is kezelő, a vendégek kiszolgálására felügyelő alkalmazott

pikkoló – *Pikkolo* (ném), az italt felszolgáló pincérfő

429 propozícióik (lat) – *propozíció*, javaslat

szerkeszti – a Hf₃-ban szedési hibával: „szerkesz ti” (II. 103). A javítás alapja: Hf_{1,2} 462.

rakettjével (ang) – *rakett*, teniszütő

430 bizantinizmusnak – itt: családi kivételezésnek, protekciónak

a *mensa* deklinációját – *declinatio* (lat), névszóragozás. A latin I. *declinatio* ragozási táblázatának példaszava a korabeli oktatásban a *mensa* (asztal) szó volt.

431 délben! amikor Phoebus az ég közepére hajtotta szekerét – a görög Phoibosz ('fényes') és a latin Phoebus Apollón isten egyik mellékneve. Apollón idővel napisteni vonásokra is szert tett, ezért hajthatja a Nap négylovas szekerét az égbolton. A görög mitológiában ez eredetileg Hélios napisten feladata volt.

az Otthon-körbe – *Otthon-kör*, hivatalos nevén: *Írók és Hírlapírók Köre*. A korabeli szabad értelmiségiek – írók, hírlapírók, tudósok, művészek – kapcsolatainak ápolására, kulturális igényeinek kielégítésére, illetve szellemi és anyagi érdekeinek támogatására létrehozott szervezet. 1891-től 1945-ig állt fenn; első elnöke Rákosi Jenő volt.

432 arisztokrácia (gör) – eredeti értelemben: a legkiválóbbak uralma

oligarchia (gör) – eredeti értelmében: a kevesek uralma

a *nihil humani*-t – vö. II, 552

433 *Pour épater les bourgeois* (fr) – a polgárok megbotránkoztatására

arrivé-ink (fr) – beérkezettjeink

orkeszter (gör>lat>ném) – zenekar

434 Wundt – Wundt, Wilhelm (1832–1920) német fiziológus és pszichológus, a kísérleti lélektan megalapítója

vett [...] egy koszorú fűgét – a zsidó-keresztény hagyományban az alma mellett olykor a fűge jelképezi a bűnbeesést, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy az első emberpár a bűnbeesés után fűgefalevéllal takarja el felfedezett szégyenét (Ter 3, 7). Imrus bűnbeesésére és Luciferrel kötött szövetségére itt a fejezetrész korábbi sorai is utalnak: vö. „Ha félünk bepiszkítani a kezünket, sohasem fogunk építeni. – Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget. [...] – A tolsztoji filozófia abszurdumra vezet – folytatta váratlanul.” L. még a Tolsztoj és Nietzsche, illetve a kereszténység és a pogányság közötti választás heinei dilemmájáról mondottakat: II, 540–541.

rolettákon (ol) – *roletta*, vászonból készült, felgöngyölíthető ablakvédő

435 pénz keresett – a Hf₃-ban sajtóhibával: „kesesett” (II. 109). A javítás alapja: Hf_{1,2} 468.

staccatókkal (ol) – szaggatottan; *staccato* (zene), a művek kottájában szereplő utasítás a hangjegyek éles, elkülönített lejátszására

Bonum mane precor! Bon matin! Good morning! – Jó reggelt! (lat, fr, ang)

Mille pardons! (fr) – Ezer bocsánat!

436 konzseniális – *congénial* (fr), rokonlelkű

zsenirozottságot (fr) – *zsenirozottság*, feszélyezettség

appartement-ban (fr) – *appartement*, *apartman*, lakosztály

Vanderbilt – Vanderbilt, Cornelius (1794–1877), holland származású amerikai milliomos, aki szegény emberből lett hatalmas hajózási és vasúttársaságok tulajdonosa. Neve a Hf_{1, 2}-ben „Vanderbildt”-ként (510), a Hf₃-ban pedig „Vanderbild” (II. 150) és „Vanderbildt” (u.o.) formában is szerepel.

437 *livre de chevet*-je (fr) – *livre de chevet*, állandó olvasmány, kedvenc könyv

alle Achtung! (ném) – minden elismerésem! ez már igen!

manuskriptumokat – *manuscriptum* (lat), kézirat

Herr Redakteur! – szerkesztő úr!

bíráló hozzászólást – a Hf₃-ban sajtóhibával: „bíróló” (II. 112). Javítva a Hf_{1, 2} 471 alapján.

438 ciceróval – *ciceró*, tipográfiai mértékegység: 12 pont, illetve ilyen nagyságú betű

Új Helikon – *Helikon*, a görög mitológiában a múzsák és Apollón isten lakhelye; tágabb értelemben: írói, művészi csoportosulások neve

Pindarosz – görög ódaköltő (Kr. e. 520–445)

Bacchylides – Bakkhülidész (Kr. e. 505–430), Pindarosz legtehetősebb ellenfele, a görög kardal utolsó klasszikusa

Pindaros és Bacchylides époly gyakoriak Róma fürdőiben, mint a modern kávéházakban – a császárkori Róma fürdői a költők találkozóinak és versolvasásainak színhelyei is voltak, miként a BM korabeli kávéházak is. Pindarosz és Bakkhülidész Rómában természetesen csak a műveik révén lehettek jelen.

439 *circulus vitiosus* (lat) – körben forgó, hibás okoskodás

Avagy őrzője vagyok én az apámnak? – a bibliai Káin szavainak parafrázisa. Ábel megölése után Káin ekképp válaszol a testvére hollétét tudakoló égi szózatnak: „Nem tudom, avagy őrizője vagyok-é én az én atyámfiának?” (1Móz 4, 9).

440 episztolában – *epistola* (lat), (költői) levél

kastaffirozta (ném) – a Hf₃ sajtóhibáját (II. 115) sajnos a mi kiadványunk is örökölte. Helyesen: „kistaffirozta”; *kistaffiroz*, *kistafiroz*, a szükséges felszereléssel, ruhaneművel ellát. Javítva a Hf_{1,2} 474 alapján.

Abbaziában – Abbazia, ma: Opatija, klimatikus fürdőhely az Adria-tenger partján, az Isztriai-félszigeten

442 fölmelegedett – a Hf₃-ban hibásan: „fölemelkedett” (II. 117). A javítás alapja: Hf_{1,2} 475.

Anatole France – France, Anatole (1844–1924), francia író, költő és kritikus. 1921-ben irodalmi Nobel-díjat kapott. A Dreyfus-ügy idején vált harcos közéleti emberré.

443 Filipino Lippi – Lippi, Filippino (1457 k.–1504), itáliai festő, a freskófestészet mestere. Kései táblaképeit zsúfolt kompozíció és flamand részletesség jellemzi.

Gauguin – Gauguin, Paul (1848–1903) francia festő. 1891-től a tahiti szigetvilág benszülőttei között letelepedve alakította ki egzotikus és

szimbolikus képi világát. A posztimpresszionizmus és a modern művészet egyik megalapozója.

Váci körútnak – *Váci körút*, a mai Bajcsy-Zsilinszky út Budapest V. kerületében

444 a sorompó vár – *sorompó* (tört), a középkori lovagi bajvívás helyszínének korlátja; *a sorompó vár*, kezdődhet a nemes küzdelem!

445 a lapszerkesztés titulusával – *titulus* (lat), itt: jogcím, ürügy

446 Kárpáthy Abellinókra – *Az Egy magyar nábob és a Kárpáthy Zoltán* c. Jókai-regények szélhámós és intrikus szereplője

haragja époszi volt, mint Achilleusé – Homérosz *Íliász* c. eposzának tárgya Akhilleusz haragja, amint ezt az eposz első verssora is megjelöli: „Istennő, haragot zengj, Péleidész Akhilleuszét”.

447 Krözusok – *Croesus* (lat), *Kroiszosz* (gör), Lüdia utolsó – mesés gazdagságáról híres – királya a Kr. e. 6. században

nil admirari – semmin se csodálkozz; semmi se rendítsen meg; Horatius, *Epistolák*, I. 6. 1. A szólás görög eredetű, Plutarkhosz szerint Püthagorasztól ered.

448 koffákban (arab) – *koffa*, kávézó

a finn-ugor nyelvhasználat titkait – a Hf₃-ban sajtóhibával: „fínn ugor” (II. 123). Javítva a Hf_{1,2} 483 alapján.

testtel-lélekkel – a Hf₃-ban szereplő „testtel lélekkel” – sajtóhiba (II. 123). A javítás alapja: Hf_{1,2} 483.

stílusgyakorlat-órákon – a Hf₃-ban olvasható „stílusgyakorlatórákon” – sajtóhiba (II. 123). A javítás alapja: Hf_{1,2} 483.

- 449 Lear leányaihoz – utalás Shakespeare *Lear király* című tragédiájának hálátlanságukról és gonoszságukról híres lányaira

interferenciák (lat) – *interferencia*, két tényező egymást erősítő vagy gyengítő kölcsönhatása

...*Kik a természet...* – pontatlan idézet Shakespeare *Lear király* c. tragédiájából (I. felv. 2. szín). Helyesen: „Kik a természet ürge meglopása / Közben hatalmasb alkatot, szilajb / Eröt...” (SHAKESPEARE, *Összes művei*, ford. VÖRÖSMARTY Mihály, Bp., Európa Könyvkiadó, 1964, 431).

Regan, Goneril – Shakespeare *Lear király* c. drámájában Lear középső és idősebb leánya. Hízlekedésükkel elérik, hogy a király felossa közöttük vagyonát, s ennek fejében megfogadják, hogy kíséretével együtt haláláig gondját viselik. Végül azonban a szállást és az ellátást is megtagadják apjuktól.

- 451 *à fonds perdu* (fr) – a befektetett tőke kockázati hányadaként. (A befektetett tőkének az a része, amelyet készek vagyunk a vállalkozás érdekében esetleg elveszíteni. Jelen esetben: a kölcsön olyan formája, amelynek megfizetésére nem számít a kölcsönadó.)

ama mitológiai hordóhoz – a Danaidák soha meg nem telő hordójához illetve korsajához (vö. II, 497)

Goriot apa – Honoré de Balzac (1799–1850) *Goriot apó* c. regényének címszereplője, akit szintén rajongva szeretett lányai tesznek tönkre

- 452 korrekuráit (lat) – *korrektúra*, nyomdai kefelevonat, illetve annak javítása

palinódiával (gör>lat) – *palinódia*, ellendal, visszaéneklés. Eredetileg olyan költemény, amelyben a szerző egy korábbi művét visszavonja. Tágabb értelemben: egy korábbi kijelentés érvénytelenítése.

intermezzo (ol) – a zenében: 1. közjáték; nagyobb zeneműbe ékelt, más jellegű tétel; 2. rövid, lírai hangulatú, romantikus zenemű; 3. tágabb értelemben: mellékes cselekmény, epizód

szeszámjára – *szezám*, a kincsesbarlang sziklakapuját feltáró varázsigé az *Ezeregyéjszakában*; átvitt értelemben: a kivihetetlennek látszó feladatot könnyűvé tevő megoldás

processziókon (lat) – *processzió*, egyházi körmenet

- 454 Böcklin *Pietájának* – Böcklin, Arnold (1827–1901) svájci festő, szobrász, a 19. század egyik ünnepezt művésze. Munkáit a romantikus témák és a gazdag színvilágú realisztikus stílus egyesítése jellemzi. *Pietà* (ol), a. m. 'szánalom', a keresztről levett Krisztust ölében tartó és sirató Mária képzőművészeti ábrázolása. A Hf_{1,2,3} a szót a nyomdai betűkészlet hiányából eredő helyesírási hibával közli: „*Pietájának*”.

passe-partout-ban (fr) – *passepourtout*, képhez, metszethez készült papírkeret

- 455 sportsman (ang) – sportember

a *giccet* – mint *Játékok* c. kamaszkori versének magyarázatában írja Babits, a gicc „dunántúli társasjáték, karácsonytól újjévig játsszák – dióval.” (BELIA 1983:128)

az asztalon – a Hf₃-ban sajtóhibával: „asztalon” (II. 131). Javítva a Hf_{1,2} 491 alapján.

tromf (ném) – 1. más színeket ütő kártyalap, adu; 2. fölényt és győzelmet jelentő érv

falsetto (ol) – a zenében: fejhang; vö. még néhány, azonos tőt tartalmazó szó jelentésével: *falseo*, hamis, hamisság; *falsità*, kétszínűség, álnokság; *falsario*, hamisító

- 456 abbonállok – *abonner* (fr), előfizet (újságra, folyóíratra)

képviselnie a familiát – a Hf₃-ban olvasható „familliát” – sajtóhiba (II. 132). A javítás alapja: Hf_{1,2} 492.

- 457 mit szólna Pázmány Péter ahhoz, hogy valaki egyik héten a katolikus, másik héten a református templomba jár – Pázmány Péter (1570–1637), a magyarországi ellenreformáció vezéralakja, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene...*c. könyvében (1609) a reformátusokat ördöghittel, a Szentlélek tagadásával és egyéb főbenjáró bűnökkel vádolta, s ezért aligha helyeselte volna a kettős templomba járást. Imrus érveléséből viszont az következne, hogy a sulykot elvető Pázmánnyal együtt ő is „ördöghitűeknek” tartaná a reformátusokat, ami joggal váltja ki a jelenetben szereplő „szent emberek” rosszallását.

Luther vagy Giordano Bruno – Martin Luther (1483–1546) és Giordano Bruno (1548–1600) álláspontjuk mellett végsőig kitartó emberek voltak, amit egyrészt a híres lutheri kijelentés – „Itt állok, nem tehetek másként” –, másrészt a nézeteihez ragaszkodó itáliai filozófus máglyahalála is igazolhat.

Ómárt invokálva – a történelmi igazsággal valószínűleg nem egyező hagyomány a Mohamed utáni második kalifának, a 634-től 644-ig uralkodó Ómárnak tulajdonította az alexandriai könyvtár felégetését, aki állítólag így indokolta ezt a barbár cselekedetet: „Ha az van ebben az épületben, ami a Koránban, akkor fölösleges, ha pedig nem az, akkor ártalmas.” Invokálva – *invoco I* (lat), tanúul hív, tanúként szólít

- 458 Hélios – a Nap istene a görög mitológiában
- 459 fõntartásával – a Hf₃ II. 134. oldalán olvasható szóalak egyezik a korábbi kiadások írásmódjával (Hf_{1,2} 494). L. még a II, 493. oldal jegyzetét.

Aetnája – *Aetna* (lat), *Etna* (ol), szicíliai vulkán; az ókori mítoszok Hephaisztosz és Vulcanus kovácsműhelyét, a középkori keresztény hiedelmek pedig a velük azonosított ördögöket helyezték e tűzhányó kráterének mélyére.

futón – *futó*, díszes, hosszú, keskeny asztalterítő

- 462 *enfant terrible* (fr) – a. m. ’komisz kölyök’, értelme szerint: bizalmas dolgokat illetéktelenek előtt kifecseggő személy. Eredetileg egy Gavarni nevű, 19. századi karikaturista adta a *Les enfants terribles* (*Komisz kölykök*) címet ilyen gyerekeket megjelenítő rajzsorozatának.
- 463 *Reductio ad absurdum* (lat) – a képtelenségig vitt következtetés; egy vitatott állítás megcáfolása oly módon, hogy belőle egy nyilvánvaló képtelenséget vezetünk le

egy régi magyar költő megnevezte: *Unalom!* – Fried István *Az unalomhoz* c. Vörösmarty-vers, illetve Babits Vörösmarty-tanulmányai alapján Vörösmarty Mihályban látja – nem alaptalanul – ezt a régi magyar költőt. (FRIED 1987:48) Egy másik 19. századi költeményben azonban legalább ennyi érintkezési pontot találunk a regénybeli Imruska, illetve BM gondolatvilágával. Tompa Mihály (1817–1868) *A hangyákhoz* c. versében a „korán munkához látó”, „sürgő hangyanéppel” egy olyan emberfajtát állít szembe, aki „rugalmas pamlagán / Véigignyúlván – *unatkozik*.” (A költő kiemelése.) Ez az emberfajta a „békés”, „nem versengő” hangyáktól eltérően folyvást az „enyémről” és a „tiedről” vitatkozik, „érdekei csatáiban egymást fel-falni kész”, az asszonyainak „elébbvaló / Az ékszere mint a – fia”, s ráadásul – a hangyák *külső* köntösével ellentétben – a *belső* világa, azaz a „lelke, érzete” fekete. (Vö. mindezt BM *Fekete ország* c. versével is.) (Tompa Mihály költeményére Péntek Irén Éva hívta fel a figyelmemet. – Sz. G. A.)

- 464 Róma s erős Babylon leomlott! – idézet Berzsenyi Dániel *Magyarokhoz (I)* c. ódájából

Halálfiai vagytok – a korábbi Hf-magyarázatok egyik kedvelt idézete, amelyet sokan Babits saját, végérvényes üzeneteként értelmeztek, holott egy olyan szereplő mondja el a mű *Intermezzo* [= ’mellékes cselekmény, epizód’] c. fejezetében, akinek a nézetei jelentősen módosulnak a regény folyamán. A *halál fia* szókapcsolat (lat. *filius*

mortis, ném. *Kind des Todes*) az *Ószövetség* könyveiből ismert metafora, amely minden előfordulási helyén valamilyen be nem teljesedő vagy épp a fenyegető ellen forduló ítélkezésre utal. Az ellenfeleivel leszámoló Salamon például Abiatart is megfenyegeti, de végül megkíméli az életét: vö. „Abiatar papnak is mondá a király: Menj Anatotba, jószágodra, jóllehet halál fia vagy, de ma tégedet meg nem öllek, mivel az Úr Isten szekrényét hordoztad atyám, Dávid előtt, és fáradságot álltál ki mindenekben, mikben atyám fáradozott” (1 Kir 2, 26). A gonosz által megszállt Saul szintén halálra ítéli Dávidot Jonathán előtt (vö. „Mert valamíg Izai fia [azaz Dávid] él a földön, meg nem állapodol te [értsd: Jonathán], sem királyságod. Azért ezennel küldj el, és vezesd hozzám őt, mert halál fia” – 1 Sám 20, 31). Dávid azonban megmenekül, míg Saul életét veszti a filiszteusok ellen vívott csatában. Végül maga Dávid, a szegény ember egyetlen báránykáját elvett gazdag történetét hallva, szintén „halál fiának” nyilvánítja a másét elrabló vétkest (vö. „Ekkor Dávid haragra igen fölgerjedvén azon ember ellen, mondá Nátánnak. Él az Úr! hogy halál fia azon férfiú, ki azt cselekedte” – 2 Sám 12, 5). Véleményétől azonban hamar eláll, mivel kiderül, hogy ő maga követte el ezt a bűnt: ti. ő küldte halálba a hettita Uriját, hogy elvegye tőle a feleségét... A fájdalmas érzelmektől elragadt, s ezért halált emlegető ítélkezés kérdésére Babits *A magyar jellemről* írott tanulmányában is visszatér: vö. „Ennyi feszítő ellentét nem lehet meddő és terméketlen. A lélek belső ellentétei talán gyötrelmet jelentenek, de egyúttal életet is és mindig új lendülést a jövőbe. Az egyes magyar, a költő például, ki ezt a feszültséget nagy erővel átéli, gyötrelmesnek, sőt halálosnak érezheti a magyar levegőt, a gátolt cselekvések és kelletlen muszájok közt. Ady ugart és haláltót látott. A filozóf olykor visszhangozza a költő érzéseit és látomásait. Kivált, ha valamely új nagy költő hatása alá kerül, s nem alkalmazza korrektívumul az egész irodalomtörténetet. Így lettek Ady sötét hangulataiból újabb gondolkodóinknál nemzetkarakterológiai és történetfilozófiai megállapítások. Ezek félreismerik a magyar pesszimizmus igazi természetét. A költők és nagy magyarok pesszimizmusa bizonynyal őszinte, de nem mint hit, hanem mint döbbenet. S ebben a kétségbeesésben titkos erő lázad. Ez a pesszimizmus nem a csüggedés ingoványa. Ez inkább az élet feszítő rugója, a nekifutó lejtő. A költészet

izgatószerere, mint Adynál. Vagy épp a cselekvésé, mint Széchenyinnél. Egyszóval a magyar lét nem kilátástalan és nem gyümölcstelen. Talán éppen nehézségeinkből és gyötrelmeinkből fakadnak erőink. Ennyit remélni talán még nem »vétkes« illúzió, a Székfü Gyula-féle szigorú értelemben sem.” (BABITS 1978 2:664) Élet és halál ilyen összefüggésére, egybetartozására már az *In Horatium* közismert sorai is utalnak: „Így nem is él soha, / mi soha meg nem halt. Halálnak / köszönöd életedet fű és vad!”

464 *Mene Tekel Fáresz* (arámi) – Baltazár babilóniai király palotájának falán megjelent titokzatos felirat, amelyet Dániel próféta a birodalom elbukásának jeleként értelmezett (Dán 5, 26–28). Átvitt értelemben: intő szó, fenyegető értelmű jóslat.

465 semlyék (nép, irod) – vizenyős, ingoványos rét

Amphitrité – a görög mitológiában a tengeri nimfák legszebbike, Poszeidón tengeristen felesége, akit az ókorban rendszerint Poszeidón diadalmenetében, különféle tengeri istenségek kíséretében ábrázoltak

Bélyeges Papír – váltó (vö. II, 543)

Hektort – Hektor, trójai királyfi, Akhilleusz ellenfele a trójai háborúban

mint egy Achilles-sarok nélküli Achilles – mint egy sebezhetetlen Akhilleusz. A görög hős egyetlen sebezhető pontja a sarka volt. Ennél fogva tartotta ugyanis gyermekkorában az anyja, Thetisz istennő, amikor a Sztüx sebezhetetlenné tevő vizébe mártotta.

467 *Budapesti Hirlap* – 1881 és 1939 között megjelenő politikai napilap. 1925-ig Rákosi Jenő volt a főszerkesztője és a tulajdonosa; az ő lármás, nem egyszer agresszív nacionalizmusa alapvetően meghatározta a lap irányvonalát.

468 kizsuppoltatnám (ném) – *kizsuppol*, kitoloncol

»Ha elátkozza százszor Pustaszert...!« – az *Új versek* c. Ady-kötet nyitó költeményének (*Góg és Magóg fia vagyok én...*) utolsó előtti sora. Pustaszert – vagyis az Anonymus által említett első országgyűlésnek és a hét honfoglaló vezér vérszerződésének a színhelye – Adynál és híveinél a hazai elmaradottságot és a magyar provinciálizmust jelképezte.

malagát – az ún. kecskecsöcsű szőlő fehér változatát *malaga*-szőlőnek is nevezik. Ez a későn érő, húsos szemű szőlőfajta sokáig eláll, s jó esetben karácsonykor is lehet fogyasztani.

Éris [...] a hagyományos alma és kráfli helyett – Erisz, a görög mitológia viszályistennője egy almával keltett olyan ellentéteket, amelyek végül a trójai háborúhoz vezettek, míg a *kráflival*, azaz a fánkkal – *Krapfen* (ném), fánk – Csokonai *Dorottya*jának második könyvében támasztott háborúságot. (A tésztába belebújva lenyelette magát Dorottyaival, és belülről tüzelte harcra a dámákat vezérlő vénleányt.)

valóságos kis elevenördög – a BM életében megjelent kiadások mind ezt az egybeírt „elevenördög” alakot tartalmazzák (Hf₁,₂ 505, Hf₃ II. 144)

ezt az örök szekírozást – a Hf₃-ban olvasható „ez az örök szekírozást” (II. 144) megismétli a két előző kiadás sajtóhibáját (Hf₁,₂ 505). *Szekírozás* (ol>ném), zaklatás, nyaggatás, bosszantás.

470 konkomitívának (lat) – *konkomitíva*, kísérő, kiegészítő

ottkünn – a Hf₃-ban szereplő „ottkün” – sajtóhiba (II. 146). Javítva a Hf₁,₂ 507 alapján.

megaprehendálva (lat) – *apprehendál*, megsértődik, neheztel, duzzog

471 üllőiúti, dobuccai – a BM életében megjelent kiadásokban következetesen ez az írásmód szerepel (vö. Hf₁,₂ 508). Mai helyesírással: „Üllői úti”, „Dob utcai”.

- 472 *az én yachtomra vár a tenger!... – idézet Ady Endre Harc a Nagyúrral c. verséből, az Új versek c. kötetből*

kolumnás – *kolumnás, kolumnáris* (lat), oszlop, hasáb alakú

Introibo-t – itt: ünnepélyes bejelentkezést. *Introibo* (lat), a. m. ’bemegyek’. A szó eredetileg a szentmise kezdetén – vagyis egy szakrális esemény kapcsán – hangzik el a pap ajkáról: „Introibo ad altare Dei [Bemegyek az Isten oltárához].” (*Magyar-latin misszále az év minden napjára a római misekönyv szerint*, ford., bev. és magyarázatokkal ellátta SZUNYOGH Xav. Ferenc O. S. B., 2. kiad., Bp., Szent István-társulat, 1944, 548). L. még: *introitus* (lat), ’belépés’, a katolikus mise első, bevezető, rendszerint zenés része. A Gyula szájából elhangzó szent szó az általa támogatott vállalkozást a szakrális ellentétébe fordítja. Az „introibo” szó eredeti jelentéskörében való alkalmazását l. még BM *Introibo* c. versében.

- 473 ne lehessen megtalálni – az író életében megjelent kiadásokban itt „lehesen” szerepel (Hf_{1, 2} 510, Hf₃ II. 150), ami nyilván sajtóhiba. A szó ezen kívül csak „lehesen” formában jelenik meg a regényben (vö. I, 33, 244, 309, 432, 531).

Sherlock Holmesnek – *Sherlock Holmes*, Doyle, Arthur Conan (1859–1930) angol író regényeinek híres mesterdetektívje

Nick Carter-füzet – egy amerikai szerzői triász – J. R. Coryell, T. C. Harbaugh és F. Van Rensselaer Dey – által írt ponyvaregény-sorozat folytatása, amelynek főszereplője Nick Carter, a nyomozó. A detektívregény teljes kelléktárát felvonultató füzeteket a 20. sz. első évtizedeiben nálunk is sokan olvasták.

- 474 leszámolunk magunkkal, mint szent Ágoston – Szent Ágoston, latin nevén Augustinus (345–430), ókeresztény filozófus, teológus, a patrisztika vezéralakja. A római ifjak szokásos életét élő Augustinus harminckét éves korában, hosszan tartó szellemi-lelki válság után tért át a keresztény hitre. Vívódásainak műfajt teremtő, híres alkotása *Vallomások (Confessiones)* c. munkája.

Delphi gőzei – Delphoi, Apollón isten híres jóshelye, amelynek jósnője, a Püthia – a közhiedelem szerint – gomolygó gőzök fölől halolva mondott jövendőt

spiritizmusban (lat) – *spiritizmus*, szellemidézés; az élők és a halottak szellemei közti érintkezésbe vetett hit

kuvikos – *kuvik*, a galambnál kisebb, szürkésbarna bagolyfajta, amelyet a népi hiedelem bajt és szerencsétlenséget hozó madárnak tartott. Ha egy beteg ablaka előtt szólt a kuvik, abból a beteg közeli halálára következtek.

- 475 corjoláni hőstetteit zengte – Coriolanus, Gnaeus Marcius (Kr. e. 5. sz.) római hadvezér; a „Coriolanus” melléknevet a volszk Corioli városának elfoglalásáért kapta. Népgyűlési elítélése és száműzetése miatt bosszúvágyában a volszkokhoz, korábbi ellenségeihez menekült, és ezek élén támadt szülőföldjére. Csak anyja és felesége könyörgésére mondott le Róma ostromáról, mire csalódott szövetségesei állítólag megölték.

individualiter (lat) – egyénileg

textusával (lat)– *textus*, vallási értelemben: a prédikáció alapjául szolgáló evangéliumi alapszöveg

- 476 clair-obscurban (fr) – *clair-obscur*, félhomály

Dreadnoughtokra (ang) – *Dreadnought*, az angolok által 1906-ban vízre bocsátott csatahajó, illetve egy ennek nyomán elnevezett hadihajótípus

Krupp ágyúit – *Krupp*, közismert német acélgyáros család a 19–20. században, különösen az ágyúgyártásuk volt nevezetes

- 477 Leviathant (héber) – *Leviatán*, bibliai tengeri szörnyeteg (Jób 40, 25; Iz 27, 1). Rendszerint sárkány, krokodil vagy vízi kígyó alakjában ábrázolták.

mandzsu puszták rémeit [...] orosz–japán dráma – a Mandzsúria birtoklásáért vívott 1904–1905-ös orosz–japán háború szörnyűségei az egész világon nagy visszhangot keltettek.

boxer-lázadás – Kínában kirobbant felkelés (1900–1901), amelyet különféle titkos társaságok – így az Igazságot és Békét Teremtő Ököl Társasága – szerveztek. (A felkelés ez utóbbiról kapta a nevét: *boxer* (ang), öklöző, bokszoló). A lázadás előbb a mandzsu uralkodó, majd a Kínában tartózkodó külföldiek ellen irányult. A gyarmatosítók könyörtelenül levertek.

- 478 póza byroni volt – *Az európai irodalom történetében* Babits e byroni pózzal kapcsolatban az „avult”, a „blazírt” és a „primadonnás” jelzőket használja: vö. „Ott áll a hős, blazírt pózában, s valami ismeretlen, nagy bűn stigmájával; minden más csak keret [...] Világnézete [...] valami könnyű és fölényes pesszimizmus”, „mely egyenes úton vezet egy modern dekadencia pompái és kéjei felé” (BABITS 1979:316, 306, 302.) Byron, George Gordon Noël (1788–1824) angol költő, a 19. századi olvasóközönség egyik bálványa, a cinizmussal kevert romantikus világfájdalom költője.

akár az Asszonyinak – a Hf₃ II. 155. oldalán sajtóhibával: „Asszonynak”

praktice (lat) – gyakorlatilag

- 479 könnyebben megbocsátotta – a Hf₃-ban sajtóhibával – „könnyebben” (II. 156). Javítva a Hf_{1,2} 517 alapján.

talmudista – 1. a Talmudot – a zsidó hagyományok, hitviták és biblia-magyarzatok szent könyvét – ismerő személy; 2. formulákhoz ragaszkodó, merev gondolkodású ember

kiáltott Rosenberg. – a Hf₃-ban hiányzik a mondatvégi pont (II. 156). Javítva a Hf_{1,2} 517 alapján.

korrelatívuma (lat) – *korrelatívum*, kölcsönviszony, megfelelés

filantrópiája (gör) – *filantrópia*, emberbaráti érzés

»minden-szeszek-szomja« – az életszomjként megjelenő szesz kivá-
nás motívuma számos európai irodalomban megjelenik, és a francia
költészetre is felettebb jellemző: vö. „A vad szomjnak, mely ben-
nem él s ég / nem volna annyi bor elég, / amennyivel betellenék”
(*A gyilkos bora*, ford. BABITS Mihály = BAUDELAIRE, Charles,
Versei, Bp., Európa Könyvkiadó, 1973, 317); „Egymásra és miránk
hasonlító világok / Titeket ittalak s nem csillapult a szomjam [...] Figyeljete-
k reám ki Párizs torka lettem / És az egész világ majd én-
belém folyik.” (*Vendémiaire* [a *Szeszek* c. kötetből], ford. VAS Ist-
ván = APOLLINAIRE, Guillaume, *Válogatott művei*, Bp., Európa
Könyvkiadó, 1967, 114)

a vér »különös nedv« – „A vér egészen furcsa nedv” – Mefisztó
mondja ezt, miután Faust egy csöppnyi vérral aláírta a vele kötött
szerződést. (GOETHE, *Faust*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1964, 65,
ford. JÉKELY Zoltán)

advocatus diaboli (lat) – tkp. ’az ördög ügyvédje’, a katolikus egy-
ház szentté avatási eljárásában közreműködő egyházjogtudós, aki
a szentté avatási eljárásban az ördög ellenérveit sorakoztatja fel
a tárgyaláson. Maga a *diabolosz* és a *diabolus* szó a *Biblia* görög és
latin szövegében – mint a héber *szátán* (ellenség, ellenfél, Sátán)
egyik fordítása – a görög *diabollo* (vádol, rágalmoz, egyenetlenséget
kelt) igét asszociálja, a Sátán „közvédlői”, az ember értékét tagadni
akaró szerepének megfelelően.

- 480 VI. Sándor pápa – korábbi nevén: Rodrigo Lenzuoli de Borgia
(1431–1503); uralkodott: 1492–1503. A legbűnösebb eszközöktől
sem visszariadó társadalmi romlottság megtestesítője volt, aki jelen-
tősen csökkentette a katolikus egyház tekintélyét, s ezzel előkészít-
ette a reformáció térhódítását.

vendették (ol) – *vendetta*, bosszú, vérbosszú

Gyula tele volt a *res novae* éhével: mi elfog minden Catilinát, ha üres a zsebe – *res novae* (lat), forradalom; Catilina, Lucius Sergius (Kr. e. 108–62) római elszegényedett patrícius, aki – miután háromszor sikertelenül pályázott a consuli méltóságra –, erőszakkal próbálta megszerezni a hatalmat (vö. II, 457–458).

A fantázia vitte: azaz az irodalom, egyetlen s tul könnyü papírvtorlája. – A Hf₁-ben és a Hf₂-ben ez a mondat még így hangzik: „A fantázia vitte: azaz az irodalom, egyetlen papírvtorlája.” (518) Az átdolgozás fokozottan érzékelteti az étellel szembenálló „irodalom” hiányosságait.

- 481 a vad körmös italt. – *körmös* (rég), erős. A Hf₃-ban hiányzik a mondat végi pont: „a vad körmös italt” (II. 158). Javítva a Hf₁, 2 519 alapján.

a halál kutyája – vagyis Kerberosz, a görög mitológia Alvilágát őrző, vadul ugató kutya. A szókapcsolat áttételesen utalhat Conan Doyle híres detektívtörténetére, *A sátán kutyájára* is.

- 482 Fregolija – *fregoli*, itt: átváltozó művész, villámgyorsan átöltözködő artista (*A. Fregoli*, 19. századi olasz színész és artista nevéből)

emfatikus (gör>lat) – heves, indulatos

- 483 peripetiáján (gör) – *peripetia*, viszontagság, hányattatás

- 484 borszenzált – *szenzál*, (ol>ném, rég) áruközvetítő, ügynök, alkusz

gnózis (gör) – *gnózis*, *gnoszticizmus*, a kései ókor misztikus tanainak gyűjtőneve, amelyben többek között egyiptomi, zsidó, pogány-platonikus és keresztény hatások keveredtek. Számos eleme élt tovább a középkori eretnokségekben, a mágiában és az alkímiában, valamint a későbbi századok misztikus alkotóinak, így Jacob Boehmének, William Blake-nek vagy az orosz szimbolistáknak a munkásságában. A Hf-ban említett Schmitt Jenő a 20. sz. elején kétkötetes

munkát írt az ókori gnózással kapcsolatba hozható újabb irányzatokról (*Die Gnosis I–II*, Jena 1903, Leipzig 1907).

- 486 »halnak, egyre halnak« – idézet Arany János *Néma bú* című (1856. márc.) verséből

fírmát (ol>ném) – *firma*, cég, vállalat

- 487 *facies Hippocratica* (lat) – hippokratészi arc, a haldokló arckifejezése. Hippokratész, ókori görög orvos (Kr. e. 460–370) írta le először a haldokló arcán mutatkozó elváltozásokat *Prognosztikon* c. munkájában.

causa mortis (lat) – a halál oka

a kedélyről beszélt, melyet *humor*-nak is neveztek a régi orvosok – *humor* (lat), nedv, folyadék. Az ókori orvostudomány szerint a négy testnedv (*humor*) – vagyis a vér, a vörös epe, a fekete epe és a nyálka – arányától függ az ember testi és lelki egészsége, tehát a kedélye is.

amire példát adott Jókai – Jókai Mór 1899. szept. 16-án – hetvennégy éves korában – vette feleségül a húszéves színésznőt, Nagy Bellát. A házasságot olvasóinak többsége és családjának tagjai is ellenérettéssel fogadták.

Leibstuhl-t (ném) – *Leibstuhl*, hordozható (szobai) árnyékszék

- 488 dizentériáról (gör) – *dizentéria*, vérhas

régime-je (fr) – *régime*, *rezsim*, uralom, kormányrendszer (rosszalló árnyalattal)

Merkúrjuk – a római mitológia *Mercurius* istene (aki a görög Hermésznek felel meg), többek között az istenek követe volt

piedesztálján (fr) – *piedesztál*, talapzat; erkölcsi magaslat

heroína-öntudatát – *heroína* (lat), hősnő

- 489 *Deus ex Machina* (lat) – a. m. 'isten a (színpadi) gépezetből'. Platóntól származó kifejezés az antik görög drámák színpadi gépezet segítségével megjelenő és a drámai bonyodalmat megoldó istenére. Mai értelemben: váratlan fordulat, váratlan isteni közbeavatkozás.

Bergson és Freud divatos elméleteiben – Bergson, Henri Louis (1859–1941), francia filozófus, az életfilozófia egyik fő képviselője. Freud, Sigmund (1856–1939) osztrák orvos, a pszichoanalízis elméletének kidolgozója. Tanaik a 20. sz. elején váltak ismertté Magyarországon.

- 491 aggult (rég) – elaggott, megvénült

Partos Kálmán – a *Kártyavár* c. Babits-regény főszereplője

Aesculappal – *Aesculap*, az Aesculapius név rövidített formája, amely – bizalmas, tréfás színezettel – az orvost jelöli. Aszklepiosz (gör), Aesculapius (lat), a gyógyítás istene az ókori mitológiában.

- 492 testálni (lat, rég) – végrendelkezni

- 494 *levée*-je (fr) – *levée*, a francia királyok reggeli felkelési ceremóniája

kaput, kaputrokk (ném, elav) – hosszú felsőkabát

szó szerint ama »vörös garas« nélkül – utalás Babits *Aranygaras* c. meséjére, amelynek királyai rézgarasokban kártyáznak. A kártyás Gyulának itt még ilyen „vörös” színű garasa sincs, hogy kártyázni mehessen.

cupringer – *Zubringer* (ném), háztartási alkalmazottat közvetítő személy, cselédszerző

- 495 *non olet* (lat) – teljesebb formában: *Pecunia non olet*, A pénznek nincs szaga. Értsd: „Fölösleges egy jövedelem eredetét firtatni.”

A mondás eredete: Vespasianus római császár még a római nyilvános illemhelyek tulajdonosait is megadóztatta, ami nagyon nem tetszett a fiának, Titusnak. Az orra alá tartott pénzről azonban Titus is kénytelen volt elismerni, hogy „nincsen szaga”.

Gyula papucs alatt volt, *ballábról – papucs alatt van* (szól), a felesége parancsol neki. A lábrátevés ősi gesztusa a láb és a lábbeli tulajdonosának felsőbbrendűségére utal, amit ezúttal egy jellegzetesen női lábviselet, a papucs „fölrendeltsége” fejez ki. *Ballábról*, a „bal” mint negatív és „női” irány valószínűleg Gyula „feleségének” nem törvényes voltára céloz: vö. *balkézőről házasodik* (szól), házasságkötés nélkül él valakivel.

efébosokat (gör) – *ephébosz*, katonai és politikai nevelésben részesülő 18–20 éves ifjú az ókori Athénban

Misi eresztette be a vendégeket, mintegy Ámor az efébosokat, Szokratesz hangos öröme – Amor (Erósz) mint az ifjakat Szókratészhez engedő szerelemistenség meglehetősen egyértelmű utalás a görög filozófusnak és a vele kapcsolatba kerülő ifjaknak a görög antikvitás szokásainak megfelelő, homoszexualitástól sem mentes kapcsolatára

Szokratesz, ki ismeri az Élet felhővoltát [...] Gyula bizonyosan szokrateszi filozófiát követett – Babits regénye itt olyan relativista gondolatokat tulajdonít Szókratésznek, amelyeket az utca túlzásokra hajlamos embere, illetve a komédiáíró Arisztophanész adott a „szofista” filozófus szájába: vö. »kegyes, isteni Felhők [...] égbeli Fellegek ők, henye bölcsek imádott istennői; / Ezek adnak eszet mindenkinek, eszmét, szónoklatot és körülírást, / Szemfényvesztést, csürés-csavarást, leleményt, s jól tudni hazudni.« (ARISZTOPHANÉSZ, *A felhők* = ARANY János, *Összes művei, VIII., Drámafordítások 2.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961. 93–94) Platón a maga műveiben a szofisták relativizáló felfogásával szemben következetes és racionalista gondolkodónak mutatja be Szókratészt.

imminensen (lat) – rendkívül sürgősen, halaszthatatlanul

496 atavisztikus (lat) – távoli ősökre emlékeztető

cortège (fr) – (dísz)kíséret. A Hf₃-ban, miként a Hf_{1,2}-ben is (535), e szó a francia betűkészlet hiányával magyarázható helyesírási hibával íródik: „*cortége*” (II. 173).

peroráció – *peroratio* (lat), a szónoki beszéd befejező része

497 a *Pannóniába* – *Pannónia*, a legrégebb szálloda Budapesten, amely 1868-ban, a mai Rákóczi út elején, a hajdani Griff fogadóból átalakítva nyitotta meg kapuit. A 20. század 60-as éveitől az ELTE kollégiumaként működött, jelenleg üresen és kihasználatlanul áll. (Mai címe: Budapest, V. ker. Rákóczi út 5.)

taksán (lat) – *taksa*, ár, díjszabás

kabátja alatt. – a Hf₃-ban hiányzik a mondat végi pont: „kabátja alatt” (II. 175). Javítva a Hf_{1,2} 537 alapján.

498 a híres Pillvaxot – az 1838-ban alapított – eredetileg „Fillinger”-ről elnevezett – kávéház a mai Petőfi Sándor utca és a Pillvax-köz sarkán állt. Irányítását az addig „kávéslegényként”, azaz pincérként dolgozó Pillvax Károly 1842-ben vette át. (Ő még két *l*-el írta a nevét.) A kávéház 1844-től lett az a politikai, irodalmi és művészeti központ, amelynek közönsége hamarosan alapvetően fontos szerepet játszott az 1848-as forradalom kirobbantásában. 1848. márc. 15-ének reggelén Petőfi itt szavalta el először a *Nemzeti dalt*, és itt olvasta fel első ízben Jókai is a *Tizenkét pontot*.

irodalmi reminiszcenciáktól – *reminiscencia* (lat), olvasmányemlék

499 egyiptomi csapásokkal – vö. II, 501

500 avizáljuk – *avvisare* (ol), *avisieren* (ném), értesít, tudósít

pro rata díj (lat) – részletfizetés

501 Pesti Hazait – az 1840-ben alapított *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület* Magyarország első és legtekintélyesebb pénzintézete volt a 19–20. század fordulóján; évi osztalékai ekkor a névérték 40–50%-os kamatának feleltek meg.

deponál (lat) – letétbe helyez, megőrzés végett átad

akciókat (lat) – *akcia*, részvény

klenódiuma (lat) – *klenódium*, drágaság, kincs, ereklye

502 ujdón (elav, irod) – *újdón*, új

503 komplot (fr>ném) – cselszövés, összeesküvés

mi urunk: a Pénz – *Mi urunk: a Pénz*, Ady versének címe a *Vér és arany* (1907) kötetből

504 vizsolt (táj) – vizsolt

505 *Imp of the Perverse* – E. A. Poe novellája, amelyet BM *A perverzió démona* címmel fordított le az 1928-ban megjelent *Groteszk és arabesk* című Poe-válogatás számára

verdikt (ang<lat) – *verdikt*, ítélet, határozat

506 pénzügyi depresszióban – *financiális* (ang>ném), pénzügyi; *depresszió*, hanyatlás, pangás, mélypont

makula (lat) – szeplő, szennyfolt, erkölcsi fogyatkozás

507 a költő és a pontosság nem egy anyaméhben született – vö. „A költő és a sorsharag / Egy anyaméhből született” (Petőfi Sándor, *Az utósó alamizsna* /1843/)

megbízhatóságát – a Hf₃-ban szereplő „meghízhatóságát” – sajtóhírből (II. 185). A javítás alapja: Hf₁, 2 548.

512 Montaigne-t – Montaigne, Michel Eyquem de (1533–1592), francia író, erkölcsfilozófus, az esszé műfajának megteremtője

hipokrizistól (gör) – *hipokrizis*, képmutatás, tettetés, szemforgatás

turáni – eredetileg: a Kaspi-tenger körüli vidékhez tartozó; átvitt értelemben: ázsiai

A Honvédalbum és a *Vadászalmanach* – a két könyv címe ezúttal a Hf_{1, 2}-ben (553) és a Hf₃-ban (II. 190) is normál szedéssel szerepel, amit a többi előfordulásukhoz igazítva kurzívra változtattunk.

513 Meredith – Meredith, George (1828–1909) angol író, költő. Lírássággal egybefonódó intellektualizmusát Babits igen nagyra becsülte. Művészetéről tanulmányt írt (BABITS 1978 1:100–111) és 1921-ben, Tóth Árpáddal együtt, lefordította a *The Egoist* (*Az önző*) c. regényét.

514 generózusan (lat) – nagylelkűen, bőkezűen

515 *hétfátyoltánca* – a *hétfátyoltánc* motívumát a köztudat a bibliai Saloméhoz kapcsolja, aki Heródest elbűvölő táncáért Keresztelő Szent János fejét kérte jutalmul az uralkodótól. (A szent ugyanis helytele-nítette Salome anyja, valamint az első feleségét eltaszító Heródes házasságát.) A *hétfátyoltánc* elnevezés az evangéliumokban nem szerepel, csupán az Oscar Wilde *Salome* c. egyfelvonásosa (1893) alapján készült Richard Strauss-operában (1905). Salome alakja a szecesszió korában az erotikus vágy, a végzetes szenvedély szim-bóluma volt.

mint ahogy a táncosnők – a Hf_{1, 2} 556. és a Hf₃ II. 193. oldalán egyaránt sajtóhibával: „mint a hogy”. E hasonló fordulat az összes többi esetben „mint ahogy” formában szerepel a regényben.

518 *ecce homo!* (lat) – Íme az ember! (Jn 19, 5). Pilátus mondja ezt, amikor az első kihallgatás után a tömeg elé vezeti a tövissel megkoro-názott, bíborpalástba öltöztetett Jézust.

- 519 *ad acta* tették (lat) – „irattárba helyezték”, azaz véglegesen félretették
- 520 *expíálhatom* (lat) – *expíál*, jóvátesz; levezekel
- 521 Szűzmáriás lábával tapodjon rám – a sátáni kígyó legyőzőjeként fel-fogott és az eredendő büntől mentes Istenanyát a barokk művészetben a kísértés kígyója által körbetekert földgömb fölött lebegve ábrázolták. Az ilyen ikonográfiai elrendezés az *Ószövegség* első könyvére vezethető vissza: vö. „Ellenkezést vetek közéd [= a kígyó] és az aszszony közéd, a te ivadékod és az ő ivadéka közéd. Ő széttiporja fejedet, te meg a sarkát veszed célba” (Ter 3, 15). Az *Ótestamentum* itt idézett helye alapján a katolikus teológia azt tanítja, hogy Mária kezdettől fogva szerepet kapott Istennek a gonoszt legyőző és az embert megváltó tervében.

körötte az utópisztikus kocsik suhantak – az első villamos próbavonal 1887 októberében és novemberében üzemelt a Nyugati pályaudvar és a Szondy utca, majd a Nyugati pályaudvar és a Király utca között. A Siemens és Halska cég által létrehozott budapesti villamos vasút a század végén már négy vonalon – a városligetin, a nagykörútin, a Baross utcain és a Király utcain – közlekedett. Vonalainak pályahossza 11 km, a közlekedő kocsik száma 80 volt. A Kálvin teret a Józsefvárosi pályaudvarral összekötő Stáció – később Baross – utcai villamosvonal építéséről, amelynek 1889 nyarán a gyermek Babits maga is szemtanúja volt, a költő később Szabó Lőrincnek diktált életrajzi jegyzeteiben, illetve az 1940-es *Beszélgetőfüzetek*-ben is megemlékezett. (TÉGLÁS 1997:67; BABITS 1980 2:146) *Utópisztikus*, álomszerű, fantasztikus; az angol Thomas More (1478–1535) – magyarosan Morus Tamás – regényének elnevezéséből, amely *Utópiát* – az eszményi, de sohasem létezett államot – mutatja be.

- 522 Spinózának egy szobrát ábrázolta – Spinoza, Baruch (Benedictus) de Spinoza (1632–1677) zsidó származású holland filozófus. A fiatal Babits verset írt róla, *A Spinoza-szobor előtt* (1904).

Egy kockavetés / SOHA / el nem tünteti a Véletlent! – Mallarmé, Stéphane (1842–1898) francia szimbolista költő verse. A tipográfiai elrendezését tekintve egészen különleges, 1897-ben megjelent mű eredeti címe: *Un coup de dés jamais n'abolira le hasard*. Magyarul l.: MALLARMÉ, Stéphane, *Kockadobás*, fordította és a kísérő tanulmányt írta TELLÉR Gyula, Bp., Helikon Kiadó, 1985.

Ding an sich – l. II, 554

- 523 egy szón tünődött, amit a napokban hallott erre: »manikürözni« – a *manikürözni* alapját képező, francia eredetű *manikűr* szóra a *Történeti etimológiai szótár* szerint 1904 óta vannak adataink.

a Faust-opera – Gounod, Charles François (1818–1893) francia zeneszerző *Faust* c. operáját (1859), amely Goethe *Faustj*ának Margit-epizódját dolgozza fel, nálunk 1863. szept. 2-án mutatták be a Nemzeti Színházban. 1884 októberétől a művet az Operaház játszotta.

Gretchen históriája – Goethe *Faustj*ának I. részében Faust beleszeret a szép és ártatlan polgárlányba, Gretchenbe (Margitba), akit Mephisto praktikái segítségével sikerül elcsábítania. Margit számára ez a szerelem a sorscsapások sorozatát hozza: anyja és bátyja meghal, Faust elhagyja, a tőle született gyermeket az elborult elméjű lány megöli, s ezért halálra ítélik. A bűnbocsánatot nyert és a mennyei karba emelt Margit, illetve az elkárhozás elől égbe mentett Faust Goethe művében végül ismét találkoznak egymással, de Noémit e történetnek csupán a korábbi, földi vonatkozásai érdeklík.

manap (rég) – napjainkban, mostanában

- 524 a knidoszi Vénusz – az ókori görög szobrász, a Kr. e. 370 és 325 között működött Praxitelész leghíresebb alkotása, amely a kisázsiai Knidosz városa számára készült, s amely csak római másolatokban maradt ránk. A művészet történetében ez az első ruhátlan Aphrodité-szobor, amely a későbbi századok minden Aphrodité- és Vénusz-ábrázolásának mintája lett. (Vö. II, 468)

525 a *Budapesti Napló*ban – *Budapesti Napló*, polgári liberális napilap (1896–1918). A Hét c. folyóirat mellett sok tehetséges fiatal költő és író indulását segítette. Munkatársai közé tartozott Ady Endre, Szép Ernő, Molnár Ferenc, Csáth Géza és Kosztolányi Dezső is.

lanszírozni (fr>ném) – *lanszíroz*, terjeszteni kezd, felkarol, támogat; *lancer* (fr), divatba hoz

526 sáncot (kat, rég) – *sánc*, védelmül épített töltés az ellenség feltartóztatására

527 iszákját (nép) – *iszák*, vállon átvetve hordott tarisznya vagy közepén átkötött zsák

528 megújulása – a Hf₃ „megújulása” írásmódja (II. 206) bizonyára sajtóhiba, bár a Hf₁, 2-ben is így szerepel (569). A Hf₃-ban később csupán egyszer találkozunk ezzel a BM által igen ritkán használt, sőt a Babits-versekben elő sem forduló (!) szóval, akkor azonban a szokásos formában: „megújuláson” (II. 256). L. még „megújuló” (Hf₃ II. 311).

az Ítélet trombitái – az Utolsó Ítélet hét trombitája (harsonája); megfűjásuk után szörnyű katasztrófák zúdulnak a földre (Jel 8, 1–13; 9, 1–21; 11, 15–19).

íróalzat – íráshoz alátétül használt, papír tartására is alkalmas tok; írómappa

529 katekizmus (gör>lat) – hittani ismeretek kérdés-felelet alakjában való rövid összefoglalása

530 sztoikus (gör>lat) – a megpróbáltatásokat bölcs nyugalommal fogadó (magatartás). A Kr. e. 3. században, Athénban alapított, majd később Rómában kiteljesedő sztoikus filozófia képviselői – így Zénón, Kleanthész, Seneca, Epiktétosz, Marcus Aurelius – úgy tartották, hogy a szigorú önfegyelmet gyakorló, kötelessége végzésének élő bölcset hidegen hagyják a külvilág szeszélyei és megpróbáltatásai.

porzótartót – *porzó*, a tintairás szárítására használt, finom port tartó kis tégely

Költészet és Valóság – Dichtung und Wahrheit, Goethe 1811–1814-ben írt önéletrajzi műve

- 532 hogyan laktak együtt a Pannóniában? – a mellékmondat kérdő jellegét érzékeltető írásjel itt a kijelentést megfogalmazó főmondat ellenére is a mellékmondat és egyben az egész mondat végére kerül, amit a korabeli helyesírási szokások lehetővé tettek.

packa (rég) – itt: szemtelenség, pimaszkodás (vö. „a hivatalnak packázásai”); eredeti értelemben: nyitott tenyérbe, pálcával mért ütés (rég, isk)

abrakadabrái (gör>lat) – *abrakadabra*, varázsigé, titokzatos, értelmetlen szavakból vagy jelekből álló szöveg

- 533 orthodox marxistával – *ortodox marxista*, a marxi szocializmus felülvizsgálatával – az ún. „revizionizmussal” – szembehelyezkedő, a marxizmus eredeti tételeihez ragaszkodó ideológus

nihilizmus (lat) – minden szabály, erkölcsi elv és törvény tagadása

mint hajdani hitvitázók disputája – a reformáció és az ellenreformáció hívei, a protestáns és a katolikus egyházi személyek és prédikátorok a 17. sz. első felében szenvedélyes teológiai vitákat (disputákat) folytattak egymással. E hitvitázó irodalom gyakori tehertétele volt a teológiai formalizmus, az eredetiség hiánya, illetve a durvaságotól sem visszariadó személyeskedés.

- 534 stanicliből (ném) – *Stanitz(e)l*, *stanicli*, papírzacskó

- 535 reminiscenciákkal (lat) – *reminiscencia*, olvasmányemlék

Noéminek a *lélek* csak szó volt, mint Mohamed asszonyainak – az iszlám a nők lelki-szellemi fejlődését és önállóságát nem helyesli,

s legfőbb kötelességüknek az engedelmességet tartja: vö. „A férfiak fölötte állnak a nőknek, mivel Allah előnyben részesített közülünk egyeseket másokkal szemben [...] Akinek nyakaskodó természetét féltitek, azokat intsétek meg [...] és lássátok el a bajukat” stb. *Korán*, ford. SIMON Róbert, 4. szúra, 34. Bp., Helikon Kiadó, 1987, 60.

537 harácsra (arab–perzsa>tör) – *harács*, eredetileg: a hitetlenekre kivetett adó a török birodalomban; átvitt értelemben: zsákmány, hadisarc

540 minélinkább – Hf₃ II. 219; Hf₁, 2 583: ugyanígy. A szó a regényben csak itt szerepel.

pszichoanalitikus gyónással – vagyis Sigmund Freud (1856–1939) osztrák elmeorvos módszerével, aki hagyja paciensét szabadon, kötetlenül beszélni mindarról, ami közvetlenül, tudati kontroll nélkül eszébe jut

az új lélektani irányzatot, melyet egy bécsi tanár divatba hozott – Freud lélekelemző elméletét és módszerét, a pszichoanalízist. A személyiség fejlődésében és a személyiségi zavarok kialakulásában Freud nagy szerepet tulajdonít az ösztönöknek, s kiváltképp a nemi ösztönnek.

exogám természet (gör–lat) – exogámiára, azaz a saját nemzetségen kívüli házasságra és nemi kapcsolatra törekvő

542 selyemlampion (ol>ném) – (világítóeszköz borítására szolgáló), harmonikaszerűen összehajtogatott, színes selyemgömb vagy henger

543 vizsgálati kérvényét – azaz a szakvizsga engedélyezésére vonatkozó beadványát. Babits idejében a végzős bölcsészhallgatónak szakvizsgálással kellett zárnia egyetemi tanulmányait. A leendő tanár csak a sikeres szakvizsga, illetve az iskolai gyakorlóév után jelentkezhetett pedagógiai vizsgára, és ennek letételét követően kaphatta meg a tanári oklevelét.

544 Szanزارája – *Szanszára, samsara* (óind), vándorlás, különféle állapotokon való átmenetel. Az ind vallási-etikai szemléletben a világbeli lét megnevezése. (A Szanszárától való szabadulás a moksa, illetve a nirvána.)

Lesbiákhoz – *Lesbia*, Gaius Valerius Catullus (Kr. e. 87?–54?) római költő „gyűlölvé szeretett” műzsája

Chloékhöz – *Khloé*, Longosz (Kr. u. 200 k.) ókori görög regényíró *Daphnisz és Khloé* c. kisregényének női főszereplője, Daphnisz kedvese

545 monomániás (gör) – valamely eszme vagy rögeszme megszállottja

kothurnusos (gör>lat) – fennkölt (vö. II, 463)

546 handicap (ang, sport) – a gyengébbnek adott előny vagy kedvezmény bizonyos sportversenyeken, az esélyek kiegyenlítése céljából

az a finom és puritán esztétikus – Négyesy László irodalomtörténész és esztéta (1861–1933), aki 1911-től a budapesti egyetemen irodalomtörténetet tanított; híres „stílusgyakorlatain” Babits is részt vett

mint egy Caesar március idusán – mint egy hős saját halálának a napján. (Julius Caesart Kr. e. 44. március idusán – azaz március 15-én – ölték meg az összeesküvők a római szenátusban.)

csillag jegyezte homlokát – a homlokon fénylő csillag ősidők óta az istenek és szentek megkülönböztető jegyének számított. Mezopotámiában az istenek képmásai viseltek csillagot a homlojukon. A bizánci ikonok egyes Mária-ábrázolásain az Istenanya vállán kettő, a homlokán egy csillag látható. Szent Domokosnak szintén a homlokán fénylő csillag az egyik attribútuma, amely kereszttelésekor szinte beragyogta a földet.

Józsó szalónkabátjában – a Hf₃-ban sajtóhiba: „Józsó” (II. 225); *szalónkabát* (rég), ünnepélyes alkalmakkor viselt, térdig érő fekete zakó

a *kétféle emberfaj*; – a Hf₃-ban – hibásan – kettőspont szerepel pontosvessző helyett a tagmondat végén: „a *kétféle emberfaj*:” (II. 225). Javítva a Hf_{1,2} 590 alapján.

homo sapiens (lat) – a. m. ’értelmes ember’, a ma élő emberek rendszertani neve a biológiában. A *homo sapiens* a Föld élővilágának a főemlősök (Primates) rendjébe, az emberfélék (Hominidae) családjába, az emberi nembe (Homo) tartozó faja, amely kb. 25 000 évvel ezelőtt jelent meg a Földön.

homo intelligens (lat) – a. m. ’művelt, megértő, belátó ember’, azaz az ember általános biológiai sajátosságainál magasabb rendű, kultúraltabb emberfajta

547 gutgesinntséggel (ném) – *gutgesinnt*, a felsőbb hatóságok részéről megbízhatónak tartott

a »Szentlélek Vitézei« – I. II, 532

Az irigy kevélység sziklája volt ez, melyről Dante beszél – az *Isteni színjátékban*, a *Purgatórium* tizenegyedik énekében egy-egy hatalmas sziklát cipelnek görnyedezve és csaknem földig hajolva a göggyükért vezeklő bűnösök

az ő bukásához! – Hf₃ II. 226: hiányzik a mondatvégi felkiáltójel. Javítva a Hf_{1,2} 591 alapján.

predesztinálta (lat) – *predesztinál*, szán, kijelöl valamire

kuponjaival (fr) – *kupon*, részvények vagy értékpapírok évi jövedelmére beváltható, az értékpapírhoz csatolt (leszakítható) szelvény

549 a negyvennyolcas vezérek is Bécsben kilincselnek – utalás Kossuth fiára, Kossuth Ferencre, illetve az ifjú Andrassy Gyulára, akiket 1906 áprilisában kihallgatáson fogadott Ferenc József. A kihallgatáson megegyezés jött létre a király és az ellenzék között: a koalíció feladta programját, s ezért kormányt alakíthatott, amelyben az ifjú Kossuth és az ifjú Andrassy is miniszteri tárcát kapott.

játszák – Hf₃ II. 228; a Hf_{1, 2} 593: ugyanígy. A „játszik” igének ez az alakja csupán itt jelenik meg a műben.

Az ifjú Tisza [...], akit a népharag egyszer már elsöpört, most újra előlép, »komoly munkára« csábítva – Tisza István (1861–1918), Tisza Kálmán fia, 1903. okt. 28-tól 1905. jún. 18-ig volt első ízben miniszterelnök. Bukásának oka az ellenzéki obstrukció letörését célzó házszabály-módosítás puccsszerű megszavaztatása volt, amire az ellenzék a parlamenti munka erőszakos megakadályozásával válaszolt. A kirobbant válság ekkor a parlament feloszlatásához és Tisza lemondásához vezetett. A darabont kormány uralmát követő, földcsuszamlásszerű ellenzéki győzelem nyomán Tisza feloszlatta a Szabadelvű Pártot (1906. ápr. 11.), és visszavonult a politikától. Az önmagát lejárató nemzeti koalíciós kormány bukása után azonban ismét politikai porondra lépett, és az egykori Szabadelvű Párt politikusaiból megalakította a Nemzeti Munkapártot (1910. febr. 19.).

a »Romlani indult hajdan erős magyart« – pontosabban: a „Romlásnak indult hajdan erős magyar”-t; Berzsenyi *A magyarokhoz (I)* c. ódájának kezdő sorát

a rebellis-vezér – azaz Kossuth Lajos; *rebellis* (lat), lázadó, zendülő

550 habajgások (táj) – *habajgás*, hóbort

Döme [...] sovíniszta újságjából – a főntebb említett, Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlapból (vö. II, 566).

Hazaffy Verai Jánosok – Hazafi Verai János, eredeti nevén: Vevera János (1846?–1905), a nyolcvanas évek elején felbukkant, vándor

népköltő. Szatmár megyei paraszt volt, később udvarosként, vasúti bakterként és csőszként dolgozott. Együgyű verseit színes papírlapocskákra nyomtatta ki, amelyeket „megrovási kalandoknak” nevezett. Híres volt arról, hogy szinte állandóan rögtönzött versekben beszélt. Neve a termékeny dilettáns szimbólumává vált. (Vö. II, 537)

hombolygott (táj) – *hombolyog*, kuncog

en épatant les bourgeois (fr) – a polgárokat megbotránkoztatva

551 mimikrirel – *mimikri*, itt: érdekből vagy előnyszerzés céljából való alkalmazkodás

552 Kiss Józseftől – Kiss József (1843–1921) költő, A Hét c. folyóirat szerkesztője. A falusi zsidóság és a nagyvárosi kispolgárság mindennapi életének ábrázolásával új témákat hozott a magyar költészetbe.

Petőfi is ivott – a közhiedelmet cáfoló kortársi visszaemlékezések azt bizonyítják, hogy Petőfi erősen idegenkedett a borivástól. Nevezetes bordalai valójában rejtett motivációjú szerepjátászások, amelyekben apja súlyos alkoholizmusának hatásait igyekeznek feldolgozni és „ártalmatlanítani”. (I. SZÁNTÓ Gábor András, *A rejtélyes költő (Petőfi Sándor), Irodalomtörténet – Irodalomértés*, Bp., az ELTE TFK kiadása, 1995, 107–138)

553 dresszurájában (ném) – *Dressur, dresszúra*, lélektelen, külsőséges eszközökkel való nevelés; idomítás

554 ominózus (lat) – baljóslatú, végzetes, rosszat jelentő

kolerikus (gör>lat) – lobbanékony, dühös

hochstabler (ném) – *Hochstapler*, szélhámos, szédelgő

apotheózisa (gör) – *apoteózis*, megdicsőülés

telepatikus áramok – *telepatikus* (ang<gör), itt: egy távollevő személyről titokzatos módon hírt hozó

555 elógiumát (gör>lat) – *elógium*, 1. eredetileg: szobrokra írt dicsőítő felirat, sírfelirat; 2. dicsőítés, magasztalás

556 »*finis santificat media*« – a cél szentesíti az eszközt; szállóigévé lett lecsapódása egy német jezsuita, Hermann Busenbaum (1600–1668) *A teológia erkölcsi magva* c. művében megfogalmazott tételnek: „*cui licitus est finis, etiam licent media*” (akinek szabad a cél, annak az eszközök is szabadok) illetve a mű más helyén: „*cum finis est licitus, etiam media sunt licita*” (mikor szabad a cél, az eszközök is szabadok). (BÉKÉS 1977:510)

mint új Brutus, kész volt a saját szívét is kivágni – a római történelem két híres Brutusát – Lucius Junius Brutust és Marcus Junius Brutust – egyaránt a családi érzéseken felülemelkedő elviség példaképeinek tartották, mert az egyik a fiát, a másik pedig az apját áldozta fel hazája érdekében

hitbizományok – *hitbizomány*, valamely családon belül megkötötten öröklődő, el nem idegeníthető és meg nem terhelhető feudális (föld)tulajdon

557 evolvál (lat) – változik, fejlődik

amit Garay szerint az Isten sem bocsát meg – Garay János (1812–1853) 1845-ben írt költeményében, *A zarándokban* a római pápa ezt feleli a vers bűnbocsánatért könyörgő hősének: „Istennél a bocsánat! / S bűnért irgalmazás; / Csak egy, mit nem bocsát meg... / *A hazarülés!*”

a »hazátlan bitangok« – eredetileg Bartha Miklós (1848–1905) függetlenségi képviselő és író nevezte így parlamenti beszédeiben és cikkeiben a szocialistákat.

akik a darabont kormányal szövetkeztek – 1905. júl. 27-én a Szociáldemokrata Párt támogatásáról biztosította az általános választójogot ígérő Fejérváry-kormányt (Kristóffy–Garami paktum)

- 558 hadonázva, hadonázó – Hf₃ II. 237; Hf₁,₂ 602: ugyanígy. Két alkalommal a „hadonászott” alak is előfordul (I, 40, 178).

Brutus elrendelhetette fia kivégzését – Lucius Junius Brutus, az utolsó római király előzője, a római köztársaság megteremtője (Kr. e. 509). A saját fiát is kivégeztette, mikor kiderült róla, hogy részt vesz a zsarnok Tarquinius Superbus visszatérését előkészítő összeesküvésben.

ichtiosaurusán (gör) – *ichthyosaurus*, más néven: halgyík, a triász-kréta időszak tengereiben élt őshüllő

- 561 úgy várta [...], mint Jehova az elindított bolygókat, hogy trónja elé guruljanak – utalás Madách művének, *Az ember tragédiájának* első színiére, ahol a csillagok védszellemei különféle nagyságú, színű, egyes, kettes csillagtömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a teremtés munkáját bevégző Úr előtt.

amulettel (lat) – *amulett*, a babonás hit szerint minden bajtól óvó, bűvös erejű tárgy

- 562 baljós békát – vö. a béka szimbolikájáról fentebb írott jegyzeteket: II, 435, 440, 469

kalligrafikus (gör) – gondos, művészi igénnyel megformált (írás)

- 563 *Komáromi Kalendárium* – először Töltési István kapott 1705-ben engedélyt ennek a 19. században igen népszerűvé vált kalendáriumnak a kiadására, amelynek 1919-ben már a 215. évfolyama jelent meg.

- 564 torzon (rég) – dús, hosszú és kusza hajzatú

- 566 tabelláin (lat) – *tabella*, táblázat, kimutatás

567 policáj (ném) – rendőrség

szizifuszi – Hf₃ II. 247; a Hf_{1,2} 613: ugyanígy. *Sziszüphosz*, a görög mitológiában az istenek eszén sorozatosan túljáró thesszáliai király. Zeusz büntetésül az alvilágba viteti, ahol egy hatalmas, a cél előtt mindig visszazuhanó követ kell egy hegy tetejére görgetnie. A kitarató, de kilátástalan tevékenység neve ezért „szizifuszi munka”.

570 lámpacilindert – *cylinder* (nép, rég), a petróleumlámpa üvege

cugos (ném) – *cúgos*, huzatos

formulát (lat) – *formula*, itt: megszokott fordulat, sablonos kifejezés

572 násfa (szláv, rég) – nyakláncon viselt, drágakővel kirakott arany ékszer

szkarabeuszokból (gör>lat) – *szkarabeusz*, a régi egyiptomiak által szentnek tartott bogárfajta, illetve ennek ékszerészki megmintázása

brossok (fr) – *bross*, női felsőruhát összefogó vagy ékszerül viselt díszítő

574 *tabula rasát* – *tabula rasa* (lat), eredetileg: elsimított viasztábla, (amelyen újra lehet kezdeni az írást); *tabula rasát csinált*, az újrakezdés érdekében érvénytelenítette az előzményeket

prolongált (lat) – *prolongál*, 1. meghosszabbít, továbbra is műsoron tart; 2. váltó kifizetésére haladékot ad...

rovancsolás (elav) – pénztári, leltári ellenőrző vizsgálat

576 Faust husvétii harangja – az emberi tudás hiábavalóságán gyötrődő, öngyilkosságra készülő Faustnak a váratlanul megszólaló husvétii harangzó és az angyalok feltámadást zengő kórusa a gyermekkorát

juttatják eszébe, s ezzel visszatartják őt a „végső, zord lépéstől”.
(Goethe, *Faust*, 1. felv.)

ily pillanatban lépett Peer Gynt elé a Gomböntő – Ibsen *Peer Gynt* c. drámai költeményében a bűnhöz és erényhez egyaránt komolytalan, megöregedett főhőst – mivel nem volt soha önmaga és „hivatását nem töltötte be” – az útjába álló Gomböntő nem a pokolba és nem a mennybe akarja elvinni, hanem mint selejtes, félresikerült ólomgombot, be akarja „olvasztani”. Peer Gyntöt végül csak Solvejg hűsége és szeretete menti meg a megsemmisüléstől.

Konstantin keresztje – a Maxentius ellencsászár ellen vívott ütközet (Kr. u. 312. okt. 28.) előestéjén Constantinus császár – a róla szóló legenda szerint – egy keresztet látott feltűnni az égbolton, s közben égi hangot hallott: „E jelben győzni fogsz.” A császár ezután keresztet tetetett légiói zászlaira, és másnap valóban megnyerte a csatát.

misztikus megújuláson [...] van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine – a homoszexualitásért elítélt Oscar Wilde (1856–1900) a börtönben megtért, és mélyen átértett vallomást írt *De profundis* címmel. A kiszabadulása utáni „visszaeséseket” követően Párizsban – tetteit ismét megbánva és katolikus hitre térve – halt meg. Az ugyancsak homoszexualitás, valamint gyilkossági kísérlet miatt elítélt Paul Verlaine (1844–1896) szintén a börtönévek (1873–1875) alatt talált vissza a katolicizmushoz. Vallásos verseit az 1881-ben megjelent *Sagesse (Bölcsesség)* c. kötetében adta ki.

»Szólt a fiú: Kettő vagy semmi!« – idézet Arany János: *Híd-avatás* c. balladájából

577 vastraverzekbe – *traverz* (fr), keresztgerenda

S ki tudja? a morális Újjászületés, az Akarat nagy megfordulása, nem mindig a Csönd műve – Imrus gondolatai a hűsvétkor újjászületett Faust felismerését „helyesbítik”, aki így emlékezik a csöndes nagyszombati esték harangszavára: „e hang, mit hajdanán hallott a kisgyerek, / az életbe hí mégis vissza ismét. / Egykor az ég sze-

relmes csókja rám / tüzelve hullott csöndes szombatesten, / a nagyharang nehéz szavát remegve lestem / s bensőséges gyönyör volt halk imám.” (GOETHE, *Faust*, ford. SÁRKÖZI György, Bp., Európa Könyvkiadó, 1963, 35)

ánzikszkártya (ném) – képes levelezőlap

- 578 harakirijéhez (jap) – *harakiri*, hasfelmetszés (a szamurájok hagyományos öngyilkossági módja Japánban)

maóri vadakként, puszta hegy tetejére, hol legközelebb érik a keselyűk – az új-zélandi őslakosok, a maorik temetkezési szokásairól a regényben feltételezettől eltérő adatokkal rendelkezünk. Ezek szerint a magaslatra kitett holttest keselyűkkel való „eltemetése” inkább az indiai párszakra jellemző, akik külön e célra épített ún. „hallgatóstornyokra” helyezik el a holttesteket. Az Új-Zélandhoz közeli Ausztrália őslakosai a fák lombjai közé, illetve magas állványokra tették ki halottaikat, míg maguk a maorik csónakokba és fatörzskoporsókba temetkeztek. Később azonban, egy második temetési szerződés keretében, a gyékényszőnyegbe csavart, tiszta csontokat valamilyen barlangban vagy faüregben helyezték örök nyugalomra.

semmit sem – a Hf₃-ban olvasható „semmi sem” – sajtóhiba (II. 258). A Hf_{1,2}-ben szereplő „semmitsem” is hibás (624). BM e szókapcsolatot máshol következetesen „semmit sem” formában használja, ezért itt is ragaszkodunk a különíráshoz.

Turáni Átokra – az ázsiai műveletlenségre és elmaradottságra

ezeréve – Hf₃ II. 258: „ezeréve”; Hf_{1,2} 293: ugyanígy. A szókapcsolat másik előfordulása: „ezer éve” (vö. I, 559). A Hf_{1,2}-ben ez utóbbi helyen szintén a különírt alak szerepel (603).

jogász-dendi – *dandy* (ang), *dendi*, ficsúr, piperkőc

trupp (fr>ném. biz) – csapat, csoport, társulat

579 hieratikus (gör>lat) – itt: hagyományos, a hagyomány által megszentelt

hozsanna (héb>lat) – üdvrivalgás

a Magyar Ugar – az Ady-művek egyik alapvető szimbóluma, a magyar elmaradottság jelképe

580 burjánok (táj, irod) – *burján*, buján növegyom

obskurus – *obscurus* (lat), gyanús, kétes hírű

Magyar Pimodantól – utalás Ady Endre *A magyar Pimodan* c. című esszéjére, amelyet a költő az alkotáshoz „szükséges” italozásról, illetve erről az önsorsrontó életformáról írt. *Pimodan* (Hotel Lauzun), a párizsi Szent Lajos-szigeten álló, 17. században épült palota. 1845-ben a Hasis Klub bohémjei ütöttek tanyát benne; itt rendezték be „mesterséges Paradicsomukat”. Baudelaire is lakott itt.

jókésőre – Hf₃ II. 260; a Hf_{1, 2}-ben ugyanígy (627). A szókapcsolat máshol nem fordul elő a regényben.

fäintul (nép, biz) – finoman, nagyszerűen

cécó (biz) – zajos mulatozás

ottegye – Hf₃ II. 260; a Hf_{1, 2}-ben ugyanígy (627). A szóalak máshol nem szerepel.

581 atavisztikusan – itt: rendkívül, nagyon

déclassé (fr) – eredeti osztályából kiesett és hátrányosabb körülmények közé került ember

katzenjammer (ném) – macskajaj, italozás utáni másnaposság

Raszkolnyikov húzódott Szonya mellé újra – Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* c. regényében a gyilkossá lett és az emberi világtól eltávolodott Raszkolnyikov a társadalom egy másik kivetettjénél, az utcalánnyá lett Szonya Marmeládovánál lel igazi megértésre és lelki támaszra.

in extremis (lat) – a végső percekben, a halál pillanatában

- 582 *five-o'clock*-ján – *five-o'clock* (ang), ötórás tea; késő délutáni összejövetel. L. a Jelenkor c. lap 1896. dec. 20-i tudósítását: „Egyik divatlapunk jeles szerkesztősége az elmúlt héten theával, thea-süteménnyel, hűsítőkkal és frissítőkkal egybekötött felolvasást rendezett Budapesten s ezt [...] angol mintára five o'clocknak nevezte el.”

asztaltáncoltatást – I. a II, 433. oldal jegyzetét

párkák, moirák, nornák – *moirák*, a végzet istennői a görög mitológiában. Nevük „részt” jelent, vagyis a sorsot, amely az egyes embereknek osztályrészül jut. Hárman vannak: Klóthó (‘szövő’) fonja az élet fonalát, Lakheszisz (‘osztó’) gombolyítja, Atroposz (‘megkezelhetetlen’) pedig elmetszi a halál pillanatában. Latin megfelelőik a *párkák*, az ő neveik: Nona, Decuma, Morta. A skandináv mitológia sorsistennői a *nornák*; Urdhr a múlt, Verdhandi a jelen, Skuld pedig a jövő istennője.

- 584 tutulását (nép) – *tutulás*, farkas, róka vagy kutya mély és tompa hangú vonítása
- 585 kóser (héb) – a. m. ‘alkalmas’, ‘tetsző’; az, amit a zsidó ember megehet, megihat vagy használhat a vallás szabályai szerint

judaikus – a zsidó vallásra, szellemre, világnézetre jellemző

- 586 üke (fgr) – *ük*, távoli ős
- 587 *démarche* (fr) – intézkedés

moral insanity (ang) – erkölcsi beszámíthatatlanság, az erkölcsi gát-
lások teljes hiánya

orfeumba (gör>ném) – *orfeum*, zenés, műsoros mulató, amelynek
nézőterén az asztaloknál ülő vendégek ételeket és italokat fogyaszt-
hatnak

- 588 Szfinksznél (gör>lat) – *szfinksz*, titokzatos és kifürkészhetetlen lény.
Eredetileg: 1. emberfejű, oroszlántestű egyiptomi kőszobor, amely
a későbbi korok számára a titokzatosság jelképe lett; 2. női felső-
testtel, szárnyas oroszlántörzssel ábrázolt szörny a görög mitológiá-
ban, aki megfejthetetlen találós kérdéseket adott fel a hozzá érkezett
utazónak.
- 589 Óh, ha egymással is oly önfeledt intímségben tudnánk élni, mint
a fákkal és füvekkel, s akár még a messze felhőkkel és csillagokkal
is! – A Babits életében megjelent kiadásokban ez a mondat másként
szerepel: „Óh, ha egymással is oly önfeledt intímségben tudnánk
élni, mint a fák és füvek, s akár még a messze felhők és csillagok
is!” (Hf_{1,2} 636, Hf₃ II. 269). A változtatás alapja: OSZK Kézirattár
Fond III/1603/554. ill. II, 885. A kéziratföredék szövegéhez való
visszatérést nemcsak ennek logikusabb megfogalmazása, hanem a Hf
kozmosz összefüggéseit hangsúlyozó író megnyilatkozásai is indo-
kolják: „Nálam az élethűség valami egészen mást jelent. [...] Jelenti,
hogy az egyes események, az egyes tények ne váljanak szét éles
kontúrral, hanem oldódnak fel egymásban s mindabban, ami az
emberi életen túl van. Állandóan érzékeltetni akartam az emberi élet
kicsinységét, esetlegességét, a mindenségben való elfolyását. [...] Ezért is
adtam szavaimnak olyan aláfestést, amelyben mindig egy-
szerre szól a költő érzéseinek, képzeleteinek, felfogásainak egész
orkesztruma – olyan zengést, amely minden pillanatban jelenvalóvá,
érezhetővé teszi az egész emberiség létezését, a föld forgását, a csil-
lagokat.” (TÉGLÁS 1997:204)
- 590 Bosszú – Hf₃ II. 270; Hf_{1,2} 638: ugyanígy. A mai „bosszú” szó régies,
a 19. századi költők által is használt írásmódja, amely itt lehet vélet-
len sajtóhiba is. A regényben máshol mindenütt a szó mai formái

szerepelnek: vö. „bosszú” (I, 171, 179, 291), „bosszúálló” (I, 151, 171) stb.

- 591 Baudelaire kövadona – Charles Baudelaire (1821–1867) *A romlás virágai* c. kötetének *Párizsi képek* ciklusában, illetve *A fájó Párizs* prózakölteményeiben ír „a főváros kölabirintusáról” és a „nyüzsgő város [...] óriás vadonáról” (*Esti szürkület, A hét öreg, A Hattyú* stb.).

penitenciám (lat) – *penitencia*, vezeklés, bűnhődés

et voluisse (lat) – a. m. ’akarni is’; értelemszerű utalás Propertius, Sextus Aurelius (Kr. e. 49?–15?) 10. elégiájának szavaira: „In magnis et voluisse sat est”, azaz „Nagy dolgokban az is elég, ha akartunk”. BEDE Anna műfordításában: „Maga az, hogy akartam, erény már.” (TIBULLUS és PROPERTIUS, *Összes költeményei*, Bp., Magyar Helikon, 1976, 161)

- 592 elefántcsonttoronyba – *elefántcsonttorony*, a világ problémái elől elzárkózó művészi magatartás jelképe. „Valószínűleg azokról a művészi faragású, elefántcsontból készült dísz tárgyakról kapta a nevét, melyeknek közepén hozzáférhetetlen figurák vannak.” (SZÉCSI Ferenc, *Szállóigék*, Bp., Universum Kiadó, 1936, 71)

- 594 odiózus (lat) – felháborító, szégyenletes

Abbaziában – *Abbazia*, a Nagykörút és az Oktogon sarkán, 1888-ban megnyílt kávéház, amely kezdetben művészek, később politikusok és hírlapírók törzshelye volt. Gyakori vendégei közé tartoztak Vázsonyi Vilmos, Eötvös Károly, Molnár Ferenc, Zsolt Béla, valamint A Polgár, a Pesti Hírlap, Az Est és a Világ újságírói.

A rivederci (ol) – viszontlátásra!

- 595 prédikátumú (lat) – *prédikátum*, nemesi előnév

szubskripcióval (lat) – *szubskripció*, aláírás; (a latin *subscriptio* vádiraton szereplő aláírást is jelenthet)

596 *Sortes Vergilianae* – a. m. 'vergiliusi jóslatok'. „A »sortes« egyik csoportja a »mesterséges divinatio« azon osztályának, mely szerint a rómaiak már nem véletlen jelek alapján jósoltak, hanem azokat tudatosan keresték és kérték. *Sortes*, sorsvetés. Itália több helyén táblácskákra mondásokat véstek; ezeket egy fiú összerázta és egyet kihúzott... Ugyancsak sortes volt a jóslás neve, ha valamely könyvet ütöttek föl találmorra, hogy jövendöljenek belőle, így különösen Vergilius költeményeiből (*sortes Vergilianae*); a keresztények a Bibliát használták ilyenformán. Később Vergilius egyes sorait külön lapokra írták s így húztak ki egyet-egyet.” (*Ókori lexikon, Dem – L, I/2., Bp., Franklin Társulat, 1902, Divinatio* címszó, 590)

vacuus viator (lat) – nincstelen vándor; utalás Juvenalis, Decimus Junius (50–132) 10. szatírájának 22. sorára: „Cantabit vacuus coram latrone viator”, azaz „Rablót látva dalol, ha üres batyúval megy, a vándor” (Muraközy Gyula ford.).

597 irgalmas szamaritánus – Lukács evangéliuma szól egy Szamáriába való – s ezért a zsidók ellenségének számító – emberről, aki a zsidó pappal és lévitával ellentétben segítséget nyújtott egy úton heverő, rablóktól kifosztott utasnak (Lk 10, 30–37). A felebaráti szeretet példaképének tekintett irgalmas szamaritánust az egyházatyák később Krisztussal azonosították, és a középkorban olykor keresztes dicsfényvel ábrázolták.

598 gyertyafényt látott [...]: mert péntek este volt – a hagyományt követő zsidó családoknál pénteken este, az első csillag feljöttekor kezdődik el és szombat estéig tart a munkaszünettel megünnepelt nyugalom napja, a sabbath. Mint minden zsidó ünnepen ezen is szigorú előírások határozzák meg az ima és az étkezés rendjét.

patriarkális (lat) – 1. régi és tiszteletre méltó hagyományokkal kapcsolatos; 2. családias

matróna (lat) – köztiszteletben álló, korosabb asszony; családanya

hosszúnapi böjtről – *hosszú nap*, a zsidóság legszentebb ünnepének, az engesztelés napjának – héberül: *Jóm há-Kippurim*nak – népi elnevezése. Mózes harmadik könyvének rendelkezései szerint e napot szigorú böjtöléssel és a munkától való tartózkodással kell megszentelni (Lev 23, 26–32). E napon se enni, se inni, se tüzet gyújtani nem szabad. Az ünnepnek az a rendeltetése, hogy a töredelmes és őszinte bűnbánatot tartó embert kibékítse Istennel, valamint azokkal az embertársaival, akiket egykor megbántott és most kiengesztelt.

599 idegen s családi, szálakból összeszöve – Hf₃ II. 279; Hf_{1, 2} 647: ugyanígy

inkriminált (lat) – hibáztatott, kifogásolt

601 a tékozló fiút – a Jézus egyik példabeszédében szereplő *tékozló fiú* idegenben elherdálja minden vagyonát és bűnös életet él, de amikor könnyelműségét megbánva hazatér atyjához, az örömmel fogadja őt, mert a fia „halott volt és életre kelt, elveszett és megkerült”. (Lk 15, 11–32)

602 facsalodott (táj) – *facsalodik*, sirásra hajlik

zümmögött – a Hf₃-ban olvasható „zömmögött” – sajtóhiba (II. 283). Javítva a Hf_{1, 2} 651 alapján.

603 kezelőjüket (rég) – *kézelő*, az ingujj végére gombolt, a csuklónál rendszerint visszahajtott, széles szegélyű ruhadarab

604 az ölfán túl – *ölfá* (nép), kb. 1 m hosszú fahasábokból álló, mintegy 4 m³-nyi tüzelőfa-rakás

bujóskában (táj) – Hf₃ II. 284; a Hf_{1, 2}-ben ugyanígy (653).

Imrust meghatotta mindez a gondoskodás – a Hf₃-ban szereplő „gondolkodás” – sajtóhiba (II. 285). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 654.

606 személyre szabott argumentum – *argumentum ad hominem* (lat), a témával kapcsolatos érv helyett a vitatárs személyéhez illő, rá utaló érvelés

tangens iránt (lat) – itt: érintőlegesen

607 minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött! – a „csengő” a korai írásoktól kezdve fontos szimbóluma BM munkásságának. Mindig összefügg a halál, a túlvilág, a túlvilági figyelmeztetés témájával: vö. *Tavaszi harsona* (1905), *Paysages intimes = 4. Őszi csengő* (1908), *A csengetyűsfű* (1914), *Csonka Magyarország* (1923), *Az elmaradt vendég (Mikes Lajosról)* (1930) stb. A váratlanul megszólaló csengőhang mindig fontos események előhírnöke. A *Curriculum vitae*ben (1939) pl. szintén ott szerepel a világháború kirobbanását jelző titokzatos események között: „[...] útközben [...] egy francia könyvet olvastam, mely bizonyos rejtelmes fizikai tünetenyekről szólt, esetleges kozmikus befolyásokról, amik planétánk életét megváltoztathatják. Ebéd után hirtelen elborult, szinte egészen sötét lett, mint itélet napján [...] A kapu fölött magától csöngött a drótcsengő. Minden olyan volt, mintha csakugyan valami kozmikus erő ragadta volna meg a világot, s az elemek harcával jelentené be, hogy ezentúl minden másképp lesz, mint eddig volt.” (BABITS 1978 2:682–683) A Babits-művek tágabb kontextusában transzcendens és szimbolikus értelmet kapnak a Hf ama jelenetei is, ahol e bizonyos csengőhang megszólal. L. pl. a csörge-tói vihar bemutatását: „Oly percek egyike volt, amilyenek a Természet nagymiséjén az Úrfelmutatást jelképezik; amikor az orgonák elhallgatnak, a hívők zúgása megszűnik és az ünnepélyes csöndbe egy-egy éles csöngetyűhang hasít...” (I, 119). Vö. még: „A csengő különös háziisten” (I, 242); „A csengő [...] mint különös sorsharang” (I, 607).

külömben – Hf₃ II. 287, Hf_{1, 2} 656. A Hf₃-ban a szó máshol mindeütt „külömben” alakban szerepel, a kor helyesírási szokásai azonban mindkét formát megengedték. (Egy tanulságos statisztikai adat: a NY megjelent számaiban a „külömben” 96-szor, a „külömben” 4352-szer fordul elő.)

608 ölfá mögött! – a Hf₃-ban hiányzik a mondatvégi felkiáltójel (II. 288). Javítva a Hf_{1,2} 657 alapján.

káini – testvérgyilkossági; a testvérét, Ábelt megölő bibliai Káin tette alapján (Ter 4, 1–16)

ama bizonyos Part körül – a holtak lelkét befogadó alvilágba a mitológiai elképzelések szerint általában valamilyen folyón átkelve lehet eljutni. A görög–latin mitológiában ez a folyó a Sztüx vagy az Akherón, amelynek túlsópartjára Kharon, az alvilági révész szállítja át a holtak lelkeit.

611 Jolán izgalma rémeket látott – a Hf₃-ban sajtóhibával: „Jolán izgalmas rémeket látott” (II. 291). Javítva a Hf_{1,2} 660 alapján.

613 vesszőfutásnak – *vesszőfutás*, 1. (rég) katonai büntetés: az elítéltnék két sorban álló katonák között kell végigfutnia, akik őt vesszővel ütlegelik; 2. megalázó, kínos helyzetek sorozata

615 stiklije (ném, biz) – *stikli*, csíny, csínytevés

sámsoni mozdulat – önmagát is megsemmisítő cselekedet. (A haja lenyírásával erőtlenné tett és a filiszteusok által megvakított Sámsonnak az Úr még egyszer visszaadta erejét, mire ő a palota tartóoszlopait ledöntve önmagát és az ellenséges filiszteusokat is a romok alá temette – Bír 16, 25–31).

616 Júdás-csókok – Hf₃ II. 296: „Júdás-csókok”. Javítva a Hf_{1,2} 665 alapján. A kéziratföredékekben szintén a kötőjeles forma szerepel: „Júdás-csókok” (PIM Kézirattár V. 534. 572; I, 909).

ajálkozott – Hf₃ II. 296, Hf_{1,2} 666. A kéziratföredékekben szintén van „ajálkozott” szóalak (PIM Kézirattár V. 534. 573; I, 910), sőt „ajálva” forma is (OSZK Kézirattár Fond III/1603/39.). A Hf-ben máshol csak az „ajánlkozott” forma szerepel: vö. I, 389, 574, 580.

617 kvitt lehetsz (fr>ném) – kiegyenlítetted a tartozásodat; *quitte* (fr), adósságtól mentes

maxima (lat) – életem; jelmondat

621 rekrutálódott (fr>ném) – *rekrutálódik*, gyűlik, toborzódik

kvaterkázni (lat>szláv) – társaságban kedélyesen társalogva borozgatni

strychnint (fr<gör, vegy) – *strychnin*, az idegrendszerre erősen ható, mérgező alkaloid, amelyet nagyobb adagban irtószerként használnak

szolidság (lat) – itt: egyszerűség, szerénység; megbízhatóság

kvintesszenciáját (lat) – *kvintesszencia*, lényege, veleje valaminek

622 saszlát (fr) – *Chasselas*, *saszla*, borkészítésre is alkalmas, zamatos, édes csemegeszőlő

madlént (fr) – *Madeleine*, *madlén*, fehér csemegeszőlőfajta

sárfeketét – *sárfekete*, Tolna és Baranya megyében egykor elterjedt, kékszemű borszőlő; rövid művelést kívánt, de csak közönséges bort adott

évről-évre – a Hf₃-ban található „évr-őlévre” – sajtóhiba (II. 304). Javítva a Hf_{1,2} 673 alapján.

623 olvasója (vall) – *olvasó*, zsinórra fűzött, golyószerű szemekből álló fűzér az elmondott imádságok számolására

fecskelő (táj) – fröcskölő

624 még most is őrzött Kossuth-bankókat – az 1848–1849-es szabadságharc bukása után a forradalmi magyar kormányzat pénzét, az ún.

Kossuth-bankókat átváltás és kártalanítás nélkül vonták ki a forgalomból, ami mind a magánembereknek, mind a magyar gazdasági életnek súlyos károkat okozott, s természetesen nem a pénzben öröközött vagyon megbízhatóságát igazolta.

ősasszonyi apparátusában – *apparátus* (lat), itt: felszerelés, öltözék

- 625 szőlőt fog majd zsidókézzre vinni, mint hajdan a filokszéra – a Hf₃-ban sajtóhibával: „szőlőt fog majd zsidókézzre vinni, mert hajdan a filokszéra” (II. 306). Javítva a Hf_{1,2} 675 alapján.

Imrus kelengyjét – *kelengye*, itt: a költözéshez összegyűjtött ruha-, fehér- és ágynemű

- 626 lapályt – *lapály*, környezeténél alacsonyabban fekvő sík vidék

minden emberi dolog változandó. – a Hf₃-ban hiányzik a mondatvégi pont: „változandó” (II. 307). Javítva a Hf_{1,2} 677 alapján.

überciherében (ném, biz) – *Überzieher, überciher*, felöltő

racionális eszmék – a Hf₃-ben olvasható „esznék” – sajtóhiba (II. 308). A javítás alapja: Hf_{1,2} 677.

- 627 lógós-üngű vad parasztok idegen nyelven köszöntötték – utalás a városka román lakosságának nyelvére és ruházatára

Bethlen Gábor – Erdély fejedelme (1613–1629); uralkodása idején felvirágoztatta és európai rangra emelte országát

Kemény Zsigmond – báró Kemény Zsigmond (1814–1875), író, publicista, politikus; a forradalom előtt a centralisták egyik vezéralakja, a forradalom után a Deák Ferenc-i irányzat híve. „Nagyszerű és egészen korszerű író.” (BABITS 1979:408)

Tomit – Tomi, a Fekete tenger nyugati partján, a mai romániai Constanța közelében épült város, ahová Augustus császár Publius Ovi-

díus Nasót (Kr. e. 43–Kr. u. 18), a híres római költőt száműzte. Neve a meg nem érdemelt, igaztalan száműzetés szimbólumává lett.

exaltáció (lat) – *egzaltáció*, egyensúlyából kibillent, felindult lelki-állapot

pionírja (fr>ném) – *pionír*, előharcos, úttörő, kezdeményező

628 csobán (perzsa>tör, táj) – juhász, hegyi pásztor

629 dalolta a *Cine Mintyét* – *ține minte* (rom), tartsd eszedben! Bosszú-állásra biztató szólás annak jelölésére, hogy a sérelem megtorlásával várni kell a kedvező alkalomra. BM valószínűleg nem a szóban forgó dal címére, hanem annak szellemiségére utal a fenti elnevezéssel. A 19. század második felében az erdélyi román gyerekeket számos magyarellenes, nacionalista dalra tanították oktatóik: I. *Az egyesítés indulója*, *Iancu-induló*, *A román hadsereghez*, *Éljen Románia!*, *A szabad Romániához* stb., de a legismertebb és leggyakrabban előadott ilyen ének az Andrei Muresanu által szerzett román himnusz, az *Ébredj, román...* volt. (BÍRÓ Sándor, *The nationalities Problem in Transylvania 1867–1940*, Atlantic Studies on Society in Change, 208, 211).

politikocentrikus (gör) – politikaközpontú. A Hf₃-ban olvasható „politikocentrikus” szó – sajtóhiba (II. 310). A javítás alapja: Hf_{1,2} 680.

Bartha Miklós – erdélyi politikus, országgyűlési képviselő, író, újságíró (1848–1905). 1873-tól a Függetlenségi Párt konzervatív, nacionalista csoportjához tartozott. Az erdélyi magyar kulturális élet szervezője, az Ellenzék c. napilap alapító szerkesztője (Kolozsvár, 1880). Itt közzétett cikksorozatával indította el azt a mozgalmat, amely az EMKE (Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület) megalakításához vezetett. A fővárosba költözve a Magyarország vezércikkírója lett; támadta Bánffy Dezső kormányát. Ellenzékiségében a nacionalista erők elégedetlensége fejeződött ki. Az „EMKE” betűszón kívül tőle származik a „fölfelé bukni”, illetve a szocialistákra alkalmazott „hazátlan bitangok” kifejezés (vö. II, 588).

Bánffy Dezső – báró Bánffy Dezső (1843–1911), erdélyi politikus, 1895 és 1899 között Magyarország miniszterelnöke. (Vö. II, 517)

miopsz (gör) – rövidlátó

gutgesinnt-ség (ném) – *gutgesinnt*, lojális, kormányhű

»nemzeti délibábnak« – azaz a Tisza Istvánt támadó függetlenségi ellenzék magyarkodó illúzióinak. *Délibáb*, 1. a síkvidéki talajok fölmelegedéséből származó, a távoli tárgyak képét megfordító és közelebb hozó fényjelenség; 2. csalóka ábrándkép, illúzió. Az utóbbi jelentés elterjedésében nagy szerepet játszott Arany László *A délibábok hőse* c. verses regénye, illetve ennek hőse, Hübele Balázs.

- 630 Kant Immánuelé; kihez hozzáigazíthatod az órádat – Immanuel Kant (1724–1804), német filozófus szigorú élet- és napirend szerint élt szülővárosában, Königsbergben, ahol az egyetemen tanított. Heine így számol be szokásairól: „Felkelés, kávézás, írás, előadás, ebéd, séta mindegyiknek megvolt a maga kiszabott ideje. S amikor Immanuel Kant szürke kabátjában, kezében sétatálcájával megjelent háza kapujában, s megindult a kis hársfasor felé, amelyet máig is a Filozófus sétaútjának neveznek – a szomszédok tudták, hogy pontosan félnégy óra van. Így sétált fel s alá minden évszakban.” (DURANT, Will, *A gondolat hősei*, ford. BENEDEK Marcell, Bp., Göncöl Kiadó, é. n., 278)

danaida-munkája – vö. II, 497

Sancho Panza – Don Quijote fegyverhordozója Miguel de Cervantes Saavedra *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha* c. regényében. Gazdája ideális, földtől elrugaskodó törekvéseivel szemben ő az élet materiális, mindennapi vonatkozásait tartja szem előtt.

Don Quichotte – Cervantes regényhősének neve a mű francia fordításaiban (vö. II, 534)

Toldi – a Hf₃ itt nem kurzív, hanem normál betűvel közli egy irodalmi alkotás címét (II. 312), s ezt teszi a Hf_{1,2} is (682). A Hf₃ korábbi példáihoz igazodóan mi itt is a dőlt betűs címmegjelölést alkalmaztuk.

e dupla tetős ó házak városán, mely *Toldi* egy sorát juttatta [...] eszébe – vö. Arany János *Toldi* c. elbeszélő költeményében a kilencedik ének 1. versszakával, s főként annak utolsó sorával: „Pest város utcáin fényes holdvilág van, / Sok kémény fejrlik fenn a holdvilágban; / Barna zszindelytetők hunyászknak alább, / Megborítva mintegy a ház egész falát. / Azt hinné az ember: a padláson laknak, / Azért csinálták azt sokkal magasabbnak; / Most a házfalakat rakják emeletre, / Akkor a tető volt kétszer újra kezdve.”

- 631 cigánytelepe [...] egy darab puskini vadregényesség – utalás A. Sz. Puskin *Cigányok* című romantikus elbeszélő költeményére (1824)

eladóitól – eladó sorban levő, házasulandó lányaitól

pártinak tekintették – *parti* (fr>ném), anyagi, társadalmi szempontból megfelelő házastárs

von Haus aus (ném) – származásánál, születésénél fogva; tulajdonképpen

fındzsájában (perzsa>tör, nép) – *findzsa*, kávéscésze

Ach, der Kuckuck! – itt: A csudába! A manóba! (Enyhe bosszankodást és kelletlenséget kifejező felkiáltás.)

parlagi – vidékiesen durva, műveletlen; *parlag*, megműveletlen termőföld

- 632 első halál után, pillangólélekkel – a pillangó ősi lélek- és feltámadásjelkép (vö. ALEXA Károly, *A megbékélés költészete*, Arany János: *A lepke = Eleitől fogva*, Kortárs Kiadó, 1996, 116–134)

kékbeli (nép, rég) – (a jómód jeleként) kék posztóból készült ruhát viselő

halinás (szláv) – *halina*, vastag, durva, fehér gyapjúból szőtt posztó, amiből ruha, lábbeli készül

esquire-hoz (ang, rég) – *esquire*, úr (levélcímzésben)

fiksztit (táj) – *fiksztli*, gyenge minőségű bor, amelyet a kisajtolás után visszamaradt szőlőből és az ehhez adott vízből készítenek

Küküllő (földr) – az Erdélyi medencét kelet-nyugati irányban átszelő Kis- és Nagy-Küküllő folyók melléke nevezetes szőlő- és borteremő vidék

Nyugat – irodalmi és kritikai folyóirat (1908–1941), a 20. század eleji szellemi megújulás szervezője. Az induló folyóirat főszerkesztője Ignotus, szerkesztői Fenyő Miksa és Osvát Ernő voltak.

födelén [...] a Száműzött Kuruc irdogált mécsse mellett – utalás a folyóirat címlapján látható NY-emblémára, a Beck Ö. Fülöp (1873–1945) készítette Mikes Kelemen-emlékéremre. Mikes Kelemen (1690–1761) a 18. század kiváló prózaírója, a száműzetésben élő II. Rákóczi Ferenc hűségese kísérőtársa.

- 634 Bergson tanával akarta igazolni a hagyomány fontosságát – Bergson, Henri Louis (I. II, 585). 1907-ben jelent meg *Teremtő fejlődés* című, hamarosan világhírűvé vált műve. BM 1910-ben, egy hosszabb tanulmányban mutatta be Bergson, a „szabadító” új metafizikai rendszerét, amelyben ezeket írta a bergsoni filozófia egyik alapfogalmáról, a „teremtő idő”-ről: „A mi időnk csak egyirányú, az életet visszafordítani nem lehet. A mi időnk nem egynemű [...]: minden pillanatban más, új. A mi időnk teremt, újat alkot minden pillanatban. Ez azért van, mert minden pillanatunkban benn van – tudunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja. A múlt nem halt meg, hanem hat reánk, él testünkben, lelkünkben, egész valónk

az egész múlt eredője, minden jelen pillanat magában foglalja az egész múltat, és valamit ad hozzá.” (BABITS 1978 1:137)

»fegyencek« – a kifejezés jelentését a szöveg magyarázza, de idézzük Babits 1937-es visszaemlékezését is: „A magyar családok, akik Fogarason éltek, szegény hivatalnokfamíliák voltak; többnyire magyarországi jövevények. Hova tűnt a régi erdélyi faj, csak a történelem a megmondhatója. Azok, akik most itt laktak, nem érezték egészen otthon magukat, visszavágytak régi hazájukba, lehetőleg valami nagyobb helyre [...]. Fogarast csak állomásnak tekintették s fogyatékosági komplexumuk volt, amiért egyáltalán ide kerültek. Kik vannak itt? »Másodklasszis és fegyencek!« Fegyenceken azokat értették, akiket büntetésből helyeztek a világ végére. Mindenki méltatlannak ítélte magát ehhez a környezethez. Szóval csupa Ovidiusok ültek a végvárban. Mit csináltak? [...] Ittak és kártyáztak.” (BABITS 1978 2:557)

slemil (jiddis, biz) – ügyefogyott, életterlen

instruktoroskodva (lat) – házitanítoskodva

A minisztériumi ügyosztály élére [...] egy klerikális báró került – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolai ügyosztályát ezekben az években báró Barkóczy Sándor (1857–1925) irányította, aki minden erővel érvényesíteni kívánta a katolikus szervezetek vezető szerepét az iskolákban. (SIPOS 2003:38–39, 53)

Huszedik Század – a Társadalomtudományi Társaság folyóirata (1901–1919); a Társaság kettészakadása után, 1906-tól Jászi Oszkár szerkesztésében a polgári radikálisok ideológiai fóruma

- 635 a híres választásról, amelyben [...] Tisza jutott uralomra új pártjával, mely a *munkáról* kapta nevét – a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt 256 mandátumot szerzett és elsőprő többséggel győzött az 1910 jún. 1–10. között rendezett országgyűlési választásokon.

szimptomái (gör >lat) – *szimptóma*, 1. tünet, kórtünet 2. valamely bajnak az előjele

de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották a bocskorok – a dualizmuskori választási rendszer furcsaságai közé tartozott, hogy a választókerületében meg sem jelent vagy ott beszédet sem tartott jelöltet is megválaszthatták – kellő anyagi támogatás fejében! – képviselőnek. Erre éppen Mikszáth Kálmánnal – vagyis a regénybeli Erdővár mintájának, Fogarasnak a képviselőjével kapcsolatban – lehet tanulságos példákat említeni. Mikszáthot már 1887-ben, Ilyefalván is – „látatlanban” – jelölték képviselőnek, oly módon, hogy „sem személyes megjelenést, sem politikai programbeszédet” nem kívántak tőle. (A „sima választásról” az ellenzéki lapok persze később megírták, hogy mindez 25 ezer forintjába került a Szabadelvű Párt kasszájának.) Az élete végén máramarosi képviselőjelöltséget kapott – és már súlyosan beteg – Mikszáth 1910-es jubileumi beszédében egyfajta önironikus cinizmussal utal erre a „szokásra”: „Ígazán köszönöm [a jelöltséget] az én új kerületemnek, ahova menni fogok, bizony elhozhatták volna már a mandátumot is.” (VÉBER Károly, *Így élt Mikszáth Kálmán*, Bp., Móra Könyvkiadó, 1986, 116, 218)

Impérium (lat) – a (Római) Birodalom

636 az *erős kéz* ábrándja – gróf Tisza István nevezte az általa alkalmazott kormányzati módszereket „az erős kéz politikájának”. Az erdővári követválasztás eztán következő epizódja valóságos eseményeken alapul. Részletesebben erről l. a jegyzetek *Élet és irodalom* c. fejezetében (II, 406–409).

a pápa jelöltjére. – a mondathoz csatlakozó lapalji jegyzet: Hf₁ 688. A nemzeti érzékenység fájó problémáira BM 1937-ben, *Fogaras* c. írásában is visszatért: „Engem tekintettek ellenségüknek s véres magyar sovínisztának, holott nem volt nálam naivabbul Európa-hívő s nagyobb megvetője minden sovínizmusnak és vadmagyarságnak. [...] Mi menti meg ettől egyszer a világot? Talán mi, humanisták, akiknek mesterségünk az értés és megértés? [...] Egyszer mégis szeret-

ném ha visszamehetnék a rég volt helyére, [...] s szembenéznék a havasokkal. [...] Velük még el tudnék beszélgetni a régi dolgokról, ők még emlékeznek emlékeimre, s mindenkihez a maga nyelvén szólnak.” (BABITS 1978 2:560)

- 638 Blériot – Blériot, Louis (1872–1936) francia pilóta és repülőgépmérnök. 1909 júliusában kis egyfedelű gépével elsőként repülte át a La Manche-t Calais és Dover között, s még ugyanazon év október 17-én bemutató repülést tartott a budapesti Rákos mezőn is.

katrincás – *katrinca* (rom, táj), szoknyaként viselt, két kötényszerű részből álló, színes, rojtos női ruhadarab

fátákkal (rom, nép) – *fáta*, román lány

egy sötét bivalybika [...] bizonyára szimboluma volt valaminek – a bika a kereszténység előtti korokban gyakran az elszabadult, alvilági rossz, a pusztítás, a halál szimbóluma, míg a kereszténység legendáiban jelentheti a Krisztus szolgálatába kényszerített pogányságot is.

ijedezve – a Hf₃-ban megjelent „ijedetve” – sajtóhiba (II. 319). A javítás alapja: Hf_{1,2} 690.

Vérszagra gyűl az éji vad – idézet Arany János *A walesi bárdok c. balladájából*

- 639 a kataszternél (ol>ném) – *kataszter*, telekkönyvi hivatal

rá-rászólt – a Hf₃-ban olvasható „rá-rá szólt” – sajtóhiba (II. 321). Javítva a Hf_{1,2} 692 alapján.

- 640 kongreganista (lat) – valamely katolikus hitbuzgalmi egyesület – azaz *kongregáció* – tagja. A kongregációkat a római katolikus hithez való tudatosabb ragaszkodás előmozdítására hozták létre. Legismertebb közülük a jezsuiták által 1563-ban alapított Mária-kongregáció, amelynek tevékenysége 1909 után élénkült meg Magyarországon. (A kongregációs tagsággal megvádolt Babitsról I. SIPOS 2003:52–54)

641 darwinizmussal és atheizmussal gyanúsítottak – Charles Darwinnak (1809–1882) a bibliai teremtéstörténettel ellentétes evolúciós elméletét, amely szerint a fajok a létért való küzdelem során, természetes kiválasztódás révén fejlődnek az egyszerűbbtől a bonyolultabb formák felé, s ezért az ember sem egyszeri teremtés, hanem hosszú fejlődés eredménye, a korabeli egyház elvetette és ateizmusnak (istentagadásnak) bélyegezte.

táncrendeket (rég) – *táncrend*, a báli táncok sorrendjének egy szemzsinóron függő könyvecskébe írt jegyzéke

642 gézengúzza – Hf₃ II. 323; Hf_{1, 2} 694: ugyanígy. A szóvégi *z* megnyújtása olyan nyelvjárási sajátosság, amely a szóvégi *s* alkalmával is előfordul Babitsnál: vö. „sassa”, „kalamussa” (II, 477, 546).

Bolond, bolond, bolond fiatalság! – a latin „Juventus ventus” (Fiatalság bolondság) közmondás parafrázisa.

hétpecsétés – itt: a maga titkait féltékenyen őrző személyiség. (Eredetileg azt a titokzatos, hét pecséttel lezárt könyvet nevezik így, amelyet csak a Bárány nyithat fel az újszövetségi *Jelenések könyvében*: Jel 5, 1–6)

mámortermő – a Hf₃-ban szereplő „mámortermű” – sajtóhiba (II. 324). A javítás alapja: Hf_{1, 2} 695.

*

A *Halálftai* kritikai kiadását egy háromtagú szerzői kollektíva – Némediné Kiss Adrien, T. Somogyi Magda és Szántó Gábor András – hozta létre. Többéves együttműködésük során a szerzők az anyaggyűjtéstől a megfogalmazásig segítették egymás munkáját, de azért mindegyiküknek megvolt a maga fő területe. Némediné Kiss Adrien a keletkezéstörténet, az 1945-ig tartó fogadtatástörténet és a művel kapcsolatos életrajzi háttér megrajzolására vállalkozott, T. Somogyi Magda a Hf szövegváltozatainak nyelvi elemzését, Szántó Gábor András pedig a mű szöveggondozását és az 1945 utáni fogadtatástörténet megírását tekintette elsődleges feladatának. A tárgyi és

nyelvi magyarázatokat Némediné Kiss Adrienn és Szántó Gábor András közösen dolgozták ki.

A mű szövegváltozatainak összehasonlításában, a szakirodalom feldolgozásában, a tárgyi és nyelvi magyarázatok anyaggyűjtésében, valamint néhány technikai probléma megoldásában hathatósan segítettek a szerzők munkáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Karának diákjai, köztük a Szántó Gábor András vezette Babits-szemináriumok hallgatói. E segítőtársaink közül különösen Balogh Andrea, Baranyi Béla, Fábián Beatrix, Galambos Péter, Gózon Eszter, Horváth Katalin Fanni, Jávorszky György, Lukács Ildikó, Magyarai Szilvia, Mesterházy Gabriella, Mészáros Luca, Nagy Julianna, Nagy Krisztina, Pápszi Szilvia, Szigeti Andrea, Szmolik Anna, Zoltán Zsófia, Zwickl Éva Ildikó és Zsom Kriszta közreműködéséért tartozunk hálás köszönettel.

Kiadványunk megjelenését sok intézmény támogatta. Babits Mihályról lévén szó, hadd emeljük ki közülük Tolna Megye és Szekszárd Megyei Jogú Város Önkormányzatát, s ez utóbbin belül Kocsi András Antal polgármester és Dr. Gál Zsuzsa alpolgármester asszony önzetlen segítségét. A jegyzet- és képanyagának kialakításához az Országos Széchényi Könyvtártól, a Petőfi Irodalmi Múzeumtól és a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumtól kaptunk értékes és nélkülözhetetlen segítséget. Ez úton köszönjük Karsay Orsolyának az OSZK Kézirattárától, illetve V. Kápolnás Máriának és Lovas Csillának a Wosinsky Mór Múzeumtól átengedett izgalmas és fontos anyagokat. Ugyanilyen örömmel és hálával fogadtuk Matus Zsanett megéjtően szép és színvonalas szekszárdi felvételeit.

A Wosinsky Mór Múzeum egyik képe alapján alkotta meg kiadványunk borító- és kötéstervét Banga Ferenc, akinek sokéves, ügyünket támogató művészi munkájáért itt és most is őszinte köszönetet mondunk.

Hasonló tisztelettel köszöntjük Kenyeres Zoltánt, könyvünk lektorát az anyagelrendezés koncepcióját alakító és a kiadványunkban közölt tanulmányok szellemiségét formáló értékes tanácsaiért.

Ha megfeszített ütemben is, de jó volt együtt dolgozni az Argumentum Kiadó munkatársaival, Láng Józseffel, Hegedős Marával és Markó Sándor-néval, akik tüneményes gyorsasággal és precizitással varázsoltak könyvet a mi javításra mindig érett kéziratainkból.

Ez utóbbiak létrejöttében múlthatatlan érdemei vannak a Babits Kutatócsoport vezetőjének és e kritikai kiadás sorozatszerkesztőjének, Sipos

Lajosnak; az ő baráti segítsége, ösztönzése és lelkes ügyszeretete nélkül aligha született volna meg ez a fontos és időszerű kiadvány.

E terjedelmes, sok-sok időt igénylő mű létrehozásának természetesen kicsiny munkaközösségünk családtagjai is cselekvő és szenvedő részesei voltak. Hadd köszönjem meg itt az ő segítőkész szeretetüket és együttérző türelmüket, amelyre remélhetőleg a továbbiakban, a Babits-elbeszélések feldolgozása során is szükségünk lesz.

Szántó Gábor András

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- ADY 1977 ADY Endre, *Levél a Nagyváradi Napló szerkesztőjéhez* = ADY Endre, *Publicisztikai írásai. Első kötet 1898–1904*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- BABITS 1959 BABITS Mihály, *Válogatott művei, I–II*, vál. és bev. KERESZTURY Dezső, jegyz. BELIA György, s. a. r. UNGVÁRI Tamás, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.
- BABITS 1972 BABITS Mihály, *Halálfiái*, s. a. r. BELIA György, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1972.
- BABITS 1976 BABITS Mihály, *Timár Virgil fia. Halálfiái. Válogatott novellák, szöveg. gond.*, jegyz. BELIA György, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
- BABITS 1978 BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok, 1–2*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- BABITS 1979 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- BABITS 1980 BABITS Mihály, *Beszélgetőfüzetek, 1940–1941, 1–2*, s. a. r. BELIA György, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
- BABITS 1993 BABITS Mihály, *Keresztül-kasul az életemen*, Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993.
- BABITS 1997¹ BABITS Mihály, *A gólyakalifa*, s. a. r. ÉDER Zoltán, *Kártyavár*, s. a. r. a Babits Kutatócso-

- port, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1997.
- BABITS 1997² BABITS Mihály, *Keresztülkasul az életemen*, Győr, Kairosz Kiadó, 1997.
- BABITS 1998 BABITS Mihály, *Levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.
- BABITS 2001 BABITS Mihály, *Timár Virgil fia*, s. a. r. SIPOS Lajos, Bp., Magyar Könyvklub, 2001.
- BABITS 2002 BABITS Mihály, *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*, s. a. r. BUDA Attila, Bp., Magyar Könyvklub, 2002.
- BABITS 2005¹ BABITS Mihály, *Levelezése 1907–1909*, s. a. r. SZÓKE Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005.
- BABITS 2005² BABITS Mihály, *Levelezése 1909–1911*, s. a. r. SÁLI Erika, TÓTH Máté, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005.
- BABITS–SZILASI 1979 *Babits–Szilasi levelezés*, s. a. r. KELEVÉZ Ágnes, PIM és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadása, Bp., é. n. [1979]
- BÁRDOS 1998 BÁRDOS László, *Az „indiszkrécio-ankét”, rövid összefoglalásban = A Nyugat-jelenség (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus Kiadó, 1998, 185–191.
- BASCH 1958 BASCH Lóránt, *Két literátor. Osvát és Babits*, It, 1958/2, 233–242.
- BBIBL *Babits Mihály Bibliográfia*, összeáll. STAUDER Mária és VARGA Katalin, Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézete, (XX. századi magyar írók bibliográfiái, szerk. BOTKA Ferenc és LÁNG József), 1998.
- BEml. 1941 *Babits-émlékkönyv*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, 1941.
- BÉKÉS 1977 BÉKÉS István, *Napjaink szállóigéi, I–II*, 2. jav. és bőv. kiad., Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1977.

- BELIA 1983 BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
- BISZTRAY 1976 BISZTRAY Gyula, *Babits fogarasi évei* = Uő, *Könyvek között egy életen át*, Bp., 1976, 466–518.
- BMKL BABITS Mihály, *Kéziratai és levelezése (Katalógus), I–IV*, összeáll. CSÉVE Anna, NEMES-KÉRI Erika, PAPP Mária, Bp., Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993.
- BODNÁR 1988 BODNÁR György, *A „mese” lélekvandorlása*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.
- BODNÁR 1997 BODNÁR György, *Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával*, ItK, 1997/3–4, 292–299.
- BÓKA 1951 BÓKA László, *Babits Mihály emléke*, Csillag, 1951/9, 1125–1130.
- BUDA 1996 *A Babits család levelezése*, szerk. BUDA Attila, Bp., Universitas Kiadó, (Babits könyvtár, 2, szerk. SIPOS Lajos), 1996.
- CZEIZEL 1997 CZEIZEL Endre, *Babits Mihály családfájának kreatológiai értékelése*, Alföld, 1997/5. 66–86.
- CSÁNYI 1990 CSÁNYI László, *Babits átváltozásai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
- DARVAS 1951 DARVAS József, *Beszámoló irodalmunk helyzetéről az Írószövetség I. kongresszusán (1951)* = Uő., *Új népért, új kultúráért. Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 84–115.
- DIENES 1966 DIENES Valéria, *Ilyennek láttam...*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1966.
- Dienesék lev. 1982 *Dienesék levelei Babitshoz*, szerk., életrajzok, jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola kiadása, 1982.
- ÉDER 1966 ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
- Éksz. 2003 *Magyar értelmező kéziszótár*, Második, átdolgozott kiadás, főszerk. PUSZTAI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 2003.

- ELEKFI 1994 ELEKFI László, *Magyar ragozási szótár*, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.
- ERKI 1996 *Kávéház-sirató. Törzshelyek, írók, műhelyek*, vál. és az összekötő szöveget írta ERKI Edit, Officina, 1996.
- FÁBIÁN 1955 FÁBIÁN Pál, *A tulajdonnevek = Helyesírásunk időszzerű kérdései*, Nyelvtudományi Értekezések 4. sz., szerk. BENKŐ Loránd, Bp., 1955, 17–23.
- FRÁTER 1983 FRÁTER Zoltán, *Babits és Osvát = Mint különös hírmondó*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, Bp., PIM és a Népművelési Propaganda Iroda kiadása, 1983, 117–125.
- FRIED 1987 FRIED István, *Jegyzetek a Halálfiái című regényhez*, Dunatáj, 1987/1, 45–54.
- GÁL 1968 GÁL István, *Babits és Szabó Ervin barátsága*, Jelenkor, 1968/11, 1008–1013.
- GÁL 1970 GÁL István, *Babits és Szabó Dezső*, Jelenkor, 1970/2, 151–159.
- GELLÉRT 1962 GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete, 1–2*, Bp., Bibliotheca Kiadó, 1958–1962.
- GERGELY ts. 1932 GERGELY Sándor–HIDAS Antal–ILLÉS Béla–LIPPAY Zoltán, *Az ideológiai tisztaságért, a művészet minőségéért. Hozzászólás a platformtervezethez*, Sarló és Kalapács [Moszkva], 1931/1, 70–73.
- GRÉTSY–
KOVALOVSKY 1980 *Nyelvművelő kézikönyv I.*, szerk. GRÉTSY László, főszerk. KOVALOVSKY Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.
- HAJDÚ 2003 HAJDÚ Mihály, *Általános és magyar névtan*, Bp., Osiris Kiadó, 2003.
- Helyesírás 1902 *A magyar helyesírás szabályai*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1902.
- Helyesírás 1915 *A magyar helyesírás szabályai*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1915.

- Helyesírás 1922 *A magyar helyesírás szabályai*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1922.
- Helyesírás 1934 *Így írunk helyesen*, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, 1934.
- IGNOTUS 1970 IGNOTUS Pál, *Elvek, frontok, nemzedékek*, It, 1970/3, 633–643.
- ILLÉS 1997 ILLÉS Sándor, *Babits Mihály fogarasi lakásai*, ItK, 1997/5–6, 581–586.
- KARDOS 1972 KARDOS Pál, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1972.
- KELEVÉZ 1998 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum Kiadó, 1998.
- KERESZTURY 1988 KERESZTURY Dezső, *Babits. Levelek, tanulmányok, emlékek*, szerk., vál., szöveggond. TÉGLÁS János, Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola kiadása, 1988.
- „...kínok és álmok közt...”
2004 „...kínok és álmok közt...”, Czeizel Endre, Gyenes György, Harmati Lídia, Németh Attila, Rihmer Zoltán, Sipos Lajos, Szállási Árpád Babits-ról, szerk. SIPOS Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 2004.
- KIRÁLY 1950 KIRÁLY István, *Népi demokráciánk irodalma*, It, 1950/2, 33–65.
- KOHÁRY 1973 KOHÁRY Sarolta, *Flóra és Ilonka*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1973.
- KOSZTOLÁNYI 1958 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írók, festők, tudósok, 1–2*, s. a. r. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958.
- KÜLLEY 1990 KÜLLEY Lea, „...lengve int búcsút a kert...”, Szekszárd, Babits Kiadó, 1990.
- LÁNG 1969 LÁNG Gusztáv, *Babits Mihály. Halálfiái*, Utunk, 1969. jún. 13.
- LENGYEL 1946 LENGYEL Balázs, *Babits után*, Újhold, 1946/1, 1–8.

- LITVÁN 1993 LITVÁN György, *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*, Bp., Századvég, 1993.
- LUKÁCS 1946 LUKÁCS György, *Újhold* (1946) = Uő., *Új magyar kultúráért*, Bp., Szikra Könyvkiadó, 1948, 230–234.
- MÉSZÖLY 2002 MÉSZÖLY Miklós, *Térkép Aliscáról* = Uő., *Pannon töredék*, Bp., Tri kolor Kft, 2002, 53–58.
- MOHÁCSI 1937 MOHÁCSI Jenő, *Utazásom Adyhoz*, NY, 1937/4, 280–286.
- Mikes lev. 1968 *Mikes Lajos levelesládájából*, s. a. r., bev. és jegyz. ILLÉS Ilona, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1968.
- NEMES 1994 NEMES Lívia, *Lélektani ábrázolás Babits regényeiben* = Uő., *Alkotó és alkotás*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994, 36–70.
- NEMESKÉRI 1994 *Kedves Csinszka! Drága Mis! Babits és Csinszka levelezése*, szövegg., jegyz., utószó NEMESKÉRI Erika, Bp., Pesti Szalon, 1994.
- NÉMEDINÉ 1990 NÉMEDINÉ Kiss Adrien, *A magyar „ördög-regény”. Babits Mihály, Halálfi ai*, bölcsészdoktori dolgozat, ELTE BTK, kézirat, 1990.
- NÉMEDINÉ 1992¹ NÉMEDINÉ Kiss Adrien, *Az önvizsgálattól az újjászületésig. (Motívumok Babits Mihály Halálfi ai című regényében)*, It, 1992/3, 524–545.
- NÉMEDINÉ 1992² NÉMEDINÉ Kiss Adrien, *Babits Mihály dantei igényű vállalkozása: a Halálfi ai*, Dunatáj, 1992/4, 37–49.
- NÉMEDINÉ 2000 NÉMEDINÉ Kiss Adrien, *Valóban „sírógör- csöket kapott” Babits? A Halálfi airól írt Kas- sák-kritika és következménye*, Új Dunatáj, 2000/3, 65–80.
- NÉMEDINÉ 2001 NÉMEDINÉ Kiss Adrien, *Filozopterek mint ellenfelek. Szabó Dezső Halálfi ai-kritikája és annak visszhangja*, It, 2001/2, 241–264.

- PINTÉR 1941 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés, VIII/2*, Bp., Franklin Társulat, 1941.
- Plattformterv. 1931 *A magyar proletárirodalom plattformtervezete. Benyújtotta a Moszkvai Proletárirók Szövetsége (MAPP) Magyar Csoportjának megbízásából Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Kiss Lajos, Madarász Emil, Matheika János és Zalka Máté, Sarló és Kalapács [Moszkva], 1931/6, 50–56 = JÓZSEF Attila, *Összes művei, III.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 429–447.*
- RÁBA 1965 RÁBA György, *Babits Mihály = A magyar irodalom története, 5. köt.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 242–273.
- RÁBA 1981 RÁBA György, *Babits Mihály költészete*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- RÁBA 1983 RÁBA György, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1983.
- RÓNAY 1982 RÓNAY László, *Szabálytalan arcképek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
- SALLÓ 1996 SALLÓ László, *Babits Mihály a Fogaras és Vidéke hasábjain*, *Iskolakultúra*, 1996/8, 105–110.
- SIPOS 1976¹ SIPOS Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.
- SIPOS 1976² SIPOS Lajos, *Az író és regénye. A Halálfiáról*, *It*, 1976/2, 318–329.
- SIPOS 1979 SIPOS Lajos, *Adatok a Halálfiái geneziséhez*, *Literatúra*, 1979/1, 54–72.
- SIPOS 1983 SIPOS Lajos, *Az elveszett és a megtalált hitről. Babits Mihály – Timár Virgil fia*, *Napjaink*, 1983/4, 7–8.
- SIPOS 1999 SIPOS Lajos, „*Engem nem látott senki még*”. *Babits olvasókönyv, 1–2. szerk., vál., szövegg., utószó és jegyz.* SIPOS Lajos, Bp., Historia Literaria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.

- SIPOS 2000 SIPOS Lajos, *Babits Mihály: Tímár Virgil fia. Szövegváltozat, kézirat, keletkezéstörténet*, Új Dunatáj, 2000/3.
- SIPOS 2003 SIPOS Lajos, *Babits Mihály, Élet-kép*, Bp., Elektra Kiadóház, 2003.
- J. SOLTÉSZ 1965 J. SOLTÉSZ Katalin, *Babits Mihály költői nyelve*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965.
- SZABÓ D. 1965 SZABÓ Dezső, *Életeim, 1–2*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.
- SZABÓ L. 1974 SZABÓ Lőrinc, *Naplók, levelek, cikkek*, vál., s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, [1974].
- SZEKFŰ 1935 SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.
- SZEKSZÁRD 1990 *Szekszárd város történeti monográfiája*, szerk. K. BALOG János, Szekszárd, [1990.]
- SZEMERE 1974 SZEMERE Gyula, *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974.
- TÉGLÁS 1985 *Babits és Sárközi*, szöveggyűjtemény, szerk., jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola kiadása, 1985.
- TÉGLÁS 1996 *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1912–1920.*, szerk., vál., szöveggyűjtemény, utószó és jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Universitas Kiadó, (Babits könyvtár, 3, szerk. SIPOS Lajos), 1996.
- TÉGLÁS 1997 *Babits Mihály. „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, vál., szerk. TÉGLÁS János, Celldömölk, Paus-Westermann Kiadó, (Babits könyvtár, 1, szerk. SIPOS Lajos), 1997.
- TÉGLÁS 2000 *Mozzások a Baumgarten-díj történetéből. Basch Lóránt cikkei és tanulmányai*, vál., szerk. TÉGLÁS János, EdioPrint, 2000.
- TÉGLÁS 2003 *A Baumgarten alapítvány. Dokumentumok 1917–1941, I–III.*, szerk., szöv. gond., bev., jegyz.: TÉGLÁS János, Bp., Argumentum Kiadó, 2003.

- TÖRÖK 2000 „*most én vagyok hang helyetted...*” Török Sophie Babits Mihályról, összeáll., szöveg., utószó és jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Palatinus Kiadó, 2000.
- TÖTTÖS 1985 TÖTTÖS Gábor, *Irodalmi séták Szekszárdon*, Szekszárd, 1985.
- VAJDA 1927 VAJDA Sándor [= LUKÁCS György], *Két kísértet kézfogása egy sír felett*, 100%, 1927–1928/1, 30–32.
- VADAS 1991 „*dallá ringott bennem kétség és láz...*”. Babits Mihály (és Török Sophie) szekszárdi levelei, szerk. VADAS Ferenc, s. a. r. és jegyz. CSISZÁR Mirella és VENDEL-MOHAY Lajosné, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 1991.
- VENDEL-MOHAY 1983 VENDEL-MOHAY Lajosné, „*Áll a régi ház még...*” Babits Mihály szülőháza, Szekszárd, 1974.
- VERESS 1969 VERESS Dániel [V. D.], *Új könyvek*, Igaz Szó, 1969/10 759.
- W. SOMOGYI 1983 „*...Külön tér ...Külön idő...*”, Babits Mihály fényképei (*Ikónográfia*), bev. KERESZTURY Dezső, összeáll., W. SOMOGYI Ágnes, Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1983.

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

- a. m. = annyi mint
 ang = angol
 ApCsel = Apostolok cselekedetei
 ásv = ásványtan
 bibl = a bibliográfiát készítette
 Bír = Bírak könyve
 biz = bizalmas
 BM = Babits Mihály
 Bp. = Budapest
 c. = című

elav = elavult
é. n. = év megnevezése nélkül
ELTE TFK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar
f = fölió
fgr = finnugor
ford. = fordította, fordítása
fr = francia
gör = görög
gúny = gúnyos
Hf = Halálfiat
h. n. = hely megnevezése nélkül
ill. = illetve
Ill. = az illusztrációkat készítette
i. m. = idézett mű
isk = iskolai
It = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
Iz = Izajás könyve
jegyz. = a jegyzeteket készítette
Jel = Jelenések könyve
Jn = Szent János evangéliuma
1, 2, 3Jn = Szent János 1., 2., 3. levele
Jób = Jób könyve
k. = körül
kiad. = kiadás
köt. = kötet
Kr. e. = Krisztus születése előtt
Kr. u. = Krisztus születése után
l. = lásd
lat = latin
Lev = Leviták könyve
Lk = Szent Lukács evangéliuma
MCsill = Magyar Csillag
Mk = Szent Márk evangéliuma
MNyr = Magyar Nyelvőr
1, 2, 3, 4, 5Móz = Mózes 1., 2., 3., 4., 5. könyve
Mt = Szent Máté evangéliuma

MTA = Magyar Tudományos Akadémia
ném = német
nép = népies
NY = Nyugat
Nszab = Népszabadság
ol = olasz
orv = orvostudomány
OSZK = Országos Széchenyi Könyvtár
pejor = pejoratív
PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum
pl. = például
port = portugál
rég = régies
ritk = ritkán használatos
s. a. r. = sajtó alá rendezte
sorozatszerk. = a sorozatot szerkesztette
szerk. = szerkesztette
szlov = szlovák
szól = szólás
szövegg. = a szöveget gondozta
táj = tájjellegű
ti. = tudniillik
Ter = Teremtés könyve
ts. = és társai
tkp. = tulajdonképpen
tréf = tréfás
u. = után
ua. = ugyanaz
ÚÍ = Új Írás
uo. = ugyanott
uő. = ugyanő
vál. = válogatta
vegy = vegyészeti
vö. = vesd össze
Zsid = Zsidóknak írt levél

MUTATÓK

A BABITS-MŰVEK CÍMMUTATÓJA

Vers

- A csengetyűsfű 599
A mandarin réme 235
Anyám nevére 378
A régi kert 11, 370, 372, 436
A Spinoza-szobor előtt 416, 579
A szépszemű öreg tovább mesél 60
A világosság udvara 398
Az ezüst rózsza alatt 61
Az istenek halnak, az ember él [kötet] 177
Ballada Irisz fátyoláról 447
Belovéd, ó Belovéd 421
Cigánydal 406
Csillagokig! 11
Csonka Magyarország 599
Csövek, erek, terek 60
Dal, prózában 11
Déliemlék 427
Dzsungel-idill 510
Éhszomj 397
Esti kérdés 204
Esti megérkezés 399
Fekete ország 564
Hajnali gondolat 15, 61
Haza a telepre 399
In Horatium 414, 566
Introibo 568
Isten kezében 506
Jónás könyve 236
Két nővér 204
Merceria 478

Naiv ballada 427
Nyugtalanág völgye [kötet] 11, 103
O Lyric Love 421
Örök dolgok közé legyen híred beszött 421
Örökségem 370, 411
Paysages intimes = Őszi csengő 599
Reggel 11
Rekonvaleszcencia 60
Sugár 421
Szekszárd, 1915 nyarán 11, 371
Szobafestés 235
Szüret idején 389
Tavaszi harsona 599
Vásár 406
Versenyt az esztendőkkel [kötet] 236
Vonaton 421
Zola 384, 516

Novella, mese

Aranygaras 574
Az én kísértethistóriám 406
Babits Mihály a régi nőtipusokról, az alkohol romboló hatásáról, a gyermeki lélek szárnybontogatásáról 21
Budapesti történet 468
Harc az angyallal 193, 194, 394, 499
Hatholdas rózsakert 193, 194, 195, 436, 456
Keretes elbeszélés 421
Regénytöredék 19, 20

Regény

A golyakalifa 12, 59, 133, 155, 156, 191, 193, 195, 219, 258, 366, 390, 393, 404, 405, 410, 418, 419, 422, 485, 486
Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom 258
Kártyavár 51, 59, 133, 135, 199, 208, 258, 259, 574
Timár Virgil fia 12, 14, 25, 31, 51, 133, 140, 191, 192, 193, 195, 199, 202, 203, 215, 226, 228, 252, 258, 259, 366, 374, 393, 395, 457, 486

Dráma

Laodameia 99, 103, 391

Fordítás

Baudelaire: A gyilkos bora 571

Dante: Isteni színjáték 51, 249, 418, 452, 463, 476, 537, 585

Nietzsche: Délen 417

Kant: Az örök béke 429

Meredith: Az önző 578

Poe: A perverzió démona 577

Tanulmány, esszé

A férfi Vörösmarty 509

A mai Vörösmarty 204

A magyar jellemről 204, 230, 485, 565

A szakvizsgái folyamodáshoz kívánt önéletrajz impuruma 458

Az elmaradt vendég (Mikes Lajosról) 599

Az én könyvtáram 490

Az európai irodalom története 195, 455, 464, 472, 529, 539, 540, 549,
570, 602

Az írástudók árulása 164

Baumgarten Ferenc és alapítványa 103

Bergson filozófiája 388, 418, 606–607

Beszéd a Baumgarten-díjak kiosztásakor [1937] 102

Beszélgetőfüzetei 395, 397

Curriculum vitae 599

Előszó V. Buzáth Anna Óceán c. verseskötetéhez 455

Fiatalok 61

Fogarás 404, 405, 406, 421, 607

Indiszkreció az irodalomban 366

Indiszkreció? Válasz Ignotusnak 366

Keresztülkasul az életemen 217

Kosztolányi 208, 506

Könyvről könyvre. Egy új költő [Szabó Lőrinc: Föld, erdő, Isten] 57

Könyvről könyvre. Nyelvfejlődés „in pejus” 279, 282

Könyvről könyvre. Utolsó Ady könyv 385

L' art pour l' art 459

Magántudósok 418
Magyar költő kilencszáztizenkilencben 11, 219
Modern impresszionisták 420
Nevek, ősök, címerek 413
Személyi ügy? 164
Új klasszicizmus felé 10

Interjú

Babits Mihály nyilatkozata irodalmi terveiről 51
[Bálint György] B. Gy., Az 50 éves Babits Mihály beszél életéről és műveiről. Naponta kis időre már felkelhet betegágyából és szakadatlanul dolgozik 193
Bende László, A jubiláns Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé ő, aki valamikor „undorodott a versírástól” 413
Beszélgetés Babits Mihállal új regényéről, irodalom és színház eltávolodásáról 101
Bisztray Gyula, Négyszemközt Babits Mihállal 192
[Bisztray Gyula] B. Gy., Az író is ember. Négyszemközt Babits Mihállal 192
Boros Ferenc, Beszélgetések Babits Mihálnál 407
Diószeghy Miklós, Babits Mihály regényt ír a középosztály pusztulásáról, amelynek regenerálódása – szerinte – csak liberális szellemben történhetik 13, 81
[Fazekas Imre] F. I., Írók vallomásai: Babits Mihály 378, 402, 412, 413, 418, 420, 423
[Gerő László] (gl.), Babits. Látogatás a nagybeteg költőnél, Esti Kurir, 1924. okt. 31. 59
[Gerő László] G. L., A javulás útján! Babits Mihály betegágyánál 59
[Ignotus Pál] i. p., Babics [!] Mihály a Halálfiairól 13, 109–111
Ilyés János Jenő, Babits Mihálnál 51
[Jakobovits Sándor] J. S., Beszélgetés Babits Mihállal és feleségével 101
Kárpáti Aurél, Babits Mihály 13, 30, 46–48
[Kárpáti Aurél?], Babits Mihály nyilatkozik a Halálfiairól 108–109
Komlós Aladár, Beszélgetések a zsidókérdésről 100
Kondor László, Babits Mihály a magyar irodalom egységét tartja üdvösnek, de azért szükségesnek látja az erdélyi hagyományokhoz való ra-

- gaszkodást. Beszélgetés a költővel irodalomról, tervekről és a líra válságáról 193
- Mit akar tizenkét magyar író az új esztendőben? Babits Mihály 193
- Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből Szabó Lőrinc lejegyzésében 11, 12, 231, 375, 376, 377, 378, 379, 383, 384, 392, 393, 396, 397
- Sándor László, Riválisnak tartotta-e Ady Endre Babits Mihályt? Beszélgetés Babits Mihállyal 80
- Sásdi Sándor, Pécsi emlékeiről és irodalomról beszél a hosszú betegségből felépült Babits Mihály 214
- Szenes Béla–Medgyes László, Mai írók és művészek tegnapja 424
- Szilágyi Ödön, Babits Mihály 193
- Szini Gyula, Látogatás Babits Mihálynál 54, 59
- Vécs Ottó, Egy délután Babits Mihálynál, előhegyi nyaralójában 193

NÉVMUTATÓ

- ÁBRÁNYI Kornél, ifj. 448
ACSÁDY Ignác 448
ADY Endre 47, 91, 119, 126, 130,
141, 143, 154–155, 164, 169,
171, 173–177, 189, 207, 220,
222, 230, 236, 271, 343, 368–
369, 385–386, 394–395, 414–
415, 532, 535, 541, 548, 553–
555, 565, 567–568, 577, 581,
593, 612, 617
ADY Endréné I. CSINSZKA
ÁGAI Adolf 448
ÁGOSTON, Szent 114, 149, 251,
468, 506, 510, 568
AGRIPPINA, ifj. 434
ALAMBERT, Jean-Baptiste le
Rond d' 523–524
ALEXA Károly 605
ALEXANDER Bernát 414
ALEXANDROSZ, III.; Nagy Sán-
dor, makedón király 445, 470
ALPÁR Ignác 405
ALSZEGHY Zsolt 113, 142, 144,
147–148
AMBRÓZY Pál 404, 418–419
AMBRUS, Szent 465
AMBRUS Zoltán 211, 551
ANDRÁS, II., magyar király 481,
517
ANDRÁSSY Gyula 548
ANDRÁSSY Gyula, ifj. 586
ANDREJEV, Leonyid
Nyikolajevics 470–471
ANGYAL János 369
ANONYMUS (P. mester) 519, 530
ANTONIUS, Marcus 455
APÁCAI CSERE János 500, 546
APAFI család 405
APOLLINAIRE, Guillaume 571
ÁPRILY Lajos 176, 207
APULEIUS 519
ARANY János 281, 362, 416,
420, 423, 452, 502, 522, 527,
529–530, 543, 573, 575, 591,
605, 609
ARANY László 142, 143, 230,
604
ARISZTOPHANÉSZ 452, 575
ARISZTOTELÉSZ 523, 546
ARKHIMÉDÉSZ 544
ARTUR, Wales királya 537
ASCHER Oszkár 180
AUGUSTINUS I. ÁGOSTON,
Szent
AUGUSTUS, Caius Julius Caesar
Octavianus, római császár
455, 490, 542, 602
AVERROËS 553
AVICENNA 553
BÁBI, a Babits család szekszárdi
alkalmazottja 298, 393

- BABITS Angyal (Angéla) 16, 24, 103, 393, 413
- BABITS István 377
- BABITS Mihály, id. (1844–1898) 296, 371, 380, 381, 382–385, 518
- BABITS Mihályné KELEMEN Auróra (Hajnalka, Oror) 25, 31–32, 40, 50, 60, 109, 297, 371, 377–381, 386, 391, 393, 443, 534
- BABITS Mihályné TANNER Ilona l. TÖRÖK Sophie
- BAEDEKER, Karl 483
- BAJCSY-ZSILINSZKY Endre 131, 168–169, 184
- BAJOMI LÁZÁR Endre 9
- BAKKHÜLIDÉSZ 558–559
- BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics 472
- BALASSI Bálint 154
- BÁLINT György 193
- BÁLINT Lajos 119–120
- BALOG János, K. 619
- BALOGH Edgár 165
- BALTAZÁR, babilóniai király 566
- BALZAC, Honoré de 479, 561
- BÁNFFY Dezső 517–521, 541, 603–604
- BANGA Ferenc 611
- BÁNÓCZI József 540
- BÁRDOS László 366, 613
- BARKÓCZY Sándor 607
- BAROSS Gábor 512
- BARNA Izsó 535
- BÁRSONY István 551
- BARTA Sándor 618
- BARTHA László 8
- BARTHA Miklós 588, 603
- BARTÓK Ábel 405
- BARTÓK Béla 151, 153–154, 165
- BASCH Lóránt 8, 161, 163, 613
- BAUDELAIRE, Charles 192, 328, 415–416, 532–533, 545, 571, 593, 596
- BAUMGARTEN Ferenc 102–103
- BAYARD, Pierre du Terrail 447
- BAZARÁD Mihály 500
- BEATRICE Portinari 476, 536
- BEAUHARNAIS, Alexandre 470
- BEAUHARNAIS, Joséphine (J. Tascher de la Pagerie) 470
- BEBEL, Ferdinand August 472
- BECCARIA, Cesare de 445
- BECK Ö. Fülöp 606
- BEDE Anna 516, 596
- BÉDY SCHWIMMER Rózsa 20
- BÉKÁSSY Emma 113
- BEKES Gáspár 498
- BÉKÉS István 400, 448, 462, 588, 613
- BEKSICS Gusztáv 148, 449
- BÉLA, III., magyar király 436, 456
- BELIA György 8–9, 214, 226, 240, 363–365, 374, 377, 389, 391, 394–395, 397–398, 411–412, 459, 511, 539, 562, 614
- BENCZELITS Erzsébet l. GEIGER Gyuláné
- BENCZELITS Ignác 386
- BENEDEK Elek 509
- BENEDEK Marcell 135–136, 216, 234, 604
- BENICZKYNÉ BAJZA Lenke 172

- BENKŐ Loránd 613
 BEÖTHY László 551
 BEÖTHY Zsolt 448
 BERGSON, Henri 388, 418, 574, 606
 BERKELEY, George 507
 BERNÁT, Clairvaux-i, Szent 432, 465
 BERZEVICZY Albert 449
 BERZSENYI Dániel 450, 485, 489, 564, 586
 BETHLEN Gábor, erdélyi fejedelem 217, 219, 361, 519, 602
 BETHLEN István 208–209
 BÍRÓ Sándor 603
 BISZTRAY Gyula 193, 404–405, 407–409, 418–423, 614
 bl. I. BÁLINT Lajos
 BLAHA Lujza 508
 BLAKE, William 572
 BLÉRIOT, Louis 16, 106, 609
 BOCSKAI István, erdélyi fejedelem 519
 BODNÁR György 172, 256, 614
 BODNÁR Zsigmond 414, 459
 BOHUNICZKY Szeffi 146
 BÓKA László 207–208, 614
 BOKOR László 208
 BONCZA Berta I. CSINSZKA
 BOÓR Bálint I. SZABÓ Dezső
 BORGIA család 394
 BORI Imre 10
 BORSOS Miklós 9, 240
 BORZSÁK Endre 394
 BOSWELL, James 432
 BOTÁR Emma 9
 BOTKA Ferenc 613
 BOURGUIGNON, Louis Dominique 463
 BÖCKLIN, Arnold 351, 358, 562
 BOEHME (BÖHME), Jacob 572
 BÖRNE, Ludwig 531
 BRÓDY Sándor 399, 551
 BRUNO, Giordano 563
 BRUTUS, Marcus Iunius 489, 548
 BRUTUS, Lucius Iunius 588–589
 BUDA Attila 263, 377, 379–380, 384, 389–393, 613, 614
 BUDAY Dezső 376, 411
 BUGÁT Pál 453
 BULGAKOV, Mihail Afanaszjevics 249, 550
 BURNE-JONES, Edward 482
 BUSENBAUM, Hermann 588
 BUZÁTH Anna, V. 445
 BUZINKAY Géza 437, 518
 BYRON, George Gordon, Lord 173, 175–176, 570
 CAESAR, Gaius Iulius 455, 489, 548, 584
 CALAS, Jean 445
 CARTOUCHE I. BOURGUIGNON, Louis Dominique
 CATILINA, Lucius Sergius 457–458, 572
 CATO (CENSORIUS), Marcus Porcius 471, 523
 CATULLUS, Caius Valerius 584
 CECILIA, Szent 552
 CENCI néni I. KELEMEN József-né RAÁ CZ Innocencia
 CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de 534, 604

- CHAMPOLLION, Jean François 476
- CHAUCER, Geoffrey 539
- CHÉNIER, André-Marie 540
- CICERO, Marcus Tullius 293, 445, 447
- COCK, Paul de 412
- COMTE, Auguste 523
- CONCHA Győző 148
- CONSTANTINUS, I., római császár 591
- CORIOLANUS, Gnaeus Marcius 569
- CORREGIO; Antonio Allegri 552
- CORYELL, John Russell 568
- COURTHS-MAHLER, Hedwig 551
- COUSIN, Victor 459
- CRANE, Walter 532
- CYWIŃSKI, Bohdan 246
- CZEIZEL Endre 614, 616
- CZINE Mihály 208
- CSÁNYI László 102, 219, 367–368, 371–372, 375–376, 378–379, 382, 384, 386–387, 391, 393–395, 421, 501, 614
- CSÁSZÁR Elemér 140–142, 221
- CSÁTH Géza 581
- CSÁVOLSZKY Lajos 449
- CSERNÁTONY Lajos 449
- CSÉVE Anna 614
- CSINSZKA, ADY Endréné
BONCZA Berta 615, 617
- CSISZÁR Mirella 620
- CSÓK István 551
- CSOKONAI VITÉZ Mihály 567
- CSÚZY család 460
- DĄBROWSKA, Maria 233, 243–244, 246–247
- DAMOKLÉSZ 525
- DAMÓN 454
- DÁNIEL próféta 566
- DÁNIELNÉ LENGYEL Laura 113, 138–139
- DANTE Alighieri 51, 250–251, 387, 400, 418, 423, 431, 452, 463, 536–537, 585
- DARVAS József 207, 614
- DARWIN, Charles Robert 403, 549, 610
- DAUDET, Alphonse Louis Marie 149
- DÁVID, Izrael második királya 565
- DEÁK Ferenc 154, 198, 236, 293, 429, 448, 602
- DECLEVA család 214
- DECLEVA Dénes 214
- DÉMOZTHENÉSZ 489
- DENZA, Luigi 514
- DE QUINCEY, Thomas 455
- DEVECSERI Gábor 208, 435
- DEZSŐ vitéz l. SZÉCSI Dezső
- DICKENS, Charles 113, 143
- DIDEROT, Denis 523–524
- DIENES család 56, 402, 614
- DIENES, szőrényi bán 509
- DIENES László 388
- DIENES Pál 388, 402, 492
- DIENES Pálné GEIGER Valéria l. DIENES Valéria

- DIENES Valéria 20, 25, 29, 32,
113, 297, 373, 387–389, 402, 614
- DIONÜSZIOSZ, szirakuzai 525
- DIÓSZEGHY Miklós 13, 81
- DÓCZY Jenő 129, 130
- DOMONKOS, Szent 512, 584
- DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor
Mihajlovics 113, 120–121,
127, 345, 416, 470, 594
- DOYLE, Arthur Conan 568, 572
- DÖME János 296, 376
- DRAGITS Imre 394
- DRAKÓN 489
- DREYFUS, Alfred 384, 516, 547
- DUMAS fils, Alexandre 494
- DUNS SCOTUS, Johannes 507
- DURANT, Will 604
- DUUN, Olav 190
- ECKHART MESTER 552
- ÉDER Zoltán 257, 401, 612, 614
- ÉDES Gergely 175
- EGRI Viktor 135
- EKWALL, Knut 477
- ELEK Artúr 49
- ELEKFI László 281, 615
- ENDRŐDI Béla 539
- ENDRŐDY Sándor 551
- ENGEL József 368
- EÖTVÖS József 236
- EÖTVÖS Károly 399, 449, 460,
596
- EPIKTÉTOSZ 581
- EPIKUROSZ 548
- ERDÉLYI József 150, 154, 156
- ERKI Edit 399, 615
- EURIPIDÉSZ 434
- FÁBIÁN Beatrix 611
- FÁBIÁN Pál 271, 615
- FALUS Róbert 222
- FARKAS Gyula 140–143, 148, 220
- FARKAS Imre 352, 554
- FARKAS Zoltán 127–128
- FÁY András 131
- FAYER László 511
- FEJÉRVÁRY Géza 534, 541
- FEJES Sándor 66, 68
- FEJTŐ Ferenc 532
- FÉNYES Elek 490
- FENYŐ István 9, 255–256, 365
- FENYŐ Miksa 50, 163–164,
169, 606
- FENYVESSY Adolf 448
- FERDINÁND, I., német-római
császár, magyar és cseh király
517
- FERENC, Assisi, Szent 440, 482,
542–543
- FERENC, I., osztrák császár, ma-
gyar király 470
- FERENC JÓZSEF, I., osztrák csá-
szár, magyar király 461, 517,
519, 534–535, 543, 586
- FESZTY Árpád 396, 513, 551
- FIACRIUS, Meaux-i, Szent 457
- FINLEY, Moses I. 449
- FLAUBERT, Gustave 122, 127,
197, 416
- FLOBERT, N. 508
- FODOR József 124, 434
- FOLLINUSZ Aurél 508
- FOX-növérék 433
- FÖLDI Mihály 101, 109, 112,
116, 119–124, 127, 145

- FRANCE, Anatole 416, 559
FRÁTER Zoltán 163–164, 471,
613, 471, 615
FREGE, Gottlob 492
FREGOLI, A. 572
FREUD, Sigmund 381, 574, 583
FRIDRICH András 418
FRIED István 247–249, 426,
564, 615
FÜLEP Lajos 49
FÜLÖP I. PHILIPPOSZ, II.
FÜLÖP László 237–239
FÜSSY Tamás 509
- GAÁL Gábor 139
GAÁL József 530
GAÁL László 515
GÁBOR Andor 541
GAJÁRI Ödön 449
GÁL István 19, 169, 183, 195,
231, 299, 421, 478, 615
GÁL Zsuzsa 611
GALLI Mátyás 177
GALLOWICH Tibor 169
GARAMI Ernő 535, 589
GARAY János 372, 374, 588
GARIBALDI, Giuseppe 542
GÁSPÁR János 396
GÁSPÁR Jenő 138–139
GÁSPÁRI László 225
GAUGUIN, Paul 559
GAUTIER, Théophil 459
GEIGER család 32, 373, 386
GEIGER Edit 389
GEIGER Gyula 297, 386–387, 389
GEIGER Gyuláné BENCZELITS
Erzsébet 297, 386, 389
- GEIGER Valéria I. DIENES
Valéria
GELLÉRT, Szent 519
GELLÉRT Oszkár 90, 161–162,
214, 615
GERGELY István 142
GERGELY Sándor 182–183,
207, 615
GERŐ László 59–60
GÉZA, II., magyar király 456
G. I. I. GERGELY István
GIDE, André 455
G. L., gl. I. GERŐ László
GIGANTE, Silvino 9
GLÜCKLICH Vilma 20
GOETHE, Johann Wolfgang von
127, 130, 133, 249, 250, 387,
416, 446, 483, 498, 505, 526,
571, 582, 591–592
GOLDING, William 505
GORDIOSZ, frig király 445
GORKIJ, Makszim 185
GÖNDÖR Ferenc 539
GÖRGEY Artúr 541
GÓZSY Ferenc 394
GRÉBAN, Arnoul 450
GRANDPIERRE Emil I. KO-
LOZSVÁRI Grandpierre Emil
GRÉTSY László 281, 285, 336, 615
GULÁCSY Irén 143
GUTI Soma 535
GUTHY György 177
GUYAU, Jean Marie 185
GVADÁNYI József 531
- GYENES György 616
GYERGYAI Albert 101, 192

- GYÖNGYÖSI István 333
 GYÖRGY, Szent 436
 GYÖRGY Oszkár 417, 539
 GYULAI Pál 129, 508, 545, 546

 HAECKEL, Ernst (Häckel) 425, 549
 HAJDÚ Mihály 298, 344, 615
 HALÁSZ Gábor 192, 199–201, 217, 239, 387–388
 HALMY Gyula 419–420
 HANKISS János 167
 HARBAUGH, Thomas Chalmers 568
 HARMATI Lidia 616
 HARUN AL RASID tkp. HARÚN AR-RASÍD 461
 HATVANY Lajos 145, 149, 402
 HAUPTMANN, Gerhart 189
 HAZAFI VERAI János tkp. VEVERA János 537, 586
 HEGEDŐS Mara 611
 HEGEDŰS Lóránt 131, 449
 HEGEDŰS-BITE Gyula 397, 417–418, 539, 549
 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 491, 555
 HEIDEGGER, Martin 114–115, 237
 HELTAI Jenő 551
 HEINE, Heinrich 416, 434, 446–447, 531–532, 540–541, 604
 HENRIK, V., német császár 454
 HERCZEG Ferenc 110, 528, 551
 HERCZEG Gyula 225
 HERÓDES Antipasz 578

 HÉSZIODOSZ 444
 HEVESI András 131, 177, 180–183
 HEVESI József 528
 HIDAS Antal 615, 618
 HIERONYMUS I. JEROMOS, Szent
 HILBERT, David 492
 HILD József 397
 HIPPOKRÁTÉSZ 573
 HOBBS, Thomas 491
 HOFFMANN, Ernst Theodor Amadeus 479
 HOFFMANN Frigyes 411, 509
 HOFFMANN Lajos 491
 HOMÉROSZ 155, 433, 435, 481, 488, 531
 HOPPÁL Mihály 465
 HORÁNSZKY Nándor 520
 HORATIUS; Flaccus, Quintus 116, 135, 196, 416, 432, 490, 516, 538, 560
 HORTHY Miklós, nagybányai, vitéz 400, 462
 HORVÁT Vince 395
 HORVÁTH Elemér I. JÁSZAI-HORVÁTH Elemér
 HORVÁTH Károly 383, 385
 HORVÁTH Márton 207
 HORVÁTH Mihály 489
 HUBERTUS, Szent 531
 HUGO, Victor 173, 175–176, 519
 HUME, David 507
 HUNT, William Holman 482
 HUNYADI János 519
 HUNYADY Sándor 195

- IBSEN, Henrik 124, 189, 416,
532, 591
- IBÜKÖSZ 467
- IGNOTUS Hugó 60, 111–112,
138, 141, 149–154, 168, 183,
189, 214, 366, 402, 552, 606
- IGNOTUS Pál 13, 109, 112, 127,
177, 184, 616
- ILLÉS Béla 615, 618
- ILLÉS Endre 117
- ILLÉS Ilona 617
- ILLÉS Sándor 406, 616
- ILLYÉS Gyula 8, 196–199, 213,
217, 219, 613
- INCE, VIII., pápa 431
- IUVENALIS, Decimus
Iunius 494, 597
- IVÁNYI Ödön 231
- IZAJÁS (Ézsaiás) 473
- IZSÓ Miklós 442
- JAKABFFY Tamás 245–246
- JAKOBOVITS Sándor 300
- JAMES, William 416
- JANKOVICS Marcell 465
- JÄGER, G. 500
- JÁNOS, Szent, evangélista 446
- JÁNOS, Aranyhajó, Szent 465
- JANOVICS András 195
- JÁSZAI-HORVÁTH Elemér 383
- JÁSZI Alice I. MADZSAR József-
né
- JÁSZI Oszkár 10, 394, 402, 532,
548, 607
- JÉKELY Zoltán 505, 571
- JEREMIÁS 524
- JEROMOS, Szent 473, 504
- JÉZUS 72, 428, 436, 455, 463,
465, 469, 473, 497, 506–507,
512, 522–523, 545, 562, 578,
597–598, 609
- JOHNSON, Samuel 432
- JÓKAI Mór 131, 170, 209, 211,
217, 279, 285, 291, 297, 343,
376, 407, 411, 413, 432, 443,
449, 463, 489, 547, 560, 573,
576
- JORDAENS, Jacob 473
- JOSEPHINE, Bonaparte, francia
császárné 292
- JÓSIKA Miklós 376, 515, 527
- JOUVENOT, F. de 529
- JÓZSEF Attila 177, 207, 616
- JÚDÁS, Iskárióti 293, 455
- JUHÁSZ Géza 127, 167–168
- JUHÁSZ Gyula 10, 404, 413,
417, 424, 539, 556
- JUHÁSZ Péter I. MÉLIUS
JUHÁSZ Péter
- KAAS Ivor 448
- KABDEBÓ Lóránt 617
- KABOS Ede 399
- KÁDÁR Erzsébet 199, 201–202
- KAFFKA Margit 110
- KÁLDI György 524
- KÁLNOKY László 531
- KÁLOSI József 512
- KANT, Immanuel 251, 274, 414,
429, 491, 554, 604
- KÁNTOR Lajos 8, 217–219,
359
- KARDOS PÁL 223–226, 616
- KARINTHY Frigyes 547

- KÁROLY, V., Habsburg, német-római császár 483
- KÁROLY RÓBERT, magyar király 500, 509
- KÁROLY Sándor 225
- KÁROLYI Mihály 10
- KÁRPÁTI Aurél 13, 30, 46, 49, 108, 117–119, 122, 127, 196, 202, 257
- KÁRPÁTY Csilla 495
- KARSAY Orsolya 610
- KASSÁK Lajos 115–116, 149–150, 157–165, 169, 176, 184–185, 221, 223, 426, 617
- KATONA Béla 222–223, 235–236
- KAZINCZY Ferenc 141, 210, 415, 490, 541
- KECSKEMÉTI György 154–157, 183
- KELEMEN család 375, 412
- KELEMEN Ákos 26, 31, 297, 377, 389, 391
- KELEMEN Auróra I. BABITS Mihályné KELEMEN Auróra
- KELEMEN Ilona („Nenne”) 25, 297, 377, 379, 386, 389–393, 534
- KELEMEN Imre 26, 31, 50, 83, 297–298, 377, 391–392, 397–398, 412
- KELEMEN József (1790–1868), pécsi kanonok 392
- KELEMEN József (1828–1876) 297–298, 369, 375, 377
- KELEMEN Józsefné RAÁCZ Innocencia (Vincencia) 13, 26, 296–297, 367–370, 375, 377, 389, 391
- KELEMEN Gizella (Lici) 392
- KELEMEN Mihály 296, 376, 411, 529
- KELEVÉZ Ágnes 17, 413, 611, 613, 616
- KELLER, Gottfried 185
- KEMÉNY Zsigmond 116, 131, 149, 217, 221, 241, 361, 448, 602
- KEMPELEN Farkas 494
- KENYERES Zoltán 611
- KEREKES György 8, 359
- KERESZTELŐ János, Szent 578
- KERESZTURY Dezső 8, 211–213, 610, 616, 620
- KESSLER-BALOGH Edgár I. BALOGH Edgár
- KÉZAI Simon I. HEVESI András
- KHARÉSZ 504
- KIERKEGAARD, Søren Abye 477
- KIRÁLY István 207, 616
- KIRCHER, Athanasius 514
- KISS Ernő 137–138, 142
- KISS Gy. Csaba 232–234, 243–244, 246–247
- KISS Istvánné I. BABITS Angyal (Angéla)
- KISS József 230, 399, 401, 551, 587
- KISS Lajos 618
- KLAPKA György 394
- KLEANTHÉSZ 581
- KLEIN, Stefan I. 69, 79–80, 107, 115

- KLEOMENÉSZ 468
 KLEOPÁTRA 293, 455
 KOCSI András Antal 611
 KODÁLY Zoltán 150, 153, 157,
 165
 KODOLÁNYI János 125
 KOHÁRY Sarolta 14, 378, 382,
 616
 KOLLÁR Kálmán 18, 69
 KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE
 Emil 204–206, 213, 219,
 221–222
 KOMJÁTHY Aladár 388
 KOMJÁTHY Jenő 415, 417–418,
 539
 KOMLÓS Aladár 100, 136–137,
 145–146, 182, 208, 401
 KONDOR László 193
 KOSSUTH Ferenc 449, 543, 586
 KOSSUTH Lajos 11, 131, 154,
 236, 376, 519, 542–543, 586
 KOSZTOLÁNYI Dezső 10, 151,
 154, 208, 211, 236–237, 241,
 371–372, 397, 413–417, 506,
 539, 541, 548, 556, 581, 616
 KOVÁCS Dávid 393
 KOVÁCS Lajos 488
 KOVÁCS László 393
 KOVÁCS Dávidné Nagy Lujza
 393
 KOVALOVSKY Miklós 281,
 285, 336, 615
 KÖLCSEY Ferenc 140
 KÖPECZI Béla 212
 KÖTELES Mihály 511
 KRISTÓFFY József 534–535,
 589
 KRLEŽA, Miroslav 233
 KROPOTKIN, Pjotr
 Alekszejevics 472
 KRÚDY Gyula 211, 230, 236,
 399–400
 KRUPP család 569
 KULCSÁR László 132
 KÚN József 401
 KUNFI Zsigmond 548
 KÜLLEY Lea 616
 KÜRILLOSZ, Jeruzsálemi I.
 CIRILL, Szent
 LAKATOS István 466
 LÁNG Gusztáv 218–219, 616
 LÁNG József 611, 613
 LÁSZLÓ, I., Szent, magyar ki-
 rály 458
 LÁSZLÓ Béla 418–419
 LAZAR, André I. BAJOMI LÁ-
 ZÁR Endre
 LEDNICZKY Ipoly 395
 LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm
 464, 514
 LENGYEL Balázs 207, 616
 LENGYEL Olga 24
 LEÓ, XIII., pápa 510
 LEOPOLD család 394
 LEOPOLD Lajos 394, 402
 LEOPOLD Samu 374
 LÉVIS, Pierre Marc Gaston Duc
 de 479
 LIPPAY Zoltán 615
 LIPPI, Filippino 425, 559
 LISZTÓCZKY László 446
 LITVÁN György 402–403, 617
 LIVIUS, Titus 515

- LOCKE, John 491
 LOMBROSO, Cesare 382–383,
 411, 494
 LONGOSZ 584
 LONKAY Antal 448
 LOSONCZY István 442
 LOVAS Csilla 491, 611
 LŐRINCZY György 551
 LUCRETIUS Carus, Titus 538,
 548
 LUKÁCS, Szent 436, 473, 597–
 598
 LUKÁCS György 182, 207, 617,
 620
 LUKÁCS Ildikó 611
 LUTHER, Martin 563

 MACAULAY, Thomas
 Babington 274, 285 430
 MACHIAVELLI, Niccolò 289,
 292, 425, 438
 MADÁCH Imre 450, 527, 589
 MADAI Gyula 539
 MADARÁSZ Emil 618
 MADARÁSZ Imre 536
 MÁDAY Margit 20
 MADZSAR Józsefné JÁSZI Alice
 99
 MAGYARI Szilvia 611
 MAKAI Emil 352, 553
 MAKSZIMOV, Dmitrij
 Evgenevics 446
 MANET, Edouard 538
 MANN, Thomas 127, 135, 185,
 189, 191, 239, 249
 MARCUS AURELIUS Antonius
 581
 MARCZALI Henrik 458
 MÁRIA, Jézus anyja 512, 545,
 562, 579
 MÁRIA, Betániai 436
 MÁRIA LUJZA, francia császárné
 470
 MÁRIA TERÉZIA, német-római
 császárnő, magyar és cseh ki-
 rálynő 550
 MÁRKI József 491
 MÁRKUS Dezső 511
 MARLITT, Eugene 551
 MÁRTA, Betániai 436
 MARTIN DU GARD, Roger
 190
 MÁRTON László 505
 MARX, Karl 119, 415
 MATHEIKA János 618
 MATUS Zsanett 611
 MAUPASSANT, Guy de
 206, 537
 MAXENTIUS, Marcus Aurelius
 Valerius 591
 MÉDIOSZ 470
 MEGYER József 202–204
 MEISTER EKKEHARDT I.
 ECKHART MESTER
 MÉLIUS JUHÁSZ Péter 473
 MEREDITH, George 124, 135,
 149, 201, 210, 215, 221, 227,
 239, 578
 MESTERHÁZY Gabriella 611
 MÉSZÁROS Luca 611
 MÉSZÖLY Miklós 372, 617
 MEUREND, Victorine 538
 MICARD, M. 529
 MIKES Kelemen 606

- MIKES Lajos 15, 27, 30–31, 45–46, 59, 63, 80, 82, 102, 109, 111, 599, 617
- MIKES Margit 100
- MIKSZÁTH Kálmán 170, 209, 211, 405, 407, 438, 443, 449, 608
- MIRBEAU, Octave 555
- MOHÁCSI Jenő 401, 414, 417–418, 539, 549, 617
- MOHAMED 563, 582
- MOLIÈRE; Jean-Baptiste Poquelin 477
- MOLNÁR Ferenc 399, 581, 596
- MOLNÁR József 500
- MOLTER Károly 132–133
- MONTAIGNE, Michel Eyquem de 578
- MONTECUCCI, Raimondo, 483
- MONTESQUIEU, Charles Louis de Secondat, de la Brède 491
- MONTFORT, Luigi Maria Grignon de 512
- MÓRA Ferenc 551
- MÓRICZ Zsigmond 10, 125, 145, 150, 153–154, 156, 160, 165, 185, 201, 207, 219, 236, 242, 251
- MORRIS, William 483, 532
- MORUS Tamás, Szent 579
- MOZART, Wolfgang Amadeus 477
- MÓZES 436, 501, 598
- MUNKÁCSY Mihály 396, 513
- MURAKÖZY Gyula 597
- MURESANU, Andrei 603
- MURVAI Olga 226
- NAGY András 465
- NAGY Bella 573
- NAGY Imre 208
- NAGY Julianna 611
- NAGY Krisztina 611
- NAGY Miklós 537
- NAGY Sándor I. ALEXANDROSZ, III.
- NAPÓLEON, I., Bonaparte, francia császár 292–293, 470, 503
- NÉGYESY László 414, 417, 556, 584
- NÉMEDINÉ Kiss Adrien 14, 165, 176, 249–250, 295, 387, 400, 420, 423, 431, 504, 610–611, 617
- NEMES Lívია 252–253, 380–382, 385, 617
- NEMESKÉRI Erika 614, 617
- NÉMETH Andor 177–181
- NÉMETH Attila 616
- NÉMETH G. Béla 240–243, 245, 247, 249
- NÉMETH László 144–145, 176, 184, 229, 426
- NENNE I. KELEMEN Ilona
- NERO, római császár 434, 464, 542
- NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm 120, 123, 225, 386, 413–417, 464, 532, 540, 552, 555, 557
- NOELI, Louis 488
- NOPCSA Ferenc 489
- NOPCSA László 489

- OCHAM, William (Occam) 507
 OCTAVIA, Nero római császár felesége 434
 OHNET, Georges 518
 OLÁH Gábor 539
 OLASZ Péter 191
 ÓRIGENÉSZ 473
 OSVÁT Ernő 160–161, 163–165, 176, 402, 551, 606
 OVIDIUS Naso, Publius 361–362, 404, 515, 602–603, 607
 PAIS Dezső 530
 PAKODI Pál 165–166
 PÁL, Szent, apostol 523
 PALÁGYI Lajos 230
 PÁLFFY János 519
 PÁLVÖLGYI Balázs 368
 PÁNDI Pál 208, 213, 485
 PAP József I. SOBRI Jóska
 PAPP Mária 614
 PÁPSZI Szilvia 611
 PASCAL, Blaise 251, 524
 PÁZMÁNY Péter 519, 563
 PÉNTÉK Irén Éva 564
 PERCZEL Mór 376
 PERIKLÉSZ 454
 PÉTER, Szent, apostol 469, 523
 PETŐFI Sándor 173, 175–176, 210, 316, 386, 388, 430, 439, 448, 459, 474, 485, 515, 552, 576–577, 587
 PETSOVICS István 510
 PHILIPPOSZ, II., makedón király 489
 PILLVAX Károly 576
 PINDAROSZ 465, 558–559
 PINTÉR Ferenc 58
 PINTÉR Jenő 147, 202–203, 618
 PIRANDELLO, Luigi 189
 PIRNITZER József 394
 PITAVAL, François Gayot de 463
 PLATÓN 465, 523, 574–575
 PLINIUS, ifj. 431
 PLUTARKHOSZ 470, 560
 POE, Edgar Allan 416, 529, 577
 PÓK Lajos 8, 210, 219–222, 230, 363
 PONCIUS PILÁTUS 550, 578
 PONTANO, Giovanni (Jovianus Pontanus) 444
 PÓSA Lajos 509, 535, 547, 551
 POSCH Jenő 19
 POSZLER György 229–230, 233
 PRAXITELÉSZ 468
 PRÉVOST, Marcel 537
 PROHÁSZKA Lajos 229
 PROHÁSZKA László 519
 PROPERTIUS, Sextus Aurelius 596
 PROUDHON, Pierre Joseph 472
 PROUST, Marcel 124, 239, 249
 PULSZKY Ferenc 548
 PUSKIN, Alekszandr Szergejevics 477, 605
 PUSZTAI Ferenc 614
 PÜTHAGORASZ 560
 RÁBA György 11, 215, 234–235, 397, 403, 421, 618
 RABITZ, Karl 545
 RÁDÓCZY Gyula 461

- RAFFAELLO, Giovanni Santi di 482–483, 552
- RAGLAN, James Henry, Lord 550
- RÁKÓCZI Ferenc, II. 606
- RÁKOSI Jenő 518, 551, 556, 566, 586
- RÁTKAI László 508
- RÉDEY Tivadar 112, 115–116, 133–135, 142, 168, 191, 234, 378, 409
- REMBRANDT, Harmensz van Rijn 473
- RENAN, Ernest 523
- REVICZKY Gyula 276, 352, 418, 471, 539
- RÉZ Pál 615
- RICCIARDI, Mario 536
- RIEDL Frigyes 448
- RIHMER Zoltán 616
- RIPPL-RÓNAI József 119
- RITOÓK Emma 113
- ROBESPIERRE, Maximilien Marie Isidore 470
- ROLLAND, Romain 21, 185
- RÓNA Judit, M. 231
- RÓNAY László 10–11, 230–231, 618
- RONSARD, Pierre de 539–540
- ROSCCELLINUS 507
- ROSENBERG, Nina von 400
- ROSSETTI, Dante Gabriel 482
- RÓTH Mici (Emma) 421–422
- ROTSCHILD, Mayer Amschel 454
- ROUSSEAU, Jean Jacques 19, 491, 523–524
- RÓZSA György 488
- RÓZSA Sándor 491
- RUBIN László 127–129
- RUDNAY Gyula 150, 165
- RUDOLF Ferenc Károly József, főherceg, trónörökös 443
- RUSKIN, John 403, 483, 532, 549
- SALAMON, Izrael harmadik királya 460, 565
- SÁLI Erika 613
- SALLÓ László 18, 618
- SALLUSTIUS, Gaius Crispus 458
- SALÓMÉ 578
- SÁNDOR, VI., pápa 571
- SÁRKÖZI György 66–67, 82, 90, 100, 198, 592, 619
- SÁSDI Sándor 214
- SAUL, Izrael első királya 565
- SAUVAGE, Nicolas 457
- SAUVAGEOT, Aurélien 190–191
- SCHAPRINGER, pécsi bankárcsalád 371, 395
- SCHAPRINGER Joachim 395
- SHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph von 491
- SCHILLER, Johann Christoph Friedrich 272, 468–469
- SCHMID Kristóf (Schmidt) 411, 509
- SCHMIDT Jenő Jakab 369
- SCHMITT Jenő Henrik 338, 403, 414, 555–556, 572–573
- SCHOPENHAUER, Arthur 123, 416, 464, 540

- SCHÖPFLIN Aladár 99, 144, 146–147, 160–162, 191, 198, 222
- SCHWIMMER Rózsa I. BÉDY SCHWIMMER Rózsa
- SEBESTYÉN Károly 116, 135
- SENECA, Lucius Annaeus (Kr. e. 4–Kr. u. 65) 581
- SERBÁN Miklós 407
- SERÉDI Jusztinián 524
- SEXTUS, Tarquinius Superbus fia 515
- SHAKESPEARE, William 252, 529–530, 543, 561
- SIMON Róbert 583
- SIPOS Lajos 11–12, 16, 20, 26, 28–29, 32, 44, 46, 49–50, 52, 59, 67, 69, 81–82, 101–102, 107, 109, 111, 113, 115, 133, 157, 162, 176, 180, 199, 227–228, 248–249, 257, 300, 368, 386, 388, 395, 403–404, 424, 532, 607, 609, 611–614, 616, 618–619
- SMÓLEN Tóni 535
- SOBRI (ZSUBRI) Jóska 459–460
- SOLTÉSZ Katalin, J. 225, 257, 264, 267–268, 271–272, 279, 286, 289–290, 292, 619
- SOMOGYI Ágnes, W. 13, 31, 620
- SOMOGYI Magda, T. 610
- SÓS Endre 210
- SÓTÉR István 236–237
- SPENCER, Herbert 415, 542
- SPINOZA, Baruch 414, 416, 579
- SPIRA György 488
- STAUDER Mária 214, 613
- STEFÁNIA, belga királyi hercegnő, Rudolf trónörökös felesége 443
- STILLINGFLEET, Benjamin 486
- STIRNER, Max 415, 472
- STRAUSS, Richard 578
- STRINDBERG, Johann August 142, 548
- SWIFT, Jonathan 514
- SYLVESTER János 490
- SZABADI Béla 143
- SZABÓ B. István 613
- SZABÓ Dezső 116, 144, 148–150, 154, 156–157, 163, 165, 168–187, 188–189, 210, 221, 223–224, 242, 247, 426, 615, 617, 619
- SZABÓ Ervin 388, 394, 402–403, 532, 615
- SZABÓ Lőrinc 11–12, 16, 57, 100, 113, 119, 124–127, 213, 231, 375–376, 378–379, 383–384, 392–393, 396–397, 409–411, 446, 518, 528, 579, 619
- SZABOLCSI Miklós 208
- SZABOLCSKA Mihály 547
- SZÁLLÁSI Árpád 616
- SZALMA Natália 253–254
- SZANA Tamás 527
- SZÁNTÓ Gábor András 552, 610–611
- SZÁNTÓ Rudolf 116, 118
- SZAPÁRY Gyula 517
- SZÁSZ Anna Mária, H. 232–233
- SZÁSZ Károly 527
- SZÉCHÉNYI György 374

- SZÉCHENYI István 134, 154,
 236, 252, 485, 566
 SZÉCSI Dezső 500, 509
 SZÉCSI Ferenc 486, 596
 SZEKFŰ Gyula 10, 44, 134, 137,
 140–142, 148, 192, 228, 230,
 234, 237, 242, 251–252, 386,
 423, 566, 619
 SZEMADÁM György 465
 SZÉLL Ignác 407
 SZÉLL Kálmán 407, 443
 SZEMERE Gyula 271, 318, 619
 SZENTELEKY Kornél 143–144
 SZÉP Ernő 581
 SZEPESY Gyula 490
 SZERB Antal 198, 231, 460
 SZIGETHY Vilmos 191
 SZIGETI Andrea 611
 SZIGLIGETI Ede 511
 SZILÁGYI Ödön 193
 SZILASI Vilmos 49, 51, 58–59,
 63, 68, 100, 102, 113–115,
 237, 400, 611
 SZILASI Vilmosné 49, 59, 63,
 100, 611
 SZINI Gyula 54, 59, 417
 SZMOLIK Anna 611
 SZÓKRATÉSZ 450, 548, 575
 SZOLÓN 328, 475
 SZOPHOKLÉSZ 517
 SZŐKE Mária 613
 SZTÁLIN, Jozsif
 Visszarionovics 208
 SZTRAVINSZKIJ, Igor
 Fjodorovics 157
 SZÚDY Elemér 113
 SZUNYOGH Xavér Ferenc 568
 TACITUS, Publius Cornelius
 383, 416, 490, 493, 542
 TAGORE, Rabindranath 18–19
 TAGORE, Sarandranath 19
 TAINE, Hippolyte 169, 523
 TAMÁS István 160–161
 TAMÁSNÉ, özvegy, BM fogarasi
 szállásadónője 406
 TANNER Ilona I. BABITS Mi-
 hályné TANNER Ilona
 TARQUINIUS Superbus, Lucius
 515, 589
 TASI József 231
 TASNÁDI Gyula 461
 TÉGLÁS János 11, 16, 18, 34,
 50, 51, 54, 57, 59–60, 66–67,
 80, 82, 100–102, 109, 111,
 161, 164, 193, 195, 231, 257,
 299, 367, 374, 375–378, 383–
 384, 392–393, 396–397, 401–
 402, 407, 409–413, 415–416,
 418, 420, 423, 458, 468, 509,
 518, 528, 579, 595, 613–614,
 616, 619–620
 TERENCE Afer, Publius 495, 552
 TESSITORI Nóra 133
 THORMA János 551
 thy I. GUTHY György
 TIBULLUS, Albius 509, 596
 TINÓDI LANTOS Sebestyén
 519, 539
 TIŠMA, Aleksandar 10
 TISZA István 139, 534, 586, 604,
 607–608
 TISZA Kálmán 81, 241, 292,
 384, 428, 430, 437, 448, 503,
 518, 586

- TITUS, Flavius Sabinus Vespasianus 575
- TIZIANO, Vecellio 483
- TOLNAI Gábor 403
- TOLNAI Lajos 527
- TOLSZTOJ, Lev Nyikolajevics 119–120, 156–157, 403, 413, 416, 432, 474, 540, 555, 557
- TOMPA Mihály 527, 564
- TOMTSCHKÓ, Ida 406
- TORMAY Cécile 232
- TORRICELLI, Evangelista 452, 500
- TÓTH Aladár 150–157, 165, 168, 183–184, 214
- TÓTH Árpád 281, 533, 545, 578
- TÓTH Kálmán 527
- TÓTH Máté 613
- TÖLTÉSI István 589
- TÖMÖRKÉNY István 551
- TÖRÖK Sophie 12–15, 18, 20, 31–32, 34, 44, 49–50, 52–53, 59–60, 66–67, 80, 82, 100–103, 104, 107–108, 111–112, 145, 206, 369, 372, 382, 389, 391–392, 404, 406, 421, 443, 620
- TÖTTÖS Gábor 371, 373, 393, 620
- TRAIANUS, Marcus Ulpius 431
- TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre 444
- TURCO, Peppino 514
- TURGENYEV, Ivan Szergejevics 149
- TÜSKÉS Tibor 214
- UJFALUSY Imre (1828–1911) 376, 386
- UJFALUSY Imre (1861–1895) 26, 376–377
- UNGVÁRI Tamás 8, 208–210, 353, 612
- URFÉ, Honoré d' 455
- VADAS Ferenc 49, 82, 100, 102, 620
- VADNAY Károly 527
- VÁGÓ Rezső 396
- VAJDA János 415, 470
- VAJDA Sándor I. LUKÁCS György
- VÁMBÉRY Melanie 20
- VANDERBILT, Cornelius 558
- VAN RENSSELAER DEY, Frederic 568
- VANYÓ László 523
- VÁRADI (WEBER) Antal 551
- VÁRADY-BRENNER Mária 191
- VARGA Katalin 214, 613
- VARGA Ottó 519
- VAS Gereben 448
- VAS István 571
- VASSKÓ Elemér 448
- VASZARY János 151
- VAY József 460
- VÁZSONYI Vilmos 399, 548, 596
- VÉBER Károly 608
- VÉCS Ottó 193
- VENDEL-MOHAY Lajosné 369–370, 402, 411, 620
- VERESS Dániel 218–219, 620
- VERGILIUS; Publius V. Maro 250, 416, 433, 466, 597
- VERLAINE, Paul 342, 532, 591
- VERNE, Jules 411, 509

- VESPASIANUS, Titus Flavius,
római császár 575
- VILMOS, II., porosz király, német
császár 519
- VINCZE Flóra 227
- VINCZE László 227
- VIROZSIL Antal 491
- VITUS, Szent 479
- VOINOVICH Géza 545
- VOLTAIRE; François-Marie
Arouet 445, 523–524
- VÖRÖSMARTY Mihály 47, 378,
413, 416, 485, 509, 522, 543,
561, 564
- WAGNER, Richard 156
- WALDAPFEL József 212
- WALKÓ György 446
- WALTER Gyula 183
- WALTHER, Ludvig 444
- WÉBER Antal 239–240
- WEININGER, Otto 548
- WEKERLE Sándor 511
- WERBŐCZY István 519
- WERNER Adolf 419
- WERNER Gyula 407–408
- WILDE, Oscar 342, 532, 554,
578, 591
- WIMMERSPERG Nándor 298,
393
- WITTMANNÉ, alkalmazott a Ba-
bits családnál 344, 393
- WOSINSKY Mór 395
- WRIGHT testvérek, Orville és
Wilbur 454
- WUNDT, Wilhelm 401, 557
- XANTHIPPE 450
- ZALA György 519
- ZALAI Béla 397, 401
- ZALAI Mihály 395
- ZALKA Máté 618
- ZANGWILL, Israel 541
- ZAPF Dezső 184–190
- ZÉNÓN 581
- ZILAHY Károly 527
- ZINKGRAF, Julius Wilhelm 517
- ZOLA, Émile 11, 197, 230, 383–
384, 516, 547, 516, 547
- ZOLNAI Béla 177
- ZOLTÁN vezér 530
- ZOLTÁN Zsófia 611
- ZRÍNYI Miklós (1620–
1664) 154, 519
- ZWICKL Éva Ildikó 611
- ZSOLDOS Sándor 11, 390, 613
- ZSOLT Béla 145, 168, 177, 596
- ZSOM Kriszta 611

TARTALOM

JEGYZETEK	5
A Halálfiak kiadásai	9
A regény keletkezése, kiadásának és fogadtatásának története, utóélete	10
Hf _{PN}	21
Hf ₁	51
Hf ₂	192
Hf ₃	198
Hf ₄	206
Hf ₅	217
Hf ₆	219
Hf ₇	226
Hf ₈	240
Hf ₉	244
Hf ₁₀	255
A regény szövegének változatai (Babits életében és halála után)	256
Hf _{PN}	258
Hf ₁	300
Hf ₂	345
Hf ₃	348
Hf ₄	353
Hf ₅	359
Hf ₆	363
Hf ₇	363
Hf ₈	363
Hf ₉	364
Hf ₁₀	365

Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alak- másai a regényben	366
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	424
Szakirodalmi rövidítések jegyzéke	610
Egyéb rövidítések	620
 MUTATÓK	 623
A Babits-művek címmutatója	625
Névmutató	630

ISBN 963 446 378 9

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hegedős Mária
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

I-II. kötet ára 7500 Ft

ISBN 963446378-9

9 789634 463788